इदं पुस्तकं मुम्बापुर्यां श्रेष्ठि-देवचन्द्र-लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारसंस्थाया अवैतनिकमन्त्रिणा जीवनचन्द्र साकरचन्द्र झवेरी इत्यनेन "निर्णयसागर-मुद्रणापट्टे" कोलभाटवीथ्यां २६-२८ तमे गृहे रामचन्द्र येसू शेडगेद्वारा मुद्रापितम्।

Printed by Rāmachandra Yesu Shedge, at the "*Nirṇaya-sāgar*" Press, 26-28, Kolbhāt Street, Bombay.
Published for Shetha Devchand Lālabhāi Jaina Pustakoddhār Fund, at Shetha Devchand Lālabhāi Jaina Dharmashālā (Śri Ratnasāgar Jain Boarding House), Badekhān Chaklā, Gopipurā, Surat, by the Hon. Secretary, Jivanchand Sākerchand Javeri.

S'eth Devcand Lālbhāī Jain Pustakoddhār Fund Series: No. 89

ADHYĀTMA-KALPADRUMA

BY

ŚRĪ MUNISUNDARA SŪRI

WITH THE TWO COMMENTARIES,

Adhirohiṇī by Upādhyāya Dhanavijaya Gaṇi

and

Adhyātmakalpalatā by Vācaka Ratnacandra Gaṇi

composed in V. S. 1674

Vikrama Era 1996] [*Cristian Era 1940*

साक्षिश्लोकाद्यपदानि

विशेषनामानि

साक्षिप्रभृतिग्रन्थनामानि

(र.) गुर्वावली	१
(र.) त्रिदशतरङ्गिणी	१
(ध.) उपदेशरत्नाकरः	४–२
(ध.) नाममालावृत्तिः	२
(ध.) काव्यानुशासनं	३–२
(ध.) गौडमतं	२
(ध.) काव्यप्रकाशः	२
(ध.) अलङ्कारचूडामणिः	३
(ध.) प्रशमरतिप्रकरणम्	४–५–३
(ध.) लोकतत्त्वनिर्णयः	६
(ध.) त्रिपष्टिशलाकापुरुपचरित्रं	६
(ध.) (र.) योगशास्त्रम्	१२
(ध.) (र.) योगशास्त्रवृत्तिः	१२
(ध.) उत्तराध्ययनं	१५
(ध.) भगवतीसूत्रं	१५
(ध.) जीवाभिगमवृत्तिः	१६
(ध.) वेदः	१७
(ध.) उपदेशमाला	२८
(ध.) उपदेशमाला	३९
(ध.) उपदेशमाला	४२
(ध.) प्रशमरतिः	४२
(ध.) आवश्यकवृत्तिः	४९
(ध.) उत्तराध्ययनवृत्तिः	५२
(र.) योगशास्त्रं	५२
(र.) उपदेशमाला	५२
(ध.) नमिऊणस्तोत्रं	५३
(ध.) भत्तिभरअमरपणयं	५४
(ध.) भगवतीसूत्रं	६२
(ध.) अभिधानचिंतामणिः	६६
(ध.) प्रतिक्रमणसूत्रवृत्तिः	६७
(ध.) समवायवृत्तिः	६७
(ध.) आवश्यकवृत्तिः	६७
(ध.) योगशास्त्रम्	७५
(ध.) उत्तराध्ययनम्	७६
(ध.) षडशीतिकः	७७
(ध.) नाममाला	७८
(ध.) प्रवचनसारोद्धारः	८०
(ध.) लिंगानुशासनविवरणं	८०
(ध.) उत्तराध्ययनम्	८४
(ध.) योगशास्त्रम्	८४
(ध.) उपदेशरत्नाकरः	८५
(ध.) उत्तराध्ययनं	८५
(ध.) योगशास्त्रं	८६
(ध.) गच्छाचारः	१००
(ध.) यतिप्रतिक्रमणसूत्रावचूर्णिः	१०८
(ध.) पंचाशकः	१२८
(ध.) आवश्यकोपोद्घातनिर्युक्तिः	१३३
(ध.) ऋषिमंडलवृत्तिः	१३८
(ध.) योगशास्त्रं	१३८
(र.) परिशिष्टपर्व	१३८

अध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिकारानुक्रमः ।

श्रीअध्यात्मकल्पद्रुमस्योपोद्‌घातः

उपादेयोऽयमुमाकर्णिभिरध्यात्मकल्पद्रुमाख्यो ग्रन्थः । ग्रन्थस्यास्य न केवलैवाभिधा मनोहरा, किन्तु ग्रन्थस्यास्य सर्वस्वं ममतामोच-नाद्युपदेशमयत्वात् अध्यात्ममयमेव । अध्यात्मं हि शास्त्रकारा आत्मानमधिकृत्य पञ्चाचारचारिमाणं वर्णयन्ति, पञ्चाचारचारिमा च अनेकैः पूज्यप्रवरैः शास्त्रकारैः स्थाने स्थाने फलदर्शनद्वारेण वर्णितोऽस्ति, परं क्रियमाणायां प्रवृत्तौ ये तादात्विका दोषा उपस्थानमायान्ति तेषां शमनेन अध्यात्मपोषणं यथा प्रस्तुतग्रन्थकृद्भिः प्रथनेनोपदिष्टं न तथा अद्यावधि विरचितेषु प्रकटीकृतेषु च ग्रन्थेषु कचनापि दरीदृश्यते, अत एव च यतः फलज्ञापनद्वारा कारयिष्यमाणायाः प्रवृत्तेः विघ्नविद्रावणद्वारा कारयिष्यमाणायाः प्रवृत्तेर्गरीयस्त्वं आमनन्त्याम्नायविद् इति गरीयस्त्वं प्रस्तुतग्रन्थस्य । विवेचका यदि निपुणदृष्ट्या विवेचयिष्यन्ति तर्हि ज्ञास्यन्ते एव अस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यं यतिशिक्षारूपं, यद्यपि यतिशिक्षाऽधि-कारोऽत्र त्रयोदशसंख्यस्तथाऽपि अन्येषु पञ्चदशस्वधिकारेषु पद्यसंख्या न तावती यावती अत्र, यतः सप्तपञ्चाशद्वृत्तान्यत्राधिकारे, किंच—नान्यत्र काप्यधिकारे मंगलाधिकारादिनिर्देशः, अत्र तु ते तीर्णा० इत्यादिना स्पष्ट एव नमस्काराद्यधिकारः । किञ्च-इममित्यादि (२७८) ग्रन्थोऽस्यैव अन्त्यभागः स्यात् येन शान्तरस० इत्याद्युपसंहारस्य न पुनरुक्तता स्यात्, किञ्च—यतिशिक्षाया हितोपदेशमय्या अपि केषाञ्चिद् विदुषां कटुकत्वेन भानं स्यात्, परं ज्वरापहार्यौषधमिव न तत् कटुकत्वं दोषावहं, परिणामसुखस्य प्राज्ञैः पर्येष्यमाणत्वाद्, यदि च कैश्चित् ग्रन्थप्रसारपटुभिः विज्ञप्तं स्यात् तस्याः कटुकत्वसंवरणाय ततः शेषैः पञ्चदशभिरधिकारैः पश्चादपि संवलितः स्यादयं ग्रन्थः । मोक्षमार्ग-मभिलषुकैरवश्यमयं ग्रन्थः समग्रोऽपि अध्येयः ध्येयश्च यथावत्, विशेषैर्दंयुगीनैः प्रमत्तताबहुलैः, नैषाऽऽशीर्वाग् व्यर्था, यद् प्रमाद-पङ्कमपास्यानेन सुविहिताः समाचरिष्यन्ति भगवदर्हदुपदिष्टं यथार्थं मोक्षमार्गं । कर्त्तारश्चास्य ग्रन्थस्य युगप्रधाना श्रीमन्मुनिसुन्दरसूरयः,

शुभवन्तो भवन्तो हि यथा चारित्रपात्रतामध्यगमन् तथैव ज्ञानवारिवारिधिरूपतां प्रापुरित्यपि शुभवतां **त्रैवेद्यगोष्ठीउपदेशरत्नाकर-गुर्वावली**प्रभृतिग्रन्थावलोकनतः प्रकृतग्रन्थावलोकनतश्च विपश्चिद्वरा विनिश्चेष्यन्त्येव । श्रीमतां सूरिवराणां ज्ञानबाहुल्याधिगमाय **सहस्रावधानादि** जैनेषु स्पष्टमेव जेगीयते । यथैव प्रभवः ज्ञानक्रियाऽनन्यरूपतामात्मनः आविश्चक्रुः तथैव **संतिकरस्तोत्रेण** मार्युपद्रव-निवारकतया मन्त्रविन्महत्तामपि स्वीयां प्राचीकटन्नेव । सूरिवराणामितिहासादिजिज्ञासूनामुपदेशरत्नाकरभूमिकाऽवलोकनार्हेति तत्र नायासः । किञ्च—महोपाध्याय**धनविजयगणिना** याऽधिरोहिण्याख्या टीका संवलिता सा राजनगरवास्तव्यप्राग्वाटज्ञातीयश्रेष्ठिवर्य**भगुभाई-आत्मजमनःसुखभाई**नाम्ना परमास्तिक्यवता स्वकीयोद्यापननिमित्तमुन्मुद्रिता, परं साऽपि अधुना दुष्प्रापेति, अत्र तु पुस्तके **साऽधिरोहिण्याख्या** टीका महोपाध्यायश्रीमद्**रत्नचन्द्रगणि**विरचितया **अध्यात्मकल्पलता**नाम्न्या वृत्त्या संयुतोन्मुद्रिता, उभेषां चैषां वृत्तान्तं **गौर्जरकविनामके** पुस्तके विवेचितं परैस्तत एव तदवलोकनीयम् ।

प्रस्तुतवृत्तिद्वययुतोऽयं ग्रन्थः सुरतवास्तव्यश्रेष्ठिवर्य-**देवचन्द्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धार-फंड-संस्थया ८९** तमग्रन्थरत्नत्वेनाविर्भाव्य विदुषां करकमले समर्प्यते,तदस्याध्ययनध्यानादिना विद्वांसः परिश्रमं सफलयन्तु, इत्याशास्य विरमत्ययं श्रीश्रमणसंघसेवार्थी **आनन्दसागरः** ।

वीरसंवत्–२४६७ विक्रमसंवत्–१९९७ कार्तिकशुक्ला पञ्चमी चन्द्रवासरे, गिरिगिरीशशत्रुञ्जयसच्छाये पादलिप्तपुरे ।

यदीयं माहात्म्यं गदितुमनघाऽपि न गिरा, क्षमा न श्रोद्दामं त्रिभुवनविदोऽसमगुणम् ।
जिनाद् भावात् प्रष्ठ इति च गणधारिजुपितः, सदा भूयाद् भूत्यै विमलगिरिरेष जगताम् ॥ १ ॥
कालेऽस्मिन् भविनां भवोद्भवमहादुःखावलीनाशने (द्धेऽशुभे) श्रेष्ठज्ञानविनाकृते कुमतिनां वृन्दैः समंताद्धृते
त्राणाय प्रभविष्णु युग्ममनघं सच्छास्त्रतीर्थाह्वयं, तीर्थं ज्ञेतरतारणैकनिपुणं तत्रापि शत्रुंजयः ॥२॥ (तत्र बुधेतरैकहितकृत्)

श्रेष्ठी देवचन्द लालभाई जव्हेरी.

जन्म १९०९ वैक्रमाब्दे	निर्याणम् १९६२ वैक्रमाब्दे
कार्तिकशुक्लैकादश्याम्	पौषकृष्णतृतीयायाम्
(देवदीपावली–सोमवासरे)	(मकरसङ्क्रान्तिमन्दवासरे)
सूर्यपूरे.	मुम्बय्याम्.

The Late Sheth Devchand Lalbhai Javeri.

Born 22nd Nov. 1852 A. D Surat, Died 13th January 1906 A D Bombay.

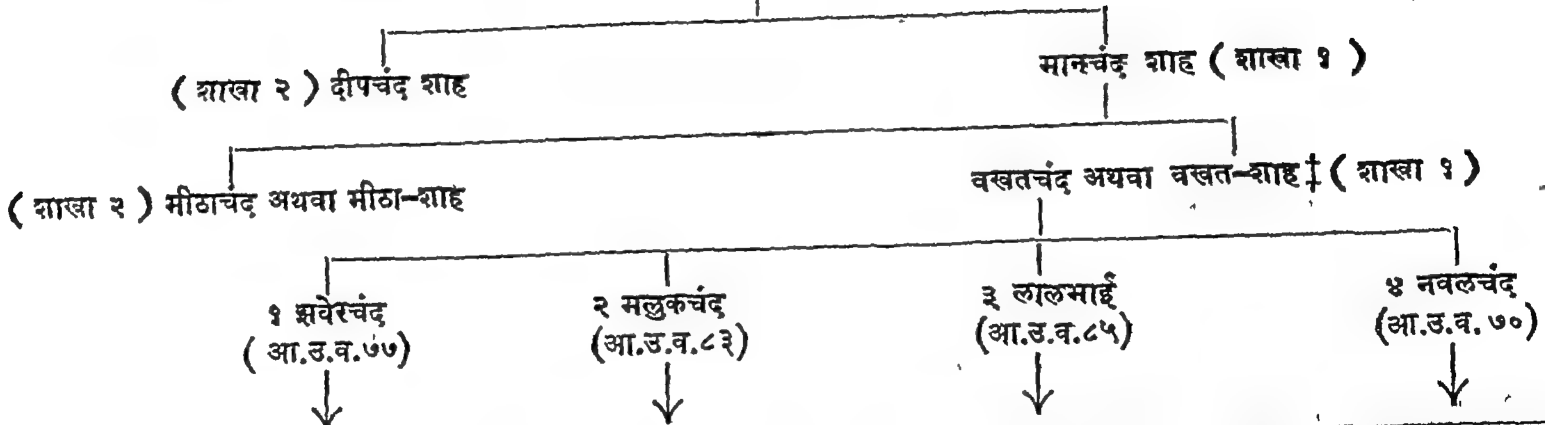
11-41:-Copies 1500

N. S. P.

श्रीनेमिजिनशासनसेविनी–भगवती–आम्रधारिणी–अंबायै नमः ।

शेठ देवचंद लालभाई झवेरीना कुटुम्बनी वंशवेल*

शाखा १

नोंध—(आ.उ.व.) आशरे उम्मर वर्ष (देवगत थयेलाओनी निश्चित उम्मर नथी मळी शकी एटले 'आशरे'). (उ.व.) उम्मर वर्ष (विद्यमान होवाथी निश्चित आंक मळी शकेला छे).

* सम्पूर्ण विगतवालो पट्ट तथा शेठ देवचंदनुं चरित्र वीजा ग्रन्थमां अपाववानी इच्छा छे. † आबूनी पूर्वोत्तर नानी मारवाड भूमिथी आवी 'सुरत'मां वसेला मूल पुरुष. मारवाडथी सीधा सुरत आव्या के अमदावाद या खंभात वसीने आव्या ए चोकस थई शक्युं नथी. 'घृतगुड' गोत्र. गोत्रदेवीनी स्थापनामा 'आम्रफलनो शुद्ध गोटलो' गोत्रदेवी तरीके आम्रफलना गोटलानुं स्थापन, पूजन, प्रसाद, नैवेद्द अने जुहार निम्न समये करवानुं बन्धन छेः—

(१) मात्र म्होटा छोकराना जन्म पछीनी पहेली धनतेरसे. पहेला म्होटा दिकरानो मात्र नीचलो डावो एकज कान विंधि शकाय छे.

(२) मात्र म्होटा—पहेला—छोकराना प्रथम समयना ज लग्न पछीनी पहेली धनतेरसे, पुत्रवधूने घेर तेडवा राखवा निमित्तनी.

(३) दरेक छोकरा या तो छोकरीना मुण्डन समये. मुण्डन, आखाय कुटुम्बना दिकरा–दिकरी कोईनो पण लग्नप्रसंग होय त्यारे ज थई शके. दिकरीओनुं मुण्डन मात्र डावी बाजुना वालनी एक ज लट लेवडावी करावबामां आवे छे.

(४) दिकरा या दिकरीना लग्नसमये.

(५) पुत्रवधुओना सीमंतप्रसंगे—सामान्यपणे गोत्रस्थापन.

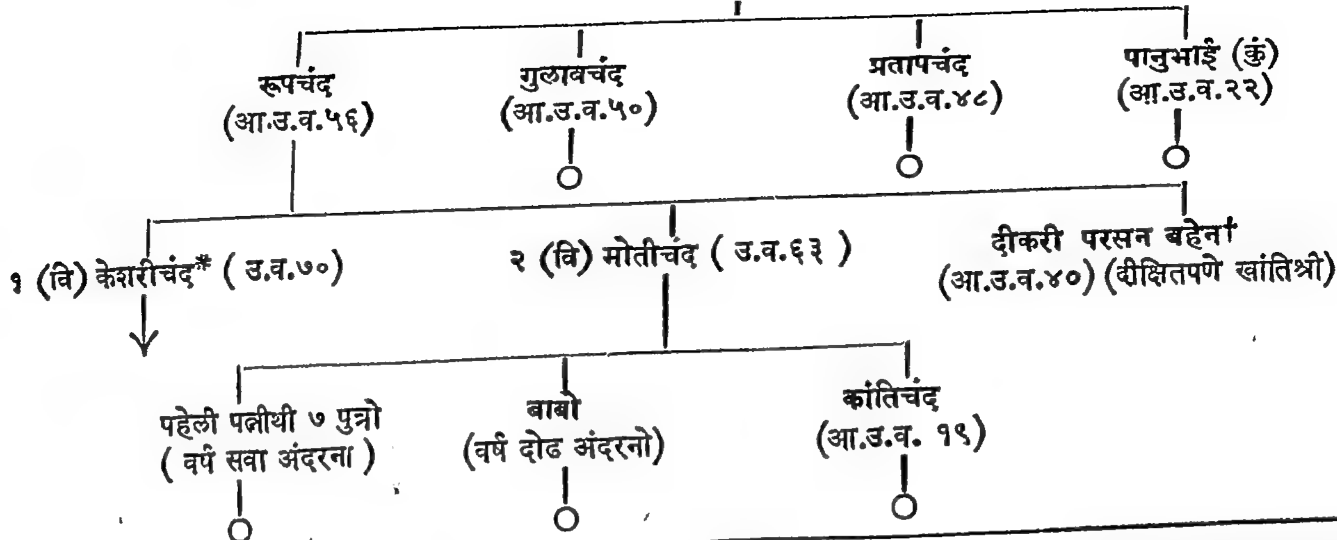
(६) जन्मथी सहुथी पहेली नामकरण—गोत्रमां दाखल करवा—नी सामान्यपणे गोत्र स्थापना कराय छे. ए प्रमाणे सहुथी म्होटा—पहेला—दिकराने छ वखत, पछीना दिकराओने चार वखत अने छोकरीओने त्रण वखत 'गोत्रज' जुहारवानुं प्राप्त थाय छे. अंक (१) (२) (३) (४)वाला स्थापन समये सत्तर शेर ने एक पसली घउंना दलनो प्रसाद करवानो होय छे.

आंवाना गोटलाना स्थापनथी शायद 'अविकाजी' कुल–देवता होवा संभव छे.

शिरोही राज्यमा शिरोहीथी दश माईल छेटे (दांताराज्यवाळा 'अंबाजी'थी अलग) बामणवाडा नजीक कुलदेवता 'अविकाजी'नुं स्थान छे एवुं किंवदन्तीथी साभळवामा आव्युं छे. ज्ञाते 'ओशवाल वीसा' श्रीतपागच्छ अन्तर्गत श्रीविजयदेवसूरीय गच्छावलंबित श्वेताम्बर मूर्त्तिपूजक जैन.

‡ अहीं सुधी मारवाडमा उचराता नाम पछवाडेना 'शाह' शब्दनी छाया रही छे.

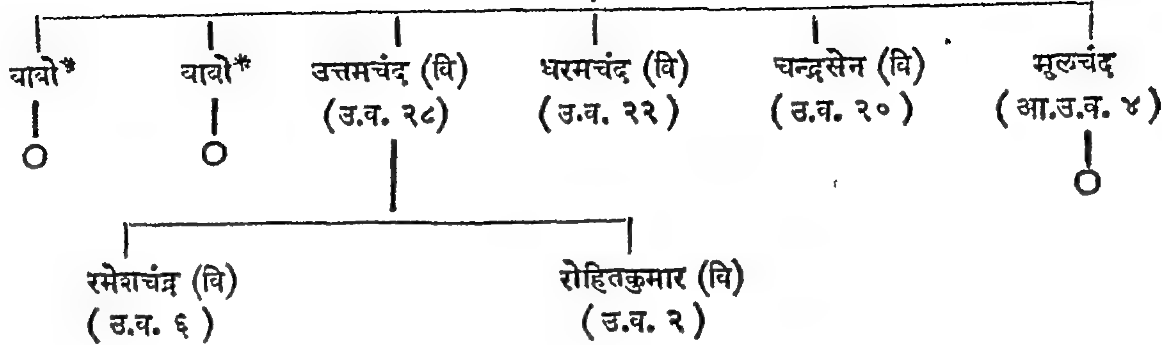
↓ जेमनी वंशवेल आगळना पाना पर चालु छे.

(कुं) कुंवारा. ० जेमनी पाछळ वंशज नथी. (वि) विद्यमान=हयात. ↓ जेमनी वंशवेल आगळना पाना पर चालु छे.

* शेठ देवचंदना वीलना ट्रस्टी. आ फंडना पण भूतपूर्व ट्रस्टी. नीकळी गया सने १९१६.

† श्रीमद् विजयसिद्धि सूरीश्वरना संघाडामा दीक्षित. 'विजयश्री'ना शिष्या नाम 'खांतिश्री' जन्म सं० १९३६ वैशाख शुद ६. दीक्षा सं० १९५८ वैशाख वद ६, सूरतमा 'लखी' वहेननी साथे. कालधर्म सं० १९७६ जेठ वद ३, पालीताणा.

* पहेली पत्नीथी; अल्प अल्प वयना. (वि) विद्यमान=हयात. ○ जेमनी पाछळ वंशज नथी.

नोंध—आगळ जणाव्या मुजब (आ.उ.व.) अवसान पामेलाओ माटे अने (उ.व.) विद्यमान व्यक्तियो माटे योज्यां छे.

२ मल्लुकचंद*

उत्तमभाई (आ.उ.व. ४७)	नहालजीभाई (कुं) (आ.उ.व. ५३)	दयाचंद (आ.उ.व. ५५)

* शेठ मल्लुकचंद धर्मिष्ठ होई पौपधादि तपश्चर्या विशेषे करनारा हता.

मल्लुकचंदना त्रणे पुत्र मल्लुकचंदनी हयातीमां देवगत थवाथी मल्लुकचंदने वंशज न होवाना कारणे एओना नामनी यादगीरी माटे रतनचंद घुसना सुरत गोपीपुराना श्रीवासुपूज्यस्वामीना दहेरासरजीनी नीचे पहेला भूगर्भमां दहेरासर बनावी, श्रीशांतिनाथजी वगेरे भगवान वि० सं० १९४३ना वैशाख शुक्ल ६ ने शुक्रना रोज रत्नाकर समा श्रीमद्रत्नसागरजीना उपदेशथी श्रीसिद्धिविजयजी (अधुना सित्यासी वर्षना वयोवृद्ध, विद्यमान मुनिराजोमां सहुथी आद्य दीक्षित आचार्य विजयसिद्धि सूरीश्वर)द्वारा शेठ साकरचंदे प्रतिष्ठित कर्या. एनो शिलालेख आ मुजब छेः—

“ ॥ श्रीः ॥ ए० ॥ श्रीशातिजिनाय नमः ॥ कृतारिष्टतमःशांतिश्चारुहेमतनुद्युतिः । प्रत्यादिष्टभवभ्रांतिः, श्रीशांतिर्ज[र्ज]यताज्जिनः ॥ १ ॥ श्रीसूर्यपुरवास्तव्य शाह मल्लुकचंद्र वखतचंद्र ज्ञाति विशाओसवाल घृतगुडगोत्र तेनुं द्रव्य साफल्य [सफल] करवाने अर्थे तेमना व्यवहार करवावाला तेमना भ्रातृजेय शाहः साकरचंद्र लालभाइ तेम्णे शाता[शांत्या]दिगुणोपेत श्रीमन् रत्नसागरजि महाराजश्रीना उपदेशथी ॥ संव्वत् [संवत्] १९४३ना वइशाख [वैशाख] शुदः ६ वार शुक्रे ॥ श्रीशांतिनाथबिंबप्रतिष्ठा क[का]रापिता ॥ शुभं भवतु ॥ : ॥ लि । ० ॥ मुनि सिद्धी[द्धि]विजयः” (कुं) कुंवारा.

२ नवलचंद
- प्रेमचंद* (आ.उ.व. ६७)
  - यात्रो
  - रतनचंद† (आ.उ.व.४६)
  - दिकरी लखी वहेन‡ (दीक्षितपणे अशोकश्री) (आ.उ.व.५२)
  - दिकरी कंकु वहेन¶ (आ.उ.व.५५)
- शरूपचंद (आ.उ.व. ४५)
- लखमीचंद (आ.उ.व. ३०)

४ लालभाई$
- पुत्र (नानी उमरमां)
- १ साकरचंद (आ.उ.व.५१)
- २ घेलाभाई (आ.उ.व.४६)
- ३ देवचंद (आ.उ.व.५३)

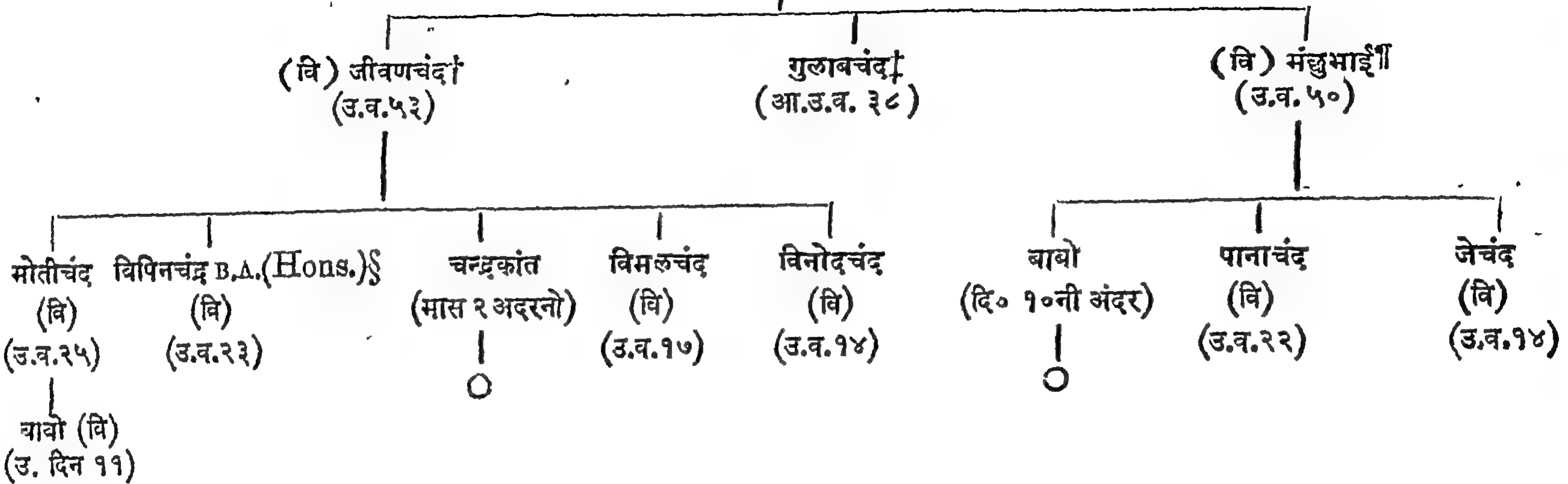
* अवसान सं० १९६१ मागशर शुद एकम, मुंबई.

† निधन सं० १९७६ प्रथम श्रावण वद ५ मुंबई.

‡ श्रीमद् विजयसिद्धि सूरीश्वरना संघाडामा दीक्षित. संसारीपणाना श्री० वि० सिद्धिसूरीश्वरना धर्मसहचारिणी 'चंदनश्री'ना शिष्या नाम 'अशोकश्री' जन्म सुरत. दीक्षा स० १९५८ वैशाख वद ६, सुरतमा 'परसन' वहेननी साथे. कालधर्म सं० १९८९ ना आशो शुद ७, छापरीआ शेरीमां सुरत.

¶ सं० १९९२ना अषाढ शुद्ध १४ शुक्र ता० ३ जुलाई सन् १९३६ थी पंचोतेर (७५) उपवासनी महान तपश्चर्या आदरी सं० १९९२ ना पर्युषण पर्वमां प्रथम भादरवा वद ३० (ते वर्षना कल्पधरनो आगलो दिवस) भोमे ता० १५ सपटेंबर सन् १९३६ना रोज सुखरूप तपश्चर्या पूर्ण कर्या बाद पण, उपवासोनी तपश्चर्या; संवत्सरी-चतुर्थी वार रवि पर्यंत चालु राखवाना भावयुक्त, द्वितीय भादरवा शुद २ गुरूवार, ता० १७-९-३६ (ते वर्षना महावीर जन्म वांचनना) रोजे देहमुक्त थनार व्यक्ति. जन्म वि. सं. १९३७ आशो शुक्र पंचमी, सुरत. देहमुक्त वि. सं. १९९२ निज-द्वितीय भादरवा शुक्ल द्वितीया, सुरत.

$ अवसान सं. १९४७ ना आषाढ शुक्ल एकादशी, सुरत. ८५ वर्षनी उमरमा ये जींदगीमां एक पण शोक प्रसंग देख्या विना, अर्थात् कसुंबल पाघडीये अवसान.

४/१ साकरचंद*
(आ.उ.व. ५१)
(वि) जीवणचंद†
(उ.व.५२)
गुलाबचंद‡
(आ.उ.व. ३८)
(वि) मंछुभाई¶
(उ.व. ५०)
मोतीचंद
(वि)
(उ.व.२५)
बावो (वि)
(उ. दिन ११)
विपिनचंद्र B.A.(Hons.)§
(वि)
(उ.व.२३)
चन्द्रकांत
(मास २ अदरनो)
विमलचंद
(वि)
(उ.व.१७)
विनोदचंद
(वि)
(उ.व.१४)
बावो
(दि० १०नी अंदर)
पानाचंद
(वि)
(उ.व.२२)
जेचंद
(वि)
(उ.व.१४)

* उ.व. ५७ [?], निधन सं० १९४९ मार्गशीर्ष सुरत. साकरचंदे छेल्ला छ सात वर्ष सुरतमां निवृत्तिमय जीवनमां गाळी चित्त अने पुद्गल बंनेने उत्तमरीते धर्ममार्गे दोरी व्रत–तप–जप–ध्यान, गुरु–सेवा अने साधर्मिकभक्तिमां तल्लीनपणे व्यतीत कर्या हता. कहेवाय छे के चातुर्मासमां गुरुवंदनार्थे सुरत आवतां साधर्मिक–जनोनी भक्तिमा नित्यना एक मण दूधनो वापराश शेठ साकरचंदने त्यां हतो. ए ज प्रमाणे भोजन वगेरेनो प्रबंध पण हंमेशनो हतो.

† शेठ देवचंदना वीलना एक ट्रस्टी. भूतपूर्व आ फंडना ट्रस्टी. नीकळी गया सने १९३७. हाल अवेतनिक मन्त्री. जेमणे अद्यापि निःस्वार्थे लगभग पंदरेक धार्मिक अने सर्वोपयोगी खाताओमां सचालक तरीके घणां वर्षोसुधी काम कर्युं छे. लगभग त्रीश वर्ष आ फंडनी अने लगभग वीश वर्ष श्रीआगमोदय समितिनी एकधारी सेवा बजावी १०० उपरांतना ग्रंथो प्रसिद्ध कराव्या छे. तेमज आनंदकाव्यमहोदधिना मौक्तिकोनुं संपादन अने संशोधन कर्युं छे. 'ईडरगढ' उपरना श्रीसिद्धाचलजीनी स्थापनारूप अतिप्राचीन श्रीशांतिनाथजी जिनचैत्य–प्रासादे मूलनायकजीना पबासन हेठे भगवती देवीश्री 'निर्वाणी' देवीनी मूर्ति स्वपर–श्रेयार्थे अधिष्ठाता तरीके भरावी स्थापित करावी छे. देवीश्री उपरनो लेख आमुजब छेः—

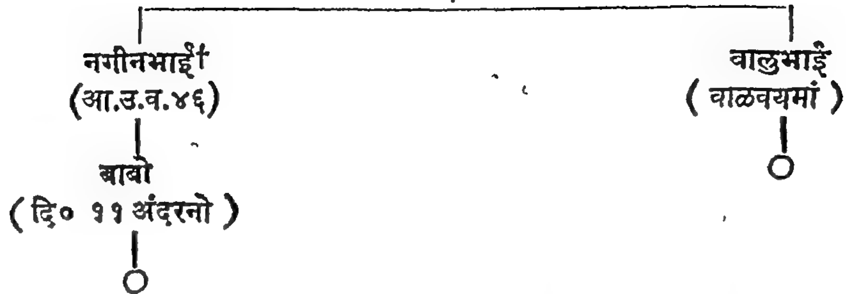
"विक्रम सं० १९८१ फाल्गुन शुक्ल तृतीयायां बुधे सुरत वास्तव्येन झवेरी जीवणचंद्र साकरचंद्रेण कारापिता श्रीविजयकमलसूरिभिः प्रतिष्ठिता च **मूर्त्तिरियं निर्व्वाणीदेव्याः**" (श्रीआत्मारामजी–विजयानंदसूरीश्वर पट्टधर श्रीविजय कमलसूरिए के जेओश्रीना नामथी सुरतमां वि० सं० १९८१ना वर्षमा "प्राचीन हस्तलिखित जैन–पुस्तकोद्धार फंड"नामा संस्था स्थापवामां आवी छे, तेमणे ए मूर्त्तिनी सुरतमां प्राणप्रतिष्ठा करी हती.)

‡ शेठ देवचंदे मृत्युपत्रद्वारा दत्तक–वारस तरीके लीधा. जेथी गुलावचंदनी विगत शेठ देवचंदना वंशज तरीके देवचंदमां आपी छे.

¶ शरूआतथी आ फंडना चालु ट्रस्टी.

(वि) विद्यमान=हयात.

§ राष्ट्रभाषा कोविद, तेमज जूदी जूदी अन्य भाषाओना अभ्यासी. राष्ट्रयज्ञे पत्रिकाअंगे कारागृहवास पामेला.

* निधन स० १९५१ सुरतमा. जेमणे पोतानी हैयातीमा सुरतमां तमाम जैन श्वेतांबर दहेरासरजीमा दरवर्षे केशर–बरास व्हेंचवामाटे व्यवस्था करी हती. तेओनी हयाती बाद ए रकममा उमेरो करी ट्रस्टडीडना दस्तावेजवडे आखा हिन्दुस्तानना दहेरासरजीमा केशर–बरास आपी शकाय तेवी व्यवस्थावाळुं शेठ घेलाभाई लालभाई जवेरी जैन केशर–बरास फंड" स्थापवामां आवेलुं छे. ए फंडनुं भंडोल आशरे रु० ८०००० ऐंसी हजारनुं छे. जेना ट्रस्टडीडनी नकल ए फंडना रीपोर्टमा प्रसिद्धि पामी छे.

† शेठ देवचंदना वीलना ट्रस्टी तथा आ फंडना भूतपूर्व ट्रस्टी. अवसान सं. १९७८ना कारतकमां; नवेंबर सने १९२१. मुंबई. शेठ नगीनभाई घेलाभाई जवेरी जैन हाई स्कूल (सुरत) माटे; तथा सुरत, गोपीपुरानी मोटी पोलमां आवेला श्रीवासुपूज्यस्वामीना दहेरासरजीनी वैशाख शुद ६नी प्रतिष्ठानी सालगीरीना दिवसे प्रतिवर्ष संघ–जमण माटे नादर रकम पोताना मृत्युपत्रथी वक्षीस करनार. मुंबई झवेरी महाजनना तथा बीजी अनेक संस्थाओना ट्रस्टी. नगीनभाईनी बंने संस्थाओना निभाव माटे मुंबईमा मकानो खरीदायेला छे. हाई स्कूल माटेनुं आशरे रू. एक लाखनुं झवेरी बजारमां अने संघजमण माटेनुं आशरे रू. पंचावन हजारनुं खेतवाडी मेनरोड उपर.

शेठ नगीनभाईनी सुरतनी हाई स्कूल उपरना लेखोः—

(१) "जवेरी, नगीनभाई गेलाभाई जैन हाई स्कुल.

आ स्कुल स्वर्गस्थ शेठ. नगीनभाई गेलाभाईना वीलनी रुए तेमना विधवा अने एक्झीक्युट्रीक्स वाई लीलावतीए स्थापी छे.

आ मकान रावबहादुर भगवानदास. ह. दलाल एल. सी. ई. नी मानद देखरेख नीचे एओए करेला प्लान मुजब रुपीआ ८२०००)ना खरचे वाधवामा आव्युं छे. वंधायुं संवत वर्षे १९८२ इ. स. १९२६.

(२) श्रीमद् मुनिराद श्रीमोहनलालजी महाराजना प्रशिष्य श्रीमाणेकमुनिना उपदेशथी अने मरहुम शेठ. गुलाबचंद देवचंद झंवेरीनी प्रेरणाथी आ हाई स्कुल स्थपाई छे.

(३) आ स्कुल अने कंपाउन्डमां रोकायेली ११९० वार जमीनमां रु० १७०००)नी ७०० वार जमीन मरहुम शेठ नगीनभाई घेलाभाईए आपी छे. बाकीनी रु० ११०००)नी ४९० वार जमीन तेमना धणीयाणी लीलावतीए बक्षिस आपी छे. इ. स. १९२६.

(४) आ मकान उपर वीजो माळ रु० १३०००) खरची, सने १९३२मां वांधवामां आव्यो छे."

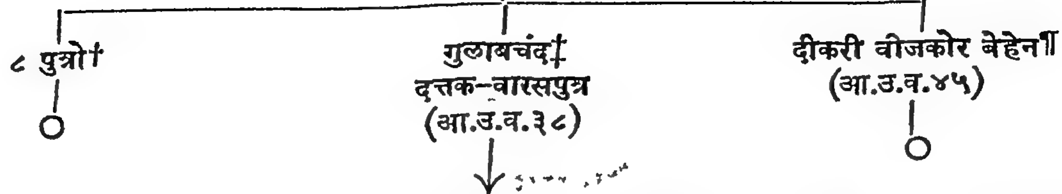
शेठ नगीनभाईना संगेमरमरना बावला उपरना लेखोः—

(१) "शेठ नगीनभाई घेलाभाई झवेरी जन्म चैत्र वद ५ सं. १९३२ सुरत स्वर्ग कारतक वद ५ सं. १९७८ मुंबई

(२) जेमणे जैन हाई स्कूल माटे नादर रकम तथा जमीन; तेमज श्रीवासुपूज्यस्वामीना, गोपीपुराना देहेरासरजीनी सालगिरि निमित्ते प्रतिवर्ष वैशाख शुद ६ना संघ जमण माटे रु० ३५०००,नी रकम अर्पण करी छे.

(३) ॐ आ संगेमरमरनुं बावलुं आचार्य डॉ. आनंदशंकर बी. ध्रुव. एम. ए., एल एल बी., डी. (लिट्) ना हस्ते सं. १९९५ना माह सुदी १ ने वार शनी तारीख २१मी जानेवारी सने १९३९ ने दिवसे खुल्लुं मुकवामां आव्युं छे."

४/२ शेठ देवचंद*

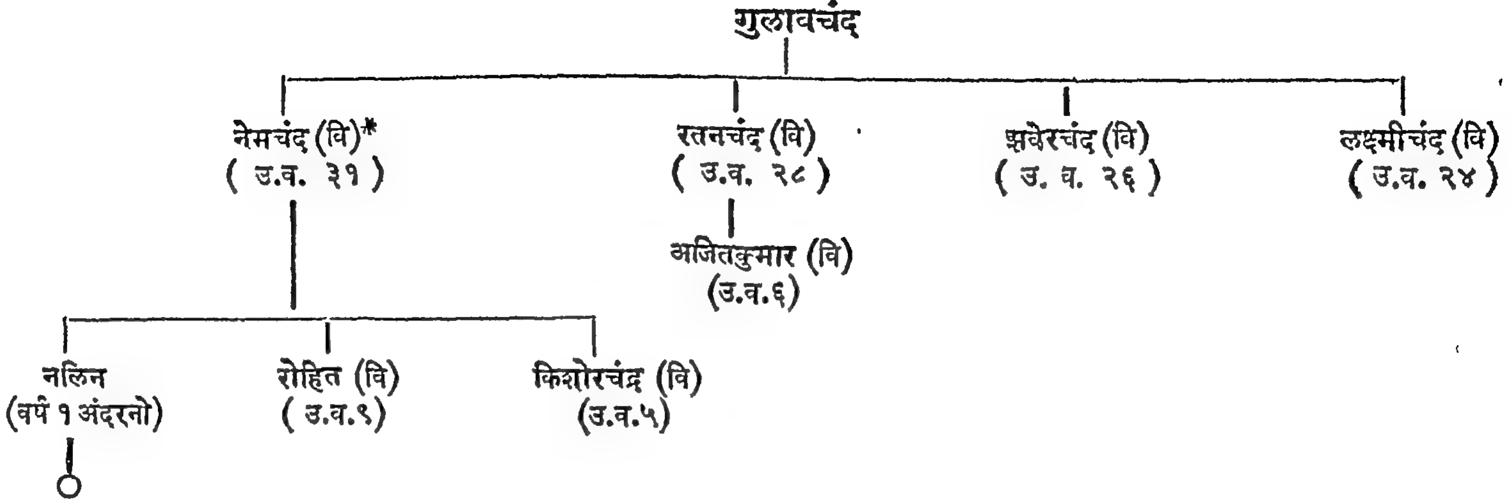

* अवसान सं० १९६२ पोपवद ३ शनेऊ मकरसंक्राति, मुंबई. जेओनी कायमी यादगीरी माटे आ फंड स्थपायुं छे. अने जेमणे सुरतमां जैन धर्मशाला बंधावी छे, जे आजे श्रीरत्नसागरजी जैन बोर्डिंग हाउस तरीके वपराय छे. तेओ मुंबई झवेरी महाजनना ट्रस्टी, शेठ आनंदजी कल्याणजीनी पेढीना शत्रुंजयना रखोपा खाताना ट्रस्टी अने अनेक संस्थाओना कार्यवाहक हता. मुंबईमां देवसूरीय गच्छना गोडीजीना दहेरासरजीमां सं. १९५…मां सामला पार्श्वनाथजीनी मूर्त्ति पधरावी सामला पार्श्वनाथजीनुं दहेरासर स्थापित कर्युं हतुं. एमणा बने ट्रस्टनी नकलो योग्य स्थले प्रसिद्ध कराववा इच्छा छे.

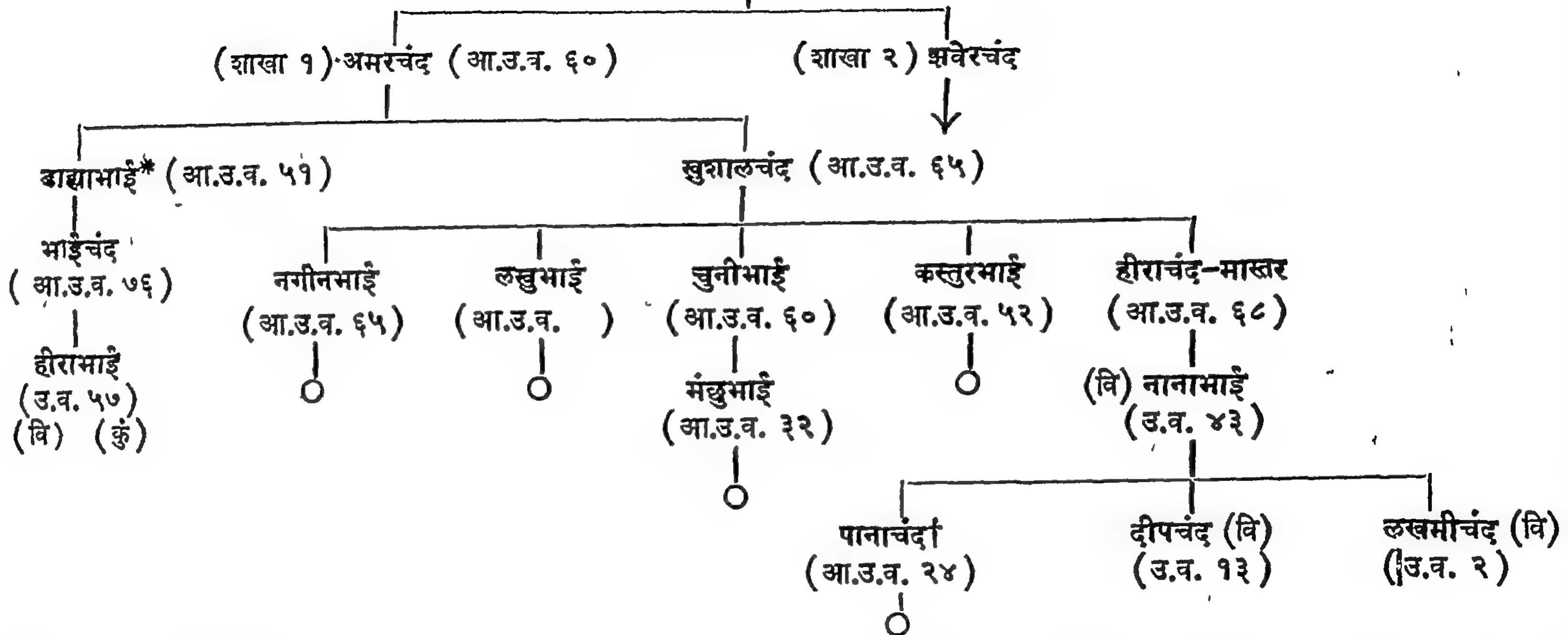
† आठे पुत्रो अति नानी नानी वये गुजरी गयेला.

‡ आ फंडना भूतपूर्व ट्रस्टी. अवसान सने १९२७. सं. १९८३ फागन शुद ७ मुंबईमां. मुंबईना झवेरी महाजना प्रमुख, शेठ आणंदजी कल्याणजीनी पेढीना सुरत [?] ना प्रतिनिधि, मुंबई म्युनिसीपाल कोरपोरेशनना मेम्वर उपरांत अनेक जैन-अजैन संस्थाओना ट्रस्टी. श्रीआनंदसागरसूरीश्वरना उपदेशथी आ फंडनी स्थापना माटे शेठ देवचंदना वीलना ट्रस्टीओने,–कायदेसर रू. पीस्तालीश हजारनी रकमना पोते मालिक न थतां–ए रकम आ फंडमां खर्चवानी सम्मति आपनार तथा शेठ देवचंदनी यादगीरीना आ फंडमां रू. पचीस हजार भेट आपनार. तेमज सुरतनी शेठ देवचंदनी धर्मशालाने, विद्यार्थीओने हंमेशना रहेवाना उपयोग माटे श्रीरत्नसागरजी जैन बोर्डिंग हाउस तरीके कोर्टनी रजा लई फेरवनार.

¶ शेठ देवचंदना वीलना एक्झिक्युट्रिक्स. जेमनी आसरे रू. पचीस हजारनी रकम तेमना मृत्युपत्रना आधारे आ फंडने सने १९११मां भेट मळी छे.

* आ फंडना चालु ट्रस्टी.   (वि) विद्यमान=हयात.   ० जेमनी पाछळ वंशज नथी.

* निर्याण सं० १९४५ आषाढ वद ७. † सं० १९९६ मां लग्नबाद एक वर्षे अवसान. ↓ जेमनी वंशवेल आगळना पाना पर चालु छे. (वि) विद्यमान=हयात.

पानाचंद*
|
खीमचंद†
(आ.उ.व. ५२)
|
दयाचंद‡
(आ.उ.व. २२)
|
○

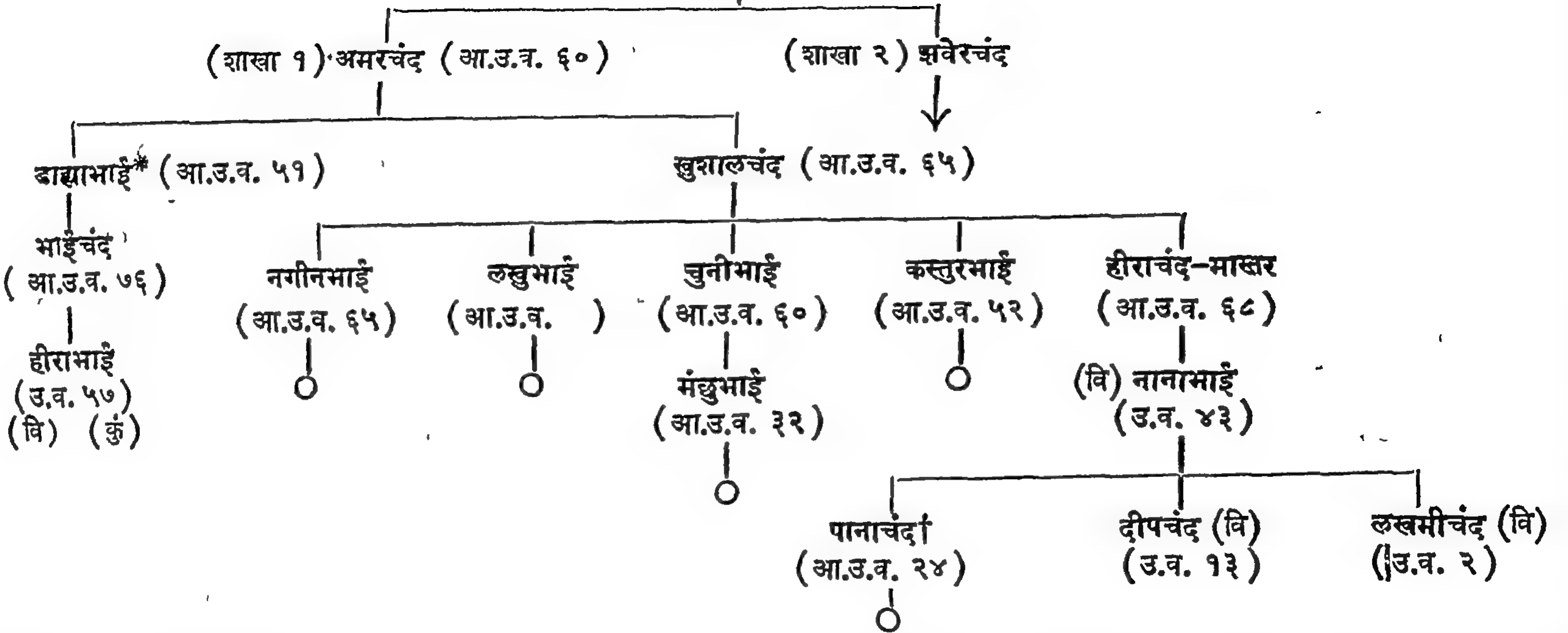
* निर्वाण सं० १९६३, चैत्र वद ३०. शेठ पानाचंदनी हयातीमां ज तेमना पुत्र खीमचंद तथा पौत्र दयाचंद देवगत थया हता. पानाचंदनी यादगीरी माटे, सुरतमां पर्युषणपर्वना पूर्वेला दिवसे श्रीविजयदेवसूरीय-गच्छना वैरां-छोकरांओ माटे उत्तरपारणा-(अत्तरवाण्णा)ना परव-जमणनुं आशरे आठ हजार रुपियानुं फंड स्थापवामा आव्युं छे. शेठ पानाचंदना अवसान पहेलां ज पौत्र दयाचंदनी मंदगी वधती चाली होवाथी दयाचंदे ज उपरोक्त परवना जमणनुं फंड स्थापवा व्यवस्था करी हती.

† निधन सं० १९६१, अषाढ वद पंचमी. पानाचंद अने खीमचंद सुरत गोपीपुरा मोटीपोलना; सिद्धाचल उपर 'घुसना दहेरांओ'ने नामे प्रसिद्ध थयेला सुशोभन मंदिरो बंधावनार प्रेमचंद अने रतनचंद घुस पैकीना श्रेष्ठि रतनचंद घुसे बंधावेला श्रीवासुपूज्यस्वामीना दहेरासरजीना लांबा काल पर्यंत वहिवटकर्त्ता होई ए दहेरासरजीनो वहिवट तेमणे उत्तम सेवा, खंत, अने लागणीपूर्वक कर्यो हतो.

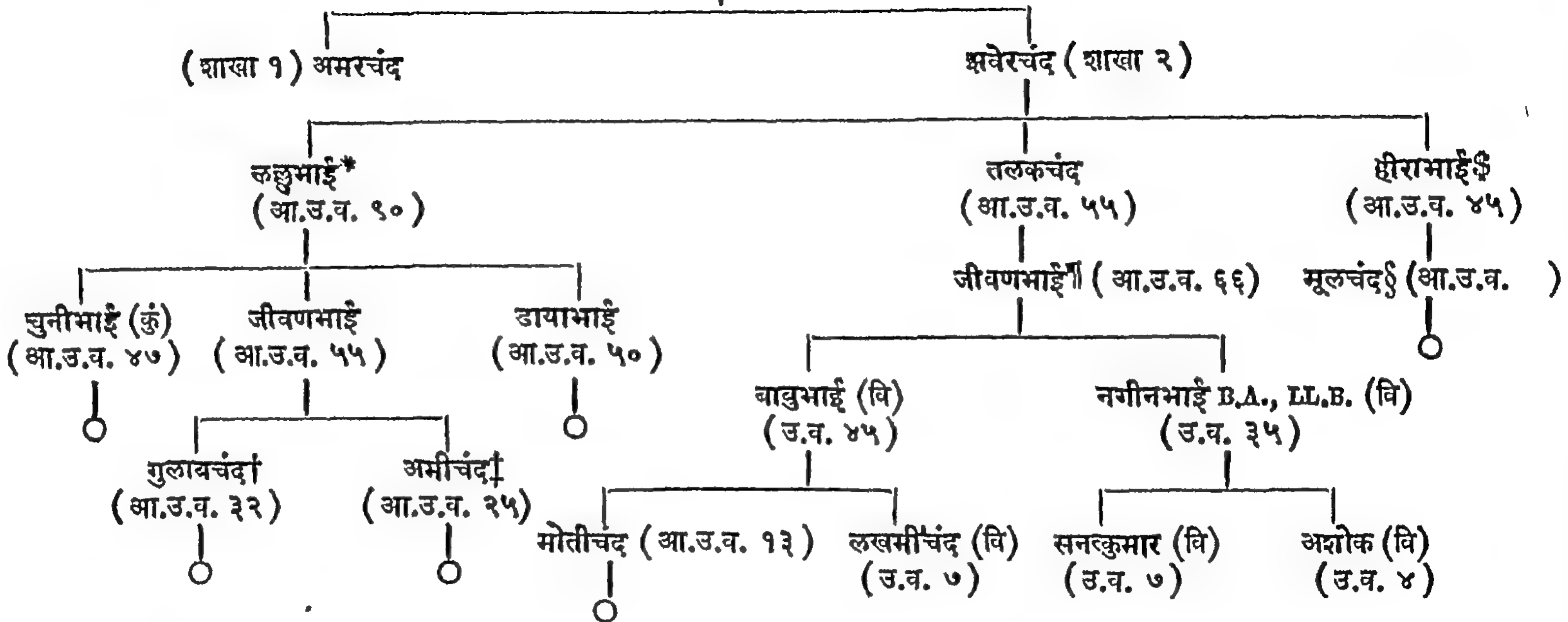
‡ अवसान सं० १९६२ आशो वद एकम.

○ जेमनी पाछळ वंशज नथी.

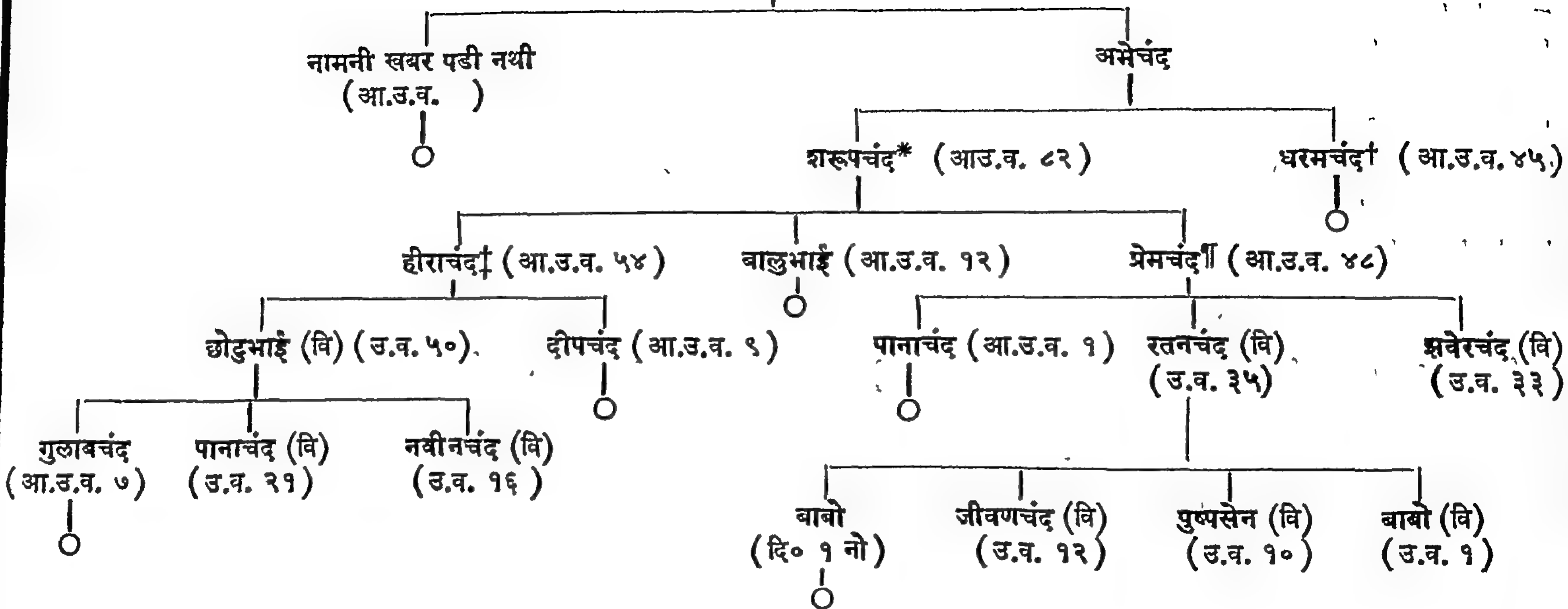
(आ.उ.व.) आशरे उम्मर वर्ष (देवगत थयेलाओनी निश्चित उम्मर नथी मळी शकी एटले 'आशरे')

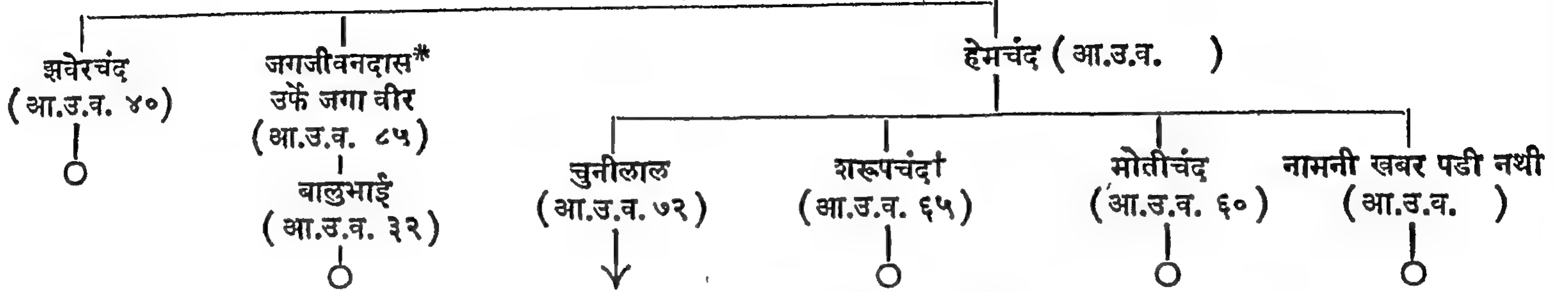
* निर्वाण सं० १९४५ आषाढ वद ७. † सं० १९९६ मां लग्नबाद एक वर्षे अवसान. ↓ जेमनी वंशवेल आगळना पाना पर चालु छे. (वि) विद्यमान=हयात.

* आंधळा हता. † सं० १९८४ मां अवसान. ‡ निधन सं० १९८२ द्वितीय चैत्र शुक्ल १. ¶ निधन सं० १९९२ प्रथम भादरवा वद १४.
$ 'तालेवन' उपनामे ओळखाता. § स० १९५३।५४ ना प्लेगमां अवसान. ० जेमनी पाछळ वंशज नथी. (वि) विद्यमान=हयात. (कुं) कुंवारा.

* निर्याण सं० १९··· आशो वद ८. † निधन सं० १९५२।५३, प्लेगसमये. ‡ निर्याण सं० १९७२ फागण वद एकम. ¶ अवसान सं० १९८२ मार्ग० वद १२ शनि.

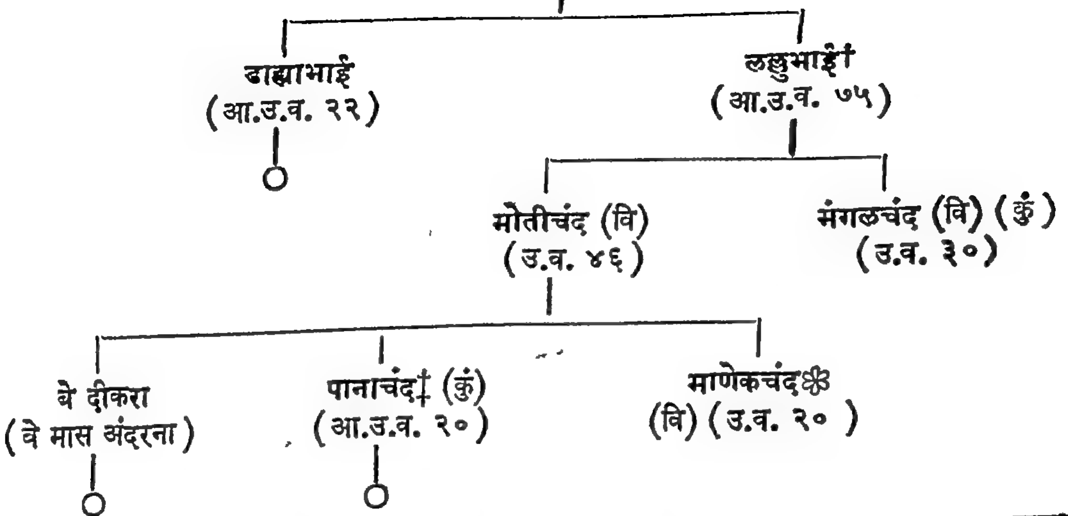

* देहोत्सर्ग सं० १९६३. शेठ जगजीवनदास 'जगा वीर' नामे प्रसिद्ध हता. पोते सामान्य स्थितिना झवेरी होवा छतां जेमने माथे एमणे हाथ स्थापि मोतीना धंधानुं कामकाज शीखवाडेलुं ते सघळा झवेरीओ लक्षाधिपति थया हता, एटली एमना हृदयनी निखालसता अने शुभाषिशनी उदार भावना हती.

शेठ जगा वीरना पुत्र वालुभाई एमणी हयातीमा सं० १९६० मां प्लेगथी स्वर्गवासी थया होवाथी जगजीवनदासे पोताना, पूर्वजोना, अने वंशना नामनी हयातीसूचक अने ख्यातिदर्शक, तेमज पोताना अने आप्त-कुटुंबीजनोना कल्याण-अर्थे सुरत गोपीपुरा, 'हीरजीवल्लभना डेलामां' पोताना जूना निवासस्थाननी भूमिउपर सोळमा श्रीशांतिनाथ स्वामीनुं कमनीय, नाजूक, धर्मकृत्योमां शिखरसमुं शिखरबंधी जिन-चैत्यालय बनावरावी प्रतिष्ठित कर्युं छे.

शेठ जगजीवनदासना जामाता नगीनचंद झवेरचंदनी साथे छोटालाल नगीनचंदनी कंपनीने नामे मोतीनो वेपार करनार अमदावाद-निवासी, विद्याशालावाला, सुप्रसिद्ध-धर्मात्मा संघवी शेठ छोटालाल लल्लुभाई झवेरीये सं० १९६··· ना वैशाख शुद १३ ना रोज उपरोक्त दहेरासरजीनी प्रतिष्ठा करावी हती; तेमज निर्वाणी-गरुडनी मूर्त्तियो प्राणप्रतिष्ठा करी पधरावी हती.

† तपस्वी.

* देहत्याग सं० १९६४ चैत्र वद एकादशी. † निर्वाण सं० १९८७ माह वद बीज.

‡ मुंबईमा बोरीबंदर स्टेशन नजीक गांडा माणसना हाथनो छरो लागवाथी सं० १९९५ मां मृत्यु निपज्युं हतुं.

❀ फुलचंद साथे गणता वधुमां वधु अहीं नव पेढी थाय छे. ज्यारे केटलेक स्थले आठ अने सात पण आवे छे.

O जेमनी पाछळ वंशज नथी. (वि) विद्यमान=हयात. (कुं) कुंवारा.

श्रीमद्-यादवकुल-भूषणाय श्रीनेमिनाथाय नमः

प्रौढप्रातिभमन्दरेण मथितात्सिद्धान्तदुग्धोदधेः, सद्बोधामृतमाप्य यः सुमनसं चक्रे जनं स्वाश्रितम् ।
दुष्कर्माद्रिभिदैकपेशलतपोवज्रायुधं धारयन्, जीयादेष सुपर्वनाथसमतः श्रीसिद्धिसूरीश्वरः ॥

शेठ देवचंद लालभाई झवेरीना कुटुंबनी वंशवेल

अनुलेख

अम्बा व्यन्तर-देव-सेवितततनु सङ्घे सुसाह्यप्रदा, वामे हस्तयुगे च अंकुश अने डिंभोधरा-स्वामिनी ।
हाथे दक्षिणगे युगे सुविशदे पाशाम्र-लुंबीधरा, श्रीनेमीश्वर-भक्त-वांछितकरा हंसोपमा-गामिनी ॥ ४ ॥

श्रीहंसविजयजी

शेठ देवचंद लालभाईनुं जीवनचरित्र आलेखवा इच्छा हती परंतु ते हमणां न बनी शकवाथी मात्र पूर्वपुरुषथी मांडी तेओना कुटुंबनी वंशवेली जेवी सामान्य विगत ज अत्रे आपी छे. बनी शकशे तो बीजा कोई ग्रन्थमां जीवनचरित्र अपाववा प्रबन्ध करीश. शेठ देवचंदना कुटुंबना मूळ पुरुष फूलचंद शा० लाटदेशांतर्गत सुरतमां आवीने वस्या हता. सुरतना वीशा ओशवाळ श्रावकोमा कोईक खंभात, घोघा अने अमदावादथी आवीने वस्या हता. केटलाको सीधा मारवाडथी आवीने पण पूर्वे वस्या हता. ओशवाळोनी उत्पत्तिनुं मुख्य स्थान मारवाडमा ओश्या नगरी छे. त्यांथी ए कोममांथी अमुक अमुक माणसो गुजरात काठियावाड कच्छ आदि जूदा जूदा देशोमां धंधार्थे जई वस्या हता. ए प्रमाणे सुरतमां आवेला ओशवाळो पैकी वीशा ओशवाळ ज्ञातिमांना मोटे

बुरहानपुर, पूना, कारवान, अने औरंगाबाद जेवा इतर गामोथी आवेला वीशा
भागे मारवाड, खंभात, घोघा, अने अमदावादथी उतरी आवेला छे, ज्यारे
ओशवाळ श्रावको पण थोडाक प्रमाणमां छे.
ए प्रमाणे शेठ **फूलचंद शा०** क्यांथी आव्या ते निर्णय थई शकतो नथी. पण अनुमान एम थाय छे के तेओ पण सीधा मारवाडथी ज मोटे
भागे आव्या होय, कारणके तेओना अने ते पछीना बेएक वंशजोना नामने छेडे मारवाड नामोनी माफक **शा०** शब्द जोवामां आवे छे. सुरत आव्या
पछीथी नामने अन्तेनो **शा०** शब्दनो लोप थई फक्त **चन्द** शब्द रहेलो होय एम लागे छे. ते पछी केटलाक नामोमा **भाई** शब्द योजायो छे, अने अधुना
कांत, कुमार, सेन शब्दो पण योजाय छे.
मारवाडथी ज सीधा आवेला मानवानुं बीजुं कारण ए पण छे के सं० १९६० मां शेठ देवचंद पोताना कबीला साथे श्रीधुलेवाजी तीर्थे केशरियाजीनी यात्रार्थे
गया ते वखते राणकपुरजी वगेरे नानी मोटी पंचतीर्थीनी यात्रार्थे मारवाडमा फर्या हता. ए दरम्यान नानी मारवाडमां अमारा कुटुंबीयोना बे एक घर मोजूद
हता, तेओ अरस परस कुटुंबनी गोठ–गोत्र उपरथी अरस परसने ओळखी आनंदित थया हता.
गुजरातमा आवीने वसेला जैन लोकोमां गोठनुं ओळख आजे बहु अल्प थई गयुं छे, ज्यारे सुरतमां तो ते तद्दन भुंसाईज गयुं छे. परंतु मारवाडमां तो अद्यापि
एवो नियम छे के गोठ विना कोईनी ओळख, या विवाह आदि प्रकारना संबंधो थई शकतां नथी. सारा योगे शेठ देवचंदना कुटुंबनी गोठ–अवटंक तेओने अने
तेओनी एक ज गोठवाळा बहोळा कुटुंबीजनोने आजे पण याद होवाथी ज मारवाडमा पोताना कुटुंबीजनो हता एवुं जाणी शकायुं हतुं.
एक प्रश्न स्वाभाविक उपस्थित थवानो सभव छे अने ते ए ज के नानी मारवाडमा कुटुम्बीजनो छे तेम जणाव्युं; तो ते गाम अने ते लोकोनुं नाम वगेरे
केम स्पष्ट कर्युं नथी ? परंतु दिलगीरी सह लखवुं पडे छे के सं० १९६० मा शेठ देवचंदनी साथे जात्राये गयेलामांथी आ हकीकतने जाणनारा कोई पण वृद्ध
आजे हयात नथी. अने जाणनारा जे युवानो आजे छे ते ते वखते बाळवयना होवाथी अने आवी विगतो नोंधी राखवा प्रत्ये, आधुनिक गुजरातीयोनो जे सामान्य
नियम 'दुर्लक्ष' छे ते आ गुजरातीयोमां पण होवाथी ते गाम अने गृहस्थोनुं नाम अत्रे आपी शकायुं नथी. परंतु आटला लेख उपरथी आशा राखी शकाय छे के आ
लेख बहार पडी ते लोकोना अने बीजाओना वांचवामां आवेथी जरुर भविष्यमा विशेष जाणवानुं बनी शकशे. ए शिवाय वामणवाडा पासे कुलदेवता अंबिकाजीनुं
स्थान छे ते पण एक कुटुंबीजनना यात्रार्थे फरवा जवा उपरथीज जणायुं छे.

शेठ देवचंदना कुटुम्बना मूळ पुरुष शेठ **फूलचंद शा०** नी गोत्र 'घृत–गुड' छे. गोठ(त्र)नी ओळख मारवाडी भाषामां **घीगुड**नी छे जे सुरतमां गुजराती भाषामां **घीगोळ**नी गोत्रज तरीके ओळखाय छे.

सुरतनी वीशा ओशवाळ कोमनो धंधो वहोळा भागे मोती अने झवेरातनो छे. अने तेथी ए आखी कोम झवेरी कोम तरीके प्रसिद्धि पामेली छे. मोती अने झवेरातनो धंधो आ कोमनो परापूर्वथी चाली आवतो वंशउतार धंधो छे. खंभात, अमदावाद, घोघा, मारवाड वगेरे जूदे जूदे स्थळेथी आवीने आ कोम सुरतमां एकत्र थई शकी ते झवेरातना धंधाने ज आभारी छे. खरुं कहिये तो खंभात, अने घोघा वंदरोथी तेमज अमदावाद, अने मारवाडना जूदा जूदा शहेरोमाथी झवेरातनो धंधो करनारा ज वीशा ओशवाळो मोटा भागे सुरत वंदरमा आवीने एकत्र स्थिर थई शक्यां छे. ज्यारे वीजो धंधो करनारा वीशा ओशवाळ ज्ञातिना जैनो पण सुरतमां पूर्वे अल्प प्रमाणमा कंईक आव्या हता खरा पण झवेरीयोनी माफक एकत्र थई शक्या के सुरतमां स्थिर थई शक्यां नहोतां. आ ज—झवेरातना वेपारने लीधे—कारणथी सुरतनी आखीये वीशा ओशवाळ जैन कोम झवेरी कोम तरीके ओळखाती आवी छे. जो के हमणां मोतीना व्यापारनी अतिशय मंदताना कारणे अन्य धंधा तरफ पण केटलांको वळेलां छे.

सुरतनी वीशा ओशवाळ कोम, ए तपा, खरतर, अंचल, सागर, लोढीपोसाल वगेरे पृथक् पृथक् गच्छोना श्रावकोवडे बनेली वहुधा श्वेतांबर मूर्तिपूजक न्यात छे. थोडांक वर्षोथी न्यातमा तेरापंथी पंथनो पगरव जणायाथी न्यातनी आशरे सत्तरसो माणसोनी वस्तीमांथी लगभग साडीतेरसो आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषो, "श्रीवीशा ओशवाल जैन श्वे० मूर्तिपूजकन्याति—सुरत" ए नामथी नवी न्यातनी स्थापना करी प्रतिज्ञापत्रवडे एमां संगठित थया छे.

शेठ देवचंदना कुटुंबनी वंशवेल, एटले म्हारा पूर्वपुरुषोनी मात्र नामावली अने शुभकार्यादिनी यादि जेवी धर्मवही दर्शाववामां आवी छे, ए फक्त म्हारा कुटुंबना गौरव या वडाई खातर नहि, पण,—

(क) जेवी रीते कविकुलभूषण संघवी, **श्रावक ऋषभदासे** पोताना रासाओ आदि काव्योमां पोतानी अने पोताना पूर्वजोना शुभ कार्योनी यादि, जनताने ए ए प्रकारे शुभकार्योमा प्रेरावा माटे दोरी छे, तेवीज रीते तेवाज मनोरथोथी अत्रे में पण आपवा प्रयत्न कर्यो छे. के जे उपरथी अन्य सहधर्मी वंधुओ पोतपोतानी शारीरीकमानसिकआर्थिक शक्तियो अने भावना प्रमाणे ते ते शक्तियोनो व्यय करी शुभ उपार्जे अने अन्योने ते मार्गे प्रयत्नशील वनावे.

(ख) वीजुं आ लेख प्रसिद्ध थई पूज्य संवेगी मुनिवर्यो, श्रीपूज्य आदि यतिमहाराजो, इतिहासवेत्ताओ, शोधखोल-संशोधको, श्रावको, अने वहिवंचा, तेम ज वहिवंचा जेवा अन्य पुरुषोना हाथमा आवेथी, नीचे दर्शावेली विगतोनी माहिती, मोडी व्हेली पण अमारा कुटुंवीजनोने या शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंडना संचालक महाशयोने या म्हने पोताने मळे तो ते संवंधे सप्रमाण सविशेष जाणवा जणाववानुं वनी आवे.

विगतोः-(१) मारवाडमा कुटुंवीजनो छे या नहि? (२) होय तो कया देशमां? (३) अन्यत्र पण जईने वसेलां छे? (४) आम्रगोटला उपरथी कुलदेवता कया छे? (५) मारवाडमां वामणवाडा पासे कुलदेवतानुं स्थान छे? (६) कुलदेवता अंबिकाजी ज छे? (७) अन्यत्र कुटुंवी जनो होय तो तेओनो धंधो वगेरे शुं हशे? (८) केटलामी पूर्व पेढी उपर अमारी आ वंशवेल भेगी मळे छे? (९) मूल कया गामना वतनीयो हता? तथा (१०) कया रजपूतोमांथी कये समये कया आचार्यादिकना उपदेशथी उद्धार पामी जैनधर्मी थयेला?

इत्यादि जाणवाशोधवानी विमल-बुद्धिथी वाल जीवननी ऊर्मि खातर म्हारा पूर्वपुरुषोना संग्रहीतमांथी आ प्रयत्न म्हें कर्यो छे. उडतालीश वर्षो पूर्वे म्हारा दादा शेठ साकरचंदे कुटुंव संवंधे एक लेख लखी राखेलो छे ते पण वनी शकशे तो योग्य समये प्रसिद्ध कराववा प्रयत्न करीश.

मुंवई ता० ५ मी फेब्रुआरी, सन १९४१
वि. सं. १९९७ माघ शुक्ल ९ बुधवार

विमल जीवणचंद जवेरी

शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंडना पहेलेथी आज सूधीना ट्रस्टीओनो पट

सने १९०९ ना मूल डीड अने सन् १९११ ना बाई वीजकोरवाली मिलकतना डीड समयना ट्रस्टीओ	सने १९२९ ना पहेला एपोंइंटमेंट-डीड समयना ट्रस्टीओ	सने १९३६ ना बीजा एपोंइंटमेंट-डीड समयना ट्रस्टीओ	हालना चालु ट्रस्टीओ वि. सं० १९९७, माघ सने १९४१ फेब्रुआरी
नगीनभाई घेलाभाई *१	जीवणचंद साकरचंद	जीवणचंद साकरचंद †३	मंछुभाई साकरचंद
केशरीचंद रूपचंद †१	मंछुभाई साकरचंद	मंछुभाई साकरचंद	नेमचंद अभेचंद जे. पी.
जीवणचंद साकरचंद	नेमचंद अभेचंद जे. पी.	नेमचंद अभेचंद जे. पी.	नेमचंद गुलाबचंद
गुलाबचंद देवचंद *२	अमरचंद कल्याणचंद *३	नेमचंद गुलाबचंद	हीराभाई मंछुभाई
फुलचंद कस्तूरचंद †२	नेमचंद गुलाबचंद	हीराभाई मंछुभाई	साकरचंद खुशालचंद
मंछुभाई साकरचंद	हीराभाई मंछुभाई	साकरचंद खुशालचंद	

* देहमुक्त १–सने १९२१ मा (१२ वर्ष ट्रस्टीपदे.) २–सने १९२७ मा (१८ वर्ष ट्रस्टी०) ३–सने १९३२ मां (६ वर्ष ट्रस्टी०)

† नीकळी गया १–सने १९१६ मां (७ वर्ष ट्रस्टी०) २–सने १९२८ मा (१९ वर्ष ट्रस्टी०) ३–सने १९३७ मां (२८ वर्ष ट्रस्टी, ते पछी मंत्रीपदे.)

ब्लोक मुनिश्री गुणसागरजीए आपवा कृपा दाखवी छे.

शेठ देवचंद लालभाई जैन-पुस्तकोद्धार फंड,
अने श्रीआगमोदयसमिति-संस्थापक,

आगमोद्धारक, आगमवाचनादाता, आगमदिवाकर,
शैलाना-नरेश-प्रतिबोधक;

आचार्य महाराज **श्रीआनंदसागर-सूरीश्वर**-संस्थापित
पादलिप्तपुरीय **श्रीवर्द्धमान-जैन-आगममंदिर.**

खातमुहूर्तः-वि० सं० १९९४ वैशाख-कृष्ण-सप्तमी-मंदवासरे.
अंजनशलाका-वि० स० १९९९ माघ-कृष्ण-द्वितीया-सोमवासरे
ता. २२-२-१९४३
प्रतिष्ठा-विक्रमसंवत् १९९९ माघ-कृष्ण-पंचमी-गुरुवासरे
ता. २५-२-१९४३

ऑं ह्रीं श्रीं मुनिसुव्रतजिनेन्द्राय नमः

ऑं ह्रीं नमो सव्वसाहूणं । श्रीविजयसिद्धिसूरीश्वरो विजयतेतराम् ।

शेठ देवचन्द लालभाई झवेरीना कुटुंबनी वंशवेल

पुरोलेख

(लेखक—शाकेरचन्द लालभाई जवेरी)

शवत १९४९ कारतक वद ११ वा० भोमे हमे हमारी जाते आ लखीने तईआर करु छे. हमे तन भाई शाकेरचंद लालभाई ता० गेलाभाई लालभाई ता० देवचंद लालभाई जन तन हमारां एकथापनामांथी मुबाई जवेरीनो धंधो चलहो ता० जुज धंधो शुरतमां चलहो तारबाद हालमा हमारु शरीर जरा मांदु रे छे तेथी, ×[2] × × × × × × × × ×

आपरु कुतम 'गीगोल'नु केवाअ छे जीवनभाई लगे छती पेरी ऊपर ता० नगीनभाई लगे छती पेरी ऊपर फुलचंदशा करीने कोई आपरां परदादां शुरत शेरमा अमदावाद हथवा खमात हथवा मारवारथी आवेला तेनी नकी कोईने खबर नथी तेमनी आगल तेमनां बापनु नांम शु छे ते तेनी कोईने खबर नथी.

आपरी गोतरज मां शी रीते मादे छे ने शी रीते वईवत करे छे :— जे छोकरो पेलवेलो पेला खोलानो थाअ छे तेनो एक दाबो कान नीचेनो वीधाअ छे

---

१ भोमे.—लेखकनी भाषा कायम राखी, अल्प अर्ध पूर्ण-विराम वगेरे चिह्नो तथा पेरेग्राफ नवा योज्या छे. २. स्वघरनी केटलीक अंगत बाबतो अहीं भने हवे पछी कमी करी छे अने ते स्थाने × × × आवी निशानी मूकी छे. ३ मा-माता. मायना.

ते शीवाए कोई वीधांतो नथी ता० मांथानी वावरी लगन आखा कुतममां कोईनां पन थाअ तांरे छोकरांनु वधु मांधु मुदावे छे ने छोकरीनी एक दामी लत लेवारे छे. दर एकजने शाक शतर शेर ने एक पोश गऊ धोवरांवीने तेनु दल शेकीने वधु, थुला शाते गोतरज आगल मातलीमां थुल भरीने मुके छे ता० शात पान शात शोपारी शात पईशा ने मांअनां मातलां उपर लाल रेशमी रेजो धॉके छे. ते गोतरज पतां पछे जे जथाजोग आपुं होअ ते फोईने ते वधु आपे छे. तेमा शतँर शावला करे छे तेमा शतर दलना लारवा मुके छे तेमा शतर पईशा मुके छे तेमा शतर रोटली शतर पापर शतर शोपारी मुके छे. एक पातॅलो शारो, चोखो पंवीतॅर लई तेनां ऊपर शात पान शात शोपारी ने वचमा केरीनो गोटॅलो पधरांवे छे तेने गोतरज कईने जे छोकरां छोकरीने पैनांवे हथवा मुदॅन[23] करांवे हथवा चुँरो पेरे तो तांहीं कई दल करवानु काम नई लगन मुदनमा दल करऊं[16] परे[17] छे.

ए रीते आपरी गोतरज केवाती आवे छे ने ए रीते कर थतो परमपराए आवे छे. पेलां दलमांथी शवापॉनशेर कोईने आपे छे बाकी शावलो पईशा कुतॅंबमां वेची आपे छे बाकी आपरी गोतरजनो कोई भारी कर नथी [24]गरीगरी काम नथी पॅरॅतु जॅरे लगन मुदन करऊ होअ तांरे हथवा पेलवेलो छोकरो होअ तेनी धनतेरशने वीने गोतरज [24]जारवी परे छे. ते पेला खोलांनो छोकरो पेलो[25] पने[26] तारे तेने धनतेरशे गोतरजनो कर करीने ते वीवशे तेनी धनीआनीने [27]गेर राखे छे, ए रीते गीगोलनी गोतरज केवाअ छे.

फुलचंदशाने पेते[28] छोकरां बे थआ[29] मानचंदशा दीपचंदशा. ते लोको गॅनां मोतां[31] आवरुदार ने मोतों जवेरीनो वेपार करो[32] आपरी नांत वीश होशॅवालनी केवाअ छे, तेमा गना तेमना आथॅनां शीकेलो, जवेरीनो धंधो, ते पंन मोतां शारां जवेरीमां कीशवी केवातां हतां तारबाद दीपचंदशाने पेते छोकरां तॅन केवाअ छे नेमचंदशा ता० जएचंदशा ता० खुपचंदशा. ने मानचंदशाने पेते छोकरां बे केवाअच एक मीथाँशा ने एक वखतशा. मीथाशानां छोकरां पानांभाईने तेनां छोकरां खीमांभाई तेनां छोकरां दॅहांभाई एतले लगे मोजुँत छे. तारबाद वखतशाने छोकरां चार हतां तेवँन चार छोकरांने नांनी ऊमरमा मुकीने मरी

४ ढांके. ५ पत्नां. ६ आपवु. ७ सत्तर. ८ रोटली तथा पापड. ९ पाटलो १० पवित्र ११ गोटलो १२ परणावे १३ मुंडन १४ चुडो १५ त्यां ते बख ते १६ करवु १७ पडे १८ आपणी १९ सवापांचशेर २० कुटुंबमां वेंची २१ घडी घडी २२ पडतु २३ ज्यारे २४ झारवी जुहारवी २५ पहेलीवार परणे त्यारेज. कमभाग्ये बीजीवार परणवु पडे तो ते वखते गोत्रज स्थापवानी नहि पण गमे ते दिवस गोत्रजनी स्थापनाविना बीजीवारनी धणीआणीने घेर राखी शकाय. २६ परणे २७ घेर २८ पेटे २९ थया ३० घणा ३१ मोटा ३२ कर्यो ३३ ओसवाळ ३४ हाथना ३५ शीखेला ३६ त्रण ३७ मीठाशा ३८ डाह्याभाई ३९ मोजूद ४० तेवण-तेओ

गभा हतां तेमनां एक छोकरां जवेरशा तेमनां छोकरां रूपचंदशा तेमनां छोकरां केशरीभाई ने मोतीचंद बे जनां आ [41]चोपरी लखातां लगे चरनजीवी छे तेमनां बाप रूपचंदशा ने दांदां जवेरशा गनां होशीआर हतां ने ते जवेरशा शैंमांन हवशैंतीमां मरी गभा पछे रूपचंदशा परवालांनो जवेरातनो वेपार घारी रीते चलावीने जपाजोग पचीश शाथ हजार रुपीआ मुकी छोकरांहोने शोपीने मरन पामां हतां.

वखतशांनां बीजा छोकरां मलुकशा हतां तेवन गनां घरमीश हतां ने गनां ऊतेम जीव हतां ने गनां पोशैं पैंरकमनां ने तैंपशा करतां हतां ने बीलनां भोला हतां आखी ऊमर लगे धरम हैंरैंघेलो, तेमने पेते छोकरा तन हता ऊतेमभाई नांहांलजीभाई ता० दआमाई. तेमां ऊतेमभाई [48]मोतां छोकरां वे गनां [49]नामेथामे भनेलां वेपार धंधामां कीशबी ने कलेवेंरं हतां कोईथी छेतरांअ तेवा नोता.

ते [50]तने छोकरां मलुकशा पेलां गुजरी गआ हतां तेवन मलुकशानो कोई रैंऊ नई ने कइक जुज पईशां हतां. तेमनां भतरीजा शाकेरचंदने पेंलवेला मुबाई तेरी जईने वेपार रोजगारमां शीकावी वेपारी करां, तेमनी पछारी कोई नई तारे वाशपुजशैंमीनु देरांशर मोतीपोल्मां रतनचंद गुशनु केवाअ छे तेमां नीचे भोअेंरांमां जता शैंभे गभारो आरशपैंनो करावी काचनु छांपरू करावी ने ते जगाए शैंतीनांथजी मुलैंनीएक पधैंरांवा तेमनी शैंते बे परतमांजी एकबाजुए मांवीरैंशामी ने एकबाजुए पधरांवां तेनी बे बाजुए पारशैंनांथनी फेनवैंली बे परतीमां पघरांवी छे तेनी नीचेनी बे बाजुए बे पर्तमैं पधरांवी छे.

तेमनो कइक जुज [65]हवेज हतो तेमां शाकेरचंद ने[66] वधां छोकरां दांदां केतां हतां तेमने कोई वैंशैं रक नई तेथी तेमनां थको ए शातीनांथ भगवैंनो

---

४१ मूल लखाण आजे एकाद आने मळे एवी ते वखते मैड ईन आस्ट्रीयानी अडधे आणे वेचाती एकसरसाईझ बूकमां लखायेलुं छे, माटे चोपडी. चोपडीनी लगभग नव साइझोमां आ लखाण लखायेलु छे. ४२ सामान्य ४३ अवस्था (स्थिति)मां ४४ पौषध ४५ पडिक्कमणां ४६ तपस्या ४७ आराधेलो ४८ मोटा ४९ नामेठामे ५० ऊपर आ एकज अंग्रेजी शब्द आमां वापरायो छे. ५१ त्रणे ५२ रहु ५३ वासुपूज्यस्वामीनुं ५४ भोंयरामां ५५ सहामे ५६ आरसपाषाणनो ५७ शांतिनाथजी ५८ मूळनायक ५९ पधराव्या ६० साथे ६१ महावीरस्वामी बीजीबाजूनी प्रतिमाजीनु नाम लखायु नथी, पण लखवा माटे मूल लखाणमां आशरे एक इंचनी जग्या कोरी मूकेली छे. ६२ पार्श्वनाथनी ६३ फणावाली ६४ प्रतिमा ६५ आवेज मिल्कत ६६ 'ने' 'अने' ना स्थाने बधे वपरायेलो छे. साकरचंद अने बधा छोकराओ मलुकचदने दादा कहेता हता अने मलुकचदनो कई वश रह्यो नहि तेथी. ६७ वंश ६८ भगवानना

गभारो बंधावी आपो हतो. तेनो वईवत हालमे शाकेरचंद ने शाकरचंदना भाईहो करे छे. तेमने नदले शाकेरचंद वाशपुजशामीनां देरांशरमां सरच बदले रुपीआ पचीश दर वरशे आपे छे.[70]

तारबाद वखतशानां तीजा छोकरां नवलशा हतां तेवन दीलनां शारां मांनैंश हतां ने कुतमैंनी शैंरव छोकरां ऊपर शैंरको भाव राखतां हतां ने एके एक छोकरांहोने भेगा करी बधाने लईने जंवा[75] बेशतां हतो. तेमनां छोकरां तन हतां पेमचंदभाई शरूपचद ने लखमीचंद ते शरूपचंद लखमीचंद गुजरी गआ छे ने पेमचंदभाई मोतां छोकरां चरनजीवी छे तेमने पेते एक छोकरो भाई रतनचंद छे तेमने परनांवेलो छे.

तारबाद वखतशांनां चोथा छोकरां लालभाई [76]कांका करीने हतां तेवन गनां भोला ने गनां शभावनां शारां हतां ते अमांरां चोपरीनां लखनांरनां पीताजी थाअ छे. तेवन गनी मोती ऊमर आशरे पचांशी वरशनी ऊमरे शवत १९४७ नां अशौंर शुद ११ वा. बपोरनां एक वागाने शुमांरे गुर्जैंरी हतां. छोकरां तेमनी पछांरे तन मुकी गआ छे गनी शारी आवरुमां ने गनो जयांजोग पईशो पन. ता० शारी आबरु शारां गरबैंर बधा छोकरांहोने परनांवी पशतांवी शारी शोभामां ऑंवरी मोती ऊमरे मरतां लगे कोई रोग नई मदवैंर नई ऑंखे पांखे शुखी हालते शदां लगे लाल पांगैंरी बाधतां. कपरालतां [80]गारी बल खांवां पीवमां गनां [85]शोकी ने दीलना तोर्कैंल हतां. तेवनां चारे भाईनां पीता नांहानी इवशैंतांमांथी मांतां पीतां गुजरी गआ हतां. तेवनां मोशालीआ गलालचंद भवानीदाशवाला केवातां हतां तेमनां आईमां रांजांबाई करीने हतां तेमने ऊछेरीने मोतां करेलां, ने आ गैंर छे ते पंन तेमनी तरफथी मलेलु. तेनां चार भाग करीने चारे भाई रर्हेला जे भाग मह्लक्कांकांनो हतो ते पेमचंदभाईने आपेलो तेमां [90]तांकु छे तेमां पानी लेवानो हक बधानो छे ते पेमचंदभाईने आपती वखत सतमां लखांवेलु छे.

लालुभाईनां छोकरां तन शाकेरचंद ता० गेलाभाई ता० देवाभाई तन छोकरां तेवन पोते तन जन एकैंथापंनां मुंबाई मोतो वेपार जवेरीनो चलावीने

---

६९ बंधावी ७० आ पछी दरवरसे रु. पचीशने बदले अमुक रकम आपेली छे व्याजमांथा खर्च चलाववा माटे एवुं जाणवा आवेलुं छे ७१ माणस ७२ कुटुंबना ७३ सर्व ७४ सरखो ७५ जमवा ७६ काका ७७ असाड वार पछीनी जग्या कोरी रहेली छे. ७८ गुजर्या ७९ घरबार ८० आवडी ८१ मंदवाड ८२ आंखे ८३ पाघडी ८४ गाढी ८५ शोखी ८६ टोकल उदार ८७ अवस्थामांथी ८८ घर सुरत गोपीपुरामा 'हिरजी वल्लभना' डेलामा आवेला घरो. आजे ए डेलावाली पोळ 'हिरजी वल्लभना खांचाने बदले नामे सुरवडीयानी दुकान होवाथी 'सुरवडीयाना खांची तरीके पण ओळखाय छे आगपूर्वे पोताना घरो 'मोटी पोळ'मां हता अने आगमा नवी मिल्कतनी साथे ए पण नाश पाम्या हता. ८९ रहेला ९० टांकु ९१ एकठापणामां

[92]शंपशंपीने नशीब परमांने गनु [93]नांनु [94]कमांआं. हंशैल शुरत शेरमां आग मोती शवत १८९३ नां [96]शालमां लांगी आग्नु शेर बली गऊ तेमां गरबार बली गआ ते वखतमां तेथी आँगल हमारां पीतांजी शामांन अवशतांमां आवेला, तारबाद हमे छोकरां ऊमरे पुगतांमां आवां. नीशाले भेंनां तार पछे. जीवंनचंद मोतीचंदनी दुकाने शेरांपी नांमु शीकवां बेयां तांहांथी ऊंथीने शवत १९०९ नां शालमां मल्लु(क)कांकां शाते मुबाई गआ, तां हां नांमुथामु चवना ईशाब, पैरोनीगरनो धंघो जवेरीनो वेपार शीकीने १९२० शाल शुधी धंघो चलांहो तारपछे देवाभाईनी मरजी "वीधारानां धंधा ऊपर लागी तेवन मोती वीधवानो घंघो शीकीं ने गेलाभाई मुबाई आवां तेवारे मुबाईमां रूपचंदभाई पाशे गेलाभाईने शीकवा बेशारां" तेमनी पासे शीकी ऊशीआर थआ पछे तने 'भाई' मुबाईमां रआ ने केतलां (वर्ष) शवत १९०९ थी ते शवत १९१८ मल्लु(क)काकांनां मेगां रआ तां आथे रोशोई करवी ने बऊ मुशीबतमां वीवश [11]गुजारां तारपछे रूपचंदभाईनां मेगा १९२७ नां शाल लगे मेगा रआ तारपछे मुबाईमां जुदु गेरे लीधु.

१९२१ नां शालथी मोतीनो धंघो मोतो चालीहो ने तीर्दारथी वीलात मोती मोकलवा [15]मांदु ने वीलातनो धंधो आज लगे चालां करता गना नांमंअंकीत वेपारी थआ ने नशीब परमांने शारू [18]नांनु कमांआं.

शाकेरचंदने छोकरां तन छे जीवनभाई गुलापचंद ता० मल्लुभाई. गेलाभाईने एक छोकरो छे, नगीनभाई देवाभाईने हांल लगे कइ छोकरो नथी एकज

---

९२ संपसंपीने ९३ नाणु ९४ कमाया ९५ असल ९६ लागी ९७ 'आगल'नो अर्थ आगल जता एम आग पछीनो समझवो. कारण के आगना वखते शेठ लालभाईने अने घरनां बधाने मात्र पहेरेला कपडामरेज जीव बचाववा बहार नीकलवु पडेलु, ते वखते आजनी माफक बंको, सैफवॉटो के जबरी श्रीजोरीओ न होती. जे काई पोतानी मिल्कत रोकड नाणु अने अने झरझरियान होय ते घेर पटाराओ के दोलापोमां पासेज राखवामां आवतुं. भयंकर आगथी घेराई जतां वस्त्रभरे नीकलवा उपरात घभरातना मार्या पोडीयामांथी पोताना नाना बालकने बदले खाडणीनाखाडणी आने बालकमानी लुगडामां लपेटी हाथमां लई नीकली पडेलां त्या मिल्कतने क्या पकडवा बेसे. तेथी सामान्य स्थितिमां आवी पडेलां. अना लेखक शेठ साकरचदज मोटे भागे घोडीआमां रही गयेला. आगमांथी बहार नीकल्यांवाद ध्यान आववाथी पाछा जई घोडीआमांथी लई आवेलां ९८ मण्या ९९ शराफिनासु १०० बेठा १ कतीने २ साये ३ नामुठामु तथा मोतीना वजनने गणत्रीना चवना हिसावो ४ मोती पोरववानो धंधो तथा झवेरातनो व्यार ५ वींधाराना—मोती वींधवाना ६ शीख्या ७ बेसाड्या ८ कौसमां मूकेलां शब्दो संबंध जालववा अमे नवा मूक्यां छे. मूकमां रही मयेलां देखाय छे ९ रह्या १० त्यां—गुंनईमां हाये रसोई करवी ११ गुजार्या १२ घर माडेयी जुदु लई त्यां वसवाट कर्यो. १३ चलाव्यो १४ ते दहाडाथी १५ मांड्युं १६ चाल्या १७ नामांकित १८ नाणु

छोकरी छे तेनु वीजीबेहेन नाम छे. शाकेरचंदने छोकरी चार ने छोकरा तन छे खीमकोर ता० ऊमीआकोर ता० रतन ता० चेदेन. वेचेमां एक छोकरी फुलकोर करीने गनी शारी हती ते बे वरश हगोरीथी देवगत थई हती.

आ वधु लखवानु कौरन ए रीते के जीवनभाई गुलुभाई मछुभाई ता० गेलाभाईनां छोकरां नगीनभाई तमे बधा नांनी ऊमरना छो तमने खबर पैरवां[33] शारू के ओपरा[34] वेराहोने केवी मुशीवत परी छे ने केवी रीते वेपार करो छे ने केवी रीते शुकदुख[35] वेथीने पईशा[36] कमांआं छे तेने तमांरे बधाने शाचवीने रेऊ[37] ने जे[38] मोतां रओं होओं तेमनां कओमा चालुऊ[39] पईशा कमांतां गनी मुशकेली परी छे तेने बगारवां नई बधा भाईहोने[40] शपीने शभालीने रेऊ[41] कुतबमां कोई शाते[42] वीरोद राखहो नई. पईशांने नादांनी लुचाइ करीने बगारवो नई. पईशां शाचवीने रांखशो तो[43] शुकीआ रेशो. ऊदेम करी जांनेऊ गनऊ[44] वेपार रोजगार करतां[45] शीकहो ने आपरां बांपदादांनी शोभा परमाने आबरू ईजतसर रेऊ ने जेम बने तेम कमांवानो ऊदेम करीने पईशो हांथमां शारी रीते[46] रांखहो.

ने धेरमां बऊ तंतपेरे रेऊ. धरमथी कोई वीवश बदलाऊ नई धरमे जेकार थशे कोई वीवश कोई अधरमेनु काम करऊ नई. धरम छे ते आपरो[47] जेन धरम छे ते कोई पुरवेनां[48] मांहांपुने पामेला[49] छई. तेमां आपरो तपगछनो धरम जीनेपेतमां देरांशरनो धरम छे तेथी कोई दीवश फेरेऊ नई. जे[50] धनीने जीनपतमांथी रंगे न होए तेनी शोबत करवी नई ओपेरी छोकरी होअ तेने आपरो शेरेको धरम देरे दरशने जतां होअ नई तेने ओपी नई. हमांरी कोई छोकरीने हमे जे पतेमांने मांने नई तेने तां परेनांवी नथी,[51] ते वाशते छोकरांहो तमारे खुपे ईआद[52] रांखऊ[53]. शरव[54] एते शेरेकु[55] एकधरमी ऊपर *

१९ चदन २० रतन अने चदननी बचेनी २१ अगाऊथी आ चोपडी लखी तेना बे वर्ष पहेलांथी २२ कारण २३ पडवा २४ आपणा २५ वडाओने-वडवाओने २६ वेठीने २७ कमाया छीए २८ रहेवु २९ मोटा ३० रह्या ३१ होय ३२ कआमां ३३ चालु ३४ सपीने ३५ संभाळीने ३६ रहेवु ३७ विरोध ३८ राखवो ३९ सुखीआ ४० उद्यम ४१ जाणवो ४२ घणो ४३ शिखशो ४४ राखवो-राखशो ४५ धर्ममां ४६ तत्पर ४७ अधर्मनु ४८ जैन ४९ पूर्वना ५० महापुण्ये ५१ छीए ५२ जिनप्रतिमा ५३ फारवु फेरववो नहि ५४ धणीने ५५ रग-राग ५६ आपणी ५७ सरखो. आपणा सरखो धर्म ५८ आपवी ५९ प्रतिमाने ६० परणावी ६१ शेठ साकरचंदे, प्रतिमाने नही माननाराने त्यां दीकरी परणाववी नहि एटलु ज सूचवेलु छे पण मारा नम्र मत मुजब-'जिन प्रतिमाने नहि माननारा कोई पण धर्म वालाने त्यां दीकरी आपवी नहि तेमज लेवी पण नहि' ए प्रतिमाने माननाराओ माटे विशेष श्रेयकर देखाय छे. न करे नारायण ने कोई महद् पापना योगे वडीलोनी हयाती न होई, बाळबच्चाओने मोसाळ पक्षे उछेरावु पडे या मोसालमां म्होटा थवापणु प्राप्त थाय तो बच्चाओना जिनप्रतिमाने मानवा-पूजवाना संस्कारोमां मोटो विक्षेपज आवी पडे, अने पछी पोताना वंशजो मूर्ति-विच्छेद धर्मावलंबी थई जवा संभव रहे छे ६२ खूब ६३ राखवुं ६४ सर्व हेत ६५ सरखु

* श्री. जीवणभाई साकरचंद तरफथी आ लखाण आटलुंज मळ्युं होवाथी अहींज ते पुरुं थाय छे.

પ્રસ્તુત ફંડના નવીન કાર્યકર્તાઓ તરફથી નિવેદનઃ—

આ ફંડનો ભૂત ઇતિહાસ ગૌરવભર્યો છે અને તે દ્વારા પ્રગટ થયેલા ગ્રન્થાંકો પરથી જૈન સાહિત્યની થયેલી સેવાનો ખ્યાલ આવી શકશે. ફંડદ્વારા થયેલી સેવાનું માન મુખ્યતઃ ફંડ—સંસ્થાપકના કુટુંબીજન તથા ભૂતપૂર્વ ટ્રસ્ટી અને ચાલુ માનદમંત્રી શ્રી. જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરીને છે. હાલ તેઓ સંજોગવશાત્ નિવૃત્તિ ઇચ્છી રહ્યા છે તો પણ આ સંસ્થાના કાર્યકરોને તેમનો ગાઢ અનુભવ તથા માર્ગદર્શનનો લાભ મળતો રહેશે એ આશા વધારે પડતી નથી.

છેલ્લાં સાત આઠ વર્ષો થયાં આ સંસ્થાના પુસ્તક—પ્રકટીકરણમાં શીતતા વ્યાપી ગઈ હતી. આ પ્રકાશન તેનું જીવંત ઉદાહરણ છે. ઈ. સ. ૧૯૩૭ માં છપાવવા શરૂ કરાયલું આ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૪૫ ના અંતમાં પૂર્ણ થાય છે. તે જ પરિસ્થિતિ શરૂ કરાયલાં બીજાં પુસ્તકો "અભિધાન ચિંતામણિ" કોશ, "જૈન કુમારસંભવ" અને "સિદ્ધહેમ અવચૂર્ણિ"ની છે. હાલના કાર્યવાહકો તે પુસ્તકો જેમ બને તેમ જલદી લોકોપયોગ માટે સાદર થાય તે માટે ઘટતો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

આ શિથીલતા કે અવ્યવસ્થા બદલ કોણ દોષિત છે અથવા તેના કારણો શાં શાં છે તેની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળ નથી તેમજ તે વિષેની અમારી યોગ્યતા એ નથી. છતાં એટલું જણાવી દેવાની અમે તક લઈએ છીએ કે

આ સંસ્થાના આર્થિક બંધારણને અણુભાર પણ ધોકો નથી લાગ્યો, બલ્કે અત્યાર અગાઉના કાર્યકર્તાઓની નિષ્ક્રિયતાને પરિણામે પુસ્તક પ્રકાશનના ભંડોળમાં મૂળ રકમની વ્યવસ્થિત રોકાણને પરિણામે ઉત્પન્ન થએલી આવકથી સંગીન વધારો થયો છે; લગભગ તેત્રીસ હજાર રૂપીઆ જેટલો. એટલે સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધે જો કોઈના મનમાં સંદેહ હોય તો તે અસ્થાને છે. અત્યાર પહેલાંનાં ટ્રસ્ટીઓએ સંસ્થાનું નાણું સુયોગ્ય રીતે સાચવી રાખ્યું છે એ ઓછી સેવા નથી કરી.

છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષ દરમ્યાન જુના ટ્રસ્ટીઓમાંથી ત્રણ ટ્રસ્ટીઓ શેઠ નેમચંદ અભેચંદ, જે. પી., શેઠ મંછુભાઈ સાકરચંદ તથા શેઠ હીરાભાઈ મંછુભાઈના શોકજનક અવસાન થયાં છે તેની અમે દુઃખપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ. હાલમાં ટ્રસ્ટીઓની બોર્ડમાં નીચેના છ ટ્રસ્ટીઓ છે. (૧) શેઠ નેમચંદ ગુલાબચંદ દેવચંદ (૨) શેઠ સાકરચંદ ખુશાલચંદ (૩) શેઠ હીરાચંદ કસ્તુરચંદ (૪) શેઠ મોતીચંદ મગનભાઈ (૫) શેઠ તલકચંદ મોતીચંદ (૬) શેઠ બાબુભાઈ પ્રેમચંદ. શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદે માનદ મંત્રીપદનું પોતાનું રાજીનામું ટ્રસ્ટીઓ પર મોકલ્યું છે તેનો હજી સુધી નિકાલ નથી થયો.

આ સંસ્થાનો વહિવટ પૂર્વવત્ બલ્કે તેથી વધુ સુંદર અને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તે માટે નવા ટ્રસ્ટીઓ ઉત્સુક છે, અને જૈન સાહિત્યના પુનરોદ્ધારમાં રસ લેનાર દરેક બંધુ તેમજ પૂજ્ય મુનિવરોની સૂચનાઓને તેઓ આવકારશે. વળી અત્યાર સુધી જે જે પૂજ્ય મુનિમહારાજાઓ તથા જૈન સાહિત્યપ્રેમી સજ્જનોએ આ સંસ્થાના ધ્યેયને મૂર્તિમંત

કરવા સહાય કરી છે તેમનો અત્રે ઉપકાર માનીએ છીએ અને તે જ પ્રમાણે હવે પણ તેઓ માર્ગદર્શન અને મદદ આપતા રહે એવી વિનંતિ કરીએ છે.

અંતમાં આ સંસ્થાના પ્રેરણાદાતા આગમોદ્ધારક પરમપૂજ્ય આચાર્યવર શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીનો આભાર-ભાર અમે વિશેષતઃ ન સ્વીકારીએ તો કૃતઘ્નીજ ગણાઈએ. શાસન દેવ જૈન શાસનના અવિચળ અભ્યુદયાર્થે શ્રીમત્સૂરીશ્વરને દીર્ઘાયુ બક્ષો એવી અમારી સહૃદય પ્રાર્થના છે.

લી૰ સેવકો
હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ઝવેરી.
મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી.
(મેનેજીંગ ટ્રસ્ટીઓ)

મુંબઈ તા. ૯-૧૨-૪૫
સં. ૨૦૦૨, માર્ગશીર્ષ શુકલ પંચમી

किञ्चिद्वक्तव्यम्

कहश-वश नमिल-शुल-शिक-विअलिद-मन्दाल-लायिवं-हियुगे । वीलयिणे पक्खालदु मम शयलमवय्य-यम्बालं ॥
[रभस-वश-नम्र-सुर-शिरो-विगलित-मन्दार-राजितां-घ्रियुगः । वीरजिनः प्रक्षालयतु मम सकलमवद्य-जम्बालम् ॥]

— सिद्धहेम ९-४-२८८

विद्वद्वृन्दमनोज्ञकाव्यततिभिर्यः स्तूयते सर्वदा, भूपालप्रतिबोधको गुरुमतिः सिद्धान्तपारङ्गमी ।
व्याख्यादानविचक्षणः शुभगुणैर्विख्यातकीर्तिः सुधी, आनन्दाब्धिमुनीश्वरं गणपतिं वन्दे महाज्ञानिनम् ॥

शेठ देवचंद लालभाई जैनपुस्तकोद्धार फंडना, अने श्रीमती आगमोदय–समितिना नामथी आजे जैनसमाजना साक्षर-वर्गमांथी भाग्येज कोई अजाण हशे. कारण के फंड तरफथी आगम–प्रकरण–चरित्रादि तेम ज अंग्रेजी, तथा गुजराती रासाओ आदि न्हाना म्होटा सित्याशी अंको अने आगमोदय–समिति तरफथी एकसठ अंको वांचकोना हाथमां समर्पित थई चूक्या छे, फंडमांथी अन्तिम ग्रन्थ वि० सं. १९९३मां भरतेश्वर–बाहुबलिवृत्तिनो द्वितीय विभाग "ग्रन्थाङ्क ८७" तरीके प्रसिद्ध कर्या बाद लगभग त्रण वर्षे "ग्रन्थाङ्क ८८" वाचकवर्य श्रीमदुमास्वातिविरचित प्रशमरति–प्रकरण श्रीहरिभद्रसूरिना विवरण, तेम ज अज्ञातनाम पूर्वाचार्यग्रथीत संक्षिप्त अवचूरी सहित नामनो ग्रन्थ वांचको समक्ष रजु करवामां आव्यो. अने श्रीधनविजयजी गणि तथा श्रीरत्नचन्द्रजी गणिए करेल बन्ने टीकाओ साथे श्रीमुनिसुन्दरसूरिकृत 'अध्यात्मकल्पद्रुम' "ग्रन्थाङ्क ८९" मो सिद्धि-

दातानी कृपावडे प्रसिद्ध करवा भाग्यशाली थयो छुं. आ पछी थोडा समयमां ज "अङ्क ९०" मो श्रीरूपचन्द्रपाठककृत श्रीक्षमाकल्याणपाठकनी 'प्रकाश' टीका सहित 'गौतमीयमहाकाव्य' जनसमक्ष समर्पण करवामां आवशे. ए उपरांत प्रेसमां नीचे मुजवना ग्रन्थो चालु करायेला छेः—

(१) सटीक वैराग्यशतक—वैराग्यरसायन—पद्मानंदशत वगेरे त्रण शतको उल्लासिकमस्तोत्र, धर्मशिक्षाप्रकरण आदि (२) अभिधानचिंतामणि कोप—निघंटुशेप, एकाक्षर नाममाला—लिंगानुशासन, शब्दभेदप्रकाश, शिलोंछ ए अने (३) जैनकुमारसम्भव सटीक.

उपरांत (१) 'प्रमाणनयतत्त्वलोकालंकार रत्नाकरावतारिका टीका, टिप्पण, पंजिकासहित' तथा (२) 'आवश्यक—निर्युक्ति छायासहित' अने (३) दिर्घोल खर्चवालो शक्य एटलो सम्पूर्ण अने सुन्दर श्रीमद् आनंदसागरसूरीश्वरजीनी देखरेख नीचें 'प्राकृत कोश' छपाववा सम्बंधी विचार कार्यकरो करी रह्या छे. वळी श्रावकना कृत्योनुं साचुं मार्गदर्शन करावनार श्रीरत्नशेखरसूरिरचित श्री "श्राद्धविधि" "विधिकौमुदी" नामनीस्वोपज्ञवृत्तिसह मूळ, तेमज तेनुं गुजराती भाषांतर छपाववानी अत्यावश्यकता कार्यवाहकोना ध्यानमां छे अने सत्वर ते काम हाथमां लेवानी तेओने ऊमेद छे.

प्रस्तुत मूल ग्रंथना प्रणेता 'संतिकरं स्तोत्र'ना कर्त्ता सहस्रावधानी सुप्रसिद्ध आचार्यप्रवर श्रीमन्मुनिसुन्दरसूरिजी छे, के जेओ विक्रम संवत् १४७८ थी १५०३ सुधी आचार्यपदे रही आ भारतभूमिमां विचर्या हता अने शासनप्रभावक तरीके ख्यातिमंत थया हता.

प्रस्तुत ग्रंथ शिवाय वीजा पण अनेक ग्रंथो आ सूरिवरे रच्या छे, जेवा के—

×१ त्रैविद्यगोष्ठी, श्लोकसंख्या ८९७, रच्या काल वि० सं० १४५५। *२ उपदेशरत्नाकर (स्वोपज्ञवृत्ति), श्लोकसंख्या ७६७५।

×३ जयानंदकेवलीचरित्र (श्लोकबद्ध), श्लोकसंख्या ६०७५ । ४ नरवर्मचरित्र, श्लोकसंख्या ५०० । ×५ मित्रचतुष्टयकथा श्लोकसंख्या १४६०, रच्या काल १४८४ । ६ चतुर्विंशतिजिनस्तोत्र, श्लोकसंख्या ५७५ । ७ स्तोत्ररत्नकोष, श्लोकसंख्या ११५० । ×८ संतिकरं स्तोत्र, गाथा १३ । ९ सीमंधरजिनस्तुति । *१० साधारणजिनस्तुति ।

यद्यपि आथी विशेष ग्रंथो पण सूरिवरना बनावेला होवानो असंभव तो नथी ज ! परंतु अमोए आ ग्रंथसूचि मात्र जैनग्रंथावलीना आधारे आपी छे !

आ उपरथी समझवानुं के आ सूरिवर एक सारामां सारा संस्कृतप्राकृतादि–भाषाना धुरंधर विद्वान् हता, एटलुं ज नहीं, किंतु मंत्र शास्त्रना पण सारा निष्णात हता, के जे बाबतना प्रमाणमां एमनुं बनावेलुं संतिकरं स्तोत्र अने तेनो महिमा सुप्रसिद्ध छे. एनी अंदर एवी तो उत्तम मंत्राम्नाय एओश्रीए गोठवी छे के जेना स्मरणद्वारा भव्यात्माओ अनेकविध उपद्रवोथी शांति मेळवी शके छे. ए ज कारणथी तपागच्छना पूर्वाचार्योए पाक्षिकादिना पूर्वदिवसे तेमज विहारना दिवसे दैवसिक प्रतिक्रमणमां स्तवनना स्थाने अने पाक्षिकादिप्रतिक्रमणना अंतमां आ स्तोत्र कहेवानुं सामाचारीमां निश्चित कर्युं छे.

आ सूरिराजनो विशेष इतिहास जाणवानी इच्छा धरावता वांचकोए मुंबई शेठ **मोतीशाह**ना लालबाग उपाश्रयना संघ तरफथी प्रकाशित 'त्रैविद्यगोष्ठी'नी प्रस्तावना, तथा आ फंड तरफथी मुद्रित 'उपदेशरत्नाकर'नो उपोद्घात, तेमज जाणीता साक्षर इतिहासवेत्ता, श्रीयुत **मोहनलाल दलीचंद देशाई**, बी. ए., एल्. एल्. बी. लिखित 'जैनसाहित्यनो संक्षिप्त इतिहास' आदि जोवां.

× आ ग्रंथो अन्य संस्थाओ तरफथी प्रकाशित थया छे. * आ ग्रंथो अनुक्रमे प्रस्तुत फंड तथा आगमोदयसमिति तरफथी प्रकाशित थया छे.

प्रशस्तिगत पद्यथी स्पष्ट जणाई आवे छे के,—विक्रम संवत् १६७४ ना वर्षे विजयादशमी शुक्रवारना दिवसे गच्छाधिराज श्रीमान् विजयदेवसूरिजीनी आज्ञाथी अने पोताना दीक्षा—विद्यागुरु **श्रीशांतिचंद्रोपाध्यायनी** कृपाथी वाचकवर **श्रीरत्नचंद्रगणिए अध्यात्म-कल्पलता** नामनी आ सुंदर वृत्ति रची छे. एमनो पण विशेष इतिहास जाणवा माटे उपर्युक्त 'जैन गूर्जरकविओ—प्रथम भाग' तथा 'जैनसाहित्यनो संक्षिप्त इतिहास' वांचकोए जोवां.

सुरतवासिओने मान लेवा जेवी वात छे के, आ टीका **श्रीरत्नचंद्रगणिए सुरतने** आंगणे पूर्ण करी छे, अने **प्रद्युम्नचरित्र** वगेरे बीजा पण केटलाक ग्रन्थो रची **सुरतमां** पूर्ण कर्यां छे.

अध्यात्मकल्पद्रुम ग्रन्थ, (१) शृंगार, (२) हास्य, (३) करुण, (४) रौद्र, (५) वीर, (६) भयानक, (७) बीभत्स, (८) अद्भुत अने (९) शांत ए नवे रसोमांना सर्व रसोना अधिराजसमा शांतरसथी सोळ अधिकारोमां विभूषित करवामां आवेलो होई एमां स्वपरने हित थवाना हेतुथी शांत्यादि भावोनुं प्रतिपादन करवामां आवेलुं छे. एनुं वाचन, मनन, अध्ययन अने तदनुसार आचरण, आत्माना वैरीरूप क्रोध, मान, माया, लोभ, राग अने द्वेष तथा ते वडे उत्पन्न थतां आत्मानां अन्य बंधनो या अंतरायो उपर जय मेळवी जयश्री—जयकमला वरवानुं; तेम ज भवोनी अभिवृद्धि—रूप संसारचक्रमां वारंवार न पीलातां कुंभकारना चक्र उपर माटी पिंडमांथी नीकळतां शुद्ध—पात्रादिकनी जेम अथवा कादव—पाणी इत्यादिथी निराळा शुद्ध कमळ—दलनी जेम आत्मानी शुद्धतावडे कल्याण—कमला या मोक्षलक्ष्मीनी प्राप्तिनुं मुख्य साधन छे.

ग्रन्थ—विषयादि संबंधे विस्तृत अने उपयोगी आलेखन करी आपवा, अध्यात्मकल्पद्रुमने सचोट अने सुन्दर रीते गुजराती भाषामां मूकनार श्रीयुत मोतीचंद गिरधरलाल कापडीआ सोलिसिटर मुंबई, तथा ग्रन्थकार भगवान् मुनिसुन्दरसूरि अने बन्ने टीकाकारो श्रीमान् धनविजयजी गणि तथा श्रीमद् रत्नचंद्रजी गणि संबंधे शोधनपूर्ण विस्तारथी गूजरातीमां लेख लखी आपवा इतिहासप्रेमी श्रीयुत मोहनलाल दलीचंद देशाई बी. ए., एल्. एल्. बी. एडवोकेट हाईकोर्ट मुंबई, एमनां वचनो मळेलां होवाथी तत् संबंधे विशेष लखवुं उचित धारतो नथी. वचनो मुजब बन्ने महाशयोना विद्वत्तापूर्ण लेखो बद्दल अमो तेमनो आभार स्वीकारीए छीए.

आ ग्रन्थना संशोधनकार्य माटे आगमोद्धारक आगमव्याख्याप्रज्ञ साक्षरशिरोमणि आचार्यप्रवर श्रीमद् आनन्दसागरजी सूरीश्वरना हुं तथा श्रीमान ट्रस्टीवर्यो अहर्निश ऋणी छीए, के जेमनां कृपादृष्टि अने परिश्रमवडे ९० ग्रन्थो बहार पाडवा शक्तिमान् थया छीए.

शेठ दे० ला० जैन पुस्तकोद्धार फंडना उद्भवनो सामान्य इतिहास अत्रे आपवो योग्य लेखुं छुं:—

जेमनी स्मृतिने अर्थे आ फंड स्थापवामां आव्युं छे ते शेठ देवचंदलालभाई जवेरीए पोताना मृत्युपत्रमां रू० १००००० (एक लाख)नी रकम विलथी जाहेर करी निराली, तपशील मुजब नीचे प्रमाणे शुभकार्योमां खर्चवा माटे पोताना ट्रस्टीओने फरमाव्युं हतुं.

२०००० जूनां दहेरासरोनो जीर्णोद्धार करवामां. (आ रकम शेठ आणंदजी कल्याणजीनी पेढी मारफते, ए पेढीनी पण एटली ज रकम उमेरावीने राणकपुरजीना धन्नाशाह पोरवाडना जगप्रसिद्ध 'त्रैलोक्यदीपक' दहेरासरना जीर्णोद्धारमां शेठ देवचंदना ट्रस्टीओए भाईश्री गुलाबचंदनी देखरेख नीचे खरचेल छे. वि० सं० १९७१।७२ लगभग)

५००० पांजरापोळ सुरत अने बीजे. (सुरतनी पांजरापोळमां अपाई.)

२५००० वाडी करवा मांडी छे तेनी धर्मशाला करवी. (सुरतमां शेठ देवचंदे रू० २०००० वीस हजार खरची मकान सहित वाडी बांधवा मांडी हती तेमां पचीश हजार उमेरी धर्मशाला स्थापी. जेथी धर्मशालामां रू० ४५००० पिस्तालीश हजारनी रकम वपराई.)*

५००० केशर अने बरास फंडमां. (आ रकम शेठ घेलाभाई लालभाई झवेरी केशर बरास फंडमां अपाई छे.)

शेठ देवचंद उपर मुजब रू० ५५००० (पंचावन हजार) खरचवानी यादि लखी शक्या हता, अने रू० एक लाखमांथी रू० ४५००० (पिस्तालीश हजार) शेमां खरचवा फरमाववुं ते विचार करी लखवाना हता. परंतु पोताना अवसान–काल पूर्वे ए यादि पूर्ण करी शकाई नहि, जेथी पिस्तालीश हजारनी रकम नाम–निर्देश विनानी शुभकार्यमां खरचवानी बाकी रही. ए रू० पिस्तालीश हजारनी रकम शुभकार्योमां खरचवानी शेठ देवचंदना सुपुत्र शा. गुलाबचंदनी कायदेसर रजा मळवा उपरांत, शा० गुलाबचंद देवचंदे पोताना तरफथी पण मर्हूमनी यादगीरी माटे शुभकार्यमां खरचवा काढेला रू० २५००० (पचीश हजार) पण आ रकममां उमेरी मर्हूम

* शेठ देवचदनो आशय "रू० वीस हजार खरच्या छे तेमां रू० पांच हजार उमेरी रू० पचीश हजारनी धर्मशाला करवी" एवो हतो. पण कायदेसर वीलनो अर्थ एवो थयो के "शेठ देवचंद गमे एटली रकम खरची गया होय ते विलमां या निराला तपशीलपत्रमां ए मुजबनुं स्पष्ट करेलुं न होवाथी ए खरचेल रकम गणवानी नहि, पण तेमां रू० पचीश हजार ट्रस्टीओए वधारे आपी ते वाडीनी धर्मशाला स्थापवी." आ धर्मशालानो धर्मशाला तरीके लाभ लेवातो न होवाथी स्व० गुलाबचंदे कोर्टनी रजा मेळवी धर्मशालाने 'श्रीरत्नसागरजी जैन बोर्डींग हाऊस' तरीके फेरवी, जेनो सुंदर लाभ आजे विद्यार्थीओ लई रह्या छे.

शेठ देवचंदना नामनुं एक स्थायी फंड स्थापवा सूचव्युं. आथी रू० पचीश हजारनी रकमने रू० पिस्तालीश हजारनी रकम साथे उमेरी रू० ७०००० (सित्तेर हजार) संगीन फंड स्थापवा माटे विलना ट्रस्टीओद्वारा जुदा राखवामां आव्या.*

आचार्य महाराज १००८ श्रीमद् आनन्दसागर सूरीश्वरजी (ते समये पन्यास पदे)नी सलाह अने उपदेशथी तथा शा. गुलाबचंद देवचंद झवेरीनी सम्मतिथी, आ एकत्र रकमोनुं मर्हूम शेठ देवचंदनी यादगीरी माटे "शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड" नामनुं आ ट्रस्ट शेठ देवचंदना मृत्युपत्रना ट्रस्टीयो (१) शेठ नगीनभाई घेलाभाई, (२) शेठ केशरीचंद रूपचंद, (३) शा. जीवणचंद साकरचंद अने (४) बाई वीजकोरे (शेठ देवचंदनी पुत्री) ईस्वी सन् १९०९मां स्थाप्युं. तेमज योग्य व्यवस्था जलवाई रहेवा माटे (१) शेठ नगीनभाई घेलाभाई, (२) शेठ केशरीचंद रूपचंद, (३) शा० जीवणचंद साकरचंद, (४) शा० गुलाबचंद देवचंद, (५) शेठ फुलचंद कस्तूरचंद, अने (६) शा० मंछुभाई साकरचंदने ट्रस्टीओ निमी ट्रस्टडीड कराववामां आव्युं.

---

* शेठ देवचंदनो आशय वीलमां लख्या मुजब लाख रू० पूरा खरचवानो हतो परंतु "जुदी जणावेली यादि प्रमाणे ते ते खाताओमां खरचवा" तेम विलमां दर्शावेलुं हतुं, ज्यारे जुदा तपशीलपत्रकमां पोते मात्र रू० पंचावन हजारनी रकमनी यादि लखी शक्या अने रू० पिस्तालीश हजारनी यादि पूरी करी शक्यां नहि. आथी कायदेसर एवो अर्थ नीकळ्यो के "वील करती वखते रू० एक लाख खरचवानी इच्छा हशे, परंतु तपशील लखती वखते रू० पंचावन हजार ज खरचवानी इच्छा ते ते स्थळोसर नक्की होई रू० पिस्तालीश हजार नहि खरचवा माटे ज तपशीलपत्रकमां नोंध्या नहि होय, तेथी ए रकमनो मालीक दत्तक पुत्र गुलाबचंद ज थाय अने तेनी मरजी होय तो ते प्रमाणे शुभमार्गे खरचाय. ट्रस्टीओने पोतानी मरजीथी शुभकामोमां ए रू० पिस्तालीश हजार खरची देवानी सत्ता नथी. पण जो वारस गुलाबचंद ए रकमनो मालीक पोते न थतां खरचवा माटे ट्रस्टीओने सम्मति आपे तो तेनी मरजी मुजब ट्रस्टीओने ए रकम खरचवाने सत्ता प्राप्त थाय छे." भाईश्री गुलाबचंदनी इच्छा ए रकम पोते लेवानी नहोती तेथी तेनी मरजी मुजब तेनी सम्मति मळवाथी ज आ फंडनी स्थापना थई शकी.

महूंम शेठनी दीकरी, शेठना मृत्युपत्रनी एक एक्झिक्युट्रिक्स, अने महूंम शा० मूलचंद नगीनदास झवेरीनी विधवा बाई वीजकोरनी, रू० २५००० (पचीश हजार) उपरांतनी रकमनी आखी मिल्कत बाई वीजकोरना मृत्युपत्रना ट्रस्टीयो तरफथी, ईस्वी सन् १९११ना एक दस्तावेजद्वारा भेट मळवाथी, तथा महूंम शेठना भत्रीजा अने फंडना मुख्य ट्रस्टी महूंम शेठ नगीनभाई घेलाभाई झवेरीना मृत्युपत्रनी रूये रू० २००० (बे हजार)नी रकम तेमना ट्रस्टी अने एक्झिक्युट्रिक्स "बाई चंदन उर्फे लीलावती" तरफथी ईस्वी सन् १९२२मां भेट मळवाथी तथा परचुरण व्याजनी रकमो मळवा–वधवाथी फंडनुं भंडोल रू० ११०००० (एक लाख दश हजार)ना आशरानुं थयुं छे.

फंडनो आन्तरिक उद्देश "जैन श्वेतांवर मूर्त्तिपूजक धार्मिक साहित्यनी, जेवुं के प्राकृत, मागधी, संस्कृत, गुजराती, अंग्रेजी वगेरे भापामां लखायेलां वंचायेलां प्राचीन पुस्तको, काव्यो, निबन्धो, लेखो वगेरेनी जाळवणी, खीलवणी, पुनरुज्जीवन, रक्षण अने अभिवृद्धि करवानो छे." प्राचीनतानी हद विक्रम सं० १९५० पूर्वेनी ट्रस्टडीडमां आंकवामां आवेली छे.

शेठ केशरीचंद रूपचंद सने १९१६मां ट्रस्टीपदमांथी मुक्त थया, अने शेठ नगीनभाई घेलाभाई सं० १९७८,–ईस्वी सन् १९२१मां देहमुक्त थवाथी तेमना स्थाने शेठ अमरचंद कल्याणचंद अने शेठ नेमचंद अभेचंद जे. पी. ने सने १९२६मां ट्रस्टी निमवामां आव्या. भाई श्री गुलाबचंद देवचंद सं० १९८३–सन् १९२७मां देहमुक्त थवाथी, तथा शेठ फुलचंद कस्तूरचंदना सने १९२८ना राजीनामाथी तेमना स्थाने शा० नेमचंद गुलाबचंद देवचंद अने शेठ हीराभाई मंछुभाईनुं सने १९२९मां ट्रस्टी तरीके संवरण करवामां आव्युं, अने ए चारे नवा ट्रस्टीओनुं सने १९२९मां निमणुकखत (एपोइंटमेंट–डीड) करावी लेवडाव्युं.

शेठ अमरचंद कल्याणचंदना सने १९३२मां थयेला अवसानथी, शेठ साकरचंद खुशालचंदने सने १९३६मां ट्रस्टी-पदे संवरवामां आव्या, अने ते बाबतनो सनें १९३६मां निमणूकनो दस्तावेज (एपोइंटमेंट—डीड) कराववामां आव्यो.

सने १९३७मां में—जीवणचंदे ट्रस्टीपणानुं राजीनामुं आप्युं; अने अमुक समय बाद ट्रस्टीमंडले मारुं राजीनामुं स्वीकारी मने ट्रस्टीपदथी मुक्त करी मंत्री तरीके नीम्यो.

फंडनी शरूआतथी फंडनुं भंडोळ सं० १९९३ सुधी गवर्नमेंट सिक्युरिटिमां रोकवामां आवेलुं हतुं. सं० १९९३मां मुंबई बहार—कोट कालबादेवी रोड उपर फंडने वधु उत्पन्न करवा माटे स्थावर मकान खरीदवामां आव्युं त्यारथी फंडनुं सघळुं भंडोळ ते स्थावर मिलकतमां रोकायेलुं छे.

फंडनी ए स्थावर मिलकत उपर आ मुजब नामो अंकित करायां छेः—

मिल्कतनी मालिकी—सूचक]

"शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड मिल्कत (सुरत)"

मिल्कतनुं नाम—सूचक]

"आगमोद्धारक"

छेल्लां पांच छ वर्षथी फंड तरफथी आगळ जेटला वधु प्रमाणमां पुस्तको प्रसिद्ध न थवानुं कारण ए हतुं के ए समय दरमियान फंड पासे पूरती रोकड रकमनो अभाव हतो. ते पहेलांनां वर्षोमां आगळ करतां वधु रकम खरचाई गयेली, अने निर्दिष्ट वर्षो दरमियान वेचवाना पुस्तकोनुं भंडोळ घणुं वधी गयुं होवाथी पुस्तकना वेचाणमांथी थती आवक पण आगळ करतां बहु ओछी थई गई हती. आथी थोडो समय पुस्तकप्रकाशननुं काम मुलतवी राखवुं आवश्यक थई पड्युं हतुं. त्रणे वर्ष व्याजनी रकम भेगी थवा देवामां अने पुस्तकोनो स्टॉक वेचवामां गयां.

आ पछी ट्रस्टीओए फंडनुं आशरे रू० एक लाख दश हजारनुं थवा जतुं आखुं भंडोळ वधारे उत्पन्नमाटे सिक्युरिटिमांथी छूटुं करी मकानमां रोक्युं. ते पछी एकाद वर्षे मकाननी आवक एकत्र थवा मांडी.

आ रीते पैसानी छूट थतां पुस्तकप्रकाशननुं कार्य हवे फरी हाथमां लेवामां आव्युं छे. जो विक्रय प्रमाणमां ठीक चालु रहेशे तो पुस्तको मोटा प्रमाणमां प्रसिद्ध करवानुं अमारे माटे वधु सुगम बनशे. जैनसमुदाय आ वात लक्ष पर लई बने एटलां पुस्तको खरीदी ज्ञानप्रभावनाना कार्यने उत्तेजन आपशे, एवी आशा राखुं छुं.

मुंबाई ता० १७ ऑगस्ट, १९४० शनिवार.
वि० सं० १९९६, श्रावण शुद्ध नारियेळी–पूर्णिमा.

जीवणचंद साकरचंद जवेरी
अवैतनिक मन्त्री

A Brief Account of the Fund

I find some people anxious to know something more about Śeṭha Devacanda Lālabhāī Jaina Pustakoddhāra Fund than they do at present. Hence I give here a brief account as to how it was incorporated, and a short note as regards its inner machinery since then up to date.

Śeṭha Devcanda Lālabhāī, to commemorate whose memory this Fund was established, directed in his will that a sum of Rupees one–lac be used in charity as follows:

(1) Rs. 20000 towards reparation of old delapidated Jaina temples.

(2) Rs. 5000 towards *pinjarapoles* at Surat and other places.

(3) Rs. 25000 to be utilised for building a *dharmaśālā* in place of a proposed bungalow in a compound owned by the donor in Surat, and then under construction.

(4) Rs. 5000 to be spent towards providing saffron and camphor (*barāsa*) to Jaina temples.

The above sums totalling Rs. 55000 mentioned in the will were respectively utilised in the following manner:

(1) This sum was spent after reparation of the well-known Jaina temple at Rāṇakapura through Śetha Āṇandajī Kalyāṇajī firm, under the supervision of the late Gulābacanda Devacanda. The Ānandajī Kalyānajī firm contributed an equal sum towards this undertaking.

(2) This sum was handed over to the Surat Pinjarapole.

(3) The late donor had already spent Rs. 20000 after a compound for a bungalow with a garden, which was then under construction. The sum of Rs. 25000 was added to it, and a *dharmaśālā* was built therein.[1]

(4) This sum was donated to the said Śeṭha Ghelābhāī Lālabhāī Jaina Kesara-Barāsa Fund.

The donor had not decided how to spend the remaining Rs. 45000, and expired before giving any instructions as to this sum. The court interpreted this fact in a rather curious way: 'The donor, when he prepared the will, might have intended to spend the entire sum of Rs. one-lac in charity. But the fact that he has not mentioned as to the disposal of more than the said Rs. 55000 means that he might

1 The donor intended to add a sum of only Rs. 5000 to the sum he had already spent; that is, Rs. 25000 was the entire sum he intended to spend after the *dharmaśālā*. But, according to the court interpretation the words meant a fresh sum of Rs. 25000, and hence Rs. 25000 more had to be spent after the *dharmas'ālā* building.

have changed his intention at the *last moment*. Hence the surplus sum of Rs. 45000 must go to his adopted son Gulābacanda. If, however, the heir Mr. Gulābacanda wants to spend that sum in his father's charities, he is at liberty to do so.' Late Gulābacanda, a worthy son of the donor, asked the trustees of the will of the late donor to spend that sum in some charitable work, and added a sum of Rs. 25000 to it in memory of the revered father. He further instructed the said trustees that they should spend the totalling sum towards some charitable concern which was permanent.

Pūjyapāda Āgamoddhāraka *Acārya* (then *pannyāsa*) Ānandasāgara advised the trustees of the will of the late donor, (1) Śetha Nagīnabhāī Ghelābhāī, (2) Śeṭha Keśarīcanda Rūpacanda, (3) Mr. Jivaṇacanda Sākaracanda, and (4) Mrs. Vījakora Mūlacanda (daughter of the late donor) to spend the sum in establishing a *pustakoddhāra* fund, and Gulābacanda gave his sanction for the same. Hence the present Fund was established. The following were its original trustees: (1) Śetha Nagīnabhāī Ghelābhāī, (2) Śeṭha Keśarīcanda Rūpacanda, (3) Mr. Jivaṇacanda Sākaracanda, (4) Mr. Gulābacanda Devacanda, (5) Śeṭha Fūlacanda Kasturacanda, (6) Mr. Manchubhāī Sākaracanda.

Mrs. Vījakora, widow of the late Mūlacanda Nagīnadāsa Jhaverī, daughter of the late donor and executrix of his will, donated a sum of more than Rs. 25000, her entire estate, to the Fund at her

death. This sum was handed over to the Fund in 1911. Similarly one of the chief trustees of the Fund and a nephew of the late donor, Nagīnabhāī Ghelābhāī donated a sum of Rs. 2000 to the Fund, at his death in 1921, which was handed over to the trustees in 1922. These two donations and sundry interests etc. added to the main sum have amounted to about one-lac and ten-thousand Rupees.

The aim of this Fund as laid down in the trust-deed is as follows: It should undertake the preservation, circulation, publication etc. of ancient literature pertaining to the Śvetāmbara Mūrtipūjaka sect of Jaina religion, written in any language—Sanskṛt, Prākṛt, Apabhraṁśa, Pālī, Gujarātī, English, German &c. It was also laid down that no work composed after V. S. 1950 should be considered ancient.

Śeṭha Keśarīcanda Rūpacanda resigned in 1916 and Śetha Naginabhāī Ghelābhāī expired in 1921. Śetha Amaracanda Kalyāṇacanda and Śeṭha Nemacanda Abhecanda were appointed as trustees in their stead in 1926. Mr. Gulābacanda died in 1927 and Śetha Fūlacanda Kasturacanda resigned in 1928. Hence Mr. Nemacanda Gulābacanda Devacanda and Śeṭha Hīrābhāī Manchubhāī were appointed in 1929 as trustees in their place. In 1929 an appointment-deed was got executed for the appointment of the said four new trustees. Śeṭha Amaracanda Kalyāṇacanda expired in 1932. Hence Śeṭha Sākaracanda Khuśālacanda was

nominated for the place in 1936, and an appointment-deed to that effect was got executed in the same year. In 1937 I tendered my resignation, and after some delay it was accepted. Thereupon the trustees appointed me the Honarary General Secretary of this Fund.

Since the establishment of this institution, its funds were invested in the Government Securities. But since we bought a building situated at Kālabādevī Road, Bombay, in V. S. 1993, the said fund is mainly invested in that immovable property. This building is renamed as follows:

ŚEṬHA DEVACANDA LĀLABHĀĪ JAINA PUSTAKODDHĀRA FUND ESTATE (SURAT)

ĀGAMODDHĀRAKA

Here the first line indicates the ownership, while "Āgamoddhāraka" the name of the building.

Topiwālā Chawl, Sandhurst Road, Bombay, 4
Friday, 11th April, 1941
Caitra S'ud 15, 1997

JIVANCHAND SAKARCHAND JAVERI
Hon. Secretary

सुरतद्रङ्गस्थे श्रीजिनदत्तसूरि-ज्ञानभाण्डागारे लभ्यग्रन्थाः—

अध्यात्मकल्पद्रुमस्थश्लोकानाम्

अकारादिक्रमेणानुक्रमणिका ।

श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकाङ्कः	अधिकारः
वशं मनो यस्य समाहितं	४६	११२ (५)	चित्तदमनाधि०
वज्रपाततनुपुस्तकादिनः	१२१	२१० (२९)	यतिशिक्षोपदे०
विद्वानहं सकललब्धिधरहं	७५	१२९ (५)	वैराग्योपदेशा०
विना कषायान् न	५१	८८ (१८)	कषायनिग्रहा०
विमुह्यसि सोरदृशः	२४	४० (६)	ललनाममत्व०
विमोह्यसे किं विषय	४१	७० (९)	विषयनिग्रहा०
विराधसे संयमसर्वयोगैः	१३४	२३६ (५५)	यतिशिक्षोप०
विशुद्धशीलाङ्गसहस्रधारी	१४९	२६३ (३)	शुभप्रवृत्ति०
विषयेन्द्रियसंयोगात्	१४५	२५६ (१८)	मिथ्यात्वादिसं०
वेत्सि स्वरूपफलसाधन	७६	१३० (६)	वैराग्योपदेशा०
वेषेण माद्यसि यतेः	१०९	१८६ (५)	यतिशिक्षोपदे०
वेषोपदेशाद्युपधि	११२	१९३ (१२)	,,
वैरादि चात्रेति विचार्य	४३	७३ (३)	कषायनिग्रहा०
श			
शत्रूभवन्ति सुहृदः	५०	८६ (१६)	,,
शमत्र यद्विन्दुरिव	१२३	२१४ (३३)	यतिशिक्षोप०
शान्तरसभावनात्मा	१५७	२७७ (७)	साम्यसर्वस्वा०
शास्त्रज्ञोऽपि धृतव्रतो	१११	१९१ (१०)	यतिशिक्षोप०
शिलातलाभे हृदि	५४	९२ (१)	शास्त्रगुणा०
शीतातपाद्यान् न	१२२	२११ (३०)	यतिशिक्षोप०
शीतात्तापान्मक्षिका	९०	१४९ (२५)	वैराग्योप०
शैथिल्यमात्सर्यकदा	९२	१५२ (२)	धर्मशुद्ध्यु०
श्रुतिसंयममात्रेण	१४४	२५० (१२)	मिथ्यात्वादिसंवरो०
श्रुत्वाऽऽक्रोशान् यः	७४	७४ (४)	कषायनिग्रहा०
स			
संयमोपकरणाच्छलात्	१२०	२०९ (२८)	यतिशिक्षोप०
ससमीत्यभिभवेष्ट	६२	१०५ (५)	चतुर्गत्याश्रितोप०
समग्रचिन्तार्त्तिहृतैः	१२५	२१९ (३८)	यतिशिक्षोप०
समग्रसच्छास्त्रमहा	१५७	२७६ (६)	साम्यसर्वस्वा०
समाश्रितस्तारकबुद्धि	९९	१६७ (३)	देवगुरुधर्म०
सम्यग्विचार्येति विहाय	४५	७८ (८)	कषायनिग्रहा०

श्रीजैनआनंदपुस्तकालये लभ्यग्रन्था:—

ગ્રન્થકારાદિ-પરિચય

(કરાવનારઃ શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, B. A., LL. B., Advocate)

ગ્રન્થકાર શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ

તપિ જપિ શાસન દેવિ આરાહઈ, સંતિકર–સ્તવિ મરગી નિવારઇ,
ગણધર ભદ્રબાહુ ગુરૂચી બેલઈ, ચઉવિહ સંઘની ભીડ ઊવેલઇ.
'અહ્મદેસિ ઇતિ ઉપદ્રવ ટાલઉ,' ઇમ ગુરૂ વીનવતિ સહસમલ રાઉ,
ધ્યાનિ બઇઠા તવ ગુરૂરાયા, ટીડતણા ભર દૂરિ પલાયા.
જીવ અમારિ મરૂમંડલ દેસે, સો વરતાવઇ ગુરૂ–ઉપદેસે,
મુણિવર–મહિમા ચઉપટ ગાજઇ, શ્રી જિનશાસનિ જઇ–ઢક વાજઇ.

—પંડિત લક્ષ્મીભદ્રગણિકૃત 'શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ વિજ્ઞપ્તિ' લ. સં. ૧૪૯૮.

—તપ અને જપથી શાસનદેવીને આરાધી સંતિકરસ્તવથી મૃગી–રોગચાળાને નિવાર્યો–(એ રીતે) ગણધર ભદ્રબાહુ ગુરૂની સમાન ચતુર્વિધ સંઘની ભીડ ટાળી. (શિરોહીના) સહસમલ (નામના) રાજાએ 'અમારા દેશની ઇતિ ઉપદ્રવ (તીડનો ઉપદ્રવ) ટાળો' એમ વિનવતાં ગુરૂરાયે ધ્યાનમાં બેસીને તીડોનું ટોળું દૂર કર્યું. (આ) ગુરૂએ ઉપદેશથી મરૂમંડલ દેશમાં જીવની અમારી પ્રવર્ત્તાવી એથી મુનિવરનો મહિમા ચારગણો વિસ્તર્યો અને શ્રી જિનશાસનના જયનાં વાજાં વાગ્યાં.

૧ પ્રસ્તાવ—આ ગ્રંથના કર્ત્તા મુનિસુંદરસૂરિનાં માતપિતા, જાતિ, જન્મસ્થાન હજુસુધી અજ્ઞાત રહ્યાં છે; સુભાગ્યે તેઓ જૈન શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના તપા ગચ્છમાં સોમસુન્દર સૂરિના પટ્ટધર થયેલા હોઈ તે ગચ્છની (ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયકૃત) પટ્ટાવલીમાં તેમનાં જન્માદિવર્ષો સાંપડે છે:-જન્મ સં. ૧૪૩૬, દીક્ષા સં. ૧૪૪૩, વાચકપદ સં. ૧૪૬૬, સૂરિપદ સં. ૧૪૭૮ (?૧૪૭૬), સ્વર્ગવાસ સં ૧૫૦૩ કાર્તિક શુદિ ૧. જ્યારે સોમસુંદરસૂરિનાં જન્મવર્ષાદિ એમ છે કે:-જન્મ સં. ૧૪૩૦ માઘ વદિ ૧૪ શુક્ર, દીક્ષા-વ્રત સં. ૧૪૩૭, વાચકપદ સં. ૧૪૫૦, સૂરિપદ સં. ૧૪૫૭, સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૯૯ (જૈ. ગૂ. કવિઓ ૨, ૭૧૯). એટલે બન્ને સૂરિઓનો જીવનકાળ પ્રાયઃ સરખો છે—એકનું આયુષ્ય ૬૯ ને બીજાનું ૬૭ વર્ષ; એકની ૬ વર્ષની વય હતી ત્યારે બીજાનો જન્મ થાય છે અને એકના સ્વર્ગવાસ પછી ચાર વર્ષે બીજાનો દેહોત્સર્ગ થાય છે; એક ૭-૮ વર્ષની વયે મુનિ-દીક્ષા લે છે, ત્યારે બીજા ત્યાર પછી પ્રાયઃ ૭ વર્ષે ૭-૮ વર્ષની વયે જ સાધુવ્રત સ્વીકારે છે. એકને વાચક-પદ ૨૦ વર્ષની વયે મળે છે તો બીજાને ૩૦ વર્ષની વયે પ્રાપ્ત થાય છે; એકને સૂરિપદ ગચ્છનાયક દેવસુંદરસૂરિ સં. ૧૪૫૭માં પાટણમાં નરસિંહે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક આપે છે, ત્યારે બીજાને તે સોમસુંદરસૂરિ ગચ્છનાયક થયા પછી સં. ૧૪૭૮માં (ખરી રીતે ૧૪૭૬માં) વડનગરમાં દેવરાજે કરેલા ઉત્સવપુરઃસર સૂરિપદ અર્પે છે; એક સં. ૧૪૯૯માં સ્વર્ગસ્થ થાય છે તો બીજા તે પછી પ્રાયઃ ચાર વર્ષ તેમના પટ્ટધરની ગાદી શોભાવી દેવલોક સિધાવે છે.

આમ લગભગ આખું વિક્રમનું પંદરમું શતક બન્ને સૂરિઓનું જીવન રોકે છે. સોમસુંદરસૂરિએ અનેક ભવ્ય જૈનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા, અનેકને વાચકપદ અને આચાર્યપદનું મહાન્ ઉત્સવપૂર્વક દાન, પુષ્કળને આપેલી દીક્ષા, જીર્ણ પુસ્તકોનો ઉદ્ધાર, લોકભાષામાં ગદ્યગ્રંથોની રચના આદિ ધર્મકૃત્યોથી જૈન ધર્મ અને સાહિત્યની અનેક પ્રકારે સ્મરણીય સેવાઓ કરવામાં પાછી પાની કરી નથી તેથી આ શતકને યા વાસ્તવિકરીતે સં. ૧૪૫૧થી શરૂ થતા અર્ધશતકને, સોમસુન્દર યુગ એ નામ આપી શકાય તેમ છે. (જુઓ મારો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'–વિભાગ પાંચમો.)

૨ ધાર્મિક સ્થિતિ—આ વખતે જૈનધર્મની સ્થિતિ શી હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ મારો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' જોવાથી આવશે. અન્ય ધર્મની સ્થિતિ જોતાં રામાનન્દ અને કબીરના ઉપદેશે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય—ભક્તિ સંપ્રદાય—પર જબરી અસર કરી હતી. 'રામાનન્દજી

આખા ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં ચાલતી દેશભાષામાં રામસીતાનાં નામનો મહિમા જગાવે છે તથા વર્ણભેદ સર્વથા તજી દે છે; મુખ્ય શિષ્યોમાં બાર પુરુષ—વિવિધ વર્ણના—અને એક સ્ત્રી છેઃ એમાં કબીર (વણકર), પીપો (રજપૂત), સેનો (હજામ), ધનો (જાટ), રાઇદાસ (ચમાર) અને પદ્માવતીનાં નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. કબીરજી—કબીરસાહેબને જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થએલી ભક્તિ સિવાય—કાંઈ જ ગમતું નથી. હિન્દુઓમાં તેમ જ મુસલમાનોમાં ધર્મને નામે ચાલતી ક્રિયાઓને અને દુકાનદારીઓને એ સખ્ત શબ્દમાં નિન્દે છે; મૂર્ત્તિપૂજા, સ્નાન વ્રત જપ તપ વગેરે કર્મકાંડની પ્રક્રિયાઓનું તથા કાજી અને આચાર્યોના મિથ્યાજ્ઞાનનું ખંડન કરે છે, અને 'રામ' અને 'રહીમ'—હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેનો ઈશ્વર એક જ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે; એમના વિશાળ ઉપદેશને લીધે, હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને કબીરજીને પોતાના તરીકે માને છે.' (આચાર્યશ્રી આનંદશંકરનો 'હિન્દુ વેદ ધર્મ' નામનો શિક્ષકોપયોગી ગ્રંથ)

૩ રાજકીય સ્થિતિ—જિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' (સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા)ના પૃ. ૩૦ માં જણાવે છે કે 'વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૬માં અલ્લાઉદ્દીન સુલતાનનો કનિષ્ઠ ભ્રાતા નામે ઉલૂખાને દિલ્લીમાંથી (પાટણના) મંત્રી માધવથી પ્રેરાઈને ગૂર્જરધરામાં પ્રવેશ કર્યો. ચિતોડના રાણા સમરસિંહે દંડ દઈ મેવાડદેશને બચાવ્યો. પછી તે હમ્મીરનો યુવરાજ વાગડ દેશને મુહડાસય (મોડાસા) આદિ નગરોને ભાંગીને આસાવલમાં આવ્યો. ગૂજરાતનો રાજા કર્ણદેવ નાઠો. સોમનાથને (તેમની મૂર્ત્તિને) ઘણના ઘાથી ભાંગીને ગર્દભપર રાખીને દિલ્લીમાં દાખલ કર્યા. વળી વણથલીએ જઈ મંડલિક રાણાને દંડીને સોરઠમાં નિજ આણ પ્રવર્ત્તાવી આસાવલમાં પડાવ નાંખ્યો. મઠ મંદિર દેવાલય આદિ બાળતા હતા.'[1] આ રીતે મુસલમાનોની ગૂજરાતમાં આણ પ્રવર્ત્તી. રાજપૂતોનું-હિન્દુઓનું રાજ્ય ગયું. પ્રાચીન ગૂજરાતનું છેલ્લું પ્રકરણ પૂરું થયું.

---

૧ अह तेरसयछप्पन्ने विक्कमवरिसे (१३५६) अल्लावदीणसुरताणस्स कणिट्ठो भाया उलूखान नामधिज्जो ढिल्लीपुराओ मंति माहवपेरिओ गुज्जरधरं पट्ठिओ। चित्तकूडाहिवइ समरसीहेण दंडं दाउं मेवाडदेसो तया रक्खिओ । तओ हम्मीरजुवराओ वग्गडदेसं मुहडासयाइ नयराणि य भंजिअ आसावल्लीए पत्तो। कण्णदेवराया अ नट्ठो। सोमनाहं घणघाएण गड्डए रोविऊण ढिल्लीए पेसेइ। पुणो वामणथलीए गंतुं मंडलिकराणयं दंडित्ता सोरठे निअ आणं पयट्टावित्ता आसावल्लीए आवासिओ। मठमंदिरदेउलाईणि पज्जालेइ। —जिनप्रभसूरिकृत विविधतीर्थकल्पे पृ.३०

અલ્લાઉદ્દીન સંબંધી કંઈક વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ પ્રસ્તાવ ૩ શ્લોક ૧ થી ૯. તેણે ગૂજરાતનું આધિપત્ય અલપખાન નામના સૂબાને સોંપ્યું હતું. તે સૂબાએ ઓસવાલ શ્રાવક સમરસિંહને શત્રુંજય તીર્થે કે જેના મૂલનાયક શ્રી આદિનાથની મૂર્ત્તિનો ભંગ મ્લેચ્છોનાં સૈન્યોએ કર્યો હતો તેનો ઉદ્ધાર કરવાનું આજ્ઞાપત્ર—ફરમાન—આપ્યું હતું. જુઓ તે જ ગ્રંથનો ત્રીજો પ્રસ્તાવ.

[તે શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર તેણે કર્યો અને મુખ્ય મંદિરમાં મૂલનાયક આદિનાથની નવી મૂર્ત્તિ સં. ૧૩૭૧ ના માઘ શુકલ ચૌદશ સોમવારે ઉકેશગચ્છના સિદ્ધસેનસૂરિના હસ્તે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી પધરાવી. સં. ૧૩૬૮ માં અલાઉદ્દીનના સૈન્યે જાલોર ઉપર ચડાઈ કરી જીત મેળવી પાછા ફરતી વખતે આબૂ તીર્થપરનાં વિમલવસહી અને લૂણગવસહી નામનાં બન્ને અનુપમ ભવ્ય જૈન મંદિરોની મૂર્ત્તિઓનો ભંગ કર્યો–તે બન્ને મંદિરના ભાંગેલા ભાગોનો ઉદ્ધાર કરાવી તેમાં મંડોરના વીજડ આદિએ અને પેથડે અનુક્રમે સં. ૧૩૭૮માં નવાં બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.]

આ રીતે દિલ્હીના સુલતાનો વખતોવખત પોતાના તરફથી સૂબાઓ નીમી ગૂજરાતનો વહીવટ કરતા હતા. તેમ એકસો વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

આવા સૂબાઓ—હાકેમો—જ રાજ્યના ખરા ધણી હતા. છેલ્લો સૂબો ઝફરખાન (બીજો) હતો. તેના બાપ વિષે એમ કહેવાય છે કે તે ટાંક જાતનો રજપૂત હતો—તેનું નામ સાહારણ હતું ને તેના ભાઈનું નામ સાધુ હતું. ફિરોઝ તઘલખ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો તે પહેલાં એક વખત પંજાબમાં શિકાર કરવા જતાં ભૂલો પડીને ટાંક રજપૂતોના થાનેસર પાસેના એક ગામમાં જઈ ચડ્યો.—ત્યાં ઉક્ત બંને ભાઇઓએ તેનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો, ને પછી તે મહેમાનની ખરી પીછાન થતાં પોતાની બહેનને તેની સાથે પરણાવી અને મહેમાનનો પૂરો લાભ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. ફિરોઝ તઘલખે સમજાવી બન્નેને ઇસ્લામી કરી વજિર-ઉલ્-મુલ્ક અને શમશીરખાનનાં પદ-નામ આપ્યાં. તે ગાદીપર આવ્યો ત્યારે તો બંનેની સત્તા વધારી દીધી—શમશીરખાન અને વજિર-ઉલ્—મુલ્કના દીકરા ઝફરખાનને પોતાના જામ—પ્યાલા ધરનારા કરી અમીર બનાવ્યા. પછી સને ૧૩૯૧—વિ. સં. ૧૪૪૭માં ઝફરખાનને ગૂજરાતનો સૂબો બનાવી અગાઉના આપઅખત્યાર થયેલા રાસ્તિખાન નામના સૂબાને પાછો મોકલવા, ને તે ન માને તો તેને હાંકી કાઢવા ગૂજરાત કે જ્યાં બહુ બખેડા જાગ્યા હતા ત્યાં શાંતિ સ્થાપવા મોકલ્યો.

હિન્દુ રજપૂતમાંથી વટલી મુસ્લિમ થનાર પિતાના આ પુત્ર ઝફરખાનને ગૂજરાતના માલેક જેવી પદવી મળી એટલે શી બાકી રહે? વટલેલમાં કટ્ટરતા, ઝનૂનીપણું, ઉગ્રતા વિશેષ હોય છે ને તે વંશપરંપરા વિશેષ ને વિશેષ પ્રમાણમાં દેખા દે છે.

ઝફરખાન નાગોર પાસેથી પસાર થતાં તેની પાસે ખંભાતના લોકોના પ્રતિનિધિમંડળે મળી રાસ્તિખાનના જૂલમોની ફર્યાદ કરી—તેને દિલાસો આપી પોતે પાટણ આવી ત્યાંથી રાસ્તિખાન સામે ચડી તેને હરાવ્યો ને મારી નાંખ્યો. પછી ખંભાત જઈ ત્યાંના લોકોની ફર્યાદો દૂર કરી શાંતિ સ્થાપી.

ત્રીજે વર્ષે—સને ૧૩૯૩—સં. ૧૪૪૯માં ઈડરના રાવ પાસેથી, અને પછીના વર્ષે જુનાગઢપાસેથી ખંડણી લીધી. સોમનાથ જઈને તે હિન્દુઓનું મંદિર તોડ્યું, ને ત્યાં જુમામસીદ બાંધી, તથા થાણું થાપ્યું. માંડુપર જતાં તે ગઢ ન જીતાયો. અજમેર મુસ્લિમ-યાત્રા કરી સાંભર, ઢંઢવાણાના રાજા સામે જઈ પછી દેલવાડા અને ઝાલાવાડના રજપૂતો પર હલ્લો કરી તેમને હરાવી પાટણ સને ૧૩૯૬—સં. ૧૪૫૨—માં તે આવ્યો. ઈડરનો ગઢ જીતવા જતાં ત્યાંના રાજા રાવ રણમલ્લ સાથે લડાઈ સને ૧૩૯૭—સં. ૧૪૫૪—માં થઈ, ને દિલ્હીમાં તૈમૂરની ફત્તેહની ખબર સંભળાઈ, પૂરી ફાવટ આવી નહિ; એટલે રણમલ્લ સાથે સંધિ કરી તેને પાટણ પાછા ફરવું પડ્યું. પછીના વર્ષમાં સોમનાથના લોકો સ્વતંત્ર થવા માગે છે એમ ખબર મળતાં લશ્કર લઈ જઈ તેમને હરાવી ઈસ્લામ ધર્મને દૃઢ પાયા પર મૂક્યો. પાંચમે વર્ષે પોતાના પુત્રને સુલતાન બનાવ્યો ને તેણે કર્ણાવતી—આસાવલને રાજધાની કરી, પણ તે ટુંક વખતમાં મરણ પામતાં ઝફરખાને પોતે સુલતાન બની મુઝફ્ફરશાહ નામ રાખ્યું સને ૧૪૦૭ (સં. ૧૪૬૩); પછી સને ૧૪૧૦-૧૧ (સં. ૧૪૬૬-૭)માં કહેવાય છે કે તેના પૌત્ર અહમદશાહે આપેલ ઝેરથી તે અકાલે મરણ પામ્યો. તે અહમદશાહે ગાદીએ બેસી સન ૧૪૧૨માં (સં. ૧૪૬૮ વૈશાખ વદિ ૭ રવિને દિને) આસાવલનું નામ બદલી અહમદાબાદ (હાલનું અમદાવાદ) રાખ્યું અને પછી એને વધારવા તથા મજબૂત કરવા માંડ્યું. પહેલાં બંડો જાગ્યાં, પણ તે બધાંને દાબી દઈ જે જે તેની સામે થયા તેને જેર કરી તેણે પોતાની સત્તા ખૂબ જમાવી. તે બહાદૂર લડવૈયો હતો. ઈડર, ચાંપાનેર, સંખેડા, માંડુ, મોડાસા, જૂનાગઢ

વગેરે શહેરોપર ચઢાઈ કરી તેણે સર્વત્ર પોતાની આણ વર્ત્તાવી. તે સને ૧૪૫૯ (સં. ૧૫૧૩)માં મૃત્યુ પામ્યો. વિક્રમના પંદરમા શતકમાં ગૂજરાતની રાજકીય સ્થિતિ આવી હતી.

મેવાડમાં ખેતો મહારાણો સં. ૧૪૨૧માં ચિતોડની ગાદીએ બેઠો. તે વીરપ્રકૃતિનો હોઈ અનેક લડાઈઓ લડ્યો (ચિત્રકૂટ મ. પ્રા. પ્રશસ્તિ શ્લો.૧૦); તેણે મંડલગઢ તોડ્યો; માલવાના યવન રાજા અમીશાહને જીત્યો. પછી લાખો રાણો સં. ૧૪૩૯માં ગાદીએ આવ્યો. (ચિ. મ. પ્રા. પ્ર. શ્લો. ૧૧) તે સ. ૧૪૭૫ સુધી જરૂર હયાત હતો. તેના પછી મોકલ નામનો રાણો થયો (ચિ. મ. પ્રા. પ્ર. શ્લો. ૧૨થી ૧૭). પછી તેનો પુત્ર કુંભકર્ણ—કુંભો રાણો સં. ૧૪૯૦માં ચિતોડના રાજસિંહાસને વિરાજ્યો અને 'હિન્દુસુરત્રાણ' એટલે હિંદુ બાદશાહ આદિ બિરૂદોને સાર્થક કરતો મહાપ્રતાપી ને પરાક્રમી સાથે દાની ને વિદ્વાન્ પ્રજાપ્રિય રાજા તરીકે રાજ્ય કરી અનેક ગઢોને જીતી મેવાડને મહારાજ્ય બનાવી પોતાના પુત્ર ઉદાને હાથે અકાલે સં. ૧૫૨૫માં મૃત્યુ પામ્યો. જૂની શિરોહી સં. ૧૪૬૨માં દેવડા રાવ શિવભાને વસાવીને ત્યાં રાજધાની કરી, પછી તેના પુત્ર સહસ્રમલ્લે સં. ૧૪૮૨ માં નવી શિરોહી વસાવી ત્યાં રાજ્યગાદી સ્થાપી. ઈડરમાં આ વખતે રણમલ્લ રાજા (સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય ૬, શ્લો. ૪; ક્રિયારત્નસમુચ્ચય પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨-પીટર્સન્ રીપોર્ટ ૬, પૃ. ૧૭) અને તે પછી તેનો પુત્ર પુંજ—પુંજો રાજ્ય કરતો હતો. સોમસૌભાગ્ય. ૬, શ્લો. ૬ ને ૭માં જણાવ્યું છે કે "જે શ્રી પુંજ રાજાએ રણભૂમિમાં પોતાની ભુજાના બળથી બાદશાહી રાજસેનાનો નાશ કર્યો હતો તેથી 'વીરાધિવીર' એવું ઉજ્જ્વળ બિરૂદ મેળવ્યું હતું.'—આ બાદશાહી સેના ઉપર્યુક્ત ગૂજરાતના સુલતાન અહમદશાહની હોવી ઘટે. તેને આ પુંજો રાવ બહુ જ હેરાન કરતો—ઘણી વખત તે ઈડરપર લશ્કર લઈ ગયો, પણ રાવ હાથમાં ન આવતો અને પાસેના પર્વતોમાં સહીસલામત રહેતો. આથી તે રાવને આંજી નાંખવા અને તેની હીલચાલને કાયમ બંધ રાખવા અહમદશાહે ઈડરની દક્ષિણ-પશ્ચિમે ૧૮ મૈલ દૂર હાથમતિ નદીના કાંઠે એક કિલ્લો બાંધી તેનું નામ અહમદનગર રાખ્યું—સન ૧૪૨૭-૨૮ (સં. ૧૪૮૩-૮૪), અને ત્યાં ટંકશાળ સ્થાપી પોતાના સિક્કા પાડ્યા. રાવ પુંજો સં. ૧૪૮૪ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો કુંવર નારાયણદાસ ગાદીએ બેઠો.

ચાંપાનેર—પાવાગઢમાં જયસિંહ નામનો રાજા હતો. તે ગઢપર ઉક્ત અહમદશાહે સન ૧૪૧૮ (સં. ૧૪૭૪)માં ચડાઈ કરી, પણ તે તેને લઈ ન શક્યો, એટલે તેણે આસપાસનો પ્રદેશ ખેદાનમેદાન કર્યો. સન ૧૪૮૨થી ૮૪ (સં. ૧૫૩૮થી ૪૦) એ બે વર્ષ સુધી તે ગઢને જીતવા મહમદ બેગડાએ ગાળ્યાં અને આખરે લીધો ને ત્યાં મુસ્લિમ રાજ્ય થાપ્યું.

સૌરાષ્ટ્રમાં જોઈએ તો સં. ૧૪૫૪માં ઉક્ત ઝફરખાને કાંઠાપરના સ્થાનિક ઠાકોરોનો પરાભવ કરી સોમનાથના મંદિરનો ત્રીજી વખત નાશ કર્યો; એક સોરઠમાં અને બીજો માંગરોળમાં એમ બે મુસલમાન હાકેમ નીમ્યા. સોરઠનું થાણું સોમનાથ પાટણમાં રાખેલું હતું. સં. ૧૪૭૦માં ઉક્ત અહમદશાહે જૂનાગઢના ચૂડાસમા રા મેલકને વણથલી પાસે હરાવ્યો, જૂનાગઢ પાસેથી ખંડણી લીધી; ઝાલા રજપૂતો અને ગોહિલોને પણ પોતાના ખંડીયા કર્યા. રા મેલક પછી જયસિંહ (લેખ સં. ૧૪૭૩)ને **મહિપાલ** (લેખ સં. ૧૪૮૮, સં. ૧૪૯૫) પછી રા મંડલિક સં. ૧૫૦૭માં જૂનાગઢની ગાદીએ આવ્યો.

૪ **આવી પરિસ્થિતિમાં જૈનોની પ્રવૃત્તિ**—જૈન આચાર્યો—સાધુઓએ તેમ જ શ્રાવક ધનપતિઓએ રાજ્યકર્ત્તાઓની સાથે મુખ્યત્વે કરી સર્વદા અને સર્વથા મીઠો સંબંધ રાખી ઘણી દક્ષતાથી કાર્ય લીધું છે એટલે તેમની પ્રસન્નતા સાચવી પોતાનાં ધર્મકૃત્યો માટે તેમની સહાય, સહાનુભૂતિ અને સંમતિ મેળવીને કાર્ય લીધું છે. આ વાતની ખાત્રી માટે ઉપર જણાવેલા સુલતાન અને રાજાઓના સમયમાં જૈનોએ જે જે કાર્ય કરેલાં છે તે જોઈશું.

ગૂજરાતના ઝફરખાન અને અહમદશાહ બન્ને કટ્ટર મુસ્લિમ હોઈ મૂર્તિભંજક હતા. આ ઝફરખાનને હિંદુઓએ શિલાલેખો અને તત્કાલીન ગ્રંથોમાં દફરખાન તરીકે ઓળખાવ્યો છે; તેણે, એમ કહેવાય છે કે આપણા ચરિત્રનાયક મુનિસુંદરને ખંભાતમાં 'વાદિગોકુલસંડ'—'વાદિગોકુલ સંકટ' એ બિરૂદ આપ્યું હતું.[1] આ દફરખાન—ઝફરખાં—જફરખાંએ જ હિંદુઓના તીર્થધામ—સોમનાથના શિવમંદિરનો ત્રીજી વખત

---

૧ (૧) ધર્મસાગર ઉ૦ની સં. ૧૬૪૭ લગભગની પટ્ટાવલી કહે છે કે "स्तंभतीर्थे दफरखानेन 'वादिगोकुलसण्ड' इति भणितः।"—એટલે ખંભાતમાં દફરખાને આ 'વાદિઓના ગોકુલમાં સાંઢ' છે એમ કહ્યું હતુ. (૨) સં. ૧૬૭૨ ને સં. ૧૬૮૫ વચ્ચે રચાયેલા દેવવિમલ ગણિના સટીક હીરસૌભાગ્ય

સં. ૧૪૫૪માં નાશ કર્યો એટલું જ નહિ પરંતુ જૈનોના તીર્થધામ–શત્રુંજય તીર્થે અને તેના મુખ્યનાયક આદિનાથના બિંબનો ભંગ સં. ૧૪૬૩માં કર્યો હતો.[1]

મહાકાવ્યના સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨૦૪માં હીરવિજયસૂરિને અકબર બાદશાહે જગદ્‌ગુરુ એ બિરૂદ આપ્યું એ કહેવા સાથે ઉદાહરણ આપે છે કેઃ "यथा दफरखानेन स्तम्भतीर्थे प्रमोदतः । मुनिसुन्दरसूरीन्दोर्वादिगोकुलसंकटः ॥"—જેમ ખંભાતમાં તે શહેરના ધણી દફર નામના ખાન–યવનાધિપતિએ પ્રમોદથી (સહસ્રાવધાની) મુનિસુંદર નામના આચાર્યચંદ્રને 'વાદિગોકુલસંકટ' એવું બિરૂદ આપ્યું તેમ. (૩) આ પરથી કવિ ઋષભદાસના સં. ૧૬૮૫માં રચાયેલા હીરવિજયસૂરિ રાસમાં પૃ. ૧૩૨માં કથેલ છે કેઃ—

'ત્રંબાવતી નગરીમાં જોય, દફરખાન તવ હાકિમ હોય, મુનિસુંદર સૂરીશ્વર જેહ, જીતેં વાદ દિગંબર તેહ
'વાદીગોકલસાંઢ' બિર્દ થાય, તિમ તિહાં બોલ્યો અકબરશાહ, 'જગતગુરૂ' વર બિરૂદ તે દેહ, હીરતણી શોભા વાધેહ.

આ દફરખાન તેજ ઝફરખાન. શ્રી ઓઝાજી પણ જણાવે છે કે 'કુંભલગઢની પ્રશસ્તિમાં એવું કથન છે કે—રાજાઓના સમૂહને હરાવનાર પત્તન (પાટણ)ના સ્વામી દફરખાન (જફરખાં) પણ જેનાથી કુંઠિત થયેલ તે શકસ્ત્રીઓને વૈધવ્ય દેનાર (ઈડરનો રાજા) રણમલ્લ પણ આ ક્ષેત્રસિંહ (મેવાડના રાણા ખેતા)ના કારાગારમાં ભિક્ષાનું પણ પામી ન શક્યો'. પછી ટિપ્પણીમાં બતાવે છે કે 'તે (જફરખાં) ઈડરના રાજા રણમલ્લ સાથે બે વાર લડ્યો હતો. બીજી લડાઈ સને ૧૩૯૭ (સં. ૧૪૫૪)માં થઈ કે જેમાં રણમલ્લ સાથે સંધિ કરી તેને પાછા ફરવું પડ્યું. તે સમયની આસપાસ દિલ્લીથી સ્વતંત્ર થઈ મુજફ્ફર નામ ધારણ કર્યું હતું.'—'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ' પૃ. ૫૬૬.

૧ "वि. सं. १४६३ श्रीशत्रुंजये दपरषानेन (दफरखानेन) तद्बिंब तीर्थभंगश्च कृतः ॥" ભાંડારકર રીપોર્ટ સન ૧૮૮૩–૮૪ પૃ. ૩૨૩

(આ બિંબ સમરાશાહે મૂળ બિંબ અલાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમાં ખંડિત થતાં સં. ૧૩૭૧માં સ્થાપિત કરેલું હતું, તેનું મસ્તક મ્લેચ્છોએ પુનઃ એટલે ઉક્ત દફરખાને ખંડિત કર્યું, તેનો ઉદ્ધાર કર્માશાહે ગૂજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહનું ફર્માન મેળવી બિંબ કરાવી તેના સ્થાને પધરાવી સં. ૧૫૮૭ના વૈશાખ વદિ (ગૂજરાતી ચૈત્ર વદિ) ૬ રવિવારને દિને વિદ્યામંડનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી કર્યો. જુઓ શ્રી જિનવિજય–સંપાદિત શત્રુંજયોદ્ધારપ્રબંધ)

અહમદશાહે સોમસુંદર સૂરિના શિષ્ય અને કર્ણાવતી રાજધાની (આસાવલ—અહમદાબાદ)ના શ્રાવક ગુણરાજને માન આપ્યું હતું અને તેને સંઘ લઈ તે સૂરિસાથે શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવાની ઇચ્છા થતાં ત્યાં જવા માટે ખાસ ફરમાન કરી આપ્યું હતું, અને માણસો વગેરે સામગ્રી પૂરી પાડી હતી.[1]

અમદાવાદમાં આ પાતશાહનો માન્ય એવો સોની સમરસિંહ સોમસુંદરસૂરિનો ભક્ત હોઈ તેમના વચને સિદ્ધાચલની યાત્રાએ આવ્યો, અને પછી તેણે ગિરિનાર-યાત્રા કરી. ત્યાંના કલ્યાણત્રયના વસ્તુપાલ મંત્રીના જીર્ણ થયેલા મંદિરનો ઉદ્ધાર પોતાના ભત્રીજા માલદેવની સાથે વિચાર કરી કર્યો ને તે કલ્યાણત્રય ચૈત્યમાં પ્રૌઢ પ્રતિષ્ઠા સોમસુંદર ગચ્છનાયકના વચનથી જિનકીર્તિસૂરિએ કરી (સો. સૌ. ૯ શ્લોક ૭૪થી ૮૦).

આ બનાવ સં. ૧૪૯૪માં થયો કારણ કે લગભગ તે સમયના રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય હેમહંસ ગણિએ રચેલી 'ગિરનાર-ચૈત્ય પરિપાટી'માં જણાવ્યું છે કેઃ-

ધન ધન સોની સમરસિંહ માલદે વ્યવહારિઅ, જેહિં કલ્યાણત્રય-વિહાર ઉદ્ધાર કરાવિઅ
ચિહુંદિસિ ત્રિહું ભૂમિહિં મૂલનાયક તિહાં બાર, કાસગિ રહિઆ પ્રથમભૂમિ સિરિ નેમિકુમાર
ઘડતાં જસુ ચાતલી અંજલિઈં સવે ટલતાં રોગ, સેવિઉ સ્વામી પૂરવઇ નિરમાલડિએ અનુદિન ભોગ સંયોગ ૨૧
દિકખા નાણુ નિવ્વાણુ તિહાં સિરિ સોહઇ છત્ર, જીરણુ પ્રતિમા વામ પાસિ ધુરિ તાસુ સનાત્ર
મંડપ સયલ વિસાલ મેઘમંડપ રૂલિઆલઉ, ત્રિહુંદિસિ ભદ્રતણા પ્રાસાદ બાવન્ન જિણાલઉ
ઓસ વંસિ શ્રી સમરસી માલદેવિ મનરંગિ, સંવત ચઉદ ચુરાણવઈ નિં ઉદ્ધરિઉ ઉત્તંગ. ૨૨ (પુરાતત્ત્વ ૧, ૩ પૃ. ૨૯૧)

---

૧ "श्रीमदहम्मद सुरत्राण दत्त फुरमाण साधु श्री **गुणराज** संघपतिसाहचर्यकृताश्चर्यकारि देवालयाडंबरपुरःसर श्री **शत्रुंजयादि** तीर्थयात्रेण ॥" રાણકપુરનો સોમસુંદરસૂરિની પ્રતિષ્ઠાનો સં. ૧૪૯૬નો લેખ. જિ. ૨, ૩૦૭. ગુણરાજની આ યાત્રા સંબંધી વિસ્તાર માટે જુઓ સં. ૧૫૨૪નું 'સોમસૌભાગ્ય' કાવ્ય સર્ગ ૮, સં. ૧૪૬૬ની ગુર્વાવલી શ્લોક ૩૪૮ ને ૩૪૯; 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' ટિ. ૪૪૪ પૃ. ૪૫૪.

મેવાડના લાખા રાણાનાં પ્રીતિ અને માન ઇડરના ઓસવાલ શ્રાવક સંઘવી વચ્છરાજના બીજા પુત્ર નામે વીસલે દેઉલપાટકમાં નિવાસ કરી મેળવ્યાં હતાં.[1] તેના 'વિજય-રાજ્ય સમયે આસલપુર દુર્ગમાં શ્રી પાર્શ્વનાથચૈત્યનો જીર્ણોદ્ધાર થયો' એવા આશયનો સં. ૧૪૭૫ આષાઢ સુદિ ૩ સોમવારનો શિલાલેખ મળે છે. (ઓઝાજી રા.ઇ. પૃ. ૫૯૧-૨). તેના અને તેના પુત્ર મોકલરાણાના સમયમાં ઉક્ત વીસલની વિનતિથી અને તેણે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક સોમસુંદરસૂરિએ વિશાલરાજને વાચકપદ આપ્યું. વળી વીસલે ચિતોડમાં શ્રેયાંસનાથનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું; તેમાં ઉક્ત સૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેના પુત્ર ચંપકે, પોતાની માતા ખીમાઇના કહેવાથી ૯૩ આંગલનું એક પાર્શ્વજિનબિંબ કરાવી તેને બે કાઉસગીયા સાથે મંદિરમાં સ્થાપિત કરી તે મંદિરનું નામ 'મનોરથકલ્પદ્રુમ' આપ્યું ને તેમાં પણ પ્રતિષ્ઠા ઉક્ત સૂરિએ કરી. (આ દેઉલપાટકમાં પણ મુસલમાનોએ આવી હિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો હતો, તેથી આ મંદિર હાલ હયાત નથી.) વળી ચંપકે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક તે સૂરિએ જિનકીર્ત્તિવાચકને સૂરિપદ, કેટલાક મુનિઓને પંડિતપદ અને ઘણાને મુનિદીક્ષા આપી. (સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ. ૯)

તે મોકલરાણાનું બહુમાન ઉપર્યુક્ત શ્રાવક ગુણરાજનો પુત્ર બાલ કે જે ચિતોડમાં ધંધાર્થે આવ્યો હતો તે પામ્યો હતો;[2] અને તે ગુણરાજે તે રાણાના આદેશથી અને ઘણા પ્રસાદથી ચિતોડના જૈન કીર્ત્તિસ્તંભ પાસેના જૈન પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેમાં ઉક્ત પુત્ર બાલ અને બીજાએ શ્રી મહાવીર પ્રભુની નવી મૂર્ત્તિની સોમસુંદર સૂરિપાસે સં. ૧૪૮૫માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી (ચિત્રકૂટમહાવીર પ્રાસાદપ્રશસ્તિ સં. ૧૪૯૫, પ્ર. રો. એ. જર્નલ પુ. ૩૩ નં. ૬૩ પૃ. ૪૨થી ૬૦ શ્લોક ૯૧)

---

૧ श्रीमद्देवलवाटकेऽथ निवसन् श्री लक्षभूमिपतेर्मान्यः पुण्यवतां सुवर्णमुकुटः संघाधिपो वीसलः

—ગુણરત્નસૂરિના "ક્રિયારત્નસમુચ્ચય"ની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૮. પીટ. રી. ૬ પૃ. ૧૭

तत्रास्ति लक्षभूपप्रसादपात्रं पवित्रचित्रगुणः । साधु वीसलनामा वहुधामा दातृसुत्रामा ॥—'સોમસૌભાગ્ય.' ૯, ૪.

૨ "श्रीमोकलः क्षितिपतिर्वहुमन्यते स्म यं चित्रकूटवसतिं व्यवसायहेतोः ॥ ३९ ॥" ચિત્રકૂટ મ. પ્ર. પ્રશસ્તિ શ્લોક ૬૯

જ્યારે સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૯ શ્લોક ૭૦–૭૨ માં જણાવ્યું છે કે 'શ્રી ચિત્રકૂટ નામના કિલ્લામાં–ગઢમાં શ્રી ગુણરાજના સ્વરૂપવાન સુકૃતી, કૃતી અને શ્રીમાનોમાં મુકુટ એવા બાલ નામના પુત્રે દુર્ગના ઉપર શ્રીકીર્તિસ્તંભના તટે–પાસે ચારે તરફ દેવકુલિકા–દેરીઓથી વીંટાયેલું એક ઉંચુ જિનચૈત્ય કરાવ્યું ને તેમાં શ્રી તપાગચ્છના અધીશ–(સોમસુંદરસૂરિ)એ જિનબિંબની (વર્ધમાનબિંબની) પ્રતિષ્ઠા કરી.

કુંભારાણાના રાજ્યના બીજાજ વર્ષે સં. ૧૪૯૧ ચૈત્ર શુદિ ૧૧ શુક્રે તપાગચ્છના જયશેખરસૂરિએ દેઉલવાડા નગરે ગચ્છાચારની પ્રત લખાવી (શ્રી કાપડીઆ—કૅટેલોગ ૧, ૩૩૨). તે નગરમાં (સં. ૧૪૯૩માં) દેવગિરિનો શ્રેષ્ઠી મહાદેવ દર્શનાર્થે આવ્યો તેની વિનતિથી ને તેણે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક સોમસુંદરસૂરિએ રત્નશેખરને વાચકપદ આપ્યું. રાજાના માનીતા મહાદેવશ્રેષ્ઠિએ સમસ્ત તપાગચ્છને વસ્ત્રોની પહેરામણી કરી અને સ્વામિવાત્સલ્ય અને પ્રભાવનાઓ પણ ઘણી કરી. (સોમ સૌભાગ્ય ૯, ૬૧ થી ૬૮)

કુંભારાણાના રાજ્યમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના લોકોએ અનેક મંદિર બંધાવ્યાં છે. 'તેણે વસાવેલા રાણપુર નગરમાં (રાણકપુરમાં) તેના રાજ્યમાં તેના પ્રસાદપાત્ર પોરવાડ સંઘપતિ ધરણાક કે જેણે સુલતાન અહમ્મદનું ફરમાન લેનારા એવા (ઉક્ત) સાધુ (સાહ) ગુણરાજ-સાથે આશ્ચર્યકારી દેવાલયોના આડંબરસહિત શ્રી શત્રુંજયાદિ યાત્રાનાં સ્થળોએ યાત્રા કરી હતી, વળી અજારી, પીંડવાડા (બન્ને હાલ સીરોહી રાજ્યમાં), સાલેરા (ઉદયપુર રાજ્યમાં) વગેરે સ્થળોએ નવાં જૈન મંદિરો (બંધાવીને) તથા જૂનાં દેવાલયોનો ઉદ્ધાર કરીને, અનેકની પદસ્થાપના કરીને, દુષ્કાળ સમયે અન્નક્ષેત્રો ખોલીને, અનેક પરોપકાર ને સંઘસત્કાર આદિ અગણ્ય પુણ્યના મોંઘા કરિયાણાથી ભરેલું જેનું જીવનરૂપી વાહન (વહાણ) સંસારસમુદ્રને તરવાને શક્તિમાન થયું હતું, તેણે ઉક્ત કુંભકર્ણ રાજાના સુપ્રસાદ અને આદેશથી 'ત્રૈલોક્ય-દીપક' નામનું ચોમુખ યુગાદીશ્વરવિહાર–મંદિર સં. ૧૪૯૬માં કરાવ્યું અને શ્રી દેવસુંદરસૂરિના પટ્ટધર શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી.[1] (જિ. ૨, નં. ૩૦૭), આ રાણાના ખજાનચી વેલાએ સં. ૧૫૦૫માં ચિતોડમાં શ્રી શાંતિનાથનું એક સુંદર મંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં

---

૧ 'विक्रमतः १४९६ सख्य वर्षे...राणा श्रीकुंभकर्णसर्वोर्वीपतिसार्वभौमस्य विजयमानराज्ये तस्य प्रसादपात्रेण...श्रीमदहम्मदसुरत्राणदत्तफुरमाणसाधुश्रीगुणराजसंघपतिसाहचर्यकृताश्चर्यकारिदेवालयाडंबरपुरःसरश्रीशत्रुंजयादितीर्थयात्रेण । अजाहरीपिंडवाटकसालेरादिबहुस्थाननवीनजैनविहारजीर्णोद्धारपदस्थापनाविषम-

ખરતર ગચ્છના જિનસેન(?)સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી—કે જેને હાલમાં 'શૃંગાર ચૌરી' કહેવામાં આવે છે. તેમ જ વસંતપુર આદિમાં જૈન મંદિરો થયાં. આ પરથી જણાય છે કે કુંભાના રાજ્યકાલમાં જૈનપ્રજા સંપન્ન હતી. વિશેષમાં આ દાની રાણાએ સં. ૧૫૦૬ આષાઢ શુદિ ૨ નો શિલાલેખ કે જે આબુપરના વિમલવસતિ ને લુણિગવસતિ જૈન મંદિરોની વચ્ચે ચોકમાં છે તે કરી આપ્યો હતો કે આબૂના જાત્રાળુ આદિ પાસેથી જે 'દાણ' (રાહદારી, જગાત), મુંડિ (મુંડિઉં—દરેક માથા દીઠ લેવાતો કર), વલાવી (માર્ગરક્ષાનો કર) તથા ઘોડા, બળદ આદિ પર જે કર લેવામાં આવતો હતો તે માફ કરવામાં આવ્યો છે. (જુઓ ઓઝાજીકૃત 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ' પૃ. ૬૨૫, ૬૩૦). આ મેવાડપતિ શ્રી કુંભકર્ણ રાજા સોમદેવસૂરિની નવીન કાવ્યકલાથી હર્ષ પામી શ્રીહર્ષથી પણ અધિક કવિ તરીકે તેમને માન આપતા હતા. (સો.સૌ. ૧૦. ૩૮)

શિરોહીમાં સહસ્રમલ્લના સમયમાં તીડોનો ઉપદ્રવ આપણા ચરિત્રનાયકે ટાળ્યો તેથી તે રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં અમારિ પ્રવર્તાવી. (તે માટે હવે પછી જુઓ.)

ઈડરના રણમલ્લના રાજ્યમાં ઓસવાલ વચ્છરાજ સંઘપતિ એક રાજા જેવો પ્રભાવશાળી અને કુબેર જેવો શ્રીમંત થયો. સ્વદારસંતોષનું વ્રત રાખનાર ચારિત્રવાન્ અને અનેક સત્રાગાર-અન્નક્ષેત્ર કાઢી દુકાળને સુકાળ કરનાર થયો. તેના ચાર પુત્ર નામે ગોવિંદ, વીસલ (કે જેનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે), અક્રૂરસિંહ અને હીરો થયા. (ક્રિયારત્નસમુચ્ચયની પ્રશસ્તિ પીટર્સન રીપોર્ટ ૬ પૃ. ૧૭). રણમલ્લ પછી થયેલા રાવ પુંજાના બહુમાનપાત્ર ઉક્ત ગોવિંદે તારંગા ગિરિપર કુમારપાલ રાજાના બંધાવેલા અજિતનાથજિનમંદિરનો ઉદ્ધાર કરી તેમાંના બિંબનો

सतगगनागारनानाप्रकारपरोपकारश्रीसंघसत्कारावगण्यपुण्यमहार्घक्रयाणकपूर्यमाणभवार्णवतारणक्षममनुष्यजन्मयानपात्रेण प्राग्वाटांशावतंस...सं. धरणाकेन...राणपुर-नगरे राणा श्रीकुंभकर्णनरेन्द्रेण स्वनाम्ना निवेशित तदीय सुप्रसादादेशतस्त्रैलोक्यदीपकाभिधानः श्री चतुर्मुखयुगादीश्वरविहारः कारितः प्रतिष्ठितः (श्रीदेवसुंदर) सूरि (पट्टप्रभा)कर...श्रीसोमसुंदरसूरिभिः ॥' જિ. ૨. નં. ૩૦૭. આ લેખ સમજવામાં શ્રી ઓઝાજી જરા ભૂલ ખાઈ ગયા છે. જુઓ તેમનો 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ,' ટિપ્પણી પૃ. ૬૨૫. રાસમાલા પૃ. ૬૦૨-૩ ને પાદટિપ્પણી.

મ્લેચ્છોએ ભંગ કરેલ હોવાથી તેને બદલે શ્રીઅજિતનાથનું નવીન મોટું બિંબ કરાવી પધરાવ્યું ને તેમાં સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. (સં. ૧૪૭૯). વિશેષમાં ગોવિંદે સંઘપતિ થઈ શત્રુંજય, ગિરિનાર અને સોપારકની યાત્રા કરી; જયચંદ્ર વાચકને ઉક્ત સૂરિએ આપેલા સૂરિપદનો ઉત્સવ કર્યો (સો.સૌ. સર્ગ ૭)

ચાંપાનેરનો રાજા જયસિંહ (પતાઈ રાવળ) સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય સોમદેવસૂરિનાં વચનોથી મસ્તક નમાવતો હતો. (સો.સૌ. ૧૦, શ્લો. ૪૦-૪૧, ગુરુ ગુણરત્નાકર કાવ્ય ૧, ૧૦૮)

જૂનાગઢમાં લક્ષ્મીસાગરે નાની વય છતાં દુર્વાદીનો મદ ઉતારી મહિપાલ આદિ રાજાઓનાં ચિત્તને રંજિત કર્યું (ગુ. ૨. ૧, ૮૫) રા મંડલીક (ત્રીજો) સં. ૧૫૦૭માં ગાદીએ આવ્યો તે જ વર્ષના માઘ (વદિ) સપ્તમી ગુરુવારે વૃદ્ધ તપા ગચ્છના રત્નસિંહસૂરિના પટ્ટાભિષેકને અવસરે પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનોમાં સર્વ જીવની અમારિ પ્રવર્ત્તાવી, જ્યારે એકાદશી અને અમાવાસ્યામાં તેનું પાલન પૂર્વે થતું જ હતું. (ઉપરકોટમાંનો શિલાલેખ). તેના સમયમાં સં. ૧૫૦૯માં માઘ શુદિ ૫ ને દિને ગિરનારપર શ્રીવિમલનાથનો પ્રાસાદ ખંભાતના સંઘપતિ શાણરાજે બંધાવ્યો ને તેમાં ઉક્ત રત્નસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી (કે જેનો શિલાલેખ ત્યાં મોજૂદ છે). આ રાજા સોમદેવસૂરિની પૂરેલી અને વિદ્વાનોએ વર્ણવેલી મહા અર્થવાળી સમસ્યાને કર્ણથી સાંભળી ચમત્કૃત થયો હતો. (સોમ સૌભાગ્ય કાવ્ય ૧૦, શ્લોક ૩૯, ગુરુ ગુણરત્નાકર કાવ્ય ૧,૧૦૮)

૫ દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરસૂરિ—ગ્રંથકારના દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરસૂરિ હોય એમ જણાય છે (દીક્ષા-નામ મોહનનંદન અપાયું હોય એમ વીરવંશાવલી પરથી જણાય છે. તે સંબધી હવે પછી જુઓ.) કારણ કે સં. ૧૪૫૫માં રચેલ ત્રૈવૈદ્યગોષ્ઠી નામની પુસ્તિકામાં ગ્રંથકાર પોતાને તે સૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવી જ્ઞાનસાગરસૂરિ પાસેથી પોતે શીખેલ છે એમ જણાવે છે.[1] સં. ૧૪૬૬માં રચેલી ગુર્વાવલી શ્લો. ૪૨૦ ને ૪૨૧માં જણાવે છે કે—'તેમના શિષ્ય તરીકે ગુણરહિત હોવા છતાં મારા જેવાને વાચકોમાંના એક તરીકે ગણવામાં

---

૧ श्रीमत्तपागणनभोंगणभास्कराभश्रीदेवसुन्दरगणाधिपशिष्यकेण । श्रीज्ञानसागरगुरूत्तमपाठितेन बाल्येऽपि तर्ककुतुकान्मुनिसुन्दरेण ॥ १ ॥
—ત્રૈવૈદ્યગોષ્ઠી અંતે.

આવે છે, જેમ ગ્રહસ્વામીના પુત્ર તરીકે શનિને તે પાંગળો હોવા છતાં પણ ગ્રહમંડળમાં પૂજવામાં શું નથી આવતો?—આવે છે તેમ. તેમના હસ્તકમલના વાસક્ષેપનો પ્રભાવ એવો છે કે જે મુકુટધારી (ગચ્છની ગાદીનો મુકુટ ધરનાર)થી હું મુનિસુંદર યોગ્ય થયો.[1] આમાં દેવસુન્દરસૂરિનો (નહિ કે સોમસુન્દરસૂરિનો) સંબંધ છે એમ મને લાગે છે. તેમને જ પોતાના ગુરુ તરીકે જણાવે છે, કારણ કે ગુણરત્નસૂરિ, સોમસુન્દરસૂરિ અને કુલમંડનસૂરિનું વર્ણન કરીને તેના ૪૧૬મા શ્લોકમાં કથેલ છે કે આ ત્રણે ગુરુ શ્રી દેવસુંદરનો આશ્રય લે છે; ૪૧૭મો શ્લોક તે ગુરુનો પ્રશસ્તિશ્લોક છે; ૪૧૮મા શ્લોકમાં 'તેમના [એટલે દેવસુંદરસૂરિના] ગણરત્નસિંધુમાં મુનીંદ્રરૂપી રત્નો છે' એમ કહી ૪૧૯મા શ્લોકમાં દેવશેખર ગણિનું વર્ણન આપી શ્લોક ૪૨૦ ને ૪૨૧માં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાનું નામ ગર્વરહિતપણે દીનતાથી આપે છે. વળી આ ૪૨૧મા શ્લોકપરથી પોતાને વાચકપદ આપનાર પણ દેવસુંદરસૂરિ હોય તેમ જણાય છે. તે ગુર્વાવલીને અંતે પણ પોતે પોતાને તે સૂરિના વિનેય એટલે શિષ્ય જણાવે છે, અને તે જે વર્ષમાં રચાયેલી તે જ વર્ષમાં—સં. ૧૪૬૬માં—પોતાને ધર્મસાગરની પટ્ટાવલી પ્રમાણે ઉપાધ્યાય-વાચકપદ મળેલું.

ગુર્વાવલીમાં સં. ૧૪૨૪માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા સોમતિલકસૂરિના ત્રણ મુખ્ય શિષ્યો ગણાવ્યાઃ—૧ ચંદ્રશેખરસૂરિ, ૨ જયાનન્દસૂરિ અને ૩ ઉક્ત દેવસુંદરસૂરિ. આ છેલ્લાનો ગુર્વાવલી અને ધ૦ પ૦ પ્રમાણે જન્મ સં. ૧૩૯૬, જ્યારે સં. ૧૪૮૨ની જિનવર્દ્ધનકૃત તપોગચ્છ ગુર્વાવલી (કે જે મેં 'ભારતીય વિદ્યા' પુ.૧ અંક ૨માં પ્રકટ કરાવી છે તે) પ્રમાણે સં. ૧૩૯૭, દીક્ષા સં. ૧૪૦૪ (લઘુ મરુદેશે) મહેશ્વર ગ્રામે, અને સૂરિપદ પાટણમાં (પલ્લીવાલ કુલના આભૂશ્રેષ્ઠિના વંશજ સોની સિંહે કરેલા પદોત્સવપૂર્વક જયાનંદસૂરિની સાથે) સ. ૧૪૨૦ માં થયાં. પાટણમાં ગુંગડી સરોવરે જોગી ઉદાયીપાએ ઘણા લોક સમક્ષ તેમને પગે લાગી વંદન કર્યું ત્યારે તેમ કરવાનું લોકે કારણ પૂછતાં તે જોગીએ જણાવ્યું કે ગિરનાર પરના સુવર્ણસિદ્ધિ કરનારે 'એ પુરુષ યુગોત્તમ છે' એમ કહ્યું તેથી હું નમું છું; (જિનવર્દ્ધનની ગુર્વાવલી). જ્યારે આપણો ગ્રંથકાર ગુર્વાવલીમાં શ્લોક ૩૦૬ થી કહે છે

[1] शिष्यस्तवीयोऽयमपीति मन्यते श्रीवाचकेन्द्रेष्वगुणोऽपि मादृशः । ग्रहप्रभोः पुत्र इति ग्रहावलौ न पूज्यते पङ्गुरपीह किं शनिः ॥ ४२० ॥
अहो तेषा कराम्भोजवासाना सुप्रभावता । जातो यैर्मौलिगैर्योग्योऽप्यहकं मुनिसुन्दरः ॥ ४२१ ॥ —गुर्वावली.

કે 'પાટણના ગુંગડી તળાવમાં ત્રણસો જોગીના જુથવાળો ઉદયીપા યોગી અનેક મંત્રાદિ સમૃદ્ધિસહિત મંદિર કરી ત્યાં સ્થિતિ કરી બેઠો હતો, રોગ કે સ્થાવર જંગમ આપત્ને દૂર કરતો, જલ અગ્નિ સર્પાદિનો ભય ટાળનાર ભૂતભવિષ્ય જાણનારો તે અચ્યુત પુરૂષ નૃપ, ધનિક, મંત્રિ આદિ અખિલ પ્રજાથી પૂજાતો હતો; તેણે પોતાના સાથીઓ સહિત દેવસુંદરસૂરિને દંડવત્ પ્રણામ દૂર રહીને ભક્તિભાવથી કર્યા ને લોકો સમક્ષ ગુરૂની સ્તુતિ કરી. સંઘાધિપ નરિયા આદિએ આ નમનનું કારણ પૂછતાં તે જોગીએ કહ્યું કે સુવર્ણસિદ્ધિ કરનારામાં દિવ્ય જ્ઞાની ગુરૂએ એમ આદેશ કર્યો છે કે પદ્મ નામના દડ પરિકર ચિહ્નવાળા આ સૂરિ વંદ્ય છે અને કલ્યાણદાતા યુગપ્રધાન આદિ છે તેથી હું નમ્યો. (ધ૦ ૫૦ વિશેષમાં કહે છે કે આ નમન સં. નરિયાને વૈરાગ્યનું કારણ થયું.) વટપદ્રવાસી સારંગમંત્રી પૂર્વજોના ચાલ્યા આવતા ક્રમ પ્રમાણે જિનધર્મપ્રત્યે દ્વેષી હતો તે દેવવાણીથી તેમને યુગોત્તમ જાણી સિદ્ધપુર જઈ વાંદવા આવ્યો, ને ગુરૂપાસે જૈન ધર્મ ગ્રહણ કર્યો—પછીના ૩૨૭થી ૪૯૦ શ્લોકમાં દેવસુન્દરસૂરિના મુખ્ય શિષ્યો—જ્ઞાનસાગરસૂરિ, કુલમંડનસૂરિ અને સાધુરત્નસૂરિ, તેમજ અન્ય શિષ્ય શિષ્યા આદિ પરિવારમાં સોમસુંદરસૂરિ ને ગુણરત્નસૂરિ તથા દેવશેખરગણિ, મુનિસુંદરગણિ—ગ્રંથકાર પોતે, શ્રુતસુંદરગણિ આદિ ઉપાધ્યાયો, ચારિત્રચૂલા આદિ મહત્તરાઓ વગેરે અનેક ગણાવેલાં છે.

તેમના સ્વર્ગવાસની વાત ગુર્વાવલીમાં જણાવી નથી તેથી તેની રચનાના વર્ષ સં. ૧૪૬૬ સુધી તેઓ વિદ્યમાન હોય એમ લાગે છે ને તે અનુમાન તે સૂરિના સ. ૧૪૬૬ના મળતા લેખ (નં. ૭૬૧ બુ. ૧)થી ખરૂં ઠરે છે. ધર્મસાગરજી કે જેમણે પોતાની પટ્ટાવલી મુખ્યત્વે ઉક્ત ગુર્વાવલી પરથી ઘડી છે તેમાં પણ સ્વર્ગવાસનું વર્ષ જણાવેલું નથી. શ્રી મોતીચંદભાઈ પોતાના અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ગૂજરાતી ભાષાંતરની બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં પણ (પૃ. ૬૦) દેવસુન્દરસૂરિ સં. ૧૪૫૭માં કાલધર્મ પામ્યા હતા એમ કોઈ આધાર આપ્યા વિના જણાવે છે. સોમસુંદરસૂરિને સૂરિપદ સં. ૧૪૫૭માં મળ્યું તે પરથી આચાર્યે મૃત્યુસમય આસપાસ કોઈ શિષ્યને સૂરિ કરી પટ્ટધર નીમી જાય છે એવું ઘણીવખત બને છે તેમ અત્ર પણ બન્યું હશે એમ ધારી, તેઓ ઉપરનું સ્વર્ગવાસવર્ષ જણાવવા પ્રાયઃ દોરાયા હશે, પણ તે અનુમાન કે કલ્પના સત્ય નથી. સં. ૧૪૬૬ સુધી વિદ્યમાન હોવાનું ઉપર જણાવેલ કારણે બરાબર જણાય છે. વળી

વીરવંશાવલિ કે જે જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૧ અંક ૩માં પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમાં, અને પ્રાયઃ તે પરથી (હાલ સ્વ.) શ્રી વિજયધર્મસૂરિ 'દેવકુલપાટક'માં પૃ. ૧૨ની ટિપ્પણીમાં, દેવસુંદર સૂરિ સં. ૧૪૬૨માં સ્વર્ગે ગયા એમ જણાવેલું છે તે પણ ખરૂં નથી, કારણ કે સં. ૧૪૬૨માં લખાયેલી શ્રીમલયગિરિ વિરચિત સપ્તતિકા ટીકાની તાડપત્રની પ્રતિને સં. ૧૪૬૫માં શ્રીદેવસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી પત્તન (પાટણ)ના જ્ઞાનકોશમાં મૂકવામાં આવી (પત્તનસ્થ પ્રાચ્ય જૈન ભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચી નં. ૩૩૨ પૃ. ૨૦૨; તેમ જ થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થનાર શ્રી જિનવિજયસંપાદિત જૈનપુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ નં ૬૮ પૃ. ૬૭) એટલે એ પરથી સં. ૧૪૬૫ સુધી તો તેઓ અવશ્ય જીવંત હતા.

આ લખાયા પછી મે સં. ૧૪૮૨ની પં. જિનવર્દ્ધનગણિની તપોગચ્છ ગુર્વાવલી ભારતીયવિદ્યાના પ્રથમ વર્ષ બીજા અંકમાં છપાવી છે તે જોવા લેતાં મને માલૂમ પડ્યું કે તેમાં દેવસુંદર સૂરિના સ્વર્ગવાસનું વર્ષ સં. ૧૪૬૮ આપેલું છે અને તે યથાસ્થિત હોવામાં હવે શંકાને સ્થાન નથી.

વિશેષ શોધમાં જણાય છે કે સોમતિલકસૂરિ સં. ૧૪૨૪માં સ્વર્ગસ્થ થયા જ્યારે તેને આગલે વર્ષે તેના મુખ્ય ત્રણ ઉક્ત શિષ્યો પૈકી ચંદ્રશેખરસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા હતા એટલે બીજા બે શિષ્યો નામે જયાનંદસૂરિ અને દેવસુંદરસૂરિ બન્ને પટ્ટધર પોતાને ગણાવતા હતા. જયાનંદસૂરિ સં. ૧૪૪૧માં સ્વર્ગસ્થ થયા, પછી દેવસુંદરસૂરિ સોમતિલકસૂરિના અનન્ય પટ્ટધર જીવનપર્યંત રહ્યા (જુઓ પત્તનસ્થ ઉક્ત સૂચી નં. ૩૫૦ પૃ. ૨૧૫, ને નં. ૩૮૧ પૃ. ૨૩૨). દેવસુંદર સૂરિએ પાંચને સૂરિપદવી આપી હતી:—૧ જ્ઞાનસાગરસૂરિ સં. ૧૪૪૧ ખંભાતમાં, કુલમંડનસૂરિ અને તેની સાથેજ ગુણરત્નસૂરિ સં. ૧૪૪૨માં ખંભાતમાં, સોમસુંદરસૂરિ સં. ૧૪૫૭ પાટણમાં, અને સાધુરત્નસૂરિ સં. ૧૪૫૮માં પાટણમાં.

૬ વિદ્યાગુરુ જ્ઞાનસાગરસૂરિ—ગ્રંથકાર પોતાની ગુર્વાવલીમાં દેવસુંદર સૂરિની પાસે ૫૦ નો અંક મૂકી તપાગચ્છના ૫૦ મા પટ્ટધર તેને બતાવી તેના પછી પટ્ટધર તરીકે ૫૧ નો અંક તેના શિષ્ય જ્ઞાનસાગર સૂરિ અને સોમસુંદર સૂરિ બંને પાસે મૂકી બંનેને સૂચવે છે. આ પૈકી જ્ઞાનસાગર સૂરિ આપણા ગ્રંથકારના વિદ્યા-ગુરૂ હતા, કારણ કે ગુર્વાવલી પહેલાંની ત્રૈવૈદ્યગોષ્ઠી નામની કૃતિના આદિમંગલમાં તથા અંતના બે શ્લોકમાં પોતે જ જણાવે છે કેઃ—'શ્રી **જ્ઞાનસાગર** નામના સ્વગુરૂના જ્ઞાન-સમુદ્ર જેવા ઉપદેશ પર આધાર રાખીને હું ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી રચું છું; શ્રીમન્ તપા ગણરૂપી આકાશને આંગણે સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા શ્રી દેવસુંદર ગચ્છનાયકના શિષ્ય અને જેને શ્રી **જ્ઞાનસાગર** નામના

ઉત્તમ ગુરૂએ ભણાવ્યો છે એવા મુનિસુંદરે (મે) બાલ્યાવસ્થામાં પણ તર્કના કૌતુકથી આ ત્રૈવૈદ્યગોષ્ઠી પોતાના અને અન્ય વિદ્વાનોના શિશુ-કાલમાં જીભની પટી માટે—જીભનો પડદો ખોલવા માટે—સં. ૧૪૫૫માં રચી'.[1]

વળી ગુર્વાવલી પછી પાકટ વયે સૂરિ–કાળમાં રચેલી ઉપદેશ–રત્નાકર નામની કૃતિના આરંભના દશમા શ્લોકમાં ગ્રંથકાર કહે છે કે:—'આ મારા જેવા કઠણ પથ્થર જેવામાં પણ જેમણે પોતાનાં વચનોરૂપી કિરણોથી ઉત્તમ બોધ રૂપી રસ ઉપજાવ્યો છે અને અમૃતનું દાન દેવા તત્પર એવા આ નવા ચંદ્ર સરીખા શ્રી જ્ઞાનસાગર ગુરૂને હું ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરૂં છું'[2]

ગુર્વાવલીમાં શ્લોક ૩૨૭ થી ૩૪૭માં પ્રથમ કથેલ છે કે જ્ઞાનસાગર સૂરિનો જન્મ સં. ૧૪૦૫, દીક્ષા સં. ૧૪૧૭, સૂરિપદ ખંભાતમાં ધન (તથા તેના ભાઈ સહદેવ) નામના સંઘપતિએ કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક સ્તંભન પાર્શ્વનાથ ચૈત્યમાં સં. ૧૪૪૧, (વળી જુઓ પાટણ સૂચિ પૃ. ૨૫૮) અને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૬૦માં થયાં. પછી ખાસ કહ્યું છે કે 'સોમસુંદર ગુરૂ પ્રમુખ–ઇત્યાદિ તેમના (જ્ઞાનસાગર સૂરિના) ત્રિવિદ્યારૂપી અગાધ સાગરમાં ડૂબકી મારી ઉત્તરાર્થરૂપી મણિના ઢગની મોઘી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી પુરૂષોત્તમપણું ધરાવે છે અને તે સાગર ગર્જતો હતો ત્યારે મારા (ગ્રંથકારના) જેવો એક વાદળ રૂપે ઉચ્ચ પદ લઈ બેઠો હતો; તે સારસ્વત પ્રવાહ શોષાઈ જતાં જેમ હાલના કાળમાં લોકો

---

१ श्रीज्ञानसागराह्वगुरुणा ज्ञानवारिधिं। उपजीव्योपदेशं च कुर्वे **त्रैवैद्यगोष्ठिकम्**। श्रीमत्तपागगनभोंऽगणभास्कराभ-श्री**देवसुन्दर**गणाधिपशिष्यकेण। श्रीज्ञानसागरगुरूत्तमपाठितेन बाल्येऽपि तर्ककुतुकान्**मुनिसुन्दरेण** ॥ **शरशरमनु**मितवर्षे १४५५ स्वस्यान्येषा च शैशवे सुधियां। जिह्वापटिमोपकृते विदधे **त्रैवैद्यगोष्ठीयं** ॥ — ત્રૈવૈદ્યગોષ્ઠી.

२ यैर्मादृशेऽपि कठिनोपलसंनिमेऽस्मिन् गोभिर्व्यधायि वरबोधरसोद्भवः स्वैः। नव्यानिमानेमृतदानपरान् सुधांशुन् श्री**ज्ञानसागर**गुरून् प्रणतोऽस्मि भक्त्या ॥

— ઉપદેશરત્નાકર.

નદીનો પ્રવાહ શોષાતાં કૂવાઓથી કામ ચલાવે છે તેમ શિષ્યોથી–વિદ્યારૂપી જલકૂવાથી ચલાવાય છે.[1] જ્ઞાનસાગરના સમયમાં સાધુસંઘ 'દુઃસ્થ' હતો–એમ ૩૨૭મા શ્લોકના 'वीक्ष्याऽन्वयं सुगतवत् किल दुःस्थमेपः' એ ચરણથી જણાય છે. તેમનું તો ઉત્તમ સંયમ–ચરિત્ર હતું ને તે મહાપુરૂષ ભારે યોગી હતા એમ ગુર્વાવલીના ઉલ્લેખોથી કળી શકાય છે. તેમણે કેટલીક અવચૂર્ણિઓ (સૂત્રો ઉપરની નાની નાની વ્યાખ્યાઓ) કરેલી છે અને ભરૂચ તથા ઘોઘા તીર્થનાં સ્તોત્રો પણ રચેલાં છે.

શ્રી સોમસુન્દરના દીક્ષા–ગુરૂ જયાનન્દ સૂરિના સં. ૧૪૪૧માં સ્વર્ગવાસ થયા પછી સોમતિલક સૂરિના અનન્ય પટ્ટધર બનેલા દેવસુન્દર સૂરિએ સોમસુંદર મુનિને ઘણા દુર્ગમ અને વિશેષાર્થવાળા સદ્દગ્રંથો સમજવા અને ભણવા માટે જ્ઞાનસાગર સૂરિ પાસે મોકલ્યા હતા અને તેની પાસેથી આગમાદિ શીખી લીધાં હતા. (સોમ સૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૫ શ્લોકથી ૧૨) આ પરથી સોમસુન્દર (કે જે પછી સૂરિ પદ પામી છેવટે દેવસુંદર સૂરિના પટ્ટધર થાય છે) ના પણ જ્ઞાનગુરૂ જ્ઞાનસાગર સૂરિ હતા, કે જેને પોતે સૂરિ થયા પછી પણ સોમસુંદર સૂરિએ પોતાના રચેલા 'યુષ્મદ્ અસ્મદ્ શબ્દ રૂપાંકિત અષ્ટાદશસ્તવો'માં છેવટે ભૂલી ગયા વગર 'પોતે તેમના પાદ–પદ્મ–રેણુ છે' એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે.[2]

---

१ श्रीसोमसुन्दरगुरुप्रमुखास्तदीयं त्रैवैद्यसागरमगाधमिहावगाह्य । प्राप्योत्तरार्थमणिराशिमनर्घ्यलक्ष्मी,–लीलापदं प्रदधते पुरुषोत्तमत्वम् ॥
न स्थैर्यं सुमनःपथे प्रविदधन्नैवापि वर्णोज्वल. प्रोद्यच्चापल उल्लसज्जडतया यो निम्नगोल्लासकृत् ।
यद् गर्जन्नपि मादृशो जलदवत्सोच्चै.पदं संश्रितः तत् त्रैवैद्य–महाब्धिशीकरकणादानस्य तज्जृम्भितम् ॥
सारस्वते प्रवाहे तेषां शोषं गतेऽधुना कालात् । शिष्यैरुपक्रियन्ते विद्याम्भ कूपकैर्लोकाः ॥ —ગુર્વાવલી શ્લોક ૩૪૫ થી ૩૪૭.

२ श्री देवसुन्दरगुरूत्तमशिष्यमुख्यश्री ज्ञानसागरगुरुक्रमपद्मरेणोः । श्री सोमसुन्दरगुरोरिति युष्मदस्मदष्टादशस्तवकृतिः कृतिनां मुदेऽस्तु ॥
—જૈનસ્તોત્રસંગ્રહ ૧ પૃ.૨૩

શ્રી દેવસુંદર સૂરિ સં. ૧૪૬૮માં સ્વર્ગસ્થ થયા, ને તેમના સૂરિશિષ્યો—જ્ઞાનસાગર સૂરિ સ્વ. સં. ૧૪૬૦, કુલમંડન સૂરિ સ્વ. સં. ૧૪૫૫ ચૈત્ર, ગુણરત્ન સૂરિ સં. ૧૪૬૬ની દેવસુંદર સૂરિના નિર્દેશથી વ્યાકરણ પરની ક્રિયારત્ન સમુચ્ચયની કૃતિ પછી—અને તેમનો પ્રતિષ્ઠા લેખ સ. ૧૪૬૯નો મળે છે (જુ. ૧ નં. ૧૨૦૧)—(જ્યારે 'સંસ્તારક' પયન્નાની અવચૂરિ સં. ૧૪૮૪માં રચેલી પીટર્સન ૩, પૃ. ૪૦૬માં જણાવાઇ છે પણ તેમાં સંવત્-દોષ લાગે છે કારણ કે સં. ૧૪૮૨ પહેલાં જિનવર્ધનના કથન મુજબ સ્વર્ગસ્થ થયા છે) તેથી સ. ૧૪૬૯ પછી અને સાધુરત્ન સૂરિ સં. ૧૪૫૬માં યતિજિત કલ્પવૃત્તિની રચના કરીને સં. ૧૪૫૮માં પાટણમાં આચાર્યપદ મેળવ્યા પછી થોડાં વર્ષમાં સ્વર્ગસ્થ થયા. આ ચારેના સ્વર્ગવાસ પછી સોમસુંદર સૂરિ અનન્ય તપાગચ્છનાયક બન્યા. (જિનવર્ધન કૃત સં. ૧૪૮૨ની પટ્ટાવલી) એટલે સં. ૧૪૬૯ પછી અને સં. ૧૪૭૨ સુધીમાં અવશ્ય તેઓ ગણાધીશ થયા. તેમનો પહેલો પ્રતિષ્ઠા લેખ સં. ૧૪૭૧ નો મળે છે (જુ. ૨ નં. ૫૦૦). (જુ. ૧ નં. ૧૩૮૦માં સં. ૧૪૪૯ નો સંવત લેવામાં ભૂલ થઈ લાગે છે, તે સં. ૧૪૮૯ હોવો સંભવિત છે.) સં. ૧૪૭૧ના તથા સંવત્ ૧૪૭૨ના લેખમાં 'તપાગચ્છ નાયક શ્રીદેવસુંદર સૂરિ શિષ્ય શ્રી સોમસુંદર સૂરિભિઃ' એમ, અને સં. ૧૪૭૪ થી લેખોમાં 'તપગચ્છેશ' યા 'ભટ્ટારક' એમ તેમના માટે જણાવેલ છે.

૭ પદવીદાતા ગુરૂ—સોમસુંદર સૂરિ. ગ્રંથકારને સૂરિપદ આપનાર સોમસુંદર સૂરિ હતા, અને તેમના સં. ૧૪૯૯માં થયેલા સ્વર્ગવાસ પછી આ મુનિસુંદર સૂરિ અને જયચંદ્ર સૂરિ બંને પટ્ટધર થયા હતા. સં. ૧૫૨૪માં રચાયેલા સોમસુંદર સૂરિના શિષ્ય પ્રતિષ્ઠાસોમના સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં જણાવ્યું છે કેઃ—વૃદ્ધનગર (વડનગર—ગૂજરાત) માં સમેલા નામનું તળાવ અને જીવંત સ્વામી તથા વીરના બે વિહારો નગરની શોભા રૂપ હતાં, ત્યાં દેવરાજ, હેમરાજ અને ઘડસિંહ-ઘટસિંહ એ ત્રણે ભાઈઓ શ્રીમંત શ્રાવકો હતા; દેવરાજે ભાઈઓની સંમતિથી કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક સોમસુંદર સૂરિએ મુનિસુંદર વાચકને સૂરિપદ આપ્યું. (સં. ૧૪૭૬, ધર્મસાગર પટ્ટાવલીમાં સં. ૧૪૭૮); પછી દેવરાજે સંઘપતિ થઇને મુનિસુંદર સૂરિ સાથે શત્રુંજય અને ગિરિનારની યાત્રા કરી. (સર્ગ ૬, શ્લો. ૩૧ થી ૫૯) (આ યાત્રા વખતે રચેલાં શત્રુંજય અને ગિરિનારના નાયકનાં સ્તવનોની રચ્યા સાલ મુનિસુંદર સૂરિ સં. ૧૪૭૬ આપે છે. જુઓ જૈન સ્તોત્ર રત્નકોશ સંબંધી હવે

પછી જણાવેલ વિગત.) શ્રી સોમસુંદર સૂરિપટ્ટે શ્રીમાન્ મુનિસુંદર સૂરિ વિરાજ્યા, કે જે સૂરિને સૂરિમંત્રના સ્મરણથી પ્રાપ્ત થયેલ શક્તિ જગતને વિસ્મયકારી થઈ હતી. (સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૧૦ શ્લો. ૧ થી ૪). ગ્રંથકારે ગુર્વાવલીમાં સોમસુંદર સૂરિનું વર્ણન શ્લોક ૩૪૫, ૩૪૮ થી ૩૬૩, ૩૯૧ થી ૪૦૬માં કર્યું છે. તે સૂરિએ પાંચને સૂરિપદવી આપી હતીઃ—(૧) મુનિસુંદર સૂરિ (૨) જયચંદ્ર સૂરિ (૩) ભુવનસુંદર સૂરિ (૪) જિનસુંદર સૂરિ અને (૫) જિનકીર્તિ સૂરિ [વીરવંશાવલિમાં ઉક્ત સં. દેવરાજ સંબંધી તથા તેણે મુનિસુંદર સૂરિનો પદોત્સવ કર્યો તે વખતે જ બીજા ત્રણને સૂરિપદ આપેલ હતું એમ જણાવેલું છે કેઃ—"તિહાં (શ્રી વૃદ્ધનગરઇં) પ્રાગ્વાટ વૃ. સં. દેવરાજે શ્રી અભિનંદન સ્વામીનઉ બિંબ સપ્તધાતુમયિ નિપજાવ્યો, તે શ્રી સૂરિઈં (સોમસુન્દર સૂરિએ) પ્રતિષ્ઠ્યો. તિણહિજ અવસરિ સં. દેવરાજિનઈં હર્ષિં સ્વ ચ્યાર શિષ્યનઈં સૂરિપદ કીધા, તેહના નાંમઃ- પ્રથમ **મોહનનંદન** નામ શ્રી **મુનિસુંદર** સૂરી નાંમ દીધો ૧. બીજા શિષ્ય જયઉદય નામ શ્રી જિનકિર્ત્તિ સૂરિ દીધો ૨. ત્રીજા શિષ્ય શ્રી ભુવનધર્મ્મનો નાંમ શ્રી ભુવનસુંદર સૂરિ દીધો ૩. ચોથા જયવંતહર્ષે તેહનો નામ શ્રી જિણસુંદર સૂરિ દાધો ૪. વિ. સં. ૧૪૭૮ વર્ષે છત્રીસ હજાર ટકા વ્યયઈં સૂરી પદોત્સવ કીધા." આ પરથી મુનિસુંદર સૂરિનું નામ મુનિ અને ઉપાધ્યાય તરીકે હતા ત્યારે **મોહનનંદન** હશે એમ જણાય છે. સૂરિ પદ આપતાં ઘણી વખત મૂળ નામ બદલાય છે—એ રીતે અહીં ચારેનાં નામ બદલાયાં.]

આમ દીક્ષા, વિદ્યા ને પદવી આપી થયેલા ગ્રંથકારના ત્રણ ગુરૂઓનું સ્મરણ પોતે પોતાના ઉપદેશરત્નાકરના આરંભના ૯ થી ૧૧ શ્લોકમાં કરે છે.

विश्वोत्तमैर्महिमलब्धिगुणैरशेषैर्भास्वत्सु येषु किरणैरिव भानवत्सु ।
सूक्ष्मोडुवन्ति निखिला अपि सूरयोऽन्ये श्रीदेवसुन्दरगणप्रभवो मुदे ते ॥ ९ ॥
यैर्मादृशेऽपि कठिनोपलसंनिभेऽस्मिन् गोभिर्व्यधायि वरबोधरसोद्भवः स्वैः ।
नव्यानिमानमृतदानपरान् सुधांशून् श्रीज्ञानसागरगुरून् प्रणतोऽस्मि भक्त्या ॥ १० ॥

मूर्तिं सुधारसमयीमिव वीक्षमाणा येषां सुधाप्लवसुखं ददता दृशां ज्ञाः ।
अक्ष्णामवाप्य मतिकृत्त्वमुदासते ते, श्रीसोमसुन्दरगणप्रभवो जयन्तु ॥ ११ ॥

—'મહિમા અને લબ્ધિ રૂપ સર્વ વિશ્વોત્તમ ગુણો રૂપી કિરણોએ કરીને જે સૂર્યની પેઠે પ્રકાશિત હોતે છતે, બીજા બધા આચાર્યો સૂક્ષ્મ તારા સમાન લાગે છે એવા તે શ્રી દેવસુંદર ગણપ્રભુ–ગચ્છનાયક (મારા) હર્ષ માટે થાઓ. (૯) આ મારા જેવા કઠણ પત્થર જેવામાં પણ જેમણે પોતાનાં વચનો રૂપી કિરણોથી ઉત્તમ જ્ઞાન રૂપી રસની ઉત્પત્તિ કરી છે, તથા અમૃતનું દાન દેવામાં તત્પર એવા આ નવા ચંદ્ર સરીખા શ્રી જ્ઞાનસાગર ગુરૂને હું ભક્તિપૂર્વક નમેલો છું. (૧૦) આંખોને અમૃતના છંટકાવનું સુખ આપનારા એવા જે છે અને જેની અમૃતરસ-મય મૂર્ત્તિને જોનારા વિદ્વાનો પોતાની આંખોનું કૃતકૃત્યપણું પામે છે એવા ગચ્છનાયક શ્રી સોમસુંદર સૂરિ જયવંતા વર્ત્તો. (૧૧)

તેમજ પોતે જયાનન્દ કેવલિ ચરિત્ર નામના પોતાના સંસ્કૃત પદ્યગ્રંથમાં પણ આદિના ૯ થી ૧૨ સુધીના શ્લોકવડે તે ત્રણે આચાર્યને આ રીતે સ્મરે છેઃ—

अहो यत्सार्ववैद्याब्धिं गाहमानाः सतां धियः । अजडाः स्युः स्तुवे तान् श्रीदेवसुन्दर–सद्गुरून् ॥ ९ ॥
यैर्वाङ्मयरसासारात् सुधांभोदैरिवोन्नतैः । चक्रेऽश्माभेऽपि गर्जद्भिर्मयि विद्यालतोद्भवः ॥ १० ॥
जगत्तापहरान् स्फुर्जद्विद्युतः सुघनागमान् । श्रीज्ञानसागराह्वां स्तान् स्तुवे सूरीन् जगद्गुरून् ॥ ११ ॥ (युग्मं)
ज्ञानार्काणां गुरो येषामुल्मूकन्ति प्रवादिनः । विश्वाचर्यास्ते जयन्तु श्रीसोमसुन्दरसूरयः ॥ १२ ॥

—અહો! જેમની સર્વ વિદ્યાના સાગરમાં ઉંડું સ્નાન કરનારા જડતા રહિત અને સારી બુદ્ધિવાળા થાય છે તે શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ સદ્‌ગુરૂની હું સ્તુતિ કરૂં છું (૯) જેમણે વાઙ્‌મયરસરૂપી જબરા વરસાદમાંથી અમૃતરૂપી ઉંચાં અને ગર્જતાં વાદળાંવડે મારાં જેવા પથ્થર જેવામાં પણ વિદ્યારૂપી લતાનો ઉદ્‌ભવ કર્યો, તે જગના તાપને હરનારા સ્ફુરતી વીજળી વાળા મેઘ જેવા . જગદ્‌ગુરૂ શ્રી જ્ઞાનસાગર

નામના સૂરિની સ્તુતિ કરૂં છું (૧૦–૧૧) જે જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય હોઇ પ્રવાદીઓને મશાલરૂપ થાય છે એવા વિશ્વપૂજ્ય શ્રી સોમસુન્દર સૂરિ જયવંતા રહો (૧૨)

અને તે ગ્રંથો અને બીજા પોતાના ગ્રંથની અંતે પણ પોતાને ઉક્ત ત્રણે સૂરિઓના શિષ્ય તરીકે ગ્રંથકાર જણાવે છે.

ગૂજરાતના સુલતાન અહમદ શાહના માન્ય ગુણરાજ સાધુના ભાઈ આમ્ર–આંબાએ શ્રી સંપત્તિ આદિ તજી વૈરાગ્યવાન્ થઇ દેવસુંદર સૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેને મુનિસુંદરજીએ સં. ૧૪૬૫ માં પાઠક પદ આપ્યું હતું. (ચિત્રકૂટ પ્રશસ્તિ શ્લોક ૪૫ ને ૪૬); જ્યારે સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૮ શ્લોક ૧૯ થી ૨૨મા પરથી લાગે છે કે તે આમ્રે ગૂજરાતના કર્ણાવતીમાં સોમસુંદર સૂરિપાસે દીક્ષા લીધી હતી. ચિત્રકૂટ પ્રશસ્તિ સ. ૧૪૯૫માં એટલે સં. ૧૫૨૧ના સોમસૌભાગ્ય કાવ્યથી ૨૫ વર્ષ પહેલાં તત્કાલે રચાયેલી હોઇ તેનું વક્તવ્ય સ્વીકાર્ય છે.

૮ મુનિસુંદર ઉપાધ્યાયનું વર્ણન—સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં સૂરિપદ અપાતી વખતે છઠ્ઠા સર્ગના શ્લોક ૩૩ થી ૩૯ માં મુનિસુંદર વાચક–ઉપાધ્યાયના ગુણોનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે:[1]—

તેઓ એવા પ્રખર વાદી હતા કે 'જ્યારે તેઓ બુદ્ધિથી તરબોળ વિકલ્પ–તર્કના જાળવાળું ઘણું બોલે છે ત્યારે સંસ્કારયુક્ત મદોન્મત્ત વાદીઓનો સમૂહ કાગડાઓ ભાગે તેમ તુરત નાસી જાય છે, તેઓ વાદભૂમિ પર પોતાના સાધ્યને સાધવા હેતુ (કારણ) નો ઉપન્યાસ વિસ્તારે છે ત્યારે વાદીઓનો જેટલો ઉન્માદ હોય તે સઘળો શરીરના પરસેવા સાથે જાગી ઉઠે છે.' તેમનો ત્રૈવેદ્યગોષ્ઠી નામનો ૧૯ વર્ષની વયે–ઉપાધ્યાય થયા પહેલાં રચેલો ગ્રંથ જોતાં તેમની વાદ–પદ્ધતિ અને તર્ક–દક્ષતા દેખાઈ આવે છે.

તેમનો ગુરૂ ઉપર પરમ રાગ અને ભક્તિ ભાવ હતો. 'તેમણે રચેલી શ્રીગુરૂની ભવ્ય કાવ્યમય વિજ્ઞપ્તિ રૂપી ગંગા, ગુણ રૂપી સારા

1 जल्पत्यनल्पं सविकल्पजालं सदाप्यनुस्यूतमतिप्रभूतं । द्राक् संस्कृतं प्रोन्मदवादिवृन्दं ननाश यस्मिन् किल काकनाशम् ॥ ३३ ॥
स्वसाध्यसिद्ध्यै सति यत्र हेतूपन्यासमातन्वति वादभूमौ । प्रावादुकोन्मादभरः शरीरे खेदेन सार्द्धं किल जागरीति ॥ ३४ ॥

તરંગોવાળી તથા કલિકાળના પાપના ઢગને ધોઇ નાંખનારી હતી અને વિદ્વાનોના સમૂહોને હર્ષિત કરી આકર્ષતી હતી.' આ વિજ્ઞપ્તિ તે એક ગ્રંથ જેવડી એકસો આઠ હાથ પ્રમાણુ લાંબી હતી.[1] ને તેનું નામ 'ત્રિદશ તરંગિણી' રાખ્યું હતું. તે સં. ૧૪૬૬ માં રચીને સ્વગુરૂ દેવસુંદર સૂરિને મોકલવામાં આવી હતી. તે આખી હમણાં સુધી ઉપલબ્ધ થઇ નથી; પણ પૂર્વે ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયે તેને જોઇ લાગે છે તેથી તેનું વર્ણન પોતાની પટ્ટાવલીમાં કર્યું છે કે:—'તેમાં પ્રાસાદ, પદ્મચક્ર, ષટ્કારક, ક્રિયાગુપ્તક, અર્દ્ધભ્રમ, સર્વતોભદ્ર, મુરજ, સિંહાસન, અશોક, ભેરી, સમવસરણ, સરોવર, અષ્ટમહા પ્રાતિહાર્ય વગેરે નવા ત્રણસો બંધ, તર્ક પ્રયોગાદિ અનેક ચિત્રાક્ષરો, દ્વયક્ષર, પંચવર્ગ પરિહાર આદિ અનેક સ્તવોવાળી ત્રિદશ-તરંગિણી વિજ્ઞપ્તિ નામનો એકસો આઠ હાથનો લાંબો લેખ શ્રી ગુરૂને મોકલ્યો હતો.'[2] વળી તે પર્યુષણાપર્વમાં

यन्निर्मिता श्रीगुरुभव्यकाव्यविज्ञप्तिगङ्गा गुणसत्तरंगा । प्रक्षालयन्ती कलिकल्मलौघं हृष्टानकार्षीत्सुमनःसमूहान् ॥ ३५ ॥
येन प्रक्लृप्ताः स्तुतयः स्तवाश्च गाम्भीर्यमृन्नव्यसदर्थसार्थाः । श्रीसिद्धसेनादिमहाकवीनां कृतीर्मतीद्धा(?) अनुचक्रिरे ताः ॥ ३६ ॥
सद्युक्तिमृत्संस्कृतजल्पशक्तिः सहस्रनाम्ना कथनैकशक्तिः । तात्कालिकी नव्यकवित्वशक्तिर्न यं विनान्यत्र समीक्ष्यतेऽद्या ॥ ३७ ॥
विद्या न सास्ते निरवद्यतामृत्-कला न सा चास्ति वरा धरायां । यस्या न यस्याङ्गिगणार्चितस्य बुद्धिर्विशुद्धा प्रसरीसरीति ॥ ३८ ॥
मेधाविनः सन्ति परः सहस्रा अदूप्यवैदुष्यधरा धरायां । परं न कस्य प्रसरत्प्रकर्ष प्रज्ञस्य विज्ञस्य तुलाभृतः स्युः ॥ ३९ ॥

—સોમ સૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૬.

૧ સં. ૧૪૮૨ની જિનવર્દ્ધન ગણિકૃત પટ્ટાવલીમાં કહેલ છે કે 'ભવિક જન પુરંદર, સૂરિ શ્રી મુનિસુંદર, જેહે ચીકુડઉં કરી અઠોત્તર સઉ હાથ-પમાણુ, પરવાદી તણઉં ઊતારિઉં માણ.'

૨ येनानेकप्रासाद-पद्मचक्रषट्कारकक्रियागुप्तकार्द्धभ्रमसर्वतोभद्र-मुरज-सिंहासनाशोकभेरी-समवसरणसरोवराऽष्टमहाप्रातिहार्यादिनव्यत्रिशतीबन्धतर्कप्रयोगाद्यनेकचित्राक्षरद्व्यक्षरपञ्चवर्गपरिहाराद्यनेकस्तवमय-त्रिदशतरङ्गिणी विज्ञप्तिनामधेयाष्टोत्तरशतहस्तमितो लेखः श्रीगुरूणां प्रेषितः ।

मुनिसुन्दर-सूरि.

ખમાવવા રૂપે હતો ને તેમાં ૩ સ્રોત અને ૬૧ તરંગ હતાં, એમ તે પૈકી ત્રીજા સ્રોતનો ગુર્વાવલી નામનો છેવટનો એક વિભાગ સૂરિ થયા પૂર્વે સં. ૧૪૬૬ માં રચેલો મળે છે તેના અંતભાગ પરથી જણાય છે.[1]

તેમણે અનેક સ્તુતિસ્તવનો રચ્યાં હતાં—'ગાંભીર્યવાળાં નવાં, ઉત્તમ અર્થવાળી સ્તુતિઓ અને સ્તવનો, શ્રી સિદ્ધસેન આદિ મહાકવિઓની પ્રતિભાશાળી કૃતિઓનું અનુકરણ કરતાં હતાં.' આ પૈકી કેટલાંક છપાઈ ગયાં છે.

તેમનામાં સંસ્કૃત ભાષા યુક્તિપુરઃસર શબ્દોવાળી બોલવાની શક્તિ હતી અને તેઓ સહસ્રાવધાની તથા શીઘ્રકવિ હતા.—'સારી યુક્તિવાળી સંસ્કૃત (ભાષા) બોલવાની શક્તિ, એક સહસ્ર નામોને એક સાથે કહેવાની શક્તિ અને તાત્કાલિક નવ્ય કવિત્વની શક્તિ તેમનામાં હતી તેવી હાલ બીજા કોઇનામાં જોવામાં આવતી નથી. સર્વ વિદ્યા ને કળામાં તેમની બુદ્ધિ પ્રસરેલી હતી અને હાલ નિર્દોષ વિદ્વત્તાવાળા મેધાવી પુરૂષો છે પરંતુ એમના જેવી વ્યાપક પ્રકર્ષપ્રજ્ઞાની સાથે તુલના કરે એવા નથી.' સહસ્રાવધાનીનો અર્થ એક સાથે હજાર વિષય પર ધ્યાન આપનારા થાય પણ અત્રે બતાવ્યું છે તેમ એક સાથે હજાર નામોને યાદ રાખી કહેનારા એ તેનો અર્થ છે. (સં. ૧૬૦૨ માં સોમવિમલની પટ્ટાવલીસઝાય 'જે સહસવધાની સહસ્ર વાટલી નાદ, ઉલખીયા નિજમનિ જીતા પરમત વાદ' જણાવે છે.—ઐ. સઝાય માલા પૃ. ૪૯; ધર્મસાગરે ૧૦૮ વાટકીઓના નાદને ઓળખવાની શક્તિવાળા બાલ્યાવસ્થામાં પણ સહસ્ર નામોને ધારનારા જણાવ્યા છે.[2] દેવવિમલે પણ તેવું જ હીર સૌભાગ્ય કાવ્ય ૪, ૧૨૬ માં અને તે પરની ટીકામાં જણાવ્યું છે.)

---

१ **रसरसमनुमित** वर्षे १४६६ **मुनिसुन्दर** सूरिणा कृता पूर्वम्। मध्यस्थैरवधार्या **गुर्वालीयं** जयश्रीद्धा ॥ ४९३ ॥......—इति श्रीयुगप्रधानावतार-श्रीमत्तपागच्छाधिराज बृहद्गच्छनायक पूज्याराध्य परमाप्त परमगुरु श्री **देवसुन्दर** सूरिगणराशिमहिमाऽर्णवानुगामिन्यां तद्विनेय श्री **मुनिसुन्दरगणि**-हृदयहिमवदवतीर्णे श्री गुरुप्रभावपद्मह्रदप्रभवायां श्री महापर्वाधिराज श्रीपर्युषणापर्वविज्ञप्ति त्रिदशतरङ्गिण्या तृतीये श्रीगुरुवर्णनस्रोतसि **गुर्वावलिनाम्नि** महाह्रदेऽनभि-व्यक्तगणना एकषष्टिस्तरङ्गाः।

२ अष्टोत्तरशत १०८ वर्तुलिकानादोपलक्षकः बाल्येऽपि सहस्राभिधानधारकः।

તેમણે વડનગર પાસેના ઉમાપુરમાં ૭ વર્ષની વયે લક્ષ્મીસાગરને સં. ૧૪૭૦ માં દીક્ષા આપી (ગુરુગુણ રત્નાકર કાવ્ય ૧, ૯૩ ને ૯૪)

૯ સૂરિ થયા પછીનું વર્ણન—ગ્રંથકારના જ શિષ્ય ચંદ્રરત્ન ગણિ તેમના ગ્રંથ નામે જયાનન્દ કેવલિ ચરિતના સંશોધક હતા; તેમણે તે ગ્રંથની અંતે ચાર શ્લોકની નીચેની પ્રશસ્તિમાં[1] પોતાના ગુરુનો પરિચય ટુંકમાં કરાવ્યો છેઃ—

'ચંદ્રકુલમાં તપાગચ્છમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી સોમસુન્દર ગુરુની પાટે પ્રતિષ્ઠિત કરાયેલા શ્રી મુનિસુન્દર સૂરિરાજમાં ઇંદ્ર જેવા (છે) કે જેનાં ગીતો મારિના ઉપદ્રવનું નિવારણ કરવા અર્થે શાંતિસ્તવથી કરેલા સંઘના રક્ષણ આદિથી તેમના ગણ અને પ્રગણથી ભદ્રબાહુ ગુરૂ પેઠે ગવાય છે, (કારણ કે પૂર્વે ભદ્રબાહુ સ્વામીએ ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર પ્રાકૃતમાં રચી સંઘરક્ષણ કર્યું હતું) અને જે મરૂદેશ આદિ દેશોમાં અમારિનો પડો વગડાવી પ્રસિદ્ધ થયેલા હોઈ શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિનું પોતાની શક્તિવડે સ્મરણ કરાવતા હતા (કારણ કે શ્રી હેમાચાર્યે કુમારપાલ રાજાને પરમાર્હત બનાવી તેની પાસે અમારિ પ્રવર્ત્તાવી હતી), તે ઉત્તમ ગુરુના ઉત્તમ શિષ્ય ચંદ્રરત્ન ગણિ અને પંડિતે ગુરુ-ભક્તિથી પોતાની બુદ્ધિથી શોધી શોધીને આ ગ્રંથ શુદ્ધ કર્યો.' (૧-૪)

સોમસુંદર સૂરિના સં. ૧૪૯૯માં સ્વર્ગવાસ પછી તેના એક પટ્ટધર તરીકે મુનિસુંદર સૂરિનું વર્ણન સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગના પ્રથમના ચાર શ્લોકમાં આપેલું છે કેઃ—

'યુગપ્રધાન શ્રી સોમસુંદર સૂરિની પાટે શ્રીમાન્ મુનિસુંદર સૂરિરાજ વિરાજ્યા, કે જેમની ઉત્તમ શ્રી સૂરિમંત્રના સ્મરણથી જ પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ પૃથ્વીપર વિસ્મયકારી દાન આપવામાં દક્ષ હતી. શ્રીરોહિણી (શિરોહી) નામના નગરમાં તીડના ઉપદ્રવને ટાળવાથી જેનું હૃદય

---

१ चन्द्रकुले तपागच्छे ख्याताः श्रीसोमसुन्दरगुरूणा । पट्टप्रतिष्ठिताः श्रीमुनिसुन्दरसूरिराजेन्द्राः ॥ १ ॥
(मार्यामुपद्रव) मारीत्सवमनिपारण–शान्तिस्तवसंघरक्षणप्रमुखैर्ये । गीयन्ते स्वगणैः प्रगणैः प्रति भद्रबाहुगुरोः ॥ २ ॥
मरुदेशादिषु देशेष्वमारिपटहप्रघोषणैः प्रथिताः । श्रीहेमचन्द्रसूरीन् स्मारितवन्तः स्वशक्त्या ये ॥ ३ ॥
तेषां गुरुत्तमानां शिष्यवरैश्चन्द्ररत्नगणिविबुधैः । शोधं शोधं स्वधिया व्यधायि शुद्धं गुरुभक्त्या ॥ ४ ॥

ચમત્કૃત થયું હતું એવા તેના રાજાએ મૃગયા કરવાના (શિકારનો) નિષેધ સ્વીકાર્યો, અને પોતાના રાજ્યમાં અમારિ પ્રવર્ત્તાવી. તે પહેલાં દેવકુલપાટક (મેવાડના દેલવાડા)માં સંતિકર (શાંતિકર) નામના (પોતે પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલા) સ્તવનથી રાજાઓ જેના ચરણકમળમાં ઢળે છે એવા આ સૂરિરાજે મહામારિના ઉપદ્રવનો નાશ કર્યો. એવાં શાસનની ઉન્નતિ કરનારાં પ્રસિદ્ધ કાર્યોથી ચમત્કૃતિ કરનારા અને કુમુદ જેવા ઉજ્વળ ગુણોથી તે (સૂરિ) એ શ્રી માનદેવ§ અને પવિત્ર માનસવાળા માનતુંગ‡ આદિ પ્રભાવક ગુરૂઓનું સ્મરણ કરાવ્યું હતું.[1]

સં. ૧૫૦૧માં લક્ષ્મીસાગર મુનિને મુંડસ્થલમાં વાચકપદ આપ્યું અને તેનો ઉત્સવ સંઘપતિ ભીમે કર્યો (ગુરુ-ગુણરત્નાકર. ૨, ૯૦).

१० ते समयनां अन्य वृत्तांतो—ગુરુ-ગુણરત્નાકર કાવ્ય સં. ૧૫૪૧ માં સોમચારિત્ર નામના મુનિએ સંસ્કૃતમાં લક્ષ્મીસાગર સૂરિના ચરિત્ર રૂપે રચ્યું તેમાં તે સૂરિને મૂલ દીક્ષા અને વાચકપદ આપનાર શ્રી મુનિસુંદર સૂરિના કેટલાક ગુણોનું ટુંક સમુચિત વર્ણન પ્રથમ સર્ગ શ્લોક ૬૭ થી ૭૧માં કરેલું છેઃ—

अध्यात्मकल्पद्रुम–वल्गुगुर्वावली–विचित्राऽऽप्तपतिस्तवादीन् । ग्रन्थान् बहून् ग्रेथुरजिह्ममत्या येऽपास्तवाचस्पतिदर्पदीप्त्या ॥ ६७ ॥

श्रीसूरिमन्त्रस्मरणाऽतिशेषात् षष्ठाष्टमाद्येश्च तपोविशेषात् । प्रत्यक्षतामाययुरार्यपद्मावत्यादिदेव्यः प्रमदेन येषाम् ॥ ६८ ॥

---

§ લઘુશાંતિ નામનું મહિમાવાળું સ્તોત્ર રચનાર પૂર્વાચાર્ય ‡ નમિઊણ અપરનામ ભયહર સ્તોત્ર તથા ભક્તામર સ્તોત્ર એ બે મહિમાવાળાં સ્તોત્રના રચનાર પૂર્વાચાર્ય.

१ श्री सोमसुन्दर–युगोत्तमसूरिपट्टे श्रीमान् रराज मुनिसुन्दरसूरिराजः । श्री सूरिमन्त्रवरसंस्मरणैकशक्तिर्यस्याभवद् भुवनविस्मयदानदक्षाः ॥ १ ॥
श्रीरोहिणीति विदिते नगरे ततीति पश्चात्कृतेः किल चमत्कृतहृत्पुरेशः । ऊरीचकार मृगयाकरणे निषेधं प्रावर्त्तयन्निखिलनीवृतिमाप्य मारिं ॥ २ ॥
प्रागेव देवकुलपाटकपत्तने यो मारेरुपद्रवदलं दलयांचकार । श्री शांतिकृत्स्तवनतोऽन्नतोत्तमांग–भूपालमौलिमणि–घृष्टपदारविन्दः ॥ ३ ॥
श्री मानदेव–शुचिमानस–मानतुंग–मुख्यान् प्रभावकगुरून् स्मृतिमानवद्यः । श्री शासनाभ्युदयद–प्रथितावदातैस्तैस्तैश्चमत्कृतिकरैः कुमुदावदातैः ॥ ४ ॥

निर्माय यैः शान्तिकरं स्तवं नवं निवारिता मारिरिहाऽतिदुस्तरा । ध्यानात्तथा तिड्डभरेतिरञ्जसा जाग्रद्गुणैर्जैनमतप्रभावकैः ॥ ६९ ॥
पीयूषयूषमधुरात्मगिरा दुरन्तमाऽऽनेमुषामिह विमोहविषं हरन्तः । भव्योत्सवं भुवि विहारविधिं सृजन्तः श्रीमानतुङ्गगुरुवन्महिमर्द्धिमन्तः ७०
सत्खुल्ललाभमनिभश्रुतसंविदेकाऽऽलोकात् समीक्ष्य मुनिसुन्दरसूरिराजाः । स्वाश्रय्युमापुरमुमापुरनामधेयं ग्रामं क्रमादनुपमं तमुपागमंस्ते(युग्मं)

—'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ; સુંદર ગુર્વાવલી, આસોમાં મુખ્ય એવાનાં જુદાં જુદાં સ્તવો વગેરે બહુ ગ્રંથોને સરલ મતિથી અને વાચસ્પતિના અભિમાનને અસ્ત કરનારી દીપ્તિવડે જેમણે રચ્યા, શ્રી સૂરિમંત્રના બહુ સ્મરણથી છઠ અઠમ આદિના તપ–વિશેષથી જેમની પાસે આર્યે પદ્માવતી આદિ દેવીઓ પ્રત્યક્ષ થઈ આવતી હતી, જે જિનમત પ્રભાવકે પૃથ્વીમાં નવું શાન્તિકર સ્તવ રચીને અતિ દુસ્તર એવી મારિ તથા ધ્યાન ધરીને તીડોના ટોળાનો ઉપદ્રવ જાગ્રદ્ગ ગુણો વડે શીઘ્રતાથી નિવારેલ હતાં, તેઓ પિયૂષના રસ જેવી મધુર વાણીથી પોતાને નમનારા લોકોના વિમોહ રૂપી ઝેરને દૂર કરનારા, પોતાની વિહારવિધિ અને ભવ્યોત્સવ રચતા શ્રી માનતુંગ ગુરૂ પેઠે મહિમાની ઋદ્ધિવાળા મુનિસુંદર સૂરિ......વિહાર કરતા કરતા ઉમાપુર આવ્યા.'

આ કાવ્યની પહેલાં ને સૂરિજીની હયાતીમાં (૧) સં. ૧૪૭૯ ની લખાયેલી દેવચંદ્ર સૂરિ કૃત શાંતિનાથ ચરિતની લેખક–પ્રશસ્તિમાં દેવસુંદર સૂરિના પદે આવેલા સોમસુંદર સૂરિની હયાતીમાં તેમના ચાર શિષ્યોઃ—૧ મુનિસુંદર, ૨ જયચંદ્ર, ૩ ભુવનસુંદર અને ૪ જિનસુંદર —એ ચાર શિષ્ય–સૂરિઓનાં વર્ણન આપતાં પ્રથમ આપણા ગ્રંથકારને વર્ણવે છે કેઃ—

(૧) શાંતિ–સ્તવથી જેમણે લોકોમાં ચાલતી મારિને હરી લીધી, સહસ્રનામાવધાની એવું બિરૂદવાળા, મહિમાના અનન્ય ધામ અને વિવિધ શાસ્ત્રના વિધાનમાં વિધાતા જેવા જેઓ હતા તે પહેલા શિષ્ય મુનિસુંદર સૂરિ જયવંત છે.[1]

---

१ शांतिस्तवेन जनमारिहृतस्सहस्रनामावधानिबिरुदा महिमैकधाम । तेष्वादिमा विविधशास्त्रविधानधातृतुल्या जयंति मुनिसुन्दरसूरिराजाः ॥

—જુઓ પાટણ સૂચી નં. ૩૨૭ પૃ. ૨૦૦; પ્રશસ્તિ સંગ્રહ નં. ૧૧૩ પૃ. ૭૪; શ્રી જિનવિજય સંપાદિત જૈન પુ. પ્રશસ્તિ સંગ્રહ નં. ૪૯ પૃ. ૫૦

(૨) રત્નશેખર સૂરિ પણ સં. ૧૪૯૬ માં પોતાની 'શ્રાદ્ધવિધિ' નામના ગ્રંથની અંતે એમ જ જણાવે છેઃ.[1]

(૩) લક્ષ્મીભદ્ર ગણિએ રચેલી ને સં. ૧૪૯૮માં પાલણપુરમાં લખાયેલી તે વખતની ગૂજરાતી ભાષામાં 'શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ વિજ્ઞપ્તિ' એ નામની દશ કડીની ટૂંકી કૃતિમાં કડી ૭ થી ૯ સુધીમાં જે જણાવ્યું છે તે આપણા ગ્રંથકારશ્રીનો પરિચય આપતાં આદિમાં જ મૂકેલું છે. (એ. સજ્ઝાયમાળા પૃ. ૫૮ થી ૬૦).

(૪) ચારિત્રરત્નગણિએ સં. ૧૪૯૯ માં પોતાના 'દાનપ્રદીપ' પુસ્તકની અંતે કહ્યું છે કે 'તેઓ મારિનું નિવારણ કરવાના પૂર્વ અવદાતથી ભદ્રબાહુ જેવા પરમ મહિમાવાળા છે.'[2]

(૫) સોમધર્મ ગણિએ પણ સં. ૧૫૦૩માં રચેલ ઉપદેશ-સપ્તતિના પ્રાંતે એ પ્રકારનું દર્શાવ્યું છે કે 'જેમણે શાંતિકરસ્તોત્ર રચ્યું, ને રાજા વગેરેને પ્રતિબોધ્યા, પ્રવાદોમાં જય મેળવ્યો એવા શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ શોભે છે.[3]

(૬) સૂરિજીની હયાતી બાદ-સોમમંડન ગણિ યુગાદિદેશનાને અંતે 'તેઓ યુગોત્તમના ગુણવાળા, વિસ્તૃત ઉદયવાળા અને સહસ્ર નામોના અવધાની હતા' એમ કથે છે.[4]

(૭) હેમહંસગણિએ અમદાવાદમાં રચેલી સં. ૧૫૧૫ ની ન્યાયાર્થ-મંજૂષા નામની કૃતિની પ્રશસ્તિમાં જણાવેલ છે કે 'સુર-દેવથી કરેલી મારિ જેણે શાંતિસ્તવ રચીને નિવારી તે શ્રીમાન્ મુનિસુંદર નામના ગુરૂ મારા દીક્ષા-ગુરૂ હતા'[5]

---

१ मारीत्यवमनिराकृति सहस्रनाम-स्मृतिप्रभृतिकृत्यैः । श्री मुनिसुन्दरगुरवश्चिरन्तनाचार्यमहिमभृतः ॥
—રત્નશેખર સૂરિના સં. ૧૪૯૬ ના શ્રાદ્ધવિધિ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ. શ્લોક ૮.

२ श्री मुनिसुंदरगुरवः प्रथमाः प्रथमानपरममहिमानः । मारिनिवारणपूर्वैरवदातैर्भद्रबाहुं प्रति ये ॥ १० ॥

३ कृतशान्तिकरस्तोत्राः नृपादिप्रतिबोधकाः । जितप्रवादा भान्ति श्री मुनिसुन्दरसूरयः ॥ ३ ॥

४ युगोत्तमगुणाश्चासंस्तत्पट्टे प्रथितोदया. । सहस्राद्यावधानाः श्री मुनिसुन्दरसूरयः ॥ ३ ॥

५ मारिर्येन निवारिता सुरकृता संसूत्र्य शांतिस्तवं स श्रीमान्मुनिसुन्दराभिधगुरुर्दीक्षागुरुर्मेऽभवत् ॥ (પી. ૪ નં. ૫૦૦ પૃ. ૧૮)

मुनिसुंदरनुं सूरि तरीके वर्णन.

ધર્મસાગરજી સં. ૧૬૪૬ની પટ્ટાવલીમાં જણાવે છે કે 'સંતિકર નામનું મહિમાવાળું સ્તવન કરીને જોગણીઓએ કરેલા મારિના ઉપદ્રવના નિવારક, ૨૪ વાર વિધિપૂર્વક સૂરિ-મંત્રનું આરાધન કરનાર તેઓ હતા અને તેમાં પણ ૧૪ વાર (કરતાં) તેમના ઉપદેશથી ચંપકરાજ, દેપા, શ્રાર આદિ રાજાઓએ પોત પોતાના દેશમાં અમારિ પ્રવર્ત્તાવી હતી. શિરોહી દેશમાં સહસમલ્લ રાજાએ પણ અમારિ પ્રવર્ત્તાવી હતી તેથી તેમણે તીડોનો ઉપદ્રવ દૂર કર્યો હતો'.[1]

ઐતિહાસિક સજ્ઝાયમાળાની પ્રસ્તાવનામાં મુનિશ્રી વિદ્યાવિજય વિશેષમાં જણાવે છે કે 'વળી કુવામાંથી ઋષભદેવની મૂર્ત્તિ કઢાવીને તે શીરોહીના લાખા રાજાને આપી હતી, રાજાએ તે મૂર્ત્તિ પોતાના મહેલની ડાબી તરફના મ્હોટા દેરાસરમાં સ્થાપિત કરી હતી.' આ માટે શો આધાર છે તે ત્યાં દર્શાવેલ નથી, તેમ અમને આ વાત બીજે કયાંય જણાઈ નથી; તેથી તે દંતકથા હોઇ શકે.

૧૧ બિરૂદો—તેમનું બિરૂદ 'સહસ્રનામાવધાની' હતું એ ચોક્કસ છે. સં. ૧૪૮૯માં લખાયેલી કલ્પભાષ્ય, નન્દિસૂત્રની પ્રતમાં તે વાત 'सहस्रनामावधानि विरुदा महिमैकधाम्' એમ કથેલ છે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે. (પાટણ ભં. સૂચી પૃ. ૨૦૦; પ્રશસ્તિસંગ્રહ પ્રથમ પૃ. ૭૭).

સં. ૧૬૪૬માં પૂર્ણ કરેલી પટ્ટાવલીમાં ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય જણાવે છે કે:—આ આચાર્યને ખંભાતના દફરખાને 'વાદિ-ગોકુલ-સંડ' નું બિરૂદ આપ્યું હતું, અને દક્ષિણમાં 'કાલિ સરસ્વતી' નું બિરૂદ મળ્યું હતું.[2] ધર્મસાગરજીને દેવવિમલ ગણિ ટેકો આપે છે-કારણ કે હીર-

---

૧ 'सन्तिकरमिति समहिमस्तवनकरणेन योगिनीकृतमार्युपद्रवनिवारकः। चतुर्विंशति वार २४ विधिना सूरिमंत्राराधकः। तेष्वपि चतुर्दश १४ वारं यदुपदेशतः स्वस्वदेशेषु चम्पकराज देपा धारादि राजभिरमारिः प्रवर्त्तिता। सीरोही दिशि सहस्रमल्लराजेनाप्यमारि-परिवर्त्तने कृते सति येन तिड्डकोपद्रवो निवारितः। આમાં શિરોહીમાં રાજાએ અમારિ પ્રવર્ત્તાવી એટલે આ સૂરિએ તીડનો ઉપદ્રવ ટાળ્યો, એ જણાવ્યું છે તે યોગ્ય નથી; આથી ઉલટું મુનિસુંદર-સૂરિ-વિજ્ઞપ્તિ, સોમસૌભાગ્ય કાવ્યાદિમાં જણાવ્યું છે એ યોગ્ય અને યુક્તિસર છે, કારણ કે જૈન આચાર્ય અમુકના બદલામાં અમુક કરે એમ બને નહિ; તે જે કરે તે પરોપકારાર્થે ફલની ઈચ્છા વગર કરે.

૨ स्तम्भतीर्थे दफरपानेन 'वादिगोकुल-सण्ड' इति भणितः दक्षिणस्यां कालिसरस्वतीति प्राप्तविरुदः।

સૌભાગ્ય કાવ્યમાં સર્ગ ૧૪ શ્લોક ૨૦૪ માં 'વાદિ-ગોકુલ-સંકટ' એ બિરૂદ ખંભાતમાં દફરખાન સૂબાએ (જુઓ પત્ર ૩/૧ ની ટિપ્પણી નં. ૧) અને સર્ગ ૪, ૧૨૭માં 'કાલી સરસ્વતી' બિરૂદ દક્ષિણના પંડિતોએ આપ્યું એમ ખાલી જણાવ્યુ છે.[1] આ દફરખાનસંબંધી અગાઉ કહેવાયું છે. ['સં. ૧૪૨૯માં કા. શુ. ૪ રવિવારે પત્તન (પાટણ)માં પૂર્ણિમા પક્ષના જ્ઞાનકલશ મુનિ દ્વારા લખાયેલ નલાયન મહાકાવ્યના પુસ્તકના અંતમાં ઉલ્લેખ છે કે—તે સમયે મહારાજાધિરાજ પીરોજ પાતસાહિથી નિયુક્ત ખાન દફરખાન સમસ્ત ગૂર્જર ધરિત્રીનું પરિપાલન કરતા હતા'—મારા મિત્ર પંડિત શ્રી લાલચંદ્ર કૃત 'શ્રી જિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમદ' પૃ. ૧૧૫, આ દફરખાન (પહેલો) ભિન્ન સમજવો.] આ બિરૂદોનો ઉલ્લેખ તત્કાલીન અગર તે સમયની આસપાસના ગ્રંથોમાં જણાતો નથી. આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ટીકાકાર અને ધર્મસાગરજીના સમકાલીન ધનવિજય ગણિ 'સહસ્રાવધાન-ધારી, સાક્ષાત્સરસ્વત્યનુકારી, શ્રી સોમસુંદર સૂરિના પટ્ટાલંકારી, તપાગચ્છનાયક યુગપ્રધાન સમાન મુનિસુંદર સૂરિ' એટલું પોતાની ટીકાની આદિમાં જણાવે છે, તેમાં ઉક્ત બે બિરૂદોનો ઉલ્લેખ નથી. જયચંદ્ર સૂરિને રાજસભા સમક્ષ દક્ષિણના વાદીઓએ 'કૃષ્ણ સરસ્વતી' કહ્યા (ગુરુ-ગુણરત્નાકર કાવ્ય ૧, ૯૨); સોમસુંદર સૂરિના શિષ્ય ચારિત્રરત્ને 'કૃષ્ણ સરસ્વતી'નું બિરૂદ ધારણ કર્યું હતું એમ તે સૂરિના શિષ્ય પં. પ્રતિષ્ઠાસોમ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના સર્ગ ૧૦ માના શ્લોક ૫૧માં જણાવે છે. આમ કાલી કે કૃષ્ણ સરસ્વતીનાં બિરૂદો તત્સમયના ગ્રંથો મુનિસુંદર સૂરિથી અન્યને અપાયાનું-હોવાનું ઉલ્લેખે છે. મને લાગે છે કે જયચંદ્રસૂરિનું 'કૃષ્ણ સરસ્વતી' બિરૂદ મુનિસુંદર સૂરિના નામે અસાવધાનતાથી ચડી ગયું જણાય છે.

૧૨ પ્રખર માંત્રિક—મુનિસુંદરસૂરિએ સૂરિ-મંત્ર સોમસુંદરસૂરિ પાસેથી ગણ-વિદ્યા મેળવી વિધિપૂર્વક સાધી તે વડે ચમત્કાર-પોતે રચેલા સંતિકરસ્તવથી (મેવાડના) દેલવાડામાં મારિ ઉપદ્રવનું નિવારણ, અને શિરોહીમાં તીડોના ઉપદ્રવનું ટાળવું વગેરે-કરી બતાવ્યા એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. એક ભાઈના શબ્દોમાં 'આર્યાવર્ત્તનો ધાર્મિક ઇતિહાસ અસંખ્ય ચમત્કારોથી ભરપૂર છે. દેવો, સંતો, મહર્ષિઓ અને ભક્તોની આ ભૂમિમાં ચમત્કારોમાં આજે પણ પ્રજાનો ઘણો મોટો ભાગ અડગ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. વિજ્ઞાનના આગમનથી શિક્ષિત વર્ગની આવી

१ अलम्भि याम्या दिशि येन काली सरस्वतीदं विरुदं बुधेभ्यः । रवेरुदीच्यामिव तत्र तेजोऽतिरिच्यते यत्पुनरत्र चित्रम् ॥

શ્રદ્ધા જરાક શિથિલ બની છે, છતાં યોગ્ય પ્રસંગે તેમની એ શ્રદ્ધા થોડે વત્તે અંશે પણ પ્રકટ થયા વિના રહેતી નથી, એટલું જ નહિ પણ, ચમત્કાર-કથાઓમાં તેઓ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ રસપાન કરી શકે છે. આવા અદ્ભુત ચમત્કારો આજે તો ભાગ્યે જ જોઈ શકાય છે. જે ચમત્કારો છે તે કેવળ વિજ્ઞાન-સિદ્ધિના છે અને તેને તો સહેલાઇથી સમજાવી શકાય છે, ને તેમાં દૈવી તત્ત્વના અસ્તિત્વનું આપણને ભાન થતું નથી. આમ છતાંય ઘણાક શ્રદ્ધાળુઓ, ધર્મપ્રિય સજ્જનો અને વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે આજે પણ ભારત ભૂમિ છેક જ ચમત્કારશૂન્ય બની નથી. દેશના વિવિધ ભાગોમાં, તીર્થસ્થળોમાં અમુક પ્રકારના ચમત્કારો થવાનો આજે દૃઢતાથી નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.' વળી (ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પની પ્રસ્તાવના રૂપે મંત્રવિદ્યા સંબંધી એક પુસ્તક જેવડો નિબંધ અંગ્રેજીમાં મારા મિત્ર રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી લખી રહ્યા છે ને તે છપાતો જાય છે, તે છપાયા પછી મંત્રશક્તિ પર ઘણો પ્રકાશ પડશે.)

ઉક્ત સૂરિમંત્ર જૈનપરંપરા પ્રમાણે શ્રી ગૌતમસ્વામી જે ભગવાન્ મહાવીરના પ્રથમ ગણધર થયા તેની કૃતિ તરીકે ગણાય છે, કારણ કે સૂરિમંત્ર એટલે આચાર્યસંબંધી મંત્ર-અને ગૌતમસ્વામી એ જ પ્રથમ આચાર્ય ગણાય. શ્રી મુનિસુંદર સૂરિએ રચેલા અપ્રકટ સૂરિમંત્ર-સ્તોત્રમાં તે મંત્રની સ્તુતિ તીર્થંકર, તીર્થ, ગૌતમસ્વામી, સુધર્મસ્વામી તરીકે સંબોધી કરી છેઃ—

[त्वं तीर्थकृत् त्वं परमतीर्थं त्वं गौतमस्त्वं गणभृत्सुधर्मा, त्वं विश्वनेता त्वमसि हितानां निधिः सुखानामिह मंत्रराजः ॥ २ ॥]

તેને માટે તે જ સ્તોત્રમાં આગળ કહ્યું છે કે શ્રી વર્ધમાન-મહાવીરસ્વામીના આદેશથી ગચ્છનેતા શ્રી ગૌતમસ્વામીએ તે મંત્રની સ્થાપના કરી છે.

[श्रीवर्द्धमानस्य निदेशतस्त्वं प्रतिष्ठितो गौतमगच्छनेत्रा, सिद्धीः समग्राः शिवसंपदश्च सर्वोग्रपुण्यौघफलानि दत्से ॥ ७ ॥]

વળી તેમના બીજા અપ્રકટ સૂરિમંત્રસ્તોત્રમાં તે મંત્રની સ્તુતિ કલિકાલમાં તીર્થ તથા આર્હત ધર્મની પ્રવૃત્તિના એકલા હેતુ તરીકે કરી છેઃ- तीर्थस्य धर्मस्य तथार्हतस्य हेतुस्त्वमेकोऽसि कलौ प्रवृत्तेः। ઇત્યાદિ. સૂરિમંત્રકલ્પોમાં તેની પરંપરા શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનથી બતાવી છે અને તેમાં બાહુબલી આદિ સહસ્ર વિદ્યાનો ન્યાસ શ્રી પુંડરિક ગણધરે કર્યો હતો એવો ઉલ્લેખ છે. સૂરિમંત્રની પાંચ પીઠ છેઃ તેનાં નામ-૧ વિદ્યાપીઠ,

૨ મહાવિદ્યાપીઠ, ૩ ઉપવિદ્યાપીઠ, ૪ મંત્રપીઠ અને ૫ મંત્રાધિરાજ પીઠ–એમ છે; તેનાં અધિષ્ઠાયિકા તથા અધિષ્ઠાયિકો અનુક્રમે (૧) વાણી અર્થાત્ સરસ્વતી (૨) ત્રિભુવનસ્વામિની (૩) શ્રીદેવી (૪) ગણિપિટક યક્ષરાજ અને (૫) સર્વે ગ્રહો, દિગ્પાલો, ઇન્દ્રો, ૧૬ વિદ્યાદેવીઓ, ૨૪ શાસન યક્ષ ને ૨૪ શાસન યક્ષિણી આદિ છે. આ પૈકી પ્રથમની ત્રણ વિદ્યાપીઠો કહેવાય છે કારણ કે દેવીઓ તેની અધિષ્ઠાયિકા છે અને છેલ્લી બે મંત્રપીઠો કહેવાય છે કારણ કે ચોથી પીઠના પુરુષદેવ અધિષ્ઠાયક છે ને પાંચમી પીઠમાં મુખ્યત્વે પુરુષદેવો અધિષ્ઠાયક છે. વિદ્યા અને મંત્રનો આમ મત્રશાસ્ત્રમાં ભેદ પાડવામાં આવે છે; અને બીજી રીતે (વિશિષ્ટ) સાધનાવાળી તે વિદ્યા; અને (વિશિષ્ટ) સાધના-રહિત તે મંત્ર; એમ ભેદ છે. બે સસ્કૃત સૂરિમંત્રસ્તોત્રો, પ્રાકૃતમાં ગૌતમગણધરસ્તોત્ર, પાંચે પીઠના અધિષ્ઠાયકોનાં પાંચ સંસ્કૃત સ્તોત્ર, પાંચમી પીઠની અધિષ્ઠાયિકા તરીકે શ્રી ચક્રેશ્વરી દેવીનું જુદું સંસ્કૃત સ્તોત્ર તથા ગણિવિદ્યાધિષ્ઠાયકનું પ્રાકૃત સ્તોત્ર કે જેમાં સૂરિમંત્રના સર્વે અધિષ્ઠાયકની ભેગી સ્તુતિ કરી છે–આ નવે સ્તોત્ર મુનિસુંદરસૂરિનાં રચેલાં અપ્રકટ છે કે જેની નકલ રા. મોહનલાલ ભ. ઝવેરી પાસે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ શ્રી મુનિસુંદર સૂરિએ સંતિકર સ્તવનની રચના મારિનિવારણ માટે કરી હતી. એ વાત બરોબર લાગે છે કારણ કે ઉક્ત સ્તવનમાં રોગ ઉપદ્રવનિવારણ માટેના મંત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને સૂરિમંત્રની પાંચે પીઠોના અધિષ્ઠાયકો અને નામાભિધાનપૂર્વક સોળે વિદ્યાદેવીઓ, ચોવીસે શાસન–યક્ષો, ચોવીસે શાસનદેવીઓ તથા સર્વે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોનું સ્મરણ રક્ષાર્થે કર્યું છે. સૂરિમંત્રની પહેલી પીઠમાંના લબ્ધિપદો શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના નામ સાથે યોજી ઉક્ત સંતિકર સ્તવનની બીજી તથા ત્રીજી ગાથામાં ઉપદ્રવનિવારણ તથા આરોગ્યપ્રાપ્તિ અર્થે મૂક્યાં છે. જેવાં કે: ॐ णमो विप्पोसहिपत्ताणं श्रीं स्वाहा, ॐ णमो खेलोसहिपत्ताणं, तथा ॐ ह्रीं णमो सव्वोसहिपत्ताणं.

૧૩ સ્વર્ગવાસ—તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૫૦૩ કાર્તિક શુદ ૧ (ગૂજરાતી બેસતા વર્ષે) થયો ને તે કોરટામાં થયો એમ ઐ૦ સઝાયમાળાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. આ હકીકત માટે આધાર આપવામાં આવ્યો નથી, પણ વીરવંશાવલીમાં તેવો ઉલ્લેખ મળે છે તેથી તે આધારે ત્યાં તે જણાવેલ હશે. કોરટા–કોરટક એક પ્રાચીન તીર્થ છે, તે પરથી કોરંટક ગચ્છ પણ નીકળ્યો હતો. તે હાલ નાનું ગામ છે ને મારવાડના જોધપુર રાજ્યના પરગણામાં એરનપુરા સ્ટેશનથી પશ્ચિમે ૧૩ માઈલ દૂર છે. (જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૨૨૬૦ ને ૨૨૮૬.)

१४ પ્રતિષ્ઠાલેખો—(૧) सं. १४७८ वर्षे पोप शु० ५ राजाधिराज श्रीमोकलदेवविजयराज्ये प्राग्वाट सा०......सा० रतन भा० लापू पुत्रेण श्रीशत्रुंजयगिरिनारार्बुदजीरापल्लीचित्रकूटादि तीर्थयात्रा कृता श्रीसंघमुख्य सा० धणपालेन......कुटुंबपरिवृतेन श्रीशांतिनाथप्रासादः कारितः प्रतिष्ठितस्तपापक्षे श्रीदेवसुंदरसूरिपट्टपूर्वाचलदिननायक तपागच्छनायक निरुपममहिमानिधान युगप्रधानसमान श्री श्री श्रीसोमसुंदरसूरिभिः ॥ भट्टारकपुरंदरश्रीमुनिसुंदरसूरि श्रीजयचंद्रसूरि श्रीभुवनसुदरसूरि श्रीजिनसुंदरसूरि श्रीजिनकीर्त्तिसूरि श्रीविशालराजसूरि श्रीरत्नशेखरसूरि श्रीउदयनंदिसूरि श्रीलक्ष्मीसागरसूरि महोपाध्याय श्रीसत्यशेखरगणि श्रीसूरसुदरगणि श्रीसोमदेवगणि कलंदिकाकुमुदिनीसोमोदय पं० सोमोदयगणि प्रमुखप्रतिदिनाधिकोदयमान शिष्यवर्गः ॥ चिरं विजयतां श्रीशांतिनाथचैत्यं कारयिता च ॥ —જાવર (ઉદેપુર)ના ખડેરના મંગલચૈત્ય ઉપરનો લેખ. વિ. નં. ૧૧૮.

—આ લેખ પ્રમાણે 'રાણા મોકલના રાજ્યમાં સં. ૧૪૭૮ પૌષ શુદિ ૫ દિને શત્રુંજય, ગિરનાર, આબૂ, જીરાવલી, ચિતોડ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરનાર સઘમુખ્ય એવા પોરવાડ વણિક ધનપાલે શ્રી શાંતિનાથ પ્રાસાદ કરાવ્યો તેમાં તપાગચ્છના દેવસુંદર સૂરિના પટ્ટધર અને ગચ્છનાયક સોમસુદર સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. ને સૂરિના શિષ્યવર્ગમાં ભટ્ટારકેદ્ર મુનિસુંદર, જયચંદ્ર, ભુવનસુંદર, જિનસુંદર, જિનકીર્ત્તિ, વિશાલરાજ, રત્નશેખર, ઉદયનંદિ, લક્ષ્મીસાગર—એ નવ સૂરિઓ—આચાર્યો તથા સત્યશેખર, સૂરસુંદર, સોમદેવ, સોમોદય એ ચાર ઉપાધ્યાયો આદિ છે. શ્રી શાંતિનાથ ચૈત્યને કરાવનાર (ઉક્ત ધણપાલ)નો ચિરકાલ વિજય થાઓ'—રાણા મોકલના રાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠા કરનાર સોમસુંદર સૂરિ અને કરાવનાર સા. ધણપાલે, સં ૧૪૭૮માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી એ અહીં નોંધાયેલ છે તે હકીકત સત્ય છે, કારણ કે મેવાડનો મોકલરાણો સં. ૧૪૯૦ લગભગ અને સોમસુંદર સૂરિ સં. ૧૪૯૯માં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા એટલે તે બન્ને સં. ૧૪૭૮માં વિદ્યમાન હતા. પણ શિષ્યવર્ગમાં જણાવેલ ભટ્ટારક અને સૂરિઓ તે વર્ષમાં તે તરીકે નહોતા. મુનિસુંદર સં. ૧૪૭૬માં સૂરિ થયા પણ ભટ્ટારક તો સોમસુંદર સૂરિના અવસાન પછી સં. ૧૪૯૯માં થયા; જયચંદ્ર વાચકને સોમસુંદર સૂરિએ તારંગાપર સં. ૧૪૭૯માં પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે સૂરિપદ આપ્યું—ત્યારપછી બીજી વખત દેવકુલપાટક ગયા ત્યારે સંઘપતિ નિંબના ઉત્સવપૂર્વક ભુવનસુંદર વાચકને સૂરિપદ આપ્યું—પછી ગુણરાજ સંઘપતિ સાથે શત્રુંજય ગિરનારની તીર્થયાત્રામાં મધુમતી—મહુવામાં જિનસુંદર વાચકને સૂરિપદ આપ્યું—ત્યારપછી ત્રીજી વખત મેવાડના દેવકુલપાટક—દેલ-

વાડા ગયા ત્યારે વીસલે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક વિશાલરાજને વાચક–ઉપાધ્યાયપદ (સૂરિપદ નહિ) આપ્યું. વિશાલરાજને સૂરિપદ સોમસુંદર સૂરિના સં. ૧૪૯૯માં અવસાન પછી મળ્યું લાગે છે, ને તેજ પ્રમાણે રત્નશેખર તથા લક્ષ્મીસાગરને સં. ૧૫૦૨ અને સં. ૧૫૦૮માં અનુક્રમે સૂરિપદ મળેલ છે. આથી આ લેખને યા આ લેખના શિષ્યવર્ગવાળા ભાગને ઉત્કીર્ણ કરાવવાનો સમય સં. ૧૫૦૮ પછી લાગે છે.

(२) सं० १४८८ फा. सु. ८ श्रीमालज्ञा० सा०......देवकुलिका कारिता प्रतिष्ठिता तपागच्छनायक श्रीसोमसुंदरसूरि श्रीमुनि(सुंदर)सूरिभिः ॥ श्रीअणहिलपुरपत्तन वास्तव्य...દેલવાડા–મેવાડના મંદિર–ના. ૨ (દેલવાડામાં સં. ૧૪૮૯માં મુનિસુંદર સૂરિએ ચાર કથા સંસ્કૃત પદ્યમાં રચી.)

(३) सं० १४८९ वर्षे वै० शु० ३ ऊकेशज्ञा० व्य०......सदाकेन श्रीसुमतिनाथबिंबं का० प्र० तपा श्रीदेवसुंदरसूरि पट्टभूषण श्रीसोमसुंदरसूरि शिष्य श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः। —ખંભાત જીરારવાડાના મનમોહન પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં બુ. ૨.

(४) सं० १४९७ वर्षे वै. व. ४ श्रीमाल ज्ञा० श्रे० निरिआकेन श्रीआदिनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीसोमसुंदरसूरि शिष्य श्रीमुनिसुंदर-सूरिभिः ॥ —લાડોલના મંદિરમાં બુ. ૧ નં. ૪૬૫.

(५) सं० १४९९ वर्षे आ. शु. १० प्राग्वाट व्य० खेताकेन श्रीमुनिसुव्रतबिंबं का० प्र० तपागच्छे श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः ॥ —માતરના મંદિરમાં બુ. ૨

(६) सं० १४९९ वर्षे ओसवाल ज्ञा० मं० नाईआकेन श्रीमहावीरबिंबं का० प्र० तपा श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः ॥ —અમદાવાદના દેવસાનો પાડો, પાર્શ્વ મંદિરમાં બુ. ૧ નં ૧૦૭૫

(७) सं० १५०० वर्षे वैशाख शु. ५ गुरौ उकेश ज्ञा० मं० शिवराजेन......श्रीअनंतनाथबिंबं का० प्र० तपा श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः। —પંચ-તીર્થી. પાટણ કનાસાના પાડામાં શાંતિજિનમંદિર બુ. ૧ નં. ૩૧૪

(८) सं० १५०० वर्षे वै. शु. ५ उपकेशज्ञातीय सा० चाहडेन......श्रीचन्द्रप्रभबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीतपागच्छनायक श्रीश्रीमुनिसुंदरसूरिभिः॥ —પંચતીર્થી–આગ્રાના સીમંધર મંદિરમાં ના. ૨

(९) सं० १५०० वर्षे उ० ज्ञा० व्य० पाताकेन......श्रीवर्धमानबिंबं का० प्र० तपागच्छनायक श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः । —અમદાવાદ શાંતિનાથ-મંદિરમાં બુ. ૧ નં. ૧૦૪૨

(१०) सं० १५०१ वर्षे मार्ग. शु. १० ऊकेश......सा० हीराकेन श्रीशांतिबिंबं का० प्र० तपा श्रीसोमसुंदरसूरिशिष्य श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः ॥ —જેસલમેર સુપાર્શ્વમંદિર ના. ૩.

(११) सं० १५०१ वर्षे माघ वदि ५ गुरौ प्राग्वाट व्य०......खीमाकेन......श्रीसुमतिबिंबं कारि० प्र० तपा श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः ॥ ઉદેપુરના ગોડીજી ભંડારની ધાતુમૂર્તિ વિ. નં. ૧૮૦, કે જે લેખ ના. ૨ નં. ૧૧૨૬ છે.

(१२) सं० १५०१ वर्षे वै. शु. ३ शनौ ऊकेशज्ञातीय तेलहरागोत्रे श्रे० हीराकेन......प्रतिष्ठितं श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः तपागच्छेशैः । —ખેડા ભીડભંજન પાર્શ્વમંદિરમાં નં. ૪૫૦ બુ. ૨ (આ વખતે મુનિસુંદર સૂરિ તપાગચ્છના નાયક હતા—સોમસુંદર સૂરિના નામનો આ સં. ૧૫૦૧નો બીજો લેખ બુ. ૧ નં. ૮૮૧ છે તેમાં સંવત્‌માં ભૂલ લાગે છે. સોમસુંદર બદલે મુનિસુંદર જોઈએ. તે સોમસુંદર સૂરિ સં. ૧૪૯૯માં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા.) આ જ તિથિનો લેખ नागरज्ञातीय श्रे० सामलेन श्रीसंभवबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं तपागच्छेश श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः । —વિ. નં. ૧૮૬ છે.

(१३) सं० १५०१ वर्षे ज्ये. सुदि १० प्राग्वाट व्य० रामाकेन श्रीसुमतिनाथबिंबं कारितं प्र० तपा श्रीसोमसुंदरसूरिशिष्य श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः ॥ રૈનપુરમંદિરમાં ના. ૧ નં. ૭૦૪.

(१४) सं० १५०१ वर्षे ज्ये. व. ९ रवौ ओसवालज्ञा० व्यव० आकाकेन श्रीवासुपूज्यमुख्यपंचतीर्थीकारिता तपा० श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः प्र० । —ઉદેપુર ગોડીજી ભંડારની ધાતુમૂર્તિ વિ. નં. ૧૯૦.

૧૫ જયશ્રયંક—ઘણા ગ્રંથકારોએ અમુક અંક-ચિહ્ન રાખેલું છે. જેમ કે શ્રી હરિભદ્ર સૂરિએ 'વિરહાંક', કુવલયમાલાની પ્રાકૃત કથાના પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા ઉદ્યોતન સૂરિએ 'દાક્ષિણ્યાંક', રત્નમંડન ગણિએ 'મંડનાંક', યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ગ્રંથની આદિમાં 'ઐં'કારાંક ને અંતે 'યશઃશ્રી'

અંક રાખેલ છે, તેથી તે ચિહ્નપરથી ગ્રંથના કર્તાનું તુરત સૂચન થાય છે. આપણા આ ગ્રંથકાર મુનિસુંદર સૂરિએ 'જયશ્રી'-પ્રાકૃત 'જયસિરિ'એ અંક-ચિહ્ન રાખેલ છે કે જે તેમની સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સર્વે કૃતિઓમાં આદિમાં તેમ જ અંતે, યા આદિમાં જોવામાં આવે છે.

૧૬ ગ્રંથો—(૧) ત્રૈવિ(વૈ)દ્યગોષ્ઠી-આમાં લક્ષણ-વ્યાકરણ, છંદ-કાવ્ય અને પ્રમાણ-તર્ક એ ત્રણ વિદ્યાસંબંધી હકીકત આપી છે. પ્રથમ ભૂમિકામાં એ વિદ્યાનાં સાધનોઃ—૧ વિશુદ્ધ બુદ્ધિનો આભોગ, ૨ સદ્ગુરૂસમાયોગ, ૩ સદ્ગુરૂવિનયપ્રયોગ, ૪ પુસ્તકપ્રાપ્તિયોગ, ૫ પ્રમત્તતાનો વિયોગ, ૬ સતત ઉપયોગ (લક્ષણાનુસંધાન), ૭ શુદ્ધ અભિયોગ, ૮ દેહારોગ્ય, ૯ ભાગ્ય આદિ કહ્યાં છે. એ સર્વે એક સાથે દુર્લભ ગણાય, છતાં એ ધરાવનારા અનેક વિદ્વાનો થયા છેઃ-સિદ્ધસેન દિવાકર, મલ્લવાદિ, હરિભદ્ર, વાદિદેવ, હેમચંદ્ર વગેરે. લક્ષણગોષ્ઠિમાં જૈનેંદ્રાદિ વ્યાકરણનાં નામ બતાવી તેનું અધ્યયન કરવાની રીત ને તેથી લાભ કથેલ છે. છંદોનુશાસન ને કાવ્યગોષ્ઠિમાં છંદના ને કાવ્યના પ્રકાર બતાવેલ છે. પ્રમાણગોષ્ઠિમાં પ્રમાણના ભેદ કથેલ છે, પછી દેવ, ગુરૂ, ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વનાં લક્ષણો-તે ત્રણની પરીક્ષા વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ સંસ્કૃત ગદ્યમાં છે, અને તેમાં કયાંક શ્લોકોનાં અવતરણ છે. તેની આદિ અને અંત બે બે શ્લોકોથી કરી છેઃ—

जयश्री लीलालीर्वितरतु ममानन्तमहिमा, जिनः श्रीमान् वीरस्त्रिभुवनविभुः सर्वकलनः ।
प्रवादा यस्यैवागमजलनिधेरत्र निखिलाः, समादाय स्वैरं कतिपयलवान् सत्त्वमभजन् ॥ १ ॥
श्रीज्ञानसागराह्वस्वगुरूणां ज्ञानवारिधिम् । उपजीव्योपदेशं च कुर्वे त्रैवि(वै)द्यगोष्ठिकाम् ॥ २ ॥

श्रीमत्तपागणनभोऽगणभास्कराभश्रीदेवसुन्दरगणाधिपशिष्यकेण ।
श्रीज्ञानसागरगुरूत्तमपाठितेन बाल्येऽपि तर्ककुतुकान्मुनिसुंदरेण ॥ १ ॥
शरशरमनुमितवर्षे १४५५ स्वस्यान्येषां च शैशवे सुधियाम् । जिह्वापटिमोपकृते विदधे त्रैवि(वै)द्यगोष्ठीयम् ॥ २ ॥

આની ૧૧ પત્રની સં. ૧૫૧૬માં લખાયેલી હાથપ્રત સરકારી ગ્રંથસંગ્રહ કે જે હાલ ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ,

પૂનાના હસ્તક છે તેમાં છે કે જેનો જૈનગ્રંથ તરીકે નં. ૩૭૯ સને ૧૮૮૦-૮૧ છે.-કીલ્હૉર્ન રી: ૧૮૮૦-૮૧ પૃ. ૭૭. (૨) પત્ર ૧૯ લ. સં. ૧૯૫૫ વૈ. શુ. ૧૪ ગુરુ. નં. ૨૪૩ જૈનાનંદ પુ. સુરત.

આ ગ્રંથ મુંબઈના લાલબાગ જૈનસંઘ તરફથી (હાલ સ્વ૦) શેઠ દેવકરણ મૂલજીએ પત્રાકારે નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાવી સં. ૧૯૬૬માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

(૨) ગુર્વાવલી—તેમાં ૪૯૬ શ્લોકમાં શ્રીવર્ધમાનપ્રભુથી માંડી તપાગચ્છના શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ અને તેમના પટ્ટધર સોમસુન્દર સૂરિ અને તેમના શિષ્યો સુધીનો તેના રચનાકાલ સં. ૧૪૬૬ પર્યંતનો ક્રમ-શ્રેણિપૂર્વક ટુંક વૃત્તાંત છે. કર્ત્તાના સૂરિ થવા પહેલાં સં. ૧૪૬૬માં પૂર્ણ કરેલી આ ગ્રંથની રચના છે અને તે પોતાના ગુરુ (દીક્ષાગુરુ) ને ગચ્છનાયક શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ પર મોકલેલી પર્યુષણાપર્વવિજ્ઞપ્તિ જેને ત્રિદશતરંગિણી નામ આપેલ તેના ત્રણ સ્રોતના છેલ્લા-તૃતીય સ્રોતરૂપે આ ગુર્વાવલી છે એમ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. તેમાંથી કર્ત્તાના સમયની ઘણી વિશ્વસનીય હકીકત મળે છે. આ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા (૪) તરીકે કાશીમાં યશોવિજય જૈન પાઠશાલા તરફથી સન ૧૯૦૫ (સં. ૧૯૬૧)માં મુદ્રિત થઈ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેની ૧૧ પત્રની હસ્તપ્રત કાથવટેના રીપોર્ટમાં નં. ૧૩૬૧ તરીકે નોંધેલી પૂના ભાં૦ ઇ૦ હસ્તકના સરકારી સંગ્રહમાં અને ૧૧ પત્રની પ્રત રો. એ. સો. મુંબઈ (નં. ૧૭૧૨ વેલણકર સૂચી)માં છે. તેની આદિ जयश्रियं रातु जिनेन्द्रचन्द्रमाः થી શરૂ થાય છે અને અંતના શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ પણ 'જયશ્રી'વાળું 'सर्वामीष्टफलप्रदः स जयति श्रीसङ्घकल्पद्रुमः' છે. આમાં પોતાનો જન્મ, દીક્ષા, વાચકપદ ક્યાં ને ક્યારે થયાં તે સંબંધી કર્ત્તાએ મૌન જ સેવ્યું છે.

(૩) જિનસ્તોત્રરત્નકોશ—આ કોશમાં અનેક સ્તોત્ર-સ્તવનો હોવાં જોઈએ, કારણ કે તેના એક કરતાં વધારે ભાગ 'પ્રસ્તાવ' એ નામથી પાડવામાં આવ્યા જણાય છે, અને તે પૈકી ૨૩ સ્તોત્રોનો પ્રથમ પ્રસ્તાવ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા-કાશી તરફથી પ્રકટ થયેલ 'જૈન-સ્તોત્રસંગ્રહ ભાગ ૨'માં મુદ્રિત થયેલ છે:—

૧ ચતુર્વિંશતિ શ્રીજિનાશીર્વાદરૂપ-जयश्रियं ज्ञानतपस्क्रियायुधैः થી શરૂ થતું ૨૭ શ્લોકનું. ૨ શત્રુંજયમંડન શ્રીઆદિનાથસ્તવરૂપ जय-

श्रियं प्राप्य कुकर्म्मविद्विपां થી શરૂ થતું ૨૭ શ્લોકનું. ૩ ગિરિનારમૌલિમંડન શ્રીનેમિનાથસ્તવનરૂપ जयश्रिय विश्वजितं सरद्विप થી આરંભાતું ૩૩ શ્લોકનું. [આ બીજું ને ત્રીજું સ્તવન [1]સં. ૧૪૭૬ વર્ષે સં. દેવરાજ સં. હેમરાજ સં. ઘડસિંહના સુવર્ણના કલશ અને છત્રચામરાદિથી શોભિત ત્રણ પ્રૌઢ જિનાલયાદિ સામગ્રીથી સમુપેત સંઘનો સાથ હતો ત્યારે રચ્યું છે—संवत् १४७६ वर्षे, एतत् स्तवनद्वयमपि, सं. देवराज सं. हेमराज सं. घडसिंह संघस्य सौवर्णकलशच्छत्रचामराद्युपशोभित-प्रौढश्रीजिनालयत्रयादिसामग्रीसमुपेतस्य सार्थेन कृतं तैर्देवान् वन्दमानैरेव—એમ કર્ત્તાએ ત્રીજા સ્તવનના અંતે જણાવ્યું છે], ૪ સોપારક(સોપારા)તીર્થનાથ શ્રીઋષભદેવસ્તવરૂપ जयश्रीसङ्गिनः पृथ्व्यां ના આરંભવાળું ૨૫ શ્લોકનું, ૫ વૃદ્ધનગર (વડનગર) અલંકાર શ્રી ઋષભદેવનું जयश्रियाऽऽढ्यो भरताधिनेता ની આદિવાળું ૨૭ શ્લોકનું, ૬ અર્બુદગિરિ(આબૂ) શ્રીઋષભનું श्रेयःश्रेणिनिदानं થી શરૂ થતું ૨૫ શ્લોકનું, ૭ જીરાપલ્લી (જીરાવલા) શ્રીપાર્શ્વનું जयश्रियं सर्वरिपून् जिगीषतां ના આરંભવાળું ૩૩ શ્લોકનું, ૮ સ્તમ્ભનકાવતંસ (થાંભણા યા ખંભાતના) શ્રી પાર્શ્વનું जय श्रीस्तंभनाधीश થી શરૂ થતું ૨૫ શ્લોકનું, ૯ સિદ્ધપુરના શ્રીરાજવિહારમંડન શ્રી વર્ધમાનનું जयश्रीमन्दिरे सिद्धपुरे ની શરૂઆતવાળું ૨૪ શ્લોકનું, ૧૦ ઇલદુર્ગ (ઈડર)ના અલંકાર શ્રીઋષભદેવનું जय श्रीमन् नाभिप्रभव ! થી શરૂ થતું ૨૫ શ્લોકનું, ૧૧ તારણદુર્ગ (તારંગા)ના અલંકાર શ્રીઅજિતસ્વામિનું जयश्रीगर्भगे मातुर् થી શરૂ થતું ૨૫ શ્લોકનું, ૧૨ નાગહ્રદ(નાગદા)-ભૂષણ શ્રીપાર્શ્વનું जय श्रीमन् नागह्रदपुर થી શરૂ થતું ૨૪ શ્લોકનું, ૧૩ ફલવર્દ્ધિ (ફલોધી)-મંડન શ્રી પાર્શ્વનાથનું जयश्रीः संश्रयेद् यस्य થી આરંભાતું ૨૩ શ્લોકનું, ૧૪ શ્રીમહાવીરનું મંગલ શબ્દાર્થે-અષ્ટમીમાં મંગલાર્થે ભણવા યોગ્ય जयश्रीः विलासालयं सर्वदेवा થી શરૂ થતું ૨૪ શ્લોકનું, ૧૫ શ્રી વર્ધમાનનું કેવલાક્ષરપદરૂપ जयश्रियं यः सकलान्तरारि થી શરૂ થતું ૨૯ શ્લોકનું, ૧૬ શ્રીવર્ધમાનનું जयश्री निलयं यस्य ના આરંભવાળું

---

૧ અગાઉ જણાવ્યું છે કે સોમસુંદર સૂરિએ મુનિસુંદરને સૂરિપદ વડનગરમાં આ ત્રણ ભાઈઓ પૈકી દેવરાજે ભાઈઓની સંમતિથી કરેલ ઉત્સવપૂર્વક આપ્યું, પછી દેવરાજે સંઘપતિ થઈને મુનિસુંદર સૂરિ સાથે શત્રુંજય અને ગિરિનારની યાત્રા કરી. ધર્મસાગર આ સૂરિપદનું વર્ષ સં. ૧૪૭૮ આપે છે, જ્યારે આ યાત્રાનું વર્ષ સં. ૧૪૭૬નું કર્ત્તા આપે છે તો તે બન્ને વર્ષ પૈકી કર્ત્તાએ આપેલ સં. ૧૪૭૬નું વર્ષ વધારે સાચું ગણવું ઘટે. એ વાતને સં. ૧૪૭૮ના પોષ શુદિ પાંચમના મેવાડ રાણા મોકલદેવના સમયના ઉપર આપેલ લેખમાં ગણાવેલા સૂરિઓમાં પહેલો નંબર મુનિસુંદર સૂરિને અપાયો છે તેથી ટેકો મળે છે.

૨૫ શ્લોકનું, ૧૭ જિનપતિનું મહાર્થે ૩૨ શ્લોકનું जयश्रीदायकं ના આરંભનું, ૧૮ ચોવીસ જિનકલ્યાણકનું जयश्रिये शाश्वतशर्महेतवे થી શરૂ થતું ૨૪ શ્લોકનું, ૧૯ સીમંધરસ્વામિનું जयश्रिया मोहरिपोरवाप्त થી આરંભાતું ૨૫ શ્લોકનું, ૨૦ સ્વસાંસારિક દુઃખને પ્રકટ કરી દુઃખ પ્રતિકારની વિજ્ઞપ્તિ કરતું आनन्दं यः परं प्राप થી પ્રારંભ કરેલું ૩૬ શ્લોકનું, ૨૧ શ્રી ગૌતમનું जयश्रियां सेवधिमेधमान ની આદિવાળું ૨૫ શ્લોકનું, ૨૨ પ્રહ્લાદનપુર (પાલણપુર)મંડન- પ્રહ્લાદનવિહાર શ્રીપાર્શ્વનું जयश्रिया प्राप्तसुसमकर्षां થી શરૂ થતું ૨૬ શ્લોકનું અને ૨૩ દેલઉલા (દેલોલ)–વિભૂષણ શ્રી ઋષભનું जयश्रिया द्वैधरिपूत्कराणां થી આરંભાતું ૨૬ શ્લોકનું એમ—इति युगप्रधानावतार–बृहत्तपागच्छाधिराज श्रीदेवसुन्दरसूरि–श्रीज्ञानसागरसूरि–श्रीसोमसुन्दरसूरिशिष्यैः श्रीमुनिसुन्दरसूरिभिर्विरचिते जयश्र्यङ्के श्रीजिनस्तोत्ररत्नकोशे प्रथमप्रस्तावे એમ દરેક સ્તોત્રને અંતે જણાવી પછી તે સ્તોત્રનું નામ આપી આ પૂર્ણ કરે છે. ग्रंथसंख्या १०६३.

આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે શત્રુંજય, ગિરિનાર, સોપારા, વડનગર, આબૂ, જીરાવલા, ખંભાત, સિદ્ધપુર, ઈડર, તારંગા, નાગદા, ફલોધી, પાલણપુર, દેલવાડા–એ કાઠિયાવાડ, ગૂજરાત, મેવાડમારવાડનાં ને (અપરાન્ત–કોંકણના) સોપારા તીર્થની યાત્રા આ સ્તોત્રકારે કરી હતી. તેમાંનાં કેટલાંક સ્તોત્રમાં ઐતિહાસિક બીનાઓ પણ મળી આવે છેઃ દા૦ ત૦ ૫ મા વડનગરના સ્તોત્રમાં કથેલ છે કે ત્યાંના વીરપ્રભુના મંદિરથી પવિત્ર થયેલ સંસદ્‌માં ધ્રુવસેન રાજાએ વીરાત્ ૯૯૩માં કલ્પસૂત્રની પ્રથમ વાચના મહાન્ ઉત્સવપૂર્વક કરી તે વખતે નગરનું નામ આનંદપુર હતું. ૬ ઠા આબૂના સ્તોત્રમાં–વિમલશાહ અર્બુદનો અધિપતિ હતો અને તેણે અંબિકાદેવીનો વર પ્રાપ્ત કરી ભાવી સંતતિને અવગણી ઋષભવિહાર કરાવ્યો; લલ્લ અને વીજડે તે ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કર્યો. ૯ મા પરથી સિદ્ધપુરમાં રાજવિહાર (કે જે સિદ્ધરાજ જયસિંહે બંધાવેલ) કર્ત્તાના સમયમાં વિદ્યમાન હતો ને તેમાં મહાવીર પ્રભુની ચતુરૂપ–ચોમુખ મૂર્ત્તિ હતી. ૧૦ મામાંથી જણાય છે કે ઈડરમાં કુમારપાલ ભૂપાલે ઋષભચૈત્ય બંધાવ્યું હતું અને ત્યાંના ગોવિંદ નામના સઘપતિ (કે જેનો ઉલ્લેખ અગાઉ થઈ ગયો છે)એ ઉક્ત મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. ૧૧ મામાં કથેલ છે કે ચૌલુક્ય મહીપતિ કુમારપાલનું બંધાવેલું અજિતજિન–મંદિર તારંગા પર્વત પર છે તેમાં હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. મ્લેચ્છોએ તે જિનબિંબ તોડેલ હોવાથી તેનો ઉદ્ધાર નવા બિંબથી ઉક્ત ગોવિંદ સંઘપતિએ કર્યો ને તેની સોમસુંદરપ્રભુએ પ્રતિષ્ઠા

કરી. ૧૨ મા પરથી જણાય છે કે (દેલવાડાની પાસે એકલિંગજીના ડુંગરની તળેટીમાં આવેલ) નાગહૃદ (નાગદા)માં ખોમાણ રાજાના કુલમાં થયેલ સમુદ્રસૂરિએ દિગમ્બરોને જીતીને તે નાગહૃદનું પાર્શ્વનાથતીર્થ પોતાને સ્વાધીન કર્યું હતું અને તે પાર્શ્વમૂર્તિ સંપ્રતિ રાજાએ સ્થાપિત કરી હતી. ૧૩ મા પરથી એ બિના મળે છે કે ધાંધલે પોતાની ગાયને ભોંયરામાં દેવકુલિકામાં રહેલી પાર્શ્વમૂર્તિપર દૂધ સિંચતી જોઈને દેવતાના આદેશથી તે મૂર્તિને પ્રકટ કરી–તે ફલોધી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ. તે માટે ચૈત્ય બંધાવવું શરૂ થયું. તે શ્રાવક પાસે પણ દ્રવ્ય પૂરતું નહિ એટલે પહેલો મહામંડપ થયો અને પછી બીજા મંડપો કરવાની અશક્તિ જણાઈ એટલે સવારે તે મૂર્તિ પાસે સાથીઓ ને રૂપીઆ જણાયા ને તેમાંથી પાંચ મંડપોવાળો પ્રાસાદ થયો. તેના પુત્રોને સંશય થયો તે નિવાર્યો ને સં. ૧૧૮૦માં તે ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ ચમત્કારી પ્રતિમા છે ને તેના ભક્તોને દેવો સહાય કરે છે. ૨૨ મામાં કથેલ છે કે પ્રહ્લાદન (પાલ્હણ) રાજાએ વિહાર કરાવ્યો તે પ્રહ્લાદનવિહાર ને તે રાજાએ સ્થાપેલ પ્રહ્લાદનપુર (પાલણપુર)માં તે વિહાર કર્ત્તાના સમયમાં હતો ને અત્યારે પણ છે. ૨૩માનું દેલવાડાનું યુગાદીશમંદિર હાલ નથી તેમ જ કોંકણનું સોપારા છિન્નભિન્ન થયું છે ને ત્યાં પણ કર્ત્તાના સમયનું ચોથા સ્તોત્રમાં જણાવેલ ઋષભનું ચૈત્ય અત્યારે નથી.

આમાં ૨૨મું સ્તવન કર્ત્તાનું કોમળ, આર્દ્ર અને દીનતાભર્યું હૃદય બતાવે છે. તેમાં તેઓશ્રી આદર્શ ઘણો ઉંચો રાખી તેના માપથી પોતાની સ્થિતિનો કયાસ કાઢી નિખાલસપણે અંતરના ઉદ્‌ગારો કાઢે છે તે પૈકી થોડા જોઈએઃ—

“महाव्रतानां न हि मे विशुद्धि,–र्नास्मि प्रगल्भः समितीश्च धर्त्तुम् ।
गुप्तीस्तथा पालयितुं प्रमादै,–र्ध्यातुं च सद्ध्यानमसद्विकल्पैः ॥ ४ ॥
ज्ञानं न मेऽस्ति प्रचुरस्तु गर्वः, क्रोधोऽस्ति भूयान् न तपश्च तीव्रम् ।
न सत्क्रियाऽऽस्ते बहुला तु माया, वस्त्रादिलोभोऽस्ति न संयमस्तु ॥ ७ ॥

सन्तीश ! शिष्या न च शुद्धशिष्या आडम्बराः सन्ति न सुक्रियास्तु ।
वाग्डिण्डिमोऽस्ति प्रशमस्तु नान्तः, सत्पुस्तकाः सन्ति न चार्थबोधः ॥ ८ ॥

उच्चैर्गुणस्थानकमारुरुक्षु,–र्यावच्छुभध्यानकृते यतेऽहम् ।
तावन्मनोऽरिः कुविकल्पपाशै,–र्निबध्य मां हि क्षिपतेऽध एव ॥ २० ॥

न खेलनं श्वाऽर्हति पूतिकर्णो, यथा न कुष्ठी ललनादिभोगम् ।
न चातिसारी घृतपानमेवं, नार्हामि मुक्तिं कुमनोहतो ही ! ॥ २१ ॥

कृपां कृपालो ! मयि धेहि तत्पदे, प्रदेहि मे शक्तिमिमां ययाऽनिशम् ।
वशीभवेन्मानसकं भवाम्बुधौ, क्षिपेन्न यन्मां कुविकल्पजालतः ॥ २२ ॥"

આવું આધ્યાત્મિક, વૈરાગ્યવાસિત, નમ્ર અને સ્વદોષજ્ઞ માનસ જેમનાં રચેલાં સ્તોત્રોમાં વારંવાર દૃષ્ટિગત થાય છે તો તેમાંથી અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ જેવો ગ્રંથ આવિર્ભાવ પામે એ સ્વાભાવિક છે.

(૪) અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ—શાંતરસભાવનાત્મક પ્રસ્તુત ગ્રંથ સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી રચાયો લાગે છે; તેને ટીકાકાર રત્નચંદ્રગણિ તે ઉપરની પોતાની ટીકામાં पूर्वं श्रीमुनिसुन्दरसूरिणा गुर्वावल्यपरपर्यायस्त्रिदशतरंगिणीनामा गुरुपट्टक्रमो वर्णितस्तेनाथेति तदनन्तरं (પૃ. ૧) એટલે ગુર્વાવલી પછી સૂરિએ રચ્યો એમ કહે છે તે બરાબર છે, જ્યારે ટીકાકાર ધનવિજયગણિ આ ગ્રંથને ઉપદેશરત્નાકર પછી સૂરિએ રચ્યો એમ કહે છે તે બરાબર નથી એમ અગાઉ બતાવ્યું છે. તે પ્રથમ નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો, પછી શ્રી ધનવિજય-ગણિની ટીકાસહિત શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ તથા શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઈ તરફથી સં. ૧૯૭૧માં છપાઈને પ્રકાશમાં આવ્યો; અને આ

તે ટીકા તેમ જ રત્નચંદ્ર ગણિની ટીકા બન્ને સહિત તો પ્રથમવાર મુદ્રિત થઈ જનતા–સમક્ષ રજૂ થાય છે [આની હસ્તપ્રત લ. સં. ૧૫૬૮ની ૨૭ પત્રની, લ. સં. ૧૬૬૩ની ૧૧ પત્રની અને સટિપ્પન પત્ર ૭ની એમ ત્રણ પ્રતો લીંબડી ભંડારમાં છે.] આના પર આ રીતે બે સંસ્કૃત ટીકા થયા ઉપરાંત ગૂજરાતીમાં પદ્યાનુવાદ (મોતીચંદભાઈ કહે છે તે રંગવિજય નહિ પણ) રંગવિલાસે (જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૫૩૪) કર્યો છે કે જે મોતીચંદભાઈના ગૂ. ગદ્યાનુવાદ ને વિવરણના પુસ્તક અંતે છપાયો છે, અને ગૂજરાતી બાલાવબોધ તપાગચ્છની રત્નશાખાના હંસરત્ન[1] મુનિએ સં.૧૭૯૮ પહેલાં કર્યો છે, (હસ્તપત્ર ૫૩ પત્રની નં. ૧૧૬૮ પીટર્સન ૪ પરિશિષ્ટ પૃ. ૪૩–ભાં. ઇ. પૂનાના હસ્તક છે) કે જે પ્રકરણરત્નાકર ભાગ બીજામાં પ્રકટ થયો છે. (મોતીચંદભાઈ કહે છે કે 'રત્નચંદ્રગણિ ને વિદ્યાસાગર ગણિએ બાલાવબોધ કર્યો છે ને પ્રકરણરત્નાકરના બીજા ભાગમાં છપાયો છે'–એ બરાબર નથી. પ્ર. ૨. બીજા ભાગના પૃ. ૯૫માં ઉલ્લેખ છે કે રત્નચંદ્ર ગણિ ને ઉ૦ વિદ્યાસાગરની એ બે ટીકા જોઈને કરેલો એ બાલાવબોધ છે. આ વિદ્યાસાગરની ટીકા જોવામાં આવી નથી; રત્નચંદ્રની ટીકા આ ગ્રંથમાં છપાઈ છે તે.) ને બીજો બાલાવબોધ

---

૧ હંસરત્ન–તપાગચ્છની રત્નશાખામાં (રાજવિજય–રત્નવિજય–હીરરત્ન–જયરત્ન–ભાવરત્ન–દાનરત્ન સૂરિના રાજ્યે) જ્ઞાનરત્ન સૂરિના શિષ્ય. તેમણે સં. ૧૭૮૨મા ધનેશ્વર સૂરિના શત્રુંજય માહાત્મ્ય પરથી સાદા સંસ્કૃત ગદ્યમાં શત્રુંજયમાહાત્મ્યોલ્લેખ નામનો ગ્રંથ ૧૫ સર્ગમાં રચ્યો. પુ. ગી. શાહ તરફથી સં. ૧૯૭૨માં પ્રકાશિત [વે. નં.૧૭૭૬ કે જેમાં ઉક્ત તપાગચ્છની સૂરિ–પરંપરા નાગપુરીય તપાગચ્છની તરીકે સૂચિત કરી છે તે ભૂલ છે; સાથે કહેવાનું કે મુનિ શ્રીચતુરવિજયે જૈનસ્તોત્રરત્નસંદોહ ભા. ૨ ની પ્રસ્તાવનાના પૃ. ૧૩૪માં હંસરત્નના ગુરુ જ્ઞાનરત્ન જણાવી પ્રગુરુનુ નામ વિજયરાજ સૂરિ–મારા જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભા. ૨ પૃ. ૫૬૧ થી પ્રાયઃ દોરાઈને–આપી તે વિજયરાજ સૂરિ અને વિજયાનંદ સૂરિના શિષ્ય ને પટ્ટધર વિજયરાજ સૂરિ બન્ને એક ગણીને તેનો વૃત્તાંત આપે છે, પણ તે બન્ને એક નથી. જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૫૬૧ નો સુધારો મેં તેના ત્રીજા ભાગ પૃ. ૧૪૫૦માં કર્યો છે કે રાજવિજય સૂરિ ગચ્છે હીરરત્ન સૂરિ–લબ્ધિરત્ન–સિદ્ધિરત્ન–રાજરત્ન–લક્ષ્મીરત્ન–(પં. લાલચંદ્ર જણાવે છે કે પં. લબ્ધિરત્ન–સિદ્ધિરત્ન પાઠકના અન્વયમાં હર્ષરત્ન વાચક, લક્ષ્મીરત્ન ગણીશના આજ્ઞાંકિત) જ્ઞાનરત્ન ગણિના શિષ્ય મુનિ હંસરત્ન, અને ત્યાં તેનો પરિચય ટુંકમાં કરાવ્યો છે.] હંસરત્ન માટે જુઓ મારો જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પારા ૯૬૭, ૯૭૪, ૯૭૭. તે રાજવિજય સૂરિથી થયેલ તપાગચ્છની રત્નશાખાની પટ્ટાવલી માટે જુઓ મારો હવે પછી પ્રકટ થનાર ગ્રંથ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ૩ પૃ. ૨૨૮૭)

ત૦ જીવવિજયે[1] સં. ૧૭૯૦માં રચ્યો છે. પ્રચલિત ગૂ. ભાષામાં ધનવિજય ગણિની ટીકાના આધારે ગૂ૦ વિવરણસહિત ઉક્ત શ્રી મોતીચંદ ગિ. કાપડીઆએ અનુવાદ કરેલો કે જેની બે આવૃત્તિ ભાવનગરની જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ પ્રકટ કરેલ છે. આ પ્રસ્તુત ગ્રંથનો વિશેષ પરિચય હવે પછી છેવટે કરાવવામાં આવશે.

(૫) ઉપદેશરત્નાકર—વિષમગાથા–વિવરણસહિત—ઉપદેશથી ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા સમુદ્રરૂપ આ ગ્રંથને 'ઉપદેશ–રત્નાકર' એ નામ આપ્યું છે. આમાં ધર્મ અને તેના અધિકારી કોણ છે અને કોણ નથી તે વિસ્તારથી કહેલું છે. રત્નાકર એટલે સમુદ્ર, અને સમુદ્રમાં અનેક તરંગો—મોજાંઓ ઉછળે, તેમ આ ગ્રંથના વિવિધ ભાગને તરંગો કલ્પેલા છે, અને તેમાંથી અધિકારી અમૂલ્ય રત્નો મેળવી શકે છે.

શ્રીમાન્ સાગરાનંદ સૂરિ આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે "આપણો નિકટતમ લવણ સમુદ્રનો આદ્ય ભાગ અસમ છે ને ૯૫૦૦૦ પ્રમાણ છે, વચલો ભાગ દશ હજાર પ્રમાણ છે ને છેલ્લો પહેલા ભાગના પ્રમાણ જેટલો છે એમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે, આથી આ ગ્રંથમાં પણ જગતી તીર્થાવતાર રૂપ પ્રસ્તાવના તટ, આદ્યાધિકાર અને મધ્યાધિકાર એમ ત્રણ ભાગ ગ્રંથકારે કર્યા છે પણ અમારૂં એમ અનુમાન છે કે પહેલા અને બીજા અધિકાર દરેકમાં ચાર અંશ હોવાથી, છેલ્લો અધિકાર ચાર અંશવાળો હોવો જોઈએ, પણ અનેક ભંડારોમાં શોધ કરતાં આનો અપર તટવાળો ભાગ મળ્યો નથી તેથી નિરુપાય છીએ; પણ તે જરૂર હોવો જોઈએ, કારણ કે છેવટે ગ્રંથકારે 'अपरतटं तत्सुगमत्वान्न विव्रियते' એટલે 'અપર તટ સુગમ હોવાથી તેનું વિવરણ કરવામાં આવતું નથી' એ શબ્દો પોતાના શ્રીમુખે કહ્યા છે તેથી તે અપર તટ રૂપી ત્રીજો અધિકાર મૂલ ગાથામાં હોવો જોઈએ, તેના પર પોતાની ટીકા નહિ જ હોય; પણ તે મૂલ સૂત્ર ઉપલબ્ધ થયું નથી તેથી હવે પછી કોઈ તેને પ્રાપ્ત કરવામાં ભાગ્યશાલી થાય તો તેને બીજી આવૃત્તિમાં જરૂર છપાવીશું."

આ ગ્રંથમાં પ્રસ્તાવનારૂપે 'જગતી તીર્થાવતાર'માં ૨૯ સંસ્કૃત શ્લોક છે તેમાં શ્રી ઋષભ, શાંતિ, નેમિ, પાર્શ્વ, વર્ધમાન, ભારતી,

---

૧ જીવવિજય–ત૦ વિજયસિંહ સૂરિ–ગજવિજય–ગુણવિજય ને હિતવિજય–જ્ઞાનવિજય શિષ્ય, જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ૩, પૃ. ૧૬૪૩.

ગચ્છનાયક દેવસુંદર, ગુરૂ જ્ઞાનસાગર, ગચ્છનાયક સોમસુંદર,—ની સ્તુતિ કરી પોતે મુનિસુંદર સૂરિ પરોપકારાર્થે આ ગ્રંથ રચે છે. ધર્મથી મોક્ષપ્રાપ્તિ છે—અનેક ધર્મોમાં જિનપ્રરૂપિત ધર્મની વિશિષ્ટતા છે તેથી તેનું અને બીજા ધર્મોનું સ્વરૂપ કહેવા માટે આ ગ્રંથ હું મંદબુદ્ધિ વિધવિધ દૃષ્ટાંતોથી વિવિધ પ્રકારના તરંગ આદિવાળા ઉપદેશોવડે અલ્પબુદ્ધિ મુમુક્ષુપર અનુગ્રહ કરવા અર્થે કરૂં છું. તેટલા માટે એક દિવસ વાંચી શકાય એવા-ઉપદેશો રાખ્યા છે, એવું જણાવ્યું છે.

પછી પ્રથમ તટ શરૂ થાય છે તેમાં બે—આદ્ય અને મધ્ય—અધિકાર છે તે દરેક અધિકારના ચાર ચાર અંશ છે. પ્રથમ અધિકારના ચાર અંશ—(૧) ધર્મગ્રહણની યોગ્યતા—૧૩ તરંગમાં (૨) ધર્મગ્રહણ કરનાર ગુરુનું સ્વરૂપ ૧૬ તરંગમાં (૩) ધર્મની જ વિવિધ યોગ્યતાનું નિરૂપણ ૮ તરંગમાં (૪) ધર્મગ્રહણ આદિમાં વિધિ અને તેનું ફલ ૯ તરંગમાં બતાવેલ છે. મધ્ય અધિકારના ચાર અંશઃ—(૧) ક્ષેત્રકાલાદિની દુર્લભતા હોઈ ધર્મકરણની આવશ્યકતા ૧૦ તરંગમાં (૨) જિનવચનામૃત, ભાવના, પાપભીરુતા સુધર્મરંગ સમ્યકત્વ, વ્રત ને આવશ્યક ક્રિયા સહિત સુખની પાત્રતા ૧૧ તરંગમાં. (૩) સુખ, તેનો હેતુ, ભય, વિનાશી અને અવિનાશી પદાર્થ ૭ તરંગમાં (૪) પ્રકીર્ણ ઉપદેશ ૧૨ તરંગમાં બતાવેલ છે.

આમાં પ્રાકૃત ગાથાઓ છે અને તે પૈકી વિષમ ગાથાઓ પર સંસ્કૃત પદ્યમાં વિવરણ છે અને બધાં મળી સો દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. વિષયને દૃષ્ટાંતોથી વધારે સુબોધ અને સુગમ બનાવ્યો છે. આમાં પોતાના અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ નામના ગ્રંથના શ્લોકો ટાંકેલા છે—જુઓ શ્રેષ્ઠિ દેવચદ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ગ્રંથાંક ૨૧ માં છપાયેલ આ ગ્રંથમાં પૃ. ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૪૯, ૧૬૧, ૨૦૨, ૨૦૩ અને ૨૦૪. એટલું જ નહિ પણ વિશેષ તે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથમાંથી જાણી લેવું એમ પણ ગ્રંથકારે ઉપદેશરત્નાકરમાં જણાવ્યું છે. એટલે આથી સ્પષ્ટ છે કે આ ગ્રંથની પહેલાં અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ રચાયો છે. ટીકાકાર ધનવિજય ઉપાધ્યાયે પ્રસ્તુત ગ્રંથની ટીકાના પ્રારંભમાં उपदेशरत्नाकरादिग्रन्थप्रथनानन्तरं એટલે ઉપદેશ રત્નાકર ગ્રંથના રચ્યા પછી આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ રચ્યો એમ જણાવ્યું છે (પત્ર ૨ અને ૪.) તે બરાબર નથી; ટીકાકાર રત્નચંદ્રે પોતાની ટીકાના પ્રારંભમાં गुर्वावल्यपरपर्यायस्त्रिदशतरङ्गिणीनामा गुरुपट्टक्रमो वर्णितस्तेनाथेति-तदनन्तरं એમ જણાવ્યું છે તે બરાબર છે.

આ ગ્રંથમાં 'अभ्यधिप्महि चः'—આમે કહેલ છે કે—એમ કહીને પોતાનો શ્લોક ટાંકયો છે કેઃ—'अप्युल्लासल्लब्धिनिधिः प्रबोधयेत्, बहूपदेशैरपि क्रोऽनवस्थितं । भेत्तुं तडिद्वह्निमलं न पुष्करावर्त्तोऽपि धाराशतलक्षकोटिभिः ॥' (તરંગ ૪ માંનો). આ શ્લોક અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમમાં નથી તો તેમના કોઈ બીજા ગ્રંથમાં તે હોવો જોઈએ.

આ ગ્રંથમાં આગમાદિ, હરિભદ્ર સૂરિકૃત પંચાશક વગેરે ઉપરાંત પત્ર ૧૫૫ માં अत्राधिकारे शैवमुख–वज्रसूची–द्विजवदनचपेटा–सन्देह-समुच्चय–धर्मपरीक्षादयो विलोक्याः । એમ કહી શૈવમુખ–વજ્રસૂચી, દ્વિજવદનચપેટા, સન્દેહસમુચ્ચય, ધર્મપરીક્ષા એ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.[1]

---

૧ શૈવમુખ–વજ્રસૂચી એ ગ્રંથની ભાળ મળતી નહોતી, તે અમને પંડિત શ્રીલાલચંદ્રે કરાવી છે. પંડિતશ્રી જણાવે છે કે "જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ. ૧૬૧)માં દ્વિજવદનસૂત્રી જણાવેલ છે તે. વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરમા (નં. ૧૩૯૫૯)માં વજ્રશૂ(સૂ)ચી નામના ગ્રંથની હ. લિ. ૧૬ પત્રની ફોટોકૉપી, પરદેશની લાયબ્રેરીમાં રહેલી પોથી પરથી કરાવી રાખી છે. તેનું મંગલાચરણ બૌદ્ધ–મંજુઘોષનું છે. તેના કર્ત્તાનું નામ ત્યાં અશ્વઘોષ જણાવ્યું છે. વિષય–બ્રાહ્મણ્યજાતિમદ–કદાગ્રહ દૂર કરાવવાનો જણાય છે. તેના પ્રારંભમાં "ॐ नमो मंजुनाथाय । जगद्गुरुं मंजुघोषं नत्वा वाक्काय-चेतसा । अश्वघोषो वज्रशू(सू)चीं सूत्रयामि यथामतम् ॥ १ ॥" તેના અંતમાં ઉલ્લેખ છે કે–'अस्माभिरुक्तं यदिदं द्विजानां, मोहं निहन्तुं हतबौद्धिकानां । गृह्णन्तु संतो यदि युक्तमेतत्, मुचलयथा(ऽ)युक्तमिदं यदि स्यात् ॥ कृतिरियं सिद्धाचार्याऽश्वघोषपादानामिति ॥' હરિભદ્રસૂરિની કૃતિ તરીકે ગણાતી બ્રાહ્મણ્યજાતિ–નિરાકરણ નામની એક બીજી કૃતિ મળે છે (પાટણસૂચી પૃ. ૪) તે તેને અનુસરે છે. હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિ તરીકે ઓળખાવાતો વેદાંકુશ (હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રંથાવલી–પાટણથી પ્ર.)નો અંતિમ વિષય ઉપર્યુક્ત ગ્રંથને અનુસરે છે." આ ગ્રંથના નામનો અર્થ એ છે કે શૈવોના મુખને વજ્રની સોય—એટલે શૈવ–બ્રાહ્મણોનું મુખ બંધ કરનારો ગ્રંથ. દ્વિજવદન–ચપેટા અથવા તો ઉક્ત વેદાંકુશ કોઈ હરિભદ્રસૂરિનો રચેલો માને છે. તેમાં બ્રાહ્મણોનાં શાસ્ત્રોપર ટીકા છે. સંદેહસમુચ્ચય તે ૪૧૦ શ્લોકનો જૈન-ધર્મના પક્ષનું મંડન કરતો અને હિંદુશાસ્ત્રોમાંની અમાન્ય વાતોને બતાવતો ગ્રંથ છે ને તે ગૂર્જરેશ સિદ્ધરાજની સભામાં દિગંબરોને જીતનાર વાદિ દેવસૂરિના વંશમાં સાક્ષાત્ સરસ્વતી એવા જયમંગલસૂરિના શિષ્ય અમરચંદ્ર સૂરિના પટ્ટધર ધર્મઘોષ સૂરિના શિષ્ય અને ધર્મતિલકસૂરિના ગુરુબંધુ જ્ઞાનકલશે રચ્યો છે. (જુઓ વેલણકર કેટેલૉગ નં. ૧૮૮૬ ને ૮૭); ધર્મપરીક્ષા એ દિગંબરાચાર્ય અમિતગતિએ (હરિષેણના અપભ્રંશ કાવ્ય નામે

એક સ્થલે જણાવ્યું છે કે 'ગુરુમુખથી શ્રુતાનુસાર ઉત્તમ વાણી સાંભળી સમ્યગ્રીતે સારરૂપ ક્રિયાને સ્વયં આચરે છે તે વીરજિન-સેવક. પુષ્કલી શ્રાદ્ધાદિ પેઠે,' પછી તરત જ વિશેષમાં કથેલ છે કે 'આધુનિક પત્તનીય મં. હેમાદિવચ્ચ' એટલે હમણાં પાટણના મં. હેમા વગેરેની પેઠે'-અર્થાત્ તે વખતે પાટણમાં મં. હેમા એક ઉત્તમ શ્રુતવાન્ ને ચારિત્રસંપન્ન શ્રાવક હતો.

ગ્રંથકારે રચનાસંવત્ આપેલ નથી પણ પોતાને સૂરિ તરીકે इति स्तुलगणं स्तुत्वा मुनिसुन्दरसूरिणा, जैनधर्मोपदेशेन क्रियते धाक्फले-ग्रहिः એ આદિના આઠમા શ્લોકમાં અને છેવટના ગદ્ય ભાગમાં ઓળખાવે છે. તેથી પોતે (સં. ૧૪૭૬ માં) સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની રચના પછી આ ગ્રંથ રચેલ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ ગ્રંથની આદિ जयश्रीप्राप्तितो मोहથી શરૂ કરે છે, તેમાં અને સ્થળે સ્થળે 'જયશ્રી' એ અંક દર્શાવેલ છે. વ્યાખ્યાસહિત ગ્રંથ-પ્રમાણ ૭૬૭૫ શ્લોક છે. આની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ (૧) સંવત્ ૧૬૭૨ વર્ષે સાગાનગરે મહોપાધ્યાય શ્રી ૬ લબ્ધિસાગરગણિ-વાચનકૃતે પત્ર ૧૯૬ દા. ૧ સંઘ-ભંડાર ખેડા (૨) ગ્રંથાગ્રં ૬૭૫૭ પત્ર ૧૬૫ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર. (૩) ગ્રં. ૭૬૧૫ પત્ર ૧૧૯ નં. ૨૦૮ જૈનાનંદ પુ. સુરતમાં છે. દે. લા. પુ. ફંડ તરફથી નં. ૨૧માં આ છપાયેલ છે તે પહેલાં મૂલ સાથે ગૂજરાતી ભાષાંતર ભૂતપૂર્વ જૈન વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ, પાલીતાણા તરફથી અધૂરો એટલે બીજા અંશના છઠ્ઠા તરંગ સુધીનો છપાઈ પ્રકટ થયેલ છે.

(૬) કથાચતુષ્ટય—શ્રાવકધર્મે પ્રભાવ પર ચંદ્રવીરશુભાની, દાનાદિ પુણ્યફલ પર ધર્મધનની, શ્રાદ્ધધર્મની આરાધના-વિરાધના પર સિદ્ધદત્ત કપિલની અને ચાર નિયમ પાળવા પર સુમુખ નૃપાદિ મિત્ર ચતુષ્કની કથા—એમ ચાર કથા સં. ૧૪૮૪ માં રચી. (પૃ. ૪૫૭.

धम्मपरिक्खा ઉપરથી) સં. ૧૦૭૦ માં રચેલો ગ્રંથ છે કે જે પરથી પ્રાયઃ નકલ કરીને તેજ નામનો ગ્રંથ પદ્મસાગરે રચ્યો (સંગ્રહીત કર્યો) છે. બંનેનો પ્રતિપાદ્ય વિષય એક છે. બંનેમાં મનોવેગ અને પવનવેગની પ્રધાન કથા અને તેની અંતર્ગત અન્ય અનેક ઉપકથાઓનું સમાનરૂપે વર્ણન જોવામાં આવે છે. અમિતગતિના ગ્રંથની પદ્યસંખ્યા ૧૯૪૧ છે તેમાંથી ૧૨૫૦ પદ્ય એમને એમ પદ્મસાગરે કુલપદ્ય ૧૪૭૪ મા ઉતારી લીધાં છે—૨૨૪ પદ્ય અહીં તહીં ફેરફાર કરી મૂકેલ છે. (જુઓ મારો જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પારા ૮૬૦, ટિ૦ ૫૧૩ પૃ. ૫૮૬)

ભાં. રીપોર્ટ ૧૮૮૩–૮૪) તેમાં બીજી અને ત્રીજી કથાને અંતે 'તપાબૃહદ્ગચ્છાધિરાજ શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ શ્રી જ્ઞાનસાગર સૂરિ શ્રી સોમસુન્દર સૂરિ શિષ્યૈઃ શ્રી મુનિસુન્દર સૂરિભિઃ' એમ જણાવેલું છે પણ છેલ્લીઓથી કથામાં એમ દર્શાવ્યું છે કે '...શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ—શ્રી જ્ઞાનસાગર સૂરિ શિષ્યૈઃ શ્રી સોમસુન્દર સૂરિ પટ્ટપ્રતિષ્ઠિતૈઃ શ્રી મુનિસુન્દર સૂરિભિઃ કૃતા'. આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મુનિસુન્દર સૂરિને સોમસુંદર સૂરિએ ગચ્છનાયક થયા પછી પોતાની પાટે પ્રતિષ્ઠાપિત કર્યા તે કારણે તેમને સોમસુન્દર સૂરિના શિષ્ય ગણવામાં આવે છે પણ તેઓના દીક્ષાગુરુ કે જ્ઞાનગુરુ સોમસુંદર સૂરિ નહોતા. આ વાત પૂર્વે સ્પષ્ટ કરી છે.

રચના–સ્થાન અને સંવત્–માસનો નિર્દેશ પહેલી કથાને અંતે 'સં. ૧૪૮૪ વર્ષે આશ્વિનમાસે દેવકુલપાટકે', અને ત્રીજી કથાને અંતે 'સં. ૧૪૮૪ વર્ષે માર્ગશીર્ષમાસે મેદપાટે દેવકુલપાટકે કૃતા' એમ બતાવ્યું છે તે પરથી નિશ્ચિત થાય છે કે સં. ૧૪૮૪ (હિંદી) વર્ષનું ચોમાસું મેવાડના દેલવાડામાં કર્ત્તાએ કર્યું હતું, ને પછી માગશર માસ સુધી ત્યાં પોતે હતા.

દરેક કથા પદ્યમાં મુખ્યપણે શ્લોકબદ્ધ છે. પ્રથમ કથામાં ૨૧૭, બીજીમાં ૪૨૬, ત્રીજીમાં ૧૩૭ અને ચોથીમાં ૫૦૫ શ્લોક છે. દરેક 'જયશ્રી'થી અંકિત છે અને દરેકમાં છેવટના પ્રશસ્તિશ્લોકમાં રચ્યાસંવત્ ૧૪૮૪ આપ્યો છે અને છેવટની કથાને અંતે જણાવ્યું છે, 'આ ચારે કથાઓ શબ્દાનુશાસનમાં દક્ષ એવા લક્ષ્મીભદ્ર મુનિએ ગુરુભક્તિથી શોધી છે'[1].

આ ચારે કથાનું ગ્રંથાગ્ર ૧૪૫૦ છે અને તે પત્રાકારે ૪૧ પત્રમાં શ્રી જૈનઆત્માનન્દગ્રંથરત્નમાલા નં. ૭૫ તરીકે ભાવનગરની જૈન

---

૧ આ લક્ષ્મીભદ્ર મુનિ–પછી થયેલ ઉપાધ્યાયે, રત્નશેખર ગણિ–પછી થયેલ સૂરિ કૃત સં. ૧૪૯૬ માં રચાયેલી શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિ–વંદારુ–અર્થદીપિકા વૃત્તિને શોધી હતી.—

"चातुर्विद्योदधिभिर्दधिभिर्दधिशुद्धपरमपरभागं । साऽशोध्यत प्रयत्नाल्ल लक्ष्मीभद्राह्व विबुधेन्द्रैः ॥"

તેમણે મુનિસુંદરસૂરિવિજ્ઞપ્તિ સં. ૧૪૯૮ માં દેશભાષામાં રચીને લખી કે જે અગાઉ ઉલ્લેખેલ છે; તેમનો ઉલ્લેખ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં સર્ગ ૧૦ શ્લો. ૫૯ માં विदुरहृतपद्मप्रबोधाद्युमान् लक्ष्मीभद्रबुधः–વિદ્વાનોના હૃદયકમલને પ્રબોધવામાં સૂર્યરૂપ લક્ષ્મીભદ્ર પંડિત–એ રીતે કરેલ છે.

આત્માનંદ સભા તરફથી સં. ૧૯૭૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. મિત્ર-ચતુષ્કકથાની ૩૦ પત્રની પ્રતિ જૈનપ્રતવિભાગ નં. ૨૭૯ સન ૧૮૮૩-૮૪ ના સંગ્રહમાંની ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં છે.—કેટેલોગ પૃ. ૩૫૯.

(૭) સંતિકરસ્તવ—આ 'संतिकरं संतिजिणं, जगसरणं जयसिरीइ दायारं' થી આરંભી તેમાં 'જયશ્રી' અંકિત કરી ૧૪ ગાથામાં પૂર્ણ કરેલું ટુંકુ પણ મહિમાવંતું સ્તવન છે. તે સંબંધી અગાઉ કહેવાયું છે. વિશેષમાં કહેવાનું કે ગાથા ૧૨મીમાં પોતાનું 'મુનિસુંદર સૂરિ' નામ સૂચિત કર્યું છેઃ—

'एवं सुदिट्ठिसुरगणसहिओ संघस्स संतिजिणचंदो । मज्झ वि करेउ रक्खं, मुणिसुंदरसूरिथुअमहिमा ॥'

—આ મુનિસુન્દર સૂરિએ જેનો મહિમા ગાયો છે એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા દેવગણસહિત શ્રીશાંતિનાથ જિનેશ્વર સંઘની તથા મારી પણ રક્ષા કરો.—આથી પ્રતીત થાય છે કે સૂરિપદ લીધા પછી આ સ્તવ બનાવ્યું છે. છેલ્લી ૧૪ મી ગાથા એ છે કેઃ—

"तवगच्छगयणदिणयर,-जुगवरसिरिसोमसुंदरगुरूणं । सुपसायलद्धगणहर,-विज्जासिद्धी भणइ सीसो ॥"

—તપાગચ્છરૂપ આકાશમાં સૂર્યસમાન યુગપ્રધાન શ્રીસોમસુન્દર ગુરુના સુપ્રસાયથી ગણધર વિદ્યા—સૂરિમંત્રની સિદ્ધિ કરનારા (મુનિસુંદર સૂરિ) શિષ્ય (એમ) કહે છે.—આમાં પોતે સૂરિમંત્ર ગુરુ શ્રી સોમસુંદર પાસેથી મેળવ્યો હતો એનો સ્પષ્ટ એકરાર છે. કોઈ આ ગાથાને ક્ષેપક માને છે, પણ મને તેમ લાગતી નથી. આ સ્તવ પ્રસિદ્ધ છે. ઘણે સ્થળે મુદ્રિત થયું છે.

(૮) જયાનન્દચરિત્ર—સંસ્કૃત પદ્યમાં ગ્રંથાગ્ર ૭૫૦૦માં આ જયાનન્દ કેવલીનું ચરિત્ર છે, કે જે કર્ત્તાના શિષ્ય ચંદ્રરત્ન ગણિએ શોધ્યું. (પ્ર૦ કાંતિવિજય ભંડાર, વડોદરા) તે પં. હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી અને હમણાં મફતલાલ ઝવેરચંદ, અમદાવાદ તરફથી છપાઈ પ્રકટ થયેલ છે. આમાં મુખ્યત્વે કરી શ્રાવક વ્રત પાળવાના ફળનું માહાત્મ્ય છે. આ સંસ્કૃત ચરિત્ર લોકપ્રિય થયું હતું, કારણ કે તે પરથી સત્તરમા શતકમાં સં. ૧૬૮૯ પોષ શુદિ તેરસ ગુરુ દિને શ્રી વિજયાનંદ સૂરિના શિષ્ય કવિ વાનાએ ગૂજરાતી રાસ રચ્યો (પ્રકટ-આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૩) તેમાં તપાગચ્છના ૫૧ મા પટ્ટધર આપણા કર્ત્તાનો છેવટે ઉલ્લેખ (જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ૧ પૃ. ૫૪૩.) છે કેઃ—

"અનુક્રમિ ગુરૂ ગછપતિ જેહ, શ્રીમુનિસુંદર કહીઇ તેહ, એકાવનમઇ થાનકિ કહિયા, ખિમા-દયા-વિદ્યાવંત લહિયા.
તિણઇ ગુરૂઇ ગ્રંથ જ કીધા ઘણા, કહતાં પાર ન આવઇ તેહ તણા, શ્રી જયાનંદનું ચરિત જ સાર, કીધું શાસનનઇ હિતકાર.
આઠ સહસ તે કીધું વલી, તે વાંચઇ સહુઇ મનિ રૂલી."

અને ઓગણીશમા શતકમાં—સં. ૧૮૫૮ પોષ શુદિ ૧૧ દિને લીંબડીમાં ચોમાસું રહી શ્રીસત્યવિજય ગણીના સંતાનીય પદ્મવિજયે ગૂજરાતી પદ્યમાં વિશેષ વિસ્તારવાળો રાસ રચ્યો કે જેની છેવટની પ્રશસ્તિના કલશમાં મૂલ ગ્રંથકાર સંબંધી એમ જણાવ્યું છે કે:—

"તસ પટ્ટે શ્રીદેવસુંદર સૂરિ ગુણવંતા ગુણરાગી જી, સોમસુંદરસૂરિ પાટ પંચાશમે, કિરિયાવંત વૈરાગી જી. ૪
મુનિસુંદર સૂરિ એકાવનમે, પાટે ગુણમય દરિયા જી, સહસ્રાવધાની બાલપણાથી, તાર્યા જિહાં વિચરીયા જી. ૫
અધ્યાતમકલ્પદ્રુમ નામે, સંતિકરં જેણે કીધું જી, એકસો આઠ હાથનો કાગલ, લખિને ગુરૂને દીધો જી. ૬
એકસો આઠ વર્ત્તુલિકાના રવ, ભિન્ન ભિન્ન ઓળખીયા જી, ઉપદેશરત્નાકર જેણે કીધો, 'વાદિ-ગોકુલ-સાંઢ' લખીયા જી. ૭
ઇત્યાદિક બહુ ગ્રંથના કર્ત્તા, શ્રી જયાનંદચરિત્ર જી, જેણે કીધું નાનારસસંયુત્ત, બહુ વૈરાગ્ય-પવિત્ર જી. ૮
તેહ ચરિત્રથી રાસ રચ્યો મેં, ઓછો અધિક લિખાયો જી, તે મુજ મિચ્છા દુક્કડ હોજો, પાપ રતિ ન રખાયો જી. ૯."

(જૈ. ગૂ. ક. ૩, પૃ. ૯૦)

આ રાસ સં. ૧૯૪૫માં નડીઆદના જ્ઞાનખાતા તરફથી અમદાવાદના આર્યોદય પ્રેસમાં છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તથા તે જ પદ્મવિજયે તે મૂલ સંસ્કૃત પદ્યનું સસ્કૃતમાં ગદ્ય પોતાના ઉક્ત રાસના રચના-વર્ષ-સં. ૧૮૫૮ ની વસંતપંચમી રવિવારે પૂર્ણ કર્યું.

गजो वाणस्तथा नागचंद्राविति च वत्सरे । वसंतपंचमी घस्रे विक्रमाद् रविवासरे ।
मया श्रीजयानंदचरित्रं गद्यबंधतः । गुरोः प्रसादमासाद्य कृतं तुच्छाल्पबुद्धिना ॥

—સં. ૧૮૮૩ માર્ગશીર્ષ શુ. ૧૩ ભૂમિપુત્રવાસરે લિ. પત્ર ૨૫૫ ખેડા સંઘ ભં. નં. ૧.

આ સંસ્કૃત ગદ્ય પં. અમૃતલાલ અમરચંદ, પાલીતાણા દ્વારા સંશોધિત થઈ એ. એમ. એન્ડ કંપની દ્વારા સં. ૧૯૭૭માં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

(આ પદ્મવિજય સંબંધી જુઓ મારી 'જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા'માં પદ્મવિજય નિર્વાણ રાસ, તથા તેમની ભાષાકૃતિઓ માટે જુઓ મારો ગ્રંથ નામે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૩ પૃ. ૭૩)

(૯) પંચદર્શનસ્વરૂપ—આ નામનો ગ્રંથ મુનિસુંદરસૂરિકૃત છે અને તેની ૧૩ પત્રની સં. ૧૫૧૦ લખેલી પ્રત સરકારી સંગ્રહમાં—ભાંડારકર ઇન્સ્ટટ્યુટ પૂનામાં વિદ્યમાન છે એમ કાથવટે-રીપોર્ટ નં. ૧૩૮૯માં જણાવેલું છે.

[શ્રીધર ભાંડારકરના 'ડેક્કન કૉલેજના ગ્રંથોના સન ૧૮૮૮ ના કેટેલૉગ-સૂચીપુસ્તકમાં સને ૧૮૭૨-૩ ના સંગ્રહના નં. ૧૭૪ માં શાંતિનાથ ચરિત્ર (સંસ્કૃત) ના કર્ત્તા મુનિસુંદર જણાવેલ છે તે તથ્ય નથી લાગતું-મુનિસુંદર બદલે મુનિદેવ જોઈએ.

(૧) આવશ્યક-પાક્ષિક સપ્તતિ-સિત્તરી, (૨) અંગુલ સપ્તતિ-સિત્તરી, (૩) વનસ્પતિ સપ્તતિ-સિત્તરી, (૪) તપાગચ્છ પટ્ટાવલી (૫) શાંતરસરાસ (ગૂજરાતીમાં) એમ પાંચ ગ્રંથો શ્રી મોતીચંદભાઈએ વિશેષ જણાવ્યા છે તે યુક્ત નથી. આ પૈકી પ્રથમનાં ત્રણ બૃહદ્ગચ્છના મુનિચંદ્ર સૂરિકૃત છે ને તેની પ્રત લીંબડી ભંડારમાં છે. (જૈ. સા. ઈ. પારા ૩૩૪ કે જેના પારા ૬૭૬ માં આ પૈકી પ્રથમનાં બે મુનિસુંદર-સૂરિકૃત મેં બતાવ્યા છે ત્યાં મુનિચંદ્રસૂરિકૃત સમજવાના છે.) તપાગચ્છ પટ્ટાવલી ગુર્વાવલી ઉપરાંત જૂદી પણ બનાવી છે, જે મળી શકે છે, એમ રા. મોતીચંદભાઈ કહે છે, પણ તે મારા જોવામાં આવી નથી. મારા ધારવા મુજબ બન્ને એક જ ગ્રંથનાં જૂદાં જૂદાં નામ છે. યા તો ખરી રીતે એ ગુર્વાવલીને આધારે પાછળની તપાગચ્છ-પટ્ટાવલી રચાયેલી જણાય છે. તેમ જ શાંતરસ રાસ મોરબી ભંડારમાં છે એમ સ્વ. મનસુખલાલ કિ. મહેતાનું કહેવું હતું, પણ ત્યાંથી કે બીજે કોઈ સ્થળેથી મને તે જોવા મળ્યો નથી. મને લાગે છે કે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના અંત (અ. ૧૬, શ્લોક ૭)માં તેને '**शान्तरसभावनात्मा मुनिसुन्दरसूरिभिः कृतो ग्रन्थः।**' જણાવેલ હોવાથી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમનું બીજું નામ શાંતરસભાવના લેખી તેને જ શાંતરસ રાસ ગૂજરાતીમાં ભૂલથી ગણી લેવાયો લાગે છે.]

૧૭ પટ્ટધરો. (૧) જયચંદ્ર સૂરિ—શ્રી મુનિસુન્દર સૂરિ ૪ વર્ષ લગભગ ગચ્છનાયક તરીકે રહ્યા ને સં. ૧૫૦૩ ના આરંભમાં સ્વર્ગસ્થ થયા પછી તેમની પાટ પર વિદ્યમાન જયચંદ્ર સૂરિ (સોમસુન્દર સૂરિના બીજા શિષ્ય-સૂરિ) વિરાજ્યા હતા સં. ૧૫૦૩; ને તેઓ ગચ્છનાયક સં. ૧૫૦૬ સુધી રહ્યા ને પછી સં. ૧૫૦૭ માં રત્નશેખર સૂરિ વિરાજ્યા એટલે સં. ૧૫૦૬ ને અંતે જયચંદ્ર સૂરિનો સ્વર્ગવાસ થયો હશે. સં. ૧૫૨૪ ના સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૪ ને ૫ માં જણાવ્યું છે કે "મુનિસુંદર સૂરિમાંથી-પછી જયચંદ્ર સૂરિ વિજયી થયા, કે જેમણે પોતાની વિસ્તરેલી અપાર વિદ્વત્તાથી 'કૃષ્ણ વાગ્દેવતા'-'કૃષ્ણ સરસ્વતી' એવું બિરૂદ ધારણ કર્યું. વળી જેમણે સોમસુંદર ગુરૂવર્યે આપેલા ગચ્છના ભારને પૃથ્વીના ભારને વરાહે વહ્યો હતો તેમ વહન કર્યો હતો અને મહાન્ અર્થવાળા કાવ્યપ્રકાશ સંમતિતર્ક વગેરે શાસ્ત્રો ઘણા શિષ્યોને ભણાવ્યાં હતાં."[1] (આ પરથી લાગે છે કે સોમસુંદર સૂરિ પછી જયચંદ્ર સૂરિ અને મુનિસુંદર સૂરિ બંને પટ્ટધર થયા હશે.) મુનિસુંદર સૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા પછી તે જયચંદ્ર સૂરિ અનન્ય પટ્ટધર થયા એ નિઃશંક છે. તેમનું 'કૃષ્ણસરસ્વતી' એ બિરુદ 'जगत्स्तुता कृष्णसरस्वतीति सद्यशःश्रियः श्रीजयचंद्रसूरयः'। એ સં. ૧૪૭૯ ની કલ્પસૂત્ર, અનુયોગદ્વાર સૂત્ર અને નંદિસૂત્રની લખાયેલી પ્રતોની પ્રશસ્તિના શ્લોક પરથી જણાય છે (પં. લાલચંદ્ર સંપાદિત પાટણ સૂચિ પૃ. ૨૦૦, ૨૨૪, પ્રશસ્તિ સંગ્રહ પૃ. ૭૪, જિનવિજય સંપાદિત જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ પૃ. ૪૮) ધારણ કર્યાનું હેમહંસગણિ પોતાની સં. ૧૫૧૫ ની ન્યાયમંજૂષાની કૃતિની પ્રશસ્તિમાં ટેકો આપે છે;[2] જ્યારે સં. ૧૫૪૧ ના ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્યમાં (૧, ૯૨), "તેમણે દક્ષિણના વાદિ-ભટ્ટોનો મદ તર્ક કવિતાની અક્ષત યુક્તિ પંક્તિથી ઉતાર્યો તેથી રાજાની સભા સમક્ષ તે વાદીઓએ આ તો 'કૃષ્ણસરસ્વતી' (સરસ્વતી દેવી શ્વેતવર્ણા છે, જ્યારે સૂરિ પોતે શ્યામવર્ણા હોઈ તે કાળા

---

१ तस्माद् वभूव विजयी जयचन्द्रसूरिर्भूरिप्रतापसविता स-वितानकीर्त्तिः। विद्वत्तया प्रथितयाऽमितयाऽत्र कृष्णवाग्देवतेति बिरुदं गुरुर्यो दधार ॥
यः सोमसुन्दरगुरूत्तमदत्तभारं वराह इव मुख्य उवाह पृथ्व्याः। अध्यापयद् वितुषमंतिषदां महार्थ—काव्यप्रकाशवरसम्मतिमुख्यशास्त्रम् ॥

२ यस्य श्यामसरस्वतीति विरुदं विख्यातमुर्वीतले गुर्वी श्रीजयचन्द्रसूरिगुरुरप्याध्यात् प्रसत्तिं समे ॥

સરસ્વતી) એમ ઉચ્ચાર્યું તેથી તેમને તે બિરૂદ પ્રાપ્ત થયું" એમ કહેલ છે.[1] ને સાથે જણાવ્યું છે કે તેઓ મુનિસુન્દરસૂરિની પાટે થયા. તેમણે સં. ૧૫૦૬ માં પ્રતિક્રમણવિધિ (મુદ્રિત; પી. ૪, ૧૦૭)—નામનું પુસ્તક રચ્યું તેમાં પોતાને 'एवं श्रीयुतसोमसुंदरगुरुश्रीपट्टपूर्वाचलादित्य-श्रीजयचंद्रसूरिगुरुभिः श्रीमत्तपागच्छपैः ।' સોમસુંદર ગુરુના પટ્ટધર જણાવેલા છે. તેમની બીજી કૃતિ માટે જુઓ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પારા ૬૭૬. તેમના પ્રતિમા-લેખો સં. ૧૪૯૬ થી સં. ૧૫૦૬ સુધીના મળે છે તેમાં મુનિસુંદર સૂરિની હયાતીમાં—સં. ૧૫૦૩ સુધી તેમને 'તપા' જણાવેલ છે ને તે સૂરિની હયાતી બાદ તેમને 'ગચ્છનાયક' કહેલા છે, પણ પટ્ટધર તો સોમસુંદર સૂરિના જ દર્શાવેલ છે. તેમની પછી રત્નશેખરસૂરિ પટ્ટધર થયા, કે જેમને મુનિસુંદર સૂરિ પછીના ને તે સૂરિના પટ્ટધર તરીકે પટ્ટાવલીકારે ઓળખાવ્યા છે. [જે જે સમયે જે ગચ્છનાયક હોય, તેમના તે આજ્ઞાંકિત હોઈ પૂર્વના તથા વિદ્યમાનના પણ શિષ્ય તરીકે પોતાને ઓળખાવી શકે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.]

(૨) **રત્નશેખર સૂરિ**—ધર્મસાગરીય પટ્ટાવલી પ્રમાણે જન્મ સં. ૧૪૫૭ કવચિત્ ૧૪૫૨, વ્રત સં. ૧૪૬૩, પંડિતપદ સં. ૧૪૮૩, વાચક-પદ સં. ૧૪૯૩, સૂરિપદ સં. ૧૫૦૨, સ્વ૦ સં. ૧૫૧૭ પૌષ વદિ ૬; સ્તંભતીર્થમાં બાંબી નામના ભટ્ટે 'બાલસરસ્વતી'[2] એવું બિરૂદ આપ્યું. સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૧૩, ૧૪, ૧૭ થી ૨૦ માં કહેલ છે કે 'તેમણે નાનપણમાં દક્ષિણ દિશાના વાદીઓને જીત્યા હતા. દેવ-ગિરિ (દોલતાબાદ) ના મહાદેવ નામે વ્યાપારી વણિકે તેમને આચાર્ય પદ અપાવ્યું હતું. તેઓ ગચ્છનાથની પદવી ચિરકાલ સુધી (લગભગ દશ વર્ષ સુધી) જાળવીને સૂરિપદ-પંડિતપદ-મુનિપદ આપવાના, જિનમંદિર-પ્રતિષ્ઠાના, માલારોપણ, યોગવિધિ આદિનાં અનેક શુભ કાર્યો કર્યાં છે.' ગુરુગુણરત્નાકરમાં સર્ગ ૧, શ્લોક ૯૬ થી ૧૦૦ માં એમ દર્શાવ્યું છે કે '(દક્ષિણના) બેદરપુરમાં મોટા બ્રાહ્મણ ભટ્ટનો મદ ટાળી

---

૧ याम्याऽऽदिदिग्मिलितदुर्मदवादिभट्टान् निर्धाट्य तर्ककविताक्षतियुक्तिपंक्त्या । ये लेभिरे विरुदमिभ्यसभासमक्षं तैरेव तूक्तमिह कृष्णसरस्वतीति ॥ ९२ ॥ चन्द्रार्कदीप्रतरकीर्त्तितपः प्रतापाः पापप्रणाशनिपुणाः प्रणतप्रजानाम् । धीराऽजिताश्च मुनिसुन्दरसूरिपट्टेऽजायन्त तेऽत्र जयचन्द्र गणाऽधिराजाः ॥ ९३ ॥ (युग्मं)

૨ આ બિરૂદની વાતને ટેકો એક માત્ર દેવવિમલગણિએ હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૪ શ્લોક ૧૨૮ માં આપ્યો છે.

પ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તિ, વીતરાગસ્તવ, શ્રાદ્ધવિધિ પ્રમુખ ગ્રંથ રચ્યા, અનેકને મુનિ-દીક્ષા, વાચકપદ,
બાલપણમાં પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું. પ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તિ, વીતરાગસ્તવ, તેમની કૃતિઓ માટે જુઓ મારો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'
પંડિતપદનું પ્રદાન કર્યું અને જયચંદ્ર સૂરિના પટ્ટે તપગચ્છનાથ થયા.' તેમની કૃતિઓ માટે જુઓ મારો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'
પારા ૬૪૯. તેમના પ્રતિષ્ઠા-લેખો સં. ૧૫૦૨ થી સં. ૧૫૧૭ ચૈત્ર શુ. ૧૩ સુધીના મળે છે. તેમાં જોતાં સં. ૧૫૦૭ થી ગચ્છેશ તરીકે તેમ જ
'તપાગચ્છેશ સોમસુંદર સૂરિ શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ શ્રી જયચંદ્ર સૂરિ શિષ્ય શ્રી રત્નશેખર સૂરિભિઃ' એમ પણ તેમની ઓળખાણ આપેલી
છે, અને છેલ્લા સં ૧૫૧૭ના લેખમાં મુનિસુંદર સૂરિના પટ્ટધર તરીકે જણાવ્યા છે; જ્યારે ધ. પ. માં સ્વર્ગવાસ-મિતિ સં. ૧૫૧૭ પોષ વદિ ૬
આપી છે, ત્યારે પ્રતિષ્ઠા-લેખ સં. ૧૫૧૭ ચૈત્ર શુ. ૧૩ નો મળે છે, તો તે વિચારવા જેવું છે. ચૈત્રાદિ હિંદી કે ગૂજરાતી વર્ષ ગણનાને લીધે
આમ હોય. પોતાની સં. ૧૪૯૬ ની શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તિની અને પોતાના સં. ૧૫૧૬ના આચારપ્રદીપ નામના ગ્રંથની અંતે સોમસુંદર-
સૂરિના પાંચ શિષ્ય-સૂરિઓ—મુનિસુંદર સૂરિ, જયચંદ્ર સૂરિ, ભુવનસુંદર સૂરિ, જિનસુંદર સૂરિ, જિનકીર્ત્તિ સૂરિ ગણાવી એ ગુરુઓના
પ્રતાપથી તે કૃતિ રચી એમ કહેવા ઉપરાંત દર્શાવ્યું છે કે ભુવનસુંદર સૂરિ કે જેની પાસે પોતાને ગુણરત્ન સૂરિએ વિદ્યા માટે મોકલ્યા હતા
તે પોતાના વિદ્યાગુરુ હતા, અને પોતાને સાધુરત્ન સૂરિએ બોધ આપી ઉત્તમ માર્ગે દોર્યા હતા.

૧૮ શિષ્યો—તેમના હસ્તદીક્ષિત શિષ્યોમાં પ્રસિદ્ધ શિષ્ય તરીકે (૧) લક્ષ્મીસાગર સૂરિ અને (૨) હેમહંસગણિ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખાયા છે.

(૧) લક્ષ્મીસાગરને સં. ૧૪૭૦ માં છ વર્ષની વયે વડનગર પાસેના તેના ગામ ઉમાપુરમાં મુનિસુંદરજીએ મુનિદીક્ષા આપી હતી ને
મુંડસ્થલમાં સં. ૧૫૦૧ માં વાચક પદવી આપી હતી. ઉક્ત વાચકપદવી પહેલાં સોમસુંદર સૂરિએ દેવગિરિવાસી મહાદેવ નામના શ્રીમંત
વણિકે મેવાડના દેલવાડામાં સં. ૧૪૯૬ માં પંન્યાસ (પંડિત) પદ આપ્યું હતું, અને ઉક્ત વાચકપદ પછી સં. ૧૫૦૮ માં જાપદ્ર (જાઉર) માં
ઉદયનન્દિ સૂરિએ સૂરિપદ આપ્યું. રત્નશેખર સૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં સં. ૧૫૧૭ માં ગચ્છનાયકપદ પ્રાપ્ત થયું. તેમના સ્વર્ગવાસનું ચોક્કસ વર્ષ
ઉપલબ્ધ નથી થયું. પ્રતિષ્ઠા-લેખો સં. ૧૫૫૦ સુધીના ઉપલબ્ધ છે. તેમના પટ્ટધર સુમતિસાધુ સૂરિ સં. ૧૫૫૧ માં સ્વર્ગસ્થ થયા એટલે
તે પહેલાં તેઓ સ્વર્ગસ્થ થયા હશે જ. તેમનું ચરિત્ર તેમના સમયમાં સં. ૧૫૪૧ માં સોમદેવ સૂરિના શિષ્ય પં. ચારિત્રહંસ ગણિના

શિષ્ય સોમચારિત્ર ગણિએ સંસ્કૃત પદ્યમાં રચેલા ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્યમાં આપેલું છે કે જેનો સારભાગ મેં જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસના પારા ૭૨૧ માં આપ્યો છે.

(૨) હેમહંસ ગણિએ પોતાની સં. ૧૫૧૬ ની ન્યાયમંજૂષાવૃત્તિ (મુદ્રિત ય. ગ્રં૦; પી. ૪ પૃ. ૧૭) ની પ્રશસ્તિમાં મુનિસુંદર સૂરિને પોતાના દીક્ષાગુરુ (જુઓ પત્ર ૧૪/૨ ટિ. ૫) સ્પષ્ટ જણાવ્યા છે. તેમના ગ્રંથો વગેરે માટે જુઓ મારો જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પારા ૬૮૦, ૭૦૮, ૭૫૧, ૭૬૪. તેમ જ જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૫૭૭

ग्रन्थकारना शिष्यो

(૩) શુભશીલ ગણિ કે જેમણે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે (જુઓ જૈ૦ સા૦ ઇતિહાસ પારા ૬૮૮, ૭૫૨ ને ૭૫૪) તે પોતાને મુનિસુંદર સૂરિના શિષ્ય તરીકે પોતાની સં. ૧૫૦૯ ની ભરતેશ્વર બાહુબલી વૃત્તિ (પ્ર. દે. લા. પુ. ફંડ) માં ઓળખાવે છે.[1] તેમણે સંસ્કૃતમાં પ્રભાવક કથા નામનો ગ્રથ સં. ૧૫૦૪ (પયોધિ-ખેષુ-ચંદ્ર પ્રમાણ સમયે) રચ્યો તેમાં પોતાના ગુરુભ્રાતાઓ—વિશાલરાજ સૂરિ, રત્નશેખર સૂરિ, ઉદયનંદિ, ચારિત્રરત્ન, લક્ષ્મીસાગર અને સોમદેવ ગણિ બતાવ્યા છે. તે રીતે એ બધા મુનિસુંદર સૂરિના શિષ્યો ગણાય. સં. ૧૫૨૧માં લક્ષ્મીસાગર સૂરિના ગચ્છનાયક-કાલમાં તેમના પ્રસાદથી પંચશતી-પ્રબોધ-સંબંધ નામના રચેલા ગ્રંથમાં છેવટે જણાવે છે કે 'ગ્રંથાગ્રં ૭૭૪૧, ઇતિશ્રી સોમસુંદર સૂરિ-પટ્ટાલંકરણ શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ શ્રી જયચંદ્ર સૂરિ-પટ્ટાલંકરણ-શ્રી રત્નશેખર સૂરિ-પટ્ટાલંકરણ શ્રી લક્ષ્મીસાગર સૂરિ શ્રી સોમદેવ સૂરિ શ્રી રત્નમંડન સૂરિ-શિષ્ય પં. શુભશીલ ગણિ-વિરચિત પંચશતીસબંધે ચતુર્થોધિકાર સમાપ્તઃ' (વે૦ નં. ૨૦૨૦)

(૪) હર્ષસેન કે જેના શિષ્ય હર્ષભૂષણે સં. ૧૪૮૦ થી ૧૪૮૬ માં ગ્રંથો રચ્યા, તેમાં તે પોતાના ગુરુ તરીકે હર્ષસેન ઉપરાંત સોમસુંદર સૂરિ અને મુનિસુંદર સૂરિ તેમ જ મહિમચંદ્ર, જયચંદ્ર, ભુવનસુંદર અને જિનસુંદર સૂરિને પણ જણાવે છે (જૈ. સા. ઇ. પારા ૬૮૫)

(૫) ચંદ્રસેન ગણિ-તેમણે ગુરુના જયાનન્દકેવલિ-ચરિત્ર નામના ગ્રંથને ગુરુભક્તિથી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે શોધ્યો.

(૬) સંઘવિમલે (?) સં. ૧૫૦૧ જેઠ શુદ ૪ ગુરુ દિને સુદર્શન શ્રેષ્ઠી રાસ ગૂ. માં રચ્યો (જૈ. ગૂ. ક. ૧, ૪૨).

१ तपागच्छाधिपः श्रीमन्मुनिसुन्दरसूरयः। तच्छिष्यः शुभशीलाख्यो भरतादिकथां व्यधात् ॥

(૭) સંઘકલશ ગણિએ સં. ૧૫૦૫ માગશર માસે તલવાડામાં સમ્યકત્વરાસ (અષ્ટભાષામાં) રચ્યો (જૈ. ગૂ. ક. ૧, ૪૪) તેમાં તે પોતાને સોમસુંદર સૂરિ, મુનિસુંદર સૂરિ, જયચંદ્ર સૂરિ, વિશાલરાજ સૂરિ એ ચાર તપગચ્છ-ગુરુ તથા રત્નશેખર સૂરિ અને ઉદયનંદિ સૂરિને વદી તે સર્વેનું શિષ્યત્વ સ્વીકારે છે.

(૮) અજ્ઞાત-તેમણે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રપર ગૂ૦ બાલાવબોધ રચ્યો (જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૫૭૩)

(૯) શિવસમુદ્ર ગણિ કે જેના શિષ્ય પં૦ હેમમંગલ ગણિએ સં. ૧૫૧૭માં લખેલ પંચતંત્રની પ્રતિ પાટણના સંઘ ભંડારમાં છે.

(૧૦) શુભસુંદર ગણિ કે જેના શિષ્ય ચંદ્રધર્મ ગણિએ મંડલી નગરે પ્રાકૃત વ્યાકરણ-અષ્ટમોધ્યાયની લખેલી પ્રત પાટણના ફોફલીયાવાડાના ભંડારના દાબડા ૭૩મામાં છે.

(૧૧) વિશાલરાજ કે જેના શિષ્ય સુધાભૂષણના શિષ્ય જિનસૂરે ગૌતમપૃચ્છા પર ગૂ. માં બાલાવબોધ રચ્યો. (જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૫૭૯)

ટીકાકાર ધનવિજયગણિ.

૧ પરિચય—આ ટીકાકાર પોતાનો પરિચય સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથના દરેક અધિકારની પોતાની ટીકાની અંતે “શ્રી તપાગચ્છનાયક-ભટ્ટારક શ્રી મુનિસુંદર સૂરિએ રચેલા, તેમની પટ્ટ પરંપરામાં પ્રભાવક એવા પાતસાહ શ્રી અકબ્બરના પ્રતિબોધક-ભટ્ટારક શ્રી હીરવિજય સૂરિ શ્રી વિજયસેન સૂરિએ જેનો અર્થ વિચાર્યો છે એવા, (અને) સોળ શાખાવાળા, અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની અધિરોહિણી નામની ટીકા, સકલ શાસ્ત્રરૂપી કમલના પ્રદ્યોતન (સૂર્ય) એવા મહોપાધ્યાય શ્રી કલ્યાણવિજય ગણિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી ધનવિજય ગણિએ બનાવેલી છે.” છેવટે બે શ્લોકમાં પોતે જણાવે છે કેઃ “શ્રી હીરવિજય સૂરીશ્વરના શિષ્ય વિબુધવર રામવિજયે[1] અને શ્રી સુમતિવિજય વાચકના

---

૧ ખંભાતના શ્રીમાળી રત્નપાલ દોશીનો ભાર્યા ઠકાથી થયેલ પુત્ર રામજી, તે ત્રણ વર્ષનો થયો ત્યાં માંદો પડ્યો. હીરસૂરિને વાંદવા બોલાવ્યા. તે સાજો થાય તો દીક્ષામાં દેવાની માતપિતાએ હા પાડી. આઠ વર્ષનો થયો તે વખતે તેને દીક્ષા દેવામાં ભારે કોલાહલ થયો. સૂબા સિતાબખાન પાસે ફર્યાદ ગઈ.

શિષ્ય સૂરવિજય[1] પંડિતે પણ સાથે મળીને આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની પદઘટના-ટીકા શોધી છે અને તેને દોષના જ્ઞાતા એવા નિર્દોષ જનોએ દોષ વગરની ખરેખર કરવી ઘટે."

ગુરૂ-મહોપાધ્યાય કલ્યાણવિજય તેજસ્વી અને પ્રભાવશાલી થયા. તેઓ હીરવિજય સૂરિના દીક્ષિત શિષ્ય હતા-વીસા પોરવાડ (હી. રાસ પૃ. ૨૨૧) લાલપુરના હરખાશાહને ત્યાં ભાર્યા પુંજીથી જન્મ સં. ૧૬૦૧ આસો વદિ ૫ શનિ, નામ ઠાકરશી, દીક્ષા સં. ૧૬૧૬ વૈશાખ વદિ ૨, ઉપાધ્યાયપદ સં. ૧૬૨૪ ફાગણ વદિ ૭ પાટણમાં હીરવિજય સૂરિએ આપ્યું. સં. ૧૬૪૪ માં શ્રીમાલી સંઘપતિ ઇંદ્રરાજે (જયપુરના) વૈરાટ નગરમાં બંધાવેલા ઇંદ્રવિહાર નામના જિનાલયમાં પ્રતિષ્ઠા કરીઃ—જુઓ શ્રી જિનવિજયનો જૈન પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ ૨ નં. ૩૭૯. વળી રાજપીપલાના રાજા વચ્છ ત્રિવાડીના મધ્યસ્થપણામાં બ્રાહ્મણો સાથે વાદ કર્યો, જૈન ધર્મમાં પ્રરૂપિત દેવ-ગુરૂ-ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું, ને રાજાને પ્રસન્ન કર્યો. તેઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પારંગત થયા હતા. (હીર. રાસ પૃ. ૩૦૦ થી ૩૦૨) (વિશેષ માટે જુઓ મારી સંપાદિત કરેલી

સૂરિને નાસવું પડ્યું. આખરે પિપલોઈમાં દીક્ષા આપી નામ રામવિજય રાખ્યું. પછી પંન્યાસપદ દીધું. (હીર. રાસ પૃ. ૪૧, ૪૨, ૫૩, ૫૪) આ રામવિજય નીચે જણાવેલ રામવિજય હોવા જોઈએઃ—

શ્રી હીરવિજયસૂરિના નિર્દેશથી મહો૦ વિમલહર્ષગણિ મહો૦ કલ્યાણવિજયગણિ મહો૦ સોમવિજયગણિ વાચક લબ્ધિસાગરગણિ પ્રમુખ ગીતાર્થોએ મળીને જે મહો૦ ધર્મસાગર કૃત પટ્ટાવલી શોધી હતી તેનો પ્રથમાદર્શ હીરવિજય સૂરિના શિષ્ય પં૦ રામવિજય ગણિની સહાયથી પં૦ જયવિજય ગણિએ લખ્યો હતો. વળી 'શ્રી તપાગચ્છીય પંડિત શ્રી રામવિજયગણિ-ચરણસેવી પંડિત શ્રી વિજયગણિએ' રચેલી કુમારસંભવ મહાકાવ્ય પરની સંબોધિકાસમા નામની વ્યાખ્યા-ટીકા મળે છે, તો તે વિજય ગણિના ગુરૂ રામવિજય ગણિ સંભવતઃ હીરવિજય સૂરિના શિષ્ય આ રામવિજય ગણિ હશે. (પ્ર. સં. પૃ. ૩૦૬ નં. ૧૧૯૮).

૧ મૃગાવતી આખ્યાનની એક પ્રત (પ્ર. સંગ્રહ પૃ. ૧૮૪)ની અંતે લેખકપ્રશસ્તિ એમ છે કેઃ—લિ૦ च तपागच्छाधिराज भट्टारकपुरंदर भ० श्री हीरविजयसूरीश्वरशिष्यमहोपाध्यायश्री सुमतिविजय गणि शिष्य पंडितसभाशृंगारहार पंडित सिंहविजय गणि शिष्य पंडित श्री सूरविजय गणिभिरेरिति सं० १६७५

જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળામાં પ્રકટ થયેલ તેમના જ શિષ્ય જયવિજયે તેમની જ હયાતીમાં સં. ૧૬૫૫ આસો શુ. ૫ ને દિને રચેલો કલ્યાણવિજયગણિ-રાસ, અને શિષ્ય પરિવાર માટે જુઓ જૈનસ્તોત્રસંદોહ ભાગ બીજો-પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૨૨ થી ૧૩૨) તેઓ સં. ૧૬૫૭ સુધી હયાત હતા એમ શ્રી વિજયતિલક સૂરિ રાસની પ્રસ્તાવના પરથી જણાય છે. તેમનો સ્વર્ગવાસ ક્યારે થયો તે જાણી શકાયું નથી. વિદ્વાન્ શિષ્યસમુદાય બહોળો હતો અને તેમાં આપણા આ ટીકાકાર ધનવિજય પણ એક સમર્થ વિદ્વાન્ શિષ્ય હતા. આ ધનવિજયના તે ગુરુની પાદુકા શત્રુંજયની તલેટીમાં ત્રણ થુભમાંની એક થુભમાં છે. (હીર. રાસ પૃ. ૨૦૦)

ઋષભદાસના સં. ૧૬૮૫ માં રચેલા ને આનંદકાવ્ય મહોદધિ, મૌ. ૫ માં છપાયેલા હીરવિજય સૂરિ રાસના આધારે જાણી શકીએ છીએ કે-ઉપર્યુક્ત હીરવિજય સૂરિએ સં. ૧૬૩૧ માં અમદાવાદમાં એક સાથે અઢાર જણને દીક્ષા આપી હતી તેમાં ધનવિજય નામના સાધુ પણ હતા કે જેમની સાથે તેમના બે ભાઈ (કમલ અને વિમલ) તથા તેમના માતા પિતાએ પણ દીક્ષા લીધી હતી;[1] ઉક્ત સૂરિ અકબર બાદશાહના નિમંત્રણથી ફતેપુર સીક્રી સં. ૧૬૩૯ જેઠ વદિ ૧૩ ને દિને તેના દરબારમાં પ્રથમ ગયા ત્યારે તેમની સાથેના ૧૩ સાધુઓ પૈકી તે સૂરિના પ્રધાન (દીવાન) સમાન આ ટીકાકાર શ્રી ધનવિજય હતા, એટલે જે અનેક પંડિતો વિહાર કરતા સાથે આવ્યા

वर्षे चैत्र सुदि द्वितीया तिथौ श्रीमज्जंबूसरमहानगरे। सुविहितसाधुशिरोमणि श्रीविजयसेनसूरीश्वर-शिष्य भट्टारक श्रीविजयतिलकसूरिविजयराज्ये ॥—આમાં જણાવેલા સૂરવિજય ને આ ટીકાના શોધક સૂરવિજય એક લાગે છે, જો કે ટીકામાં સૂરવિજયને સુમતિવિજયના શિષ્ય કહેલ છે ને આમાં પ્રશિષ્ય કહેલ છે. આ લેખક સૂરવિજય માટે મેદનીપુર (મેડતા) માં સપ્તપદાર્થીની પ્રત સં. ૧૬૬૨ માં લખાઈ (પ્રશસ્તિ સંગ્રહ પૃ. ૧૬૭). સુમતિવિજય મૂળ લોકાગચ્છના જિણદાસ ઋષિ કે જેણે તે ગચ્છ તજી હીરવિજય સૂરિની આજ્ઞા સ્વીકારવાથી તપાગચ્છમાં દીક્ષા લેતાં તેને ૩૮ ઉપાધ્યાયોએ સુમતિવિજય એ નામ આપ્યું. સં. ૧૬૨૨ લગભગ (હીર. રાસ પૃ. ૪૧ ને ૪૨)

૧ ધનવિજય પંચ જણસ્યું તિહાં સંજમ લીએરે, કમળ વિમળ બે ભ્રાત; માત તાત ને સંયમ પોતે આદરે રે, જગ જોવાને જાત. × × × × ઇત્યાદિક મનુજ અઢાર. (હીર. રાસ પૃ. ૫૭)

હતા તે પૈકી તે એક હતા.[1] અકબર શાહ પાસે ડાબર તળાવમાં મત્સ્યવધ બંધ કરાવવામાં તે સૂરિને આ ધનવિજયનો સાથ હતો.[2] હીર સૂરિ ખંભાતમાં ચોમાસું હતા ત્યારે ત્યાંના હબીબલા નામના ખોજાએ તે સૂરિને ગામ બહાર કાઢ્યા હતા, એટલે ધનવિજય અકબર શાહ પાસે જઈ શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય દ્વારા તે ખોજાને સખત નસીયત કરતું ફરમાન મેળવી ખંભાત આવ્યા ત્યાં તેને પંડિતપદ આપવામાં આવ્યું. સં. ૧૬૪૭.[3] સં. ૧૬૪૮ માં હીર સૂરિ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે ત્યાંના સૂબા આજમખાને તેમને ઘણું માન આપ્યું, તે વખતે ધનવિજય આજમખાનને મળ્યા હતા ને શત્રુંજય ને ગિરનારની માગણી કરી હતી;[4] તેણે સોરઠ જઈ આવ્યા પછી હું કરીશ એમ કહ્યું. પછી સતા જામ સાથે લડાઈ કરી નવાનગર લૂંટી ને જીતી, જૂનાગઢ જીતી આજમખાન અમદાવાદ આવી તુરત જ હીર સૂરિને પણ સાથે આવી મળવા જણાવ્યું એટલે હીર સૂરિ, સોમવિજય ને ધનવિજય તે ખાનના મહેલમાં જઈ મળ્યા–ધર્મ–વાર્તાલાપ પછી કંઈ માગવાનું કહેતાં પોતાના શ્રાવક જગડુશાહને કેદ કર્યો હતો તેને છોડવાની માગણી કરી; અને તેણે તે સ્વીકારી તે શાહને છોડી મૂક્યો.[5]

---

૧ લાભવિજય ગણિ ને મુનિવિજે, ધનવિજય ચેલો અતિ ભજે; પુણ્યવિજય ને જસવિજય જોઈ, અનેક સાધ વલી મુંઢિ જોઈ. (હીર. રાસ પૃ. ૧૦૮)

૨ તેણી રાતિં મુનિ ધનવિજય, લીધા છડીદાર ત્યાંહિ; ડામર તલાવ આવી કરી, જાલ મના કીયા માંહિ. (હીર. રાસ પૃ. ૧૨૮)

૩ ધનવિજય ધીરજનો ધોરી, અકબર પાસે જાય; શાંતિચંદ મુનિને તે મળીઓ, ભાખી સકલ કથાય.
અરજ કરી અકબર શાહનિ, સુંણતાં સબલો ખીજે; કુદ્દણકું પઈજારો મારી, આંધી અબ આણીજે. × × ×
કરી ફરમાન આપ્યું મુનિવરનિ, ધનવિજય લેઈ આવે; શ્રાવક જન હરખ્યા નર સહૂયે, જાણ ખોજાને થાવે. (હીર. રાસ પૃ. ૧૬૭)

૪ ધનવિજય પડિત પદવી હોય, ફરમાન તણો તે મહિમા જોય; સંવત સોલ અડતાલો યદા, આજમખાન જાયે સોરઠ તદા.
ધનવિજય મલિયો તવ જઈ, કરે હીર દુઆ તુમ્હ સહી. × × × ધનવિજય બોલ્યો તેણીવાર, માગ્યો શેત્રુંજ ને ગિરનાર. × × ×
(હીર. રાસ પૃ. ૧૭૦ અને ૧૭૩)

૫ ઇણેં અવસર નર આજમખાંન, આવ્યો વેગેં પુરુષનિધાન; બુલાઓ હીરકું બઇઠિઈ કહીં, તીન યતીસ્યું આઓ અહીં.

આ પરથી સ્પષ્ટ છે કે ધનવિજય પણ મૂળે હીરવિજય સૂરિના દીક્ષિત શિષ્ય હતા અને તે સૂરિના વિશ્વાસપાત્ર હોઈ પ્રધાનપદ ભોગવતા હતા, ને તેમની પાસેથી પંન્યાસ–પંડિતપદ મેળવનાર હતા.

આ ધનવિજય પ્રાજ્ઞે અકબ્બર બાદશાહનાં ફરમાન મેળવીને મેડતામાં સ્વગુરુ હીરવિજય સૂરિનો અને પોતાનો મહિમા બતાવ્યો—ત્યાં જૈન મંદિરો પર મ્લેચ્છો કર લેતા તેમાંથી તેને મુક્ત કરાવ્યાં અને ત્યાં જૈનોને વાજાં વગાડવાનો નિષેધ હતો તે વગાડવાનું કરાવ્યું. [તેમના મુખ્ય શિષ્ય ગુણવિજયના શિષ્ય રામવિજયના પુણ્યાર્થે વિશેષાવશ્યકવૃત્તિની ૨૮૩૫૫ ગ્રંથાગ્રની ૪૯૩ પત્રની (ગો. ના. સંગ્રહની) પ્રતને જ્ઞાનકોશમાં મૂકી હતી તે તેની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે.[1]]

તેવી રીતે અકબ્બર બાદશાહ પાસેથી હસ્તલેખિત ફરમાન લાવીને ધનવિજયે સૂરત આદિ નગરમાં મોગલાશ્રિત જિનમંદિર અને

હીર સોમ ત્રીજો ધનવિજે, ભાણુવિજય ચોથો તો ભજે; છાનો સોય રહ્યો નરબીહ, ત્રણ્ય પુરૂષ ચાલ્યા જિમસીહ. (હીર. રાસ પૃ. ૧૭૪)
ઉત્તર નરતો આપતો, કરતો હીર સબાબ; જગડુસાહ મુંકાવિઓ, બૂઝવ્યો ઘણું નબાબ. (હીર. રાસ પૃ. ૧૭૫)

—આ ઉતારા ભરૂચની સં. ૧૮૨૫ ની હીર. રાસની હસ્તપ્રત સાથે સરખાવી લીધા છે.

૧ श्री हीरविजयसूरीश्वरचरणांभोजभृंगराजनिभः । यो धनविजयः प्राज्ञोऽभूद् भुवि विख्यातवरकीर्त्तिः ॥ १ ॥
साहिअकब्बरपार्श्वादानीय सत् स्फुरन्मानान् । यो मेडताख्यनगरं प्रभावयामास पुण्याढ्यः ॥ २ ॥
श्री हीरगुरुमहिम्नः स्वप्रभया यस्तु मित्रसमदीप्तिः । तत्र च जैनविहारान् म्लेच्छकरान्मोचयामास ॥ ३ ॥
जैनाग्रे प्रतिषिद्धान्यपि दस्युभिरेव मेडतानगरे । यः पंचशब्द–भूषित–वादित्राणि प्रवादयामास ॥ ४ ॥
तच्छिष्य गुणविजयाह्वस्सुधीस्सुधीमंडलीषु यो मुख्यः । चित्कोशेऽमुंचदिमां तच्छिष्य रामः प्रतिं पुण्यां ॥ ५ ॥

ઉપાશ્રયો હતાં તે છોડાવ્યાં, અને તેમને શ્રાવકો પાસે અનુક્રમે જિનાબિંબ અને સાધુઓ સહિત કરાવ્યાં (જુઓ પદ્મસાગર કૃત 'જગદ્‌ગુરુ કાવ્ય, શ્લોક ૧૯૯).[1]

સં. ૧૬૫૦ (પ્ર૦) ચૈત્ર પૂર્ણિમા દિને શ્રીહીરવિજય સૂરિના મહિમાથી આનંદિત થઈ બાદશાહ અકબરે શત્રુંજયની યાત્રાએ જનાર બધા મનુષ્યો પાસેથી મસ્તકકર (માથાવેરો-મુંડકો) લેવાનો નિષેધ કર્યો છે તેજ દિવસે તે સૂરિના શિષ્ય શ્રી વિમલહર્ષ ગણિએ 'મુનિશતદ્વય પરિકર સહિત' શ્રી શત્રુંજયની યાત્રા કરી હતી અને તે બસો મુનિઓમાં પં. દેવહર્ષ ગણિ, આ પં૦ ધનવિજય ગણિ, પં. જયવિજય ગણિ જસવિજય-હંસવિજય ગણિ મુનિ (વે)સલાદિ હતા (શ્રી જિનવિજય સંપાદિત પ્રાચીન-જૈન-લેખ-સંગ્રહ ૨ લેખાંક ૩૩)

શ્રી જયાનંદ સૂરિએ રચેલ સાધારણજિનસ્તોત્રની અવચૂરિ સહિતની ત્રિપાઠ પ્રત જૈનાનંદ પુસ્તકાલય સુરતમાં છે તેમાં છેવટે 'संवत् १६६५ वर्षे श्री राजनगरे पंडितपुरंदर पं० श्री कमलविजयगणिशिष्येण कीर्त्तिविजयगणिना पंडित श्री धनविजयगणि-वचसा लिखितं' એમ જણાવ્યું છે (પ્ર. સં. પૃ. ૧૭૧ નં. ૬૭૯) તો તે ધનવિજય તે આપણા ધનવિજય લાગે છે અને કમલવિજય તે ધનવિજયના સંસારી સહોદર જણાય છે.

વિજયદેવસૂરિ સાગર મતમાં ભળતાં ઉપસ્થિત થયેલ ઝઘડામાં ધનવિજયજીએ જે ભાગ લીધો છે તે કંઈક શાન્ત અને સૌમ્ય ભાવે હતો એમ જણાય છે. વિજયતિલકસૂરિ-રાસપરથી જણાય છે કે વિજયસેનસૂરિએ ખંભાતમાં સં. ૧૬૭૧ (હિંદી ૧૬૭૨) જેઠ વદિ ૧૧ દિને સ્વર્ગવાસ કર્યા પછી વિસલનગરથી વિજયદેવસૂરિ પાટણ ગયા ને ત્યાંથી ધનવિજયને, અમદાવાદથી નેમિસાગર ને ભક્તિસાગરને બોલાવવા ત્યાં મોકલ્યા હતા. ધનવિજયે અમદાવાદ આવી નેમિસાગરને ખંભાત મોકલ્યા ને પોતે ભક્તિસાગર સાથે પાટણ આવ્યા. સં. ૧૬૭૨ માં મકરૂબખાન ગૂજરાતનો સૂબો થયો તે વખતે તે ખાન જાલોરથી અમદાવાદ આવતાં સિદ્ધિચંદ્ર કવિ પણ સાથે અમદાવાદ આવવા નીકળ્યા

1 अन्येद्युर्नरनाथहस्तलिखितं लात्वा त्रिलोकीगुरोः, शिष्याः श्रीगुरुमान्यधन्यविजयास्तद् मृत्यसंशोविताः।
सूरत्यादिषु मुद्गलाश्रितजिनौकः साधुसद्मव्रजं, तन्मुक्तं जिनबिम्बसाधुकलितं श्राद्धैस्तदाऽऽकारयन् ॥
આમાં જણાવેલ ધન્યવિજય છંદને અનુકૂલ થવા ધનવિજય માટે મૂકેલ છે એમ લાગે છે.

ને સિદ્ધપુર આવ્યા, ત્યારે પાટણમાં વિરાજેલા વિજયદેવસૂરિએ અબજી મહેતા વગેરે શ્રાવકોને ધનવિજય સાથે સિદ્ધપુર મોકલ્યા, ને તેમને પાટણ આવી વાચકપદ લેવા કહ્યું. આ લાલચમાં સિદ્ધિચંદ્ર પડ્યા નહિ ને પરબારા અમદાવાદ ગયા. ત્યાં ઉપાધ્યાયો અને મુનિઓએ મળી રામવિજય પંડિતને સૂરિપદ આપી વિજયતિલક સૂરિ નામ આપ્યું. સં. ૧૬૭૩ પોશ શુદિ ૧૨. ને તે સમયમાં ધનવિજય પંડિતને વાચકપદ આપ્યું. ઉક્ત સૂરિ સ્વર્ગસ્થ (સં. ૧૬૭૫ મા) થતાં તેની ગાદીએ આવેલ વિજયાનંદસૂરિએ મેવાડમાં વિહાર કર્યો ત્યારે તેમની સાથે આઠ ઉપાધ્યાયો પૈકી ધનવિજય વાચક પણ હતા. (જુઓ વિજયતિલકસૂરિ-રાસ). આ ધનવિજય અને આપણા ટીકાકાર ધનવિજય બંને પ્રાયઃ એક હોય; અને તેમ હોય તો એમ લાગે છે કે મૂળ હીરવિજય સૂરિના દીક્ષિત શિષ્ય, પછી કલ્યાણવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય તરીકે, પછી તે ઉપાધ્યાયના સ્વર્ગવાસ પછી વિજયદેવ સૂરિની આજ્ઞામાં, પછી વિજયતિલક સૂરિની આજ્ઞામાં, રહી વાચકપદ મેળવ્યું, ને વિજયતિલક સૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના પટ્ટધર વિજયાનંદ સૂરિની સાથે રહ્યા, ને પાછા વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા લાગે છે, કે જેમનો નામોલ્લેખ પોતાના રચેલા છ કર્મગ્રંથપરના તેમજ લોકનાલસૂત્રપરના બાલાવબોધમાં કર્યો છે.

૨ સંશોધક—શ્રી વિજયસેન સૂરિના પાદસેવી-શિષ્ય પ્રાજ્ઞ સંઘવિજયગણિએ કલ્પસૂત્ર પર કલ્પ-પ્રદીપિકા નામની ટીકા સં. ૧૬૭૪ (વેદાદ્રિ-રસ-શીતાંશુ મિતાબ્દે વિક્રમાર્કતઃ) માં રચી, તેને આ ધનવિજય ગણિએ શોધી. આની બે પ્રતિઓ ભાંડારકર ઓ. ઇન્સ્ટિટયુટમાં છે તેમાંની એક સં. ૧૬૮૦ આશ્વિન શુકલ પ્રથમા સોમવારે લખેલી છે, અને બીજી પ્રતિમાં શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે 'સંપ્રતિ તેના (વિજયસેન સૂરિના) પટ્ટધર વિજયાનંદ સૂરિના રાજ્યમાં વિજયપ્રમોદ કરનારી સં. ૧૬૮૦ માં શોધી.') ત્રીજી પ્રતિ ખેડા ભંડારમાં મળે છે તેમાં એમ છે કે 'સંપ્રતિ વિજયદેવ (સૂરિ) ના રાજ્યમાં સં. ૧૬૮૧ માં શોધી.' અને ચોથી લીંબડી ભંડારમાં છે. વિજયદેવ સૂરિ અને વિજયાનંદ સૂરિ-એ બે સૂરિઓ તત્કાલે વિદ્યમાન હોઈ સાગરમતના ઝઘડાને પરિણામે હોંસાતોસીમાં આમ ફેરફાર જોવામાં આવે છે.[1]

---

૧ ભાંડારકર ઈ. ની. બે પ્રતિમાં શ્રી કાપડીઆ કૅટેલૉગ ૧, પૃ. ૧૧૫ ને ૧૧૭. એમ છે કેઃ—

श्री देवविमल गणिએ विजयदेव सूरिना राज्यमां हीरसौभाग्य महाकाव्य स्वोपज्ञ टीका सहित (सं. १६७२ ने १६८५ वचमां) रचीने पूर्ण कर्युं ते पण आ धनविजय गणिએ शोध्युं.[1]

3 ग्रंथकार—अध्यात्मकल्पद्रुम परनी टीका तेमणे रची. (पत्र ७८ ल. सं. १९५१ नं. ४४५ जैनानंद पु. सुरत) रचनासंवतनो के गच्छनायकनो उल्लेख अते करेलो नथी; अनुमाने એम कही शकाय के तेमणे उपाध्याय थया पछी ते तरीके रचेल छे એटले सं. १६७३ मां वाचकपद मेळवनार अने आ टीकाकार अने એक होय तो ते पछी आ टीका रची गणाय ज्यारे रत्नचंद्र गणिએ ते पर टीका सं. १६७४ मां रची छे तो ते टीका पछी तेनी अपेक्षाએ विस्तृत એवी धनविजयनी टीका रचाई होय—એम अनुमान थाय छे. बंने એक बीजाथी स्वतंत्र टीका लागे छे.

---

(१) श्रीमत्कल्याणविजयवाचककोटीतटीकिरीटानां । शिष्यैः श्री धनविजयैर्वाचकचूडामणीमुख्यैः ॥ ३ ॥
कल्पप्रदीपिकायाः प्रतिरेषा शोधिता चिरं जयतु । मात्सर्यमुक्तमानसुविबुधैरपरैश्च संशोध्या ॥ ४ ॥

—ग्रंथाग्रं ३२०० । संवत् १६८० आश्विनमासे शुक्लपक्षे प्रतिपत्तिथौ सुधाकरवासरे लिखितेयं कल्पप्रदीपिका स्ववाचनार्थं परोपकाराय ।—

(२) संप्रति तत्पट्टधरश्रीविजयानंदसूरिविभुराज्ये । विजयप्रमोदकारिणि गगनाष्टरसेंदु मित वर्षे १६८० ॥ ७ ॥

એम जणावी पछी उपरना बे श्लोक छे.

(३) संप्रति विजयदेव राज्ये वसुधाष्टरसेन्दुमित वर्षे १६८१ ॥

એम जणावी पछी धनविजयवाळा बे श्लोक उपरना मूक्या छे. स. १७१४ आसो शु. १५ सोम. पं संघविजयगणि-शिष्य गणि माणेकविजय-शिष्य-गणि लक्ष्मीविजय लि० सर्व ग्रंथ ५०६६ वडनगरे पत्र १२२ खेडा भंडार—એम खेडा भंडारनी टीकाकारना प्रशिष्ये लखेली प्रतिमां छे. लींबडी भंडारमां प्रत छे तेमां पण आ प्रमाणे छे ने विशेषमां कह्युं छे के 'जेनो प्रथमादर्श देवविजय गणिએ लख्यो.'

1 कल्याणविजयवाचक वासवशिष्येण काव्यमिदमखिलम् । समशोध्यत धनविजयाभिधवाचकवसुमतीपतिना ॥ २१ ॥

—हीरसौभाग्यकाव्यांते प्रशस्तिः

તેમણે તપગચ્છાધિપતિ વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં રાજનગરના ઊષ્માપુરમાં-ઉસમાન પરામાં સં. ૧૬૯૯ પૌષ માસમાં પુષ્ય નક્ષત્રે ૧૦૮ શ્લોકમાં આભાણુક-શતક સંસ્કૃતમાં રચેલ છે. આભાણુક એટલે કહેવત, ઉખાણું. એવી સો એક કહેવતોનો ઉપયોગ ધર્મોપદેશ-લેશ તરીકે તે શતકમાં છે. ગૂર્જર કવિઓમાં સં. ૧૫૬૫માં શ્રીધરે રાવણ મંદોદરી સંવાદમાં, સં. ૧૬૦૦ લગભગ માંડણે પ્રબોધબત્રીશીમાં અને ૧૮મા શતકમાં શામળભટ્ટે અંગદવિષ્ટીમાં ગૂજરાતી કહેવતોનો ઉપયોગ કર્યો છેઃ દા. ત.

सूर्यं प्रति रजः क्षिप्तं स्वचक्षुषि पतिष्यति । गुरुं प्रति कृतावज्ञा सा तथा तस्य भाविनी ॥ —આભાણુકશતક શ્લોક ૪૨

—જેમ સૂર્ય પ્રત્યે ફેંકાયેલી ધૂળ પોતાની આંખમાં પડે છે, તેમ ગુરુ પ્રત્યે કરેલી અવજ્ઞા તેજ પ્રમાણે તેવા ભાવવાળી-પોતાની અવજ્ઞારૂપ બને છે.

રાવણ—રજ સૂરિજ સાહમીં મ મ નાંખિ, અબલા! ધૂલિ ભરાસિઈ આંખિ. —રાવણ-મંદોદરી-સંવાદ ૭૯૭ પૃ. ૧૦૫

मर्दयित्वोदरं तेन शूलमुत्पादितं स्वतः । विधाय संगतिं मूढैः सम्यक्त्वं मलीनीकृतं ॥ —આ. શ. શ્લોક ૪૮

—મૂઢ-મિથ્યાદષ્ટિ મૂર્ખ સાથે સંગત કરીને સમ્યકત્વ-સમ્યગ્દર્શન મલીન કરવું તે સ્વતઃ પેટ ચોળીને શૂળ ઉત્પન્ન કરવા જેવું છે.

મંદોદરી-વીંઝુ વીછાંણુનિં વનરાય, ઉર ફાડીનિં અલગા થાય; ગહિલપણિ જો ગિલસિ ગૂલ, પેટ મિસલી ઉપાયૂં શૂલ. રા. મં. સં. ૬૭૮ પૃ. ૮૬

વિધિ પખિ હોમ કર્યા નહિ ઘણા, જાંણ્યૂં વીર હસિ આપણા; સબલ મંત્રઈ સાધના કરી, તે ચેડા થયા સામ્હા ફરી.

વિણુ કિરિયા વિણુઠું છઈ મૂલ, પેટ ચોલી ઊપાયૂં સૂલ. —પ્રબોધબત્રીશી ૧ ભક્તિ બીશી ૮ પૃ. ૨.

આ નાનો ગ્રંથ આગમોદયસમિતિ નં. ૪૯માં મુદ્રાંકિત થઈ બહાર પડ્યો છે અને તેના શ્લોક ૧૦૫નું ગૂજરાતી ભાષાંતર હમણાં જ 'જૈનધર્મપ્રકાશ'ના સં. ૧૯૯૭ના વૈશાખ માસના અંકના પૃ. ૬૫ થી ૭૨માં પ્રકટ થયું છે.

તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાતા અને બહુશ્રુત હતા એટલું જ નહિ પણ દેશભાષા–ગૂજરાતીમાં પદ્યમાં ૭ કડીની વિજયસેન સૂરિપર સઝાય (જૈ. સઝાયમાળા પૃ. ૧૨) ૩૭, કડીનું શત્રુંજયસ્તવન અને ૪ કડીની શત્રુંજયમંડણસ્તુતિ (કે જે બંને આ પ્રસ્તાવનાના પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે). ગદ્યમાં પોતે રચેલા ત્રણ બાલાવબોધ પણ ઉપલબ્ધ થાય છેઃ—(૧) છ કર્મગ્રંથ પર બાલાવબોધ સં. ૧૭૦૦ માં ખંભાતમાં વિજયદેવ સૂરિના રાજ્યમાં રચ્યો.[1] અને તે કર્મગ્રથ–સ્તબકની પ્રત પોતે સં. ૧૭૦૨ જ્યેષ્ઠ વદ ૧૦ ગુરૂને દિને પરોપકારાદિપુણ્યાર્થે લખેલી હાલ અમદાવાદના વિજયમે. સૂરિ સંગ્રહ જ્ઞાનભંડારમાં છે. (પ્ર. સગ્રહ પૃ. ૨૧૩ નં. ૭૬૯) (૨) લોકનાલસૂત્ર પર ભાષાવૃત્તિ એટલે બાલાવબોધ સં. ૧૭૦૧ માં યા ૧૭૦૯ પહેલાં રચેલ છે. પીટર્સન રીપોર્ટ ૩, પૃ. ૨૨૩ માં નોંધેલ તે કૃતિનો રચના સંવત્ ત્રુટક (?) સાંપડે છે,[2] પણ તેમાં વિજયસિંહ સૂરિ સહિત વિજયદેવ સૂરિના રાજ્યમાં 'શશિ વારિધિ શશિ...સંખ્ય' વર્ષમાં ભાદ્રપદ માસમાં રાજનગર–અમદાવાદમાં રચના કરી એમ જણાવેલું છે ને ઉક્ત વિજયસિંહ સૂરિ સં. ૧૭૦૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા, તેથી તે પહેલાં રચેલ એ નિર્વિવાદ છે. મને લાગે છે કે સંવત્ ઉતારતાં ત્રુટક હોય એમ જણાવ્યું છે, પણ તે ત્રુટક નથી. તે સં. ૧૭૦૧ બરાબર સૂચવે છે, (૩) કર્પૂરપ્રકરણપર સ્તબક (ટબો–બાલાવબોધ). તેની ૩૯ પત્રની પ્રત લીંબડી ભંડારમાં છે. ધનવિજયની કૃતિ તરીકે હરિષેણુ શ્રીષેણુરાસ નં. ૩૬૪ સને ૧૮૮૨–૮૩ના સરકારી

---

१ **संयमशत**मिते वर्षे माघे मासे सिताभिधे पक्षे । श्री वीरगणमिति तिथौ नगरे **स्तंभनक पार्श्वयुते** ॥ १ ॥
श्री**विजयदेव**सूरीश्वरराज्ये प्राज्यपुण्यपुण्यतिथौ । **कर्मग्रंथ**व्याख्या लोकगिरा किंतु लिखितेऽयं ॥ २ ॥
सकलागमकषपट्टश्रीमत्**कल्याणविजय**शिष्येण । वाचक**धनविजयेन** परोपकारादिपुण्यकृते ॥ ३ ॥
औत्सुक्यवशान्मतिमायतश्चावितथं यदत्र लिखितं स्यात् । गीतार्थैः संशोध्यं मयि हितहेतुसमुद्दिश्य ॥ ४ ॥

—જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૩ પૃ. ૧૬૧૨

२ लोकगिरावृत्तिरियं विनिर्मिता **लोकनालिसूत्रस्य** । वाचक**धनविजयेन** स्वपरकृते **राजवरनगरे** ॥ १ ॥
श्रीविजयदेवसूरीश्वरराज्ये **विजयसिंहसूरियुते** । **शशिवारिधिशशि...**संख्ये वर्षे वर **भाद्रपदमासि** ॥ पी. ३, २२३

સંગ્રહના શ્રીધર ભાંડારકરના કેટેલોગમાં અને જૈ. ગૂ. ક. ૧ પૃ. ૩૯૬માં જણાવેલ છે; પણ તેની હસ્તપ્રત નિર્ણયસાગર પ્રેસે કૃપા કરી ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટમાંથી મંગાવી આપવાથી તે જોતાં તે કૃતિ વિમલહર્ષ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય પં. આણંદવિજયના શિષ્ય ધન્નવિજય-ધન્યવિજયે વિજયસેનસૂરિ રાજ્યે (સં. ૧૬૭૪ પૂર્વે) ડીસામાં રચી છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે; એટલે તે ધન્યવિજય આ ધનવિજયથી જૂદા છે, અને તે કૃતિ આ ધનવિજયની રચેલી નથી. આ ધનવિજયના ગુરૂબંધુઓ ઘણા હતા તે પૈકી લાભવિજયના શિષ્ય નયવિજયના શિષ્ય પ્રસિદ્ધ ન્યાયવિશારદ અને ન્યાયાચાર્ય યશોવિજય ઉપાધ્યાય થયા એ નોંધવા યોગ્ય છે.

શિષ્યમંડળ—તેમના શિષ્ય ગુણવિજય ને પ્રશિષ્ય રામવિજય ઉપર જણાવાઈ ગયા છે. તેમના બાંધવ વિમલવિજય હતા ને તે બંનેના શિષ્ય કીર્ત્તિવિજયના શિષ્ય જયવિજયે સં. ૧૭૩૪માં દશાડામાં જયવિજયકુંવર-પ્રબંધ ગૂજરાતીમાં રચ્યો. (જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨ પૃ. ૨૯૭) તે જયવિજયના શિષ્ય સુમતિવિજયના શિષ્ય રામવિજય સં. ૧૭૮૫માં રાજનગરમાં રચેલા શાંતિજિન રાસ તેમ જ બીજી અનેક ગૂજરાતી પદ્યકૃતિઓના કર્ત્તા થયા. (જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ૨ પૃ. ૫૪૬)

ટીકાકાર રત્નચંદ્રગણિ.

૧ પરિચય—આ રત્નચંદ્ર ગણિએ પોતાની ટીકાની અંતે પોતાનો પરિચય છેલ્લા ૧૭ શ્લોકમાં એ રીતે આપ્યો છે કે: "શ્રી મહાવીર પ્રભુની પાટ રૂપી કમલને સૂર્યરૂપ શ્રીમત્ સુધર્મા ગણધર થયા કે જે પ્રભુની વાણી હજુપણ પંડિતોના મુખમાં વાસ કરીને પ્રસરી રહી છે (૧), તેની પટ્ટ-પરંપરામાં જગચ્ચંદ્ર એ નામના પ્રસિદ્ધ સૂરિ થયા, કે જેમાંથી સાધુનો વિસ્તૃત ખ્યાતિવાલો ગણ તપા ગચ્છ એ નામથી પ્રસિદ્ધિને પામ્યો (૨), તેની પણ પરંપરામાં આનદવિમલ સૂરિ થયા કે જે સાધુક્રિયામાર્ગનો વિકાસ કરવામાં જગત્‌ના જનોને આનંદકારક એવા સૂર્ય જેવા જણાયા. (૩), તેની પણ પાટે પ્રબલ પ્રતાપી વિજયદાન સૂરિ થયા કે જેમના ગુણોના રાશિ (ઢગલા)ને કવિઓ જલના રાશિ (સમુદ્ર) સાથે સરખાવે છે (૪), તેની પાટે પ્રાપ્તશ્રી એવા શ્રી હીરવિજય સૂરિ થયા કે જેમણે નરેંદ્રના દેવેન્દ્રે (અકબરે) કરેલી અદ્વિતીય પ્રતિષ્ઠાને નિરંતર પ્રાપ્ત કરી (૫), તેની પાટે યશસ્વી વિજયસેન સૂરિ થયા કે જેઓ ઉત્તમ ભાગ્યવાળા હોઈ

સ્વબુદ્ધિરૂપી નાવથી જૈનાગમ રૂપી સમુદ્રને તરી ગયા (૬), તેમની પદસેવા વડે ગુરુભક્ત થઈને જેણે સૂરિ પદ સુલભ કર્યું છે એવા વિજયદેવ સૂરિ તપ ગણુમાં ઉચ્ચતાના સાગર સમાન હાલ વિદ્યમાન છે–રાજ્ય કરે છે, પછી ગગનમાં ચંદ્રનું શું કામ છે? (૭)

'(ઉક્ત) શ્રી આનંદવિમલ ગુરુના શિષ્ય શ્રી સહજકુશલ નામના ઉપાધ્યાય લુંપાક (લોંકા) મતને અંગના મેલની પેઠે તજીને નિર્મલ થયેલા થયા (૮), તેમના મુખ્ય શિષ્ય સકલચંદ્ર નામના વાચકવર થયા કે જેમણે ઉત્તમ વિબુધોને પીવા યોગ્ય એવું વચન રૂપી અમૃત ચંદ્રની પેઠે વરસાવ્યું (૯), તેમના બહુશિષ્યોમાં મુખ્ય શિષ્ય શ્રી શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય ઉદ્દામ ગુણોથી યુક્ત અને શ્રી જિનશાસનના પ્રભાવક થયા કે જેઓ શ્રી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિ રચવામાં ચતુર હતા અને જેમની બુદ્ધિને બૃહસ્પતિ પણ તેમનો યશ વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો હોઈ ઇચ્છે છે. (૧૦–૧૧)

'આ ગુણના સાગર ગુરુ (શાંતિચંદ્ર)ના લેશ પ્રસાદને પામીને વાચક રત્નચંદ્રે પરોપકારાર્થે આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમવૃત્તિને તપગચ્છરૂપી આકાશમાં સૂર્ય જેવી કાંતિ ધરાવનાર હાલમાં વિદ્યમાન ગચ્છાધિરાજ વિજયદેવ સૂરિની અનુજ્ઞા લઈને રચી (૧૨–૧૩), સં. ૧૬૭૪ના વર્ષે શુકલ વિજયદશમી (આશ્વિન શુકલ ૧૦) દિને અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની લલિતવૃત્તિ મેં કરી. (૧૪), અધ્યાત્મશાસ્ત્રની એકાગ્ર ચિત્તથી વિવૃતિ કરતાં જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થયું તેવડે સઘોમાં ઉત્તમ કલ્યાણપરંપરા દિને દિને અધિક પ્રવર્તો (૧૫), આ વૃત્તિને મત્સર તજી કૃતજ્ઞ લોકોએ સંશોધવી, ધર્મોપદેશ કરતાં વારંવાર વાંચવી, લખવી અને પ્રવર્ત્તાવવી. (૧૬), અક્ષરોથી ગણતાં બે હજાર ચારસો અને ઓગણસાઠ શ્લોકથી અધિક પ્રમાણવાળી છે. (૧૭), પછી ગદ્યમાં જણાવે છે કેઃ—આ રીતે અધ્યાત્મકલ્પલતા નામની અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની વૃત્તિ પૂરી થઈ. સંવત્ ૧૬૭૪ આશ્વિન શુકલ દશમીએ શ્રી સૂરત બંદરે ઉપાધ્યાય શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિથી અધ્યાત્મકલ્પલતાની રચના થઈ. શ્રી પ્રદ્યુમ્ન-ચરિત્ર (૧), શ્રી સમ્યક્ત્વસપ્તતિપર સમ્યક્ત્વરત્નપ્રકાશ નામનો બાલાવબોધ (૨), શ્રી સમવસરણસ્તવપર બાલાવબોધ (૩), શ્રી હિતોપદેશ (૪)—એ ચાર (ગ્રંથરૂપી) ભાઈઓ સાથે શ્રી ભક્તામરસ્તવ (૧), શ્રી કલ્યાણમંદિરસ્તવ (૨), શ્રી દેવાપ્રભોસ્તવ (૩), શ્રી ધર્મસ્તવ (૪), શ્રી ઋષભવીરસ્તવ (૫), શ્રી કૃપારસકોષ (૬), શ્રી નૈષધમહાકાવ્ય (૭), શ્રી રઘુવંશમહાકાવ્ય (૮)—એ આઠપરની આઠ વૃત્તિઓરૂપી આઠ

બહેનો સાથે રમતી શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમપરની અધ્યાત્મકલ્પલતા નામની વૃત્તિ વિદ્વાનોના હાથથી ગૃહિત થઈને બહુસંતાનપરંપરાવાળી ચિરકાલસુધી જય પામો."

આ પ્રશસ્તિની પહેલાં ગદ્યમાં ઇતિશ્રી લખી છે તેમાંથી વિશેષ એ જણાય છે કે પોતાના ગુરુ શાંતિચંદ્ર તે દીક્ષાગુરુ ઉપરાંત વિદ્યાગુરુ છે, તે ગુરુની રચેલી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિપરની વૃત્તિનું નામ પ્રમેયરત્નમંજૂષાવૃત્તિ છે અને તેમના પ્રસાદથી અને ગચ્છનાયક વિજયદેવસુરિ કે જેઓ વૃદ્ધિ પામતા સાગરના કુમતનું નિવારણ કરવામાં જગતને ઉપકાર કરનારા છે તેમના પ્રસાદથી પોતે આ વૃત્તિ રચી છે. વળી દરેક અધિકારની પોતાની ટીકા અર્થે પોતે સદ્દગુરુ શાંતિચંદ્ર વાચકરૂપી ક્ષીરસાગરમાંથી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે એમ જાહેર કર્યું છે.

આ ટીકાને પૂર્ણ કર્યાના દિવસે જ પૂર્ણ કરેલા સંસ્કૃત પદ્યબંધ પ્રદ્યુમ્નચરિતમાં પણ પોતાની પ્રશસ્તિના શ્લોકો અને આ ટીકાની પ્રશસ્તિના શ્લોકો લગભગ સરખા છે. યત્રતત્ર કવચિત્ ફેરફાર છે. છતાં આ ટીકા પોતે પ્રથમ કરી અને પ્રદ્યુમ્નચરિત પછી થયું એ દર્શાવતું સ્પષ્ટ સૂચન પ્રદ્યુમ્નચરિતને આ અને બીજા ગ્રંથોપરની ટીકાઓના અનુજ ભ્રાતા—ન્હાનો—પછી જન્મેલ જણાવીને કર્યું છે. આ ચરિત તે પોતાનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. તેની પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

श्रीवीरशिष्यो गणभृत् सुधर्मा श्रीद्वादशांगीसमलब्धमर्मा । श्रीमत् तपागच्छमहाद्रुमूलमासीद् भवाम्भोनिधियानपात्रम् ॥ १ ॥

आसीद् गुरुस्तस्य परंपरायां साधुक्रियामार्गविकाशभास्वान् । आनन्दपूर्वो विमलाग्रसूरिर्बुद्ध्या समानीकृतदेवसूरिः ॥ २ ॥

तत्पट्टगगनरत्न–सूरि श्रीविजयदानसूरिवरः । आसीद् भाग्यनिधानं गुणगणनिलयः क्रियापात्रम् ॥ ३ ॥

श्रीहीरविजयसूरिस्तत्पट्टविभूषणं प्रशमसदनम् । आसीन् नरपतिराशिप्रणतशिरोरत्नमौलिकृतचर्चः ॥ ४ ॥

तस्याऽपि शिष्यरत्नं स्वस्ति श्रीविजयसेनसूरिवरः । आसीद् लब्धिमहाब्धिः शमरसपात्रं जगद्विदितः ॥ ५ ॥

तत्पट्टवंशमुक्तामणिरिव तेजस्वितादिगुणयुक्तः । श्रीविजयदेवसूरिः शास्तितमां तपगणं सुगुणः ॥ ६ ॥

यः सौभाग्यगुणेन सारयतितमां च शीलगुणयोगात् । जम्बूस्वामिनमुच्चैः जयतात् श्रीविजयदेवगुरुः ॥ ७ ॥
श्रीआनन्दविमलगुरुशिष्याः श्रीसहजकुशलविबुधवराः । सिद्धान्तहेमनिकषाः बभूवुरुद्दामगुणनिवहाः ॥ ८ ॥
तेषां सुशिष्यमुख्या वाचकवरसकलचन्द्रनामानः । येषां गिरं सुधामिव निपीय भव्याः प्रमोदन्ते ॥ ९ ॥
श्रीशान्तिचन्द्रा वरवाचकेन्द्राः बभूवुरब्जप्रतिवीरवक्त्राः । शिष्येषु मुख्या बहुषु प्रवीणास्तेषां गुरूणां गुणभाजनानाम् ॥ १० ॥
श्रीमज्जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तेः वरवृत्तिरत्नसवितारः । श्रीमत्साहिअकब्बरभूपतिपर्षत्सु लब्धबहुमानाः ॥ ११ ॥
श्रीमज्जैनप्रवचनप्रभावनाकृत्यकरणविधिदक्षाः । आसन् विद्यादानैः शिष्याणां भूयसां च पूज्यतमाः ॥ १२ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)
तेषां गुरूणां गुणसागराणां प्रसादलेशं समवाप्य चक्रे । अभ्यर्थितः शिष्यगणैर्विनीतैः वृत्तोत्तमं वाचकरत्नचन्द्रः ॥ १३ ॥
कृत्वा कृपां मयि बुधैः परिशोधनीयं संशोध्य वीतकलुषं परिवाचनीयम् ।
अन्योपकारविषये च सुलेखनीयं शिष्यादिपाठनपरैः परिशीलनीयम् ॥ १४ ॥
युगमुनिरसशशि (१६७४) वर्षे मासीषे विजयदशमिका दिवसे । वारे विधौ च विदधे वाचकवर रत्नचन्द्र इति चरितम् ॥ १५ ॥
त्रिसहस्राः पंचशती पुनरेकोनसप्ततिः श्लोकानाम् । इह सर्वाग्रं वर्णाः षोडश चाधिकाः ग्रन्थाग्रम् ॥–३५६९ श्लोकाः ॥ १६ अक्षराः
संवत् १६७४ वर्षे आश्विनमासे विजयदशमीदिवसे सूरतबन्दरे महोपाध्याय श्रीरत्नचन्द्रगणिभिः विरचितं प्रद्युम्नचरित्रं संपूर्णम् ॥

આમાં પોતાના ગુરુ શાંતિચંદ્ર અકબર બાદશાહના દરબારમાં બહુમાન મેળવનારા, શ્રી જૈનપ્રવચનની પ્રભાવના કરવાની વિધિમાં દક્ષ અને ઘણા શિષ્યોને વિદ્યા આપવાથી પૂજ્યતમ થયેલા હતા એમ જણાવ્યું છે. તદુપરાંત છેલ્લા ૧૭મા સર્ગ અંતે ગદ્યમાં એમ વર્ણવ્યું છે

કે "જેણે શ્રી દિલ્લી દેશમાં ફતેપુરમાં રહેલા પાતસાહ શ્રી અકબ્બરે શ્રી ગુરુદર્શનાર્થે બોલાવેલા ભટ્ટારક શ્રી ૫ શ્રી હીરવિજય સૂરીશ્વરની સાથે વિહાર કર્યો હતો, સ્વયં બનાવેલા 'કૃપારસકોશ' ગ્રંથને સંભળાવી પાતસાહ શ્રી અકબ્બરને રંજિત કર્યો હતો, તેની પાસે શ્રી હીરવિજય સૂરિના નામે જીજીયા કરના નિવારણનું ફરમાન તથા છ માસ સુધીના જીવોને અભયદાન આપનારૂં મોટું ફરમાન કરાવેલાં હતાં, શ્રી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રની પ્રમેયરત્નમંજૂષા નામની બૃહદ્‌વૃત્તિ રચી હતી, અને જેને પાતસાહ શ્રી અકબ્બરે 'ઉપાધ્યાય' પદ અપાવ્યું હતું, તે મહોપાધ્યાય ૫ શ્રી શાંતિચંદ્ર કે જે મહોપાધ્યાય શ્રી ૫ શ્રી શ્રી શ્રી સકલચંદ્ર ગણિના શિષ્ય હતા તેના શિષ્ય મુખ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિએ રચેલા, શ્રી ભક્તામરસ્તવ–શ્રી કલ્યાણમંદિરસ્તવ–શ્રી દેવાઃપ્રભોસ્તવ–શ્રીમદ્ ધર્મસ્તવ–ઋષભવીરસ્તવ–કૃપારસકોશ–અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ–શ્રી નૈષધમહાકાવ્ય–શ્રી રઘુવંશમહાકાવ્ય–એ સર્વપર વૃત્તિઓરૂપી નવ બહેનોના અનુજ ભ્રાતા શ્રી પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર મહાકાવ્યમાં......વર્ણન કરનારો સત્તરમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો."

આ પ્રદ્યુમ્નચરિતને તેના પ્રથમ સર્ગને અને નવમા સર્ગને અંતે ઉપરની નવ વૃત્તિઓ ઉપરાંત સમ્યક્ત્વસપ્તતિકાપ્રકરણ બાલાવબોધના પણ ભ્રાતા તરીકે જણાવેલ છે પણ તે ભાઈ નાનો કે મોટો એ કહેલ નથી; એ મોટો જ ગણાય.

પ્રસ્તુત ટીકાની અંતે ઉક્ત બાલાવબોધ, સમવસરણસ્તવપર બાલાવબોધ, હિતોપદેશ અને પ્રદ્યુમ્નચરિત એમ ચાર ભાઈઓ ગણાવેલ છે. હવે ઉક્ત બાલાવબોધની પ્રતને અંતે એમ જણાવેલું છે કે—

'रस-मुनि-रस-शशि वर्षे पौषे शुक्ले त्रयोदशी दिवसे। सूरतवंदिरमुख्ये परमार्हत संघश्रमणीये ॥' (જૈન ગૂર્જર કવિઓ ૩, પૃ. ૧૬૦૫)

એટલે 'સં. ૧૬૭૬ પોષ શુકલ ૧૩ દિને સુરત બંદરમાં પરમાર્હત શ્રમણ સંઘ હતો ત્યારે'. હવે આ ઉક્ત બાલાવબોધનો રચના પૂર્ણ થયાનો સંવત્ ગણીએ તો સં. ૧૬૭૪માં પૂર્ણ થયેલા પ્રદ્યુમ્નચરિત અને પ્રસ્તુત ટીકાના અગ્રજન્મા ભાઈ તરીકે કેમ ગણાય ?–તેનું સમાધાન બે રીતે થઈ શકે–એક તો બન્ને પૂર્ણ થયા તે દરમ્યાન ઉક્ત બાલાવબોધાદિ સાથે સાથે તૈયાર થતા હોય; બીજું ઉક્ત બાલાવબોધનો ઉક્ત સંવત્ તેના આદર્શ-લેખનનો ગણવામાં આવે તો પછી વાંધો રહેતો નથી. રત્નચંદ્ર ગણિ ગ્રંથકાર હતા એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ગ્રંથોના

આદર્શો પોતે જ લખતા. તેમના હસ્તથી સં. ૧૬૭૪માં પૂર્ણ કરેલા પ્રદ્યુમ્નચરિત અને પ્રસ્તુત ટીકાની લખેલી પ્રતો મળે છે એટલું જ નહિ, પણ ત્યારપછીની આ પ્રસ્તુત ટીકાની પોતાની લખેલી પ્રત પણ મળે છે કે જેની લેખનપુષ્પિકા આ પ્રમાણે છેઃ—"संवत् सोलब्यासीया वर्षे (१६८२) कार्त्तिकशुक्ल त्रयोदशी दिने श्रीसान्तलपुरनगरे उपाध्याय श्रीरत्नचन्द्रगणिभिः लिखितः चिरं जयतु."

વિજયદેવસૂરિએ વિજયસિંહને ઉપાધ્યાયપદ પાટણમાં આપી ત્યાંથી અમદાવાદ થઈને ખંભાત સંઘના આગ્રહથી ત્યાં ચાતુર્માસ કરવા ખંભાત જઈ પહેલું ચાતુર્માસ કર્યું. સં. ૧૬૭૩. ત્યાં પુરપ્રવેશોત્સવ મહાડંબરથી જિનદાસ શ્રાવકે કર્યો ને તેમાં તેરસો રૂપીઆ ખર્ચ્યા. ત્યાં તે સૂરિ સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય ગુરુ વિજયસેનસૂરિની પાદુકા વાંદી પોતાની ત્યાં સુધી વિકૃતિ–વિગય ન લેવાની બાધાથી મુક્ત થયા. આ વખતે રત્નચંદ્રને ઉપાધ્યાયપદ અને અન્ય સાધુઓને પંડિતપદ આપ્યું.[1] આ ચાતુર્માસ દરમ્યાન માંડવગઢથી જહાંગીર બાદશાહનું ત્યાં આવવા ફરમાન આવતાં ચાતુર્માસમાં વિહાર ન કરાય છતાં તે દરમ્યાન વિહાર કરી પોતે સં. ૧૬૭૩ના આશ્વિન શુકલ ૧૩ ને દિને (તારીખ ૨–૧૦–૧૬૧૭) માંડવગઢ પહોંચ્યા. આ વખતે તેમની સાથે રત્નચંદ્ર ઉપાધ્યાય પણ હોવા જ જોઇએ, અને તે વાતને એ રીતે ટેકો મળે છે કે—

આ ગ્રંથની ટીકાના મંગલાચરણમાં કર્ત્તાએ માંડવગઢના સુપાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરી છે અને વિજયદેવસૂરિનો આદેશ પ્રાપ્ત કરી આની રચના કરી છે એમ જણાવ્યું છે તે પરથી અનુમાન થાય છે કે વિજયદેવસૂરિને માંડવગઢમાં જહાંગીર બાદશાહે 'જહાંગીરી મહાતપા' એ બિરૂદ સં. ૧૬૭૩ના અંતે આપ્યું ત્યારે તેમની સાથે આ ટીકાકાર હોય, ને ત્યાં જ આ ચરિતનો આરંભ કરી ત્યાંથી વિહાર કરી સુરતમાં તે સૂરિ સાથે આવી ચોમાસું કરી આ રીતે અન્ય ગ્રંથ પૂર્ણ કરેલા તેને સં. ૧૬૭૪ વિજયાદશમીએ સમર્થિત કર્યા હોય.

---

१ पुः प्रवेशोत्सवे सूरेरेवं श्री जिनदासकः । त्रयोदशशतान्यत्र रूप्याण्यव्ययत्तरां ॥ ५६ ॥
ततः सघेन संयुक्तः समहोत्सवपूर्वकं । विजयसेनसूरीन्द्रपादकाब्जमवन्दत ॥ ५७ ॥
उपाध्यायपदं श्रीमद् रत्नचन्द्राय सोऽददात् । पंडितपदमन्येभ्यः साधुभ्यश्च तदोत्सवात् ॥ ५८ ॥
विकृत्यभिग्रहं पूर्णमपूर्णमिव सोऽकरोत् । विकृतीनां समस्तानां न सदा भोजनाद् भृशं ॥ ५९ ॥ —विजयदेवसूरिमाहात्म्ये सर्ग १६

આ ઉપાધ્યાયે સુરતમાં ઠીક કાળ ગાળ્યો જણાય છે. સુરતના નિજામપુરામાં ઉપાધ્યાય નેમિસાગરે, જે 'હીરવિહાર' બંધાવવાનું મંડાણ કરાવ્યું અને તે તૈયાર થયે સં. ૧૬૭૩ પોષ વદિ ૫ ગુરુવારે પં. લાભસાગરે પ્રતિષ્ઠા કરીને 'હીરવિહાર' નામ સ્થાપ્યું તેમાં, આચાર્ય હીરવિજય અને વિજયસેન બંનેની પાદુકાની સ્થાપનાની પ્રતિષ્ઠા આ રત્નચંદ્ર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૭૫ વૈશાખ શુદિ ૮ રવિવારે કરી.[1] વળી સૂર્યપુરમંડન નવફણા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા પણ તેમણે સં. ૧૬૭૮ કાર્તિક વદ ૫ ગુરુવારે સુરતમાં કરી તે નીચેના મને અન્ય તરફથી ત્રુટક મળેલા ને પછી ઠીકઠાક કરેલા લેખપરથી જણાય છેઃ—

'संवत् १६७८ वर्षे कार्त्तिक वद ५ गुरुवारे पुनर्वसु नक्षत्रे श्रीसुरतबंदरे पातसाहि सलीमशाहि विजयमानराज्ये......ज्ञातीय लघुशाखायां मठुआ भार्या कोडमदे सुत फुलशा भार्या......जिनशासनप्रभावक साधु श्रीनाथा भार्या गंगा सुत सा० सुरजी सा० माणिकजी पौत्र साहीदास प्रमुख कुटुंबे...... नवफणा-पार्श्वनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं सुविहिततपा......भट्टारक श्री ५ आनंदविमलसूरि-पट्टालंकार भट्टारक श्री ५ विजयदानसूरि-पट्टप्रकाशक पातसाहि-श्रीअकब्बरमहाराज-प्रदत्त-षण्मासिकजीवाऽभय(दान) सकलदेश जीजीयाकरनिवारण (स्फुरन्मान) संलब्धमान श्रीशत्रुंजयादिकरणावतंसह......सत्प्रभावक श्री ५ हीरविजयसूरीश्वर-पट्टप्रभाकरसमान पातसाहिश्रीअकब्बरदत्तबहुमान साहिश्रीअकब्बरलब्धजयभट्टारक श्री ५ विजयसेनसूरीश्वर-पट्टोदयगिरि...... समान सूरि......पातसाहि श्रीसलीमसाहि दत्त......उपाध्याय श्री ५ रत्नचंद्रगणिभिः ॥'

---

૧ પારખી લાલા સુત ભલો, ગોવિંદ પરિખ સુજાણ, વિત્ત વાવે હર્ષે કરી, જિનવરની વહે આણ.
સાહ સોમજીનો સુત ભલો, શુભ નામે વસ્તુપાલ, હીર જેસિંગની પાદુકા, થાપના હુઈ સુવિશાલ.
સંવત સોલ પંચોતરે (૧૬૭૫), વૈશાખ માસ સુવિચાર, અષ્ટમી દિન ઉજલ ભલો, શુભ વેલા રવિવાર.
વાચક માંહિ શિરોમણિ, રત્નચંદ્ર ઉવઝાય, કરિઅ પ્રતિષ્ઠા અતિભલી સંઘ મનિ આણંદ થાય.
—હીરવિહાર સ્તવન. કડી ૨૩ થી ૨૬ 'સૂર્યપુર રાસમાળા' પૃ. ૯૫

આ લેખ બરાબર અક્ષરશઃ કાળજીપૂર્વક ઉકેલનારથી લેવાયો નથી અને ત્રૂટક છે છતાં એ સ્પષ્ટ છે કે સં. ૧૬૭૮માં સલીમ એટલે જહાંગીર બાદશાહના સમયમાં વિજયસેનસૂરિના પટ્ટધર (વિજયદેવસૂરિ)ના સમયમાં પ્રસ્તુત ટીકાકારે ઉક્ત પ્રતિષ્ઠા કરી.

આ સં. ૧૬૭૮ના વર્ષમાં સંગ્રામસુર-કથા સુરતમાં રચી કે જેની પોતાના હસ્તાક્ષરે દેવચંદ્ર ગણિના પઠનાર્થે સં. ૧૬૭૮ના પોષશુદિ ૨ બુધે લખીને પૂર્ણ કરેલી પ્રત વીકાનેરના જયચંદ્રજીના ભંડારમાં પોથી નં. ૬૮માં વિદ્યમાન છે. (જૈ. ગૂ. ક. ૩ પૃ. ૯૮૯)

(સુરતમાં રત્નચંદ્ર ગણિએ કરેલી ઉપરની પ્રતિષ્ઠા અને ગ્રંથરચના સંબંધી જુઓ મારો લખેલો 'સુરતનો ક્રમબદ્ધ જૈન ઇતિહાસ' પારા ૯, ૨૨ અને ૨૩ કે જે સૂર્યપુરનો સુવર્ણયુગ એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના તરીકે ગત વર્ષમાં જ બહાર પડ્યો છે).

૨ **તેમના ગુરુ શાંતિચંદ્ર** ઉપાધ્યાય—પોતાના ગુરુ શાંતિચંદ્ર મૂળ સંસારપક્ષે શ્રીમાલી વણિક હતા;[1] પરંતુ તેમનાં માતાપિતા, જન્મસ્થાન, જન્મવર્ષ, દીક્ષા-સ્થાન, દીક્ષાવર્ષ આદિ લબ્ધ નથી. ઈડરની ગાદીએ ઉપર અપાયેલા મુનિસુંદરસૂરિના વૃત્તાંતમાં ઉલ્લેખિત રાવ પુંજા (પહેલા) પછી અનુક્રમે નારણદાસ (પહેલો), રાવ ભાણ, સુરજમલજી, ભીમસિંહ, રાયમલજી, ભારમલજી, રાવ પુંજોજી (બીજા), આવ્યા ને ત્યારપછી રાવ નારણદાસ (બીજો) ગાદીએ આવ્યો. તે વખતે અકબર બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો. શાંતિચંદ્ર ગણિએ આ રાવ નારણદાસ (બીજા)ની સભાસમક્ષ (સં. ૧૬૩૩ પછી) વાદિભૂષણ નામના દિગંબર સાધુ (કે જેમનો પ્રતિમાલેખ સં. ૧૬૬૦નો બુ. ૧ નં. ૧૪૫૧ લાગે છે) સાથે વાદ કરી તેમને પરાસ્ત કરેલ હતા;[2] અને વાગડદેશના ઘાટશિલ નગરમાં ત્યાંના અધિપતિ અને જોધપુરના મહારાજ શ્રી માલદેવ (સં. ૧૫૮૮ થી સં. ૧૬૧૯)ના ભત્રીજા રાજા સહસમલ્લની સંમુખ ગુણચંદ્ર નામના દિગંબર ભટ્ટારકને પણ જીત્યા હતા.

---

૧ ઋષભદાસના સ. ૧૬૮૫ના હીરવિજયસૂરિ રાસમાં પૃ. ૨૨૧:—

કલ્યાણવિજય ઉવઝાય વલી જેહ, પ્રાગવંશ વીસો કહું તેહ; શાંતિચદ્ર મોટો ઉવઝાય, શ્રીમાલી વંશે કહેવાય.

૨ **शब्दरूपवाक्य** નામના ગ્રંથની હસ્તપ્રત શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય લાલચંદ્રે બીજા શિષ્ય લાભચંદ્રના પઠનાર્થે લખી તેની અંતે લેખકપ્રશસ્તિ છે કેઃ—

શાંતિચદ્રે અકબરના ગુણગ્રામ કરનારૂં 'કૃપારસકોશ' નામનું સંસ્કૃત કાવ્ય રચી તેને હમેશાં સંભળાવી તે બાદશાહના પર ભારે અસર કરી હતી અને તે એટલે સુધી કે જીવદયાનાં, જજીયા આદિ કર કાઢી નાંખવાનાં તે બાદશાહે જે જે સત્કાર્યો કર્યાં તે એમને આભારી છે એમ તે કાવ્યના મૂકેલા છેલ્લા બે શ્લોક ૧૨૬ ને ૧૨૭ થી પોતે જણાવ્યું છે. તેમને હીરવિજયસૂરિ અકબરની પાસે રાખી ગયા હતા; પછી શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય અકબરની રજા લઈ ગયા ને તેના દરબારમાં ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર એ બે ગુરુશિષ્ય રહ્યા. સં. ૧૬૪૮માં શાંતિચંદ્રે અમદાવાદ આવી ત્યાંનો સંઘ એકઠો કરી તેમણે ધર્મસાગરજી પાસે બેસવાવાળા ભદુઆ વગેરે બાવન શ્રાવકોને સંઘ બહાર મૂકયા, અને સાગરજી પાસેથી મિચ્છામિ દુક્કડ લીધા. (વિજયતિલકસૂરિ-રાસ પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫-૧૬). આ શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય સં. ૧૬૬૦ પહેલાં સ્વર્ગસ્થ થયા. (જુઓ પછી)

ઉપર જણાવ્યું છે કે રત્નચંદ્ર પોતાના ગ્રંથો પોતાને હાથે જ લખતા; અન્ય ગ્રંથ પણ તેમણે સ્વહસ્તે લખેલા જોવામાં આવે છે. બીજાઓ પાસે લખાવેલી પ્રતોમાં અશુદ્ધિઓ, ત્રૂટક પાઠો અને ભૂલો ઘણા પ્રમાણમાં રહે છે, તેથી વિદ્વાનો પોતાના હસ્તથી લખવાનું ખાસ રાખે છે કે જેથી તેવી દશા ગ્રંથની ન થાય. જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ કે જેની પર તેમના ગુરુ શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયે વૃત્તિ રચી તેના મૂળની પ્રતિ સં. ૧૬૩૪ ભાદ્રપદ શુકલ બીજ બુધે અને બે પ્રતો સં. ૧૬૪૫ જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણ બીજે રત્નચંદ્રે પોતાની દેખરેખ નીચે લખાવી હતી,

---

ईडरपुराधिप महाराव श्रीनारायणसभासमक्ष वादिभूषणक्षपणकनिराकरिष्णूनां, वागडदेशे घाटशिलनगरे योधपुरपति राय मालदेवभ्रातृव्यसहस्त्रमलराज्ञः पुरः पत्रालंबनपुरःसरं क्षपणकभट्टारकगुणचन्द्रजयिना, इत्थं प्रकारकप्रवचनप्रभावनासमुत्सर्प्पणविधिवेधसा, महोपाध्याय श्री ५ श्रीशान्तिचन्द्रगणिपादान चरणाम्बुजभृंगायमाणगणिलालचन्द्रेणालेखि । मुनि लाभचन्द्रपठनार्थं ॥

વળી શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયના ત્રીજા શિષ્ય નામે અમરચંદ્ર પોતાના સં. ૧૬૭૮માં રચેલા 'કુલધ્વજ રાસ'ની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કેઃ—

તાસ સીસ વાચકવરૂ, શાંતિચંદ્ર ગુરુ સીહ રે, સુરગુરુની પરિ જિણિ વિદ્યાઇં, રાખી જગમાં લીહ રે;
રાય નારાયણ રાજસભાઇં, ઈડર નયર મઝારિ રે, વાદિભૂષણ દિગપટ જીતી, પામ્યો જયજયકાર રે. (જૈ. ગૂ. ક. ૧ પૃ. ૫૦૭).

टीकाकार रत्नचन्द्रना गुरु शांतिचन्द्र

અને સં. ૧૬૪૫ના કાર્તિક શુદિ ૧૧ દિને મેઘદૂત મહાકાવ્યની પ્રત પોતે જાતે લખી હતી તેની અંતે પોતે પોતાના ગુરુ શાંતિચંદ્રનો ઐતિહાસિક પરિચય પણ સાથે સાથે જે આપેલ છે તે અત્ર નોંધવા યોગ્ય છેઃ—

'संवत् १६४५ वर्षे कार्तिक सुदि ११ दिने लिखितं पातसाहि श्रीअकबर महाराजाधिराजप्रतिबोधक, श्रीहेमचन्द्रसूरिवत् तत्फुरमाणसप्तक(ऽ)नैकदेशसमुद्घोषितामारिपटहः, पुनः तत्फुरमानमोचितसकलदेशजीजीआकरः, पातसाहि अकबरो(रात्)गृहीत श्रीहीरविजयसूरिदत्तवाचकपदः, जंबूद्वीपप्रज्ञप्तिवृत्तिकर्त्ता महोपाध्याय श्री ५ श्रीशान्तिचन्द्रगणि—चरणकमलोपासनरसिकेन पं० रत्नचन्द्रगणिना ।' (જુઓ પ્રશસ્તિસંગ્રહ પૃ. ૧૪૧, ૧૫૫ ને ૧૫૮.)—એટલે કે 'અકબ્બર બાદશાહના જે પ્રતિબોધક હતા, તે બાદશાહ પાસેથી સાત ફરમાન મેળવી તે દ્વારા (છ માસની) અમારિનો પડો હેમચંદ્રસૂરિ પેઠે અનેક દેશમાં જેણે વગડાવ્યો હતો, પુનઃ તે પૈકીના ફરમાનથી સકલ દેશને જીજીઆ નામના કરથી મુક્ત જેણે કરાવ્યો હતો, અને જેને અકબ્બરની પ્રેરણાથી શ્રી હીરવિજયસૂરિએ ઉપાધ્યાયપદ આપ્યું હતું, ને જે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પરની વૃત્તિના રચનાર હતા તે મહોપાધ્યાય શાંતિચંદ્રના ચરણકમલની ઉપાસના કરવામાં રસ લેતા એવા પંડિત રત્નચંદ્ર ગણિએ આ મેઘદૂતમહાકાવ્યની પ્રતિ લખી.

વળી યતિદિનચર્યાની પ્રત પોતે સં. ૧૬૫૨માં દેદીઆસણ ગામમાં લખી છે તેમાં પણ પોતાના ઉક્ત ગુરુનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે કેઃ—संवत् १६५२ वर्षे मार्गशीर्ष वदि ७ शनौ देदीआसणग्रामे सकलभूमंडलपातिशाहि श्रीअकब्बर राजाधिराज प्रतिबोधनप्राप्त स्फुरन्मानबल प्रतिवर्षसमुद्घोषितषाण्मासिकजीवाभयदानपटहक, मुद्गलगृहीतसूर्यपुरमेडतादिमहाद्रंगसंगतजिनचैत्योपाश्रयलौकिककृत्यपोषक, स्फुरन्मानबलोपार्जितशासनोन्नतिक, हिंदुमदिरामदमत्तमठपतिनिवारितसुविहितसंयतपूजासन्मुखादिकार्यप्रवर्तक, जीजीआकरनिवारणप्राप्तमहायशः, महायवनधर्मानुरक्त-सूर्यपुरबंदिराधिपतिवधार्थकनिगडितांगो धर्मवनकृत्यबलवत्तरो, महोपाध्याय श्री ६ शांतिचंद्रगणि शिष्य पंडित रत्नचंद्रगणिवाचनार्थमलेखित ॥

(પ્ર. સં. પૃ. ૧૪૯ નં. ૫૮૭)

આ પરથી ગુરુ શાંતિચંદ્રસંબંધી વિશેષમાં જણાય છે કે તેમણે મોગલોએ લીધેલાં સૂરત, મેડતાદિના ગઢોમાં જૈનમંદિરો અને ઉપાશ્રયોને કરવા સમારવા આદિ–લૌકિક કાર્ય કરી શકાય તે માટે ફરમાન મેળવી શાસનોન્નતિ કરી હતી, હિંદુ મઠપતિ–ધર્માચાર્યોએ સુવિહિત

સ્વામીઓ-જૈન સાધુઓનું પૂજા-વંદન નિવાર્યું હતું તે પ્રવર્ત્તાવ્યું હતું, મહા યવન-ઇસ્લામધર્મી સુરત બંદરના અધિપતિ-સૂબા કે ફોજદારથી વધાર્થે માટે જેમનાં અંગોને બાંધવામાં આવ્યાં હતાં,[1] (તેને છોડવવા રૂપી) ધર્મકૃત્યમાં બલવત્તર હતા.

રત્નચંદ્રે પોતાના દીક્ષાના અને વિદ્યાના ગુરુ શાંતિચંદ્ર ઉ૦ ની ઓળખ આપતાં તેને જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિના રચનાર તરીકે કહી તે વૃત્તિપરજ ખાસ ભાર મૂક્યો છે તેથી તે કૃતિ સંબંધી કંઈક જોઈશું. સુભાગ્યે તેને બે ભાગોમાં શ્રી દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડે ગ્રંથાંક ૫૨ અને ૫૪માં બહાર પાડી છે. આ વૃત્તિની પહેલાં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પર સં. ૧૬૩૯માં શ્રી હીરવિજયસૂરિના નામે રચાયેલી વૃત્તિ હતી, છતાં આ બીજી વૃત્તિ सम्प्रति विजयमानगच्छनायक परमगुरु श्रीहीरविजयसूरीश्वरनिर्देशेन (જુઓ તેનું બીજું પત્ર) રચાઈ; એટલે પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે કે શ્રી હીરવિજયસૂરિએ શામાટે આ બીજી વૃત્તિ રચવાનો નિર્દેશ કર્યો હશે?–આના ઉત્તરમાં મને જે સૂઝે છે તે નમ્રભાવે જણાવું છું. સં. ૧૬૩૯ની પ્રથમની વૃત્તિ હજીસુધી પ્રકટ થઈ નથી. (આની એક પ્રત રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી મુંબઈમાં ડા૦ ભાઉ દાજી સંગ્રહ નં. ૩૦૯માં ૪૫૫ પત્રસંખ્યાની છે તેની પ્રશસ્તિ પ્રો૦ વેલણકરે તે સંસ્થાના હસ્તગ્રંથસંગ્રહના કરેલા અને મુદ્રિત થયેલા સૂચીપત્રના નં. ૧૭૫૯માં આપવામાં આવી છે; બીજી પ્રત ૪૫૨ પત્રની મુંબઈ સરકારના હસ્તગ્રંથ સંગ્રહ કે જે હાલ પૂનાના ભાં૦ રી૦ ઇન્સ્ટિટ્યુટના હસ્તક છે તેમાં નં. ૩૮૨ સને ૧૮૭૯-૮૦ની છે કે જેની પ્રશસ્તિ તે સંગ્રહના પ્રો૦ કાપડીઆએ કરેલા ને મુદ્રિત થયેલા સૂચીપત્ર ભાગ ૧માં પૃ. ૨૨૦માં પણ છપાયેલી છે.) તેમાં એમ જણાવ્યું છે કે તે હીરવિજયસૂરિએ સં. ૧૬૩૯ દિવાળીને દિને રચી અને તેમાં કલ્પ-કિરણાવલી પ્રમુખ બહુ શાસ્ત્રના રચનાર સિદ્ધાંતતર્કકાવ્યાદિ વાઙ્‌મયરૂપી સમુદ્રમાં મેરુરુપ, અને પરવાદીના ગર્વરૂપી પર્વતને છેદનાર એવા

---

૧ સૂરતમાં થયેલી સાગર-વિજયની ચર્ચાને અંગે લખાયેલો પત્ર (વિજયતિલકસૂરિ-રાસ, પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૮માં) પ્રકટ થયો છે તેમાં જે જણાવેલું છે તે ચાલુ ભાષામાં મૂકીએ: 'અને જેણે અધર્મ કીધો હતો તેને શીખ લાગે (તે માટે) નવાબે ઉદયસિંઘ કીકાને ખાસડે મરાવી બંદીખાને ઘાલી સવા મણની એક દંડી પહેરાવી ઘણા માનભ્રષ્ટ તેહને કીધા, સઘળે ગામે ઘણું ફજેત થયા.' આમાં બતાવેલા ઉદયસિંઘ કીકાને બેડી નાંખેલ હતી તેના સંબંધી આ શાંતિચંદ્ર માટેનો ઉલ્લેખ લાગે છે.

ધર્મસાગર નામના વાચકે તેમ જ વાનર ઋષિએ (વિજયવિમલે) તે રચવામાં સહાય આપી. તેમ જ તેનું સંશોધન પાટણમાં તપગચ્છના વિજયસેનસૂરિ, કલ્યાણવિજયગણિ, કલ્યાણકુશલ અને લબ્ધિસાગર (ધર્મસાગરના શિષ્ય) એ ચારે કર્યું અને પ્રશસ્તિ હેમવિજયે રચી. આ પરથી કલ્પના થાય છે કે સૂરિના નામે ધર્મસાગર વાચકે વૃત્તિ રચી પણ તે ધર્મસાગરજી ખંડન-શૈલિવાળા હોવાથી રખેને તેમાં બીજાનું ખંડન કલેશજનક હોય તેથી યા તો ગ્રંથના ગાંભીર્યને કારણે તેનું સંશોધન ઉપરના વિદ્વાનો પાસે કરાવ્યું હોય. રચ્યા-મિતિ સં. ૧૬૩૯ દીવાળી દિન આપી છે જ્યારે હીરવિજયસૂરિ અકબર બાદશાહ પાસે ફત્તેપુર સીક્રી હતા ને આ પ્રશસ્તિમાં પણ જણાવ્યું છે કે અકબરે તેમને બોલાવ્યા અને તેમના ઉપદેશથી અકબરનૃપ કૃપાવાળો થયો ને તેણે 'वध्या न देहिन इहे'ति वदन् वचांसि, दत्ते स्म डावरसरः शमिसिंधुराणाम् ॥ —'પ્રાણીઓ વધ્ય-મારવા યોગ્ય નથી' એવા વચન બોલતા એવા અકબરે શમિમાં આગેવાન એવા (હીરસૂરિ)ને ડાબર સરોવર આપ્યું-અર્પણ કર્યું; જ્યારે સંશોધન પાટણમાં થયું છે. (રચના ફત્તેપુર સીક્રીમાં થઈ હોય ને સશોધન પછી પાટણમાં થયું હોય અને પછી પ્રશસ્તિ રચાઈ હોય એ પણ સંભવિત છે.)

આ વૃત્તિની રચના પછી ધર્મસાગરજીની સામે તેમ જ તેના શિષ્યો સામે તેમના ખંડનાત્મક પુસ્તકોથી ખૂબ કોલાહલ થયો અને તેમણે પ્રકટ પણ કર્યું કે ઉક્ત વૃત્તિના રચનાર ધર્મસાગરજી હતા. ધર્મસાગરના રાસ(મારા તરફથી આત્માનંદ-પ્રકાશ પુ. ૨૯ પૃ. ૫૪, ૯૨, ૧૪૭, ૧૯૫, ૨૧૪માં પ્રકટ)માં પણ જણાવ્યું છે કે તેમણે—

'જંબૂદ્વીપ પન્નતિ સૂત્ર, તેહની વૃત્તિ કરી પવિત્ર; કિરણાવલી કલ્પસૂત્રમાં જાણઉ, પ્રવચનપરીક્ષા હિઅડઇ આણઉ. ૧૦૦
તત્ત્વતરંગિણી ગ્રંથ પ્રમુખ, જે વાંચઇ પામીજઇ સુખ; એહવા ગ્રંથ કર્યા અનેક, હિઅડઇ આણુ વારૂ વિવેક.' ૧૦૧

આથી હીરવિજયસૂરિએ તે વૃત્તિ પોતાની રચેલી તરીકે સ્વીકારી નહિ હોય, અને તેને સ્થાને નવી વૃત્તિ કરવાનો શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને નિર્દેશ કર્યો હોય એ તદ્દત સંગત છે. ઉક્ત વૃત્તિ પહેલાં પ્રાચીન વૃત્તિ શ્રી મલયગિરિ આચાર્યની વિરચિત હતી. પણ તે 'संप्रति कालदोषेण व्यवच्छिन्ना'—'હાલ કાલદોષથી વ્યવચ્છિન્ન-અપ્રાપ્ત વિચ્છિન્ન થઈ છે' તેથી શાંતિચદ્ર ઉપાધ્યાયે હીરસૂરિના નિર્દેશથી પ્રારંભ કર્યો એમ પોતે આદિમાં જ જણાવ્યું છે. આ વૃત્તિની અંતની પ્રશસ્તિમાં પણ गुरुजनविहितानुग्रहादेव—'ગુરુજને કરેલા અનુગ્રહથી જ સ્વપરહિતાર્થે સં. ૧૬૫૧માં

અકબરના રાજ્યમાં કરી' એમ કહી 'આ ઉપાંગ ગંભીર હોવાથી મારી મંદમતિથી સંપ્રદાયના વ્યપાય-લોપથી ને પૂર્વ વૃત્તિની નિવૃત્તિથી આગમાદિથી વિરુદ્ધ જે કંઈ મારાથી લખાયું હોય તે વિદ્વાનોએ આલોચી મારાપર અનુગ્રહ રાખી સંશોધિત કરવું. સર્વે સાધુઓ પ્રસન્ન થાઓ, ખલપુરુષો મારાપર રુઠો નહિ. તે સર્વેને અનુક્રમે પ્રીતિથી અને ભીતિથી નમસ્કાર કરું છું.' એમ સવિશેષ જણાવ્યું છે,

શાંતિચદ્રની આ વૃત્તિ રચાયા પછી તેનું સંશોધન, શ્રી વિજયસેનસૂરિ ગચ્છનાયક બન્યા ને વિજયદેવસૂરિ તેના પટ્ટયુવરાજ થયા ત્યારે, વિજયસેનસૂરિની આજ્ઞા પાળવામાં દક્ષ એવા ચાર નિપુણો આ વૃત્તિની શુદ્ધિ કરવા ભેગા થયા. (૧) વિમલહર્ષ ઉપાધ્યાય (૨) સોમવિજય ઉ૦ (૩) વાનર ઋષિના એક મુખ્યશિષ્ય આનંદવિજય ગણિ ને (૪) કલ્યાણવિજય મહોપાધ્યાયના એક મુખ્યશિષ્ય લાભવિજય ગણિ-એ ચારેએ દોષો નિવારી શિષ્યજનતાને ઇષ્ટ એવી સત્સશ્રી જેવી આ વૃત્તિને સં. ૧૬૬૦માં પુષ્યેન્દુભૂવાસરે-પુષ્ય નક્ષત્રમાં બુધવારે-રાધ (વૈશાખ) માસે શુદ્ધ છઠ દિવસે રાજધન્યપુર (રાધનપુર)માં વિજયસેનસૂરિ પાસે રહી સમગ્ર શુદ્ધ કરી.

શાંતિચંદ્ર વાચકના અનેક શિષ્યો હતા તેમાં મણિસમાન તેજચંદ્ર બુધ-પંડિત ગુરુભક્ત હોઈ આ વૃત્તિને અનેકવાર લખી આપવામાં શુદ્ધિગણના આદિ વિધિમાં સહાય આપતા હતા. દૈવવશાત્ આ વૃત્તિના સૂત્રધાર (શ્રી શાંતિચંદ્રજી) ઇંદ્રના અતિથિ એટલે સ્વર્ગસ્થ થતાં તેના મંત્રિ તરીકેની પોતાની ઇચ્છા-વિશેષ જ (તેની પ્રવર્ત્તનામાં) છે એ વ્યક્ત થયેલ જોવા માટે કૃપાળુ વિજયસેનસૂરિએ શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્યોમાં બધા શિષ્યસમુદાયમાં મુખ્ય અને ગુરુકાર્ય કરવામાં અગ્રણી એવા પંડિત રત્નચદ્રને પોતાને હાથે આ વૃત્તિને પ્રવર્ત્તાવવા માટે આપી, અને તે વખતે વિજયદેવસૂરિએ પણ તેને બહુએ સંમત કરી છે એવું પ્રમાણપત્ર આપ્યુ. તે બન્ને સૂરિઓએ એમ જણાવ્યુ કે 'તમે ડાહ્યા રત્નવણિક-ઝવેરી છો તો પ્રમેયરત્નોના ઇચ્છાવાળા તમો આ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની પ્રમેયરત્નમંજૂષા (પ્રમેયરત્નોની પેટી) નામની વૃત્તિને સંભાળો'. ઉક્ત રત્નચંદ્ર ગણિએ આ વૃત્તિના ઘણા આદર્શો લખ્યા-તેનો શિષ્ય ધનચંદ્ર લિપિકલાવિધિમાં જાગ્રત બુદ્ધિવાળો અને સૂત્રાર્થવિવેચનમાં ચતુર હોઈ તેણે આનો પ્રથમાદર્શ કર્યો.' આમ ૫૧ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિમાંથી અત્ર ઉપયોગી ભાગ લીધો છે. (આ વૃત્તિની હસ્તપ્રત ૩૮૭ પત્રની ભાં. ઇ. પૂના હસ્તકના સરકારી ગ્રંથસંગ્રહમાં નં. ૧૨૪૪ સને ૧૮૮૬-૯૨ની છે કે જેની પ્રશસ્તિ તેના સૂચિગ્રંથ ભાગ ૧ ના પૃ. ૨૨૩ પર છપાઈ છે.)

આ વૃત્તિની ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ પછી તેના સં. ૧૬૬૦ના સંશોધન પ્રવર્ત્તનાદિનું જે વક્તવ્ય છે તે પરથી જણાય છે કે સં. ૧૬૬૦ પહેલાં શાંતિચદ્ર ઉપાધ્યાયનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો.

આ વૃત્તિ, કૃપારસકોશ (પત્ર ૭ નં. ૧૪૪ જૈનાનંદ સુરત) ઉપરાંત ઉ૦ શાંતિચંદ્રે કવિમદપરિહાર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિસહિત શ્રી હીરવિજયસૂરિના રાજ્યમાં (પ્ર. કાં. વડોદરા નં. ૯૨૮ તથા ૧૬ પત્રની પ્રત શ્લોકસખ્યા ૫૭૫ લ. સં. ૧૬૫૫ નં. ૨૭૦) અને ઋષભવીરસ્તવનસપ્તક (પત્ર ૯ ની પ્રત લ. સં. ૧૬૮૧ નં ૮૮૩ હસ. વડોદરા, ને બીજી દા. ૩૯ નં. ૧૬ ફોફલીઆવાડા ભં. પાટણ) રચેલ છે. મને લાગે છે કે આ છેલ્લી જણાવેલી કૃતિ ઉ૦ શાંતિચદ્રની ગણવામાં ભૂલ થયેલી લાગે છે, ખરી રીતે તેના શિષ્ય–આપણા ટીકાકાર રત્નચંદ્ર ગણિએ પોતાની કૃતિઓ પૈકી એક આજ પણ ગણાવી છે તો તે જ તે હોવી જોઈએ.

૩ ગુરુ પરંપરા—તપા ગચ્છના હેમવિમલ સૂરિ પાસે ઋષિ હાના, ઋષિ શ્રીપતિ, ઋષિ ગણપતિવગેરેએ પોતાનો લોંકા ગચ્છ તજી દીક્ષા લીધી,[1] ત્યારે હાનાનું નામ સહજકુશલ રાખ્યું અને તેને સુમતિસાધુ સૂરિના શિષ્ય કુશલમાણિક્ય પાસે શિષ્ય તરીકે રાખ્યા. તે સહજકુશલે સિદ્ધાંત–હુંડી રચી જેમાં જિનમૂર્ત્તિની પૂજા કરવા માટે આગમાદિનાં અનેક પ્રમાણો આપ્યાં છે. તેના એક શિષ્ય સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાય થયા કે જેમણે પ્રસિદ્ધ સત્તરભેદી પૂજા ગૂજરાતી પદ્યમાં રાગ રાગણીમાં રચી (જૈ. ગૂ. ક. ૨, પૃ. ૨૫૭) અને બીજા એક શિષ્ય લક્ષ્મીરુચિ પણ હતા. સકલચંદ્ર ઉ૦ ના બે શિષ્ય સૂરચંદ્ર ઉ૦ ને શાંતિચદ્ર ઉ૦; તેમાં સૂરચદ્રના ભાનુચદ્ર ઉ૦ (તે માટે જુઓ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળામાં નં. ૧૫ નો મે સંપાદિત કરેલ અગ્રેજી પ્રસ્તાવનાવાળો સંસ્કૃત ગ્રથ ભાનુચંદ્ર ચરિત) ને ભાનુચંદ્રના શિષ્ય તે ચરિત રચનાર સિદ્ધિચંદ્ર તથા બીજા શિષ્યો (કે જે સર્વ સંબધી જુઓ ઉક્ત ચરિતની મારી પ્રસ્તાવના); શાંતિચંદ્રના શિષ્યોઃ—આ રત્નચંદ્ર, અમરચંદ્ર (જૈ. ગૂ. ક. ૧, ૫૦૬), કે જેણે સં. ૧૬૬૬ ચૈત્ર શુદ સાતમે રાધનપુરમાં ક્રિયાકલાપ નામના ગ્રંથની પ્રતિ લખી છે કે જે છાણીના મુ૦ વિ૦ શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છે

१ हेमविमलसूरि.—× × ऋ० हाना ऋ० श्रीपति ऋ० गणपति प्रमुखा लुंपाकमतमपास्य श्री हेमविमलसूरिपार्श्वे प्रव्रज्यन् तन्निश्रया चारित्रभाजो बभूवांसः ।—धर्मसागरकृत तपागच्छ पट्टावलि.

(પ્ર. સં. પૃ. ૧૪૭ નં. ૫૭૮), લાલચંદ્ર, (જુઓ પત્ર ૩૬/૨ ટિપ્પણી નં. ૨) કે જેણે સં. ૧૬૪૮ આસો સુદિ ૫ બુધવારે મુનિ ધર્મચંદ્ર પઠનાર્થે લખેલી 'સપ્તસ્મરણ'ની પત્રની પ્રતિ પાટણ ફોફલીયાવાડાના ભંડારમાં છે; તેજચંદ્ર (જુઓ અગાઉ પૃ. ૩૯/૧) તથા હેમચંદ્ર કે જે છેલ્લા બંનેએ રાયપસેણી સૂત્રની પત્ર ૪૬ ની પ્રત તથા કલ્પસૂત્રની ૯૩ પત્રની પ્રત ચિત્કોશમાં મૂકી કે જે હાલ અનુક્રમે વીજાપુરના ભંડારની પોથી ૨૩ અને ભાં. ઈ. માં છે.[1]

લાભચંદ્ર (જુઓ પૃ. ૩૬/૨ ટિપ્પણી નં. ૨ કે જેના શિષ્ય ગજચંદ્રે પં. હીરકલશના સં. ૧૬૨૬ માં રચેલ જોઈસસાર—જ્યોતિષસાર પ્રાકૃત ગ્રથની પ્રત સં. ૧૬૯૫ આસો શુદિ ૪ મગલે અણેયાનામાં લખી કે જેની ૫૦ પ્રતની પ્રત કલકત્તા ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરીમાં છે.

સકલચંદ્ર ઉ૦ ની બીજી શિષ્યપરંપરા સકલચંદ્ર–લક્ષ્મીચંદ્ર–પુણ્યચંદ્ર–વૃદ્ધિચંદ્ર–માનચંદ્ર શિષ્ય તેજચંદ્રે પુણ્યસાર રાસ સં. ૧૭૯૦ માં રચ્યો (જૈ. ગૂ. ક. ૧, ૫૯૮ ને ૩, ૧૦૯૧)

ઉપર્યુક્ત લક્ષ્મીરુચિના વિવેકકુશલ અને વિમલકુશલ કે જે પૈકી વિમલકુશલના વિનયકુશલ (જૈ. ગૂ. ક. ૩ પૃ. ૭૪૮), જ્યારે વિવેકકુશલના કીર્ત્તિકુશલ અને ઉદયરુચિ. કીર્ત્તિકુશલના જ્ઞાનકુશલ (જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૧૭૪); ઉદયરુચિના પુણ્યરુચિ ને હર્ષરુચિ તે પૈકી પુણ્યરુચિના આણંદરુચિ (જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૩૫૪) અને હર્ષરુચિના વિદ્યારુચિ (જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૧૫૯). આ વિદ્યારુચિના લબ્ધિરુચિ (જૈ. ગૂ. ક. ૨. ૧૫૦ ને ૩, ૧૧૯૯)—એ પ્રમાણે લક્ષ્મીરુચિની શિષ્યપરંપરા છે.

હવે શ્રીપતિ ઋષિની શિષ્યપરંપરા જોઈએ–શ્રીપતિના જગા ઋષિ છ વિગયના તજનાર ને લોંકાગચ્છથી વ્યાપ્ત સૌરાષ્ટ્ર દેશને પ્રતિબોધનાર થયા; જગા ઋષિના સીહવિમલ કે જેમણે હીરવિજય સૂરિના થયેલા પ્રસિદ્ધ શ્રાવક થાનસિંહને તે પહેલાં બોધ આપી અજૈનમાંથી જૈન કર્યો હતો, ને સીહવિમલના દેવવિમલ ગણિ કે જેમણે સંસ્કૃતમાં હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય સટીક રચ્યું કે જે પરથી પ્રસિદ્ધ શ્રાવક કવિ ઋષભદાસે ગૂ. માં સં. ૧૬૮૫ માં હીરવિજય સૂરિ રાસ રચ્યો. આ સંસ્કૃત મહાકાવ્યને ઉપર જણાવેલ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની ટીકા રચનરા ધનવિજય ગણિએ શોધ્યું હતું (જૈ. સા. સં. ઇતિહાસ પારા ૮૮૨). ઋષિ ગણપતના વંશવેલાની ખબર નથી.

---

૧ શ્રી શાંતિચંદ્રવાચકવરાતિપત્તેજચંદ્ર વિબુધેન । ગણિહેમચંદ્રસજુષા ચિત્કોષેऽસૌ પ્રતિર્મુમુચે ॥ —શ્રી કાપડીઆ સંપાદિત કેટલૉગ ૨, પૃ. ૮૯.

શ્રીપતિ ઋષિની બીજી શિષ્યપરંપરા એ છે કે શ્રીપતિના હર્ષાણંદ ગણિ, તેના મહો૦ વિવેકહર્ષ, તેના જયાનંદ ગણિ, તેના ગજાનંદ ગણિ, તેના રૂપાનંદ ગણિ, તેના હેમાનંદ ગણિ, કે જેના વાચનાર્થે લખાયેલી કલ્પસૂત્રના બાલાવબોધની પ્રત ખેડાના ભંડારમાં છે.

૪ શિષ્યો—રત્નચન્દ્રના શિષ્ય માણિક્યચંદ્રે પણ કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર સં. વૃત્તિ રચેલ છે. (પ્ર. કા.)

ખેડા સંઘ ભંડારમાં એક નંબરના દાબડામાં મુનિવિમલ શિષ્ય ભાવવિજયે સં. ૧૬૮૯માં શ્રીરોહિણી-શિરોહીમાં રચેલી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રપર વૃત્તિની ૫૧૮ પત્રની પ્રતિ છે તેના અંતે લેખક-પ્રશસ્તિ છે કેઃ—'સં. ૧૭૨૦ પોષ શુ. ૧૪ શનૌ લિ૦ મહોપાધ્યાય શ્રી શાંતિચંદ્ર ગણિ મહોપાધ્યાય શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિ શિષ્ય પંડિત શ્રી મતિચદ્ર ગણિ શિષ્ય વિનીતચદ્રેણ લિખિતં શ્રી શેખપુરે' આ પરથી સ્પષ્ટ છે કે રત્નચંદ્રને મતિચંદ્ર નામના શિષ્ય હતા ને તે મતિચંદ્રના શિષ્યનું નામ વિનીતચદ્ર હતું.

૫ ગ્રંથો—તેમણે નવ વૃત્તિઓ સંસ્કૃતમાં બનાવી છે તેમાં પાંચ સ્તવનો પર પાંચ અને ચાર ગ્રંથો પર ચાર. તે પાંચ સ્તવનોનાં નામ (૧) ભક્તામરસ્તવ કે જે માનતુંગ સૂરિએ શ્રી ઋષભદેવ પર રચેલું (૨) કલ્યાણમંદિર સ્તવ કે જે સિદ્ધસેન દિવાકરે શ્રી પાર્શ્વનાથ પર રચેલું (૩) દેવાઃ પ્રભો! સ્તવ-તપા ગચ્છના શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ શિષ્ય જયાનન્દ સૂરિએ રચેલું સાધારણજિનસ્તવ, કે જેની પ્રથમ પંક્તિ 'देवाः प्रभो यं विधिनाऽऽत्मशुद्धै' છે તેના પ્રથમના બે શબ્દો પરથી દેવાઃ પ્રભો સ્તવ નામ પડ્યું છે. આ સ્તોત્ર ય. ગ્રં. મા. ના જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ ભાગ ૧ પૃ. ૫૭ માં પ્રકટ થયુ છે) (૪) શ્રીમદ્ધર્મસ્તવ શ્લોક આઠનું કે જે તપા ગચ્છના સોમપ્રભ સૂરિ કૃત છે ને જેની પ્રથમ પંક્તિ 'श्रीमद्धर्मं श्रयमम मनः सन्मतेऽम्ब ! प्रसीद' છે. (પ્રકટ પૃ. ૪૩ જૈનસ્તોત્રસંદોહ ભાગ ૧) અને (૫) ઋષભ-વીરસ્તવ કે જે તપા-ગચ્છનાયક સોમસુંદર સૂરિ કૃત દશ શ્લોકનું છે (પ્ર. જૈનસ્તોત્ર સગ્રહ ભાગ ૧ પૃ. ૧૬ ય. જૈ. ગ્રં.). હવે તે ચાર ગ્રંથોનાં નામ—(૧) કૃપારસ કોશ (ઉપર જણાવાઇ ગયેલ અકબર બાદશાહના સ્તુતિગાન રૂપે ગ્રંથકારના ગુરુ શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયે રચેલું ૧૮૨ શ્લોકનું કાવ્ય-શ્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદ્રિત) (૨) અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ (પ્રસ્તુત ગ્રંથ) (૩) નૈષધ મહાકાવ્ય (મહાકવિ શ્રીહર્ષ વિરચિત) અને (૪) રઘુવંશ મહાકાવ્ય (મહાકવિ કાલિદાસ કૃત) કે જેની અપૂર્ણ પ્રત ભાં. ઇ. માં સન ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૪૪૬ની ૩૧ પત્રની પ્રથમના ત્રણ સર્ગ અને ચોથા સર્ગનાં

બે પત્ર પછી અપૂર્ણ છે અને જેમાં જણાવ્યું છે કે श्री शान्तिचन्द्र वाचक सुगुरोश्चरणारविन्दमभिनम्य । शिष्यकृते रघुकाव्ये कुर्वेहं विवरणं किंचित् ॥. પ્રથમનાં બે જૈન, અને છેલ્લાં બે જૈનેતર, મહાકવિઓનાં રચેલાં કાવ્યો છે. આ પૈકી ઉપરનાં પાંચ સ્તવનો પરની વૃત્તિ તથા ઉપરના ચાર ગ્રંથો પૈકી કૃપારસકોશપર વૃત્તિ અને રઘુવંશ કાવ્ય પરની સપૂર્ણ વૃત્તિ ઉપલબ્ધ હોય એમ જણાયામાં નથી. પ્રસ્તુત અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પરની વૃત્તિની બે પ્રતો (૧) ગ્રં. ૨૪૫૪ પત્ર ૬૨ પંક્તિ ૧૫ લ. સં. ૧૬૮૩ની તથા બીજી પૂનાના ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં છે (કિલ્હૉર્ન રીપોર્ટ સને ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૧ નં. ૩૬૧ લ. સં. ૧૬૮૩; સને ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૧૦૭૩) તથા પત્ર ૬૨ની નં. ૫૩૮ વીજાપુર જ્ઞાન ભંડારમાં છે. નૈષધમહાકાવ્યની વિવૃત્તિ અથવા શ્રીહર્ષકાવ્ય વિવૃત્તિ—सं. १७१३ माग० शु. ५ वासा ग्रामे पं. कनकविजय शिष्य पद्मविजयेन लि० पं. काह्नजीगणि शिष्य कनकविजय शिष्य हर्षविजय शिष्य प्रीतिविजयपठनार्थं । એ લખ્યાસંવત વાળી ૨૮૫ પત્રની પ્રત દોશીવાડા વીજાપુરમાંના વિમલગચ્છ ભંડારના દાબડા બીજામાં મેં જોઈ છે અને તે કાવ્યના સર્ગ ૧૧, ૨૦ થી ૨૨ ની ટીકાની સં. ૧૬૬૮ માં લખાયેલી પ્રત ભાં. ઇ. માં સને ૧૮૮૪-૮૪ના નં. ૩૬૯ ની છે. આ ટીકામાં પણ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની ટીકામાં દરેક અધિકાર અંતે આપે છે તેમ પોતાના ગુરુનું નામ તે પ્રતના પત્ર ૨૩૧ માં બતાવ્યું છે કે:— श्री शान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिंधु,-लब्धप्रतिष्ठविबुधोत्तमरत्नचन्द्रः । श्री नैषधीय चरिते कुरुतेस्म टीकां, विंशः समाप्तिमितवानिह सर्ग एषः ॥ આની સહોદરા અથવા લઘુભગિની તરીકે રઘુવંશ ટીકાને પોતે તે ટીકામાં જણાવેલ છે:—

श्री शान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धु,-लब्धप्रतिष्ठविबुधोत्तम रत्नचन्द्रः । काव्ये सहस्रकिरणोद्भववंशवृत्ते, शिष्यप्रबोधविधये कुरुते स टीकां ॥ १ ॥

तस्यां सदन्वयनिरूपणबंधुरायां संक्षिप्तशब्दततवाच्यविचारणायां । श्री नैषधीय विवृतेश्च सहोदरायां मार्गोगमत् प्रथमता प्रथितः सदर्थः ॥ २ ॥

ઉપરની સર્વે વૃત્તિઓ રચાઈ ગયા પછી (૧૦) પ્રદ્યુમ્ન ચરિત રચ્યું જણાય છે કારણ કે તે નવ વૃત્તિઓને બહેનો જણાવી તેમના નાનાભાઈ તરીકે તે ચરિતને કર્ત્તાએ ઓળખાવ્યું છે. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પરની વૃત્તિનો અને આ ચરિતનો પૂર્ણ કર્યાનો સંવત્, તિથિ, સ્થાન વગેરે એક જ એટલે સં. ૧૬૭૪ આશ્વિન શુક્લ દશમી-વિજ્યાદશમી સુરત બંદરે આપેલ છે, તે બંને એક કાલે સમાર્થિત કર્યા લાગે છે. તે ચરિતને તેના પ્રથમ સર્ગ અંતે તેમના બીજા ગ્રંથ નામે સમ્યકત્વસપ્તતિકા પ્રકરણ પરના (ગૂ૦) બાલાવબોધના ભ્રાતા

તરીકે ઓળખાવેલ છે, તેથી તે બાલાવબોધ પણ પ્રદ્યુમ્નચરિત પહેલાં રચાયો જણાય છે. આ ચરિત સં. ૧૯૭૪માં બી. બી. એંડ મહાશયાનાં મંડલીતરફથી પ. બહેચરદાસથી સંશોધિત થઇને બહાર પડી ગયું છે, અને તેની 'સં. ૧૬૮૦ વર્ષે માર્ગશિરો વદિ ૧૪ બુધે લેખિતં સ્તમ્ભતીર્થે' હસ્તપ્રતનો ઉલ્લેખ વેબરના કેટેલોગના નં. ૧૯૯૧માં કરેલો છે તથા બીજી હસ્તપ્રત પત્ર ૧૨૫ની નં. ૬૪૪ વીજાપુરજ્ઞાનમદિરમાં છે.

તેમાં પ્રધાનપણે શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નનું વર્ણન છે. સ્થલે સ્થલે સૌરાષ્ટ્ર આદિ દેશોનું, દ્વારિકાદિ નગરીનું, વિવિધવન પર્વત સરોવરાદિનું વર્ણન આવે છે. રૂકિમણી-સત્યભામા વગેરે કૃષ્ણપત્નીઓના જીવનનું આલેખન, કયાંક પ્રવાસ-યાત્રાદિનું, કયાંક યુદ્ધાદિનું, કયાંક વસન્ત-મદન-રતિ-વિચિત્ર જનકેલિનું, વર્ણન છે, કયાંક જવા આવવામાં શકુનો, અગસ્કુરણો ને તેનાં ફલ બતાવ્યાં છે. આમ કવિએ આ કાવ્યમાં વિવિધ, વિચિત્ર અને હૃદયગમ એવું સર્વ રસથી રચેલું શ્રી પ્રદ્યુમ્નનું શાબ્દિક ચિત્ર ચિત્રકારના પાર્થિવ ચિત્ર જેવું ચિતરેલું છે. (બીજું પ્રદ્યુમ્નચરિત મહાકાવ્ય ૧૮ સર્ગનું તપાગચ્છના હેમસોમ સૂરિના રાજ્યે સં. ૧૬૮૧ આશ્વિન પદ ૫ સુરેજ્યવારે-ગુરૂવારે રત્નસિંહે રચેલું મળે છે. પીટ. ૬ ન. ૬ પૃ. ૧૬૩) (૧૧) સમ્યકત્વ-સપ્તતિ-સપ્તતિકા એ ગ્રંથ મૂળ પ્રાકૃતમાં છે ને તે પર વૃત્તિ સંઘતિલક સૂરિએ સં. ૧૪૨૨ માં રચી છે તેના પર પોતે કરેલા ગૂજરાતી બાલાવબોધનું નામ સમ્યકત્વપ્રકાશ આપ્યું છે. તેની સં. ૧૬૭૬ ની સુરત બંદરમાં જ લખેલી ૧૭૨ પત્રની પ્રત પાલણપુરના ડાયરાના ભંડારમાં છે. તેની બીજી પ્રતો માટે જુઓ મારો 'જૈન ગૂર્જરકવિઓ' ભાગ ૩ પૃ. ૧૬૯૫ (૧૨) સમવસરણસ્તવ પર પણ બાલાવબોધ રચ્યો. (આ કયાં ઉપલબ્ધ છે તે જણાયું નથી) (૧૩) હિતોપદેશ—આ તેરેનો ઉલ્લેખ કર્ત્તાએ તેની અત્ર આપેલી અધ્યાત્મકલ્પલતા નામની ટીકાને અંતે કર્યો છે. આ પૈકી છેલ્લા ગ્રંથ હિતોપદેશનું બીજું નામ કુમતાહિવિષજાંગુલિ કે જેમાં ધર્મસાગરજીના મતવ્યો-મતનું બરાબર ખડન સંસ્કૃતમાં કરેલું છે; તેની હસ્તપ્રત લીંબડી ભંડારમાં નં. ૧૧૭૯ની ૫૧૮ શ્લોક સંખ્યાનાં ૧૫ પત્રની છે કે જેની રચનાની સાલ તેના સૂચીપત્રકમાં તેમજ જૈન ગ્રન્થાવલીના પૃ. ૧૫૯ માં સં. ૧૬૭૭ આપેલી છે; કદાચ તે સવત્ લખ્યા-સંવત હોય. પ્રશસ્તિસંગ્રહમાં નં. ૧૬૦ પૃ. ૧૯૦માં ઉલ્લેખિત હિતોપદેશ આ ગ્રંથ જ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે તેની અંતે

સાગર પક્ષના મુક્તિસાગરની સં. ૧૬૮૧ ની ઉપયોગી ઐતિહાસિક હકીકત જણાવી છે. (પ્રશસ્તિસંગ્રહમાં સંગ્રહકારે લહિઆની પ્રશસ્તિ પર જ ભાર મૂકી તેજ આપી છે, જ્યારે મૂળ ગ્રંથ કેનો રચેલો, તેની પ્રત કેટલાં પત્રોની—એ આવશ્યક વિગતો સંબંધી એક અક્ષર નથી જણાવ્યો, એ તે સગ્રહની મોટી ત્રૂટી છે.) મારા જૈ. સા. સં. ઇતિહાસના પારા ૮૮૦માં આ કુમતાહિવિષજાંગુલિને સ્વતંત્ર ગ્રંથ તરીકે સં. ૧૬૭૯માં રચેલ જણાવેલ છે તે સંવત બરાબર નથી. સં. ૧૬૭૮માં સુરતમાં સંગ્રામસૂર કથા રચેલી તેનો ઉલ્લેખ ઉપર થઈ ગયો છે પદ્મપ્રભસૂરિ કૃત ભુવનદીપક ઉપર રત્નચંદ્ર કૃત બાલાવબોધ (પી. ૧ નં. ૩૧૦ પૃ. ૧૨૮)ની પ્રત બતાવી છે તેના કર્ત્તા રત્નચંદ્ર માંડવ્યપુર ગચ્છના દેવ (દેવાનંદ) આચાર્યના શિષ્ય અને ૧૦૮ પ્રકરણના કર્ત્તા મહાકવિ પંડિત રત્નચંદ્ર છે કે જેણે નંદિતાઢ્ય છંદસૂત્ર પર ટીકા (પી. ૩ પૃ. ૨૨૪) રચી—એટલે આ રત્નચંદ્રથી ભિન્ન છે. આ'રત્નચંદ્રની રઘુવંશ અને નૈષધીય પરની ટીકાઓની તારીખો—સને ૧૬૧૨ અને ૧૬૨૭ વચ્ચે' એ નામનો પી. કે. ગોડેએ લખેલો અંગ્રેજી ટૂંકો લેખ જુઓ ઍનલ્સ ભાં. ઓ. રી. ઇ. વૉ. ૧૩ પૃ. ૯૪.

આપણા આ રત્નચંદ્રે સંસ્કૃતમાં પદ્ય ને ગદ્ય લખ્યું ને ગૂજરાતીમાં ગદ્ય લખ્યું, તો પછી તેણે ગૂજરાતીમાં પદ્ય પણ લખ્યું હોવું જોઈએ, પણ તેની પદ્યકૃતિ ગૂજરાતીમાં એકે જોવામાં આવી નહોતી, અને તેથી 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના મારા પુસ્તકમાં ગૂ૦ કવિ તરીકે નોંધાયેલ નથી. હમણાં સુભાગ્યે તેમનું રચેલું એક ઐતિહાસિક ગૂ૦ કાવ્ય નામે 'પડધરી પ્રાસાદ બિંબ—પઇસારાધિકાર સ્તવન' ૩૧ કડીનું શ્રી જિનવિજયજીએ પૂરા પાડેલ ચૈત્ય પરિપાટી—સંગ્રહમાંથી મળી આવ્યું. હું પડધરીમાં સં. ૧૯૯૬ના કાર્તિક માસમાં એક સ્વજનના લગ્નમાં ગયો હતો ત્યારે તેના ગઢમાં એક ભવ્ય મનોહર મંદિરનો અખંડ અવશેષ બારણાં—બંધ જોવામાં આવતાં તેની કોરણી માંડણી ચિહ્નોપરથી તે એક જૈન મંદિર હોવું જોઈએ એમ મને ચોક્કસ લાગ્યું, પણ તેનાં દ્વાર ઉઘડાવી જોતાં મૂર્તિ કે શિલાલેખ નહોતો એટલે નિરાશ થયો—હવે આ મંદિર સંબંધી ઉક્ત સ્તવન માહિતી આપે છે એ જાણી વધુ આનંદ થાય છે.

તેનો સાર એ છે કેઃ—'આદિ જિન પ્રમુખ ૨૪ જિન, અને તેમના ૧૪૫૨ ગણધર, તથા સરસ્વતી દેવીને પ્રણમી કયાં બે ગામોમાં આદિ જિન અને શાંતિ જિનના પ્રાસાદ થયા અને તે બે ગામોની ઉત્પત્તિ, કયા ગામથી આવીને કયા રાજાના પ્રધાનોએ તે પ્રાસાદ કરાવ્યા તેનાં નામ

पडधरीनुं जिनमन्दिर

જણાવીશ. તપ ગચ્છના રાજા વિજયસેનસૂરિનો વાસક્ષેપ શિરે ધરનારા તે ઉદાર શ્રાવકો હતા. (કડી ૧ થી ૫) કચ્છની ભદ્રેશ્વર નગરીમાં જામ રાવલ રાજાનો મત્રી પેથો હતો. એક દિન સ્વપ્નમાં દેવ આવી હાલાર દેશ સ્થાપવાનું કહેતાં તે રાજાએ સં. ૧૫૯૬ના શ્રાવણ શુદિ આઠમ ને રવિવારે ચડતે દિને નવાનગર વસાવ્યું. (૬) [1]જામ રાવલની પાટે જામ વિભો આવ્યો. મંત્રી પેથાને બે સ્ત્રી નામે પ્રેમલાદે અને રીડી હતી. પ્રેમલાદેથી બે પુત્રરત્ન નામે યાદવ અને જગમાલ થયા ને તે બને વિભા જામના મંત્રી હતા. બને ધર્મપરાયણ શ્રાવકો હતા— તેમણે પડધરી નગર વસાવી તેમાં શ્રાવક લોકને વસાવ્યા. તેમનું ગોત્ર ભણુશાલી હતું. યાદવને અહિવદે અને જગમાલને દાડિમદે નામની પત્ની હતી. અહિવદેએ ભણુશાલી આણુદ અને અબજી એ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. (૮)

---

૧ જામ રાવળ–કચ્છમાંથી ચાર હજારની ફોજ લઈ ઇ. સ. ૧૫૩૫–૩૬ તથા ૧૫૩૭માં સોરઠ ઉપર સ્વારી કરી દેદા તથા ચાવડાઓ પાસેથી જોડીઆ તથા આમરણ પરગણાં, જેઠવાઓ પાસેથી નાગની અંદર, ને વાઘેલો પાસેથી ખંભાળીઆ પરગણું જીતી લઈ ઇ. સ. ૧૫૪૦માં નવાનગર વસાવ્યું. તાબે કરેલ જમીનનું નામ જેના વંશમાં પોતે થયો તે ગજણના દીકરા હાલો પરથી હાલાવાડ–હાલાર પાડ્યું. (કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ પૃ. ૪૫૩, કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૭) પછી તેનો પુત્ર જામ વિભોજી ગાદીપર ઈ. સ. ૧૫૬૨માં બેઠો ને ૧૫૬૯માં મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર શત્રુશલ્ય–સતરસાલ–સતો જામ–સતાજી પોતાના પિતાની પાટે બેઠો. સન ૧૫૭૩માં અકબરે ગૂજરાત સર કર્યું તેના સુલતાન મુઝફ્ફરે ભાગી સતાજીની સહાય માગી. અકબરના સૂબા અજીઝ કોકાએ ચડાઈ કરી–સં. ૧૫૯૧–૨માં ધ્રોળ પાસે ભૂચર મોરીમાં યુદ્ધ થયું. (આ યુદ્ધ માટે જુઓ 'સાહિત્ય' ૧૯૩૩ ફેબ્રુ. અંક પૃ. ૯૪) સતાજીને ભાગવું પડ્યું; સૌરાષ્ટ્ર અકબરના તાબામાં આવ્યું પછીના વર્ષે આખરે સુલેહ થઈ જામ સતોજી સને ૧૬૦૮માં (સં. ૧૬૬૫માં) મરણ પામ્યો. ઉક્ત અજીઝ કોકા–આજમખાન સાથે જામ સતાની લડાઈ સંબંધી જુઓ ઋષભદાસ કૃત હીરવિજયસૂરિ રાસ. પૃ. ૧૭૪. આ શત્રુશલ્યના રાજકવિ શ્રીકંઠે મુખ્યપણે નાટ્ય, સંગીત ચર્ચતો ગ્રંથ નામે રસકૌમુદી (ભાં. ઇ. નં. ૩૦૩ સને ૧૮૮૧–૮૧) રચ્યો છે તેમાં તે રાજાએ દ્વારકાને કરથી મુક્ત કરી હતી એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. (જુઓ ઍનલ્સ ભાં. ઇ: વૉ. ૧૨ પૃ. ૨૦૨)

રાજપટ્ટ-પરંપરાએ જામ સતો આવ્યો ને તેના મંત્રીઓ ઉક્ત આણંદ ને અબજી[1] હતા કે જે વિજયસેનસૂરિની આજ્ઞામાં રહેનારા સાચા શ્રાવક હતા. તેમણે પડધરીમાં જૈન પ્રાસાદ કરાવવા મૂહુર્ત જોવરાવી સં. ૧૬૬૧ માગશિર વદિ બીજ બુધવારે ખાત-મૂહુર્ત કર્યું—પાયો નાંખ્યો. (૯) ઉંડા પાયા વાળો, અને થંભો, કોરણી, પૂતલીઓ, અને શિખર વાળો મોટો પ્રાસાદ થયો તેમાં આણંદ મંત્રીના પુત્ર જીવરાજ[1] અને મેઘરાજે ઘણી મહેનત લીધી. (૧૦)

સુવિહિત સાધુઓ આવ્યા, મોટા મંડપો કીધા, આવેલા સંઘોને ઉતારા દીધા. ભોજનાદિ સમારંભ થયા વગેરે વગેરે. ભણુસાલી આણંદની પત્ની ચાંપાના નામે મુનિસુવ્રત જિનની મોટી પ્રતિમા ભરાવી. સં. ૧૬૬૪ (વેદ રસ ઋતુ ચંદ્રમાં) માઘ શુદિ ૧૦ શનિવારે બ્રહ્મ યોગે રોહિણી મીન લગ્ને પ્રથમ પહોરે બિંબનો પ્રવેશ કર્યો. (૧૪) રથ યાત્રા નીકળી. ભણુશાલી આણંદના નામથી કરાવેલી શાંતિ જિનની પ્રતિમા, ભણુશાલી અબજીની ગૃહિણી નવરંગદેના નામથી કરાવેલી મુનિસુવ્રત જિનની પ્રતિમા, રાજવાહનમાં લઈ ફેરવીને અંતને દેહરામાં પધરાવી. ઉક્ત જીવરાજ અને મેઘરાજ તેમ જ શવરાજ—એ કુલદીપક પુત્રોએ નવાનગરમાં આદીશ્વરનો પ્રાસાદ ઘણું દ્રવ્ય ખરચી કરાવ્યો. (૩૦) તપગચ્છાચાર્ય વિજયસેનસૂરિના સમયમાં અકબર સુલતાનનો રંજક વાચક શાંતિચંદ્રના શિષ્ય રતનચંદ-રત્નચંદ્ર (કે જેઓ તે પ્રાસાદમાં બિંબ પ્રવેશ કર્યો તે વખતે હાજર હોવા જોઈએ) સુકવિ કહે છે કે ઋષભ અને શાંતિ જિનેંદ્રને ભવિકો! વંદન કરો. (૩૧) આ પછી ગદ્યમાં જણાવેલું છે કે 'નવાનગરમાં ઇંદ્ર લીલો વિજય ભૂષણ પ્રાસાદ ૪૨ ગજ ઉંચો અને ૨૧ ગજ પહોળો ને ૪૫ ગજ લાંબો છે.' (આમાં જામની વંશપરંપરાથી મંત્રીપદું વંશપરંપરાનું કરનાર જૈન શ્રાવકોનું ટુંક વર્ણન આવે છે. આ રીતે બીજાં દેશી રાજ્યોના ઇતિહાસ ફેરવશું તો ત્યાં પણ મંત્રી તરીકે જૈન શ્રાવકોએ અગ્રભાગ લીધેલો જણાશે.) ઉક્ત વિજયસેનસૂરિના મેરૂવિજય નામના શિષ્યે એક 'શાંતિજિન-પાર્શ્વજિનૌ સ્તવન' ૧૫ કડીનું રચ્યું છે તેમાંથી જણાય છે કે શાંતિનાથ સાથે પાર્શ્વજિનની પણ પ્રતિમા

૧ હીરવિજયસૂરિના નવાનગરમાંના બે શ્રાવકોનાં નામ કવિ ઋષભદાસ પોતાના સં. ૧૬૮૫ના હીરવિજયસૂરિના રાસમાં આપે છે કે "અબજી ભણુસાલી જીવરાજ, નવાનગરમાં તેહની લાજ"—પૃ. ૨૮૩. તે સૂરિ સં. ૧૬૫૧માં સ્વર્ગસ્થ થતાં તેની પાટે આવેલા વિજયસેનસૂરિના તે બંને આજ્ઞાવર્તી શિષ્યો થયા.

પડધરીમાં હતી. 'સમ સત શાંતિ કરો સુખવાસ, મંડણે પડધરિ પુરવર પાસ, દોવિઅ શુણિઆ મેં ઈમ ભત્તિ, પદવી પામું જય જસ જુત્તિ'. રત્નચંદ્રજીની આ ગૂજરાતી પદ્યકૃતિ આના પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે.

ગ્રન્થ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ.

આ ગ્રંથ સોળ અધિકારનો સંકલિત ગ્રંથ છે, પૃથક્ પૃથક્ વિષયપર જુદે જુદે સમયે રચેલા શ્લોકોને એક સાથે જોડી કરેલો ગ્રંથ નથી. એ સોળ અધિકારો ગ્રંથકારે ગ્રંથનો આરંભ કરતાં પ્રથમાધિકારે શ્લોક ૩ ને ૪માં સ્પષ્ટ સૂચિત કર્યા છેઃ—

"હે મોક્ષાર્થી–મુમુક્ષુ! તું સમતાવિષે તલ્લીન ચિત્તવાળો થા, સ્ત્રી, સંતાન, ધન, દેહ ઉપરથી મમતા મૂકી દે, વિષયો અને કષાયોને તાબે ન થા, શાસ્ત્રના ગુણોથી ચિત્તને વશ કર—શાસ્ત્રરૂપી દોરડાથી ચિત્તને બાંધ, વૈરાગ્યવડે શુદ્ધ ધર્મ આચર, દેવ આદિ અર્થાત્ દેવગુરુ ધર્મનો જાણનાર, વિરતિધારી, સંવરવાન્, શુભ વૃત્તિવાળો થા–એ પ્રમાણે સમતાના રહસ્યને ભજ."

આ પરથી સમતા, સ્ત્રીમમતાત્યાગ, અપત્યમમતાત્યાગ, ધનમમતાત્યાગ, દેહમમતાત્યાગ, વિષય ને પ્રમાદનો ત્યાગ, કષાયનિગ્રહ, શાસ્ત્ર-ગુણો અને ગતિચતુષ્ક, ચિત્તદમન, વૈરાગ્ય, ધર્મશુદ્ધિ, દેવગુરૂધર્મશુદ્ધિ, યતિશિક્ષા, મિથ્યાત્વાદિનો સંવર, શુભવૃત્તિ, ને સામ્યસર્વસ્વ એમ સોળ અધિકાર પાડ્યા છે અને તે દરેકનું શ્લોકબદ્ધ વર્ણન–નિરૂપણ કરી બોધ આપ્યો છે.

શ્રી મોતીચંદભાઈ કહે છે કે "મને એમ લાગે છે કે સૂરિ મહારાજે ઉપદેશ–રત્નાકર વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા પછી જીન્દગીના છેવટના ભાગમાં પોતાના અનુભવનું રહસ્ય આ ગ્રંથદ્વારા બહાર પાડ્યું છે, અને આ ગ્રન્થના શ્લોકો એક સાથે નહિ, પણ જ્યારે જ્યારે મનમાં સ્ફુરણા થઈ હશે ત્યારે લખ્યા હશે એમ જણાય છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે આ ગ્રંથ સં. ૧૪૭૫થી ૧૫૦૦ સુધીમાં કકડે કકડે લખાયો હશે એમ લાગે છે" (બીજી આવૃત્તિ પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૧૬૨)—આમાં જે અનુમાન કર્યાં છે તે જ બરાબર નથી તેથી ફલિત નિર્ણય અમાન્ય કરે છે—ઉપદેશરત્નાકર પછી આ ગ્રંથની રચના થઈ નથી—ઉલટું તેની પહેલાં થઈ છે; વળી ઉપદેશરત્નાકર એક સરખી શૈલી બતાવી એક વિષયને એક છેડા સુધી નિયમસર લખ્યો છે, તેમ આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમમાં નથી બન્યું એમ નથી. આ ગ્રંથના સોળ અધિકાર

એક પછી ક્રમાનુસાર લખાયા છે—જોડાયા છે અને તે ગ્રંથ તૈયાર થયા પછી ઉપદેશરત્નાકર રચાયો છે કારણ કે બીજા સ્ત્રીમમત્વ–મોચનાધિકારનો બીજો चर्मास्थिमज्जान्त्रवसास्रमांसान् શ્લોક ઉ. ર. પત્ર ૨૦૨માં, ચોથા ધનમમત્વમોચનાધિકારનો બીજો यानिद्विषामप्युपकारकाणि શ્લોક અને પાંચમો क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैः શ્લોક ઉ. ર. પત્ર ૨૦૪માં અને તેનો ચોથો द्रव्यस्तवात्मा धनसाधनो न શ્લોક ઉ.ર. પત્ર ૧૩૩માં, પાંચમા દેહમમત્વમોચનાધિકારના શ્લોક ૪,૫ને ૬ ઉ. ર. પત્ર ૨૦૩માં, અષ્ટમ શાસ્ત્રગુણાધિકારનો ૧૪મો सप्तमीमीलयिमिमवेष्ट શ્લોક ઉ. ર. પત્ર ૧૪૯માં, અગીઆરમા ધર્મશુદ્ધ્યુપદેશાધિકારનો બીજો शैथिल्यमात्सर्यकदाग्रहक्रुधो શ્લોક ઉ. ર. પત્ર ૧૬૧માં ગ્રંથકારે 'अस्माभिरप्युक्तं, तथा चाध्यात्मकल्पद्रुमेऽप्यगीष्महि, अवोचाम च तथाऽध्यात्मकल्पद्रुमेऽपि' એટલે 'અમે પણ કહ્યું હતું કે, તથા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમમાં અમે ગાયું હતું,—બોલ્યા હતા' એમ જણાવીને અવતાર્યા છે એટલું જ નહિ પણ ઉ. ર.ના પત્ર ૨૦૪માં બે શ્લોકનાં અવતરણ આપી એ પણ જણાવી દીધું છે કે 'इत्यादिविस्तरोऽध्यात्मकल्पद्रुमाज्ज्ञेयः ।—ઇત્યાદિ વિસ્તાર અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમમાંથી જાણવો.' આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ સંપૂર્ણ તૈયાર કર્યા પછી જ ઉપદેશરત્નાકરમાં તેનો આધાર આપી વધુ વિસ્તાર માટે તે ગ્રંથમાં જોઈ લેવા ગ્રંથકાર જણાવી શકયા છે.

ગ્રંથકાર તાર્કિક–તર્કવિદ્યામાં નિષ્ણાત હોવા છતાં તેના સર્વ અધિકારોમાં મૂકેલા શ્લોકો એક પછી એક ઉત્તરોત્તર શૃંખલાબદ્ધ શ્રેણીમાં મૂકાયા નથી લાગતા, અને કેટલેક સ્થાને પુનરુક્તિ આવ્યાં કરે છે, એ વાત સત્ય છે. આનું કારણ એ લાગે છે કે મનના સ્વતઃ ઉદ્‌ગારો નીકળે ત્યાં તર્ક કે પુનરુક્તિ તરફ લક્ષ રહેતું નથી. મૂળ અધિકારનો વિષય પ્રધાનપણે લક્ષમાં રહે છે, એટલે બધા અધિકારના વિષયો એક બીજા સાથે ઘણા સંલગ્ન હોવાની વાત ગૌણપણે લક્ષમાં હોય છે, ને પછી કવિ પોતે હૃદયોર્મિઓનો આવિર્ભાવ કરે છે.

પહેલો ને છેલ્લો—બન્ને અધિકાર સમતા પર જ છે—એ સૂચવે છે કે અધ્યાત્મનું મૂળ સમતા–સામ્યભાવ છે તેથી શાંતિ છે; તે સમતાને પ્રાપ્ત કરવા સ્ત્રી, સંતાન, ધન, દેહ ઉપરનું મમત્વ ત્યાગી, વિષય પ્રમાદને પરિહરી, કષાયનો નિગ્રહ કરી, શાસ્ત્રાભ્યાસથી મનોનિગ્રહ સાધી વૈરાગ્ય, ધર્મશુદ્ધિ, દેવાદિતત્વશુદ્ધિથી મિથ્યાત્વને છોડી સંવર આદરી શુભવૃત્તિ રાખીએ, તો જ સમતાની શુદ્ધભૂમિકા થાય છે—તો જ સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. સમતા આવ્યે અધ્યાત્મના ક્રમે ચડીને પરમપદની સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે.

અધ્યાત્મની ભૂમિકા લાવવા માટે આ ગ્રંથની ઉત્પત્તિ છે—તેનો આત્મા શાંતરસભાવના છે. શૃંગારાદિ નવરસમાં પ્રધાનભૂત રસ શાંત રસ છે. શ્રીહેમચંદ્રસૂરિના શબ્દોમાં 'વૈરાગ્ય, સંસારભીરૂતા, તત્ત્વજ્ઞાન, વીતરાગપરિશીલન, પરમેશ્વરના અનુગ્રહાદિ વિભાવ, યમ નિયમ અધ્યાત્મશાસ્ત્રચિંતનાદિ અનુભાવ, ધૃતિ–સ્મૃતિ–નિર્વેદ–મતિ આદિ વ્યભિચારી તૃષ્ણાક્ષયરૂપ શમ સ્થાયિભાવ ચર્વણાથી પ્રાપ્ત તે શાન્ત રસ.

કર્ત્તા મુનિસુંદરસૂરિનાં સ્તોત્રો જોઇશું તો તેમાં તેમનું હૃદય આરસી જેવું સ્વચ્છ અને પુષ્પ જેવું કોમલ દેખાય છે. તેવા એક સ્તોત્રમાંથી કંઇક વાનગી ઉપર આપી છે. તેમનું આધ્યાત્મિક હૃદય પોતાના સમયની વિષમ સ્થિતિ જોતાં ખેદથી આર્દ્ર બને તે સ્વાભાવિક છે.

વિષમતા દૂર કરી સમતા મેળવવી એ આ આખા ગ્રંથનું કેન્દ્રબિંદુ છે; તેથી પહેલા અને છેલ્લામાં સમતા વિષે જ ભાર દઈ વક્તવ્ય કર્યું છે. અધ્યાત્મ શું અને તેને આગળ કયાંસુધી લઈ જતાં સાધ્ય મેળવાય તે ન જણાવતાં સમતા આવ્યે અધ્યાત્મ-પ્રગતિ થાય એમ સ્વીકારી ગ્રંથકાર પ્રથમ, સમતા માટે ભાવનારૂપ ઔષધી બતાવે છે. સમતા એટલે કોઇને મિત્ર કે શત્રુ, પોતાનો કે પારકો, ન ગણતાં મનને કષાયરહિત અને ઇંદ્રિયોને વિષયમાં અનાસક્ત રાખવી તે. તે સ્થિતિ માટે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા, માધ્યસ્થ ભાવના-કે જેનું સ્વરૂપ હરિભદ્રસૂરિએ ચોથા ષોડશકમાં* બતાવ્યું છે, અને હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં કથ્યું છે તેમાંથી શ્લોકો અવતારી તે ભાવના-ઓનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ક્રોધ, લોભ, માન ને માયા-કપટ એ ચાર કષાય—સંસારવૃદ્ધિ કરનારા કહ્યા છે તેથી રહિત મનને કરવું-મનની

* મહાન્ આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિ ચોથા ષોડશકમાં કહે છે કે 'ધર્મતત્ત્વનાં-ધર્મસિદ્ધિનાં પાંચ ચિહ્નઃ ૧ ઉદારભાવ ૨ દાક્ષિણ્ય ૩ પાપજુગુપ્સા ૪ નિર્મલબોધ અને ૫ પ્રાયઃ લોકપ્રિયત્વ. ધર્મતત્ત્વવાળામાં પાપવિકારો નામે વિષયતૃષ્ણા, દૃષ્ટિસંમોહ, ધર્મપથ્યમાં અરુચિ અને પાપવાળી ક્રોધની ચળ ન હોય, પણ તેમાં ધર્મરૂપી અમૃતના પ્રભાવે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા–એ ચાર ગુણો હોય છે. આમ ધર્મસિદ્ધિવાળા જીવોમાં ઉદારભાવ આદિ ચિહ્નો ચાર પુણ્યોપાય નામે જીવદયા, વૈરાગ્ય, વિધિપૂર્વક ઉચિત દાન અને વિશુદ્ધ શીલવૃત્તિ અને જ્ઞાનયોગના ઉપાયની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી સદ્હેતુભાવે સિદ્ધ થાય છેઃ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં તે ચાર ભાવના સંબંધી કહે છે તે ત્યાંથી જોઇ લેવું.

એ રીતે શુદ્ધિ કરવી, ચેતન અને અચેતન પદાર્થો પરનું મમત્વ છોડવું,-આસક્તિ તજવી કે જેથી સામ્ય-સમતા પ્રકટે. જન્મ મરણ એ સંસારમાં થયાં જ કરે છે, તેમાંથી કોઈ પણ પ્રાણી સિદ્ધ થયા પહેલાં છટકી શકે તેમ નથી; માટે કોઈ વસ્તુ પર આસક્તિ ન રાખતાં—ક્રોધાદિ કષાય ન સેવતાં, સર્વપર સમાન ભાવ રખાય તો જ અધ્યાત્મ-ભૂમિકા પર અવાય. પછી કોઇના સંયોગ કે વિયોગથી હર્ષ શોક ન થાય, કોઈપર રાગદ્વેષ ન થાય, અને મન શાંતરસમાં રમણ કરે.

ચેતનપદાર્થોમાં માતા પિતા, સગાં સ્ત્રી, નોકર ચાકર, ગુરુ, મિત્ર, ઢોર વગેરેનો, અને અચેતન પદાર્થોમાં ધન, જમીન, મકાન, પુસ્તક-શાસ્ત્ર, પાત્ર, વસ્ત્ર આદિનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વ સાથેનો સંબંધ આત્માસહિત મન અને ઇંદ્રિયોવાળા આપણા દેહને રહે છે, આ પદાર્થો પૈકી ખાસ કરી સ્ત્રી, અપત્ય-સંતાન, ધન અને દેહ એ મુખ્ય ચારને અવલંબી તે દરેકપરની મમતાનો ત્યાગ કરવાના ઉપદેશરૂપે ચાર-બીજાથી પાંચમા અધિકારો ગ્રંથકારે રચ્યા છે. છઠ્ઠામાં વિષયસેવનનો અને પ્રમાદનો ત્યાગ કરવા માટે, સાતમા અધિકારમાં કષાયનો ત્યાગ કરવા માટે બોધ આપ્યો છે.

આ બધું સમજાવનાર કોણ? શાસ્ત્ર અને ગુરુ. શાસ્ત્રાભ્યાસનો અધિકાર આઠમો છે. શાસ્ત્ર એ પવિત્ર વસ્તુ છે, તેના રહસ્યને પામવા ખૂબ ઉંડો અભ્યાસ કરવા સાથે તેની ઉત્તમ છાપ મનપટ પર પડે-તેમાંથી ભાવનાના અંકુરો ફુટે અને ચરિત્રમાં-અનુષ્ઠાનમાં તેનો ઉપદેશ મૂકાય તો જ શાસ્ત્રની ઉપયોગિતા છે. પત્થર જેવા કે પ્રમાદી મન પર તેની અસર નથી, વાગ્‌વિલાસરૂપે શાસ્ત્રને ઉચ્ચારી જવામાં, પોતાની પૂજા માટે કે લોકરંજનાર્થે, વાદીઓને જીતવામાં કે ખ્યાતિ મેળવવામાં શાસ્ત્રવેત્તાનો પાઠ ભજવાય તેથી આત્મહિત નથી. તેવાને તો 'અમે અધ્યાત્મશાસ્ત્રજ્ઞો, પરલોકહિતકાર્યમાં જડ એવા ઉદરંભરી-પેટભરા કહીએ છીએ' એમ ગ્રંથકાર કહે છે. શાસ્ત્રમાં બતાવેલાં ચાર ગતિનાં દુઃખો બતાવી તે વાંચ્યાં છતાં વિષયોનું સેવન ને કષાય કેમ રહેવાં ઘટે?-મનોનિગ્રહ માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ છે, માટે મનોનિગ્રહ કરવો ઘટે-તે અર્થે નવમો અધિકાર કહ્યો છે. કુવિકલ્પ તજી સદ્‌વિકલ્પ કરવાથી અસદ્‌ગતિ થતી નથી. સારીમાઠી ગતિ મનના સારામાઠા વિકલ્પ પર છે. યમ, નિયમ, દાનાદિ ધર્મો, જાપ પવનાદિકની સાધના—એ સર્વ મનોજય માટે છે, અને જો મનોજય ન થાય તો એ સર્વ

નકામાં છે, અને મનોજય હોય તો પછી એ સર્વ નિષ્ફલ છે. મન સાધ્યું તેણે સર્વે સાધ્યું-મુક્તિ પણ સધાઈ. મનોનિગ્રહ-મનની સમાધિના ઉપાય—(૧) સ્વાધ્યાય (શાસ્ત્રાભ્યાસ)ના યોગ એટલે આંબેલ આદિ તપથી યોગવહન-વારંવાર સ્વાધ્યાય કરવો, (૨) પ્રતિક્રમણ કાયોત્સર્ગાદિ ચારિત્રની ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ (૩) અનિત્યત્વાદિ બાર ભાવના, અને (૪) ત્રણ નામે મનવચનકાયાના યોગોની શુભ અશુભ પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો ઉપયોગ-ચિંતન છે, તેમાં ભાવનાનું મુખ્યત્વ છે કારણ કે તેથી દુર્ધ્યાન થતું નથી. (શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં જણાવે છે કે સામ્ય-સમભાવ-સમતા નિર્મમત્વવડે કરી થાય છે અને તે નિર્મમત્વ માટે અનિત્યતા આદિ બાર ભાવનાનો આશ્રય કરવો.)

મનને દમવું તે મનોનિગ્રહ અને સંસારપરથી મન ઉઠી જવું તે વૈરાગ્ય. સંસારની વસ્તુઓ ક્ષણિક છે, તેને અને આત્માને તાદાત્મ્ય સંબધ નથી, છતાં તેવો સંબંધ આસક્તિથી કરી લેવો-માનવો એ યોગ્ય નથી. આ દેહ પણ ક્ષણિક છે; મરણ દરેક દેહધારીને અવશ્ય છે ને છે, એટલે આસક્તિથી વિશેષ કર્મબંધ કરીને અનંત પુદ્ગલપરાવર્ત્તનવાળા જન્મમરણના ફેરામાં વધ્યે જવું તેથી અંતિમ ધ્યેય તે મોક્ષ સાધી ન જ શકાય. જનમનરંજન કરવા કરતાં આત્મરંજન કરવું, મદ-અહકાર છોડી મળેલી સામગ્રી અને સાધનોનો સદુપયોગ કરી અપ્રમત્તપણે ધર્મોદ્યમથી દુઃખનો અંત લાવવો, યોગ્ય છે. આમ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપી વૈરાગ્ય તરફ ગ્રંથકાર દશમા અધિકારમાં લક્ષ ખેંચે છે.

અગ્યારમા અધિકારમાં વૈરાગ્યથી સંસાર પ્રત્યે વિરાગભાવ લાવી ધર્મમાં ઉદ્યમ રાખવો ઘટે, માટે તે ધર્મ—ધર્મશુદ્ધિ ગ્રંથકાર સમજાવે છે. તેમાં પ્રમાદને તથા કષાયને સ્થાન નથી. ધર્મ એટલે સુકૃત્ય-પુણ્યકાર્ય-દાનાદિ ધર્મને, શિથિલતા-અદૃઢતા, ગુણીપ્રત્યે મત્સર, કદાગ્રહ, ક્રોધ, અનુતાપ-દાનાદિ કર્યા પછી તે બદલ સંતાપ, દંભ-કપટ, અવિધિ-અનાચાર, ગૌરવ-મોટાઇનો ભાવ, પ્રમાદ-અનુપયોગ, માન, કુગુરુ, કુસંગ, આત્મશ્લાઘાની ઇચ્છા-આ સર્વ, મલીન કરે છે, માટે શુદ્ધ ધર્મમાં આ મલીનતાઓ ન જોઇએ. આત્મશ્લાઘા બદલે પરગુણપ્રશંસા, સ્વદોષનિન્દા, પ્રકટ નહિ પણ ગુપ્તદાનાદિ, ભાવ અને ઉપયોગ સહિત આવશ્યકાદિ ધર્મક્રિયાઓ થાય તો તે ધર્મશુદ્ધિ છે.

હવે બારમા અધિકારમાં ધર્મ એટલે દર્શન પર આવી તેમાં કહેલ ઉપાદેય એવા શુદ્ધ દેવ, ગુરુ ને ધર્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ ગ્રંથકાર જણાવે છે. તેમાં મુખ્ય તત્ત્વ સદ્ગુરૂ છે કે જે આત્મહિત દર્શાવે. કુગુરુ તો પોતે ડૂબે ને બીજાને ડૂબાડે; માટે સતની પરીક્ષા કરી સદ્ગુરૂ શોધી

તે સાંપડે તો તેને માનવા, અન્યને તજવા–તેમાં દૃષ્ટિમોહ ન જોઇએ. આટલું કહી ગ્રંથકાર પોતાના સમયની સાધુસ્થિતિથી દુઃખિત થઈ બોલી ઉઠે છે કેઃ–"શ્રી વીર (પ્રભુ)! પૂર્વે તેં (સુધર્મા આદિ)ને મુક્તિપથના પ્રવર્તક તરીકે સ્થાપ્યા હતા. તેઓ (સુધર્માઆદિની પટ્ટ-પરંપરાએ આવેલા સુવિહિતઆચાર્યોથી જુદા પડી સ્વાભિમાનની પુષ્ટિ અર્થે પોતાના નામે મતપ્રવર્ત્તક થઈ) આ કલિયુગમાં તારા વગર–તારી ગેરહાજરીમાં તારા શાસનમાં ઘણી સંખ્યામાં લુંટારા થયા, તેઓ યતિનું નામ ધારણ કરીને સ્વલ્પ બુદ્ધિવાળા જનોની પુણ્યલક્ષ્મી ચોરી લે છે. અહીં અમારે શો પોકાર કરવો? કારણ કે જ્યાં અરાજકતા–રાજાનો અભાવ હોય ત્યાં કોટવાળ શું ચોરો નથી થતા? (થાય છે.)"

આવી સ્થિતિમાં દૃષ્ટિરાગ–દૃષ્ટિમોહ રાખતાં અયોગ્ય એવા કુગુરુ કુધર્મ અને કુદેવનું સેવન થતાં અહિત સધાય છે–તે કદિ સન્માર્ગ–મોક્ષની દિશા બતાવી શકતા નથી. આ માટે કુલ, જાતિ, મા બાપ, મહાજન, વિદ્યા, સગાં, કુલગુરુ કે ધનથી દોરાઈ ન જવું ઘટે. તત્ત્વ આપી બોધિદાન કરી શુદ્ધ ધર્મમાં યોજે તે સાચાં માબાપ, સગાં કે ગુરુ. આ અને અન્ય ભવમાં સંપત્તિ આપનારાં દાક્ષિણ્ય–અનુકૂલ થવાનું માનસ, શરમ, ગુરુદેવપૂજા, પિતા (માતા, મોટાભાઈ, કાકા) આદિની ભક્તિ, સુકૃત–પુણ્ય પ્રત્યે અભિલાષા, પરોપકાર, વ્યવહાર શુદ્ધિ છે, ને વિપત્તિ આપનારાં વીતરાગની અભક્તિ, સાધુઓની અવજ્ઞા, શ્રાદ્ધ કે યતિનાં દિનકૃત્યોમાં ઔચિત્યનો અભાવ, અધર્મીઓનો સંગ, પિતા આદિ વૃદ્ધો પ્રત્યે ઉપેક્ષા અને બીજાઓને (ખોટાં તોલાં, ખોટાં માપ, ખોટા દસ્તાવેજ આદિથી) છેતરવું એ છે. માટે ભક્તિથી જિન-પૂજા, સુગુરુપાસે ધર્મશ્રવણ, (૧૮ પાપસ્થાન, ૧૫ કર્માદાનથી) વિરતિ–વિરામ, અર્થવાળાં કે નિરર્થક હેતુએ પાપ કરવાથી અલગપણું થાય તો જ સુખ છે, નહિ તો દુઃખ છે. ગુરુના યોગે તેમનો પ્રમાદરહિત લાભ લેવો. દેવગુરુધર્મ પ્રત્યે અંતરંગ પ્રીતિ વગરનું જીવન પેટભરાઓનું છે. દ્રવ્યનો વ્યય દેવકાર્ય ને સઘકાર્યમાં ન થાય તો તે દ્રવ્ય મેળવવામાં થતાં પાપથી બચવામાં સંસારીને આધાર રહેતો નથી.

પોતાના સમયના યતિઓ–સાધુઓની સામાન્યરીતે વિષમ–વિપરીત સ્થિતિ જોઇને ગ્રંથકાર તેમને બોધ દેવા બીજા અધિકારો કરતાં વધુ વિસ્તારવાળો ૫૭ શ્લોકનો તેરમો અધિકાર આલેખે છે તેમાં તે પ્રથમ મહાપવિત્ર અને સાચા મુનિઓ કે જેઓ ઇન્દ્રિયવિષયમાં અનાસક્ત, કષાયોથી અવ્યાપ્ત, રાગદ્વેષથી મુક્ત, કલુષભાવને–પાપને પ્રશાંત રાખનાર, સમતાથી સુખોનું ઐક્ય પ્રાપ્ત કરનાર છે અને

(અનિત્યાદિ બાર યા વ્રતની પચીસ) ભાવનાને ભજતા આપ્તોએ કહેલા યા પ્રાપ્ત કરેલા સંયમ-ગુણોના ઉદ્યાનમાં હમેશાં રમે છે, તેઓ ભવસાગરને તરી ગયેલા છે અને તેમને અમારો નમસ્કાર છે ! એવી મંગલ શરૂઆત કરીને પછી યતિઓને બોધ આપે છે કે:—"સાધુવેશ માત્ર રાખ્યે મોક્ષ નહિ મળે. સાધુવેશમાં વિકથાદિ પ્રમાદ કરીને સ્વાધ્યાય ન કરે, સમિતિ ને ગુપ્તિ ન ધારે, દેહમોહથી બાહ્યને અંતરંગ તપ કરે નહિ, અલ્પકારણે પણ ક્રોધાદિ કષાય કરે, પરીષહ ને ઉપસર્ગ સહે નહિ, (અઢાર હજાર) શીલાંગનો ધરનાર થા નહિ, તો ભવસાગર કદિ પણ તરી શકીશ નહિ. શુદ્ધ ચારિત્રવગર વેષધારણ કરી લોકપૂજા વાંછી લોકોપાસેથી વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપધિ, ઉપકરણ, પુસ્તક આદિ મેળવવાં એ તો દોષિત થઈ આત્મવચના કરવા ઉપરાંત લોકને છેતરવાનું છે-ઠગ થવાનું છે. આજીવિકાની કે સ્ત્રી પુત્રાદિને નિર્વાહ કરવાની ચિંતા નથી, રાજનીતિ નથી, પવિત્ર શાસ્ત્ર પાસે છે ને તે વાંચેલ પણ હોય, છતાં વસ્ત્રાદિનો પરિગ્રહ ખૂબ રાખે, ને પ્રમાદવશ રહી ચારિત્ર ન સેવે એમાં મોહનું સામ્રાજ્ય યા બાંધેલ દુષ્ટગતિમાં જવાનું છે એ બે કારણ પૈકી એક હોય એમ લાગે છે; તું તારશે-તારી શકશે એમ ધારી ભોળા લોકો તારો આશ્રય લે તેને તું શો લાભ કરી શકીશ ? ઉલટો તેને છેતરી પાપબંધ કરે છે, તેનો કરજદાર થાય છે, અને તે દેવામાંથી કદિ મુક્ત થઇ શકીશ નહિ. આમ છતાં લોકોત્તરકથી સ્તુતિ, વંદન આદિની ઇચ્છા રાખે એ કેટલું અઘટતું ? લોકોપાસેથી વસ્ત્રાદિની બધી સગવડો લે ને તે રીતે પરિગ્રહ સેવે તે સર્વ બોજારૂપ છે-ભવવૃદ્ધિ કરાવે છે. સંયમની શોભાથી-આત્મસંમુખતાથી મોક્ષ મેળવીશ. ઉગ્ર તપશ્ચર્યા, ધ્યાન, પરીષહ આદિ સત્વથી ન સાધી શકાય તો અનિત્યાદિ ભાવના, સમિતિ ને ગુપ્તિ મનથી સાધી શકાય છે તો તેને પ્રમાદ તજી ધારણ કર. મનને કુવિકલ્પથી દૂર રાખી અંકુશમાં રાખી તેની ગુપ્તિ કર, મત્સરને તજી દે. માનાદિ સત્કારથી ખુશ ન થા તેમજ તેથી વિપરીતથી નાખુશ ન થા. ગૃહસ્થોપર મમત્વબુદ્ધિ ન રાખ; સાવદ્ય કાર્ય નહિ કરવાની લીધેલ પ્રતિજ્ઞાનું ચુસ્ત પાલન કર, મન વચન ને કાયાથી શુદ્ધસંયમી રહે તેથી સાધુનો વેશ શોભશે, નહિતો તું વેશવિડંબક છે."

અધિકાર ચૌદમો મિથ્યાત્વાદિનિરોધ સંબંધી છે. કર્મબંધના જે હેતુ-મિથ્યાત્વ, યોગ, અવિરતિ અને પ્રમાદ છે-તેનો સંવર કરવાથી

ગુણસ્થાનની કલ્પના મુખ્યતયા મોહનીય કર્મની વિરલતા અને ક્ષયને આધારે કરવામાં આવી છે. મોહનીય કર્મની મુખ્ય બે શક્તિઓ છે. પહેલી શક્તિનું કાર્ય આત્માના સમ્યકત્વ ગુણને આવૃત્ત કરવાનું છે જેથી આત્મામાં તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થવા પામતું નથી. બીજી શક્તિનું કાર્ય આત્માના ચારિત્ર ગુણને આવૃત્ત કરવાનું છે, જેથી આત્મા તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થયા છતાં પણ તદનુસાર પ્રવૃત્તિ કરી સ્વરૂપલાભ કરી શકતો નથી. સમ્યકત્વની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની પ્રથમ શક્તિ 'દર્શન મોહનીય', અને ચારિત્રની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની બીજી શક્તિ 'ચારિત્ર મોહનીય' કહેવાય છે. આ બેમાં દર્શન-મોહનીય પ્રબળ છે, કારણ કે જ્યાં સુધી તેની વિરલતા કે ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી ચારિત્રમોહનીયનું બળ ઘટતું નથી. દર્શન મોહનીયનું બળ ઘટયું, એટલે ચારિત્રમોહનીય ક્રમે ક્રમે નિર્બળ થઇ છેવટે સર્વથા ક્ષીણ થવાનું જ. સમસ્ત કર્માવરણોમાં પ્રધાનતમ અને બલવત્તમ મોહનીય જ છે. તેનું કારણ એ છે કે જ્યાં સુધી મોહનીયની શક્તિ તીવ્ર હોય ત્યાં સુધી અન્ય આવરણોનું બળ મંદ થતું જાય છે. આ જ કારણથી ગુણસ્થાનોની કલ્પના મોહનીય કર્મના તરતમ ભાવને આધારે કરવામાં આવી છે.) તે ચૌદ ગુણસ્થાનો આ પ્રમાણે:—(૧) મિથ્યાદષ્ટિ (જુઓ સમવાયાંગ ૧૪મો સમવાય) (૨) સાસ્વાદન (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદષ્ટિ (૪) અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ (૫) દેશવિરતિ (વિરતાવિરત) (૬) પ્રમત્તસંયત (૭) અપ્રમત્ત સંયત (૮) અપૂર્વકરણ (નિવૃત્તિ બાદર) (૯) અનિવૃત્તિ બાદર (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૧) ઉપશાંત મોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગ કેવલી (૧૪) અયોગ કેવલી, (આ માટે જુઓ હિંદીમાં પં. સુખલાલની પ્રસ્તાવના સહિત કર્મગ્રંથ બીજો) પ્રથમ ગુણસ્થાન એ આધ્યાત્મિક અવિકાસકાળ છે, બીજા અને ત્રીજા એ બે ગુણસ્થાનમાં વિકાસનું સહજ સ્ફુરણ હોય છે-તેમાં પ્રબળતા અવિકાસની જ હોય છે. ચોથાથી વિકાસ ક્રમશઃ વધતાં વધતાં તે છેવટે ચૌદમા ગુણસ્થાને પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે અને ત્યાર બાદ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જૈન વિચારસરણીનું પૃથક્કરણ એટલું જ કરી શકાય કે પહેલાં ત્રણ ગુણસ્થાનો એ અવિકાસકાળ છે, અને ચોથાથી ચૌદમા સુધીનાં ગુણસ્થાનો વિકાસ અને તેની વૃદ્ધિનો કાળ છે; ત્યારબાદ મોક્ષકાળ છે.

"આ પ્રાચીન જૈન વિચારને હરિભદ્ર સૂરિએ બીજીરીતે પણ વર્ણવ્યો છે. તેઓના વર્ણનમાં બે પ્રકાર છેઃ-પહેલા પ્રકારમાં અવિકાસ-

ક્રમ અને વિકાસક્રમ બન્નેનો સમાવેશ કરેલ છે. (જુઓ તેમનો ગ્રંથ નામે યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચય). અવિકાસકાળને તેઓ 'ઓઘદૃષ્ટિ'ના નામથી અને વિકાસક્રમને 'સદ્દૃષ્ટિ' નામથી ઓળખાવે છે. સદ્દૃષ્ટિના મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા એવા આઠ વિભાગ કરે છે. આ આઠે વિભાગોમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસનો ક્રમ વધતો જાય છે. પહેલી મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ હોય છે ખરો, પણ તેમાં કાંઈક અજ્ઞાન અને મોહનું પ્રાબલ્ય રહે છે; જ્યારે સ્થિરા આદિ પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં જ્ઞાન અને નિર્મોહતાનું પ્રાબલ્ય વધતું જાય છે. (સાથે વાંચો યશોવિજયજીની ૨૧ થી ૨૪ એ ચાર દ્વાત્રિંશિકા અને તેમની આઠ દૃષ્ટિની સજ્ઝાય) બીજા પ્રકારના વર્ણનમાં તે આચાર્યે (જુઓ તેમનો ગ્રંથ યોગબિન્દુ) માત્ર આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું જ યોગરૂપે વર્ણન કર્યું છે. તે પહેલાંની સ્થિતિ વર્ણવી નથી. યોગના તેઓએ અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિક્ષય એવા પાંચ ભાગો કરેલા છે. આ બન્ને પ્રકારનાં વર્ણનો એ પ્રાચીન જૈન ગુણસ્થાનકના વિચારોનું નવીન પદ્ધતિએ વર્ણન માત્ર છે." (જુઓ પુરાતત્ત્વ ૧, પૃ. ૨૦૪ 'ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ' એ પં૦ સુખલાલના લેખમાં 'જૈનદર્શન')

આપણા ધુરંધર શાસ્ત્રકાર ઉક્ત શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ યોગબિન્દુમાં કહે છે કે—'વાદો પ્રતિવાદોથી કે તેવા ગ્રંથોથી તત્ત્વની સિદ્ધિ—પ્રાપ્તિ અર્થાત્ આત્મપ્રતીતિ થતી નથી, તે સિદ્ધિ માટે હેતુ એટલે ઉપાદાન કારણ 'યોગ'જ છે અને તેનો ઉપાય 'અધ્યાત્મ' છે. (શ્લો. ૬૪ થી ૭૦)

યોગ એટલે જેનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો ધર્મવ્યાપાર. અનાદિકાળચક્રમાં જ્યાં સુધી આત્માની પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપથી પરાઙ્મુખ હોઈ લક્ષ્યભ્રષ્ટ હોય છે, ત્યાં સુધીની તેની બધી ક્રિયા શુભાશય વિનાની હોવાથી યોગની કોટિમાં આવતી નથી. જ્યારથી તેની પ્રવૃત્તિ બદલાઇ સ્વરૂપની સન્મુખ થાય છે, ત્યારથી જ તેની ક્રિયામાં શુભાશયનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે અને તેથી તેવો શુભાશયવાળો વ્યાપાર ધર્મવ્યાપાર કહેવાય છે અને તે પરિણામે મોક્ષજનક હોઈ 'યોગ' નામને પાત્ર બને છે. આ રીતે આત્માના અનાદિ સંસ્કારકાળના બે ભાગ થઈ જાય છે:—એક અધાર્મિક અને બીજો ધાર્મિક. અધાર્મિક કાળમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ હોય, તો પણ તે ધર્મખાતર નથી હોતી, કેવળ

ગુણસ્થાનની કલ્પના મુખ્યતયા મોહનીય કર્મની વિરલતા અને ક્ષયને આધારે કરવામાં આવી છે. મોહનીય કર્મની મુખ્ય બે શક્તિઓ છે. પહેલી શક્તિનું કાર્ય આત્માના સમ્યકત્વ ગુણને આવૃત્ત કરવાનું છે જેથી આત્મામાં તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થવા પામતું નથી. બીજી શક્તિનું કાર્ય આત્માના ચારિત્ર ગુણને આવૃત્ત કરવાનું છે, જેથી આત્મા તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થયા છતાં પણ તદનુસાર પ્રવૃત્તિ કરી સ્વરૂપલાભ કરી શકતો નથી. સમ્યકત્વની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની પ્રથમ શક્તિ 'દર્શન મોહનીય', અને ચારિત્રની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની બીજી શક્તિ 'ચારિત્ર મોહનીય' કહેવાય છે. આ બેમાં દર્શન–મોહનીય પ્રબળ છે, કારણ કે જ્યાં સુધી તેની વિરલતા કે ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી ચારિત્રમોહનીયનું બળ ઘટતું નથી. દર્શન મોહનીયનું બળ ઘટ્યું, એટલે ચારિત્રમોહનીય ક્રમે ક્રમે નિર્બળ થઇ છેવટે સર્વથા ક્ષીણ થવાનું જ. સમસ્ત કર્માવરણોમાં પ્રધાનતમ અને બલવત્તમ મોહનીય જ છે. તેનું કારણ એ છે કે જ્યાં સુધી મોહનીયની શક્તિ તીવ્ર હોય ત્યાં સુધી અન્ય આવરણોનું બળ મંદ થતું જાય છે. આ જ કારણથી ગુણસ્થાનોની કલ્પના મોહનીય કર્મના તરતમ ભાવને આધારે કરવામાં આવી છે.) તે ચૌદ ગુણસ્થાનો આ પ્રમાણેઃ—(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ (જુઓ સમવાયાંગ ૧૪મો સમવાય) (૨) સાસ્વાદન (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (૪) અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ (૫) દેશવિરતિ (વિરતાવિરત) (૬) પ્રમત્તસંયત (૭) અપ્રમત્ત સંયત (૮) અપૂર્વકરણ (નિવૃત્તિ બાદર) (૯) અનિવૃત્તિ બાદર (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૧) ઉપશાંત મોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગ કેવલી (૧૪) અયોગ કેવલી, (આ માટે જુઓ હિંદીમાં પં. સુખલાલની પ્રસ્તાવના સહિત કર્મગ્રંથ બીજો) પ્રથમ ગુણસ્થાન એ અધ્યાત્મિક અવિકાસકાળ છે, બીજા અને ત્રીજા એ બે ગુણસ્થાનમાં વિકાસનું સહજ સ્ફુરણ હોય છે–તેમાં પ્રબળતા અવિકાસની જ હોય છે. ચોથાથી વિકાસ ક્રમશઃ વધતાં વધતાં તે છેવટે ચૌદમા ગુણસ્થાને પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે અને ત્યાર બાદ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જૈન વિચારસરણીનું પૃથક્કરણ એટલું જ કરી શકાય કે પહેલાં ત્રણ ગુણસ્થાનો એ અવિકાસકાળ છે, અને ચોથાથી ચૌદમા સુધીનાં ગુણસ્થાનો વિકાસ અને તેની વૃદ્ધિનો કાળ છે; ત્યારબાદ મોક્ષકાળ છે.

"આ પ્રાચીન જૈન વિચારને હરિભદ્ર સૂરિએ બીજીરીતે પણ વર્ણવ્યો છે. તેઓના વર્ણનમાં બે પ્રકાર છેઃ-પહેલા પ્રકારમાં અવિકાસ-

અભ્યાસની અનુકૂળતા વધે છે અને શુદ્ધ ચિત્તની વૃત્તિ થાય છે. (૩) જ્યારે ચિત્ત ફક્ત શુભ વિષયને જ અવલંબીને રહેલું હોય છે, અને તેથી તે સ્થિર દીપક જેવું પ્રકાશમાન હોઈ સૂક્ષ્મબોધવાળું બની જાય છે ત્યારે તે 'ધ્યાન' કહેવાય છે. ધ્યાનથી દરેક કામમાં ચિત્ત આત્માધીન થાય છે, ભાવ નિશ્ચલ થાય છે અને કર્માદિ બંધનોનો વિચ્છેદ થાય છે. (૪) અજ્ઞાનને લીધે અનિષ્ટ રૂપે કલ્પાયેલી વસ્તુઓમાંથી જ્યારે વિવેકને લીધે ઇષ્ટ અનિષ્ટપણાની ભાવના નષ્ટ થાય છે ત્યારે તેવી સ્થિતિ 'સમતા' કહેવાય છે. સમતાથી ઋદ્ધિની પ્રવર્તના થતી નથી. સૂક્ષ્મ કર્મોનો નાશ થાય છે અને અપેક્ષા બંધહેતુ હોઈ તેના તન્તુનો વિચ્છેદ થાય છે. (૫) વાસનાના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિઓનો નિર્મૂળ નિરોધ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષય. તે ઉક્ત ભાવના, ધ્યાન અને સમતા એ ત્રણ યોગના અભ્યાસથી આવે છે. આત્મા સાથે કર્મસંયોગ ન થાય એવી યોગ્યતાને પરમાર્થથી આ વૃત્તિસંક્ષય યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ છે. (શ્લોક ૪૦૪). તેનું ફલ કેવલજ્ઞાન, શૈલેશી–સર્વસંવરરૂપ અવસ્થાનો સ્વીકાર અને સદા અબાધિત આનંદકારી મોક્ષની પ્રવૃત્તિ થાય છે. (યોગબિન્દુ શ્લો. ૩૫૭ થી ૩૬૬) 'યોગદર્શન'કાર શ્રી પતંજલિ આમાંથી પ્રથમની ચાર ભૂમિકાને 'સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ' કહે છે અને છેવટની ભૂમિકાને 'અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ' કહે છે (જુઓ યશોવિજયકૃત યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા)

વિશેષમાં એ જ 'હરિભદ્રસૂરિએ પોતાની 'યોગવિંશિકા'માં અધ્યાત્મની પરિપક્વ દશાનું વર્ણન કર્યું છે. યોગના અધિકારી ત્યાગી જ માન્યા છે. ત્યાગીથી ગૃહસ્થ તેમ જ સાધુની આવશ્યક ક્રિયાને યોગરૂપ બતાવી તે દ્વારા આધ્યાત્મિક વિકાસની ક્રમિક વૃદ્ધિ વર્ણવી છે. તેમણે વળી સ્થાન, શબ્દ, અર્થ, સાલંબન અને નિરાલંબન—એમ યોગની પાંચ ભૂમિકા બતાવી પહેલી બે ભૂમિકાને કર્મયોગ અને પાછલી ત્રણને જ્ઞાનયોગ તરીકે વર્ણવી છે. વળી દરેક ભૂમિકામાં ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય અને સિદ્ધિદ્વારા આધ્યાત્મિક વિકાસની તરતમતા દેખાડી છેઃ અને છેવટ એ પ્રકારે આધ્યાત્મિક માર્ગના–અધ્યાત્મસોપાનના પગથિયાં વર્ણવ્યાં છે જેથી પ્રત્યેક યોગાભ્યાસી પોતાની મેળે વિચારી શકે કે તે કયા પગથિયાપર છે. (શ્રીમોહનલાલ ઝવેરીનું 'અધ્યાત્મ' પર વ્યાખ્યાન. પ્ર૦ પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા વર્ષ ત્રીજું)

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના 'યોગશાસ્ત્ર'માં શ્રીપાતંજલના કહેલા અષ્ટાંગયોગના યમ–નિયમ વગેરે આઠ અંગોમાં જૈન આચારનું વર્ણન કરી છેવટના સમાધિ પર્યંતના અંગોનું વિવરણ કર્યું, તે પૈકી ધ્યાનમાં–ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાન એ પ્રાચીન ભેદ ઉપરાંત પિંડસ્થ, પદસ્થ,

'લોકપંક્તિ' (લોકરંજન) ખાતર હોય છે, તેથી તેવી પ્રવૃત્તિ ધર્મની કોટિમાં ગણવા યોગ્ય નથી. ધર્મખાતર ધર્મની પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક કાળમાં જ શરૂ થાય છે અને તેથી તે બધી પ્રવૃત્તિ 'યોગ' કહેવાય છે. મોક્ષ સાથે યોજન તે યોગ. તે યોગનો માર્ગ પ્રકારથી કહીએ તો અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિસંક્ષય એ પાંચ પ્રકારથી યોગ છે અને તેની ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠતા છે. (શ્લોક ૩૧) અધ્યાત્મ સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થતું નથી. તે જે ચરમ પુદ્‌ગલાવર્ત્તમાં શુકલપાક્ષિક, ભિન્નગ્રંથી અને ચરિત્રી હોય, તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (શ્લોક ૭૨). ચરમપુદ્‌ગલાવર્ત્તમાં એટલે જેના ઔદારિક વર્ગણારૂપ પુદ્‌ગલના અનંત આવર્ત્તન છે તેવા સંસારભ્રમણમાં છેલ્લું પુદ્‌ગલાવર્ત્ત જેનું બાકી હોય–સર્વે પુદ્‌ગલના ગ્રહણનો ત્યાગ કરવામાં પ્રવૃત્તિ હોય તેવી સ્થિતિમાં–(કે જેને સાંખ્ય પરિભાષામાં નિવૃત્તાધિકાર પ્રકૃતિ કહે છે. શ્લોક ૨૦૧), શુકલપાક્ષિક એટલે અર્ધ પુદ્‌ગલાવર્ત્તથી ઓછું જેનું સંસારભ્રમણ બાકી હોય તેને, જે ભિન્નગ્રંથી હોય એટલે કે જેણે 'અપૂર્વકરણરૂપી વજ્રપ્રહારથી ઘન રાગદ્વેષ–મોહ–પરિણામ વિદારિત કર્યાં છે તેને, અને જે ચરિત્રી હોય છે એટલે જે દેશથી કે સર્વતઃ સાવદ્ય આચારથી નિવૃત્ત છે તેને અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત થાય છે; બીજાને પ્રાપ્ત થતું નથી; કારણકે લાંબા કાળથી ભવ એટલે સસારના સહભાવને લઇને, અતિશય મલિનતા કે જેને લીધે ભવ્યત્વનો પરિપાક થતો નથી તેથી તથા અતત્ત્વના અભિનિવેશથી—વિપરીત વસ્તુસ્વભાવ વિષે અત્યંત આગ્રહ ધરવાથી તે અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત થતું નથી (શ્લો૦ ૭૩). યોગના અધ્યાત્માદિ ઉક્ત પાંચ પ્રકારની વ્યાખ્યા એ છે કેઃ—(૧) જ્યારે થોડા કે ઘણા ત્યાગ સાથે શાસ્ત્રીય અને પરમાર્થ ભાવનારૂપ તત્ત્વચિંતન હોય છે અને મૈત્રી પ્રમોદ કરૂણા માધ્યસ્થ ભાવનાઓ (કે જેનું વિવરણ આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથમાં કરેલ છે તે) વિશેષ સિદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે તે સ્થિતિ 'અધ્યાત્મ' કહેવાય છે. આ અધ્યાત્મથી જ્ઞાનાવરણાદિ ક્લિષ્ટ કર્મરૂપી પાપનો ક્ષય, સત્ત્વ–વીર્યનો ઉત્કર્ષ, શીલ એટલે ચિત્તસમાધિ, શુદ્ધ તેજ પેઠે શાશ્વતપણે જ્ઞાન એટલે વસ્તુનો અવબોધ, તથા અનુભવથી–સ્વસંવેદનથી સિદ્ધ થયેલ એવું, અતિ દારૂણ મોહરૂપી વિષવિકારને નાશ કરનારૂં અમૃત પ્રાપ્ત થાય છે. મતાંતરે સ્વયોગ્યતાનું સમ્યક્ પર્યાલોચન, ચૈત્યવંદનાદિ ધર્માનુષ્ઠાનમાં પ્રવર્ત્તન, અને આત્મસંપેક્ષણ થાય છે. (૨) જ્યારે મન સમાધિપૂર્વક સતત અભ્યાસ કરવાથી અધ્યાત્મવડે સવિશેષ પુષ્ઠ થાય છે ત્યારે તે 'ભાવના' કહેવાય છે. ભાવનાથી કામક્રોધાદિગત અશુભ અભ્યાસ ટળે છે, જ્ઞાનાદિવિષયક શુભ

અભ્યાસની અનુકૂળતા વધે છે અને શુદ્ધ ચિત્તની વૃત્તિ થાય છે. (૩) જ્યારે ચિત્ત ફક્ત શુભ વિષયને જ અવલંબીને રહેલું હોય છે, અને તેથી તે સ્થિર દીપક જેવું પ્રકાશમાન હોઈ સૂક્ષ્મબોધવાળું બની જાય છે ત્યારે તે 'ધ્યાન' કહેવાય છે. ધ્યાનથી દરેક કામમાં ચિત્ત આત્માધીન થાય છે, ભાવ નિશ્ચલ થાય છે અને કર્માદિ બંધનોનો વિચ્છેદ થાય છે. (૪) અજ્ઞાનને લીધે અનિષ્ટ રૂપે કલ્પાયેલી વસ્તુઓમાંથી જ્યારે વિવેકને લીધે ઇષ્ટ અનિષ્ટપણાની ભાવના નષ્ટ થાય છે ત્યારે તેવી સ્થિતિ 'સમતા' કહેવાય છે. સમતાથી ઋદ્ધિની પ્રવર્ત્તના થતી નથી. સૂક્ષ્મ કર્મોનો નાશ થાય છે અને અપેક્ષા બંધહેતુ હોઈ તેના તન્તુનો વિચ્છેદ થાય છે. (૫) વાસનાના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિઓનો નિર્મૂળ નિરોધ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષય. તે ઉક્ત ભાવના, ધ્યાન અને સમતા એ ત્રણ યોગના અભ્યાસથી આવે છે. આત્મા સાથે કર્મસંયોગ ન થાય એવી યોગ્યતાને પરમાર્થથી આ વૃત્તિસંક્ષય યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ છે. (શ્લોક ૪૦૪). તેનું ફલ કેવલજ્ઞાન, શૈલેશી–સર્વસંવરરૂપ અવસ્થાનો સ્વીકાર અને સદા અબાધિત આનંદકારી મોક્ષની પ્રવૃત્તિ થાય છે. (યોગબિન્દુ શ્લો. ૩૫૭ થી ૩૬૬) 'યોગદર્શન'કાર શ્રી પતંજલિ આમાંથી પ્રથમની ચાર ભૂમિકાને 'સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ' કહે છે અને છેવટની ભૂમિકાને 'અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ' કહે છે (જુઓ યશોવિજયકૃત યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા)

વિશેષમાં એ જ 'હરિભદ્રસૂરિએ પોતાની 'યોગવિંશિકા'માં અધ્યાત્મની પરિપકવ દશાનું વર્ણન કર્યું છે. યોગના અધિકારી ત્યાગી જ માન્યા છે. ત્યાગીથી ગૃહસ્થ તેમ જ સાધુની આવશ્યક ક્રિયાને યોગરૂપ બતાવી તે દ્વારા આધ્યાત્મિક વિકાસની ક્રમિક વૃદ્ધિ વર્ણવી છે. તેમણે વળી સ્થાન, શબ્દ, અર્થ, સાલંબન અને નિરાલંબન—એમ યોગની પાંચ ભૂમિકા બતાવી પહેલી બે ભૂમિકાને કર્મયોગ અને પાછલી ત્રણને જ્ઞાનયોગ તરીકે વર્ણવી છે. વળી દરેક ભૂમિકામાં ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય અને સિદ્ધિદ્વારા આધ્યાત્મિક વિકાસની તરતમતા દેખાડી છે: અને છેવટ એ પ્રકારે આધ્યાત્મિક માર્ગના–અધ્યાત્મસોપાનના પગથિયાં વર્ણવ્યાં છે જેથી પ્રત્યેક યોગાભ્યાસી પોતાની મેળે વિચારી શકે કે તે કયા પગથિયાપર છે. (શ્રીમોહનલાલ ઝવેરીનું 'અધ્યાત્મ' પર વ્યાખ્યાન. પ્ર૦ પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા વર્ષ ત્રીજું)

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના 'યોગશાસ્ત્ર'માં શ્રીપાતંજલના કહેલા અષ્ટાંગયોગના યમ-નિયમ વગેરે આઠ અંગોમાં જૈન આચારનું વર્ણન કરી છેવટના સમાધિ પર્યંતના અંગોનું વિવરણ કર્યું, તે પૈકી ધ્યાનમાં–ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાન એ પ્રાચીન ભેદ ઉપરાંત પિંડસ્થ, પદસ્થ,

રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એવા ચાર ભેદ પાડી એ ચારે ધ્યાનનું વર્ણન કર્યું છે કે જે શુભચંદ્રાચાર્યના 'જ્ઞાનાર્ણવ'માંના વર્ણનને મળતું છે. વળી હઠયોગ, લયયોગ, મંત્રયોગ તથા રાજયોગ–એવા યોગના ચાર પ્રકાર બતાવી લયયોગ તથા રાજયોગ પર તેમણે ભાર મૂક્યો છે તથા તેમણે સ્વાનુભવથી મનના વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, શ્લિષ્ટ અને સુલીન—એવા ચાર પ્રકારનું વર્ણન કરી પોતાની શક્તિનો પરિચય આપ્યો છે. આની સાથે યોગસૂત્રના ભાષ્યકારે વર્ણવેલી ચિત્તની ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ—એ પાંચ ભૂમિકાઓ સરખાવવા જેવી છે.

દિગંબરાચાર્ય પ્રભાચંદ્રના સમાધિશતકમાં આત્માની મુખ્ય ત્રણ અવસ્થા (૧) બહિરાત્મ–મિથ્યાદૃષ્ટિ (૨) અંતરાત્મ (૩) પરમાત્મ વર્ણવી છે. પહેલીમાં આત્માનું વાસ્તવિક વિશુદ્ધ રૂપ અત્યંત ઢંકાયેલું હોઈ આત્મા મિથ્યાધ્યાસને વશ થઈ પૌદ્‌ગલિક વિલાસોને જ સર્વસ્વ માની લે છે, અને તેની પ્રાપ્તિ માટે બધી શક્તિ ખર્ચી નાંખે છે. બીજી અવસ્થામાં આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પૂર્ણ રીતે પ્રકટ તો નથી થતું, પરંતુ તેના પરનું આવરણ ગાઢ ન રહેતાં શિથિલ ઉત્તરોત્તર થતું જાય છે ને પૌદ્‌ગલિક વિલાસમાંથી હઠીને શુદ્ધ સ્વરૂપ તરફ લાગી જાય છે. આના પરિણામે ત્રીજી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. તે ત્રીજીમાં આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રકટ થઈ જાય છે, અર્થાત્ તેની ઉપરનાં ઘન આવરણો બિલકુલ નાશ પામી જાય છે.

આ પછી કાલક્રમે આપણો આ ગ્રંથ આવે છે, પણ તેમાં તો અગાઉ કહ્યું તેમ ચિત્તશુદ્ધિ અને સામ્યભાવનું–અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રથમ ભૂમિકાનું વિવરણ છે.

શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાય બસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા. તેમણે કોઈ વિષય બાકી નથી રાખ્યો કે જેનાપર પોતે શાસ્ત્રીય અને પ્રમાણ-પુરઃસર ગ્રંથ લખ્યો ન હોય. અધ્યાત્મપર તેમની અધ્યાત્મસાર, જ્ઞાનસારના નામે અષ્ટકો, દ્વાત્રિંશિકામાંની કેટલીક દ્વાત્રિંશિકાઓ વગેરે કૃતિઓમાં અને પોતાનાં પદોમાં પોતાનું ચિંતનીય વક્તવ્ય રજુ કર્યું છે. દિ. પ્રભાચંદ્રસૂરિના સમાધિશતક–સમાધિતંત્રનું પદ્યભાષાંતર કર્યું છે. અધ્યાત્મસાર એ બહુ સમન્વયવાળો અને ઘણી માહિતી આપનારો સરલ સુબોધ અને પથદર્શક બની માર્ગે ચડાવનાર ગ્રંથ છે. તેના યોગાધિકાર તથા ધ્યાનાધિકારમાં મુખ્યતઃ શ્રીભગવદ્‌ગીતા તથા પાતંજલ યોગસૂત્રનો ઉપયોગ કરી જૈન પ્રક્રિયા સાથે તેનો સમન્વય કરવાનો

સુપ્રયત્ન છે. અને તેમાં પોતાનો અનુભવ પણ ઉમેરાયો છે. તેઓ જેના સમાગમથી પરમ આનંદ પામ્યા હતા એવા આનંદઘનજી આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ શ્રેણીને પામેલા સંતપુરુષ હતા. તે સંતપુરુષે પ્રભુસેવા—પરમાત્મસ્વરૂપને ભજવાની પ્રથમ ભૂમિકા—પહેલું પગથિયું (૧) અભય એટલે ચચલ પરિણામરૂપી ભયનો ત્યાગ એટલે મનની અન્યમાં પ્રવર્તના તજી એકાગ્રતા—સ્વરૂપચિંતન (૨) અદ્વેષ એટલે અરોચક ભાવ રૂપી દ્વેષનો ત્યાગ કરી સ્વરૂપચિંતવનાની રૂચિ (૩) અખેદ એટલે થાકી જવાની—અટકી જવાની પ્રવૃત્તિરૂપ ખેદનો ત્યાગ કરી સ્વરૂપચિંતનમાં અવિરત પ્રવૃત્તિ—એ ત્રણ છે. ભય દ્વેષ અને ખેદ એ ત્રણ દોષ હોય તો અબોધ અર્થાત્ સ્વરૂપનું અજાણપણું રહે છે. આ દોષો ક્યારે ટળે, કે ત્યારે ચરમાવર્ત્ત—છેલ્લા પુદ્દગલાવર્ત્તન જેટલો સંસાર (કારણ કે ચરમાવર્ત્તીને સમ્યકત્વ સ્પર્શે છે), ચરમ કરણ—છેલ્લું કરણ તે અપૂર્વકરણ, અને ભવપરિણતિનો પરિપાક—ગત્યાગતિના અભાવની સ્થિતિ થાય ત્યારે; અને ત્યારે અભય, અદ્વેષ અને અખેદવાળો આત્મા થાય તો આત્મસ્વરૂપાનુયાયી જ્ઞાનરૂપી આંખ ઉઘડે, પ્રવચનવાણી એટલે શાસ્ત્રવચન પર શ્રદ્ધા થાય, પાપના ઘાતક એવા સાધુ—સદ્ગુરૂનો પરિચય—આસેવન એટલે સત્સગ થાય અને આત્મસ્વરૂપને અકલ્યાણકારી જે અશુદ્ધ શ્રદ્ધા તેના અભાવવાળું—સ્વરૂપાનુયાયી ચિત્ત થાય. એવા ચિત્તથી આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોનું શ્રવણ અને તેનું મનન, એટલે યુક્તિસહિત વિચારણા કરવાં ઘટે કે જેથી સમસ્ત નયથી—સમસ્ત પ્રકારે પરિશીલન થાય એટલે આત્મસ્વરૂપનું પરમાત્મસ્વરૂપ સાથે સરખાપણું જણાય—આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય. આ પરથી સમજાશે કે આત્મસ્વરૂપ—પ્રાપ્તિ માટેની પ્રભુસેવા સુગમ નથી—તે માટે અભય, અદ્વેષ, અને અખેદની ભૂમિકા તૈયાર કરવી ઘટે, પછી ચરમાવર્ત્ત, ચરમ કરણ, અને ભવપરિપાકની આત્માવસ્થા આવતાં શાસ્ત્રશ્રદ્ધા, સત્સંગ, અને ચિત્તશુદ્ધિથી અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ અને મનન કરવું કે જેથી આત્મસ્વરૂપ સમસ્તપણે પ્રાપ્ત થાય. આમ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના શ્રવણ મનન માટે યોગ્યતા પામવા શું શું આવશ્યક છે તે આનંદઘનજીએ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે (જુઓ આનંદઘનજીનું સંભવજિન સ્તવન). વર્ત્તમાનકાળે રાગદ્વેષથી પરાધીનતા, દિવ્ય નયન—વિચારની ખામી, આગમ તત્ત્વની વિચારણાનો અભાવ, વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાતા ને વ્યાખ્યાતાની વિરલતા છે (અનન્તનાથ સ્તવ) જુદાં જુદાં દર્શનો પોતપોતાનું સ્થાપતાં જોવામાં આવે છે, શાસ્ત્રનો નયવાદ દુર્ગમ હોવાથી તે માટે આવશ્યક એવો ગુરૂગમ નથી, મનુષ્ય પોતાના મદમાં ચકચૂર છે, સ્વરૂપપ્રાપ્તિની આડા વિઘ્નકારક

ડુંગર ઘણા છે, સાથ નથી. છતાં પુરૂષાર્થે કરવાથી કાલલબ્ધિએ પ્રભુકૃપાથી અંતિમ સાધ્ય સિદ્ધ થશે, એમ (અભિનંદન સ્ત૦માં) કહી આનંદઘનજી આશાવાદી હોઈ આપણને આશાવંત કરે છે.

શ્રેયાંસ પ્રભુ સ્તવનમાં અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા આપે છે કે 'નિજસ્વરૂપ જે કિરિયા સાધૈ, તે અધ્યાતમ લહિયૈ રે, જે કિરિયા કરિ ચઉગતિ સાધૈ, તે ન અધ્યાતમ કહિયે રે'; પછી નિક્ષેપથી ચાર પ્રકાર પૈકી નામ-અધ્યાત્મ, સ્થાપના-અધ્યાત્મ, અને દ્રવ્ય-અધ્યાત્મને છાંડવા યોગ્ય જણાવી ભાવ-અધ્યાત્મ એટલે નિજ સ્વરૂપ સહિત ક્રિયામાં વર્ત્તતો ભાવ-એવો નિજગુણ સાધવા અને તેમાં જ રઢ રાખવા-તદાકારી રહેવા કહે છે. નિર્વિકલ્પતા-અભેદતા સ્વીકારી 'અધ્યાતમ જે વસ્તુ વિચારી, બીજા જાણુ લિબાસી રે'-અધ્યાત્મને નિશ્ચયનયે સ્વીકારનાર તે વિચારવંત છે, બાકી લબાડ-કદાગ્રહી-એકનયવાદી છે. વાસુપૂજ્ય સ્તવનમાં પોતે કહે છે કે 'આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્ય-લિંગી રે, વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાસે, આનંદઘન મતિ સંગી રે' આમ આનંદઘનનાં ગૂઢ અને અત્યંત મનનથી સમજીને ઘટમાં ઉતારયા યોગ્ય સ્તવનો તથા પદો અધ્યાત્મમાં રસ લેનારને આલોચવા યોગ્ય છે.

ત્યારપછી ઓગણીસમી સદીમાં થયેલ દેવચંદ્ર અને જ્ઞાનસાર, તે સદી અંતે ને વીસમીના આરંભે થયેલા કર્પૂરચંદ-ચિદાનંદ અને જ્ઞાનાનદ-જ્ઞાનનંદીનાં સ્તવનો-પદો પણ અભ્યાસવાં ઘટે.

આ સર્વ અધ્યાત્મ પરનાં શાસ્ત્ર કે પદોનાં વાંચવા વિચારવાથી અધ્યાત્મ આવી જતું નથી. વાંચેલું વિચારેલું પચાવાય—આચારમાં મૂકાય, સર્વ પ્રત્યે સમભાવ કેળવાય, ઉચ્ચ ભાવનાઓ રાતદિન ચિંતવાય, ગુરૂગમથી પ્રવચન વાણીનો ગૂઢાર્થ સમજી વિષયો અને કષાયો પર સયમ મેળવી ચિત્તશુદ્ધિ કરાય તોજ આત્મસ્વરૂપાનુયાયી જ્ઞાન થાય, દિવ્ય નેત્ર ખુલે અને અંતિમ સાધ્યવાળા સંપૂર્ણ નિજાનંદમય થવાય. આ અધ્યાત્મભાવના દિગદિગંતમાં પ્રસરો કે જેથી હાલના અસંખ્ય-માનવસંહારક જગદ્વ્યાપી બનતા યુદ્ધનો વિરામ થાય, સર્વત્ર ઠંડી શક્તિનો આવિર્ભાવ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે એ હૃદયગત અભિલાષા સહિત

મુંબઈ તા. ૨૧-૯-૧૯૪૧
ભાદ્રપદ અમાવાસ્યા વિ. સ. ૧૯૯૭

અધ્યાત્મરસ-પિપાસુ
મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

તા૦ ૬૦ ઉપરના ગ્રંથકારાદિ-પરિચયમાં પત્ર ૨૫/૨ માં '(૯) પંચદર્શનસ્વરૂપ—એ નામનો ગ્રંથ શ્રીમુનિસુંદર સૂરિકૃત છે અને ૧૩ પત્રની સં. ૧૫૧૦માં લખેલી પ્રત સરકારી સંગ્રહમાં—ભાં. ઇ. પૂનામાં વિદ્યમાન છે' એમ જણાવ્યું હતું. તે પ્રત અમોને નિર્ણયસાગર પ્રેસે કૃપા કરી પૂનાથી મંગાવી આપી હતી તે જોતાં તે પ્રતિનાં પ્રથમનાં બાર પત્રમાં 'ત્રૈવેદ્યગોષ્ઠી શ્રી મુનિસુંદરસૂરિભિઃ શૈશવે કૃતા' એવા અંતસહિત ઉક્ત ત્રૈવેદ્યગોષ્ઠી નામનો ગ્રંથ પૂર્ણ થાય છે. પછી સંસ્કૃત ગદ્યમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, વૈશેષિક અને જૈમિનીય મતનાં ટૂંકામાં લક્ષણાદિ આપી 'ઇતિ પંચદર્શનસ્વરૂપં સમાપ્તં ॥ સં. ૧૫૧૦ વર્ષે ફાગણ શુદિ ૫ ભૌમાશ્વિન્યાં લિખિતં તપા શ્રી સોમસુંદરસૂરિ શિષ્ય પં. રત્નહંસગણિવાચનાર્થમિતિ ભદ્રં ॥છ॥' એ અંત સહિત પત્ર ૧૩/૧માં આ પ્રતિ પૂર્ણ થાય છે. પાછળથી કોઈ બીજા હસ્તાક્ષરમાં 'પં. હંસવિમલગણિ વાચનાર્થં' એમ ઉમેરાયું છે. આ અંતપરથી તે પ્રતિને નોંધનારથી તે આખી પ્રત 'પંચદર્શનસ્વરૂપ' એ નામના ગ્રંથની છે એમ જણાવવામાં ભૂલ થયેલી પ્રતીત થાય છે. એટલે મુનિસુંદરસૂરિકૃત 'પંચદર્શનસ્વરૂપ' નામનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી એમ વાચકોએ સુધારી-જાણી લેવું. સરકારી સંગ્રહની કેટલીક પ્રતિઓપર પુસ્તક ને તેના કર્ત્તાનાં ખરાં નામ હોતાં નથી તેથી ગોટાળો થાય છે. જૈન પુસ્તક-પ્રતિઓનું સંશોધન જૈન વિદ્વાન્ પાસે કરાવવું ઘટે ને તે પ્રમાણે સંશોધિત સૂચિપત્ર પ્રકટ કરવું જોઈએ. ઉક્ત સરકારી સંગ્રહમાં નં. ૬૮૫ સને ૧૮૯૨-૯૫ ની એક પ્રત છે તેમાં અન્ય સ્તોત્રો સહિત એક સ્તોત્ર છે કે જેના કર્ત્તા મુનિસુંદરસૂરિ હોય એમ અનુમનાય છે એમ રા. હી. કાપડીઆ દર્શાવે છે ને જેની પ્રારંભિક અને પ્રાંતિક ગાથાઓ તે નીચે પ્રમાણે ટાંકે છેઃ (જૈન ૮-૧-૩૩ પૃ. ૩૭.)

"जय सुरअसुरनरिंददेविंदवंदिअपयपंकय, जय 'देलउला'-पुरवयंस सेवककयसंपय ।
किं पुणु भूअसुमंतजंति तुह जगआणंदण, थुत्त करिसु बहुमित्तिजुत्त मरुदेवीनंदण ॥ १ ॥"

"इत्थं भेपजयन्त्रतन्त्रकलितैः सन्मन्त्ररत्नैः श्रितां, कृत्वा श्रीमुनिसुन्दरस्तुतनतिं देलुल्लनेतस्तव ।
लक्ष्मीसागरनामधेयकरुणाम्भोधे ! युगादिप्रभो ! दुःस्थोऽहं शुभसुन्दराङ्घ्रियुगलीसेवासुखं प्रार्थये ॥ २५ ॥"

પરંતુ આમાં છેલ્લે 'શુભસુન્દર' શબ્દ આપેલ છે તે જ આ સ્તવના કર્ત્તાનું નામ છે અને તેના ગુરુ, મુનિસુંદર સૂરિના દીક્ષિત અને પછી સૂરિ તથા પટ્ટધર થનાર લક્ષ્મીસાગર સૂરિ છે. આ સ્તવ 'દેલઉલા'ના ઋષભદેવનું છે ને મુનિસુન્દર સૂરિએ દેલઉલા (દેલોલ)ના ઋષભદેવનું સ્તવન (જિનસ્તોત્રરત્નકોશનું ૨૩મું ને છેલ્લું) રચ્યું છે તેથી તેમનાથી સ્તુત થયેલા તે ઋષભદેવને જણાવેલા છે. —મો૦ દ૦ દેશાઈ.

પરિશિષ્ટ

ધનવિજય કૃત બે નાની કૃતિઓ.

૧ શત્રુંજય સ્તવન

સકલ ગણિગજેંદ્ર ગણિ શ્રી ૫ શ્રી વિનયવિજયગણિ ગુરુભ્યો નમઃ ॥

સરસતિ મનિ મંદિરિ મઇં વાસી, નિજ સિરિ ગુરૂના ચરણુ ઉપાસી, પુન્ય-જોગ ઇણુ અવસર પાંમી, થુણસ્યું શ્રી શેત્રુંજય સ્વામિ. ૧
અનંત ગુણમઇ કિમ કહીઇ ?, ગુણ દેખિ મુંગા કિમ રહિઇ? એહ સિખ મનમાહિ વહિઇ, તો તુઝ પદ-પંકજ-સુખ લહિઇ. ૨

ઢાલ

મેરૂગિરિ ચરણુ કરિ નર જથા કુણુ ચઢઇ ?, ચઉદ પૂરવ સુયં પર જથા કુણુ પઢઇ ?
જલધિ જલ સયલમવિ ભુજંબલઇ કુણુ તરઇ ?, વિમલગિરિ મહિમાના જથા કુણુ કરઇ ? ૩ વિમલ૦ આંકણી.
ગગનના ગુણુ (કહો) અંગુલિ કુણુ ગણઇ ?, પૂરવ દિસિ વિના ઝાણુ કહો કુણુ જણઇ ?
કામધેનૂ વિના મેરૂ-ત્રિણુ કુણુ ચરઇ ?–વિમલગિરિ૦ ૪

સૂર-કિરણે કરિ ચીવરં કુણુ વણઇ ?, મૂકિ સુખ ચઉદ વિદ્યા કહો કુણુ ભણઇ ? હાથીયાં સાથિ ઇધાડા કહો કુણુ ચરઇ ?–વિમલગિરિ૦ ૫
ચંપ પુષ્ફે જથા ભમર કુણુ રણઝણઇ ?, વિંઝ-ગિરિ-ગજઘટા સીહ વિણુ કુણુ હણઇ ? કરતલઇ સયલ પૃથ્વી તથા કુણુ ધરઇ ?–વિમલગિરિ૦ ૬

તહવી સહકાર તરુ મંજરી સ્વાદથી, કોકિલો જિમ લવઇ તહ્ન ગુણુ લાદથી
તુઝ તણા ગુણુ ભણૂં બુદ્ધિ લવલેશથી, સ્વામિ નામઇ હોઇ સિદ્ધ સુવસેશથી. ? ૭

રાગ આસાઉરી

શ્રી શત્રુંજય દેવ ! દયાપર !, તારિ તારિ મુઝ તાર રે, હું તુઝ ચરણુ સરણુ કરુણાકર ! જનમ–મરણુ–ભય વાર રે. ૮ શ્રી શત્રુંજય. આંકણી
તુઝ દીઠઈ મુઝ મન બહૂ હિઇસઇ, જિમ નયનાનંદ (ચંદ) ચકોર રે, દિનકર–કરણુ કમલ જિમ વિકસઇ, જિમ શામ ઘનાઘન મોર રે. ૯ શ્રી૦
ભવસમુદ્રમાં ભમતાં ભમતાં, પામ્યુ મઈ એક બેટ રે, શ્રી સિદ્ધાચલ–મસ્તક–મંડણુ, ઋષભદેવ જિન ભેટ રે. ૧૦ શ્રી૦
તુઝ દરસણુ વાધિણુ ગુણવંતી, પોતી અમરવિમાન રે, ચરણુ સરણુ રાયણુ પણુ પામી, જિન–મહિમા મેર સમાન રે. ૧૧ શ્રી૦
નાગ મોરના વયર-નિવારણુ, તાર્યા લોક અનેક રે, તુઝ સંગઇ રંગઇ સ્યું પામ્યા, ભાવઇ ભવિક અનેક રે. ૧૨ શ્રી૦
હું તુઝ જાચક તું મુઝ દાતા, આપિ આપિ પદ આપ રે, ગુણુ અવગુણુ ન વિચારઇ ગિરુઆ, જિમ છોરૂ પદઇ બાપ રે. ૧૩ શ્રી૦
તું મુઝ સુરતરુ તું સુરધેનૂ, તું સુરવેલિ સમાન રે, કામકુંભ ચિંતામણિ તું મુઝ, તું મુઝ સુભર નિધાન રે. ૧૪ શ્રી૦
તુઝ દીઠઇ મુઝ ભવ–ભય ભાગો, જિમ જલધરથી તાપ રે, દાન સીયલ તપ ભાવઇ નાસઇ, જિમ ભવ ભવનો (નાં) પાપ રે. ૧૫ શ્રી૦
તું મુઝ ભ્રાતા તું મુઝ ત્રાતા, તું હિતદાયક દેવ રે, તે અવતાર સાર કરિ માનૂં, મઇ પામી તુઝ સેવ રે. ૧૬ શ્રી૦
તે નર ધન્યા તે નર ધન્યા, જે તુઝ નિતનિત જોવઇ રે, મન વચન કાયા કરિ સંચિત, જે નિજ પાતક ધોવઇ રે. ૧૭ શ્રી૦
તુઝ ધ્યાનઇ સવિ પાતિક નાસઇ, ગુણ–ગાનઇ ગુણુ વાધઇ રે, તુઝ દર્શન દરશન મુઝ દીપઇ, તુઝ પૂજ્યઇ સુખ સાધઇ રે. ૧૮ શ્રી૦
જિન ! તુઝ રાયણુ પાંન સિર ધરતાં, રોગ શોગ દુખ જાય રે, તુઝ જિન આણુ જાંણુ સિર ધરતાં, અષ્ટ માહાસિદ્ધિ વાધે રે. ૧૯ શ્રી૦
ગંગા સમ મહિમા મહિમાઇ, શેત્રુંજી જગ જોય રે, નવણુ કરિ ગિરિવર–શૃંગઇ, પાવન વન સમ હોવઇ રે. ૨૦ શ્રી૦
ચક્ર કરિ ચક્કેસરી પૂરઇ, કલ્પવેલિ જિમ કામ રે, કવડ જક્ષ સેવઇ આદિસર, જિમ હણુઉ શ્રીરામ રે. ૨૧ શ્રી૦

પુંડરીક તિહાં ગણધર ગિરુઉ, ધ્યાન ધરઇ એક ચિત રે, માતા આગલ મયગલ બઇઠિ, સુત જોવઇ જિમ ચિત રે. ૨૨ શ્રી૦
સૂરો સોરઠ દેસ સનૂરો, જિહાં શત્રુંજય રાજ રે, આવંતાં શેવતાં ભાવઇ, સિઝઇ વંછિત કાજ રે ૨૩ શ્રી૦
તું છઇ શિવનગરીનો રાજા, જિહાં સિધવધૂ ઘર–નાર રે, સિધ પ્રધાન સવ પાસઇ વસિયા, મુઝ મોહ માર નિવાર રે. ૨૪ શ્રી૦

ઢાલ

સિદ્ધાચલ સિંહાસનઇ, બઇઠો હઠ કરી દેવ ! ભાવ ભગત બહુલા ધરઇ, સારઇ સુરનર સેવ, તું જગરંજન રાજીઉ. ૨૫
દેશ દેશના સંઘવી, સીમાઢા ભૂપ, ભેટ કરઇ ભાવઇ કરી, તું છઇ અકલ સરૂપ. ૨૬ તું૦
છત્ર–ત્રયે સિર સોભતાં, ચામર જુગલ ઢલંત, એક એક પઇં દીપતાં, બારઇ સભા મલંત. ૨૭ તું૦
યાચક તુઝ પોલઇ રહ્યા, પામઇ લાખ પસાય, હય વર ગયવર મલપતા, મણી કનક કભાય. ૨૮ તું૦
પાપ ચોર પઇસઇ નહી, ભરઇ પુન્ય–ભંડાર, વાજાં વાજઇ નવનવાં, નિત તુઝ દરબાર. ૨૯ તું૦
ખિમા ખડગ કરઇ ઝલકતું, પઇર્યો શીલ સંનાહ, અઢાર હજાર રથ સારથી, સંયમ–રમણીનો નાહ. ૩૦ તું૦
કરમ વયરી જે વંકડા, તે દૂર પલાય, જયલક્ષ્મી પામી કરી, અરિહંત કહાય. ૩૧ તું૦
જાઇ જૂઇ નઇ કેતકી, વલી વેલિ ગુલાલ, કૃષ્ણાગરૂ બહુ મહમહઇ, કેશર અંગઇ લાલ. ૩૨ તું૦
ચૂયા ચદન મસમસઇ, મૃગમદ ઘનસાર, ગીત–ગાન ગુણીજન કહઇ, આગલ નાટિક સાર. ૩૩ તું૦
મોટો મુગટ માથઇ ધરઇ, બાજુબંધ ઉદાર, બાંહઇ બેહુ બહરખા, હઇઇ હાર ઉદાર. ૩૪ તું૦
સૂરય–કુંડ સોહામણો, પદ્મદ્રહ અવતાર, ભવિકા ! શ્રીશત્રુંજય સેવયો,
ઉલ્લાખા ઝોલ અતિ નીરમલિ, રસકુંપિ પરિઇ સાર, ભવિકા ! શ્રીશત્રુંજય સેવયો. ૩૫
ચેલણ નામ તલાવડી, અમૃતકુંડ સમાન, ભ૦, સિદ્ધવડ અતિ વિસ્તર્યો, જંબુવૃક્ષ સમાન. ભ૦ ૩૬

ઇમ સકલ તીરથરાજ રાજા શ્રી શત્રુંજઇ મંઇ સુણ્યો, વર શિખર શોભી ઋષભ મોભી લાભ-લોભઇ મઇ થુણ્યો.
સિરિ હીરવિજય સૂરંદ સહગુર સીસ સોભાકારિકો, શ્રીકલ્યાણવિજય ઉવઝાય સેવક, ધન મનવંછીય દાયકો. ૩૭

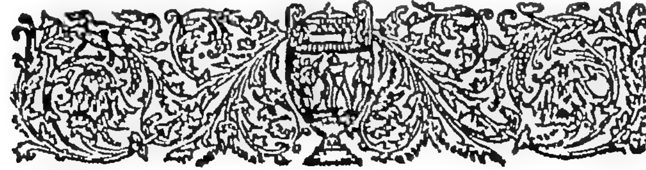
—ઇતિ શ્રી શત્રુંજયસ્તવન સંપૂર્ણમ્। મુનિ વીરવિજયલિખિતં। માટ બંદિરે. એક ગુટકામાં પત્ર ૨૪થી ૨૭ સુરતના વકીલ રા. ડાહ્યાભાઈનો સંગ્રહ.

૨ શત્રુંજયમંડણ સ્તુતિ

શેત્રુંજઇ સાહિબ આદિ જિનંદ, યસ મુખ સોહઇ પૂનિમ ચંદ, દરિસણ પરમાણંદ
નાભિરાય-કુલિ કમલ-દિણંદ, મરૂદેવી માતાનો નંદ, વંદઈ હીર સૂરંદ
સીરોહી નયરી સિણગાર, મોહન મૂરત જાસ ઉદાર, સુખ-સંપતિ-દાતાર
મહિમંડલ મહિમા-ભંડાર, પ્રણમું ભાવ ધરી તે સાર, સેવકજન જયકાર. ૧
શ્રી શેત્રુંજો નઇ ગિરનાર, આબુ પ્રમુખ જે તીરથ ઉદાર, રાજગૃહિ વૈભાર
શ્રી હીરવિજયસૂરિ ગણધાર, થાપ્યા જે વલિ બિંબ અપાર, સીરોહી પ્રમુખ મઝારિ
અષ્ટાપદ નંદીસર એઇ, જે નમતાં શિવપદ-સુખ દેઇ, તીરથ વિશેષ કહેઇ
ઇમ વંદું વલી અવર જિ કેઇ, તિહુ(ય)ણ માહિં જિનવર-ચેઇ, તે સવે ભાવ ધરેઇ. ૨
અરથ સયલ જે જિનવર જાણિ, ભવિક જીવ હિત મનમાં આણિ, ભાસઇ કેવલનાંણિ
ગણધર ગુંથઇ તેહ વિનાણિ, દ્વાદશાંગિ તેહ કહાણી, અરથ-રયણની ખાણિ
જે સેવ્યઇ લહીઇ શિવ-રાંણિ, શ્રી ગુરુ હીર સૂરિંદ વખાણી, ભાવ ભણઇ ભવિ પ્રાણી
પાપ પંક ધોવાનું પાણી, અત મિઠિ જિમ સાકર વાણિ, તે વંદું જિન-વાણી. ૩

આદિદેવ-પદ-પંકજ-સેવા, કરવા અહનિસિ જેહનઇ હેવા, સમકિત-દષ્ટિ દેવા
સાવધાન સંઘ-વિઘન હરેવા, ધર્મતણું વલિ સાજિ કરેવા, બોધબીજ પણિ દેવા
શ્રીગુરૂ હીરવિજય સૂરીશ, વિજયસેન ગુરૂ ગચ્છાધીસ, વિજયદેવ મુનીશ
તેહતણી પૂરવો જગીશ, શ્રી કલ્યાણવિજય ગુરૂ-સીસ, ઇમ જંપઇ નિસદિસ. ૪

—ઇતિ શ્રી શેત્રુંજય મંડણ સ્તુતિ.-ઉપરના સ્તવન લખનારના હસ્તાક્ષરમાં ઉપર પ્રમાણે ગુટકો પત્ર ૨૭-૨૮

રત્નચંદ્રગણિકૃત

પડધરીપ્રાસાદબિંબ પ્રવેશાધિકાર સ્તવન

ॐ નમઃ

શ્રી આનંદિ આદિજિન, પ્રમુખ નમઉં ચઉવીસ; ગણધર ગિરુઆ ચઉદસહઇં, બાવન નામઉં સીસ. ૧
સમરિય સરસતિ ભગવતી, માતા દીઉ મુઝ માન; બિંબપઈસારા-તવન એ, સુણયો સહુ સાવાધાન. ૨
આદિ શાંતિ જિણવર તણા, કવણુ ગામિ પ્રાસાદ; દોઈ ગામ ઉતપતિ કહું, સુણો મુંકી પરમાદ. ૩
કુણુ ગામથી આવિઆ, રાજા કવણુ પ્રધાન; જેણઈ પ્રાસાદ કરાવિઆ, તસ લેસ્યઉં અભિધાન. ૪
શ્રીતપગછનો રાજિઉ, વિજયસેન ગણધાર, વાસ ધરઈ શિરિ તેહનો, શ્રાવક અતિહિં ઉદાર. ૫

ઢાલ

ભદ્રેસર નયરી ભરતખંડિ અભિરામ, તિહાં રાજ કરઇ રાજા રાઉલ જામ,
તેહનઇ ઘરિ મંત્રી પેથો પુણ્યપ્રકાશ, રાજભાર-ધુરંધર ઉજ્જલ કીરતિ જાસ,
ઉજ્જલ કીરતિ જાસ કહીજઇ એક દિનિ સુપન મઝારિ, દેવ એક આવીનઇં બોલઇ થાપો દેશ હલાર;
સંવત પનર છન્નૂઆ વરષે શ્રાવણ શુદિ રવિવાર, આઠમિ તિથિ ચડતાઇ દિનિ વાસ્યઉં નવઉં નગર ઉદાર. ૬

જામ રાઉત પાટિં વિભો જામ તેજવંત, તેણુઇ[1] સહુ આણ્યા વયરીના જગિ અંત,
પેથા ઘરિ ઘરણી પ્રેમલાદે સતિસાર, બીજી તસ રીડી ધરઇ નિજ ઘરનો ભાર;
ઘર-ભાર ધરંતી બહુ ગુણવંતી પ્રીમલાદે નારિ પ્રસિદ્ધ, સુતરતન તેણિં દોઇ જનમ્યા જગિ અજુઆલઉ કીધ;
યાદવ નઇં જગમાલ કહીજઇ દોઇ ભ્રાતા ગુણવંત, વીભા જામ તણઇ ઘરિ મંત્રી સૂર્ય પરિં તેજવંત. ૭

હુઆ સમકિતધારી શ્રાવક ગુણભંડાર, [2]ઘરમાંહિ ન રાખઇ કુમતીનો પયસાર,
પડધરિ પુર વાસ્યઉ [3]વાસ્યા શ્રાવક લોક, દાન પુણ્ય કરઇ નિતિ દૂરિ નિવારઇ શોક;
ભણુસાલી યાદવ-ઘરિ ઘરણી અહિવદે સતી સમાણી, લઘુભ્રાતા જગમાલ તણઇ ઘરિ દાડિમદે ગુણખાણી,
શુભ દિનિ શુભ લક્ષણ ગુણવંતા અહિવદે દો સુત જાયા, ભણુસાલી આનંદ નઇં અબજી સધવ વધૂઇ ગાયા. ૮

રાજપટ્ટ-પરંપર આયુ સત્તો જામ, તેહનઇ ઘરિ મંત્રી દીપઇ દોઇ અભિરામ,
આણંદ નઇ અબજી સાચા શ્રાવક એહ, વિજયસેન સૂરિંદની આજ્ઞા માનઇ જેહ;
પડધરીઇ પ્રાસાદ કરાવા મુહૂર્ત્ત ભલઉં જોવરાવઇ, આણંદ અબજી ભાવ ધરીનઇં જિનપ્રાસાદ મંડાવઇ,
સંવત સોલ એકસઠ્ઠા વરષે માગશિર વદિ બુધવાર, બીજ દિને પ્રાસાદ મંડાવઇ વરત્યો જય જયકાર. ૯

---

૧ પાઠાન્તરઃ—કોઈ આણ ન ખંડેઈ સહુઈ મય પ્રણમંત. ૨ મિથ્યામત ન ગમઈ ધર્મધુરંધર સાર. ૩ શ્રાવકનો તિહાં વાર. ૪ અંગિ ધરઇ ઉલ્લાસ.

ઢાલ

તિહાં મોટો કીધો પ્રાસાદ, દેવ સ્યઉં મંડઇ વાદ, દીઠઇ મનિ આહ્લાદ,
માંડ્યા થંભ અનોપમ દીસઇ, કોરણિ દેખિ ભવિક-મન હીંસઇ, પૂતલિઇં ચિત વિકસઇ;
શિખરબદ્ધ પ્રાસાદ નિપાયુ, કવિજનિ ઓપમા મેરૂ કહાયો, અતિ ઉંડો છઇ પાયો,
આણંદ સુત જીવરાજ મેઘરાજ, શ્રીજિનધર્મે વધારી લાજ. ૧૦

સુવિહિત સાધુ તિહાંકિણિ આવઇ, મણિ મુગતાફલ વેગિ વધાવઇ, આણંદ મંગલ ગાવઇ,
તિહાં અતિ મોટા મંડપ કીધા, સંઘ સહુનઇ ઉતારા દીધા, મુહૂર્ત્ત ભલી પરિં લીધાં;
પોઢા કેલવાઇં પકવાન, ભોજન કરાવઇ દેઇ બહુમાન, આપઇ શ્રીફલપાન,
વાજઇ ઢોલ નીંસાણુ નફેરી, શંખનાદિં સબ નાસઇ વ્યરી, ગાજઇ ભુંગલ ભેરી. ૧૧

કેલિ થંભ આરોપ્યા મોટા, [1]દૂરિં નાઠા દુર્જન ખોટા, વાલી કડિ લંગોટા,
હય ગય રથ સિણગાર્યા વારુ, રથ સાબઇલા ન લહું પારુ, જૂઇ લોક હજારુ;
ભણુસાલી આણંદ ઘરિ ઘરણી, તેહતણી છઇ અનુપમ કરણી, સાચી કુલઉદ્ધરણી,
ચાંપાં નામિં અનુપમ નારિ, તસ નામિં મુનિસુવ્રત સાર, પ્રતિમા ભરાવી ઉદાર. ૧૨

૧ પાઠાન્તર—સુંદર લવલેશ નઇં છોટા, જસ ફલ જાણે ગોટા.

દૂહા

વેદ[4] રસ[6] રૂતુ[6] ચંદ્રમા[1] એ સંવત્સર સાર; માઘ માસ સિત દશમિ દિન બ્રહ્મા યોગ ઉદાર. ૧૩
રોહિણી મિન લગન ભલઉં, પ્રથમ પુહર શનિવાર; બિંબ-પયસારૂ કીધલો, વરત્યો જય જયકાર. ૧૪

ઢાલ

રથ-યાત્રા કીધી ઘણુઇ મંડાણિ રે, સિણગાર્યા રે અતિ મોટા કેકાણ રે;
જન જોઇરે કહઇ સુખિ ધન અવતાર રે, ઉચ્છવનું રે કહતુ ન લહું પાર રે. ૧૫

ઈંદ્રાણી રે ઈન્દ્ર સહિત તિહાં સુંદરુ, સિણગાર્યા રે પરતખિ રૂપપુરંદરુ;
યાચકનઈરે દાન ઘણઉ તિહાં દીજિઇ, લખમીનો રે લાહુ એણિપરિં લીજિઇ. ૧૬

ચિહું દિશિનઉ રે સઘ સહૂ પહિરાવિઇ, અખ્યાંણાં રે કામિનિ રંગિં લાવિઇ;
શ્રી શાંતિજી રે રાજવાહણમાંહિ થાપિઇ, મુનિસુવ્રત રે સેવકનઇ સુખ આપિઇ. ૧૭

રાજવાહણ રે જાણે ઈન્દ્ર-વિમાન રે, પ્રતિમાનો રે અધિકઉ વાધઇ વાનરે,
ધન કરણીરે ભણસાલી આણંદ રે, જેહનઇ નામિં રે પ્રતિમા શાંતિ જિણિંદરે. ૧૮

ભણસાલી રે અબજી હૂઉ વિખ્યાત રે, જેહની ઘરણી રે નવરંગદે સુજાત રે,
તેહનઈ નામિં રે શ્રી મુનિસુવ્રત જિનવરુ, પણઇ દેહરઇ રે દોઈ જિનવર સોહઈ સુખકરુ. ૧૯

ચંદવદની મૃગલોઅની બે, જિનવર-ભવનિં જાવઇ બે; જિનગુણ બોલઇ રંગ લઇ બે, અધિક મધુર ધ્રુનિ ગાવઇ બે.

ત્રૂટક

મધુર ધ્વનિ ગાવઈ ભાવન ભાવઈ કોકિલ કંઠિ સાહેલડીઆં, સહુ પહિરિ પટોલી નીલી ચોલી કરિ ધરિ કનક-કચોલડીઆં;
સુંદરી ગયગમણી છબિ સસિવયણિ સગુણ સલૂંણી ગોરડીઆં, જિણુ-ગુણુ-રાગ-રંગ-રસ-તાની ચંદવદનિ મૃગલોઅનિઆં. ૨૦
ચંદન અગર કસ્તૂરીઆં બે, કેસર કુસુમ સુરંગા બે; જિન તનુ અંગિ સુહામની બે, ચરચઇ મન કરિ ચંગા બે.

ત્રૂટક

જઈ કરિ મન ચંગા અતિહિં સુરંગા કુંકુમ ચંદન તિલક કરઇ, ચંપો ઉર જાઇ કેતકી પાડલ કમલ કુંદ મકરંદ કરઇ;
કરિ ગુંથિય માલા યોવનિ બાલા અતિહિં રસાલા કંઠિ ધરઇ, સોલમઉ જિન વંદી મનિ આનંદી ફિરિફિરિ જિનકે પાઉ પરઇ. ૨૧

ઢાલ ધમાલિની

શાંતિ મુનિસુવ્રત ભેટીઇ, હઇડઇ ધરિ આનંદ, જિનવર! રૂપ અનોપમ સુંદરુ, મોહનવેલ્લી-કંદ. ૨૨
જિનવર! તું મેરે મનિ નિતિ વસઈ—આંકણી.
પ્રાસાદ અતિહિં મનોહરુ ચિહું ચોકી ચોસાલ, જિનવર! દંડ કલસ ધજ શોભતા, દીઠઇ મંગલમાલ. જિ૦ ૨૩
આંગી અંગિ સુહામણી, અનુપમ દોઈ જિનરૂપ; જિ૦ પરગટ મહિમા જિનતણો, રાખ્યો કીરતિ થૂપ. જિ૦ ૨૪
ઘન પરિં પ્રીતિ ધરઈ સદા, જું બપઈઆ મોર; જિ૦ તુમ સમરૂં ગુણ તુહ્મ તણા, જું જગિ ચંદ ચકોર. જિ૦ ૨૫
નિકસ ગઈ સબ આપદા, સંપદ લહિઈ કોડિ; જિ૦ સુર નર કિન્નર માનવી, સેવા કરઇ કરજોડિ. જિ૦ ૨૬

ઢાલ

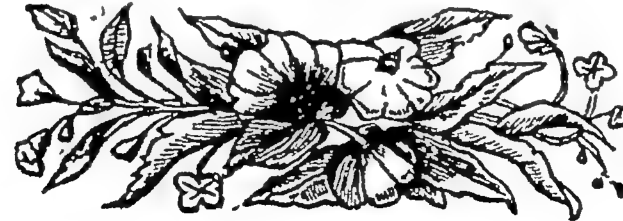
શાંતિ મુનિસુવ્રત સાર, સેવિં હર્ષ અપાર, મુખ સોહઇ ચંદલો એ, મોહન-કંદલો એ,
લોચન અમિય-કચોલ, દંત હીરાની ઓલિ, વદન કમલ ભલું એ, સોહઇ શ્રી જિનતણું એ.;
ભમુહ કમાણિ સુરંગ, અધર પ્રવાલી-રંગ, નાસા સુંદરુ એ, કીર મનોહરુ એ,
કામ-હીંડોલા કાન, કંઠ સુકંબુ સમાન, બલવંત મઈં સુણી એ, બાંહડી જિનતણી એ. ૨૭
જંઘા કદલી-થંભ, રેષા ચામર કુંભ, આંગલી મગફલી એ, દીસઈ કુંડલી એ,
જિનનઇ અંગિ જગીસ, લખ્યણ છઇ બત્રીસ, મહિમાસુંદરુ એ, રૂપ પુરંદરુએ;
સોલસમઉ જિનરાજ, મહિમા મહિઅલિ આજ, જાણ્યો જિનતણો એ, પ્રતાપ અતિંહિં ઘણો એ,
અષ્ટ મહાભય જેહ, તુઝ નામિં નાસઈ તેહ, ભવિઅણ-ભયહરુ એ, સેવે સુખકરુ એ. ૨૮
પુત્ર કલત્ર પરિવાર, દુખ નવિ પામઈ લગાર, જિનવર પૂજીઇ એ, જગિ જસ લીજીઇ એ;
જે પુજ્યઈ ત્રિણકાલ, તસ ઘરિ મંગલમાલ, દુરગતિ નવિ પડઇ એ, હય-ગય-રથિ ચડઇ એ;
પૂજઈ નહીં નર જેહ, નરગિં પડિઆ તેહ, કાલ અનંત ભમઇ એ, સુકૃત સહુ ગમઇ એ;
બિંબપઈસારો સાર, કરતાં પામઇ પાર, જિનપદ અનુસરઇ એ, સુર કીરતિ કરઇ એ. ૨૯
ધન્ય દેશ ધન ગામ, ધન એ કહીએ ઠામ, પ્રાસાદ કીધલઉ એ, જગિ જસ લીધલઉ એ;
આણંદ અબજી જેહ, સાચા શ્રાવક એહ, રાગી ધરમના એ, ધરમિં એકમના એ;
જીવરાજ નઇ મેઘરાજ, ધરમ-ધોરી શવરાજ, દીપક કુલતણા એ, અતિહિં સોહામણા એ;
નવઇનગરી પ્રાસાદ, કર્યો ધરી આહ્લાદ, આદીસરતણો એ દ્રવ્ય ખરચ્યો ઘણો એ. ૩૦

કલશ

તપગણુ-વિભૂષણુ વિગતદૂષણુ વિજયસેન સૂરીંદ એ, શ્રીઅકબ્બર-સુલતાન-રંજક વાચક શ્રી શાંતિચંદ્ર એ,
તસ સીસ સોહઇ ભવિક મોહઇ રતનચંદ મુણિંદ એ, ઇમ સુકવિ બોલઈ નમો ભવિઆં રૂષભ શાંતિ જિણિંદ એ. ૩૧

इतिश्री पडधरी-प्रासाद-बिंब-प्रवेसाराधिकारस्तवनं संपूर्णम् ।

નવીન નગરે ઇન્દ્ર લીલો વિજય ભૂષણુઃ પ્રાસાદઃ । ૪૨ ગજ ઉંચો એકવીસ ગજ પુહુલો પસ્તાલીસ ગજ લાંબો ॥

'ग्रंथકારાદિ પરિચય'નું શુદ્ધિપત્રક

[આ મારા 'ગ્રંથકારાદિ પરિચય'ના લેખમાં ખાસ ભૂલો રહી ગઈ છે તે પર મારા મિત્ર પંડિત શ્રી લાલચંદ્રે મારૂં લક્ષ ખેંચ્યું છે તે માટે પ્રથમ તેમનો ઉપકાર માની તે ભૂલો ને તેનો સુધારો જણાવું છું.] પત્ર ૧/૧ છેલ્લી પંક્તિથી ત્રીજી મૃગી-મરકી, ને છેલ્લી પંક્તિ ચારગણો-ચોતરફ, જિનશાસનનાં-જિનશાસનમાં, ૧/૨ પં. ૧૨ પ્રતિષ્ટા-પ્રતિષ્ઠા, ૨/૧ પં. ૯ ઉલૂખાને-ઉલૂખાને, પં. ૧૦ વાગડ દેશને-વાગડ દેશ ને, પં. ૧૧ ગર્દભપર-ગાડા પર, ટિપ્પણી પટ્ટિઓ-પટ્ટિઓ, નટ્ઠો-નટ્ઠો, મઠ-મઢ, ૨/૨ પં. ૫ ઉકેશ-ઉપકેશ, સિદ્ધસેન સૂરિ-સિદ્ધ સૂરિ; ૩/૧ પં. ૬ તે-તેણે; ૩/૨ પં. ૮ શિવભાને-શિવભાણે, ૪/૧ છેલ્લી પં. સંકટ'-સંડક' ૪/૨ ટિ. संकटः-संडकः, (સહસ્રાવધાની)-(સહસ્રાવધાની); ૫/૧ પં. ૫ ને ૬ કલ્યાણત્રય-કલ્યાણકત્રય; ૬/૨ પં. ૧ જિનસેન (?)-જિનસેન (? સાગર), પં. ૩ લુણિગવસતિ-લૂણિગવસતિ; ૭/૨ પં. ૧ ગ્રહસ્વામીના-ગ્રહસ્વામી(સૂર્ય)ના; ૮/૨ છેલ્લી પ. શ્રીમન્-શ્રીમત્; ૯/૧ પં. ૨ પટી માટે-જીભનો પડદો ખોલવા માટે-તેને બદલે, પટુતા માટે; પં. ૯ સાગરમાં ડૂબકી મારી-સાગરમાં અવગાહન કરી, પં. ૧૦ તે સારસ્વત-કાલવશાત્ તેમનો સારસ્વત; ટિ. गगनमों-गणनभों; नव्यानिमाने-नव्यानिमान, सुधांशुन्-सुधांशून्, ૯/૨ પં. ૧ શિષ્યોથી-વિદ્યારૂપી જલકૂવાથી ચલાવાય છે,...વિદ્યારૂપી જલકૂવા જેવા શિષ્યોવડે લોકો પર ઉપકાર કરાય છે; પં. ૩ અવચૂર્ણુઓ-અવચૂર્ણિઓ; પં ૭ અને તેની-અને તેમણે તેની; હતા-હતાં, પં. ૯ શબ્દ રૂપાંકિત-શબ્દોનાં રૂપોથી અંકિત; ૧૦/૧ પં. ૫ યતિજિત કલ્પવૃત્તિ-યતિજીતકલ્પ-વૃત્તિ; ૧૦/૨ પં. ૯ ક્રીધા-ક્રીધા. પં. ૧૪ सूक्ष्मोद्दुवन्ति-सूक्ष्मोद्दुपन्ति; ૧૧/૧ પં. ૧ દદતા-દદતો(તીં), પં. ૬ સુખ આપનારા એવા જે છે અને-સુખ આપતી; પં. ૮ શ્લ્લોકવડે-શ્લોકવડે; પં. ૧૨ श्रीज्ञानसागराद्यां स्तान्-श्रीज्ञानसागराद्यांस्तान्, પં. ૧૩ गुरो-पुरो, પં. ૧૪ અહો......થાય છે-અહો ! જેમના સર્વે વિદ્યારૂપી સાગરનું અવગાહન કરનારી સજ્જનોની

જે જ્ઞાન...મસાલારૂપ થાય છે–જ્ઞાનવડે સૂર્ય જેવા જે ગુરુ પ્રવાદીઓ આગળ ઉબાડીયા
બુદ્ધિઓ જરતા રહિત થાય છે, ૧૧/૨ પં. ૧ જે જ્ઞાન...મસાલારૂપ થાય છે–જ્ઞાનવડે સૂર્ય જેવા જે ગુરુ પ્રવાદીઓ આગળ ઉબાડીયા
જેવા થાય છે; પં. ૭ સં. ૧૫૨૧ના–સં. ૧૫૨૪ના, ૨૫ વર્ષ–૨૯ વર્ષ, પં. ૧૦ જાળવાળું......સંસ્કારયુક્ત–જાળવાળું સંસ્કારયુક્ત સંસ્કૃત ઘણું
બોલે છે ત્યારે, પ. ૧૨ જાગી ઉઠે છે–ગળી જાય છે. ૧૨/૨ પં. ૮ જેવી વ્યાપક પ્રકર્ષપ્રજ્ઞાના–જેવા વ્યાપક પ્રકર્ષપ્રજ્ઞાવાળા, પં. ૧૦ નિજ
મતિ–નિજ મતિ, ટિ. सूरिगणराशि–सूरिगुणराशि, ૧૩/૧ પં. ૧ ઉમાપુરમાં–ઉમાપુર (ઉમતા)માં, છેલ્લી પં. વિસ્મયકારી દાન–વિસ્મય, ટિ. निषा-
રણ–નિવારણ, ૧૩/૨ ટિ. स्मृतिमानवधः–स्मृतिमानयद् यः, ૧૪/૧ પં. ૪ એવાનાં–એવા (જિનેશ્વરો)નાં, પં. ૬–૭ જે...જાગ્રદ ગુણોવડે–જાગ્રદ્
ગુણોવાળા જે...ઉપદ્રવ; પં. ૭ પિયૂષના–પીયૂષના, પં. ૮ વિહારવિધિ અને ભવ્યોત્સવ રચતા–ભવ્યોત્સવવાળી વિહારવિધિ રચતા; ૧૪/૨
પ. ૧ પોતાની–પોતાના, ૧૫/૧ પં. ૩–૪ પ્રવર્ત્તાવી હતી તેથી તેમણે–પ્રવર્ત્તાવિતાં જેમણે, પં. ૯ महिमैकधाम्–महिमैकधाम, ૧૬/૧ પં. ૧૧
त्वं परमतीर्थं–त्वं परमं च तीर्थं, त्वमसि हितानां–त्वमसीहितानां, मंत्रराजः–मंत्रराज ! છેલ્લી પં. સૂરિમંત્રની–સૂરિમંત્રનાં, ૧૬/૨ પં. ૨ દિગ્પાલો–
દિક્પાલો, પં. ૩ પ્રથમની–પ્રથમનાં, પં. ૪ છેલ્લી–છેલ્લાં, ચોથી–ચોથા, પાંચમી–પાંચમા, પ. ૭ પાંચમી–પાંચમા, પં. ૮ નવે–દશે, પં. ૧૦
સૂરિમંત્રની–સૂરિમંત્રનાં, પં. ૧૨ પહેલી–પહેલા, પં. ૧૩ विप्पोसहिपत्ताणां–विप्पोसहिपत्ताणं, हिं–ह्रीं, ૧૭/૧ પં. ૧ प्राग्वाट्–प्राग्वाट, પં. ૩ भट्टा-
रकपुरंदर–भट्टारकपुरंदर(रैः), પં. ૫ शिप्यवर्गः–शिष्यवर्गः(र्गैः), પં. ૯ ને સૂરિના–તે સૂરિના, પં. ૧૧ ચૈત્યને કરાવનાર–ચૈત્ય ને કરાવનાર,
૧૯/૧ પં. ૪ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે–પ્રસિદ્ધ કરેલ છે તેમ જ હી. હં. અને આ. સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ૨૦/૧ પં. ૧૨–૧૩ સંતતિને
અવગણી–સંતતિને અવગણી (સતતિની સ્પૃહા ન કરતાં), ૨૨/૧ પં. ૮ દશહજાર પ્રમાણ–દશહજાર શ્લોક પ્રમાણ. ૨૩/૧ ટિ. દ્વિજવદન
સૂત્રી–દ્વિજવદનવજ્રસૂત્રી, ૨૪/૧ ટિ. વન્દારૂ–અર્થદીપિકાને બદલે અર્થદીપિકા, लक्ष्मीभद्राह्यः–लक्ष्मीभद्राह्वः, ૨૬/૨ ટિ. चन्द्रार्के–चन्द्रार्क, ૨૭/૧ પં. ૧૪
વણિકે–વણિક્ના ઉત્સવપૂર્વક, જાપદ્ર (જાઉર)–જાપદ્ર (જાઉર, જાવર); ૨૭/૨ ટિ. शुभशीलाह्यो–शुभशीलाह्वो, ૨૮/૧ પં. ૬ મંડલી નગરે–
મંડલી (માંડળ) નગરે, પં. ૧૩ કમલના–કમલોને વિકસ્વર કરવામાં, ૨૮/૨ પં. ૧ દોષના જ્ઞાતા–દોષના જ્ઞાતા (વિદ્વાન્), ૨૯/૧ પં. ૫ ત્રણ

થુભમાંની એક થુંભમાં–ત્રણ થૂભમાંના એક થૂભમાં, ૩૦/૧ પં. ૩ જૈન...વગાડવાનો–જૈન મંદિરોને મ્લેચ્છોના કરમાંથી મુક્ત કરાવ્યાં અને ત્યાં જૈનોને પંચશબ્દભૂષિત વાજાં વગાડવાનો. પં. ૬ મોગલાશ્રિત–મોગલોથી આશ્રિત. ૩૦/૨ ટિ. संशेविताः–संसेविताः, ૩૨/૧ પં. ૯ मलीनी-कृतं–मलिनीकृतम्, ૩૪/૧ પં. ૧ વિદ્વાનોના હાથથી ગૃહિત થઈને...વાળી–વિદ્વાનોની પાણિગૃહીત થઈને બહુસંતાન–પરંપરાવાળી થઈ. પં. ૪ પ્રમેયરત્નમંજૂષા વૃત્તિ–પ્રમેયરત્નમંજૂષા. ૩૫/૨ પુરપ્રવેશોસવ–પુરપ્રવેશોત્સવ, ટિ. पुः–पूः, ૩૬/૧ પં. ૯ षण्मासिक–षाण्मासिक, ટિ. પારખી–પારિખ; ૩૭/૧ ટિ. गणिपादान–गणिपादानां; ૩૭/૨ પં. ૧૩ महायशः–महायशा, ૩૮/૧ પં. ૧૦ આપવામાં આવી છે–આપેલી છે. ૩૮–૨ પં. ૧૬ તદ્દત–તદ્દન; ૩૯/૧ પં. ૧૪ પ્રમેયરત્નોના–પ્રમેયરત્નોની; ૪૦/૧ પં. ૫ પ્રતની–પત્રની પં. ૧૪ કાવ્ય–મહાકાવ્ય, પં. ૧૫ રચનરા–રચનાર, પં. ૧૬ ગણુપત–ગણુપતિ; ૪૧/૧ પં. ૧૩ मार्गोगमत्–मार्गोऽगमत्; ૪૨/૧ પં. ૨ કેનો–કોનો, પં. ૩ ત્રૂટી–ત્રૂટિ, પં. ૮ ટૂંક્રો–ટૂંકો;

મો. દ. દેશાઈ.

શ્રી જિણચંદસૂરિશિષ્ય–રંગવિલાસ વિરચિત

અધ્યાત્મ—રાસ.

અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ-ગ્રંથ મૂળ-શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ

પરમ પુરુષ પરમેસર રૂપ, આદિ પુરુષ નઉ અકલસરૂપ; સામી અસરણ સરણ કહાય, સકલ સુરાસુર સેવે પાય.
પ્રણમી તાસ ચરણ અરવીંદ, ખરતર ગચ્છપતિ શ્રીજિણચંદ; સંભારી શ્રીસદ્‌ગુરૂ નામ, ભાષા લિખું સંસ્કૃત ઠામ.
અધ્યાતમ કલ્પદ્રુમ લહઉ, શ્રીમુનિસુંદરસુરે કહ્યઉ; પરમારથ ઉપદેશન કરી, નવમ શાંતરસપતિ અણુસરી.
અંતર અરિ જીપી જયસિરી, શાંતરસે શ્રી વીરે વરી; નિરવૃત્તિકારી તે પરિણામ, ચરમ કરણમાં આવ્યા તામ. ૧ ૧
સકલ મંગલ નિધિરૂપી હિએ, આપ્યે નિરૂપમ સુખ પામીએ; શિવસુખ તરત લહીજે જિણે, ભાવઉ ભવિક શાંતરસ તિણે. ૨ ૨
સમતામાંહે રહે લયલીન[૧], ન રહે સ્ત્રી[૨] સુત[૩] ધન[૪] અધીન; દેહી મમત[૫] ને વિષય[૬] કષાય[૭], ન કરે રહે શ્રુતહ[૮] ચિત લહાય.* ૩ ૩
વૈરાગી[૧૦] વળી શુદ્ધે[૧૧] ધ્રમ દેવ, ગુરુ ધ્રમ જાણ[૧૨] કરે વ્રત સેવ;[૧૩] સંવરરૂપી[૧૪] શુભ ચલગતી,[૧૫] સેવો સમતારસ શિવમતી[૧૬] ૪ ૪
એહ કહ્યા સોલહ અધિકાર, સંગ્રહ એણે શાસ્ત્ર મઝાર; પહેલું તિહાં સમતા ઉપદેશ, વચન કરી ભાખું લવલેશ. ૫ ૫

સામ્યોપદેશ કથન

ચિત્તબાલ મત મુંકિ તું, ભાવન બીજ અનૂપ; જિણ તુજને દુરધ્યાન સુર, ન છલઈ છલના રૂપ. ૬ ૬

---

* વાંચકની સગવડ માટે દરેક શ્લોકનો જે ચાલુ નંબર મૂક્યો છે. તેજ નંબર ચોપાઇને પણ આપ્યો છે. આથી સંસ્કૃત શ્લોક સાથે મુકાબલો કરવામાં બહુ સગવડ થવા સંભવ છે.

સદશતા કથન

જે સગલું ઇંદ્રિય સુખ થાય, નર સુર ઇંદ તણુઇ સુખ માય; બિદુપરે સમતા પુરેસરે, તે જાણી આદર ચિત્ત ધરે. ૭ ૭

સમતાશ્રય ફલ કથન

અદીઠ વિવિધ કરમ પરકાર, જાણી સહુજન વચન વિકાર; પરણુતિ રાખી ઉદાસ ભાવ, મુનિ આસરે અદુઃખ સુખ ઠાવ. ૭ ૮

સમતાશ્રય સુખ કથન

સરવ જંતુ ઉપરિ ક્ષણુ એક, જઉ મન મૈત્રી આણે છેક; તે સુખ પરમરૂપ ભોગવે, જે ઇહ પરભવ ન થયો કબે. ૮ ૯

સમતાશ્રિત જીવ લક્ષણુ કથન

જેહ નઇ મિત્ર ન શત્રુ ન કોઈ, નિજપર ભાવ ન હોવે સોઈ; ઇંદ્રિયાર્થે ન રમે ચિત્ત જાસ, યોગી મુક્ત કષાયા વાસ. ૯ ૧૦

સમતા કારણુ કથન

મૈત્રી કરી જાઉ જગજંતસુ, પ્રમોદ ધરિ જીવ ગુણુવંતસું; કરુણા ભવપીડિત જનસંગ, નિરગુણુ પરિ ધરિ ઉદાસ રંગ. ૧૦ ૧૧

× × × × × ×   × × × × × ×   × × × × × ×   × × × × × ×[1] ૧૧ ૧૨

મૈત્ર્યાદિ સ્વરૂપ કથન

મૈત્રી પરહિતચિંતા જેહ, પરદુઃખવારણુ કરુણા તેહ; પ્રમોદ પરસુખ સંતોષસું, ઉપેક્ષા તે મધ્યગ દોષસું. ૧૨ ૧૩

મૈત્રી લક્ષણુ કથન

ધરિવું જેમ કરઉ કો પાપ, વળી ન લહઉ કોઈ દુઃખતાપ; મુંકાવો ભવથી જગજંત, મતિ એ મૈત્રી કહિયે તંત. ૧૩ ૧૪

---

૧ ૧૧ મા શ્લોકની ચોપાઈ લખાઈ નથી અથવા અમને પુસ્તકમાંથી ઉપલબ્ધ થઈ નથી તેથી તે મૂકી દીધી છે.

પ્રમોદ લક્ષણ કથન

સકલ દોષના ઢંઢણહાર, વસ્તુ તત્વના દેખણહાર; ગુણવંતનું એ કરિઉં પક્ષ, જીઉ તું લહિ તે મુદિતા લક્ષ. ૧૪ ૧૫

કરુણા લક્ષણ

દીન હીન દુઃખિયા ભયભીત, યાચમાન જીવિત નિજ ચીત; તસ ઉપકાર તણી જે બુદ્ધિ, લહિ તે જીઉ તું કરુણા શુદ્ધિ. ૧૫ ૧૬

મધ્યસ્થા લક્ષણ

જેવું ક્રુર કર્મ તેહવું, વળી સુર ગુરૂ નિંદા જેહવું; નિજ પરસંસક ઉપરિ તિમઈ, લહિ જીઉ તે મધ્યસ્થાઈ મઈ. ૧૬ ૧૭

સમતા સુખ કથન

સકલ ચેતનાચેતન વિષે, સ્પર્શ, રૂપ, સ્વ, ગંધ, રસ લખે; સામ્યભાવ જોઈસિ જો ચિત્ત, તો તુજ કરગત શિવસુખ તત્ત. ૧૭ ૧૮

આતમ મદવારણ કથન

સ્યાં ગુણ તુજ જિણ વાંછે સ્તુતિ, સ્યું કરતઉ મદભર અદભુતિ; નરકભીતિ કિણ સુકૃતે ગઈ, સ્યું જીતૂં યમ તે મન જઈ. ૧૮ ૧૯

વેતૃત્વપણ કથન

ગુણ લેવઈ જે ગુણિયલ તણઈ, પરનિંદા આતમને ભણૈ; મન સમભાવે રાખે વળી, ખીજે વ્યસયે વેત્તા રળી. ૧૯ ૨૦

યથાર્થવેત્તા કથન

નવિ જાણે શત્રુ નઈ મિત્ર, નૈવ હિતાહિત નિજપર ચિત્ત; સુખ વાંછે જીઉ કરઈ દુઃખદ્વેષ, ઇષ્ટ લહિસિ કિમ નિયાણ હરેષ. ૨૦ ૨૧

વેત્તાફળ કથન

સુકૃત જાણી સર્વ પરિણામ, રમણીયે રહે ચિરથિતિ ઠામ; અન્ય ભવે તુ અનંત સુખ લહઈ, તઉ કિમ વ્રતથી નાઠઉ વહઈ. ૨૧ ૨૨

સ્વપર વિભાગ કથન

નિજપર કીધું જેહ વિભાગ, રાગાદિકે તેહજ અરિલાગ; ચઉગતિ દુઃખ કારણથી તનઈ, જાણુઈ નહી અરિ કુત્રિમ મનૈ. ૨૨ ૨૩

વસ્તુ અનિત્યે સામ્ય કથન

અનાદિ આતમ નિજપર આદિ, કોનઈ પિણ નહિ ભાવ અનાદિ; રિપુ મિત્ર વલિ થિર નહી દેહ, તઉ સરિખું ન લહે કિમ એહ. ૨૩ ૨૪

અનિત્ય દૃઢાવ કથન

પંડિતને તતથી લેપ નહી, માતપિતા સુત સ્ત્રી સુખ ગહી; ન હુવે સુખકર લેપથી અન્ન, ગત આકાર સકલ ગત તન્ન. ૨૪ ૨૫

સામ્યૈ અલ્પતા કથન

કામી હુવે સહુ સંજ્ઞાવંત, ધની મનુષ કે કર્મી તંત; ધર્મી કે જૈની કે યતિ, શિવવંછક કે એ શિવમતિ. ૨૫ ૨૬

સર્વ સ્વારથ કથન

નેહી તિતલઈ નિજ નિજ વિષઈ, પોતીકો સ્વારથ જ્યાં લગઈ; જોઈ એહવી સ્વારથ રીતિ, એ ઉપરિ કુણ રાખે પ્રીતિ. ૨૬ ૨૭

રાગ દ્વેષ નિફલતા

પામ્યું સ્વપન ઈંદ્રજાલાદિકઈ, જે રતિ અરતિ નિફલબે બકઈ; તિણપરિ લખિ એ સકુ ભવ વિષઈ, ચાંતવવું આતમને સખૈ. ૨૭ ૨૮

બિરલોકૈઃ પરવશ કથન

એ મુજ માતાપિતા એ મુજ, સજ્જન બંધવ એહ અગુજ; એ ધન ઉપરિ મમતા રહઈ, નિજ યમવશતા કાં નવિ લહઈ. ૨૮ ૨૯

ન ધન ન પરિજન સજ્જન ન કોઈ, પરિચિત મંત્ર ન દેવ ન સોઈ; યમથી કોઈ ન રાખઈ તુજ, જાણી મૂઢ હિવે તો બુજ. ૨૯ ૩૦

ધને મૂઢતા કથન

તેણે જો ભવસુખ ન ગહે, સાધનરૂપ ધનાદિક વહે; મુંઝે વિષયવિકારે મને, પ્રીતિ ન ચાહે સમતત્તને. ૩૦ ૩૧

શત્રુકુટુંબ કથન ૩૧ ૩૨

કરે કષાય મલિન સ્યુ ચિત્ત, કો ઉપરિ અરિબુદ્ધે અત્ત; તે તુજ માતપિતાદિકપણે, ઇષ્ટ થયાં બહુ ભવભરમણે.

કુટંબ શત્રુબોધ ૩૨ ૩૩

જ્યાં શોચે કિહાં ગયાં મુજ એહ, નેહાલુ આતમહ સનેહ; તિણે હણ્યો તુંહિજ પૂરવઈ, હણુણહણાવણુ તે ભવભવઈ.

અસમર્થ કથન ૩૩ ૩૪

ન શકે તું રાખી તેહને, તે પિણુ રાખણુ તુઝ દેહને; નિફ્લ મમત કરે સ્યું એસું, પગ પગ મુરખ સ્યું ચિંતેસું.

રાગ દ્વેષ નિરાસ કથન ૩૪ ૩૫

સચેતની પુદ્ગલીયા જીવ, અન્ય પદારથ અણુગ સદીવ; ધરે અનંત પરિણામ સભાવ, તહાં કુણુ રાગદ્વેષનો દાવ.

સમતામાંહી મગનપણે, એહ રચ્યઉ અધિકાર; હિવ અનુક્રમે બીજો લિખું, લલના મુગતાચાર.

ઇતિ પ્રથમઃ સમતાધિકારઃ

માહે સ્યું સ્ત્રીજન ઉપરઈ, પુણ્યાતમ પ્રીતે રતિ ધરે, ન લખે કાં પડતાં ભવદધઈ, સ્ત્રી તે શુદ્ધ શિલા ગલ બધઈ. ૧ ૩૬

ચરમ અસથિ મજ્જ આંતરવસા, અસ્થિ માંસ અમેધ્યાદિક કસા; અશુચિ પિંડગત સ્ત્રી આકાર, દેખી રમે સ્યું આતમસાર. ૨ ૩૭

દેખી દુરસ્થ અમેધ્ય અલપ્પ, સૂગ કરૈ તું નાસાકલપ્પ; તિણે ભરઈ સ્ત્રી ડીલે મૂઢ, સ્યું અભિલાષ કરે અવગૂઢ. ૩ ૩૮

માંસ અસ્ર અમેધ્યે ભરી, સ્ત્રી દેહી દેખે સ્યે કરી; ઇહ ભવ સુત ધન ચિંતા તાપ, થાયે પરભવ દુરગતિ પાપ ૪ ૩૯

મુંઝે સ્યું દેખી સ્ત્રીઅંગ, ચિત્ત પ્રસક્તે પેસ નિસંગ; લખ ક્ષણ વિરમ અશુચિ એ ગાત, કરતો શૌચ અશૌચ હ ઘાત. ૫ ૪૦

મોહાયે સ્યુ સ્ત્રી મુખનેત્ર, દેખી અંગોપાંગ વિચિત્ર; દેખે નહિં નરકગતિ રૂપ, મોહ તે મહા કદર્થન રૂપ. ૬ ૪૧

૭ ૪૨ અમેધ્ય ભઠ્ઠી નઈ બહુરંધ, નીકલતા મલ કૃમિચય બંધ; માયિણ ચપલ કુડકોથળી, દુરગતિણી સુગતે સ્યું રળી.
૮ ૪૩ જેહ નિભૂઈ વિષકંદલી, અદરી વાઘિણિ નિનમી વળી; વ્યાધિ અકારણ મૃત્યુએ કરે, અણવાદળી વજ્રાશનિ પરે.
૯ ૪૪ સાહસ બંધુ સનેહ વિઘાત, મૃષા પ્રમુખ સંતાપહ ઘાત; ઇણ પરિ એ પ્રતખ રાક્ષસી, સુણી ભવિયણ દૂરે રહ્યઉ વસી.

અસ્રી વિરમણરૂપ એ, લિખ્યુ દ્વિતીય અધિકાર; તીજો સુત મમતા રહિત, જાણો હૃદય મઝાર.

॥ ઇતિ દ્વિતીયઃ સ્રીમમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

---

૧ ૪૫ જીવ મ કુઇસિ સુતાસુત દેખ, હરખે આકુલ ચિત્ત વિશેષ; મોહે નસબદિ મેલવા, મેલ્યા એહ નિઝડના લવા.
૨ ૪૬ આભવ જીવ ભવાંતર તિમી, ન લખે શાલ મુકયા જે ઇમી; દેવે કરી ચલાચલ પીડ, હણે સદા તમ સમાધિ કીડ.
૩ ૪૭ કૃમિ વિચિત્ર સ્રી કુખે હવે, અસ્રક્ સુકર ધાતુ પ્રભવે; દંપતિ રાગદ્વેષ તે વિપે, ન હુવે તો સ્યો સુત પરમુખે.
૪ ૪૮ આપદ રાખણ સમરથ નહી, સુતસબંધ પિતાદિક મહી; ઉપકારે દીસે સદેહ, સુત પર નેહ મ કરિ જીઉં એહ.

સુતમમતા મોચન પ્રગટ, એહ તૃતીય અધિકાર; ધનની મમતા મુકવા, ચોથો સુણી અધિકાર.

॥ ઇતિ તૃતીયઃ પુત્રમમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

---

૧ ૪૯ સુખબુદ્ધે લખમી મેલતો, રહે જીઉ તું મમતા છતો; અધિકારી એ પાપહ વેત, સંસારે નાખે તું ચેત.
૨ ૫૦ લછમીએ દુસમણ ભોગ હવે, ઉંદર સરપ ગતિ વળી હવે; મરણાપદ રાખે નહી કિમી, રાખે સ્યું જિઉ મોહ એહ મઈ.
૩ ૫૧ મમતા માત્ર હુવે મનસુખ, ધન અલપ કાલે તો લખ; આરંભાદિકથી અતિ દુઃખ, દુરગતિરૂપી દારૂણ રૂખ.
૪ ૫૨ આતમસાધન એ છે દ્રવ્ય, ધર્મે થવે પિણ નહી અતિ ભવ્ય; પુણ્યાતમ નિઃસંગહ યોગ, તદ્ભવ મુક્તિ સ્રી હુવે ભોગ.
૫ ૫૩ ક્ષેત્ર વસ્તુ ધન ધાન્યહ તેહ, મેલી રાખે પ્રાણી જેહ; કલેશ પાપ નરકગતિ હુવે, ગુણ નહી કોઈ ધરમને ઠવે.

ભૂંડે આરંભે ભવમાંહ, રાજા પ્રમુખ છલે વળિ તાંહ; ચિંતાકારક ને શ્રમ હરે, પરિગ્રહ છંડવઈ કારજ સરે. ૬ ૫૪
વાવે નહી જો ધનશુભ ખેત, જાતું પરભવ સ્યું તે લેત; તેહ ઉપાર્જ્યું કરી અતિ પાપ, જીઉ કિમ તો જાયે દુઃખતાપ. ૭ ૫૫

પરિગ્રહ મમતા મુગતએ, ચઉથું ઇહાં અધિકાર; હિવ અનુક્રમિ પંચમ લિખું, દેહ મમત પરિહાર.

॥ ઇતિ ચતુર્થો ધનમમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

પાપ ચિંતવે પોષે દેહ, કિમ તુજ થશે સહાયી તેહ; ઇમ જો ઉત્તર સુખ ચીંતવે, એ જગ વંચે ધૂરત રવે. ૧ ૫૬
કારાગાર થકી નીસરે, જડ પિણુ ભેદી નઈ બહુ પરે; પડચું અવિક તેથી તનુ બંદિ, જીઉ ક્રમયતન કરે સ્યે છંદિ. ૨ ૫૭
જો પરભવ સુખ વંછે ચિત્ત, તો ન કરે કિમ પુણ્યપવિત્ર; રાખી ન શકે ભવભય કોઈ, પુણ્યવિના જઉ વજ્રિ હોઈ. ૩ ૫૮
અગનિ લોહાશ્રય સહે ઘન સહી, વ્યોમ અનાશ્રય બાધા નહીં. ૪ ૫૯
કરે પાપ મુંઝી ઇણુ દેહ, ભવદુઃખ જાલ ન જાણે જેહ; છલતું દેઈ સંયમ લાંછ, જિણુ તુજ જીવ ન આવે આંછ. ૫ ૬૦
કાય નામ અનુચર એ દુષ્ટ, કર્મગુણે બાંધી તુજ પુષ્ટ; તરત ભસ્મભાવીથી જીવ, લે નહીં કાં આતમહિત નીવ. ૬ ૬૧
શુચિપણું અશુચિપણું લહે જિહાં, કૃમિ જાલે આકુળ વપુ ઈહાં; બહુ ભાટકે અલ્પ દિનગેહ, મૂરખ તું સ્યું તિહાં ફ્લ લેહ. ૭ ૬૨
તપ જપ સંયમ પરઉપકાર, દેહે એ ફ્લ લ્યે નહી સાર; દેહે આતમ હિત જો નહી, મૂરખ યતન કરે સ્યો તહીં. ૮ ૬૩
માટીરૂપ ઇણે વિણુસતે, નિંદાવંત રોગઘર છતે,

દેહ મમત રહિત ઇહાં, એ પંચમ અધિકાર; વિષય પ્રમાદ નિવારવા, સુણિ વળી વિકથા વાર.

॥ ઇતિ પંચમો દેહ મમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

તુચ્છ સુખદાયક ઇંદ્રિય વિષે, સ્યું મુંઝે આતમ ઇણુ વિષે; મેલ્હે એ ભવભય વનમાંહ, જિઉ નઈ સુલભ નહી શિવ તાંહ. ૧ ૬૪

પડતે શુભ પરિણતિ અતિ અસુભ, રચ્યો વિષય સુખમાં સ્યું મુઢ; જડ પિણ રહે હિતાહિત લખી, ન લખે તું કાં પંડિત પખી. ૨ ૬૫
ઇંદ્રિય સુખ તે તો જિમ બિંદ, અતીંદ્રિય સુખ તે શિવગતિ કંદ; પંડિત દુકું પરસ્પર દેખી, આણે દષ્ટિ એક પરિશેષ. ૩ ૬૬
દેહી નરક દુઃખ કિમ ભોગવે, શાસ્ત્ર સુણી ને લહિ જીઉ હવે; જેહ નિવર્ત્યો તૃષ્ણા વિષે, સુણી પાપભય સગલા લખે. ૪ ૬૭
નરક વેદના ને ગર્ભવાસ, દેખીને શ્રુતલોચન ભાસ; મન ન લગે જ્યું વિષય કષાય, તો પડિત વળી ચીત વિતાય. ૫ ૬૮
જિમ પશુને વળી જિમ ચોરને, વધ કરતાં મૃતિ હુવે થિર મને; હલકે હલકે તિમ સરવને, તો સ્યું આતમ વિષયાજને. ૬ ૬૯
બીહે જીઉ જો દુઃખની રાશ, મન વશ ઇંદ્રિય વિષયાવાસ; ઇંદ્રિયસુખ તે નાશ તુરત, તસ નાસ્યે નિશ્ચય દુઃખ ઝંત. ૭ ૭૦
યમ સ્યુ મુયો દુરામય ગયા, નરક જડાણા સ્યું કાં થયા; સ્યુ નિશ્ચલ આયુસ ધન દેહ, કૌતુક વિષયે મુંઝ્યો જેહ. ૮ ૭૧
મુંઝે સ્યુ જીઉ વિષય પ્રમાદ, ભ્રમગત સુખ ઉત્તર દુઃખખાદ; સુખ જે ઇંદ્રિય લિપ્સા મુક્ત, નિરૂપમને આયતિ શિવ યુક્ત. ૯ ૭૨

વિષયપ્રમાદ નિવારવા, એ છઠ્ઠો અધિકાર; જિણુ કષાય ઉપજે નહી, સો સુણિ સાતમસાર.

॥ ઇતિ ષષ્ઠો વિષયપ્રમાદત્યાગાધિકારઃ ॥

સહી સહીસ જીવ પીડા ઘણી, દ્વેષ વસે નરકાદિક તણી; સ્યું તું મુગ્ધ કહે કુવચને, ક્રોધે નિજ સુકૃતધન હને. ૧ ૭૩
માનહીન વચને જો માન, ન હુવૈ તો તપ આખે માન; કુવચન માને હુવે તપ નાસ, દુઃખ લહે આતમ નરકાવાસ. ૨ ૭૪
વૈરાદિકનો લાભાલાભ, આતમ જાણો આ ભવગાભ; માન રાખ ભાવે તપ રાખ, નિહચે ઇહાં દુહું ગતિ સાખ. ૩ ૭૫
સુણિ કુવચન જે હરષિત થાય, પાહણ કે જસ રોમ હરખાય; જે મરણાંતે ન ધરે દોષ, જીઉ જાણે એ શિવગતિ પોષ. ૪ ૭૬
સ્યું ગુણ તુઝ કષાયે કદા, કીધું છે જિણ સેવઈ સદા; સ્યું દેખે નહિ એહનું દોસ, તાપ ઇહાં પરભવ દુખકોસ. ૫ ૭૭
સ્યું તુજ કષાયે કર્યો, કષાયનાસથી સ્યું સુખ ઘિટ્યો; એ બેમાં ઉત્તર ફલ દેણ, જાણી જીઉ ભજ તે અભેણ. ૬ ૭૮

બાહુબલિને બીજે શિવ દઈ. ૭ ૭૯
તપપ્રવૃત્તિ તો છઉ સુખસાધ્ય, જિમ તિમ માન સુગતિસુ અબાધ્ય; પહિલી પ્રવૃત્તિ ન દે સુખ કઈ, માન મત્સર હે મૂરખ ગમા. ૮ ૮૦
વિચાર કરી ઇમ તજવું માન, દુર્લભ તપ રાખવું નિદાન; પડિત હરખે મન ધરિ ક્ષમા, વારવાર થાસ્યે દુઃખતતિ. ૯ ૮૧
થોડે પરાભવ પિશુ તું કુપે, પાપ ચીતવઈ નિજ ગુણ લુપે; ન લખે નરક તિરશ્ચી ગતિ, અંતર અરિને ભવ ભવ દંડ. ૧૦ ૮૨
ધરે પુણ્યાતમ અપકારિયે, ક્રોધ તેહ ધરિ અરિષટ કીયે; તે ભવબાહિજ દૃષ્ટિ પીડ, કિલેસ રૂપ ભવાંતર છેહ. ૧૧ ૮૩
ભણે ક્રિયા તપ શમમાં રહે, માયા સહિત ધરમ નઈ કહે; ન લહે તે ફલ આતમ દેહ, વાંછા તઉ ધરિ દુહું પરિગ્રહે. ૧૨ ૮૪
વધે લોભ આતમ સુખ ભણી, સેવા લ્યે જ્ઞાનાદિક તણી; દુઃખ લેવા નઈ ઇહ પરવહે, માનાદિકે નરકગતિ ધાર. ૧૩ ૮૫
કરીસ જઉ પરભવ હિત કાંઈ, કાંઈક કરિ સુકૃત કિહિ ઠાંઈ; વળી તે મદ મત્સરે ન હાર, પાડે યંત્રી સાંકલ મધે. ૧૪ ૮૬
પહિલે પાપ સસારે પડ્યો, હવે કિસુ ગુણિયલ મદ જડ્યો; નવિ જાણે સ્યું ભવજલ નિધે, મૂરખ કિમ હારે કુંકેસુ. ૧૫ ૮૭
કષ્ટે તુજ ધરમલવ મિલ્યો, યુગપત જાઈ કષાયે ભિલ્યો; અતિયત્ને સું લહ્યું ધન લેસુ, ઇહ પરભવસુ કષાયે તાપ. ૧૬ ૮૮
મિત્ર તેહ શત્રુ હવે તરત, ધરમ મલિન યશ અપયશ ઝત; ન ધરે નેહ બંધવ માબાપ, તે અનંત નિજલાઘવ વૂઢ. ૧૭ ૮૯
રૂપ લાભ કુલ વિક્રમપણે, વિદ્યા તપ દત પ્રભુતા ભણે; સું મદ વહે ન જાણે મૂઢ, તે છંડ્યા આતમ શિવ તૂલ. ૧૮ ૯૦
વિણ કષાય ન વધે ભવરાશ, ભવ ભવમાંહે એ મહાપાસ, એ કષાય ભવતરુના મૂલ, વિફલ ચેતન એ જીઉ નવિ લખે. ૧૯ ૯૧
દેખી નરક તિર્યગ વેદના, શ્રુત નજરે ક્રમ દુર્લભ મના; કૌતુક તે હરખે જે વિષે, ... (?) ૨૦ ૯૨
ચોરે તિમ રાજન અનુચરે, દુષ્ટ પ્રમાદ તુજ ગુણ ધન હરે; ન લખે કાં લુંટાતું ફરે, તો સ્યો ગુણમદ પ્રભુતા કરત. ૨૧ ૯૩
મૃત્યુ થકી રાખ્યો નહી કોઈ, રોગભીતિ ન ગમાડી જોઈ, ન કર્યો સુખિયો ધરમે જગત, ઉપદેશ વેહવાર.
કર્યો કષાય નિવારવા, એ સપ્તમ અધિકાર; શાસ્ત્રહ આગમ આસરી,

॥ ઇતિ સપ્તમઃ કષાયનિગ્રહાધિકારઃ ॥

વહે હિયે તુજ સિલા સમાન, આગમ રસ નવિ પેસે કાંન; જે ઇહ નવી જીવદયા લીન, થયો નહી ભ્રમ ભુવન અધીન. ૧ ૯૪
જસ પ્રમાદ ન ગયો આગમે, સુણવે કિમ તે શિવસુખ પમે; રસાયને ન ગયાં જસ રોગ, નિહુચે દુર્લભ જીવિત ભોગ. ૨ ૯૫
ભણણહારનો આગમ વૃથા, મૂકી નહીં પ્રમાદહ કથા; પડતા દીપકમાંહી પતંગ, આખ્યાનો તિહાં સ્યો ગુણ તંગ. ૩ ૯૬
હરખે તરકવાદ જય કેઈ, કવ્યાદિક રચનાએ કેઈ; જ્યોતિષ નિમિત્તશાસ્ત્ર બહુ પરે, તે સહુ મૂરખ જડગુણ ધરે. ૪ ૯૭
હરખે સ્યું પંડિતને નામ, ક્ષયોપશમ જનરંજક પામ; કાંઈક ભણુ એહવું જિણુ થાય, જીઉ તાહરૂં વાધે ગુણમાય. ૫ ૯૮
ધિગ ભણુવે જિણુ રજે લોક, ન ધરે પરહિત સંયમ થોક; નિકેવલ ઉદરભર થયો, ભણવો ગયો સંયમ વળી ગયો. ૬ ૯૯
ધન તે ન ભણ્યા પિણ શુભકૃત્ય, શુદ્ધાશય શુદ્ધ વચનાધિત્ય; જે આગમ પાઠી આલસૂ, ઇહ પરહિત ન કરે કૃમવસૂ. ૭ ૧૦૦
ધન તે મુગધ કથિત જિનભાગ, રાગે હ્યે સંયમ મહાભાગ; સ્યું ભણીયે વ્યસની કલેસિયે, જે દુક્રિય પરમાદી થિયે. ૮ ૧૦૧
અક્રિય ભણુવે ફલ નહિં તંત, સુખને વાંછે જીઉં ભવપ્રત; ક્રિયાસહિત ન ભણે ફલ તેમ, ખર ન લહે ચંદન શ્રમ જેમ. ૯ ૧૦૨

*આગમ ઉપદેશે કરી, ભાખ્યું એ અધિકાર; હિવ ચૌગતિ ઉપદેશગત, લિખુ નવમ અધિકાર.

મૃત્યુ હુવે જસ અણુ દુરગધ, સાગર પિણ ખૂટે અનુબંધ; કઠિન ફરસ કરવતથી ઘણો, દુઃખ અનંત શીત તપ તણો. ૧૦ ૧૦૩
દેવતા કૃત તીવર વેદના, કંદ પુકાર નિરંતર ઘના; ભાવિ નરકે ન બિહે કાંઈ, કુમતિ જે હરખે વિષયાંઈ. ૧૧ ૧૦૪
બંધ વહન તાડન છે સદા, ભુખ તૃષા દુષ્ટવ્રણ કદા; શીતતાપ નિજપર ભય બહુ, તિર્યંગ ગતિ દારણ દુઃખ સહુ. ૧૨ ૧૦૫
વૃથા દાસપણ અભિભવ દોષ, ગર્ભસ્થિતિ દુર્ગતિ ભય પોષ; એહવા દેવગતે પિણ અસુખ, સુખ તે પિણ પરિણામે દુઃખ. ૧૩ ૧૦૬
ઇષ્ટ વિરહ અભિભવ ભય સાત, રોગ શોગ દુઃખ દે નિજ જાત; નિહચે એહ મનુષગતિ વિરસ, ચિદાનંદ ગુણ સધીય સરસ. ૧૪ ૧૦૭
એ ચૌગતિ દુખિણી જિય જાણી, અનંતકાળનો અતિભય આણી; જિન પ્રવચન ભાવી નિજ હીયે, કરી તિમ જિમ એ તુજ નવિ લિયે. ૧૫ ૧૦૮

* રંગવિજય અહીં આઠમો અધિકાર પૂર્ણ કરે છે. ધનવિજય ગણિ ૧૦૭ માં શ્લોકે તે પૂરો કરે છે.

આતમ છે તૂં અતિ સાહસી, સુણી ભાવી ચઉગતિ દુખ કસી; દેખી પિણ ન બીહે બહુ પરે, તસ વિચ્છેદ ઉદ્યમ નવિ કરે. ૧૬ ૧૦૯

॥ ઇતિ અષ્ટમો ચતુર્ગત્યાશ્રિતોપદેશાન્તરગતઃ શાસ્ત્રગુણાખ્યાધિકારઃ ॥

કુકરમ જાલે ગુણ કુવિલપ, તુજ બાંધી નરકાગતિ તલપ; મછની પરે પચાસ્યે મન્ન, માછીગર જીઉ વિસસ ન ધન્ન. ૧ ૧૧૦
ગુણી મન તૂં મુજ ચિરતન મીત, કાં કુવિકલ્પે ઘે ભવભીત; કર જોડ્યાં હિવ ભજ સતત કલપ, સફલ મિત્રાઈ કરી સવિકલપ. ૨ ૧૧૧
શિવસુખ નરકર બિઘડી માંહ, આપે વશ્ય અવશ્ય થઈ આંહ; પ્રયતન કરી સદા જીવને, વશ હુઈ મન હું કહું ઇમ તને. ૩ ૧૧૨
સુખદુઃખ નવિ ઘે કોઈ દેવ, કાળ મિત્ર તિમ અરિ નિતમેવ; એ મન હુવે સકલ જીવને, બહુ સંસાર ભમાવણ મને. ૪ ૧૧૩
આતમ એ મન વશ જસ થયો, કામ કિસુ યમ નિયમે ભયો; કુવિકલપ જસ મન થિર નહી, યમ નિયમાદિ કરે સ્યું ગ્રહી. ૫ ૧૧૪
અરચા તપ શ્રુત દમ ને ધ્યાન, નિફલ વિણુ જીતે મનમાન; કષાય ચિંતા વિણ મન રહે, અધિકો યોગ ભોગગુણ લહે. ૬ ૧૧૫
જપ શિવ ન ઘે ન ઘે શિવતપ. સંયમ દમ નવિ મૌન તરપ; પવનાદિક સાધન સવિ વૃથા, મન વશ કર્યે સર્વ ફલ તથા. ૭ ૧૧૬
લાભી સકલ ધરમ જિન કહ્યો, વાહનસમ છોડી જે વહ્યો; મનપિશાચ ગહિલો તે ઇહાં, મૂરખ પડે ભવોદધિ જિહાં. ૮ ૧૧૭
હાહા મન દુર્જયી અમિત્ર, કરે વચન કાયા રિપુ સત્ર; તીને રિપે હણાણો જીવ, વહે વહે આપદા સદીવ. ૯ ૧૧૮
મન દુસમણ સ્યો મુઝ અપરાધ, નાખે જિણે દુરગતે અગાધ; લખે ઇમ મુઝ છોડી શિવ જસ્યે, તોહી તુઝ પદ અસંખ હસ્યે. ૧૦ ૧૧૯
કાનકુહી કુતરીની પરે, સભાવિષ્ટ કુટ્ટી અનુસરે; શ્વપચ પરે સદ્ગતિ મંદિરે, મનહત પ્રાણી પેસણ કરે. ૧૧ ૧૨૦
તપજપ પ્રમુખ સફલ નહીં ધરમ, કુવિકલ્પે હત ચિત્ત મરમ; ભર્યો ખાનપાને પિણ ગેહ, ભુખ તૃષા સહે રોગી દેહ. ૧૨ ૧૨૧
કષ્ટરહિત સાધ્યું મન વસે, અધિક પુણ્ય ઉપાર્જન લસે; વંચાણું મનવશ વિણ પુણ્ય, હત તત્ ફલ સૌ થઈ અધન્ય. ૧૩ ૧૨૨
વિણ કુવિકલ્પે નિઃકારણે, શાસ્ત્રી ભણીય હણ્યું મન ઘણે; પાપી તે બાંધી નરકાયુ ગઈ, નિહચાઈ મરી નરકહી જઈ. ૧૪ ૧૨૩
જો ગહે તતે ચિત્ત સમાધિ, યોગ નિદાન અધિક તપ સાધી; શિવ સુખ વેલી તણો તપમૂળ, તિણ ભજીયે સમાધિ ફૂલ. ૧૫ ૧૨૪

સઝાયે જોગે તિમ ચરણુ, ક્રિયા વ્યાપારે ભાવન કરણુ; પંડિત મન રૂંધઈ સત અસત, પ્રવૃત્તિ ત્રિયોગી મેલી તત. ૧૬ ૧૨૫
મનવચનમાં ભાવન પરિણામ, સિંહ સમાન રહ્યાં તિણુ ઠામ; દુષ્ટ ધ્યાન શુકર જાગતાં, નવિ પેસે ભાવન તાકતાં. ૧૭ ૧૨૬

એ સદ્ગુરુ ઉપદેશમય, લીખ્યો નવમ અધિકાર; હિવ ભાખે વૈરાગમે, શ્રી મુનિસુંદર સાર. ॥

॥ ઇતિ નવમાશ્ચિત્તદમનાધિકારઃ ॥

શું જીઉ મદે હસે જે અરથ, વાંછી કામ ખેલે શું નિરર્થ; ઘોર નરક ખાડે પેસવા, ઇચ્છી લખે ન મૃતિ રક્ષહવા. ૧ ૧૨૭
તુઝ લવાદિ કુહાડા ઘાઉ, છેદે નહી જીવિત તરૂ જાઉ; તાઉ જીઉ યતના કરી તિણે, છેધે કિહાં કુણુ લખવું ગિણે. ૨ ૧૨૮
તું મૂરખ જ્ઞાની તું જીવ, અવંચ્છક વંછક સુખ દુઃખ નીવ; દાતા ભોક્તા તું તેહનો, ઉજમે કાં નહી હેતમાં ઘનો. ૩ ૧૨૯
કુણુ તુઝ જીઉ ચિર જનરંજને, ગુણુ પરમારથ લખ તું મને; રંજ વિશદ ચરિતે ભવ સમુદ્ર, પડતાં તુજને પાલણુ મુદ્ર. ૪ ૧૩૦
પંડિત હું રાજા હું વળી, દાતા અદ્ભુત ગુણીઓ બળી; વાંછે એ મદથી પરિતોષ, ન લખે કાં પરભવ લઘુ પોષ. ૫ ૧૩૧
સાધન બાધન જાણે સરવ, ધ્રમના લખે નિજવશ ધરવ; ઇહ પરભવ જીઉ કરિ તે યતન, લખે નહીં કન ભુગતે તન. ૬ ૧૩૨
ધ્રમ અવસર લહ્યો બહુ પુદ્ગલે, અનંત દુઃખ સહતાં જીઉ દલે; વળી તુઝ દુરલભ જિન ધ્રમ ઇમ, આદરવા વિણુ દુઃખક્ષય કિમ. ૭ ૧૩૩
ગુણથુતિ વાંછે વલી નિર્ગુણી, વિણુ પુણ્યે વાંછે સુખ ચુણી; અષ્ટયોગ વિણુ વાંછે સિદ્ધિ, નવો વાયુ તુઝ આતમ બુદ્ધિ. ૮ ૧૩૪
પડા પગપર અભિભવ જીઉ દેખી, ઇરષે કાં તેથી સવિશેષ; અપુણ્ય આતમ ન લખે કાંઈ, વિસ્તારે કાં જીઉ અઘ ઠાંઈ. ૯ ૧૩૫
કાં પીડી નિરદય લઘુ જીવ, વાંછે પ્રમોદથી ક્રમનીવ; એકવાર પીડે એક જંત, તે તઉ પીડે વાર અનંત. ૧૦ ૧૩૬
રહ્યો મૃત્યુ મુખ પિણુ જિમ ભેક, ભક્ષણુ કરે જંતુ નિચ્છેક; તિમ તું પણુ મૃતિ મુહમેં રહ્યો, જીઉ પીડે સ્યું જીવ ઉમહ્યો. ૧૧ ૧૩૭
આપણુ પૌ તું વંચી ઇહાં, કલ્પી થોડુ સુખભર જિહાં; વરતે છે સ્યુ જીઉ પરભવે, નરક દુઃખસાગર તહીં વહે. ૧૨ ૧૩૮

શોચસ પરમાદે દુખ ગરમ. ૨૩ ૧૩૯
અજ કોડીને પાણી બિંદ, અંબ વણિકત્રય બિક્ષુક કંદ; ઇણુ પરિ હાર્યું મનુષ જનમ,—શોચસ પરમાદે દુખ ગરમ. ૨૪ ૧૪૦
મૃગ ભમરફ પંખી ને મીન, હાથી પ્રમુખ પ્રમાદે લીન; શોચે જિમ નિજ દુખ મૃતિ બંધ, ન લખે તું ચિરભાવી અંધ. ૨૫ ૧૪૧
પડ્યો દુઃખે કરી પહેલાં પાપ, વળી મૂરખ તસ કરે કલાપ; પડતો અતિ કદંમ જલપૂર, માથે શિલા ધરે થઈ સૂર. ૨૬ ૧૪૨
વાર વાર તુઝ કહીએ જીવ, બીહે દુખે ગહે સુખનીવ; તો તું કર હવે વાંછીત કાંઈ, સમજ સમજ એ અવસર જાઈ. ૨૭ ૧૪૩
ધન શરીરસુખ બંધવ પ્રાણ, છોડી છોડી લ્યે જિનધ્રમ સાણ; હવે ધરમે વાંછવા ભવભવે, પિણ વળી ઇણે દુલ્લભ ધ્રમ હવે. ૧૮ ૧૪૪
જિમ દુઃખ બહુ સહે અકામ, કરી કરૂણાએ સહી સકામ; થોડે સકામ પણ પરભવે, સુખ અત્યંત ઘણા દુઃખ જવે. ૧૯ ૧૪૫
ધીઠો રહે પાપ કમ વિશે, સુખ વાંછે સુવિનાશ ન લખે; ચિંતવતો તે સુખ વિણસતે, બીહે કાં નહીં દુરગતિ લતે. ૨૦ ૧૪૬
કર્મ કરે રે જિય તું તેહ, હુસ્યે અત્યંત વિપદ તિણુ રેહ; તેહનું બીહ ધરે નહીં હિયે, જિહાં અસાકુલતા ભાવીયે. ૨૧ ૧૪૭
પાલ્યાં જે સંઘાતે વધ્યા, નેહાલુ થાનકમાં સધ્યા; તે પિણુ યમે ગ્રહ્યા નિરદયી, લખિ પિણુ કાં હિત ન કરે અઈ. ૨૨ ૧૪૮
ધન બંધવ સુત જસ ચાંતવ્યે, જિણે કલેશ પામ્યે તું હવ્યે; કુણ ગુણ તસ ઇહ પરભવમાંહ, આયું કિતો જિણ વિલપે તાંહ. ૨૩ ૧૪૯
સ્યું મુંઝે ગતરૂપે ભિન્ન, સકલ પરિગ્રહ બંધવતન્ન; શોચી નિજહિતકારી યોગ, પરભવપથિ કરી અવસર ભોગ. ૨૪ ૧૫૦
સુખસું બેસે સુખસું સુવે, જિમે રમે ખેલે વળી જુવે; નવિ જાણે આગળી ધ્રમ વિના, સ્યું હુઇસ્યે આતમ તુંજના. ૨૫ ૧૫૧
શીત તાપ માખી તૃણ ફરસ, લિગરેક કષ્ટે ઝમકે નિરસ; તિણુથી ઇણુ કરમે બહુ મેલ, ન લહે નરકવેદના હેલ. ૨૬ ૧૫૨
ક્રોધે કિહાં પ્રમાદે કિહાં, કદાગ્રહે કિહાં મદસું કિહાં; મલિન કરે આતમને જીવ, ધિગ તુઝ ન ડરે નરક હરીવ.
વૈરાગે ભવિ બુઝવા, કર્યો દસમ અધિકાર; હવે શુદ્ધ ધરમ તણો, લિખું કહ્યો તિમ સાર. ॥

॥ ઇતિ દશમો વૈરાગ્યાધિકારઃ ॥

રે જીવ ધરમે હવે ભવનાશ, મેલું કરે મૂરખ કાં તાસ; મદ મત્સર માયાયઈ કરી, ઓસડ મિલ્યું ન હવે ગુણપરી. ૧ ૧૫૩

શિથિલાઈ હઠ મત્સર ક્રોધ, પશ્ચાત્તાપ કપટ છલ રોષ; કુગુરૂ કુસંગતિ માન પ્રમાદ, સુકૃત મલિન કરણ ઇણુવાદ.	૨	૧૫૪
વલ્લભ જિમ તુઝ નિજ ગુણશંસ, મત્સરી ધરિ તિમ પર પરશંસ; નિજ પ્રશંસ પરને નવિ વહે, ઇષ્ટ દાન વિણુ કિમ તે લહે.	૩	૧૫૫
જિન ગુણ લેતાં હરખે ઘણું, પરભવ તિણુગુણ રહિતપણું; લેતાં દોષ ધરે નહીં તાપ,–તો પરભવ ગુણ થિરતા વ્યાપ.	૪	૧૫૬
હરખે નિજ ગુણ પરિ પર કહે, તિમ જો વૈરી ઉપરી વહે; નિજ ગહર્યે જિમ ઉપતાપ, તિમ રિપુને જાણ્યા ગુણ આપ.	૫	૧૫૭
જમ નિજ ગર્હા તવના પણે, આતમ તાપ હરખ તું જણે; તિમ પરને ચિંતવિ ચિહુ વિષે, ઉદાસથી હવે વેત્તા પખે.	૬	૧૫૮
સ્તવવાથી ન હુવે કો ગુણી, પરભવ હિત નહીં ખ્યાતે ઘણી; એ અપગુણ ઉત્તર જાણતો, વૃથા માનગહિલો કાં હતો.	૭	૧૫૯
કુણ કુણ ન કરે જન બહિમુખી, પ્રમાદ મત્સર કુબોધ મુખી; મેલું એ દાનાદિક ધરમ, અણુ પણ કર સુધ સુકૃત કરમ.	૮	૧૬૦
છાનું પુન્ય ધરે જિમ શોભ, પરગટ કરતાં તિમ નહીં થોભ; લાજ સહિત જિમ મહિલા તણા, વસ્ત્ર છન્ન ઉરથલ ગુણ ઘણા.	૯	૧૬૧
સુકૃત ગુણ સુણવે દેખવે, આતમ તુઝ કોઈ ગુણ નહીં હવે; ફલે નહીં ધરતીથી પ્રકટ, મૂળ કર્યો તરૂ પડે નિપટ.	૧૦	૧૬૨
તપકિરિયા દાને પૂજણે, શિવ ન જાઈ ગુણમત્સરપણે; અપથ્ય કર્યે ન હુવે નિરોગ, રસાયને પિણુ આતુર લોગ.	૧૧	૧૬૩
મંતર યંતર રતન પ્રમુખ, થોડા પિણુ શુદ્ધ તો ફલ મુખ; દાન પૂજ પોસહ ગુણ કરે, શુદ્ધપણે ઇમથાં ગિરપરે.	૧૨	૧૬૪
દીવો નાન્હો જિમ તમ હણે, અમૃત લવ પિણુ રૂજને લણે; અગની કણ પિણુ દહે તૃણ રાશ, ધર્મલેશ તિમ હવે ભવનાશ.	૧૩	૧૬૫
વિના ભાવ ઉપયોગે કરી, આવશ્યક કિરિયા આદરી; દેહ કષ્ટ ફલ ન લહે કાંઈ, આતમ લખિ કરી ભાવ મિલાઇ.	૧૪	૧૬૬

શુદ્ધ ધરમ ઉપદેશ એ, ભાખ્યું ઇણુ અધિકાર; દેવ ધરમ ગુરૂ જાણવા, સુણુ દ્વાદશ અધિકાર. ॥

॥ ઇત્યેકાદશમો ધર્મશુદ્ધયધિકારઃ ॥

સરવ તત્ત્વમાં ગુરૂ પરધાન, જે ભાખે હિત ધરમ નિદાન; અણુપરખી તેહને આસરે, મૂરખ ધ્રમ નિફલહી કરે.	૧	૧૬૭
અવિધ ધરમથી પ્રાણી અહીં, શિવ ન લહે જસ ગુરૂ શુદ્ધ નહીં; રોગ ન જાય રસાયન કરી, અજાણુ વેદ બતાવે જરી.	૨	૧૬૮

તારક બુદ્ધે જે આસર્યા, જેહને તેહ બૂડવા પડ્યો; તરે તેહ કેમ વિષમ પ્રવાહ, કુગુરૂ પસાય પડે ભવમાંહ. ૩ ૧૬૯
ગજ રથ વાહન વૃષભ તુરગ, પદાતિ રોખે નિજપર મગ; પંડિત તિમ સેવે શિવ ભણી, શુધ ગુરૂદેવ ધરમ ગુણધણી. ૪ ૧૭૦
કુગુરૂ કહ્યે કૃત ધરમ ઉદમ, ફલે રહિત હવે એહ મરમ; મૂકી દૃષ્ટિરાગને ભવિક, ગુરૂ શુદ્ધ કરે હિતાર્થી હુઇક. ૫ ૧૭૧
મૂક્યા શિવપથ વાહણ ભણી, શ્રી મહાવીરે જે ગુણધણી; લુંટણહારા તેહ જ થયા, કલિયુગમાં તુજ શાસન મયા. ૬
રાખી તેહ યતીનું નામ, મુસે ધરમધન જનનું આમ; નીરાજકે પુકારૂ કિસું, કોટવાલ નવિ ચોરાં જિસું. ૭ ૧૭૨
અશુદ્ધ દેવગુરૂ ધરમે મદે, દૃષ્ટિરાગ વિગ અઉગણ પદે; શોચિસિ પરભવ તું તે ફલે, રોગી કુપથભક્ષ્યે જિમ કલે. ૮ ૧૭૩
સીંચ્યો નીંબ અંબફલ ન ઘે, વાંઝ ગાય ઘે દુધ ન વધ; નાપે ધન દુષ્ટ નૃપ સેવ, નાપે કુગુરૂ ધરમ શિવમેવ. ૯ ૧૭૪
કુલ વળી જાતિ પિતા ને માત, વિદ્યાબંધવ ગુરૂ નિજ જાત; ન હુવે જિયને કો હિત ભણી, સુખ આપે ગુરૂગુર ધ્રમ ભણી. ૧૦ ૧૭૫
તત્વે માત પિતા ગુરૂ જેહ, બોધી જોડે શુદ્ધ ધ્રમ જેહ; નાંખે ભવમાં તે સમ કોઈ, વૈરી નહી રહે ધ્રમ લોઈ. ૧૧ ૧૭૬
દેવપૂજ ગુરૂ સેવા લાજ, પિતર ભગતિ ને સુકૃત સાજ; વ્યવહારશુદ્ધ ને પર ઉપકાર, ઇહ પરભવ જીઉ સંપદકાર. ૧૨ ૧૭૭
જિન અભગતિ મુનિની અવગન્યા, કર્મ અયોગ્ય અધરમ સ્વન્યા; પરવંચન માબાપ અવગણુન, કરે પુરુષને વિપદા મલિન. ૧૩ ૧૭૮
ભગતે પૂજિસ નહી જિનભણી, સુણી ગુરૂધ્રમ મ કરિસિ વીરમણી; સનિમિત્ત અનિમિત્ત મેલી પાપ, કિણ હેતે વાંછે શિવમાપ. ૧૪ ૧૭૯
ચઉપદ જાતે સિંહ જિમ ભિલ્યો, કોઈ સુગુરૂ તારે મુઝ મિલ્યો; કોઇક તે બોળે ભવકૂપ, શ્યાલ સમાન અણુમિલ્યો ભૂપ. ૧૫ ૧૮૦
ભર્યે તલાવે તીસીયો સદા, ભુખ્યો મૂઢ ભર્યે ઘર તદા; દરિદ્રી તે કલ્પદ્રુપ છતે, જે પ્રમાદી ગુરૂયોગ હતે. ૧૬ ૧૮૧
ન ધરમચિંત ન ગુરૂદેવ ભગત, વૈરાગ્ય લેવા નહીં જસ ચિત્ત; તેહનો જનમ પશુને પરે, નિષ્ફળરૂપ થયો બહુપરે. ૧૭ ૧૮૨
ન દેવકામ ન સંઘકામ, જસ ધન ખરચાણો નહીં આમ; તસ ધન ઉપાર્જવે ભવકુપે, પડતાં સ્યું આલંબણ હુયે. ૧૮ ૧૮૩
કહ્યો દેવગુરૂ ધર્મમય, દ્વાદશમો અધિકાર; હિવ મુનિવર શિષ્યાપણે, લિખું યથા આચાર. ॥

॥ ઇતિ દ્વાદશમો ગુરૂશુદ્ધ્યધિકારઃ ॥

ભવભયવારક મુનિવર નમું, જસ મન વિષય કષાયે ગમું; રાગદ્વેષ રહિત પરિણામ, રમે ભાવન સંજમને ઠામ. ૧ ૧૮૪

પરમાદે ન કરિસિ સિઝાય, સમિતિ ગુપ્તિ ન ધરીસ ચિત્તલાય; શરીરમોહે ન કરિસિ તપ, કરિસ કષાય બાંધિસ તો અપ. ૨ ૧૮૫

પરીસહ ન સહીસ તિમ ઉપસર્ગ, ધરીશ નહીં શીલંગ રથવર્ગ; તો મુંકાતો પિણુ ભવપાર, મુનિ કિમ તુરિસ વેષે ધાર. ૩ ૧૮૬

આજીવિકાયે એ જે વેષ, ધરે ચરિત્ર ન પાલે લેસ; લખિતો ન બીહે લેત જગત, મૃત્યુ નરક વેષે ન લહત. ૪ ૧૮૭

ચરણુ વિના યતિ વેષે મદે, જીય વાંછે પૂજોપધિ હૃદે; વંચી મુગધ નરકભવ જઇશ, અજગલ પાલી ન્યાય વહીશ. ૫ ૧૮૮

આતમ ન થયો સંયમ તપે, પ્રતિગ્રહ ભાર મૂલ પિણુ કપે; સ્યું તુઝ દુરગતિ પડતાં શરણ, જીઉ થાશે પરભવ તુઝ કવણુ. ૬ ૧૮૯

સ્યું જન સતકારે પૂજણે, અરે મુગ્ધ તુસે વિણુ ગુણે; બોધિ બીજ તરુને એ પરશુ, પ્રમાદરૂપ ભવમાંહી કરશું. ૭ ૧૯૦

નમે ભવિક તુઝ ગુણુ આસરી, આપે ઉપધિ વસતિ બહુપરી; વેષ ધરી મુનિ તું ગુણ વિના, ઠગની ગતિ ભાવી તુઝ મના. ૮ ૧૯૧

ખાવણુ પીવણુની નહિ ચિંત, ન રાજભય જાણે સિદ્ધંત; તો પિણુ શુદ્ધ ચરણુમે યતન, ન કરે મુનિ તો નરકમાં પતન. ૯ ૧૯૨

શાસ્ત્ર જાણુ પિણુ લેઈ વિરતિ, ન રહે સ્ત્રીસુત બંધે રહિત; પ્રાણી તિણે પ્રમાદે કરી, લુંટાઈ પરભવ નિજ સિરી. ૧૦ ૧૯૩

ન કરૂં હું ઇમ નિત્ય ઉચ્ચરે, સાવદ્ય સરવ તેહ વલિ કરે; નિત જૂઠે વચને મન રંજિ, પાપે જાણુ નરકગતિ ગંજિ. ૧૧ ૧૯૪

વેષે તુઝ આપે એ લોક, ઉપદેશે વંચ્યા બહુ થોક; સુયે સુખે રહે ભોગવે, જાણીશ તે ફલ તું પરભવે. ૧૨ ૧૯૫

આજીવિકા પ્રમુખ દુઃખભર્યા, કષ્ટે કેઇ રહે ધ્રમ વર્યા; તેથી પિણુ નિરદય તું ઇષ્ટ, વાંછે પિણુ નહીં નિયમ વિશિષ્ટ. ૧૩ ૧૯૬

પોતે તરતો સે ગુણુવંત, આરાધ્યો તારે ભવિજંત; તુઝ નિગુણને જે આસરે, કેહવું તેહ ભગતિફલ વરે. ૧૪ ૧૯૭

નિજ પરમાદે પોતે પડે, તે કિમ તારે પરને તડે; નિજકાજે ભવિને વંચતો, નિજપર પાપે ખાયે ખતો. ૧૫ ૧૯૮

લ્યે શય્યા પુસ્તક આહાર, પર પાસે એ તપ આચાર; પ્રમાદથી પરભવમે કિસી, ઋણુ ઋણીયાની તુઝ ગતિ થસી. ૧૬ ૧૯૯

મુનિવર તુજ્ઝ નહીં કા સિદ્ધિ, કિરિયા તપયોગે ગુણુબુદ્ધિ; તો પિણુ તું કાં માને ભર્યો, સ્તુતિ વાંછે સ્યું દુઃખે પર્યો. ૧૭ ૨૦૦

નિર્ભાગી આતમ ગુણ હીન, સ્તુતિ વાંછે અણહુંતાઈ દીધું; રીસી પરથી લાજે તાપ, ઇહભવ પરભવ કુગતિ પાપ. ૧૮ ૨૦૧
ગુણહીણો જન જનમાદિકે, સુખ વાંછે હરખભર થકે; મહિષ વૃષભ ખર જનમની પરે, ગુણ વિણ તુઝ તિણ મૂલ ન સરે, ૧૯ ૨૦૨
મુનિ જો ઉન્જમે ગુણ વિષે, વંદન સેવ કરાવે મિષે; નંદાઇસ પરભવ ગતિ ગયો, હસી તિણે તું અભિભવ લયો. ૨૦ ૨૦૩
દાન માન સ્તુતિ વંદન કર્યે, હરખે માયા રંજે પર્યે; નવિ જાણે જો સુકૃત નામ, કુણ તું તિણ લુટ્યો તુઝ ગામ. ૨૧ ૨૦૪
મુગધ ઠગે ન હુવે તું ગુણી, કર્યે દાન પૂજાવિધિ ઘણી; ગુણવિણ ન હુવે તુઝ ભવનાસ, સ્યું સ્તવનાયે લ્યે ગુણઆસ. ૨૨ ૨૦૫
ભણી શાસ્ત્ર સત્ અસત્ વિચિત્ર, આલાપે માયાયે તત્ર; જે જનને રંજે ઇહભવે, કુણ તે તું કુણ મુનિ પરભવે. ૨૩ ૨૦૬
ઘર પરમુખ પરિગ્રહ મુનિ છાંડી, ધર્મોપગરણ છલ તે માંડી; કરે શય્યાદિક ઉપગ્રણપણે, નિશ્ચે વિષનામાંતર જાણે. ૨૪ ૨૦૭
કરે ધરમ સાધન પરિગ્રહે, તુસે નામે મુરખ કિહે; નવિ જાણે સોનાને ભાર, નાવ ન બુડે પારાવાર. ૨૫ ૨૦૮
પાપકપાય કરમ ભાજને, મુનિ હુવે પિણ ઇહાં ધ્રમસાધને; રસાયણે પિણ સુખ તેહને, ન હુવે અસાધ્ય રૂજ જેહને. ૨૬ ૨૦૯
જિને કહ્યા મુનિ સંયમરખા, જે તે વસ્ત્ર પાતર પરમુખા; ભોગાં તેણે હવે ભવ પીડવે, નિજશસ્ત્રે રિય નહ દુઃખ હવે. ૨૭ ૨૧૦
સંયમ છલથી પર અભિભવે, ત્યારે પુસ્તક પ્રમુખે રવે; વૃષભ ઉંટ મહિષાદિક રૂપ, ધરી વહીસ તું ભાર અનૂપ. ૨૮ ૨૧૧
વસ્ત્રપાત્ર તનુ પુસ્તક લોભ, કરવે ન હવે સંયમ સોભ; લોભે પડવું ભવનિધિ માંહી, સંયમ શોભે શિવગતિ છાંહિ. ૨૯
એક વસ્ત્ર પાત્રાદિક શોભ, બીજી સંયમપાલણ શોભ; પહિલી ભવ દે બીજી સુગતિ, શુદ્ધ જાણી તું એક જ ગ્રહતિ. ૩૦ ૨૧૨
શીત તપાદિક થોડું લહે, તે પિ પરીસહ તું નવિ સહે; તો કિમ નરક ગરભ દુઃખખાણ, સહીસ ભવાંતરી કેમ અજાણ. ૩૧ ૨૧૩
મુનિ સ્યું વિભુસિત વપુ મૂર્તિપંડ, પીડી ઘાલી તપ વિરતિ કરંડ; જાણે જો ભવભય દુખ રાશ, તો આતમ કર શિવસુખ વાસ. ૩૨ ૨૧૪
ઇહાં કષ્ટ જે ચારિત વિષે, પરભવ તિરયગ નારગ શિખે; સપ્રતિપક્ષપણું એ માંહી, વિશેષ નિજરે લ્યે ઇક ચાહી. ૩૩ ૨૧૫
પ્રમાદ સુખ તે ઇહાં બિંદનો, દિવ શિવ સુખ પરભવ સમુદનો; એ બેમાં પખ લેવા વૈર, વિશેષ નિજરે ઇક લ્યે સૈર. ૩૪ ૨૧૬

પરવશતા ચારિત્રમાં ઇહાં, તિર્યંગ સ્ત્રી ગ્રભ નરકસુ કિહાં; તેમાં વૈર પખાપખ ભાવ, વિશેષ જાણી હ્યે ઇક દાવ.	૩૫	૨૧૭
સહિ તપ સંયમ પરવશપણો, નિજ વસ સહિવે હુવે ગુણ ઘણો; પરવશ અતિ દુખ સહિવે કિસો, તુઝ ગુણ થાસ્યે ચાંતવિ ઇસો.	૩૬	૨૧૮
થોડે સમતા પરવશગુણે, મુનિ જે કષ્ટે ઘાતે ઇણે; જો ક્ષય હુવે દુર્ગતિ ગ્રભવાસ, તો કિમ તું વાંછે નહિ તાસ.	૩૭	૨૧૯
તજ વાંછા દિવ શિવ સુખતણી, નરકાદિક દુઃખ લખ તિમ સુણી; સુખ થોડે વિષયાદિક તણે, સંતોષાઇસ માં દુઃખ ઘણે.	૩૮	૨૨૦
સહુ ચિંતા નાઠે જે ઇહાં, રાગીને સુખ હવે પિણ કિહાં; પરભવ શિવ સુખ લેખે પડે, સ્યું તો પ્રમદે ચારિતતડે.	૩૯	૨૨૧
અતિતપ ધ્યાન પરીસહ જેહ, ન સધે જો અસમર્થ તેહ; તો સ્યું સુમતિ ગુપતિ ભાવના, ન ધરે જીવ શિવારથમના.	૪૦	૨૨૨
અનિત્ય પ્રમુખ ભાવન નિતમેવ, યતતો સંયમ ગ્રહિ નિતમેવ; આયુસ યમ આવે સુ નજીક, પ્રમદે કાં ન લહે ભવભીક.	૪૧	૨૨૩
તુઝ મન હણ્યું કુવિકલ્પ નાદ, પાપ વચનમેં શરીર પ્રમાદ; તો પિણ લબધિ સિદ્ધિ વાંછતો, મનોરથે ભંગાણો મતો.	૪૨	૨૨૪
તુઝ મન વસતો સુખ દુઃખ મેલ, મન મિલતે આતમ તહાં કેલ; પ્રમાદ ચોરે મિલતો વાર, કરી સીલાંગ સજનની સાર.	૪૩	૨૨૫
પ્રમાદથી ભવ સમુદે તુઝ, પડવો વળી પરમત્સર ગુઝ; દીસે તેં ગલ બાંધી શિલા, જલપર આવવો તઉ મુસકલા.	૪૪	૨૨૬
મહાતપી જે સહે ઉદીર, ઉગ્ર તપાદિક નિર્જરા હીર; થોડે કષ્ટ પ્રસંગે થયો, તે પિણ અણુવાંછે મુનિ નયો.	૪૫	૨૨૭
દાન માન નતિ પ્રમુખે જેહ, નવિ હરખે વિપરીતે તેહ; લાભાલાભ પરીસહ સહી, યતિ તે બીજો વિટમહી.	૪૬	૨૨૮
મમત્વ ધરતો શ્રાવક વિષે, તદીય તાપે તપીયો થશે; નિજ મન અણુસંવરતો સદા, ભમણહાર ભવતાપે મુદા.	૪૭	૨૨૯
નિજ ઘર છંડ્યું પરઘર ચિંત, તામે કુણ ગુણ તાપ મહંત; આજીવિકા વેષે તુઝ ચલે, દુરગતિ કાં નવિ શોચે ફલે.	૪૮	૨૩૦
કરીશ ન પાપ ઇસું ભાખતો, કરતો પિણ દેહે હ્યે ખતો; શય્યાદિકે પ્રેરતો લોગ, મન વચને સ્યો છે મુનિયોગ.	૪૯	૨૩૧
કિસું મમત્વે મોટિમપણે, સાવદ્ય વંછવે પિણ નિજ જણે; સો નામે પાલી નવિ પેટ, મારી હણે પ્રાણુને નેટ ?	૫૦	૨૩૨
તજ પદવી કો ગુરુ પરસાદ, પામી વેષ ભલી ગ્રથનાદ; મુખરાઈથી વશી કરી લોગ, લખે ઇંદ્ર પદ દુરગતિ જોગ.	૫૧	૨૩૩

પામી પિણુ ચારિત એ દુલભ, વિષય પ્રમાદ રચ્યો જ્યું કલભ; ભવકૂપે પડતો તું મુનિ, અનંતકાળે લેસી દુઃખખની. ૫૨ ૨૩૪
કરે બોધિ રતન એ લહ્યો, યુગસમિલા દષ્ટાંતે ગહ્યો; કરી કરી અંતરંગ રિપુ વશે, અણુઘાતો નિજહિત જો કસે. ૫૩ ૨૩૫
દુસમણુ એ તુઝ વિષય પ્રમાદ, અણુગોપ્યા મન વચન દેહાદ; એહ અસંયમ સતરે વલી, એથી બીહતો ચલી ક્રમ ગલી. ૫૪ ૨૩૬
પામી ગુરુ છંડી નિજ ગેહ, ભણી શાસ્ત્ર તતવાચક જેહ; નિજ નિરવાહ ચિંતાથી ટલ્યો, તો મુનિ હિવ યતને કાં ગલ્યો. ૫૫ ૨૩૭
સંયમયોગ વિરાધનપણે, રહ્યો પડિસ ભવરાશે ઘણે; શાસ્ત્ર શિષ્ય પુસ્તક ને ઉપધિ, નિજ જન નહીં કોઈ શરણે સમધિ. ૫૬ ૨૩૮
ક્ષણુ પિણુ જેહનો સુખ સુરભવે, પલ્ય કોડી બાણું ઉપજવે; સાધિક કાં તો સંયમ હરે, અને પ્રમાદ થકો કાં કરે. ૫૭ ૨૩૯
જન પૂજે જેહને નામ, શુદ્ધ મને હુવે અતિ સુખ ઠામ; સંયમ વિષે જીઉ કરિ યતન, જાણીએ ઉત્તમ ફળ રતન. ૫૮ ૨૪૦
વિરતિરૂપ અધિકાર એ, કહ્યો તેરમે થાન; હિવ સંવર કરિવા ભણી, લિખીયે તાસ નિદાન. ॥

॥ ઇતિ ત્રયોદશો યતિશિક્ષાધિકારઃ ॥

અવિરતિ યોગ પ્રમાદ મિથ્યાત, આતમ નિજ સંવર કરિ જાત; ભવરૂપી એ અણુસંવર્યા, મુગતિતણા સુખ ઘે સંવર્યા. ૧ ૨૪૧
મન સવર કરી હે પંડિત, સ્યું ન લખે અણુસંવર રીત; તરત હિ જાયે તંદુલી મત્સ, સાતમી પૃથિવીમાં બીભત્સ. ૨ ૨૪૨
પ્રસન્નચંદ રાજઋષિ જેહ, મન મોકળે સંવરવે તેહ; નરકના દલ પિણુ વલિ શિવદલ, ક્ષણુ એકમાં મેલ્યા નિરમલ. ૩ ૨૪૩
મન અણુલાધે જે જોઈએ, ધ્યાન ન એકેંદ્રિયાદિ થીએ; ધરમ શુકલમાં મન થિર કર્યું, મન સંવર તે તેણે વર્યું. ૪ ૨૪૪
સકારણુ નિકારણુ જેહ, મન શુભ ધ્યાને યંત્રી લેહ; દુર્વિકલપથી વિરમ્યા યતી, પારંગામી તેહ જ સતી. ૫ ૨૪૫
વચન અલાધે બહુલા જીવ, મૌન કરે નહી કુણુ કુણુ કીવ; નિરવધ વચન અછે જેહમે, વચન ગુપતિ તે કહી તેહમે. ૬ ૨૪૬
આતમ કહી તુ નિરવધ વચન, સુણુ સાવધ વચને દુઃખવસન; પામ્યા ઘણા નરક અતિ ઘોર, વસુરાજાદિ વચનના ચોર. ૭ ૨૪૭

દુર્વચને ઇહભવ હવે વૈર, પરભવ નરકતણી દુઃખ સૈર; અગનિદગ્ધ ઉગે વળી વૃક્ષ, નવિ જીવે કરિ કુવચન પક્ષ. ૮ ૨૪૮
ભગવંત તે એહિ જ કારણે, દીક્ષાથી જાં કેવળપણે; ન હુવે તાં નવિ બોલે વચન, પાપ ડરે જ્ઞાનાદિક છતન. ૯ ૨૪૯
કરુણાએ સંવર નિજ અંગ, કુર્મા જ્ઞાત સુણીને ચંગ; આશ્રવ સંવરથી જિમ તિણે, લાધ્યું સુખ દુઃખ તિમ નિજ ગિણે. ૧૦ ૨૫૦
કાય રૂંધવે કુણુ કુણુ નહિ, તરૂ થાંભાદિક નિજ ગુણુ રહી; કરે ક્રિયા જે શિવગતિ હેત, કાયગુપત તે કહીયે ચેત. ૧૧ ૨૫૧
શ્રુતસંયમ આદરમાં રહી, શબ્દોને કુણુ છોડે નહિ; ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે; રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૧૨ ૨૫૨
કે સંયમમાત્રે આખિને, રૂપ પ્રતે ન તજે પ્રતિ દિને; ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૧૩ ૨૫૩
નાસા સંયમમાત્રે કરી, કુણુ કુણુ ન તજે ગંધને ધરી; ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૧૪ ૨૫૪
જિહ્વા સંયમમાત્રે વળી, રસાંપ્રતે કુણુ ન તજે રલી; તજ મન સાથે ઇષ્ટ અનિષ્ટ, જો વંછે તું તપફલ શિષ્ટ. ૧૫ ૨૫૫
શરીર સંયમરૂપે ઇહાં, સ્પર્શ પ્રતે કુણુ ન તજે કિહાં; ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૧૬ ૨૫૬
રે વપુ સંયમમાત્રે રલી, કુણુ કુણુ બ્રહ્મ ન જાણે વળી; મન સંયમવે તું અવધાર, પંડિત જો તે ફલ મન ધાર. ૧૭ ૨૫૭
વિષય ઇન્દ્રિય સંયોગ અભાવ, થકી ન કો સંયમનો દાવ; રાગ દ્વેષ વિણુ જસ મનયોગ, તે સંયમધારી મૃત્યુલોગ. ૧૮ ૨૫૮
સંવર પંડિત સરવ કષાય, જે સેવ્યેસુ નરકગતિ થાય; પામ્યા મહાતપી પિણુ ઇણે, કુરૂડ ઉરૂડ મુખ દુરગતિ તિણે. ૧૯ ૨૫૯
તપ યમ પ્રમુખ નહીં જેહને, અવિતથ વચને ન બોલે મને; જેહને છે તપ નિયમસુ કાંઈ, તે ત્રિણુયોગ સંવરે આંઈ. ૨૦ ૨૬૦
યાતું સકલ સંવરને વિષે, શિવસંપદ કારણુ જો રખે; તજી કષાયાદિક કુવિકલપ, કરી મન સંવર તું બુધ જલપ. ૨૧ ૨૬૧
તે ઇમ આતમ હવે સંવરી, સદા સુખે સવ સંગ પરિહરી; નિઃસંગભાવપણે સંવરે, તે બે શિવપદ યુગપદ વરે. ૨૨ ૨૬૨

સંવરગુણુ વિસ્તારતા, એ ચવદમ અધિકાર; શુભચલગતિમાંહે હિવઈ, લિખિશ વચન તે સાર. ॥

॥ ઇતિ ચતુર્દશો મિથ્યાત્વનિરોધાધિકારઃ ॥

કરી જીઉ યતન આવશ્યક વિષે, જિનભાષિત શુદ્ધ તમપહ શિખે; ઓસડ ન હણે રોગ અશુદ્ધ, અણુખાધો વેદે કહ્યો શુદ્ધ. ૧ ૨૬૩

તપ કરી દુહુ વિધિ જીવ નિતપ્રતે, સુખ કટુ પિણુ ઉત્તર સુખ છતે; કુકરમરાશિ પ્રતે તો હણે, જેમ રસાયણ રૂજને લણે. ૨ ૨૬૪

ધરી શીલંગરથ સહસ વિશુદ્ધ, કરી યોગસિદ્ધિ નિરંતર બુદ્ધ; નિરમમ પણ ઉપસર્ગે નિજ સહી, સુમતિ ગુપતિ ભજ નિશ્ચલ રહી. ૩ ૨૬૫

સઝાય યોગે કરીજીઉ યતન, આગમ ગ્રહી જીઉ મધ્ય મગન; વિષાદ ગારવ પિણુ ત્યે ભીખ, ઇન્દ્રિય વશ કરી એ તુઝ શીખ. ૪ ૨૬૬

દે ધ્રમાર્થે ધ્રમ ઉપદેશ, ન ધરી નિજ પરભાવ વિશેષ; જગ હિતુયે નવકલ્પાચાર, ગામ પુરે ચલી પ્રમાદ વાર. ૫ ૨૬૭

કૃત અકૃત નિજ તપ જપ પ્રમુખ, શક્તિ અશક્તિ સુકૃત અઘદુઃખ; સહુ વિચારીને નિજ હૃદે, હેય ઉપાદેય વળી કરી જુદે. ૬ ૨૬૮

પરની પીડાને વરજવે, ત્રિવિધ યોગ તુઝ નિરમલ હવે; સમતા માંહે તિમ મન રાખ, વચન મલિનતા તજી શુદ્ધ ભાખ. ૭ ૨૬૯

મૈત્રી કરૂણા ને પરમોદ, ઉપેક્ષ આણુ જીઉ સામ્યવિનોદ; યતને રૂડી ભાવન ભાય, આતમ નિહચલપણે રમાય. ૮ ૨૭૦

ન કરી કીહાંઈ મમતા ભાવ, કષાય ને રતિ અરતિ ન લાવ; ઇહ સુખ નિસ્પૃહપણે લહીશ, પરભવ અનુત્તર સુખ પામીશ. ૯ ૨૭૧

જાણી યતિ વૃતિ વ્રતિની એ સીખ, ચરણ કરણ ધરી શુદ્ધ ચિત ભીખ; તો તું તરત ભવોદધિ તરી, વિલસે સારી શિવ સુખ સિરિ. ૧૦ ૨૭૨

ભાખ્યો સારી ચાલમાં, એ પન્નરમ અધિકાર; હિવ સમતારૂપી સરસ, લિખું શાસ્ત્ર અનુસાર. ||

|| ઇતિ પંચદશો શુભવૃત્તિશિક્ષાધિકારઃ ||

ઇમ શુદ્ધ અભ્યાસેં નિજ ચિત્ત, રહિ પરમારથમાં સમચિત્ત; શિવસંપદ જિમ તુઝ કર થકા, હુવઇ તરત ભાવિ શિવસકા. ૧ ૨૭૩

તુંહિ જ દુઃખ તુંહિ જ નરકમાં, તુંહિ જ સુખ તુંહિ જ શિવગમાં; તુંહિ જ કર્મ તુંહિ જ મનપણે, તજ અવજ્ઞા આતમ ઇમ ભણે. ૨ ૨૭૪

આતમ નિજ આદર નિસ્સંગ, સરવ અરથમાં સમતા સંગ; આતમ લખિયે સમતા મૂળ, શુદ્ધ સુખ તે સમતા અનુકૂળ. ૩ ૨૭૫

ભીમાં ધૂલિ નિજપરમાંહ, સંપદ આપદ આતમ આંહ; તત્વે સમતા મમતા વિના, જે ચાહે તે સુખીયા ઘના. ૪ ૨૭૬

તે તેહ જ તું ગુરુ સેવ, પંડિત તે ભણુ શાસ્ત્ર સુલેવ; આતમ તેહિ જ તત પરિભાવ, સમતા સુધા હુવે જે દાવ. ૫ ૨૭૭

સકલશાસ્ત્ર જોઈ ઉધરી, મેલ્યો એ સમતામૃત કરી; પીઓ એ લાભી પંડિતાં, એ શિવસુખ આવે છે કિનાં. ૬ ૨૭૮
આતમ શાંત સુધારસ ભર્યો, શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ તિણુ કર્યો; અધ્યાતમભાવે ધ્યાઇત્રો, પરહિત કલ્પતરુ ભાઇવો. ૭ ૨૭૯
એ બુદ્ધિવંત ભણી ચિત્તમાંહી, તરત રમાડી વિરમી તાંહિ; ઇહભવ તે પામી જયસિરી, પરભવ સહજે લ્યે શિવપુરી. ૮ ૨૮૦

॥ ઇતિ ષોડશો સામ્યસર્વસ્યાધિકાર ॥

ચોપાઈકાર—પ્રશસ્તિ

શાંત સુધારસ પૂરમે, ભાખ્યો એ અધિકાર; સોલેહી પૂરા ઇહાં, લિખીયા શાસ્ત્ર વિચાર. ૧
ચિદાનદ ભગવાન તું, પરમાતમ ગુણવંત; અક્ષયનિધિ નિજ સમરતો, પામે બોધિ મહંત. ૨
અમૂરતી ને મૂરતી, થાયે પંચ પ્રકાર; તેમાં ચરમ કરણુ વસે, અંતર કરણુ અપાર. ૩
દોઈ ઘડી હવે ઉપશમી, તે વળી આદિ કષાય; કરવે પડતાં પામીયે, ગુણુ સાસાદન ભાય. ૪
તીન મોહની નઈ વલી, ધુરલા ચ્યાર કષાય; પ્રકરતિ સાતે ક્ષય કર્યા, ક્ષાયિક ભાવે પ્રાય. ૫
એ મિથ્યાત સભાવથી, તીને બોધિ અરૂપ; જો હવે ચરમ કરણપણે, તીને પુંજ સરૂપ. ૬
શુદ્ધ અધશુદ્ધ અતિશુદ્ધમાં, પહિલઈ પુંજે આય; રહર્તા હવે ક્ષય ઉપશમી, ચરમ સમય શુદ્ધ પાય. ૭
વેદક બોધિપણું લહે, નિરમલ દલ ઇહાં હોય; તિણુ રૂપી કહિયે ભિને, આતમ નિજગુણુ જોઈ. ૮
બોધ લહી જે કો ઇહાં, નવિ લખીસ્યે એ શાસ્ત્ર; ફોરવવા તપ જપ સકતિ, ભજસ્યે તે ભવપાત્ર. ૯
લિખ્યો શાસ્ત્ર ભાષાપણે, સમઝે સગલા લોગ; ઇમ નરવિજય તણે વચન, ધરમારથ ઉપયોગ. ૧૦
દેખી દેખી વચન તે, લિખીયા મતિ અનુસાર; પંડિત દેખી સોધજ્યો, દે દષ્ટિ ઉપકાર. ૧૧

સવંત સતર સત્તોત્તરે, માસ શુકલ વૈશાખ; રવિવારે પાંચમી દિને, પૂર્ણ થયો અભિલાષ. ૧૨
ખરતર ગચ્છ માંહે સરસ, આચારજ ગણધાર; શ્રી જિણચંદ સૂરીસવર, સૌમ્યગુણે સિરદાર. ૧૩
તાસ સીસ ગુરુ ચરણ રજ, અમ તે રંગવિલાસ; નિજપર આતમ હિત ભણી, કીનો આદરિ જાસ. ૧૪
ભણિજ્યો ગુણજ્યો વાંચજ્યો, એ અધ્યાતમ રાસ; જિમ જિમ મનમાં ભાવસ્યો, તિમ તિમ થસ્યે પ્રકાસ. ૧૫

॥ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથની ગુજરાતી ચોપાઈ સમાપ્ત ॥

શ્રી જિણચંદ સૂરિશિષ્ય-રંગવિલાસ વિરચિત
॥ અધ્યાત્મ-રાસ સમાપ્ત ॥

विश्वहितबोधिदायकश्रीअमीझरापार्श्वनाथेभ्यो नमः

श्रेष्ठि-देवचन्द्र लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारे—

श्रीतपोगच्छनायक-परमभट्टारक-सहस्रावधान-मारिनिवारक-श्रीमुनिसुन्दरसूरिनिर्मितः

श्रीअध्यात्मकल्पद्रुमः

सकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनमहोपाध्याय-श्रीकल्याणविजय-गणिशिष्योपाध्याय-श्रीधनविजयगणिविरचितया अधिरोहण्याख्यया अकब्बरशाहीहृदयालवालस्थितकृपाकल्पवल्लीपोषणव्रतालकृपारसकोशकरणादिवृत्तान्तविश्रुत-श्रीशान्तिचन्द्रगणि-शिष्यरत्नोपाध्याय-श्रीरत्नचन्द्रगणिविरचितया अध्यात्मकल्पलताख्यया च वृत्त्या युतः ।

ग्रन्थपीठिका ।

धनवि०—ऐं नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । ॐनमः परमाप्ताय, परमार्हन्त्यशालिने । परब्रह्मस्वरूपाय, सर्वानन्दाय तायिने ॥ १ ॥ भारति

रत्न०—श्रीगुरुभ्यो नमः । परमगुरु-गच्छाधिराज-श्रीविजयदेवसूरिचरणकमलेभ्यो नमः । महोपाध्यायश्रीशान्तिचन्द्रगणिगुरुभ्यो नमः ॥ प्रणत-सुरासुरकोटी-कोटीरमणिमयूखमहितपदम् । श्रीमत्सुपार्श्वसार्वं मण्डपदुर्गावनीरत्नम् ॥ १ ॥ नत्वाऽध्यात्मसुरद्रुम-विवृतिमहं स्वल्पबुद्धिबोधार्थम् । श्रीवि-

त्रिपुरे कामरूपे निरुपमाकृते ! । चान्द्रीकलेव मच्चेतस्तमःस्तोमभिदे भव ॥२॥ उपासिताः स्तुता ध्याताः, कामिते कल्पपादपाः । सर्वांगमज्ञा गुरवः, सुप्रसन्ना भवन्तु मे ॥ ३ ॥ सकलागममाणिक्यपरीक्षादक्षचेतसः । शब्दार्थनिष्कनिकषाः, सन्तु सन्तोऽत्र वत्सलाः ॥४॥ कीटिकां किं करीन्द्रेण ?, मक्षिका किं गरुत्मता ? । तथा मन्दमनीषोऽपि, हस्यते किं बुधैरहम् ? ॥ ५ ॥ इति निश्चित्य चेतोऽन्तर्यत्यतेऽत्यल्पबुद्धिना । मयाऽस्मिन् प्रस्तुते कार्ये, स्वपरोद्बोधहेतवे ॥ ६ ॥ अध्यात्मकल्पद्रुमशास्त्रभावफलाप्तयेऽसावधिरोहणीव । व्याख्या पदस्थानसुखाधिगम्या, विधीयते स्वीयगुरुप्रसादात् ॥७॥ पण्डिता अपि पश्यन्ति, बालक्रीडां चमत्कृताः । तद्वत् पश्यन्तु तत्प्रायां, ते व्याख्यां मत्कृतामिमाम् ॥ ८ ॥

इह हि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतवो धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारः पुरुषार्था भवन्ति, तत्रार्थकामौ परस्परं कार्यकारणभावापन्नौ पुरुषार्थौ संसाराधिकारिणां भवतः, मोक्षाधिकारिणां तु धर्ममोक्षौ पुरुषार्थौ भवतः, तत्रापि धर्ममोक्षयोः कार्यकारणभावात् कार्यस्य मोक्षस्यैव प्राधान्येन परमपुरुषार्थत्वम्, अत एव च तदधिकारिभिः सहस्रावधानधारिभिः साक्षात्सरस्वत्यनुकारिभिः **श्रीसोमसुन्दरसूरि**पट्टालङ्कारिभिः श्रीतपागच्छनायक-युगप्रधानसमान-श्री**मुनिसुन्दरसूरिगणधारि**भिर्मोक्षस्यासाधारणोपायभूतं स्वयमनुभूतं शान्तरसमुपदेशद्वारेण परेषु प्रकाशयद्भिः शान्तरसभावनात्माऽध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानग्रन्थो ग्रथित इति, मयाऽपि शान्तरसार्थिना तद्व्याख्या प्रस्तूयत इति । ननु शास्त्रारम्भे निर्विघ्नतया शास्त्रसमाप्त्यर्थं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं च मङ्गलविषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणो वक्तव्याः, उपोद्घातप्रसङ्गावसराभिधास्तिस्त्र:

जयदेवसूरि-प्रासादेशस्तनोमि मुदा ॥ २ ॥ युग्मम् । तत्रोपन्याससूत्रमिदम्-अथायमिति, व्याख्या-**अथ**शब्दो मङ्गलार्थ आनन्तर्यार्थश्च, आनन्तर्यार्थो कथमिति ?, पूर्वं श्रीमुनिसुन्दरसूरिणा **गुर्वावल्यपरपर्यायत्रिदशतरङ्गिणीनामा** गुरुपट्टक्रमो वर्णितस्तेनाथेति-तदनन्तरं मया श्रीमुनिसुन्दरसूरिणा रसेष्वधिराजो **रसाधिराजः पद्यसन्दर्भेण**-पद्यगुम्फेन **भाव्यते**-मनसि चिन्तितो वाग्विषयीक्रियत इत्यन्वयलेशः । तत्र रसाधिराजत्वं

सङ्गतयोऽपि दर्शनीयाश्च भवन्तीत्येतच्छास्त्रारम्भे के मङ्गलविषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणः का च सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायामथायमित्यादिना भाव्यते इत्यन्तेन वाक्येन ग्रन्थकारो मङ्गलविषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणोऽवसरसङ्गतिं च दर्शयन् ग्रन्थपीठिकां रचयंश्चाह—

अथायं श्रीमान् शान्तनामा रसाधिराजः सकलागमादिसुशास्त्रार्णवोपनिषद्भूतः सुधारसायमान ऐहिकामुष्मिकानन्तानन्दसंदोहसाधनतया पारमार्थिकोपदेश्यतया सर्वरससारभूतत्वाच्च शान्तरसभावनात्माऽध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानग्रन्थान्तरग्रथननिपुणेन पद्यसंदर्भेण भाव्यते ॥ तद्यथा—

अथेति पद्यसन्दर्भेण भाव्यते इति सङ्क्षेपेणान्वयः, (तत्र) अथशब्द आनन्तर्यार्थो मङ्गलार्थो वा, आनन्तर्यं च **उपदेशरत्नाकराद्यनेकग्रन्थग्रथनेन** सकलश्रोतॄणां मोक्षाभिमुखीकरणात्, आनन्तर्यप्रतिपादनेन **चोपदेशरत्नाकरादि**ग्रन्थग्रथनानन्तरं तदुपनिपद्भूतमवसरायातमध्यात्मशास्त्रं ग्रथनीयमित्यवसरसङ्गतिरपि दर्शितेति। मङ्गलार्थता च "ॐकारश्चाथशब्दश्च, द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ, तेन माङ्गलिकावुभौ" ॥ १ ॥ इति वचनात्; मङ्गलार्थतया च प्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितनिवारणार्थं शिष्यशिक्षार्थं च ग्रन्थारम्भे मङ्गलं विधेयमिति शिष्टाचारोऽपि सत्यापितो भवतीति मङ्गलमपि च दर्शितं भवति। **अयमिति** ग्रन्थकर्तुर्मानसप्रत्यक्षः, 'इदमः प्रत्यक्षगते' इति वचनात्, प्रत्यक्षेण स्वयमनुभूतः अस्मिन् ग्रन्थेऽनुभाव्यमानो वा, **श्रीमानिति** सकलदर्शनसाम्मत्येन शोभावान्, महानन्दपदप्रापणप्रवणपारदृश्यापि भवतीति शान्त इति नाम यस्य स शान्तनामा, रसेषु शृङ्गार १ हास्य २ करुण ३ रौद्र ४ भयानक ६ बीभत्सा ७ऽद्भुत ८ शान्तेषु ९ अधिराजत्वमस्यैव वर्तत इति, मदादिषु जैनसाधुषु साक्षादुपलभ्यमानत्वादयमिति। किंलक्षणः ?—ज्ञानदर्शनचरणरूपा श्रीः—सम्पद्विद्यतेऽस्माद् अनन्ता

शक्तिसम्पत्तिमान् वा; **शान्तनामे**ति शम्यते स्म शान्तो 'णौ दान्तशान्त०(सि० ४-४-७७)इत्यादिना साधुः, शान्त इति नाम–अभिधानं यस्य स तथा, अत्र शान्तशब्दः पुंल्लिङ्गे, मतान्तरेण नपुंसकलिङ्गे, यत उक्तं "हास्यादयस्तु पुंल्लिङ्गाः", गौडस्तु "शृङ्गारवीरौ वीभत्सं, रौद्रं हास्यं भयानकम् । करुणा चाद्भुतं शान्तं, वात्सल्यं च रसा दश" ॥ १ ॥ इति लिङ्गनिर्णयमाहेति **नाममालावृत्तौ** । अथ शान्तनामेत्यस्य विशेष्यमाह–**रसाधिराज** इति, रसेषु-शृङ्गारादिषु **काव्यप्रकाश**मतेनाष्टसु, त्रिकोटीग्रन्थकारक-कलिकालसर्वज्ञश्री**हेमचन्द्रसूरीश्वरोपज्ञकाव्यानुशासन**मतेन शान्तसमन्वितेषु नवसु, **गौडमतेन** वात्सल्यसहितेषु दशसु अधिको राजा अधिराजः-चक्रवर्ती, 'राजन्सखेः' (सि. ७-३-१०६) इत्यनेनाट्समासान्तः, अत्र राज्ञ इव नरत्वे सति नरेन्द्रतावच्छान्तस्य रसत्वे सति रसाधिराजता भवतीति । शान्तस्य च स्वसंवेद्यालौकिकचमत्कारकारितया परब्रह्मास्वादसोदरत्वेनार्द्धोन्मीलितनयनैर्योगीश्वरैः कविसहृदयैर्वा रस्यमानत्वात्-चर्व्यमाणत्वाद्रसत्वम् ; अत्र शान्तरसे च रसतास्वरूपनिरूपणाय विभावादयस्त्रयो भावा भावनीया इति, वैराग्यसंसारभीरुतातत्त्वज्ञानवीतरागपरिशीलनपरमेश्वरानुग्रहादीनां विभावत्वं यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनादीनामनुभावत्वं धृतिस्मृतिनिर्वेदमत्यादीनां व्यभिचारित्वं, एतैस्त्रिभिर्भावैर्व्यक्तस्य तृष्णाक्षयरूपस्य शमस्य स्थायिभावत्वं भवति, अस्यैव चर्वणाप्राप्तस्य शान्तरसत्वं भवति, यथा—"गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य, ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य । किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः, संप्राप्स्यन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूविनोदम् ? ॥१॥

सुखरूपा श्रीः—सम्पद्विद्यते वाऽस्मात्स **श्रीमान्**, अन्यो रसाधिराजः सुवर्णादिना श्रीमान् भवतीति । पुनः कीदृक् ?-सकलान्यागमादिसुशास्त्राण्येवार्णवस्तस्योपनिषद्भूतः—सारभूतः, अत एव सुधारसः-अमृतंरसस्तद्वदाचरन् सुधारसायमानः, अपरोऽपि सुधारसोऽर्णवोपनिषद्भूत इति सान्वर्थं विशेषणम् । अन्यान् शृङ्गारादिरसान् विहाय शान्तनामरसाधिराजस्य भावनं कुतः ? इति हेतुत्रयमाह—तृतीयान्तं लिङ्गत्वप्रतिपादकं वचनं हेतुरिति, प्रथमं तृतीयांतं

अत एवाहुः श्रीहेम(चन्द्र)सूरिचरणा अलङ्कारचूडामणौ "वैराग्य-संसारभीरुता-तत्त्वज्ञान-वीतरागपरिशीलन-परमेश्वरानुग्रहादिर्विभावः यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनादिरनुभावः धृति-स्मृति-निर्वेद-मत्यादिर्व्यभिचारी तृष्णाक्षयरूपः शमः स्थायिभावश्चर्वणाप्राप्तः शान्तो रस इति" (काव्यानु० अ० २ सू० १८)। न चास्य विषयजुगुप्सारूपत्वाद्बीभत्सेऽन्तर्भावोऽपि युक्तः, जुगुप्सा हि व्यभिचारिणी भवति, नतु स्थायितामेति, पर्यन्तनिर्वाहे तस्या मूलत एवोच्छेदात्, न च धर्मवीरेऽन्तर्भावः, तस्याभिमानमयत्वात् अस्य चाभिमानप्रशमैकरूपत्वात्, तथापि तयोर्धर्मवीरशान्तयोरेकत्वकल्पने वीररौद्रयोरपि तथात्वप्रसङ्गः, धर्मवीरादीनां चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वथाऽहङ्काररहितत्वे शान्तरसप्रभेदत्वमहङ्कारसहितत्वे तु वीररसप्रभेदत्वमिति व्यवस्थाप्यमाने न कश्चिद्विरोध इति। न चास्य शृङ्गारादिष्वन्तर्भावः, तेषां रागादिमयत्वाद् अस्य च रागादिराहित्यस्वरूपनिरूपणात्। अतः स शान्तरसः सर्वेभ्यो रसेभ्योऽतिरिक्तो नवमो रसोऽभ्युपगन्तव्यः। न च स्थायिभावचर्व्यमाणरूपयोः शमशान्तयोः पर्यायत्वमाशङ्कनीयम्, हास्य-हासयोरिव सिद्धसाध्यतया लौकिकालौकिकतया साधारणासाधारणतया वा वैलक्षण्यात्, किमुक्तं भवति?-अत्र विषयाद्यभिलापाभावे केवलात्मस्वभावः शमः स्थायी भावः समवायिकारणस्थानीयः, चर्व्यमाणः शान्तरसः कार्यस्थानीयो, वैराग्यसंसारभीरुतातत्त्वज्ञानवीतरागपरिशीलनपरमेश्वरानुग्रहादिर्विभावो निमित्तकारणस्थानीयो, यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनादिरनुभावोऽसमवायिकारणस्थानीयः, इति शान्तरसस्वरूपं प्रसङ्गतो दर्शितम्, अत्र विशेषार्थिना **काव्यानुशासनापरनामालङ्कारचूडामणिविवेकाद्यलङ्कारशास्त्रं** विलोक्यमिति। **रसाधिराजत्वं** च वक्ष्यमाणैर्नैहिकेत्यादिना हेतुत्रयेण व्यक्तं भविष्यतीति नात्र दर्शितम्, अथ तमेव शान्तरसाधिराजं विशिनष्टि-**'सकलागमादिसुशास्त्रार्णवोपनिषद्भूतसुधारसायमानः'**

हेतुद्वयं दर्शयति—ऐहिकः—इहलोकसंबन्धी आमुष्मिकः—परलोकसंबन्धी योऽनन्तानन्दसन्दोहस्तस्य (साधनं—हेतुः तस्य) भाव ऐहिकामुष्मिकानन्तान-

सकलाः-समस्ताश्च ते आगमाश्च—आचाराङ्गादयस्ते आदौ येषां तानि च तानि सुशास्त्राणि च, आदिपदात्पूर्वाचार्यविरचितानि योगमार्गाध्यात्ममार्गप्रतिपादकान्युपाङ्गप्रकीर्णकप्रकरणादीनि धर्मशास्त्राणि, तान्येवार्णवाः-समुद्रास्तेषामुपनिषद्-रहस्यं तद्भूतः-तत्सदृशो यः सुधारसः-अमृतरसः स इवाचरतीति तथा, **अयमाशयो**—यथा सकलसमुद्ररहस्यं सुधारसो भवति तथा सकलधर्मशास्त्ररहस्यं शान्तरसो भवतीति, अनेन विषयसूचा। अथान्यरसभावनपरिहारेण शान्तरसस्यैव भावनायां रसाधिराजत्वे च परंपरया हेतुत्रये प्रथमं हेतुमाह—**"ऐहिकामुष्मिकानन्तानन्दसंदोहसाधनतया"** ऐहिकश्च-इहलोकसंबन्धी आमुष्मिकश्च-परलोकसंबन्धी स चासावनन्तश्च—अविनाशी स चासावानन्दश्च-सुखानुभवस्तस्य सन्दोहः—समूहस्तस्य साधनतया-हेतुत्वेन, ऐहिकानन्तानन्दसाधनत्वं च शान्तरसवतामनुभवसिद्धम्, यदाहुरुमास्वातिवाचकपादाः **प्रशमरतिप्रकरणे**—"नैवास्ति राजराजस्य तत् सुखं नैव देवराजस्य। यत् सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥ १ ॥" इति (आर्या १२८) आमुष्मिकानन्तानन्दसाधनत्वं चाऽऽगमगम्यमिति, अनेन **प्रयोजनसूचा**। तत एव द्वितीयं हेतुमाह—**"पारमार्थिकोपदेश्यतया"** पारमार्थिकोपदेश्यतयेति परमार्थः—तत्त्वं तत्संबन्धी पारमार्थिकस्तात्त्विक इत्यर्थः, स चासावुपदेश्यश्च-परहितहेतुतया कथनार्हः स तथा(तद्भावस्तत्ता)तया, यद्वा परमार्थं—परमपुरुषार्थं मोक्षं स्वाधिकारतया विदन्तीति पारमार्थिका-निःस्पृहास्तेषामुपदेश्यतयेत्यनेनाधिकारिसूचा, पारमार्थिकोपदेश्यत्वमपि सदा सुभगस्य शान्तरसस्यैव, शान्तादिषु विरसानां

न्दसन्दोहसाधनता तया। शृङ्गारादयो हि कियदैहिकानन्दसन्दोहसाधनं, नतूक्तविशेषणावच्छिन्नानन्तानन्दसन्दोहसाधनम्, ऐहिकामुष्मिकानन्तानन्दसन्दोहस्यास्मादेव जायमानत्वात्, यत उक्तम्—"नैवास्ति राजराजस्य तत् सुखं नैव देवराजस्य। यत् सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥१॥" इति। द्वितीयं हेतुमाह—परमश्चासावर्थश्च परमार्थस्तं विदन्तीति पारमार्थिकाः, उपदेशार्ह उपदेश्यः पारमार्थिकैरुपदेश्यस्तस्य भावस्तत्ता तया। पारमार्थिका हि

शृङ्गारादीनां तत्त्वतोऽनुपदेश्यत्वादित्यर्थः, **यदाहुर्वाचकपादाः प्रशमरतिप्रकरणे** "आदावभ्युदयकरा मध्ये शृङ्गारहास्यदीप्तरसाः। निकषे विषया बीभत्सकरुणलज्जाभयप्रायाः" ॥ १ ॥ इति आर्या १०६। निकषे इति विशिष्टसंयोगोत्तरकालमित्यर्थः, यद्वा शृङ्गारादीनां भोजनवत् प्रवृत्तिरूपत्वेन स्वतःसिद्धत्वात्तत्त्वतोऽनुपदेश्यत्वम्, शान्तरसस्य तु निवृत्तिरूपत्वेनोपायसाध्यत्वात् पारमार्थिकोपदेश्यत्वम्।

तत एव तृतीयं पञ्चम्यन्तं हेतुमाह—**"सर्वरससारभूतत्वात्"** सर्वरसेषु-शृङ्गारादिषु सारभूतत्वात्—प्रधानभूतत्वात् सर्वरसप्रधानत्वात्, सर्वरसप्रधानता च शाश्वतानन्तानन्दहेतुत्वेन सर्वदा सरसत्वेन वेति। अत्र हेतुत्रये पौर्वापर्येण हेतुहेतुमद्भावो यथा-यतः शान्तरस ऐहिकामुष्मिकानन्तानन्दसाधनं तत एव पारमार्थिकोपदेश्यः, यतः पारमार्थिकोपदेश्यस्तत एव सर्वरससारभूतः, यद्वा **चः** समुच्चयार्थोऽन्त्यहेतुद्वये योज्यः, तेनैहिकामुष्मिकानन्तानन्दसंदोहसाधनतया पारमार्थिकोपदेश्यतया च सर्वरससारभूतत्वाच्चेति, अनेनान्यरसभावनपरिहारेण शान्तरसस्यैव भावनयोग्यता रसाधिराजता च दर्शितेति।

अथ पद्यसंदर्भेणेति विशेष्यं विशिनष्टि—**"शान्तरसभावनात्माऽध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानग्रन्थान्तरग्रथननिपुणेन"** तत्र शांतरसस्य भावनं-व्यक्तीकरणं तदेवात्मा-स्वरूपं यस्य स चासावध्यात्मकल्पद्रुमश्च स एव नाम-अभिधानं यस्य तदेव ग्रन्थान्तरं—शास्त्रान्तरं प्रकरणमि-

---

एनमेवोपदिशन्तीति २। तृतीयं हेतुमाह—सर्वेषु रसेषु सारभूतस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्। यत एवायमैहिकामुष्मिकानन्तानदसन्दोहसाधनं तत एव पारमार्थिकैरुपदेश्यस्तत एवायं सर्वरससारभूतः इति, अत्र हेतुहेतुमद्भावः सूचितः। पद्यसन्दर्भेण कीदृशेन?—शान्तरसस्य भावना—वासना सैवात्मा-स्वरूपं यस्य तद्, आत्मानमधि-आश्रित्य भवतीत्यध्यात्मम्, शान्तरसभावनात्मा च तदध्यात्मं च शान्तरसभावनात्माध्यात्मं तस्य कल्पद्रुम इव शान्तरसभाव-

त्यर्थस्तस्य ग्रथनं-विरचनं तत्र निपुणो-दक्षोऽर्थाद्योग्यस्तेन। अत्राध्यात्ममिति च आत्मानमधिष्ठितमध्यात्मम्—आत्मन्येव मनोव्यापारः, कथमयमात्मा वध्यते? कथं वा मुच्यते? इति, ग्रन्थान्तरत्वं च चिरन्तनाध्यात्मशास्त्रान्तरापेक्षया, एकस्माद्ग्रन्थादन्यो ग्रन्थो ग्रन्थान्तरमिति व्युत्पत्तेः।

अथ विशेष्यमाह—"**पद्यसन्दर्भेण**" पद्यं-छन्दस्तस्य सन्दर्भेण-नानाछन्दोरचनया, **भाव्यते**-भावनाविषयीक्रियते इति, अनेन शान्तरसपद्यसन्दर्भयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धोऽपि दर्शित इति **पीठिकाया अक्षरार्थः। भावार्थस्त्वयम्**—उपदेशरत्नाकरादिग्रन्थग्रथनानन्तरं तत्फलभूतः सकलधर्मशास्त्ररहस्यं शाश्वतानन्दकारणं पारमार्थिकोपदेश्यः सर्वरसप्रधानः शान्तरसो वक्ष्यमाणेन पद्यबद्धाध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानेन ग्रन्थेनोपदेशविषयः क्रियत इति। अत्राथेत्यनेन मङ्गलं दर्शितं अवसरसंगतिश्च दर्शिता; शान्तरसाधिराज इत्यनेन प्रतिपाद्योऽर्थो दर्शितः; ऐहिकामुष्मिकेत्यादिना प्रयोजनं दर्शितम्; शान्तरसाधिराजः पद्यसन्दर्भेण भाव्यते इत्यनेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धो दर्शितः; पारमार्थिकोपदेश्यतयेत्यनेन निःस्पृहोऽधिकारी दर्शित **इति पीठिकाव्याख्या।** अथ शान्तरसभावना कथं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह **तद्यथा**—तद् यथा भवति तथाऽनन्तरमेव दर्श्यत इत्यर्थः।

ननु शास्त्रादौ प्रेक्षावतां प्रवृत्तिहेतवो मंगलाभिधेयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणो(ऽवश्यं) वक्तव्याः, इह च ते के? कथं वा उक्ता? इत्याकाङ्क्षायां पूर्वं पीठिकायां गद्यबन्धेन दर्शितानपि विशेषतः शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थकारो ग्रन्थादौ पद्यबन्धेन तान् दर्शयन्नाह—

नात्माध्यात्मकल्पद्रुमः, शान्तरसभावनाऽध्यात्मकल्पद्रुम इत्यभिधानं यस्य तच्च तद् ग्रन्थान्तरं च २ तस्य ग्रथनं-गुंफस्तस्मिन्निपुणो-दक्षस्तेन। स्वकृतानेकग्रन्थापेक्षया ग्रन्थान्तरत्वमस्य ज्ञेयम्, निपुणपुरुषप्रणीतत्वेन लक्षणया पद्यसन्दर्भस्यापि निपुणत्वम्, ग्रन्थान्तरग्रथनेनानेकग्रन्थरचनाचातुर्यं सूचितं, तेन स्वस्यापि निपुणत्वमागतं चिन्तिताध्यात्मप्रदायित्वादस्य कल्पद्रुमत्वमपीति सर्वं समञ्जसम्। अथवा शांत० निपुणेन मयेतिपदवाच्यस्य ग्रन्थकर्त्तुर्विशेषणम्।

मंगलाचरणम्—

जयश्रीरान्तरारीणां, लेभे येन प्रशान्तितः। तं श्रीवीरजिनं नत्वा, रसः शान्तो विभाव्यते ॥१॥ अनुष्टुप्(वक्त्र)

धनवि०—जयश्रीरिति, जयः-परेषामसहमानानामभिभवस्तस्य तद्रूपा वा श्रीः-सम्पद् **जयश्रीः, आन्तरारीणां**-कामक्रोधमानमदहर्षलोभलक्षणवैरिणाम्, **येन** भगवता, **प्रशान्तितः**-प्रकृष्टोपशमा**ल्लेभे**-प्राप्ता, श्रिया-अष्टमहाप्रातिहार्यरूपया चतुस्त्रिंशदतिशयरूपया वोपलक्षितो विशेषेण ईरयति-क्षपणाय प्रेरयत्यष्ट कर्माणीति **वीरः**, यदुक्तम्—"विदारयति यत् कर्म, तपसा च विराजते। तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्माद्वीर इति स्मृतः" ॥ १ ॥ इति, स चासौ **जिन**श्च-तीर्थकरस्तं **नत्वा शान्तो रसः** पूर्वव्यावर्णितस्वरूपो **विभाव्यते**-उपदेशादिना परिशीलनालक्षणविभावनविषयीक्रियते। अत्र श्रीवीरजिननमस्कारो जयश्रीरितिपदं वा मङ्गलम्, "शास्त्रादौ श्रीश्च लक्ष्मीश्च, कल्याणं विजयोऽथ च। अस्तिस्वस्तिनमस्कारा, एते मङ्गलवाचकाः ॥ १ ॥" इति वचनात्, शान्तरसश्च विषयः, आन्तरारिजयश्रीप्राप्तिश्च प्रयोजनम्, शान्त-

---

रत्न०—अथ निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामो ग्रन्थादौ मङ्गलसूचकमादिपद्यमाह—**जयश्रीरान्तरारीणा**मिति, व्याख्या—मया श्रीमुनिसुन्दरसूरिणा **तं श्रीवीरजिनं नत्वा** नवमः **शान्तो रसो विभाव्यते**, मनसि चिन्तितो वाग्द्वारा प्रकटीक्रियत इत्यर्थः। तं कम्[1]-**येन** श्रीवीरजिनेन, **प्रशान्तितः** शान्तरसतः, **आन्तराः**-मनोगता **अरयः**-क्रोधमानमायालोभरागद्वेषाख्याः षट्, तेषां **जयश्रीः**-जयलक्ष्मी**र्लेभे**-प्राप्ता इत्यन्वयदिग्। तथा शास्त्रादौ त्रिविधानां देवतानां स्तुतिः कर्त्तव्या सम्भवति—समुचितायाः १ इष्टायाः २ समुचितेष्टायाः ३। तत्र समुचितायाः स्तुतिर्नीतिशास्त्रारम्भे

---

१ पञ्चमं लघु सर्वत्र, सप्तमं द्विचतुर्थयोः। षष्ठं गुरुं विजानीयादेतत् पद्यस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ नाद्यात् स्नौ तुर्यात्यो वक्त्रा छन्दोऽनुशासने।

रसशास्त्रयोर्विभाव्यविभावनभावः संबन्धः, अर्थात् आन्तरारिजयश्रीस्पृहालुश्चाधिकारीति मङ्गलविषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणो दर्शिताः । ननु पीठिकायां दर्शिता अपि मङ्गलविषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणः पुनरपि प्रथमश्लोके कथं दर्शिताः ?, पौनरुक्त्यदोषोत्पत्तेरिति चेन्न, एतस्य प्रकरणस्योपदेशमयत्वेन पौनरुक्त्यस्यादोषत्वाद्, यत उक्तम्—"सज्झायझाणतवओसहेसु उवएसथुइपयाणेसु। संतगुणकित्तणेसु अ न हुंति पुणरुत्तदोसा उ" ॥१॥ अस्यैवार्थस्य संवादमाहुर्वाचकपादाः प्रशमरतिप्रकरणे—"यद्वद्विषघातार्थं मन्त्रपदे न पुनरुक्तदोषोऽस्ति। तद्वद्राग-विषघ्नं पुनरुक्तमदुष्टमर्थपदम् ॥१॥ आर्या १३। "यद्वदुपयुक्तपूर्वमपि भैषजं सेव्यतेऽर्तिनाशाय। तद्वद्रागार्त्तिहरं बहुशोऽप्यनुयोज्यमर्थपदम्" ॥ २ ॥ आर्या १४। वृत्त्यर्थं कर्म यथा तदेव लोकः पुनः पुनः कुरुते । तद्वद्विरागवार्त्ताहेतुरपि पुनः पुनर्योज्यः" ॥ ३ ॥ आर्या १५। इति । किञ्च-आन्तरारीणां जयश्रीरित्यनेनापायापगमातिशयः, श्रीवीरजिनमित्यत्र श्रीपदेन पूजातिशयः जिनपदेन च ज्ञानातिशयः, 'जिनः सामान्यकेवलीति' वचनात्, वाणीगुणस्य च चतुस्त्रिंशदतिशयलक्षणश्रीपदान्तःपातित्वाच्छ्रीपदेनैव च वचनातिशयोऽपि सूचित इति चत्वारोऽपि

राजादेः कामशास्त्रारम्भे स्मरादेः १ इष्टायाः स्तुतिः रघुवंशकाव्ये उमेशयोः २ समुचितेष्टायाः स्तुतिर्योगशास्त्रारम्भे श्रीवीरजिनस्येति ३, तेनात्रापि योगशास्त्रत्वात् समुचितेष्टाया देवतायाः श्रीवीरजिनस्य स्तुतिं चक्रे श्रीमुनि (सुन्दर) सूरिः, तेन तं श्रीवीरजिनं नत्वेति कथनेन मङ्गलं चक्रे । ननु नमस्कारस्य विघ्नध्वंसे कथं सामर्थ्यम् ?, उच्यते, नमस्कारेण शुभादृष्टमुपजायते, तेन च विघ्नध्वंस इति । यत्रापि नमस्कारं विनैव निर्विघ्नशास्त्र-समाप्तिर्दृश्यते तत्रापि च मानसिकनमस्कारः कल्प्य एव, अत्रार्थे बहु वक्तव्यं परं विस्तरभयादन्यत्र शास्त्रेषूपलभ्यमानत्वाच्च न प्रतन्यते इति । रसः

---

१ स्वाध्यायध्यानतपऔषधेषु उपदेशस्तुतिप्रदानेषु । सद्गुणकीर्तनेषु (च) न भवन्ति पुनरुक्तदोषास्तु ॥

अपौन-रुक्त्यं

॥ ५ ॥

मूलातिशया दर्शिताः, अतिशययुक्तो हि नमस्कृतः स्वेष्टसिद्धये भवतीति । किञ्च-जयश्रीरित्यनेन ग्रन्थकारो ग्रन्थस्य जयश्र्यङ्कितत्वमाद-
दर्शयन् निजाभिधानं सूचयति, यत आराधितसुप्रसन्नसरस्वतीवदनप्राप्तजयश्रीपदेनाङ्किताः सर्वे ग्रन्थाः श्रीमुनिसुन्दरसूरिभिः कृता
द्ध्यतिशयम्, किञ्च-अत्रोपशमाज्जयश्रीप्राप्तिर्हि विरोधालङ्कारे वीजम्, नीतिशास्त्रापेक्षया जयश्रियाः क्रोधादिसाध्यत्वाद्, धर्मशास्त्रापेक्षया विरो-
धपरिहारस्तु स्पष्ट एवेति । नन्वनन्तरं पीठिकायामैहिकामुष्मिकानन्तानन्दसन्दोहसाधनता शान्तरसस्योक्ता सा च कथं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह

जयश्र्यं-
कृता

शान्तरसमाहात्म्यम्—

सर्वमङ्गलनिधौ हृदि यस्मिन्, सङ्गते निरुपमं सुखमेति ।
मुक्तिशर्म च वशीभवति द्राग्, तं बुधा ! भजत शान्तरसेन्द्रम् ॥ २ ॥ स्वागता[1]

धनवि०—सर्वाणि-समस्तानि च तानि मङ्गलानि च-कल्याणानि तेषां **निधौ**-निधाने **यस्मिन्** शान्तरसेन्द्रे इति शान्तरसस्य

शान्तो विभाव्यते इत्यनेन वाच्यवाचकभावसंबन्धः सूचितः। शान्तरसो वाच्यो ग्रन्थोऽयं वाचकः, उपायोपेयभावो वाऽत्र संबन्धः, वचनरूपापन्नमिदं शास्त्रमुपायस्तत्परिज्ञानं चोपेयमिति । अभिधेयं चात्र शास्त्रे अध्यात्ममार्गः । प्रयोजनं त्वनन्तरं शिष्याणां सर्वरसेभ्यः शान्तरसस्य सर्वोत्कृष्टता-परिज्ञानम्, परम्परं तु निःश्रेयसाधिगमः । गुरोस्त्वनंतरं प्रयोजनं शिष्यानुग्रहः, परम्परं तु निःश्रेयसाधिगम एवेत्यलं विस्तरेण ॥ १ ॥

अथान्यान् रसान् विहाय केवलं शान्तरसस्य भावनं कुत ? आधिक्यादिति, अत आह—सर्वमङ्गलनिधाविति, व्याख्या—

---

1 स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम् इति वृत्तरत्नाकरे ऽ।ऽ–।।।–ऽ।।–ऽऽ (उट्टवणिका) ।

विशेषणम् हृदि-मनसि सङ्गते-व्याप्ते सति निरुपमं सुखमेति-आगच्छति च पुनर्मुक्तिशर्म-मोक्षसुखम् द्राग्—शीघ्रम् वशीभवति-स्वायत्तं भवतीत्यर्थः भो बुधास्तं यच्छब्देनाक्षिप्तं शान्तरसेन्द्रं भजत-सेवध्वम् । अत्र पण्डितानामेवोपदेशयोग्यतेति बुधा इति संबोधनपदं साभिप्रायम्, यदाहुर्लोकतत्त्वनिर्णये श्रीहरिभद्रसूरयः—"किं वा करोत्यनार्याणामुपदेष्टा सुवागपि ? । तक्षा तीक्ष्णकुठारोऽपि, दुर्दारुणि विहन्यते ॥ १ ॥" अत्र निधिस्वरूपं "नैसर्पः पाण्डुकश्चापि, पिङ्गलः सर्वरत्नकः । महापद्मः कालमहाकालौ माणवशङ्खकौ ॥ १ ॥ तेऽष्टचक्रप्रतिष्ठाना, उत्सेधे चाष्टयोजनाः । नवयोजनविस्तीर्णा, दैर्घ्ये द्वादशयोजनाः ॥ २ ॥ वैडूर्यमणिकपाटस्थगितवदनाः समाः । काञ्चनाः रत्नसम्पूर्णाश्चक्रचन्द्रार्कलाञ्छनाः ॥ ३ ॥ तेषामेवाभिधानैस्तु, तदधिष्ठायकाः सुराः । पल्योपमायुषो नागकुमारा भूनिवासिनः ॥ ४ ॥ ऊचुस्ते च वयं गङ्गामुखमागधवासिनः । आगतास्त्वां महाभाग !, भवद्भाग्यैर्वशीकृताः ॥ ५ ॥ त्रि. श. पु. च. पर्व १ सर्ग ४ श्लोक ५७०-१-२-३, ५८३ इत्यादि वाच्यमिति । नन्वस्य ग्रन्थस्य महापुरस्येव कियन्त्यधिकारद्वाराणीत्याकाङ्क्षायामुपदेशव्यपदेशेन षोडश द्वाराणि सन्तीत्यार्याद्वयेनाह—

हे बुधास्तं शान्तरसेन्द्रं भजत-श्रयत, शान्तरसेन्द्रमिति कथनेन सर्वरसाधिपत्यं सूचितम्, तेन तेभ्योऽतिशायित्वमपीति । तं कमित्याह—यस्मिन् हृदि-हृदये, सङ्गते सति-मिलिते सति, निर्गता उपमा यस्य तन्निरुपमं सुखं एति—आगच्छति । यस्मिन् किंलक्षणे ?—सर्वेषां मङ्गलानां निधिः, द्रव्यस्य निधिः स्थानमिव तस्मिन् सर्वाणि मङ्गलानि सन्तीति भावः । निरुपममिति सांसारिकसुखापेक्षया विवक्षितम्, अतोऽग्रेतनवाक्यमाह—च पुनर्यस्मिन् शान्तरसेन्द्रे हृदि सङ्गते सति मुक्तेः शर्म-सुखं द्राक्-शीघ्रं वशीभवति-आयत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अधिकारद्वाराणि—

समतैकलीनचित्तो ललनाऽपत्यस्वदेहममतामुक् । विषयकषायाद्यवशः शास्त्रगुणैर्दमितचेतस्कः ॥ ३ ॥ आर्या
वैराग्यशुद्धधर्मा देवादिसतत्त्वविद्विरतिधारी । संवरवान् शुभवृत्तिः साम्यरहस्यं भज शिवार्थिन् ! ॥ ४ ॥ आर्या

धनवि०—समतायां—रागद्वेषराहित्यरूपायामेवैकम्—अद्वितीयं लीनं—लयं प्राप्तम् चित्तं—मनो यस्य स तथा, पुनः किंविशिष्टः ?—ललनेति, ललना च—कामिनी, अपत्यं च—पुत्रपुत्र्यादिरूपं संतानम्, स्वं च—हिरण्यादिद्रव्यम्, देहं च—शरीरम्, तेषां तेषु वा ममेदं ममेदमित्याकारा बुद्धिस्तां मुञ्चति—त्यजतीति ललनापत्यस्वदेहममतामुग्, पुनः किं० ?—विषयेति, विषयाश्च—शब्दरूपरसगंधस्पर्शाख्याः

रत्न०—अथास्मिन् शास्त्रे षोडशाधिकारानभिधित्सुर्ग्रन्थकृत् साम्योपदेशयोग्यं पुरुषमाह—समतैकलीनचित्त इति वैराग्यशुद्धधर्मेति च युग्मं, व्याख्या—हे शिवार्थिन्—हे मोक्षाभिलाषिन्! त्वं—साम्यरहस्यं—समतोपनिषदं भज—श्रय । त्वं किंलक्षणः ?—समतायामेकम्—अद्वितीयं लीनं चित्तं यस्य सः, पुनः कीदृक् ?—ललना—स्त्री अपत्यं—पुत्रादि स्वं—धनम् देहः—कायस्तेषां ममतां मुंचतीति ललना० ममतामुक्, पुनः कीदृशः ?—विषयाः—शब्दरूपगंधरसस्पर्शाः पंच, कषायाः—क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः, विषयाश्च कषायाश्च विषयकषायास्ते आदौ येषां ते विषयकषायादयस्तेषामवशः—न पराधीनः स विषयकषायाद्यवशः, आदिशब्देन रागद्वेषमत्सरप्रमादानां ग्रहणम् । पुनः किं० ?—शास्त्राणां—

---

१ लक्ष्मैतत् सप्त गणाः गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठोऽयं नलघुर्वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥ १ ॥ षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः । चरमेऽर्धे पंचमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ २ ॥ चूर्णौ न्लौ न विषमे जः पूर्वार्धमार्यायां (छन्दोऽनु०)

कषायाश्च-क्रोधमानमायालोभाख्याः,आदिपदात्मदमत्सराद्यास्तेषामवशः—अनायत्तः, पुनः किंविशिष्टः ?—शास्त्रगुणैरित्यादि, शास्त्राणि—धर्मशास्त्राणि तान्येव गुणा—रज्जवस्तैर्दमितं—बंधनविषयीकृतं चेतो—मनो यस्य स तथा ॥ ३ ॥ पुनः किंवि० ?—वैराग्येण—विरागतया शुद्धो—निष्कलङ्को धर्मः [1]"खंती अज्जव मद्दव मुत्ती तव संजमे अ बोद्धवे । सच्चं सोअं आकिंचणं च बंभं च जइधम्मो" ॥ १ ॥ इति गाथोक्तो दशविधो यस्येति स तथा "द्विपदाद्धर्मादन्" (७।३।४१) इत्यनेनान्प्रत्यये "अवर्णेवर्णस्य" (७।४।६८) इत्यनेनाकारलोपे साधुः, पुनः किंविशिष्टः ?—देवादिसतत्त्वविद् देवानामादिपदात् गुरूणां धर्माणां च सतत्त्वं-स्वरूपं वेत्ति-जानातीति तथा, पुनः किं० ?—विरतिधारी, विरतिं—सर्वसावद्ययोगनिवृत्तिं धरतीति तथा, पुनः किंवि० ?—संवरवान् (संवरः) '[2]समिती गुत्तिपरीसहे'त्यादि—गाथोक्तः सप्तपञ्चाशद्भेदोऽस्यास्तीति तथा, पुनः किंवि० ?—शुभवृत्तिः—शुभा—पुण्यानुबंधिनी वृत्तिः—आवश्यकादिषु प्रवृत्तिर्यस्येति सः, तथा सन् साम्यरहस्यं—समतारूपं रहस्यं—वस्तु हे मोक्षार्थिन्! भज—श्रयेत्यक्षरार्थः । भावार्थस्तूपदेशरूपः स्पष्ट एव, द्वाररूपस्तु समतैकलीनचित्त इत्यनेनाध्यात्मशास्त्रे शांतरसे च समतैव मूलमिति चतुस्त्रिंशद्वृत्तैः समताद्वारं प्रथमं १, ललनाऽपत्यस्वदेहममतामुगित्यनेन समता च ललना-ममतामोचने एव भवतीति तदनंतरमष्टभिर्वृत्तैः ललनाममतामोचनद्वारं द्वितीयं २, ललनाममतामोचनं चापत्यममतामोचने एव भवतीति

जिनागमानां गुणाः—पापपुण्ययोर्निवृत्त्युपादेयलक्षणास्तैर्दमितं—वशीकृतं चेतो येन स शास्त्रगुणैर्दमितचेतस्कः ॥ २ ॥ पुनः किं० ?—वैराग्येण उक्तलक्षणेन भवति शुद्धो धर्मो यस्य स वैराग्यशुद्धधर्मा, द्विपदाद्धर्मशब्दादनि प्रत्यये धर्मेति जातं । पुनः कीदृशः ?—देवादीनां—देवगुरु-

---

१ क्षान्तिः मार्दवं आर्जवं च मुक्तिः तपः संयमश्च बोद्धव्यः । सत्यं शौचं आकिंचन्यं ब्रह्म च यतिधर्मः ॥ नवतत्त्वप्रकरण गा. २९ । २ समिई गुत्ति परीसह जइधम्मो भावणा चरित्ताणि । पण ति दुवीस दस बार सपंचमेएहिं सगवन्ना । न. त. प्र. गा. २५ ॥

शास्त्राधि-
काराः

तदनंतरं चतुर्भिर्वृत्तैरपत्यममतामोचनद्वारं तृतीयं ३, अपत्यममतामोचनं च द्रव्यममतामोचने एव भवतीति तदनंतरं सप्तभिर्वृत्तैर्द्रव्यम-
मतामोचनद्वारं चतुर्थं ४, द्रव्यममतामोचनं च देहममतामोचने एव भवतीति तदनंतरमष्टभिर्वृत्तैर्देहममतामोचनद्वारं पंचमं ५,
विपयकपायाद्यवश इत्यनेन देहममतामोचनं च विपयनिग्रहे एव भवतीति तदनंतरं नवभिर्वृत्तैर्विषयनिग्रहद्वारं षष्ठं ६, विषयनिग्रहश्च
कपायनिग्रहे एव भवतीति तदनंतरमेकविंशतिवृत्तैः कषायनिग्रहद्वारं सप्तमं ७, शास्त्रगुणैरित्यनेन कषायनिग्रहश्च शास्त्रैरेव भवतीति
तदनंतरं पोडशभिर्वृत्तैः शास्त्रद्वारमष्टमं ८, दमितचेतस्क इत्यनेन शास्त्राणि च दांतचित्तानामेव भवंतीति तदनंतरं सप्तदशभिर्वृत्तैश्चि-
त्तदमनद्वारं नवमं ९, वैराग्येत्यनेन चित्तदमनं च वैराग्ये सत्येव भवतीति तदनंतरं षड्विंशतिवृत्तैर्वैराग्यद्वारं दशमं १०, शुद्धधर्मेत्यनेन
वैराग्यं शुद्धधर्मप्राप्तावेव भवतीति तदनंतरं चतुर्दशवृत्तैः शुद्धधर्मद्वारमेकादशं ११, देवादिसतत्त्वविदित्यनेन शुद्धधर्मप्राप्तिश्च देवगुरुधर्म-
स्वरूपज्ञाने एव भवतीति तदनंतरं सप्तदशभिर्वृत्तैर्देवादिस्वरूपज्ञानद्वारं द्वादशं १२, विरतिधारीत्यनेन सम्यग्देवादिस्वरूपज्ञानं च
विरतिमत्येव भवतीति तदनंतरं सप्तपञ्चाशद्वृत्तैर्विरतिधारीतिद्वारं त्रयोदशं १३, संवरवानित्यनेन विरतिश्च संवरधारिण्येव भवतीति
तदनंतरं द्वाविंशतिवृत्तैः संवरद्वारं चतुर्दशं १४, शुभवृत्तिरित्यनेन संवरवान् शुभवृत्तावेव भवतीति तदनंतरं दशभिर्वृत्तैः शुभवृत्तिद्वारं
पंचदशं १५, साम्यरहस्यमित्यनेन शुभप्रवृत्तिश्च साम्यरूपे रहस्ये परिणते एव भवतीति तदनंतरमष्टभिर्वृत्तैः साम्यरहस्यद्वारं षोडश-
मुक्तमिति १६ ॥ ४ ॥ नन्वेतानि कियंति द्वाराणि जातानीत्याकांक्षायां सूत्रकार एव तानि व्यक्त्या गद्यबंधेन दर्शयन्नाह—

"इति षोडशाधिकारैः शास्त्रोपदेश्यपदसंग्रहः । यथा"

धर्माणां सतत्त्वं—स्वरूपं—वेत्तीति **देवादिसतत्त्ववित्**, आदिशब्दाद्गुरुधर्मयोर्ग्रहणम् । पुनः कीदृशः ?—विरतिं—पंचाश्रवाद्विरमणं धरतीत्येवंशीलो

इति—अमुना प्रकारेणोक्तैः षोडशाधिकारैः—षोडशद्वारैः शास्त्रोपदेश्यपदसंग्रहो भवतीत्यर्थः । इति षोडशाधिकारैः शास्त्रोपदेश्यपदसंग्रहः । अथ च ते कथं भवंतीत्याकांक्षायामाह—यथेति, यथा—येन प्रकारेण षोडश द्वाराणि भवंति तथाऽनंतरमग्रे दर्श्यंते इत्यर्थः । तत्र च प्रथमं समताद्वारं, समता च चित्ताधीनेति चित्तस्यैव प्रथममुपदिशन्नाह—

चित्तबालक! मा त्याक्षीरजस्रं भावनौषधीः । यत्त्वां दुर्ध्यानभूता न, च्छलयंति च्छलान्विषः ॥ ५ ॥

धनवि०—अत्र यत्तदोर्नित्याभिसंबंधात्तच्छब्दोऽध्याहार्यस्तेन हे चित्तबालक—हे मनःशिशो! तत्—तस्मात्त्वं अजस्रं—निरंतरं भावनौषधीर्मा त्याक्षीः—मा त्यजेत्यन्वयः, अत्र भाव्यते—वास्यते वैराग्येणात्मा याभिस्ता भावनाः "साम्यं स्यान्निर्ममत्वेन, तत्कृते भावनाः

विरतिधारी । पुनः कीदृशः—संवरः—समित्यादिसप्तपंचाशद्भेदः सोऽस्यास्तीति संवरवान् । पुनः कीदृशः ?—शुभा वृत्तिः—वर्त्तनं यस्य स शुभवृत्तिः । ईदृशस्त्वं साम्यस्य रहस्यं—तत्त्वं भजेत्यन्वयलेशः ॥ ४ ॥ इति षोडशभिः अधिकारैः—अर्थपदैः शास्त्र उपदेश्यपदस्य—उपदेशार्हपदार्थस्य संग्रहः ।

रत्न०—तत्र पूर्वं साम्योपदेशो यथा—

तत्र 'यथोद्देशं निर्देश' इति प्रथमं साम्योपदेशो यथा—'चित्तबालक मा त्याक्षी'रिति, हे चित्तबालक! त्वमजस्रं—निरंतरं भावनाः—शुभाध्यवसायास्ता एवौषधयस्ताः मा त्याक्षीः—मा त्यज । तदत्यागे को गुण इत्याह—यद्—यस्मात् कारणात् त्वां दुर्ध्यानान्येव भूताः—

---

१ समता २ स्त्रीममत्वमोचनम् ३ अपत्यममत्वत्यागः ४ धनममत्वमोचनम् ५ देहममत्वमोचनम् ६ विषयापराधीनता ७ कषायावशत्वम् ८ शास्त्राभ्यासः ९ चित्तदमनम् १० वैराग्योपदेशः ११ धर्मशुद्धिः १२ गुरुशुद्धिः १३ यतिशिक्षा १४ मिथ्यात्वनिरोधः १५ शुभवृत्तिः १६ साम्यसर्वस्वं चेति षोडशाधिकाराः ।

साम्यसुधां-बुधिः

धयेत्। अनित्यता १ मशरणं २, भव ३ मेकत्व ४ मन्यताम् ५। अशौच ६ माश्रवविधिं ७, संवरं ८ कर्मनिर्जराम् ९ ॥१॥ धर्मस्वाख्याततां १० लोकं ११, द्वादशीं बोधिभावनां" १२ ॥ इति (योगशास्त्र०) श्लोकप्रतिपादितास्ता एवौषधयो—दुष्टदृष्टिरक्षादक्षवृक्षमूलिकाविशेषास्ताः, भावनौषधीरित्यर्थः। अथ भावनौषधीधरणे फलमाह—यद्—यस्मात्कारणात् त्वां—भवंतं छलान्विषो दुर्ध्यानभूता न छलयंति—वचनच्छलवेलाच्छलादिना न गृह्णंतीत्यन्वयः, अत्र कदाऽयं शुभभावनौषधीरहित इति छलं—मिषमन्वेषयंतीति छलान्विषः, तथा दुर्ध्यानानि—आर्त्तरौद्रध्यानानि तान्येव भूता—दुष्टव्यंतरविशेषा इत्यक्षरार्थः। भावार्थस्तु चित्तस्य गम्यागम्यकार्याकार्यहेयोपादेयपरिज्ञानविकलत्वेन बालकरूपता भावनायाश्च स्थैर्यधैर्याद्यापादकत्वेनौषधीरूपता दुर्ध्यानानां च पारवश्यापादकत्वेन दौर्गत्योत्पादकत्वेनोन्मादादिजनकत्वेन च भूतरूपतेति ॥ ५ ॥

यदिंद्रियार्थैः सकलैः सुखं स्यान्नरेंद्रचक्रित्रिदशाधिपानाम्। तद्बिंदवत्येव पुरो हि साम्यसुधाम्बुधेस्तेन तमाद्रियस्व

धनवि०—हि—यतो नृपतिचक्रवर्त्तिदेवेंद्राणां समस्तैरिंद्रियार्थैः—अनुकूलशब्दरसरूपगंधस्पर्शैर्यत्सुखं भवति तद् अनंतरोक्तं सुखं सम-

---

दुष्टव्यंतरजातीया देवा न छलयंति। किंलक्षणाः ?—छलमन्विच्छंतीति छलान्विषः—छलविलोककाः। अणुत्वाच्चपलत्वाच्च चित्तस्य बालकोपमानं; बालकस्य तु भूतशाकिन्यादिग्रसननिवारणार्थं गले ओषधयो बध्यंते, तेन चित्तबालकस्यापि दुर्ध्यानभूतग्रसननिवारणार्थं भावनाः शुभाध्यवसायलक्षणा अनित्यत्वादि(का)द्वादश वा युक्ताः। भूता अपि नग्नत्वैकाकित्वसंध्यासमयादिच्छलविलोककाः दुर्ध्यानान्यपि प्रमत्तत्वादिच्छलग्राहीणि भवंति, ततोऽयमुपदेश इति ॥ ५ ॥

रत्न०—अथ शुभभावनास्तु साम्येन भवन्तीत्यत आह—इंद्रियाणि आद्यानि येषु तानीद्रियाद्यानि तैः सकलैर्यत्सुखं स्यात्, आदिशब्दादिं-

तासुखसमुद्रस्य पुरः—अग्रे एव निश्चयेन बिंदवति—बिंदुरिवाचरतीति । अत्र च सांसारिकसुखस्याल्पकालीनत्वेन विनाशित्वेनेष्टवियोगादिबहुदुःखमिश्रितत्वेन च बिंदूपमानता, साम्यसुखस्य च बहुकालीनत्वेनाविनाशित्वेन केवलानन्दमयत्वेन च समुद्रोपमानतेति, यदुक्तं—"जं च कामसुहं लोए, जं च दिव्वं महासुहं । वीयरायसुहस्सेयं, णंतभागंपि नऽग्घइ ॥१॥" अत्रैवकारस्य त्रिधाव्याख्याने अन्त्यव्याख्यानं ग्राह्यं, न त्वन्यत् किंचित्, उच्यते यथा—"अयोगं योगमपरैरत्यंतायोगमेव च । व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य, निपातो व्यतिरेचकः ॥ १ ॥ विशेषणविशेष्याभ्यां, क्रियया च सहोदितः । विवक्षातोऽप्रयोगेऽपि, तस्यार्थोऽयं प्रतीयते ॥ २ ॥ व्यवच्छेदफलं वाक्यं, यतश्चैत्रो धनुर्धरः । पार्थो धनुर्धरो नीलं, सरोजमिति वा यथा ॥ ३ ॥" इति वचनाद्विशेषणसंगत एवकारोऽयोगं व्यवच्छिनत्ति, यथा शंखः पांडुर एव, विशेष्यसंगत एवकारोऽन्ययोगं व्यवच्छिनत्ति, यथा पार्थ एव धनुर्धरः, क्रियासंगत एवकारोऽत्यंतायोगं व्यवच्छिनत्ति, यथा नीलं सरोजं भवत्येवेति, तेनानंतरोक्तेन हेतुना तं समतासुखसमुद्रमाद्रियस्व—आदरपूर्वं भजस्वेति ॥ ६ ॥

द्रियार्थैः शब्दरूपगंधरसस्पर्शैर्वीणास्त्रीमुखचंपकसितोपलाचंदनरसादिभिरिंद्रियार्थकारणैश्च, केषां ?—नरेंद्रा—राजानश्चक्रिणः—सार्वभौमास्त्रिदशाधिपा—इंद्रास्तेषामिति । अत्र त्रिदशादीनां तु पारवश्यात्सुखागणनं, सुखं तु स्वातंत्र्यजं, तेषामस्वातंत्र्यान्न किंचित्सुखमिति, नरेन्द्रेभ्यश्चक्रिणां सुखमधिकं, चक्रिभ्यस्त्रिदशाधिपानां सुखमधिकं, यथा यथा स्वातंत्र्यमधिकं तथा २ सुखमधिकमिति । हि यस्मात्कारणात् तत्सुखं सुधाया अंबुधिः सुधांबुधिः साम्यमेव सुधांबुधिस्तस्य पुरः—अग्रे बिंदवति, एवेति निश्चये, बिंदुरिवाचरतीति बिंदवति । "कर्त्तुः क्विप् गल्भक्लीबहोडात्तु ङित्" (३।४।२५) इतिसूत्रेणाचारार्थे क्विपि बिंदवतीति सिद्धम् । सर्वेषां नरेन्द्रचक्रित्रिदशाधिपानां स्वातंत्र्यात् साम्यवतः साधोः स्वातंत्र्यमधिकम् । यतस्त्रयाणामपि प्रत्युता-

औदासीन्यफलं

नन्वनंतरं सांसारिकसुखस्याणुतोक्ता समतासुखस्य च गुरुतोक्ता, सा च कथं भवतीत्याकांक्षायामाह—

अदृष्टवैचित्र्यवशाज्जगज्जने, विचित्रकर्माशयवाग्विसंस्थुले ।
उदासवृत्तिस्थितचित्तवृत्तयः, सुखं श्रयंते यतयः क्षतार्त्तयः ॥ ७ ॥

धनवि०—अदृष्टं–पुण्यपापरूपं तस्य वैचित्र्यं–न्यूनन्यूनतराधिकाधिकतररूपं नानात्वं तद्वशात्–तदायत्तत्वाज्जगज्जने–त्रिजगज्जंतुजाते, कथंभूते ? इत्याह–विचित्राणि–नानाप्रकाराणि च तानि कर्माणि च–कायव्यापाराः आशयाश्च–मनोव्यापारा वाचश्च–वाग्व्यापारास्तैर्विसंस्थुले–अस्वस्थे सति उदासवृत्तिः–माध्यस्थ्यवृत्तिस्तस्यां स्थिता–श्रिता चित्तवृत्तिः–मनोव्यापारो येषां ते (तथा) एवंविधाः क्षतार्तयो–गतमनःपीडा यतयः सुखं श्रयंते–भजंते ॥ ७ ॥

पायमरणादिमयवतां धिक् स्वातंत्र्यम् । एतस्य तदभावतः स्वातंत्र्यमतिप्रशस्यं, यत उक्तं—दो तुंबडाइं हत्थे वयणे धम्मक्खराइं चत्तारि । विउलं च भरहवासं को अम्ह पहुत्तणं हरइ ? ॥१॥ हे शिवार्थिन् ! तेन कारणेन साम्यसुधांबुधिमाद्रियस्व–अंगीकुरुष्व । क्वचिदिंद्रियार्थैरिति पाठः ॥६॥

रत्न०—अथ साम्याश्रयणे फलमाह—यतयः सुखं श्रयन्ते–भजन्ते । किंलक्षणाः ?–उदासा चासौ वृत्तिश्च उदासवृत्तिस्तस्यां स्थिता चित्तवृत्तिर्येषा ते, अत एव किंलक्षणाः ?–क्षताः–क्षयं प्राप्ता अर्त्तयो येषां ते, कस्मिन् सति ?–जगतां जनो जगज्जनस्तस्मिन्, किंलक्षणे ?–विचित्राणि कर्माणि विचित्रा आशया–जीवाभिप्राया विचित्रा वाचस्ताभिर्विसंस्थुलो–नानास्वभावस्तस्मिन् । कस्मात् ?–अदृष्टस्य–पूर्वकृतकर्मणो वैचित्र्यं–विचित्रत्वं तस्य वशस्तस्मात् । लाभेऽलाभे सुखे दुःखे प्रियेऽप्रिये समानं वर्त्तनमुदासवृत्तिः ॥ ७ ॥

नन्वनंतरं सर्वसांसारिकसुखेभ्यः समतासुखस्य गुरुतोक्ता, सा च कथमनुभूयते इत्याकांक्षायामुपदिशति—

विश्वजंतुषु यदि क्षणमेकं, साम्यतो भजसि मानस ! मैत्रीम्। तत्सुखं परममत्र परत्राप्यश्नुषे न यदभूत्तव जातु ८

धनवि०—हे मानस !–चित्त ! यदि–चेत्त्वं विश्वजंतुषु–सर्वप्राणिषु जगज्जनेषु वा एकं क्षणं समताभावतो मैत्रीं–परहितचिंता-स्वरूपां भजसि–सेवसे तदा अत्र–इह भवे परत्र–परभवे तदनिर्दिष्टं परमम्–उत्कृष्टं सुखमश्नुषे–लभसे यत्सुखं तव जातु–कदाचिन्नाभूत्–नासीदिति ॥ ८ ॥

ननु समतायां कः कीदृशश्चाधिकारीत्याकांक्षायां समताधिकारिणं दर्शयन्नाह—

न यस्य मित्रं न च कोऽपि शत्रुर्निजः परो वाऽपि न कश्चनास्ते ।
न चेन्द्रियार्थेषु रमेत चेतः, कषायमुक्तं परमः स योगी ॥ ९ ॥

धनवि०—यस्य पुरुषस्य कोऽपि मित्रम्–सुहृन्नास्ते–न वर्त्तते, यस्य च कोऽपि शत्रुः–वैरी नास्ते, यस्य च स्वकीयः परकीयश्च

रत्न०—अथ साम्याश्रयणे किं सुखं स्यादिति प्रवर्त्तकं लोभयन्नाह—हे मानस !–हे मनः ! त्वं साम्यतः–समभावतः एकं क्षणं विश्वजन्तुषु मैत्रीं भजसि तदा त्वमत्र–इह लोके परत्र–परलोके परमम्–उत्कृष्टं तत्सुखमश्नुषे–प्राप्नोषि यत्सुखं जातु–कदाचिदनन्तभवभ्रमिदशायां नाभूत्–न जातमिति । अथवा हे आत्मन् ! यदि त्वं मानसस्य–मनसः सम्बन्धिनीं, ननु केवलां कायवाङ्मयीं, मैत्रीं भजसीति व्याख्या ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ साम्याश्रयणे जीवः कीदृक् स्यादित्यत आह–यस्य कोऽपि जनो न मित्रमास्ते । आस्ते इति सर्वत्र योज्यम् । नच कोऽपि शत्रुः ।

कश्चन नास्ते, चशब्दः पुनरर्थे अपिशब्दः समुच्चये, यस्य च चेतः—चित्तमिन्द्रियार्थेषु—शब्दादिषु विषयेषु न रमेत—न क्रीडति, यस्य च चेतः कषायमुक्तं स पुरुषः परमो योगीत्युच्यते ॥ ९ ॥

ननु समता केन समाचरणेन समायाति ?, कानि वा समताऽङ्गानीति दर्शयन्नाह—

भजस्व मैत्रीं जगदङ्गिराशिषु, प्रमोदमात्मन् ! गुणिषु त्वशेषतः ।
भवार्त्तिदीनेषु कृपारसं सदाऽप्युदासवृत्तिं खलु निर्गुणेष्वपि ॥ १० ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! त्वं जगदङ्गिराशिषु—सर्वजगज्जन्तुसमूहेषु मैत्रीम्—परहितचिन्तनरूपां भजस्व—प्रतिपद्यस्व, तु पुनः अशेषतः सर्वेषु गुणिषु—गुणवत्सु जनेषु प्रमोदम्—संतोषं भजस्व, तथाऽशेषेषु भवार्त्तिदीनेषु—संसारपीडापीडितेषु जनेषु कृपारसम्—कारुण्यं सदाऽपि—सर्वकालमपि भजस्व, तथा निर्गुणेष्वपि—गुणरहितेष्वपि जनेषु खलु—निश्चितमुदासवृत्तिम्—माध्यस्थ्यं भजस्वेति ॥ १० ॥

कश्चन निजः—स्वः परो वा—अप्यन्यः । तथा यस्य चेतः कषायैः—क्रोधमानमायालोभैर्मुक्तं सदिन्द्रियार्थेषु—शब्दरूपगन्धरसस्पर्शेषु न रमेत—नासक्तं भवेत् स पुमान् परम—उत्कृष्टो योगी—अष्टाङ्गयोगवान् ॥ ९ ॥

रत्न०—अथ जीवस्य साम्यागमे कारणान्याह—हे आत्मन् ! जगतामङ्गिनस्तेषां राशिषु—समूहेषु वक्ष्यमाणस्वरूपां मैत्रीं भजस्व । तथा गुणिषु—ज्ञानदर्शनचारित्रादिगुणवत्सु प्रमोदं—हर्षं भजस्व, गुणिनो जनान् दृष्ट्वा हर्षं प्राप्नुहीत्यर्थः । अथवा अग्रेतनकाव्ये वक्ष्यमाणलक्षणं प्रमोदं

नन्वनंतरमुक्तानि समताऽङ्गानि मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि किंस्वरूपाणि भवन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—

मैत्र्यादिस्वरूपं चैवम्–मैत्री परस्मिन् हितधीः समग्रे, भवेत्प्रमोदो गुणिपक्षपातः ॥
कृपा भवार्त्ते प्रतिकर्तुमीहोपेक्षा च माध्यस्थ्यमवार्यदोषे ॥ ११ ॥ तथा चोक्तम् ।

धनवि०—मैत्र्यादिस्वरूपं चैवं–एवं प्रकारेण ज्ञेयमित्यर्थः । मैत्रीति, समग्रे–सकले परस्मिन्–अन्यस्मिन् हितधीः–हितबुद्धिः मैत्री समताङ्गं भवेत्, तथा गुणिपक्षपातो–गुणवज्जनप्रशंसने क्रियमाणे हर्षप्रकर्षः प्रमोद इति समताङ्गं भवेत्, तथा भवार्ते–सांसारिकदुःखपीडिते जने प्रतिकर्तुम्–प्रतीकारं कर्तुमीहा–वाञ्छा कृपा–कारुण्यं समताङ्गं भवेत्, तथाऽवार्यदोषे–अनिवारणीयापगुणे क्रूरकर्मणि जने उपेक्षा–औदासीन्यं माध्यस्थ्यं समताङ्गं भवेत् ॥ ११ ॥

भजस्वेत्यपि । कुतः ?–अशेषतः–समस्तप्रकारेण, मनसा वचसा कायेनेत्यर्थः । अथवा अशेषतः–अशेषेषु, तसिप्रत्यये सप्तम्यन्तं पदं । तथा भवस्य–संसारस्यार्त्तिः–पीडा तया दीनेषु कृपारसं भजस्व, भवार्त्तेः प्रतिकर्तुमीहालक्षणमित्यर्थः । खलु–निश्चितं निर्गुणेष्वपि–गुणरहितेष्वपि पुंस्सु सदाऽप्युदासवृत्तिं भजस्वेत्यन्वयलेशः ॥ १० ॥

रत्न०—अथ मैत्र्यादिस्वरूमाहप—समग्रे–समस्ते परस्मिन्–आत्मव्यतिरिक्ते जने या हिता चासौ धीश्च सा हितधीः–हितबुद्धिः सा मैत्री भवेत् । तथा यो गुणानां–'धर्मग्रहणे धर्मिग्रहण'मितिन्यायाद्गुणिनां पक्षपातः स प्रमोदो भवेत् । तथा या भवस्यार्त्तेः–संसारस्य चिंतायाः प्रतिकर्त्तुमीहा–वाञ्छा सा कृपा भवेत्, असौ पापं कृत्वा मा संसारगहने पतत्विसेनं धर्मोपदेशेन पापान्निवर्त्तयामीति वांछा कृपेत्यर्थः, यथा वीरस्वामिनः

अनन्तरोक्तेऽर्थे पूर्वाचार्यश्रीहरिभद्रसूरिसम्मतिं दर्शयति—तथा चोक्तमिति स्पष्टं, तदेव दर्शयति—

परहितचिन्ता मैत्री परदुःखविनाशिनी तथा करुणा। परसुखतुष्टिर्मुदिता परदोषोपेक्षणमुपेक्षा॥१२॥ इतितुर्यषोडशके

धनवि०—'परहितचिन्ता' परेषाम्—आत्मव्यतिरिक्तानां हितचिन्तनं मैत्रीत्युच्यते, तथा—पुनरर्थे, परदुःखविनाशिनी परेषां दुःखप्रध्वंसिनी चिन्ता—वाञ्छा वा करुणेति, परसुखतुष्टिः—परेषां सुखे सति सन्तोषो मुदितेति, परदोषोपेक्षणं—परदोषे दृष्टे सत्युपेक्षण-मुपेक्षेति, अत्र विशेषव्याख्यानं श्रीहरिभद्रसूरिविरचिततुर्यषोडशकवृत्तितोऽवसेयम् ॥ १२ ॥ इदं कुत्रोक्तमित्याकाङ्क्षायामाह—तुर्यषोडशके ॥ इति ॥ पुनर्ग्रन्थान्तरसंमतिं दर्शयन्नाह—

तथा—**मा कार्षीत्कोऽपि पापानि, मा च भूत्कोऽपि दुःखितः। मुच्यतां जगदप्येषा, मतिर्मैत्री निगद्यते ॥ १३ ॥**

अपास्ताशेषदोषाणां, वस्तुतत्त्वावलोकिनाम्। गुणेषु पक्षपातो यः, स प्रमोदः प्रकीर्त्तितः ॥ १४ ॥

दीनेष्वार्त्तेषु भीतेषु, याचमानेषु जीवितम्। प्रतीकारपरा बुद्धिः, कारुण्यमभिधीयते ॥ १५ ॥

शूलपाणियक्षं प्रति कौशिकं च सर्पं प्रति। च पुनरवार्यश्चासौ दोषश्चावार्यदोषस्तस्मिन् यन्माध्यस्थ्यं—रागद्वेषयोरचिन्तनं सा उपेक्षा भवेत्। अत्रापि धर्मग्रहणे धर्मिग्रहणाद्दोषवति पुरुषे इति ज्ञेयम्। क्वचिदादर्शे गुणीति दृश्यते, तदा तु न्यायस्य प्रयोजनं नास्ति। तथा अवार्या दोषा यस्य स तस्मिन्पुंसि, इति व्याख्यायामत्रापि न्यायस्य प्रयोजनं नास्तीति ॥ ११ ॥

क्रूरकर्मसु निःशङ्कं, देवतागुरुनिंदिषु। आत्मशंसिषु योपेक्षा, तन्माध्यस्थ्यमुदीरितम् ॥१६॥ इति श्रीयोगशास्त्रे ॥

धनवि०—मा कार्षीदित्यादिश्लोकचतुष्टयं योगशास्त्रगतं, तेन तद्व्याख्यानमपि योगशास्त्रवृत्तितोऽवसेयं, ग्रन्थविस्तरभयान्नेह प्रतन्यते । नन्वेतच्छ्लोकचतुष्टयं कुत्रोक्तमित्याकाङ्क्षायामाह—इति **श्रीयोगशास्त्र** इति स्पष्टं । ननु समतायाः किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह—

चेतनेतरगतेष्वखिलेषु, स्पर्शरूपरवगन्धरसेषु। साम्यमेष्यति यदा तव चेतः, पाणिगं शिवसुखं हि तदाऽऽत्मन्!१७

धनवि०—चेतनेति, **चेतनाश्च**—चेतनावन्तः स्त्रीसर्पादयः अचेतनाश्च—काञ्चनकण्टकादयस्तद्गतेषु—तदन्तर्वर्तिषु **अखिलेषु**—सर्वेष्विष्टानिष्टेषु **स्पर्शरूपरवगंधरसेषु**—स्पर्शाश्च कोमलत्वकर्कशत्वादयो रूपाणि च गौरत्वश्यामत्वादीनि रवाश्च सुस्वरत्वदुःस्वरत्वादयो गन्धाश्च सुरभित्वदुरभित्वादयो रसाश्च मधुरत्वकटुकत्वादयस्तेषु हे **आत्मन्! तव चित्तं साम्यं**—रागद्वेषराहित्यस्वरूपं **यदैष्यति**—यास्यति **तदा हि**—निश्चितं **शिवसुखं**—मोक्षसुखं **पाणिगं**—हस्तप्राप्तं भवतीति ॥ १७ ॥

रत्न०—तथा चोक्तं तुर्यषोडशके । तथाच योगशास्त्रेऽपि "परहितचिन्ता मैत्री"ति सुगमत्वान्न व्याख्यायते । "मा कार्षीदि"त्यादिश्लोकचतुष्टयं योगशास्त्रवृत्तौ व्याख्यातत्वाद्विस्तरभयाच्च न प्रतन्यत इति ॥ १६ ॥

रत्न०—अथ साम्याश्रयणे सुप्रापशाश्वतसुखेनात्मानं लोभयन्नाह—**चेतने०**, हे आत्मन्! स्पर्शरूपरवगन्धरसेषु इन्द्रियार्थेषु यदा तव चेतः—चित्तं साम्यं प्रत्येष्यति, प्राप्स्यतीत्यर्थः, किंलक्षणेषु ?—चेतना ललनामुखकोकिलवनाखण्डकस्तूरीमृगनाभिमदपशुमांसादयस्तेषु गताः इतरे—अचेतनास्त्वर्कतूलताद्दग्मयूरपिच्छचन्द्रकघुसृणकर्पूरवीणावेणुशर्करामध्वादयस्तेषु गताः स्पर्शरूपरवगन्धरसास्तेषु, किंलक्षणेषु—अखिलेषु तदा शिवस्य—मोक्षस्य सुखं पाणिगं—हस्तगतं वर्त्तत इति ॥ १७ ॥

ननु समताऽऽत्मशिक्षापूर्विका भवतीति कथमात्मा शिक्षणीय इत्याकाङ्क्षायामाह—

के गुणास्तव ? यतः स्तुतिमिच्छस्यद्भुतं किमकृथा ? मदवान् यत् ।
कैर्गता नरकभीः सुकृतैस्ते ?, किं जितः पितृपतिर्यदचिन्तः ? ॥ १८ ॥

धनवि०—जम्बूस्वाम्यादीनामिव तव तपःशीलादयः **के गुणाः सन्ति यतो**—येभ्यो गुणेभ्यस्त्वं **स्तुतिं**—गीतगानादिना श्लाघामिच्छसि, पुनस्त्वं विष्णुकुमारवज्रस्वाम्यादिवत्सङ्घसाहाय्यकरणादिकं स्थूलभद्रादिवत्कोशागृहस्थितावप्यखण्डशीलपालनादिकं वा **अद्भुतम्**—आश्चर्यकारि **किमकृथा**—अकार्षीर्यद्—यस्मात्त्वं **मदवान्**—जात्यादिना सर्वोत्कृष्टोऽहं मत्तोऽन्येऽपकृष्टा इत्यहङ्कारवान् वर्त्तसे; पुनस्ते—तव **कैस्तपश्चरणादिभिर्देशविरतिप्रतिष्ठातीर्थयात्रादानादिभिः सुकृतैर्नरकभीः**—नरकगतिभीर्विगता; पुनस्त्वया किमिति प्रश्ने **पितृपतिः**—यमो **जितः**—पराजयं प्रापितो **यद्**—यस्मात्त्वम**चिन्तः**—पुण्यं विना परभवे किं करिष्यामीति चिन्तारहितोऽसीति ॥ १८ ॥

रत्न०—अथात्मनः स्तुतीच्छामदादिनिवारणमाह—**'के गुणाः'**—हे आत्मन् ! तव के गुणाः—औदार्यधैर्यगाम्भीर्यदानशीलतपउपशमादयः सन्ति यतः कारणात् त्वं स्तुतिमिच्छसि—वाञ्छसि, तथा त्वमद्भुतं कार्यं यतिजनापेक्षया राजप्रतिबोधतादृग्महर्द्धिकप्रतिबोधसर्वशास्त्रपारीणताविकृष्टतपःकरणतादृग्जिनप्रवचनोन्नतिकरणोपदेशादिकं श्राद्धापेक्षया पतत्प्रासादोद्धरणबिम्बप्रतिष्ठानवीनप्रासादनिर्माणसंघपतितिलकधरणजिनशासनोन्नतिकरणप्रभृतिकं किमकृथाः—अकरोः यत्त्वं मदवानसि, तथा ते—तव कैः सुकृतैः—महत्तपःकरणालोचनाग्रहणदानमुख्यैः कारणभूतैर्नरकस्य भीः—भयं गता, तथा त्वं न विद्यते चिंता मरणादिका यस्य सः अचिन्तोऽसि तत्किं पितृपतिः—यमो जितः इति काकूक्त्याऽऽत्मानं प्रति प्रश्नः ॥ १८ ॥

नन्वनन्तरोपदिष्टेन स्वस्तुत्यभिलाषाभावेन साम्ये कृते को गुण इत्याशङ्कायां वेत्तृत्वलक्षणगुणमाह—

गुणस्तवैर्यो गुणिनां परेषामाक्रोशनिन्दादिभिरात्मनश्च ।
मनः समं शीलति मोदते वा, खिद्येत च व्यत्ययतः स वेत्ता ॥ १९ ॥

धनवि०—यः पुमान् परेषाम्—आत्मव्यतिरिक्तानां **गुणिनां**—गुणवतां जनानां **गुणस्तवैः**—दानज्ञानादिगुणस्तुतिभिः च पुनरात्मनः—स्वस्य **आक्रोशनिन्दादिभिः**—गालिप्रदानदोषोद्भावनप्रमुखैर्**मनः**—चित्तं **समं**—रागद्वेषरहितं **शीलति**—करोति, **वा**—अथवा परेषां गुणिनां गुणस्तवैरात्मनश्चाक्रोशनिन्दादिभिर्**मोदते**—हृष्यति, **च** पुनः परेषां गुणिनामाक्रोशनिन्दादिभिः स्वस्य च गुणस्तवैरिति **व्यत्ययतो**—विपर्यासतः **खिद्येत**—खेदं प्राप्नुयात् स पुमान् **वेत्ता**—ज्ञाता भवतीति ॥ १९ ॥

रत्न०—अथात्मनः शान्तरसकारणं वेत्तृत्वं तेन तदाह—**गुणस्तवैः०**—स आत्मा वेत्ता—विदुरो भवति । सः कः?—यः परकृतैः परेषां गुणिनां गुणस्तवैः—गुणस्तुतिभिः च पुनरात्मनः—स्वस्य परकृतैराक्रोशनिन्दादिभिः कारणैर्मनः प्रतिसमयं तुल्यं शीलति—रक्षति, अमर्षणो न भवतीत्यर्थः । वा—अथवा मोदते एते गुणिनस्तत एतेषां गुणस्तवा न्याय्याः, अहं चागुण्यस्मि तेनाक्रोशनिन्दादिकरणमेव युक्तं इति चित्ताह्लादवान् भवतीत्यर्थः । तथा च पुनरर्थे आत्मनो गुणस्तवैः परेषां गुणिनामाक्रोशनिन्दादिभिरिति व्यत्ययतो—विपर्यासतः खिद्येत—खेदं गच्छेद् अहो मूढोऽसौ स्वार्थनिष्ठः परेषां गुणिनामाक्रोशनिन्दादीनि ममागुणिनो गुणस्तुतीर्विधाय मां सन्तुष्टं करोतीति, अत एव यथार्थविद्वेत्त्यर्थः ॥ १९ ॥

शत्रुप्रभृत्य-ज्ञानं

ननु परेषु साक्षादहितं समाचरत्सु कथं समताऽनन्तरोक्ता समाचरणीयेत्याशङ्काकुलान् शिष्यान् प्रति गुरुराह—

हिताहिते स्वं न परं च जन्तो ! ।

न वेत्सि शत्रून् सुहृदश्च नैव, ॥ २० ॥

दुःखं द्विषन् वाञ्छसि शर्म चैतन्निदानमूढः कथमाप्स्यसीष्टम् ?

धनवि०—हे जन्तो—हे प्राणिन्! त्वं शत्रून्—वैरिणो न वेत्सि—न जानासि, च पुनः सुहृदो—मित्राणि नैव वेत्सि, पुनस्त्वं 'हिताहिते' हितं च—आयतिसुखदायि अहितं च—आयतिदुःखदायि ते न वेत्सि, पुनः स्वं—स्वकीयं परं च—परकीयं न वेत्सि, एवं सत्यपि च त्वं दुःखं—प्रतिकूलवेदनीयं द्विषन्—द्वेषविषयीकुर्वन् शर्म—सुखं वांछसि, एतन्निदानमूढः—एतयोः सुखदुःखयोर्निदानं—कारणं हेयोपादेयवस्तुपरिज्ञानं तत्र मूढः—अज्ञानोपहतः कथं—केन प्रकारेणेष्टमाप्स्यसि—लप्स्यसे इति ?, यत इष्टोपायज्ञो हीष्टं साधयति, न ह्युपायाज्ञाने उपेयसिद्धिरिति ॥ २० ॥

रत्न०—अथायथार्थज्ञानेनावेत्तारमाह—न वेत्सि शत्रून्०—हे जंतो! त्वं रागद्वेषक्रोधमानमायालोभादीन् शत्रून् वेत्सि—न जानासि, न वेत्सीति सर्वत्र योज्यं, च पुनरुपशमविवेकसंवरादीन् सुहृदो—मित्राणि नैव, तथा हितं च अहितं च हिताहिते, डमरुकमणिन्यायेन नैवेत्यत्रापि योज्यं, तथा ज्ञानदर्शनचारित्रादि प्रति स्वम्—आत्मीयं न, च पुनः प्राणातिपाताद्यष्टादश पापस्थानानि परम्—आत्मनोऽन्यं नेति । तथा चारित्रादिजनितं दुःखं प्रति द्विषन्—द्वेषं कुर्वन्नसि, च पुनरैहिकं पारत्रिकं च—स्वर्गादिजनितं शर्म—सुखं वाञ्छसि, परमेतस्य शर्मणो निदानं—कारणं देशविरतिसर्वविरत्यादिकष्टं तत्र मूढः—अज्ञानवान् सन् त्वमिष्टं—वाञ्छितं शर्म कथमाप्स्यसि ?, काकूक्त्याऽऽत्मानं प्रति प्रश्नः, अपितु न प्राप्स्यतीति सूचाऽपि ॥ २० ॥

ननु पूर्वपद्योक्ता निदानमूढता कथं भवतीत्याकाङ्क्षायां तामेव दर्शयन्नुपदिशति—

कृती हि सर्वं परिणामरम्यं, विचार्य गृह्णाति चिरस्थितीह ।
भवान्तरेऽनन्तसुखाप्तये तदात्मन् ! किमाचारमिमं जहासि ? ॥ २१ ॥

धनवि०—हि यत इह—संसारे **कृती**—पण्डितः **सर्वं** स्वीकार्यं वस्तु **विचार्य**—पौर्वापर्येणालोच्य **परिणामरम्यम्**—आयतिसुन्दरं **चिरस्थिति** च—चिरकालावस्थायि **गृह्णाति**—स्वीकरोति, **तत्**—तस्माद्धे **आत्मन् ! भवान्तरे**—परभवेऽनन्तसुखाप्तये य आचारो भवति तमिमम**आचारं** पञ्चविधाचाररूपमप्रमत्ततया समाचरणेनार्थाद्भगवता प्रकाशितं कथं—केन कारणेन **जहासि ?**, त्यजसीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ समताविध्वंसकानां रागद्वेषादीनां वैरित्वमुपदिशति—

निजः परो वेति कृतो विभागो, रागादिभिस्ते त्वरयस्तवात्मन् ! ।
चतुर्गतिक्लेशविधानतस्तत्, प्रमाणयन्नस्यरिनिर्मितं किम् ? ॥ २२ ॥

रत्न०—अथ वेत्तृत्वफलमाह । हि—निश्चितं कृती—विद्वान् इह लोके यत् परिणामेन—परिपाकेन रम्यं—मनोरमं तथा चिरं स्थितिर्यस्य तत् चिरस्थिति, एवंविधं सर्वं वस्तु विचार्य गृह्णाति तद्भवान्तरे—अन्यस्मिन् भवेऽनन्तसुखाप्तये—अगणितसुखप्राप्तये इत्यर्थः भवति तत्—तस्माद्धेतोः हे आत्मन् ! इममाचारं किं जहासि ?, अपि तु मा जहाहि, मा त्यजेत्युपदेशः ॥ २१ ॥

रत्न०—अथ स्वपरविभागे हेतुमाह—**निजः परो** वेति०, हे आत्मन् ! अयं निजः—कलत्रादिजनो वा पुनरयं परो—द्विषदादिरिति विभागो—

निजत्वाभावः

धनवि०—हे आत्मन्नयं जनो निजः—स्वकीयः अयं परः—परकीय इत्ययं विभागो—भेदव्यवहारो रागादिभिः—रागद्वेषकामक्रोध-मदमत्सरैः कृतो—निष्पादितोऽस्ति, ते तु—रागादयश्चतुर्गतिक्लेशविधानतस्तवारयो—वैरिणः सन्ति; तत्—तस्मादरिनिर्मितं—वैरि-विलसितं स्वपरविभागं किं प्रमाणयन्नसि ?, किं सत्यतया मन्यसे ? इत्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वनंतरं समतोपयोगी निजपरविभागाभावः कर्तव्य उपदिष्टः, स कथं भवतीत्याकांक्षायां (निजपरत्वाभावं) दर्शयन्नुपदिशति—

अनादिरात्मा न निजः परो वा, कस्यापि कश्चिन्न रिपुः सुहृद्वा ।
स्थिरा न देहाकृतयोऽणवश्च, तथापि साम्यं किमुपैषि नैषु ? ॥ २३ ॥

धनवि०—आत्मा—जीवोऽनादिः—आदिरहितो वर्त्तते नित्यत्वेन सदा वर्त्तमानत्वात्, च पुनः कस्याप्यात्मनः कश्चिदात्मा न—नैव स्वकीयः—सर्वथा निजः स्वकीयः परश्च—अस्वकीयो भवति, अत्र निजत्वपरत्वाभावोऽनन्तशो भिन्नभिन्नजातीयरूपेणास्वकीयत्वेन मातापित्रा-

---

भेदो रागादिभिः षडन्तरारिवर्गैः कृतोऽस्ति, तुरिति विशेषे, ते रागादयस्तवारयः सन्ति। कुतः ?—चतसृणां मनुष्यतिर्यग्देवनरकगतीनां यत्क्लेशविधानं तस्मात्, तत्—तस्मात्कारणादरिनिर्म्मितं स्वपरादिविभागं किं प्रमाणयन्नसि ?—प्रमाणीकुर्वन्नसि, अपि तु मा प्रमाणयेत्यर्थः ॥ २२ ॥

रत्न०—अथ सर्ववस्तुनामनित्यत्वज्ञापनेन साम्ये प्रेरयन्नाह—**अनादिरिति**, आत्मा न विद्यते आदिरस्य सः अनादिर्वर्त्तते, यद्यात्मन आदिर्भवेत् तदा कश्चित्कर्त्ता विलोक्यते, किंचिच्च समवायि कारणं द्रव्यं विलोक्यते, ते द्वे अपि न स्तः तेनात्माऽनादिः, प्रयोगश्च—आत्मा अनादिरनिर्म्मितत्वात्, यद्यदनिर्मितं तत्तदनादिर्यथा व्योमेत्यन्वयव्याप्तिः, यदनादि न भवति तदनिर्मितं न भवति, यथा घट इति व्यतिरेकव्याप्तिः,

दिरूपेण शत्रुत्वेन च जातत्वात्; च पुनः कस्याप्यात्मनः कश्चिदात्मा सर्वथा **न रिपुः**—वैरी **सुहृद्वा**—मित्रं भवति, अत्र सर्वथा शत्रुत्वाभावो मित्रत्वाभावश्चानन्तशः शत्रुत्वेन मित्रत्वेन च सर्वेषां जीवानां सर्वेषु जातपूर्वत्वात्, यदुक्तमुत्तराध्ययने "न सा जाई न सा जोणी, न तं ठाणं न तं कुलं। न जाया न मुया जत्थ, सव्वे जीवा अणंतसो" ॥ १ ॥[1] तथा भगवत्यादिष्वपि [द्वादशे शतके सप्तमोद्देशके] "अयन्नं भंते! जीवे सव्वजीवाणं माइत्ताए भाइत्ताए भगिणित्ताए भज्जत्ताए पुत्तत्ताए धूयत्ताए सुण्हत्ताए उववण्णपुव्वे ?, हंता गोयमा! जाव अणंतखुत्तो" इत्यादि एवं "मित्तत्ताए अरियत्ताए दासत्ताए" इत्याद्यपि; च पुनः कस्यापि देहिनो **देहाकृतयः**—शरीराकारा **अणवः**—परमाणवो **न स्थिराः**, तत्र देहाकाराणां परमाणूनामस्थिरत्वं मृत्तिकावालुकाधान्यकणरसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रादिनानारूपत्वेन जायमानत्वात्; **तथाऽपि**—एवं सत्यप्येषु—निजपरवैरिसुहृच्छरीरेषु **साम्यं**—समतां **किं नोपैषि**—प्राप्नोषीत्यर्थः ? ॥ २३ ॥

इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्माऽनादिः साधितः, अत्रार्थे बहु वक्तव्यं परं ग्रन्थगौरवभयान्न प्रतन्यते। अथ प्रस्तुतं, तेन कश्चिदात्मा कस्यापि निजः—स्वो नास्ति, वा—अथवा परः—अन्योऽस्वजनो नास्ति, स्वपरव्यवहारौ सादित्वे भवतः। तथा कश्चित्कस्यापि रिपुः, वा—अथवा सुहृद्—मित्रं नास्ति, रिपुमित्रव्यवहारावपि सादित्वे भवतः, तथा देहाकृतयः—शरीराकाराः स्थिरा न भवन्ति, क्षणक्षयित्वात्, तथा अणवः—परमाणवः स्थिरा न भवन्ति, क्षणेन सुरभिदुरभितया परिणमनशीलत्वात्, तथापि हे आत्मन्! एषु देहाकृत्यणुषु साम्यं—समत्वं रागद्वेषराहित्यलक्षणं कि न त्वमुपैषि—प्राप्नोषि ?, अपि तु साम्यं भजेत्यर्थः, तथा देहाः—शरीराण्याकृतयो येषान्ते देहाकृत्यणवः, देहत्वेन परिणताः परमाणव इत्यर्थः, इति विशेषणविशेष्यतयाऽपि व्याख्येयं ॥ २३ ॥

---

१ न सा जातिर्न सा योनिर्न तत्स्थानं न तत्कुलम्। न जाता न मृता यत्र सर्वे जीवा अनन्तशः ॥

लेप्यसमानता

नन्वनंतरं समतोक्ता, सा सुखदायकेषु स्नेहस्थानकेषु मातापितृपुत्रकलत्रेषु कथं भवतीत्याशंकायामुपदिशति—

यथा विदां लेप्यमया न तत्त्वात्, सुखाय मातापितृपुत्रदाराः ।
तथा परेऽपीह विशीर्णतत्तदाकारमेतद्धि समं समग्रम् ॥ २४ ॥

धनवि०—**यथा**—येन प्रकारेण विदन्ति—जानन्तीति क्विप्प्रत्यये विदस्तेषां **विदां**—पण्डितानां **लेप्यमयाः**—चित्रकृता निर्मिता **मातापितृपुत्रदारा**—जननीजनकतनयकलत्राणि **तत्त्वतः**— परमार्थतः **सुखाय न** भवन्ति, अत्र च मातरश्च पितरश्च पुत्राश्च दाराश्च 'आ द्वन्द्वे' (३–२–३९) इत्यनेन मातापितृ इति साधु, **तथा**—तेन प्रकारेणेह—संसारे **परेऽपि**—प्रत्यक्षेण दृश्यमाना अपि मातापितृपुत्रदारास्तत्त्वतः सुखाय न भवन्तीति, अत्र कियत्कालीनसुखस्येन्द्रजालिककृतनयनसुखस्येवापरमार्थिकत्वात्तत्त्वतोऽपरमार्थिकत्वम्; अत्र कियत्कालीनतामेव दर्शयति—**हि**—यतः **विशीर्णतत्तदाकारं**—विनष्टमातापितृपुत्रकलत्राद्याकार**मेतत्समग्रं**—लेप्यमयमलेप्यमयं च दृश्यमानं सर्वं **समं**—सुखकारित्वाभावेन सदृशं भवतीति; भावार्थस्तु लेप्यमयाः प्रत्यक्षेण दृश्यमानाश्च मातापितृपुत्रदारा अविनष्टाः सन्तो नेत्रादिसुखाय भवन्ति विनष्टाश्च न भवन्तीत्येषां साम्यमिति ॥ २४ ॥

रत्न०—पुनरनित्यत्वमेव द्रढयति—**यथा विदा**मिति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! यथा विदां—पण्डितानां लेप्यमया—लेप्यनिर्म्मिता मातापितृपुत्रदारास्तत्त्वात्—तत्त्वतः परमार्थतः सुखाय न भवन्ति तथा परेऽपि—लेप्यमयेभ्योऽन्येऽपीह—जगति मातापितृपुत्रदाराः सुखाय न भवन्ति । हि—यस्मात्कारणाद्विशीर्णो—विनष्टः स स आकारो यस्य तद्विशीर्णतत्तदाकारमेतत्समग्रं वस्तु तुल्यमिति ॥ २४ ॥

अत्रैवं सत्यपि संसाररूपे समतां विरला एव जना जानन्तीति दर्शयन्नाह—

जानन्ति कामान्निखिलाः १ ससंज्ञा, अर्थं २ नराः कर्म च ३ केऽपि धर्मम् ४ ।
जैनं च केचि ५ द्गुरुदेवशुद्धं, केचि ६ च्छिवं केऽपि च ७ केऽपि साम्यम् ८ ॥ २५ ॥

धनवि०—निखिलाः—सर्वे संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च प्राणिनः कामान्—पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् कामगुणान्—शब्दादिविषयान् जानन्ति—विदन्ति, ननु सर्वप्राणिनां शब्दादिग्रहणं कथमितिचेत्, न, एकेन्द्रियादिष्वनुत्तरवैमानिकदेवपर्यवसानेषु संज्ञ्यसंज्ञिजीवेषु शब्दादिज्ञानयोग्यतायाः विद्यमानत्वात्, तत्रैकेन्द्रियेषु शब्दादिविषयग्रहश्च स्वसिद्धान्तोक्तो यथा—"पञ्चिंदिओ [१]उ बउलो नरो व्व सवविसयउवलंभा । तहवि न भण्णइ पञ्चिंदिउत्ति बज्झिन्दियाभावा ॥ १ ॥ इति श्रीजीवाभिगमवृत्तौ, एवं लौकिकशास्त्रोक्तोऽपि यथा—पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः, शोकं जहाति बकुलो मधुसीधुसिक्तः । आलिङ्गितः कुरबकः कुरुते विकासमालोकितस्तिलक उत्क-

रत्न०—अथ साम्यभाजामल्पत्वमाह—**जानन्ति कामानिति,** व्याख्या—निखिलाः ससंज्ञा—संज्ञावन्तो जीवाः स्त्रीसम्भोगादिलक्षणान् कामान् जानन्ति, जानन्तीति सर्वत्र योज्यं १ अर्थं—द्रव्यं जानन्ति द्रव्योपार्जने तत्पराः सन्तीत्यर्थः । नराणामेवार्थेनोदरम्भरित्वाद्, देवानां नारकाणां चार्थेन प्रयोजनाभावात् तिरश्चामपि नराणां पारवश्यादर्थेन प्रयोजनाभावात् २ केऽपि च कर्म जानन्ति, कर्मवादिन एव सन्तीत्यर्थः, अथवा कर्म—स्वोदरभरणार्थं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं जानन्ति ३ केऽपि धर्मं, सामान्यतो वयं धर्मं कुर्म इति पूत्कुर्वन्तीत्यर्थः ४ केचिज्जैनवेषधारिणो जैनं धर्मं—वयं जैना जैनं

१ पञ्चिन्द्रियस्तु बकुलो नर इव सर्वविषयोपलम्भात् । तथापि न भण्यते पञ्चिन्द्रिय इति बाह्येन्द्रियाभावात् ॥

साम्यभाजां विरलता

लिको विभाति ॥ १ ॥ एवमन्यत्र क्वचिदागमगम्यः क्वचित्प्रत्यक्षसिद्धश्च शब्दादिविषयग्रहसद्भाव इति, च पुनः संज्ञ्यसंज्ञिषु प्राणिषु ससंज्ञाः–संज्ञिनः प्राणिनोऽर्थं–द्वितीयपुरुषार्थं धनं जानन्ति, अत्र प्राय इति गम्यं, एकेन्द्रियादिष्वप्यसंज्ञिष्वप्यव्यक्तलोभसंज्ञायाः सिद्धान्ते भणनात्, लोकेऽपि सप्ररोहबिल्वपलाशप्रपुन्नाटादिषु सद्रव्यताव्यवहारदर्शनाच्च न विरोधः, सर्वेषु संज्ञिषु तु मूषकभुजगादिषु प्रायो धनस्थानज्ञानस्य लोके शास्त्रे च श्रूयमाणत्वात्; च पुनः संज्ञिष्वपि केऽपि नराः कर्म–कृषिवाणिज्यादिव्यापारं जानन्ति, कृषिवाणिज्यादिव्यापारज्ञानयोग्यताया मनुष्येष्वेव विद्यमानत्वात्, च पुनर्मनुष्येष्वपि केऽपि प्राणिनो धर्मम्–दानादिकं जानन्ति; दानाद्यन्तरायापाये केषुचिन्मनुष्येषु दानादिधर्मं करोमीति ज्ञानस्य विद्यमानत्वात्, पुनर्धर्मज्ञमनुष्येष्वपि जैनं धर्मं–देशविरतिसर्वविरत्यादिरूपं केचिन्मनुष्या जानन्ति, मिथ्यात्वमलिनीकृतधर्मज्ञेष्वपि केषुचिदेव मनुष्येषु देशविरतिसर्वविरत्यादिप्रतिपत्तिं करोमीति ज्ञानस्य विद्यमानत्वात्; पुनर्जैनधर्मज्ञेष्वपि निन्हवत्वादिवर्जिताः केचिन्मनुष्या गुरुदेवशुद्धं जैनं धर्मं जानन्ति, अत्र देवाश्च रागद्वेषविजेतारो, गुरवश्च पञ्चेन्द्रियसंवरणनवविधब्रह्मचर्यगुप्त्यादिषट्त्रिंशद्गुणविराजमानास्तैः शुद्धं–निर्दोषं, केषुचिदेव जैनधर्मज्ञमनुष्येषु देवगुरुशुद्धं पञ्चविधमिथ्यात्वापगमे सम्यक्त्वालंकृतं जैनं धर्मं करोमीति ज्ञानस्य जायमानत्वात्; पुनस्तेषां मध्ये केऽपि मनुष्याः शिवं–मोक्षं जानन्ति, सम्यक्त्वसहितजैनधर्मज्ञेष्वपि केषुचिदेव संसारनिर्विण्णचित्तेषु प्राणिषु मोक्षं प्राप्नोमीति ज्ञानस्य जायमानत्वात्, तेष्वपि केऽपि प्राणिनः साम्यं जानन्ति, यत इह मुमुक्षवो भूयांसः सन्ति तेष्वप्यासन्नसिद्धिकानामेव समतां श्रयेऽहमिति ज्ञानस्य जायमानत्वात्; अत्र चशब्दः समुच्चयार्थः सर्वत्र योज्य इति; भावार्थस्तु समताया ज्ञातारः स्वल्पा एव सन्तीति ॥ २५ ॥

धर्मं कुर्वे इति ५ केचिद्गुरुदेवाभ्यां शुद्धं जैनं धर्मं जानन्ति, गुरुः सदाचारवान् शुद्धप्ररूपकश्चेति, देवोऽष्टादशदोषरहितोऽर्हन्नेवेति ६ तथा

अथ समताप्रतिबन्धकं स्नेहं निरस्यन्नुपदिशति—

स्निह्यंति तावद्धि निजा निजेषु, पश्यन्ति यावन्निजमर्थमेभ्यः ।
इमां भवेऽत्रापि समीक्ष्य रीतिं, स्वार्थे न कः प्रेत्यहिते यतेत ? ॥ २६ ॥

धनवि०—हि यतो निजाः—स्वकीया **निजेषु**—स्वकीयेषु **तावत्**कालं **स्निह्यन्ति**—स्नेहपरा भवन्ति **याव**त्काल**मेभ्यो**—निजेभ्यो **निजं**—स्वकीय**मर्थं**—साध्यं **पश्यंति**, एतदर्थसंवादो वेदेऽपि "न दारपुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति, आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ती"ति; ततः कारणाद**त्रापि**—इह संसारेऽपी**मां** दृश्यमानां **रीतिं**—लोकव्यवस्थां **समीक्ष्य**—दृष्ट्वा **प्रेत्यहिते**—परभवपथ्ये **स्वार्थे**—आत्मकार्ये तपःसंयमसाम्यादौ **कः** पुमान्न **यतेत**—न प्रयत्नं कुर्याद् ?, अपि तु सर्वोऽपि कुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

केचिच्छिवं—मोक्षं, मोक्षपदार्थं तु तेषां मध्ये अल्पीयांस एव विदन्तीत्यर्थः ७ केचित्साम्यं—समभावं रागद्वेषानाकुलितत्वं, मोक्षवित्स्वपि साम्यवेत्तारः अल्पीयांस एवेत्यर्थः इति दिक् ८ ॥ २५ ॥

रत्न०—अथ सर्वेषां स्वार्थनिष्ठत्वं ज्ञापयति—**स्निह्यन्ति तावदिति,** व्याख्या—हि निश्चितं निजाः—स्वकीया निजेषु—स्वकीयेषु कलत्रादिषु तावत्—तावत्कालं स्निह्यन्ति—स्नेहं कुर्वन्ति यावदिति—यावत्कालं निजं—स्वकीयमर्थं—कृत्यमेभ्यः—स्वेभ्यः कलत्रादिभ्यः पश्यन्ति, अत्रापि भवे इमां रीतिं—मर्यादां समीक्ष्य—विचार्य विलोक्य वा प्रेत्य—परभवे हिते—हितकारिणि स्वार्थे—तपःक्रियानुष्ठानादिरूपे को न यतेत ?—न यत्नं कुर्याद्, अपितु दक्षो जनः सर्वोऽपि यतेतेति ॥ २६ ॥

नन्विन्द्रियपञ्चकप्रभवे विषयसुखे स्वाधीने सति किं समतासुखेनेत्याकाङ्क्षायामुपदिशति—

स्वप्नेन्द्रजालादिषु यद्वदाप्तै, रोषश्च तोषश्च मुधा पदार्थैः ।
तथा भवेऽस्मिन् विषयैः समस्तैरेवं विभाव्यात्मलयेऽवधेहि ॥ २७ ॥

धनवि०—यद्वद्-यथा स्वप्नेन्द्रजालादिष्वाप्तैः—प्राप्तैः पदार्थैः—दारिद्र्यादिभिः साम्राज्यादिभिर्वा रोषः—ईर्ष्या च पुनस्तोषः
तुष्टिर्मुधा—निष्फलो भवति, अत्र स्वप्नाश्च—निद्रावस्थाज्ञानविशेषा इन्द्रजालानि च—नाटकविशेषास्ते आदौ येषान्ते तथा तेषु स्वप्नेन्द्रजा-
लादिषु, अत्रादिपदात् मरुमरीचिकादिभ्रमपरिग्रहः; तथा—तद्वद् अस्मिन्ननुभूयमाने भवे—संसारे समस्तैः—सर्वैरिन्द्रियपञ्चकप्रभवैर्विषयैः—
इष्टानिष्टैराप्तैः—प्राप्तैर्मुधा रोषस्तोषश्च कर्त्तव्यो भवति; भावार्थस्तु स्वप्नेन्द्रजालादिना प्राप्तेषु विषयेषु साक्षात्प्राप्तेषु च विषयेषु यावदनु-
भवं सुखदुःखे भवतः, अनुभवोत्तरकालं च स्वप्नेन्द्रजालप्राप्तसाक्षात्प्राप्तयोर्विषययोः सुखदुःखानुभवाभावात् मुधात्वमिति; एवमन-
न्तरोक्तं विभाव्य—विशेषेण चेतसा पर्यालोच्यात्मलये—ममात्मा कथं सुखी भवतीतिध्यानेऽवधेहि—समाधानवान् भवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

रत्न०—अथ रागद्वेषयोर्मुधात्वं दर्शयन्नाह—'**स्वप्नेन्द्रजालादिष्विति**' व्याख्या—यद्वदिति यथा स्वप्ने इन्द्रजालादिषु चाप्तैः—प्राप्तैरशुभशुभैः
पदार्थैः करणभूतैर्यो रोषो—द्वेषस्तोषश्च—रागो मुधा—वृथा, क्षणदृष्टनष्टत्वात्कार्यकरणासमर्थत्वाच्च रोषस्तोषश्च कृतस्तदा किमिति ?; तथाऽस्मिन् भवे
समस्तैर्विषयैः—शब्दरूपगन्धरसस्पर्शलक्षणैः स्वप्नेन्द्रजालादिवत् क्षणदृष्टनष्टैरेवमिति रोषतोषौ मुधा विभाव्य—विचिन्त्य हे आत्मन् ! आत्मलये—
आत्मनि लयः—साम्यं रागद्वेषाभ्यां रहितत्वं तत्रावधेहि—अवधानं कुरु, सावधानो भवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

नन्वात्मीयवस्तुनि ममतापरिहारेण समताखीकारः केन क्रियते इत्याशङ्कायां यमभयेन सर्वत्र ममतां निरस्यन्नुपदिशति—

एष मे जनयिता जननीयं, बन्धवः पुनरिमे स्वजनाश्च। द्रव्यमेतदिति जातममत्वो, नैव पश्यसि कृतान्तवशं स्वम् ॥

धनवि०—एषः प्रत्यक्षेण दृश्यमानो मे—मम जनयिता वर्त्तते, च पुनरियं जननी—मम माता वर्त्तते, च पुनरिमे मम बन्धवो—भ्रातरो वर्तन्ते, च पुनर्मम इमे स्वजनाः—सगोत्रा वर्त्तते, च पुनः ममैतद् द्रव्यम्—धनधान्यादि नवविधपरिग्रहलक्षणं धनं वर्त्तते, इत्यमुना प्रकारेण जातममत्वः—सञ्जातममतापरिणामः स्वम्—आत्मानं कृतान्तवशं—यमायत्तं न पश्यसि—न विलोकयसीत्यन्वयः, भावार्थस्तु "चेतोहरा युवतयः स्वजनोऽनुकूलः, सद्बान्धवाः प्रणयगर्भगिरश्च भृत्याः। गर्जन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरङ्गाः, संमीलने नयनयोर्नहि किञ्चिदस्ति" ॥ १ ॥ इति पद्यभावनया स्पष्ट एव ॥ २८ ॥

ननु धनस्वजनपरिजनेषु सत्सु कुतः कृतान्तवशतेत्याशङ्कायामर्थतो युग्मेनोपदिशति—

नो धनैः परिजनैः स्वजनैर्वा, दैवतैः परिचितैरपि मन्त्रैः।
रक्ष्यतेऽत्र खलु कोऽपि कृतान्तान्, नो विभावयसि मूढ! किमेवम्? ॥ २९ ॥

रत्न०—अथ काव्यद्वयेन जीवस्य मृत्युपारवश्यमाह—'**एष मे जनयिते**'ति, व्याख्या—एष इति प्रत्यक्षं दृश्यमानो मे—मम जनयिता—जनकोऽस्ति, सन्ति (अस्तीति) च यथार्हं योज्यं, तथा इयं जननी, पुनरिमे बन्धवो—भ्रातरः, डमरुकमणिन्यायेनेमे इत्यस्योभयत्रापि योजनादिमे स्वजना—गोत्रिणश्च तथैतद्द्रव्यमिति जातं ममत्वं यस्य स इति जातममत्वः सन् हे आत्मन्! स्वमात्मानं कृतान्तवशं—यमपराधीनं नैव पश्यसि—नैव विलोकयसि?, अपि तु स्वं कृतान्तपराधीनं विलोकयेति भावः ॥ २८ ॥ '**नो धनै**'रिति व्याख्या—अत्र—संसारे खलु—निश्चितं कोऽपि जनो

कृतान्ता-
धीनत्वं

तैर्भवेऽपि यदहो सुखमिच्छंस्तस्य साधनतया प्रतिभातैः ।
मुह्यसि प्रतिकलं विषयेषु, प्रीतिमैषि न तु साम्यसतत्त्वे ॥ ३० ॥ अर्थतो युग्मम् ॥

धनवि०—खलु—निश्चितमत्र—जगति कोऽपि धनैः—द्रव्यैरपि, वाऽथवा परिजनैः—दासदासीप्रमुखपरिवारैरपि, वाऽथवा स्वजनैः—मातापितृभ्रातृपुत्रकलत्राद्यैः स्वजातीयैरपि, वाऽथवा दैवतैः—देववृन्दैरपि, वाऽथवा परिचितैः—पूर्वसेवासाधनादिना बहुकालाभ्यस्तैर्मन्त्रैः—साधिष्ठायकोंकाराद्यक्षरसंयोगैरपि, सुभूमरावणादिवत्कृतान्तात्—यमात्रो रक्ष्यते—नैव त्रायते; हे मूढ—हे मूर्ख ! एवमनेन प्रकारेणोक्तं जगत्स्वरूपं किन्नो विभावयसि ?—किं नो विचिन्तयसि ॥ २९ ॥ अहो इत्याश्चर्ये यद्—यस्मात्कारणात्तस्य सुखस्य साधनतया—हेतुतया प्रतिभातैः—मनसा मिथ्याज्ञातैस्तैरनन्तरोक्तैर्यमादरक्षकैर्धनादिभिर्भवेऽपि—संसारेऽपि सुखं—सौख्यमिच्छन्—वांछन् प्रतिकलं—प्रतिक्षणं विषयेषु—शब्दादिषु मुह्यसि—मोहं गच्छसि; तु पुनः साम्यसतत्त्वे साम्यस्वरूपे प्रीतिं—प्रेम नैषि—न गच्छसीत्यर्थः ॥ ३० ॥

धनैः—स्वर्णरूप्यमण्यादिभिः कृतातात्—यमात् नो रक्ष्यते, एवं परिजनैर्वा अथवा स्वजनैर्दैवतैः—देवैस्तथा परिचितैः—अहरहर्जापेन साधितैर्मन्त्रैरपीति योऽयं, हे मूढ—हे रागग्रस्त एवं किं नो विभावयसि—न विचिंतयसि ?, अपि तु सम्यग्विभावयेत्यर्थः ॥ २९ ॥

रत्न०—अथ धनादिभिर्जीवस्य मूढत्वमाह—'तैर्भवेऽपीति, व्याख्या—अहो इति सम्बोधने, हे आत्मन् ! तैर्धनादिभिः कारणभूतैर्यत्त्वं भवेऽपि—संसारेपि सुखमिच्छन्—वाञ्छन् विषयेषु—शब्दरूपगन्धरसस्पर्शेषु मुह्यसि—मोहं प्राप्नोषि, तैः कथम्भूतैः ?—स्वस्य सुखस्य साधनतया प्रतिभातैः, कथं ?—प्रतिकलं प्रतिसमयं तु पुनः साम्यस्य सतत्त्वं—स्वरूपं तस्मिन् प्रीतिं—प्रेम नोपैषि—न प्राप्नोषि, अपिग्रहणेनैकान्तदुःखमये संसारे इति सूचनमिति ॥३०॥

नन्वत्र वृत्तद्वये क्रियाभेदे सति युग्मरूपता कथं जायते इत्याशङ्कायामाह—**अर्थतो युग्ममिति,** भावार्थतो युग्ममित्यर्थः ॥

स्वापराधिषु वैरिषु कथं समता कार्येत्याकाङ्क्षायामुपदिशति—

किं कषायकलुषं कुरुषे स्वं, केषुचिन्ननु मनोऽरिधियाऽऽत्मन्! । तेऽपि ते हि जनकादिकरूपैरिष्टतां दधुरनन्तभवेषु ३१

धनवि०—नन्विति वितर्के, हे **आत्मन्!**—**केषुचित्**प्राणिष्व**रिधिया**—वैरिबुद्ध्या **कषायकलुषं**—क्रोधादिकषायमलिनं **स्वं**—स्वकीयं **मन**श्चित्तं **किं कुरुषे, हि** यत**स्तेऽपि**—वैरित्वव्यवहारभाजः प्राणिनस्ते **तव जनकादिकरूपैः**—जननीजनकत्वादिस्वरूपै**रिष्टतां**—प्रीतिपात्रता**मनन्तभवेषु**—अनन्तजन्मसु **दधुः**—धरन्ति स्मेति । यदागमः—"अयंणभंते! जीवे सव्व जीवाणं माइत्ताए इत्यादि अणन्तखुत्तो इत्यन्त" इति ॥ ३१ ॥

ननु स्वोपकारिषु वियुक्तेषु सत्सु शोकाकुलितचित्तेन कथं समता कार्येत्याकाङ्क्षायामुपदिशति—

यांश्च शोचसि गताः किमिमे मे, स्नेहला? इति धिया विधुरात्मा ।
तैर्भवेषु निहतस्त्वमनन्तेष्वेव तेऽपि निहता भवता च ॥ ३२ ॥

रत्न०—अथानेकशः पितृमात्रादिसम्बन्धदर्शनेनात्मानं प्रतिबोधयन्नाह—'**किं कषायकलुष**'मिति, व्याख्या—हे आत्मन्! ननु—निश्चितं केषुचिज्जनेष्वरिधिया—वैरिबुद्ध्या त्वं स्वं—स्वकीयं मनः प्रतिकषायैः कलुषं—मलिनं किं कुरुषे? अपि तु मा कुर्वित्यर्थः । यतस्तेऽपि जनास्ते—तव हि निश्चितमनन्तभवेषु जनकादिरूपैः—पितृपुत्रमातृभ्रातृसम्बन्धैरिष्टतां वल्लभत्वं दधुः, यतः "न सा जाई न सा जोणी, न तं ठाणं न तं कुलं । न जाया न मुया जत्थ, सव्वे जीवा अणन्तसोत्ति" ॥ ३१ ॥

साम्ये शोकापनोदनं

धनवि०—चकारोऽवधारणे, इमे प्रत्यक्षा मे—मम स्नेहलाः—स्नेहपात्राणि स्वजनाः किं गताः—किं परलोकं प्राप्ता इति धिया—एवं प्रकारबुद्ध्या विधुरात्मा—व्याकुलान्तःकरणः सन् यानेव स्वजनान् शोचसि—शोकविपयीकरोपि तैः स्वजनैरनन्तेषु भवेषु—जन्मसु त्वं निहतो—घातविपयीकृतोऽसि, च पुनस्तेऽपि स्वजनास्त्वयाऽनन्तेषु भवेषु निहता—घातविषयीकृता इति । भावार्थस्तु "अयण्णं भन्ते! जीवे एयस्स जीवस्स वेरियत्ताए घायगत्ताए" इत्यादि उववण्णपुव्वे हन्ता गोयमा ! इत्यादिना अदुवा अणन्तखुत्तो इत्यन्तेन' भगवतीपाठेन श्रेणिककोणिकाद्युदाहरणेन च स्पष्ट एवेति ॥ ३२ ॥

अथ साम्यानयनाय शोकापनोदनोपायं दर्शयन्नुपदिशति—

त्रातुं न शक्या भवदुःखतो ये, त्वया न ये त्वामपि पातुमीशाः ।
ममत्वमेतेषु दधन्मुधाऽऽत्मन्!, पदे पदे किं शुचमेषि? मूढ! ॥ ३३ ॥

धनवि०—ये स्नेहलास्त्वया भवदुःखतः संसारापायात्रातुं—पातुं न शक्याः, शक्यंते इति शक्याः, न शक्तिविषया इत्यर्थः, च पुनर्ये स्नेहलास्त्वामप्यनाथीश्चपिमिव भवदुःखतः पातुं—त्रातुं न ईशा—न समर्था भवन्ति, ततः कारणाद्धे आत्मन् हे मूढ मुधा—

रत्न०—अथ य एव स्वजनास्त एव शत्रव इति दर्शयन्नाह 'यांश्च शोचसि गता', इति व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं यान् मृतान् शोचसि—शोकं कुरुपे, किंलक्षणः? इतिधिया विधुर आत्मा यस्य सः, इतीति किं?—इमे—मम स्नेहला—ममोपरि स्नेहवन्तः किं गताः? परं तैः स्वजनैः स्नेहलैस्त्वमनन्तेष्वेव भवेपु निहतोऽसि—मारितोऽसि, भवता च—त्वयापि ते अनन्तेष्वेव भवेषु निहता वर्त्तन्त इति ॥ ३२ ॥

रत्न०—अथ न कश्चित्कान् प्रति वक्तुं शक्त इति दर्शयन्नाह—त्रातुं न शक्या' इति, व्याख्या—हे आत्मन्! ये त्वया भवदुःखतस्त्रातुं—

निरर्थकमेतेषु स्नेहलेषु—ममत्वं—ममैते ममैते इति ममतां **दधत्**—धरन् **पदे** २—स्थाने २ **किं शुचं**—शोकमेषि—यासीत्यर्थः, अत्र 'हुवः शिति' (४—१—१२) इति सूत्रेण द्विर्भावे 'अन्तो नो लुगि' (४—२—१४) त्यनेन नलुकि दधदिति प्रयोगः शतृप्रत्ययान्त इति ॥३३॥

अथ समताद्वारोपसंहाराय समताप्रतिपक्षौ रागद्वेषौ परिहर्त्तव्यावित्युपदिशति—

सचेतनाः पुद्गलपिण्डजीवा, अर्थाः परे चाणुमया द्वयेऽपि ।
दधत्यनन्तान् परिणामभावांस्तत्तेषु को न्वर्हति रागरोषौ ? ॥ ३४ ॥

धनवि०—**पुद्गलपिण्डः**—शरीरं तदधिष्ठिता **जीवाः**—प्राणिनो**ऽर्थाः**—पदार्थाः स्त्रीसर्पादयः **सचेतनाः**—चैतन्यवन्तः, **च** पुनः **परे**—अचेतना **अणुमयाः**—परमाणुमयाः स्वर्णलोहादयोऽर्थाः सन्ति, एते द्वयेऽपि पदार्था **अनन्तान् परिणामभावान्**—अनेकान् पर्यायान् **दधति**—धरन्ति; **तत्**—तस्मात् **नु** इति वितर्के **तेषु**—स्त्रीसर्पादिषु स्वर्णलोहादिषु च **रागद्वेषौ** कर्तुं **कः पुमानर्हति**—योग्यो भवति ?, न कोऽपीत्यर्थः ।

रक्षितुं न शक्या—न शकनीया ये च त्वामपि पातुं—रक्षितुं न ईशाः—न समर्थाः, हे मूढ !—हे आत्मन् एतेषु स्वजनादिषु त्वं ममत्वं दधत् पदे पदे—स्थाने स्थाने किं शुचं—शोकमेषि—प्राप्नोपि ?, अपितु ममत्वं शोकं च त्यज, साम्यं भजेत्युपदेशः ॥ ३३ ॥

रत्न०—अथ जीवानां पुद्गलानां च नानापरिणामपरिणतत्वदर्शनेन रागद्वेषपरिहारमाह—**'सचेतना'** इति, व्याख्या—पुद्गलपिण्ड इति—पुद्गलानां समुदायः, पुद्गलस्कन्ध इत्यर्थः, तमाश्रित्य जीवन्तीति पुद्गलपिण्डजीवाः, एवंविधा ये सचेतनाः—चेतनावन्तः, सर्वे जीवा इत्यर्थः, यावन्तः सचेतनास्ते पुद्गलपिण्डमाश्रित्य जीवन्तीति, स पुद्गलपिण्डो जीवमुक्तः अचेतनो भवतीति, वा पुनः परे—अन्येऽणुमयाः—परमाणुमयाः अनन्तपरमाणुनिष्पन्नस्कन्धमया घटपटादयोऽर्थाः—पदार्थाः सन्ति अचेतनास्ते इत्युक्तं, ते सचेतना अचेतनाश्चैवं द्वयेऽप्यनन्तान् परिणामभावान् परिणामचेष्टा वा दधति ॥ यत

भावार्थस्तु सचेतनानां जीवद्रव्यापेक्षया भवान्तरे देवत्वमानुपत्वतिर्यक्त्वनारकत्वपितृत्वपुत्रत्वपतित्वपत्नीत्वादिपर्यायाणां इह भवेऽपि च मित्रत्वशत्रुत्वस्वामित्वसेवकत्वाद्यनेकपर्यायाणां च परावृत्त्या प्रियत्वाप्रियत्वसम्भवात् अचेतनानां च सुवर्णलोहादीनां कालांतरेण सुबुद्धि-प्रधानपरिकर्मितपरिखापानीयवदनेकपर्यायाणां परावृत्त्या प्रियत्वाप्रियत्वसंभवाच्च सचेतनाचेतनेषु पदार्थेषु रागद्वेषौ नोचितावितिं ॥ ३४ ॥

इति श्रीतपोगच्छनायकश्रीमुनिसुन्दरसूरिनिर्म्मितस्य तत्पट्टपरम्पराप्रभावकपातसाहिश्रीअकब्बरप्रतिबोधकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरि-श्रीविजयसेनसूरिप्रमुखमहापुरुषपरिशीलितस्य षोडशशास्त्रस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहणीटीकायां सकलशास्त्रारविन्दप्रद्योत-नमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचितायां समतानाम्नी प्रथमपदपद्धतिः ॥१॥

उक्तमनेकार्थे "भावोऽभिप्रायवस्तुनोः । स्वभावजन्मसत्ताऽऽत्मक्रियालीलाविभूतिषु ॥ १ ॥ चेष्टायोग्ये बुधे जन्तौ, शृङ्गारादेश्च कारणे," आत्मशब्द-प्रवृत्तिहेतौ चेति, तत्—ततो हेतोस्तेषु—सचेतनाचेतनेष्वर्थेषु तु पुनः कः पुमान् रागरोषौ प्रत्यर्हति ?—योग्यो भवति, अपितु विद्वान् जनो नार्हतीत्यर्थः, कर्तुमितिगम्यम्, अथवा परिणामभावान् परिणामत्वानीति व्याख्येयम् ॥ ३४ ॥ ॥ इति समतैकलीनचित्त इति प्रथमोऽधिकारो व्याख्यातः ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचन्द्रः । अध्यात्मकल्पफलदप्रथमाधिकारे, वृत्तिं चकार ललितार्थपदप्रपञ्चाम् ॥१॥

रणरोषा-भावः

२ ललनाममत्वमोचनाधिकारः ।

नन्वनन्तरद्वारे समतोक्ता, सा च ममतायां सत्यां कुतः समायातीति ममतामोचनद्वाराणि वक्तुकामो ममतामूलं च स्त्रीति प्रथमं स्त्रीममतामोचनद्वारमाह—

अथ स्त्रियः—मुह्यसि प्रणयचारुगिरासु, प्रीतितः प्रणयिनीषु कृतिन्! किम्?।
किं न वेत्सि पततां भववार्धौ, ता नृणां खलु शिला गलबद्धाः?॥ ३५ ॥ १ ॥

धनवि०—अथ स्त्रिय इति, समताद्वारनिरूपणानन्तरं स्त्रियो—ललना ममतामोचनविषया उपदिश्यन्ते इत्यर्थः । तत्रापि स्त्रीममतामोचनासाधारणकारणं स्त्रीमोहमोचनं प्रथममुपदिशति—हे कृतिन्!—हे विद्वन् प्रणयेन—स्नेहेन चार्वी—मनोहरा गिरा—वाणी यासां तास्तथा तासु, अत्र गिराखिलाबन्तं सप्तमीबहुवचनान्तं ज्ञेयं, यतो 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हसांतानां, यथा वाचा निशा दिशा ॥ १ ॥' इति, **प्रणयचारुगिरासु** वल्लभासु **प्रीतितः**—प्रेमतः त्वं **किं मुह्यसि?**—मोहं यासीति; अव्ययानामनेकार्थत्वादत्र खलु-

---

रत्न०—अथ द्वितीयोऽधिकारो ललनायां ममत्वमोचनाख्यो व्याख्यायते, तत्र स्त्रीषु मोहनिरासे प्रथमं वृत्तमाह—'**मुह्यसी**'ति, व्याख्या—हे कृतिन्!—हे पण्डित! त्वं प्रीतितः—प्रेमतः प्रणयिनीषु किं मुह्यसि?—किं मोहं प्राप्नोषि, काकूक्त्या प्रश्नः, अपि तु मा मुह्य इत्युपदेशः, किंलक्षणासु?—प्रणयो गर्भे—मध्ये यासां ताः प्रणयगर्भाः प्रणयगर्भा गिरो—वाण्यः यासां तास्तासु, ताः प्रणयिनीः प्रति शिलाः किं न वेत्सि?—कि न जानासि । अत्रापि

नारीशरीरारम्यता

शब्दो हेत्वर्थे, तेन खलु यतो हेतोर्भववार्द्धौ—संसारसागरे पतताम्—अधो गच्छतां नृणां—नराणां ताः—प्रणयिन्यो गलबद्धाः—कण्ठनियन्त्रिताः शिलाः—स्थूलपाषाणविशेषाः किं न वेत्सि ?—किं न जानासीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अथ ललनाखरमणीयतां दर्शयति—

चर्मास्थिमज्जांत्रवसास्रमांसामेध्याद्यशुच्यस्थिरपुद्गलानाम् ।
स्त्रीदेहपिण्डाकृतिसंस्थितेषु, स्कन्धेषु किं पश्यसि ? रम्यमात्मन् ! ॥ ३६ ॥ २ ॥

धनवि०—हे आत्मन्—हे प्राणिन्! स्त्रीदेहपिण्डाकृतिसंस्थितेषु, चर्मास्थिमज्जान्त्रवसास्रमांसामेध्याद्यशुच्यस्थिरपुद्गलानां स्कन्धेषु रम्यं—रमणीयं किं पश्यसि ?—किं विलोकयसीत्यन्वयः, अत्र चर्म च—शरीरत्वग् अस्थि च—कीकसं पञ्चमधातुतया प्रसिद्धं मज्जा च—

काकुध्वनिः, अपि तु विद्धि शिलाः, किंलक्षणाः ?—गले बद्धा गलबद्धाः । केषां ?—नृणां, किं कुर्वतां ?—पततां, कस्मिन् ?—भव एव वार्द्धिः—समुद्रस्तस्मिन्, एकं तावत्समुद्रपतनं विषममुत च गले शिलाः बद्धाः, तथैककस्यापि पुंसः संसारवार्द्धेर्निर्गमो दुःशकः उत च स्त्रीद्वितीयस्य विशेषत इति भावः, खलु निश्चितार्थे ॥ ३५ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ पुरुषादपि विशेषतः स्त्रीशरीराणामशुचित्वमाह—'चर्मास्थी'ति, व्याख्या—चर्म च अस्थि च मज्जा च अन्त्रं च वसा च अस्रं च मांसं च अमेध्यं च चर्मास्थि० मेध्यानि तान्यादौ येषां तानि चर्मा० मेध्यादीनि, आदिशब्देन मूत्रकफश्लेष्मादिग्रहणं, तेषामशुचयः—अपवित्रा

---

१ रस, असृज, मांस, मेदस्, अस्थि, मज्जा, शुक्राणीति सप्त धातवः ।

षष्ठधातुतया प्रसिद्धा शरीरान्तर्गता ज्ञेया अन्त्राणि च—शरीरान्तर्गता लोकप्रसिद्धा अवयवविशेषाः वसा च—मेदश्चतुर्थधातुतया प्रसिद्धः अस्रं च—रुधिरं द्वितीयधातुतया प्रसिद्धं मांसं च—पिशितं तृतीयधातुतया प्रसिद्धं अमेध्यं च—अपवित्रमर्थात्मूत्रपुरीषश्लेष्मादिकं तान्यादौ—प्रथमं येषां ते च ते अशुचयश्च—अपवित्रास्ते च तेऽस्थिराश्च—विनाशिनस्ते च ते पुद्गलाश्च—पूरणगलनधर्माणस्ते तथा तेषां **चर्मास्थिमज्जांत्रवसास्रमांसामेध्याद्यशुच्यस्थिरपुद्गलानाम्**, अत्रादिपदात्पूयादीनां, **स्कन्धेषु**—एकाकारतया जातानन्तपरमाणुषु **रम्यं**—रमणीयं **किं पश्यसि ?**—किं विलोकयसीत्यर्थः, अथ स्कंधानेव च सविशेषयति—स्त्रीणां—ललनानां देहरूपो यः पिण्डस्तस्याकृतिः—आकारस्तत्र संस्थितेषु—सन्निविष्टेष्विति ॥ ३६ ॥

पूर्वश्लोके ललनायां अरमणीयताया दर्शनाद् अनन्तरमनभिलषणीयतां दर्शयन्नुपदिशति—

विलोक्य दूरस्थममेध्यमल्पं, जुगुप्ससे मोटितनासिकस्त्वम् ।
भृतेषु तेनैव विमूढ ! योषावपुष्षु तत्किं कुरुषेऽभिलाषम् ? ॥ ३७ ॥ ३ ॥

अस्थिराः—क्षणक्षयिणो ये पुद्गलास्तेषां स्कन्धेषु हे आत्मन् ! किं रम्यं—सुन्दरं पश्यसि ?, एषु किमपि सुन्दरं नास्तीति मा पश्य इत्यर्थः, स्कन्धेषु किंलक्षणेषु ?—स्त्रिया देहः—शरीरं तस्य पिण्डाकृतिः—सान्द्रो य आकारस्तया संस्थितेषु—संस्थानमापन्नेषु, चर्मास्थ्यादिपदानि सुगमानीति न व्याख्यातानि। "पिण्डो वृन्दे जपापुष्पे, गोले बोलेऽङ्गसिल्हयोः । कवले पिण्डन्तु वेश्मैकदेशे जीवनायसोः ॥ १ ॥ बले सान्द्र" इत्यनेकार्थवचनात् स्कन्धः—समूह इति ॥ ३६ ॥

रत्न०—अथाशुचित्वमेव द्रढयति—'**विलोक्ये**'ति, व्याख्या—हे आत्मन् ! दूरस्थमल्पमपि अमेध्यं—शकृदाद्यशुचि वस्तु विलोक्य त्वं जुगुप्ससे—

धनवि०—हे विमूढ !–हे विशेपेण मूर्ख यतस्त्वं दूरस्थम्–अनासन्नमल्पं–किंचिन्मात्रममेध्यं–विष्टादि जुगुप्सनीयं वस्तु विलोक्य–दृष्ट्वा मोटितनासिको–वक्रीकृतनक्रो जुगुप्ससे–जुगुप्सां कुरुपे, तत्–तस्मात्तेनैव–अमेध्येन भृतेपु–भरितेपु योषावपुष्पु–नारीशरीरेष्वभिलापं–वांछां किं कुरुपे ?–किं करोपीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३ ॥

अथ ललनामोहजनितमिह लोके परलोके चानिष्टफलं दर्शयन्नुपदिशति—

अमेध्यमांसास्रवसात्मकानि, नारीशरीराणि निषेवमाणाः ।
इहाप्यपत्यद्रविणादिचिन्तातापान् परत्रेयूति दुर्गतीश्च ॥ ३८ ॥ ४ ॥

धनवि०—अमेध्यमांसास्रवसात्मकानि नारीशरीराणि–स्त्रीणामङ्गोपाङ्गरूपाणि निपेवमाणा–नितरामत्यासक्त्या सेवमाना–भजमाना जना इहापि–इह भवेऽप्यपत्यद्रविणादिचिन्तातापान् स्वर्णमापद्वययाचककपिलादिवत् इयूति–प्राप्नुवन्ति, तत्रापत्यानि च–पुत्रीप्रभृतीनि द्रविणानि च–धनानि तान्यादौ–प्रथमं येपां तेऽपत्यद्रविणादयः, आदिपदाद्वस्त्रपात्रभक्ष्यादयस्तेपां चिन्ता–किं भविष्यति कथं

जुगुप्सा करोपि, अत्रापिशब्दोऽध्याहार्यः, इत्यमेवार्यप्राप्तेः, किंलक्षणः ?–मोटिता–वक्रीकृता नासिका येन सः, तत्कारणात् हे विमूढ !–हे मूर्खविशेप तैरेवामेध्यैर्भृतेपु योपाणां वपुष्पु–शरीरेष्वभिलापं–वाञ्छां किं कुरुपे ?, अपि तु मा कुर्वित्युपदेशः ॥ ३७ ॥

रत्न०—'अमेध्ये'ति, व्याख्या—नारीणां शरीराणि निपेवमाणाः–सम्भोगद्वारेण सेवमानाः पुरुपा इहापि–इहलोकेऽपि अपत्यं–पुत्रपुत्र्यादिलक्षणं द्रविणं–धनं द्वन्द्वसमासः अपत्यद्रविणे आदौ येपां तानि तथा तेपां चिन्ता–चिन्तनं तया तापान्–सन्तापान् ईयूति–प्राप्नुवन्ति, च पुनः परत्रेति–परलोके

दुर्गति-
कारणता

भविष्यतीत्यादिपीडा तस्यास्तापान्—परितापान् खेदानित्यर्थः; च पुनर्नारीशरीराणि निषेवमाणा जनाः **परत्र**—परभवे **दुर्गतीः**—तिर्यग्नरकगतीरियूति—प्राप्नुवन्ति, अत्र 'ऋ गता'वित्यस्य वर्त्तमाना अन्तीति स्थिते 'ह्वः शिती'तिद्वित्वे 'पृभृ' इति (४–१–५८) पूर्वस्येत्त्वे 'पूर्वस्यास्वे स्वरे' (४–१–३७) इति इयि 'इवर्णादेरस्वे स्वरे' (४–१–२१) इति रत्वे 'अन्तो नो लु'गिति न लोपे च साधु ॥ ३८ ॥

ननु साक्षात्तनुमनोनयनानन्ददायिषु स्नातधौतसुसंस्कृत कान्ताकान्तस्तनजघनवदननयनेषु दृश्यमानेषु केन दृष्टाऽनन्तरोक्ता अमेध्यमांसास्रवसाद्यात्मकतेत्याशङ्कायामुपदिशति—

अङ्गेषु येषु परिमुह्यसि कामिनीनां, चेतः! प्रसीद विश च क्षणमन्तरेषाम् ।
सम्यग् समीक्ष्य विरमाशुचिपिण्डकेभ्यस्तेभ्यश्च शुच्यशुचिवस्तुविचारमिच्छत् ॥ ३९ ॥ ५ ॥

धनवि०—हे **चेतः!**—हे चित्त त्वं **येषु कामिनीनां**—ललनानामङ्गेषु—स्तननितंबाद्यवयवेषु **परिमुह्यसि**—परि सामस्त्येन मोहं यासि, परं हे चेतस्त्वं **प्रसीद**—अस्वस्थतां मुक्त्वा प्रसन्नं भव, च पुनः प्रसन्नभवनानंतरं हे चेतः **एषाम्**—अङ्गानाम**न्तः**—मध्ये स्वमुपयोगद्वारा **विश**—प्रवेशं कुरु, च पुनः प्रवेशानन्तरं **सम्यक्**—समीचीनं यथा स्यात्तथा हे **शुच्यशुचिवस्तुविचारमिच्छत्** हे चेतस्त्वं

दुर्गतीः—निरयतिर्यग्लक्षणाः प्रति इयूति, नारीशरीराणि किंलक्षणानि ?—अमेध्यं च मांसं च अस्रं च वसा च अमेध्यमांसास्रवसाः ता एवात्मा—स्वभावो येषां तानि अमेध्यमांसास्रवसात्मकानि—अमेध्यमांसास्रवसारूपाणीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

रत्न०—'**अङ्गेष्वि**'ति, व्याख्या—हे चेतः!—हे मनः कामिनीनां—स्त्रीणां येष्वङ्गेषु—शरीरेषु त्वं मुह्यसि—मोहग्रस्तं भवसि परं हे चेतस्त्वं प्रसीद—प्रसन्नं भव, प्रसन्नीभूय किं कुर्वित्याह—क्षणं तेषां कामिन्यङ्गानामन्तः—मध्ये विश—प्रविश, प्रविश्य सम्यक् स्वरूपं विचारयेत्यर्थः सम्यक्समीक्ष्य विचार्य च

समीक्ष्य—अक्षेपविशेषोल्लेखनया परामृश्याशुचिपिण्डकेभ्यो—मांसाद्यवयवसञ्चयेभ्यस्तेभ्यः—अङ्गेभ्यः विरम—निवृत्तिं कुरु; अत्र शुचि च
पवित्रमशुचि चापवित्रं वस्तु—अर्थस्तस्य विचार—इदं पवित्रमिदमपवित्रमिति विमर्शस्तं इच्छत्—वाञ्छदिति नपुंसकलिङ्गे एकवचनान्तं
सम्बोधनपदमित्यक्षरार्थो; भावार्थस्तु शुच्यशुचिवस्तुविचारकेण पुरुषेणापवित्रवस्तुभूतेभ्यो नारीशरीरेभ्यो निवृत्तिः कार्येति ॥ ३९ ॥ ५ ॥

नुन स्त्रीशरीरमध्येऽपावित्र्यं भवतु मा वा, परं "मक्षिका शकटं धारा, राजमार्गः प्रदीपनम् । स्त्रीवक्त्रं बालवक्त्रं च, पवित्राणि युगे
युगे" ॥ १ ॥ इति वचनात् स्त्रीमुखादीनि पवित्राणि रमणीयानि च कथं न कमनीयानि भवन्तीत्याशङ्कायामुपदिशति—

विमुह्यसि स्मेरदृशः सुमुख्या, मुखेक्षणादीन्यभिवीक्षमाणः ।
समीक्षसे नो नरकेषु तेषु, मोहोद्भवा भाविकदर्थनास्ताः ॥ ४० ॥ ६ ॥

धनवि०—स्मेरदृशः सुमुख्या मुखेक्षणादीनि—वदननयनादीनि, आदिपदादधरपयोधरादीन्यभिवीक्षमाणः—अभिमुखं पश्यन्
विमुह्यसि—विमूढो भवसीति, अत्र स्मेरे—विकसिते दृशौ—लोचने यस्याः सा स्मेरदृक् तस्याः, तथा सुष्ठु—शोभनं मुखं यस्याः सा सुमुखी
तस्याः, अत्र परमित्यध्याहारात् परं तेषु प्रसिद्धेषु सप्तसु नरकेषु मोहोद्भवा—मोहोत्थितास्ताः शास्त्रप्रसिद्धा दशविधा भाविकदर्थना—

पुनस्तेभ्यः—कामिन्यङ्गेभ्यो विरम—निवर्त्तस्व । किंलक्षणेभ्यः ?—अशुचीनाम्—अपवित्रपुद्गलानां पिण्डकेभ्यः—समूहेभ्यः, किं कुर्वत् ?—इच्छत्, कम्प्रति ?—
शुचि चाशुचि च शुच्यशुचिनी ते च ते वस्तुनी च शुच्यशुचिवस्तुनी तयोर्विचारम्—इमे शुचय इमे अशुचयः पदार्था इति विवेकं कुर्वेदित्यर्थः ॥३९॥

रत्न०—अथ ललनाङ्गनिरीक्षणललनाङ्गभोगयोः फलमाह—**विमुह्यसीति०** व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं स्त्रिया मुखेक्षणादीनि—वदननेत्रप्रभृत्य-
ङ्गान्यभिवीक्षमाणः—संमुखं विलोकयन् विमुह्यसि—मोहं प्राप्नोषि, आदिशब्देनाधरस्तनाद्यवयवग्रहणं, किंलक्षणायाः ?—स्मेरे—उन्निद्रे दृशौ—चक्षुषी यस्याः

भाविक-दर्थना-हेतुता

भविष्यन्नानाप्रकाराः पीडा नो समीक्षसे—नो पश्यसीति, तत्र दशविधा वेदनाश्च नरकेषु शीत १ उष्ण २ क्षुधा ३ तृषा ४ कण्डू ५—परवशता ६ भय ७ शोक ८ ज्वर ९ व्याधि १० स्वरूपा ज्ञेयाः, तत्र नानाप्रकारत्वं च "पञ्चेव य कोडीओ रोगा तह अट्ठसट्ठिल-क्खाणं । णवणउयं च सहस्सा पंचसया हुंति चुलसी उ ॥ १ ॥ इति सप्तमनरके एतावतां रोगाणां सत्त्वादिति ॥ ४० ॥ ६ ॥

अथ स्त्रीशरीरस्वरूपं स्त्रीस्वभावस्वरूपं स्त्रीभोगफलस्वरूपं च दर्शयन्नुपदिशति—

अमेध्यभस्त्रा बहुरन्ध्रनिर्यन्मलाविलोद्यत्कृमिजालकीर्णा ।
चापल्यमायाऽनृतवञ्चिका स्त्री, संस्कारमोहान्नरकाय भुक्ता ॥ ४१ ॥ ७ ॥

धनवि०—**अमेध्यस्य**—विष्ठाया जुगुप्सनीयवस्तुनो वा **भस्त्रा**—चर्मप्रसेविका, चर्मकोथलिकेत्यर्थः, **बहुभिः**—अनेकैरेकादशभिर्वैद्यक-शास्त्रानुसारेण द्वादशभिर्वा **रन्ध्रैः**—छिद्रैर्**निर्यन्**—निर्गच्छन्**मलो**—भुक्ताहारकिट्टं तेना**विला**—मलिना **उद्यंत**—उत्पद्यमानाः **कृमयो**—द्वीन्द्रिया जीवास्तेषां **जालं**—समूहस्तेन **कीर्णा**—व्याप्ता, **चापल्यं** च—चपलता **माया** च—शठता **अनृतं** च—असत्यं तैर्**वञ्चिका**—वञ्चनपरा, **संस्कार-**

सा तस्याः, पुनः किंलक्षणायाः ?—सुष्ठु मुखं यस्याः सा तस्याः, स्व्यङ्गेषु नेत्रमुखयोरेव प्राधान्यख्यापनार्थं विशेषणद्वयमुक्ता, परमेतेषु निरयावलिको-पाङ्गप्रज्ञप्तस्वरूपेषु नरकेषु ता निरयावलिकोपाङ्गप्रज्ञप्तास्तप्तायःपुत्रिकालिङ्गनदापनादिकाः भाविन्यश्च ताः कदर्थनाश्च भाविकदर्थनाः—भाविन्यो वेदनाः प्रति नो समीक्षसे—नो पश्यसि, किंलक्षणाः ?— मोहात् स्त्र्याद्यङ्गनिरीक्षणजनितादुद्भवन्तीति मोहोद्भवाः ॥ ४० ॥

रत्न०—**अमेध्यभस्त्रेति०** व्याख्या—स्त्री भुक्ता सती नरकाय, नरकगतये इत्यर्थः, स्यात्, कस्मात् ?—संस्कारेण—परिकर्मणा मोहो—रागोत्पत्तिस्तस्मात् पूर्वभवाभ्यासजनितसंस्कारेण स्मृतिबीजेन वा यो मोहस्तस्मात्, स्मृतिबीजं संस्कार इति वचनात् । स्त्री कथम्भूता ? अमेध्यस्य—

मोहात्—संस्कारश्च—अनादिभवानुभूतविपयाविस्मृतिस्तेन मोहो—मौढ्यं तस्माद्भुक्ता—चतुरशीत्यासनकरणादिनाऽतिगृद्ध्या सेविता, एवं-विधा स्त्री नरकाय—नरकदुर्गतये भवति । अमेध्यभस्त्रात्वं "यकृत्छकृन्मलश्लेष्ममज्जास्थिपरिपूरिताः । स्नायुस्यूता वहीरम्याः, स्त्रियश्चर्म-प्रसेविकाः ॥ १ ॥ इत्यादिना स्पष्टं, वहुरन्ध्रनिर्यन्मलाविलत्वं च प्रत्यक्षं, उद्यत्क्रमिजालकीर्णत्वं च "रक्तजाः कृमयः सूक्ष्मा, मृदुमध्याधिशक्तयः । जन्मवर्त्मसु कंडूतिं, जनयन्ति तथाविधाम् ॥ १ ॥ इत्यादि **वात्स्यायन**शास्त्रप्रसिद्धं, चापल्यमायाऽनृतादयो दोषा जगद्विदिता एवेति । संस्कारमोहाद्भुक्ता नरकाय भवतीति "संयसहस्सनारीणं, पोट्टं फाडेइ निग्घिणो । सत्तट्ठमासिए गब्भे, तडप्फडन्ते निकन्तइ ॥ १ ॥ ता तस्स जत्तियं पावं, तत्तिअव्वेव चउगुणं । इक्कइत्थीपसङ्गेणं, साहू वन्धइ मेहुणे ॥ २ ॥ साहुणीए सहस्सगुणं मेहुणेणंसि सेविए । कोडीगुणं विइज्जेणं, तइए वोही विणस्सइ ॥ ३ ॥ आजम्मेणं तु जं पावं, वन्धिज्जा मच्छवन्धओ । वयभङ्गं काउमणस्स, तं चेवऽट्ठगुणं भवे" ॥ ४ ॥ इत्याद्यागमेन स्पष्टमेवेति स्त्री परिहरणीयैवेति ॥ ४१ ॥ ७ ॥

अपवित्रवस्तुनो विष्ठादेर्भस्त्रेव—चर्मप्रसेविकेवामेध्यभस्त्रा, पुनः किंलक्षणा ?—वहूनि यानि रंध्राणि—छिद्राणि तेभ्यो निर्यन्तो ये मलास्तैराविला । पुनः ? किं०—उद्यत्—प्रकटीभवद्यत् क्रमीणां—योन्युत्थसूक्ष्मजन्तूनां जालं—समूहस्तेनाकीर्णा—व्याप्ता, पुन० किंल० ?—चापल्यं—चपलता माया—शाठ्यं अनृतं—मिथ्यावचस्तैर्वञ्चिका—वञ्चनकर्त्री ॥ ४१ ॥

---

१ शतसहस्रनारीणां उदरं स्फाटयति निर्घृणः । सप्ताष्टमासान् गर्भान् स्फुरतो निकृन्तति ॥ १ ॥ ततस्तस्य यावत् पापं तावदेव चतुर्गुणं । एकस्त्रीप्रसंगेन साधुर्वध्नाति मैथुने ॥ २ ॥ साध्व्या सहस्रगुणं मैथुन एकशः सेविते । कोटीगुणं द्वितीयेन (द्वितीयवारा) तृतीयवारेण बोधिर्विनश्यति ॥ ३ ॥ आजन्म तु यत् पाप, वध्नीयात् मत्स्यवन्धकः । व्रतभंगं कर्तुमनसः तदेवाष्टगुणं भवेत् ॥ ४ ॥

अथ ललनाममतामोचनद्वारोपसंहाराय ललनानां हीनवस्तूपमेयतां दर्शयन्नुपदिशति—

निर्भूमिर्विषकन्दली गतदरी व्याघ्री निराह्वो महाव्याधिर्मृत्युरकारणश्च ललनाऽनभ्रा च वज्राशनिः ।
बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादादिसन्तापभूः, प्रत्यक्षाऽपि च राक्षसीतिविरुदैः ख्याताऽऽगमे त्यज्यताम् ॥ ॥ २५ ॥

धनवि०—निर्भूमिः—भूमिरहिता विषकन्दली—विषवल्लरी, च पुनर्गतदरी—गुहारहिता व्याघ्री—सिंही, च पुनर्निराह्वो—निर्नामा महाव्याधिः—महारोगः, च पुनरकारणो—निष्कारणो मृत्युः—मरणं, च पुनः अनभ्रा—वार्दलरहिता आकाशरहिता वा वज्राशनिः—वज्रमयी विद्युत्, च पुनर्बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादादिसन्तापभूः—बन्धूनां—स्वजनानां स्नेहः—प्रेम तस्य विघातश्च—विनाशः साहसं च—अविमृश्यकारिता मृषावादश्च—असत्यभाषणं ते आदौ येषान्ते बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादादयस्ते च ते सन्तापाश्च तेषां भूः—भूमिरुत्पत्तिस्थानम्,

---

रत्न०—निर्भूमी विषकंदलीति० व्याख्या—आगमे—सर्वज्ञप्रणीतशास्त्रे इति विरुदैः ख्याता—प्रसिद्धा एवंविधा ललना—स्त्री त्यज्यतां—हीयतां, कर्मोक्तौ युष्माभिरितिकर्तृपदं योज्यं, तानि विरुदान्याह—इयं ललना विषस्य कन्दली—नवाङ्कुरः, कन्दलशब्दस्त्रिलिङ्गः, किंलक्षणा ?—निर्गता भूमिः—उत्पत्तिस्थानक्षितिरस्याः सा निर्भूमिः, अपरा विषकन्दली भूमावुत्पद्यते इयं भूमिरहितेत्यर्थः । पुनरियं व्याघ्री वर्त्तते, किं० ?—गता दरी—गुहा यस्याः सा, अन्या व्याघ्री दर्यां शेते इयं ललना व्याघ्री दरीरहितेति । इयं ललना महाव्याधिः—महान् रोगः, किं० ?—निर्गता आह्वा—नाम यस्य सः, निर्नामको व्याधिरित्यर्थः । ललना मृत्युः—मरणं, किं० ?—न विद्यते कारणम्—अपथ्यासेवनादि यस्य सः, अपरो मृत्युः सकारणो भवति, अयं ललनारूपो मृत्युरकारण एव, च पुनरदृश्यपातत्वात्स्फुलिङ्गवर्षित्वाद्वज्रमिव या अशनिः—विद्युत्, किंलक्षणा ?—न विद्यते अभ्रं—मेघो यस्यां सा अनभ्रा, मेघरहितेत्यर्थः, अपरा अशनिर्मेघसहितेति, अथवा न विद्यते अभ्रम्—आकाशमुत्पत्तिस्थानं यस्याः सा अनभ्रा, अपरा अशनिराकाशे उत्पद्यते इयन्तु आकाशरहितेति, तथा

विषकंद-ल्याद्युपमा

अपि च पुनः प्रत्यक्षा—दृष्टिग्राह्या राक्षसीत्येवंप्रकारैर्विरुदैः—निजगुणतः संप्राप्तनानाभिधानैरागमे—धर्मशास्त्रे ख्याता—प्रसिद्धा ललना—स्त्री हे साधो! त्वया त्यज्यतां—दूरतो मुच्यतामिति; एतेषामुपमानानां ललनाया उपमेयतायां हेतुर्बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादादिसन्तापभूत्वम्, अत एवंविधोपमानोपमेया ललना त्याज्येति ॥ ४२ ॥ ८ ॥

इति श्रीतपागच्छनायकश्रीमुनिसुन्दरसूरिनिर्मितस्य तत्पट्टपरम्पराप्रभावकपातसाहिश्रीअकब्बरप्रतिबोधकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरिश्रीविजयसेनसूरिप्रमुखपट्टपरंपरापरिशीलितस्य षोडशशाखस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहणीटीकायां सकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचितायां ललनाममतामोचननाम्नी द्वितीया पदपद्धतिः ॥२५॥

बन्धवः—स्वजनास्तेषु स्नेहः—प्रेम तस्य विघातो—नाशः साहसम्—अविमृश्यप्रवृत्तिर्मृषावादः—असत्यवचनं ततो द्वन्द्वसमासः, बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादा आदौ येषां ते च ते सन्तापाश्च तेषां भूः—उत्पत्तिस्थानम्, आदिशब्देनादत्तमैथुनसेवनपरिग्रहमेलनग्रहणं। च पुनर्ललना राक्षसी, किंलक्षणा?—प्रत्यक्षा, अपरा राक्षसी देवरूपत्वाददृश्या भवति इयं च साक्षाद्दृश्यमानेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ ८ ॥ इति ललनाममत्वमोचनाख्यो द्वितीयोऽधिकारः।

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचन्द्रः। अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, तत्रागमच्च किल नेत्रमितोऽधिकारः ॥१॥

३ अपत्यममतामोचनाधिकारः ॥

अनन्तरद्वारे स्त्रीममतामोचनमुद्दिष्टं, परं स्त्रीममतामोचनेऽपत्यानि कुतो भवन्तीत्याशंकायामपत्यममतामोचनद्वारमप्युपदिशन्नाह—

अथापत्याधिकारः ।

अथापत्याधिकार इत्यथापत्यममतामोचनाधिकार उपदेशविषयः क्रियते इत्यर्थः । तत्र प्रथममपत्यानां बन्धनरूपतां दर्शयन्नुपदिशति—

मा भूरपत्यान्यवलोकमानो, मुदाऽऽकुलो मोहनृपारिणा यत् ।
चिक्षिप्सया नारकचारकेऽसि, दृढं निबद्धो निगडैरमीभिः ॥ ४३ ॥

धनवि०—तदित्यध्याहारात् तत्—तस्माद्धे आत्मन्! त्वमपत्यानि—पुत्रपुत्र्यादीन्यवलोकमानः—पश्यन् मुदाकुलो—हर्षाकुलो मा भूः—मा भव, यद्—यस्मान्मोहनृपारिणा—मोहनामनृपलक्षणेन वैरिणा नारकचारके—नरकरूपकारागृहे चिक्षिप्सया—क्षेप्तुमिच्छया निगडैः—लोहशृङ्खलाप्रायैरमीभिरपत्यैर्दृढं—गाढं निबद्धो—नियन्त्रितोऽसि, निगडनियन्त्रितस्यानन्दितत्वमार्द्रकुमारादिनिदर्शनेन युक्तियुक्तमिति॥४३॥१॥

रत्न०—अथापत्यममत्वमोचनाख्यस्तृतीयोऽधिकारो व्याख्यायते । प्रथममपत्योपरि मोहं मा कुर्वित्याह—मा भूरिति, व्याख्या—हे आत्मन्! त्वमपत्यानि—पुत्रीपुत्रान् विलोकमानो मुदा—प्रेम्णा आकुलो मा भूः—भव यत्कारणात्त्वं मोहनामा नृपः स एवारिस्तेन नारकाणां चारके प्रक्षेप्तुमिच्छया अमीभिरपत्यैर्निगडैः—हिञ्जीरैर्दृढं बद्धोऽसि । अपरो राजादिः कंचन जनं चारके प्रक्षेप्तुमिच्छुः प्रथमं पादपाशेन नियन्त्रयति पश्चाद्वन्दिगृहे प्रतिक्षिपतीति, नारका यत्र प्रक्षिप्यन्ते स नारकचारक इत्युच्यते इति ॥ ४३ ॥ १ ॥

अपत्यानां शल्यता

अथेह लोके परलोके च पुनरपत्यानां शल्यरूपतां दर्शयन्नुपदिशति—

आजीवितं जीव! भवान्तरेऽपि वा, शल्यान्यपत्यानि न वेत्सि किं हृदि ?।
चलाचलैर्यैर्विविधार्त्तिदानतोऽनिशं निहन्येत समाधिरात्मनः ॥ ४४ ॥ २ ॥

धनवि०—हे जीव! आजीवितं—जीवितपर्यन्तं वा—अथवा भवान्तरे—परभवेऽपि तान्यपत्यानि—पुत्रपुत्र्यादीनि हृदि—हृदये शल्यानि लोहकील्कादिप्रायाणि किं न वेत्सि?—किं न जानासि, यैरपत्यैश्चलाचलैः सद्भिर्विविधार्त्तिदानतो—नानाप्रकारचित्तपीडाप्रदानतः आत्मनः—स्वस्य समाधिः—चेतःस्वास्थ्यमनिशं—निरन्तरं निहन्येत—विनाशविपयीक्रियेतेति; अत्र चलानि च—स्वल्पायूंपि अचलानि—वह्वायूंपि चलाचलानि तैः, अथवा चलाचलैः—चपलैरिति, भावार्थस्तु स्वल्पायुष्कैरप्यपत्यैः शोकरूपार्त्तिर्दीयते, वह्वायुष्कैरपि पाणिग्रहणाद्यनेकप्रकरणेषु वित्तव्ययाद्यनेकार्त्तिर्दीयते; यद्वा चपलान्यपत्यानि प्रायः कुकर्मकराणीहलोके पित्रोश्चेतःस्वास्थ्याभावापादकानि भवन्ति, तत्रापि विशेषतः पुत्री, यतः—[1]जम्मंतीए सोगो वड्ढन्तीए पवड्ढए चिन्ता। परिणीयाए दण्डो दुहियपिया निच्चदुहियव ॥१॥ (किंच) नियगिहसोसणि परगेहमण्डणी कलिकलंककुलभवणं। जेण न जाया धूया ते सुहिया जीवलोगम्मि ॥२॥ इहलोके च चेतःस्वास्थ्या(भावा)पादकत्वे परलोके चेतःस्वास्थ्याभावापादकत्वं सुतरां सिद्धम्, अंते या मतिः सा गतिरितिन्यायादिति ॥ ४४ ॥ २ ॥

रत्न०—अथापत्यानामुपमानान्तरेण जीवं प्रतिवोधयन्नाह—आजीवितमिति० व्याख्या—हे जीव! जीवितं मर्यादीकृत्याजीवितं वा—अथवा भवान्तरेऽपि—प्रेत्यभवेऽपि हृदि—हृदये अपत्यानि शल्यानि किं न वेत्सि?, अपितु शल्यान्येव विद्धीत्यर्थः। अथवा शल्यधर्मं निरूपयन्नाह—यैरपत्यलक्षणैः

[1] जायमानायां शोको वर्धमानायां प्रवर्धते चिन्ता। परिणीतायां दण्डो दुहितृपिता नित्यं दुःखित एव ॥ १ ॥ निजगृहशोषणा परगृहमण्डना कलिकलंककुलभुवनं। येन न प्रसूता दुहिता स सुखितो जीवलोके ॥ २ ॥

नन्तु स्वोदरोत्पन्नेष्वपत्येषु ममतामोचनं कथं क्रियते इत्याशङ्कायां स्वोदरोत्पन्नाः कीटकादयोऽपि भवन्तीति कृमिसाम्यं दर्शयन्नपत्यममतामोचनमुपदिशन्नाह—

कुक्षौ युवत्याः कृमयो विचित्रा, अप्यस्रशुक्रप्रभवा भवन्ति।
न तेषु तस्या नहि तत्पतेश्च, रागस्ततोऽयं किमपत्यकेषु ? ॥ ४५ ॥ ३ ॥

धनवि०—युवत्याः—स्त्रियाः **कुक्षौ**—गर्भाशयेऽस्रशुक्रप्रभवा—रजोरेतःसम्भवा **विचित्रा**—नानाप्रकाराः **कृमयो**—द्वीन्द्रियादयः कीटा अपि **भवन्ति**—जायन्ते, हि यतः कारणात्तेषु—कृमिषु **तस्या**—युवत्यास्तत्पतेश्च—भर्तुर्न **रागो** भवतीति, ततः कारणादपत्यकेषु—कुत्सितसन्तानेषु तात्त्विकोपकारकर्तृत्वाभावेन कुत्सितकृमिसमानसन्तानेषु किं रागः क्रियते इति ? ॥ ४५ ॥ ३ ॥

शल्यैर्विविधार्त्तिदानतो—नानाचिन्ताप्रदानतः आत्मनो—जीवस्य समाधिः—स्वास्थ्यं निहन्येत, यतः कि० ?—चलाचलैः—अतिचपलैः, अन्यान्यपि शल्यान्यतिचपलानि दुःखदायीनि भवन्ति। अत्र पालनाशनवस्त्रप्रदानविवाहवधूसीमन्तकरणपौत्रप्रपौत्रीतत्पालनादिका अर्त्तयो ग्राह्या इति ॥४४॥२॥

रत्न०—अथापत्यानां कृम्युपमादानेन रागापनयनमाह—**कुक्षौ युवत्या०** इति, व्याख्या—युवत्याः कुक्षौ—गर्भे कृमयोऽपि विचित्रा भवन्ति, किंलक्षणाः ?—अस्रं—रुधिरं स्त्रिया योनिसम्बन्धि शुक्रं—रेतः कामुकपुंसः सम्बन्धि ताभ्यां प्रभवा—उत्पत्तिमन्तः, यत उक्तं—"[1]इत्थीण जोणिमज्झे हवन्ति बेइन्दिया उ जे जीवा। इक्को व दो व तिन्नि व लक्खपुहुत्तं च उक्कोसा" ॥ १ ॥ गर्भजाः संमूर्च्छजाश्च पञ्चेन्द्रियास्त्वन्ये इति। तेषु कृमिषु तस्या युवतेस्तत्पतेश्च रागो न भवति, ततोऽयं रागः अपत्यकेषु किं भवति ?, काक्वा प्रश्नः, यदि रागो युक्तस्तदा कुक्षिजत्वात्तेष्वपि युक्तः, यदि न करणीयस्तदाऽपत्येष्वपि न करणीयः, तेनैकत्र न जायते, तत्रार्थे काकूक्त्या प्रश्नः ॥ ४५ ॥ ३ ॥

---

१ स्त्रीणां योनिमध्ये भवन्ति द्वीन्द्रिया ये जीवाः। एको वा द्वौ वा त्रयो वा लक्षपृथक्त्वं चोत्कर्षात् ॥ १ ॥

अनन्तसंब-
न्धादि

अथापत्यममतामोचनद्वारोपसंहारायापत्यममताऽसाधारणकारणस्नेहनिरासकरणकारणानि त्रीणि दर्शयन्नुपदिशति—

त्राणाशक्तेरापदि सम्बन्धानंत्यतो मिथोऽङ्गवताम् । सन्देहाच्चोपकृतेर्माऽपत्येषु स्निहो जीव ! ॥ ४६ ॥ ४ ॥

त्राणाशक्तेरापदि सम्बन्धानंत्यतो मिथोऽङ्गवताम् । आपदि—आपदायामापतितायां सत्यां त्राणाशक्तेः—पालनासामर्थ्यात्, च पुनः अङ्गवतां—देहिनां मिथः—परस्परं

धनवि०—हे जीव ! आपदि—आपदायामापतितायां सत्यां त्राणाशक्तेः—पालनासामर्थ्यात्, च पुनः उपकृतेः—वार्द्धक्ये पालनलक्षणस्योपकारस्य सन्दे-

सम्बन्धानन्त्यतः—अनन्तभवभावित्वेन पितृत्वपुत्रत्वादिसम्बन्धस्यानन्त्यात्, अपत्येषु—पुत्रपुत्र्यादिषु मा

हात्—कः पूर्वं मरिष्यति ? कश्च पश्चान्मरिष्यतीत्यादिना अग्रे सुपुत्रः कुपुत्रो वा भविष्यतीत्यादिना वा संशयात्, 'पीयं थणयच्छीरं सायरसलिलाउ

स्निहः—स्नेहं मा कुर्या इत्यक्षरार्थः । भावार्थस्तु कर्मजनितायामापत्तावापतितायां सत्यामत्रायकत्वेन वृद्धावस्थायामुपकारकत्वस्य संशयेनापत्येषु

हुज्ज बहुययरं । संसारम्मि अणंते माऊणं अन्नमन्नाणं[1] ॥ १ ॥ इत्यादिना सम्बन्धस्यानन्त्येन

ममतां त्यज समतां च भजेति ॥ ४६ ॥ ४ ॥

इति श्रीतपागच्छनायकश्रीमुनिसुन्दरसूरिनिर्म्मितस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहणीटीकायां सकल०

उ० श्रीधनविजयगणिविरचितायामपत्यममतामोचननाम्नी तृतीया पदपद्धतिः ॥ ३ ॥

व्याख्या—हे जीव ! त्वमपत्येषु मा स्निहः—स्नेहं

रत्न०—अथापत्यतः स्वार्थपूर्तिरेव रागकारणं भविष्यतीति निरूपयन्नाह—**त्राणाशक्तेरापदीति**, आपदि—मरणलक्षणायां विपदि अन्यस्यां वा रोगादिकायां आपदि अपत्यानि

मा कृथाः, कस्याः ?—त्राणाय—रक्षणायाशक्तेः—असामर्थ्यात्, कस्याम् ?—आपदि—मरणलक्षणायां विपदि अन्यस्यां वा रोगादिकायां आपदि अपत्यानि

1 अनन्ते संसारे अन्यान्यासां मातृणां (यत्) स्तनजक्षीरं पीतं (तत्) समुद्र (स्वयंभूरमण) सलिलाद् भवेद् बहुतरम् ॥१॥ (उपदेशमाला २०१)

४ धनममतामोचनाधिकारः ।

नन्वनन्तरमपत्यममतामोचनद्वारमुक्तं, परमपत्यममतामोचने धनं विद्यमानं कस्याधीनं क्रियते ? इत्याशङ्कायां द्रव्यममतामोचनद्वारमुपदिशन्नाह—

अथ धनाधिकारः ॥ अथ धनाधिकार इति अथापत्यममतामोचनाधिकारमुपदिश्य द्रव्यममतामोचनाधिकार उपदिश्यत इत्यर्थः । तत्र द्रव्यस्य प्रथमं पापाधिकरणत्वं दर्शयन् तस्य ममतात्यागमुपदिशति—

याः सुखोपकृतिकृत्त्वधिया त्वं, मेलयन्नसि रमा ममताभाग् ।
पाप्मनोऽधिकरणत्वत एता, हेतवो ददति संसृतिपादम् ॥ ४७ ॥ १ ॥

धनवि०—सुखोपकृतिकृत्त्वधिया सुखं च—अहं लक्ष्मीवान् इत्यादि मानसं सौख्यमुपकृतिश्च—स्वजनपोषणादिलक्षण उपकारस्तयोः

मातरौ पितरौ प्रति रक्षितुं न शक्तानि भवन्तीति, च पुनरुपकृतेः—उपकारस्य सन्देहात्, कुतो?—मिथः—परस्परमङ्गवतां—देहभाजां सम्बन्धानां मातृपितृपुत्रभ्रातृलक्षणानामानन्त्यतः—अनन्तत्वतो न जाने कः कस्योपकारं करिष्यतीति सन्देहस्तस्माद्, यश्च पिता स एवानन्तशः पुत्रो जातः, य एव पुत्रः स एवानन्तशः पिता जात इति, सर्वेषां सम्बन्धानामानन्त्यमागमवचनाद्व्यवहारमात्रतोऽवसेयं । इह भवे पितापुत्रयोर्वैरिसम्बन्धेनोत्पन्नयोरुपकारं प्रति सन्देह एव यथा श्रेणिकाशोकचन्द्रयोरिति स्नेहं मा कृथा इत्युपदेशः ॥ ४६ ॥ ४ ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचन्द्रः। अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार टीकां, तत्राधिकार इति पूर्त्तिमगात्तृतीयः ॥३॥

द्विडुपकारिं तादि

कर्तृत्वबुद्ध्या, यद्वा सुखस्योपकारकत्वबुद्ध्या, **ममताभाग्**—ममेदमिति ममत्ववान् सन्, **या रमाः**—कमलास्त्वं **मेलयन्**—स्वकीयत्वकरणा-
दिना सञ्चयीकुर्वन्नसि—वर्तसे, **परम(परं पाप्मनोऽ)धिकरणत्वतः**—अधिक्रियते आत्मा नरकादिषु याभिरित्यधिकरणं तस्य भावस्तत्त्वं
तस्मात्, तथा पापोपकरणत्वत इत्यर्थः, **पाप्मनः**—पापस्य परस्त्रीगमनादिलक्षणस्य महारम्भमहापरिग्रहादिलक्षणस्य वा दुष्कृतस्य, **हेतवो**—
निमित्तभूताः कमलाः **संसृतिपातं**—संसारे पतनं मम्मणस्येव **ददति**—प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ १ ॥

ननु 'धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीनाः क्रियन्ते, धनैरेव पापात्पुनर्निस्तरन्ति । धनेभ्यो विशिष्टो न लोकेऽस्ति कश्चिद्धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्ज्ज-
यध्वम् ॥ १ ॥ इति वचनात्कथं ममतामोचनं क्रियते इत्याशङ्कायां द्रव्यस्यासारतां दर्शयन्नुपदिशति—

यानि द्विषामप्युपकारकाणि, सर्पोन्दुरादिष्वपि यैर्गतिश्च ।
शक्या च नापन्मरणामयाद्या, हन्तुं धनेष्वेषु क एव मोहः ? ॥ ४८ ॥ २ ॥

रत्न०—अथ तुर्यो धनममत्वमोचनाधिकारो व्याख्यायते । तत्र प्रथमं धनात्सुखोपकृती भवत इति मा चिन्तयेत्युपदिशति—**याः सुखोप-
कृतीति०**, व्याख्या—हे जीव! त्वं या रमा—लक्ष्मीः प्रति मेलयन्नसि—सञ्चयन्नसि, त्वं कीदृशः ?—ममतां—ममत्वं भजसीति ममताभाक्, कया !—
सुखं चोपकृतिश्च सुखोपकृती ते कुर्वन्तीति सुखोपकृतिकृतः सुखोपकृतिकृतां भावः सुखोपकृतिकृत्त्वं तस्य धीः—बुद्धिस्तया, रमाः स्वस्य
कुटुम्बस्य च सुखकृतो भवन्ति परेषां दीनानाथानां चोपकृतिकृतो भवन्तीतिबुद्ध्येत्यर्थः, परमेता रमाः संसृतौ—संसारे पातं—पतनं ददति । एतेषां
संसृतिपाते कुतः शक्तिरित्याह—एताः किं० ?—हेतवः—कारणानि, कस्य ?—पाप्मनः—पापस्य, कुतः ?—अधिकरणत्वतः, प्रायो लक्ष्म्यः पापाधिकरणमेव
भवंति तरवारिप्रभृतिशस्त्रवत्, केषाचिद्धन्यानामेव पुण्याधिकारिण्यो भवन्ति, तस्माद्बहुसावद्यकर्मभिर्लक्ष्मीमेलनं न युक्तिमदिति ॥ ४७ ॥ १ ॥

धनवि०—यानि धनानि **द्विषामपि**—वैरिणामप्युपकारकाणि—उपकारकर्तॄणि परशुरामादिधनानि सुभूमादीनामिव भवन्ति, च पुनर्यैर्धनैः **सर्पोन्दुरादिष्वपि**—भुजगमूषकादिष्वपि सुरप्रियस्येव **गतिस्तिर्यग्**लक्षणा भवतीति, च पुनर्यैर्धनै**र्मरणामयाद्या**—मृतिरोगादिका **आपद्**—आपदा हन्तुं—निराकर्तुं **न शक्या**—न शक्यते तेषु—एष्वनन्तरोक्तेषु **धनेषु एव**—निश्चये **को मोहो**—ममतालक्षणः कर्त्तव्य इति ?, अत्र किंशब्दः कुत्सावाची वाच्यः ॥ ४८ ॥ २ ॥

ननु धनस्य द्विपदुपकारकत्वादिदोषोऽस्तु, परं ममत्वबुद्ध्या मनःप्रसादसुखं तु भवतीत्याशङ्कायामाह—

ममत्वमात्रेण मनःप्रसादसुखं धनैरल्पकमल्पकालम् ।
आरम्भपापैः सुचिरं तु दुःखं, स्याद्दुर्गतौ दारुणमित्यवेहि ॥ ४९ ॥ ३ ॥

धनवि०—**ममत्वमात्रेण**—ममेदं धनं ममेदं गृहमित्यादिममतामात्रेण **धनैः**—द्रव्यैरल्पकं—कुत्सितमल्पमल्पकं—ईषत्तरमात्रं **अल्पका-**

रत्न०—अथ धनेभ्योऽनर्थपरम्परामाह—**यानि द्विषामपीति०**, व्याख्या—यानि धनान्यर्जितानि—सञ्चितानि द्विषां—वैरिणामप्युपकारकाणि भवन्ति—उपयोगानि भवन्ति, सञ्चयिनं निहत्य वैरिणो गृह्णन्तीत्यर्थः । च पुनर्यैः सर्पोन्दुरादिष्वपि गतिः—भवान्तरप्राप्तिर्भवति, सञ्चयी पुमान् धनमोहात् सर्पोन्दुरादिषु योनिषु मृत्वोत्पद्यते इति, च पुनर्यैर्धनैरापत्—मरणामयाद्या विपद्धन्तुं—निवारयितुं न शक्या, अवश्यंभाविनो मरणरोगादयो भावा भवन्त्येवेति भावः, ब्रह्मदत्तचक्रिण इव, तत एवंविधेषु धनेषु हे आत्मन् ! क एव मोहः ?, अपितु न कोऽपि, निरर्थ एवेति भावः ॥४८॥२॥

रत्न०—अथ धनेभ्यः सुखस्याल्पत्वं दुःखस्य भूयस्त्वमाह—**ममत्वमात्रेण मनःप्रसाद०**, व्याख्या—धनैर्हेतुभिर्ममत्वमात्रेण मनसः—चेतसः

लमू–अल्पः कालः–समयो यस्य तदल्पकालम्–अल्पकालीनं **मनःप्रसादसुखं**–चित्तप्रसन्नतालक्षणं सौख्यं स्याद्–भवति, तु पुनरारंभपापैः–द्रव्यार्जनार्थं षट्कायाद्युपमर्दजनितदुष्कृतैर्**दुर्गतौ**–नरकादिगतौ **सुचिरम्**–अतिचिरकालं **दारुणम्**–अतिभयंकरं **दुःखं स्याद्**–भवति, इति–अमुना प्रकारेणोक्तं सम्यग्–**अवेहि** जानीहीत्यर्थः, भावार्थस्तु द्रव्यममतामात्रेणोत्कृष्टं शतवर्षमात्रं सुखं भवति, द्रव्यार्ज्जनाजन्यपापैस्तूत्कृष्टं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि यावन्नरकगतौ दुःखं भवतीति सम्यक्प्रकारेण ज्ञात्वा द्रव्यममतां मुंचेति ॥ ४९ ॥ ३ ॥

ननु द्रव्यस्तवसाधनं धनं कथं दुर्गत्यै इत्याशङ्कायामाह—

द्रव्यस्तवात्मा धनसाधनो न, धर्मोऽपि सारंभतयाऽतिशुद्धः।
निस्संगतात्मा त्वतिशुद्धियोगान्मुक्तिश्रियं यच्छति तद्भवेऽपि ॥ ५० ॥ ४ ॥

धनवि०—द्रव्यस्तवात्मा–द्रव्यस्तवः पूजाप्रासादप्रतिमाप्रतिष्ठादिको "भावकारणं द्रव्य"मितिवचनात् स एवात्मा–स्वरूपं यस्य स तथा, **धनसाधनो**–धनं–स्वर्णादिकमेव साधनं–निमित्तं यस्य स तथा, सहारंभेन–षट्कायाद्युपमर्द्देन वर्त्तते यः स तथा तस्य भावस्तत्ता

प्रसादः–प्रसत्तिः स्यात्, परं धनैः सुखमल्पकं–स्तोकं, तदप्यल्पकालं भवति, अथवा मनःप्रसादलक्षणं सुखमल्पकमल्पकालं भवति, दुःखं तुरिति विशेषे, आरम्भेभ्यः पापैरारम्भपापैः–षट्कायोपमर्दादिजनितैः सुचिरं–चिरकालं दुर्गतौ–तिर्यग्नरकादौ दुःखं स्यात्, किंलक्षणं?–दारुणं–भयावहं हे आत्मन्! इति त्वमवेहि–जानीहि, यथा नवानामपि नंदराजानाम् ॥ ४९ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ द्रव्यस्तवात्मा धर्मो धनैरेव भवतीति धनसञ्चयः कर्त्तव्य इति विचारोऽपि न सम्यगित्याह–**द्रव्यस्तवात्मेति०**, व्याख्या—

तया सारंभतयेति, एतावता धनप्रभवः पूजादिधर्मोऽपि किंचिदारंभकलंकितत्वान्निष्कलंको न भवतीति; तु पुनर्निःसंगतात्मा धर्मोऽतिशुद्धियोगात्तद्भवेऽपि मुक्तिश्रियं—मोक्षलक्ष्मीं यच्छति—ददातीति; अत्र निस्संगतात्मा निर्गतः संगो—धनधान्यादिर्नवविधः परिग्रहो यस्मात्स तथा तस्य भावस्तत्ता सैवात्मा—स्वरूपं यस्य स तथा, अतिशुद्धियोगाद्—अतिशयेन शुद्धिः—निष्कलंकता तस्या योगात्—संबंधात्तद्भवेऽपि—स एव भवो—जन्म तद्भवस्तस्मिन्, अत्रापिशब्दो वैलक्षण्यद्योतको, वैलक्षण्यं चेदं—द्रव्यस्तवात्मा धनसाधनो धर्मो भवान्तरे मुक्तिप्रापको भवति, निस्संगतात्मा तु धर्मस्तपःसंयमरूपो भवान्तरे तद्भवे वा मुक्तिप्रापको भवतीति ॥ ५० ॥ ४ ॥

अनंतरं यतीनुपदिश्य गृहस्थोद्देशेन ममतात्यागमुपदिशति—

क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैर्मेलितैः सनिधिभिस्तनुभाजाम् ।
क्लेशपापनरकाभ्यधिकः स्यात्को गुणो न यदि धर्मनियोगः ? ॥ ५१ ॥ ५ ॥

धनवि०—क्षेत्राणि च—शालीक्षुप्रमुखकेदाराः वास्तूनि च—गृहाट्टहट्टप्रभृतीनि धनानि च—स्वर्णरूप्यादीनि धान्यानि च—व्रीह्यादीनि

जिनप्रासादकारणजिनबिंबप्रतिष्ठाजिनविम्बार्चनादिर्द्रव्यस्तवः स एवात्मा—स्वरूपं यस्य स द्रव्यस्तवात्मा धर्मोऽपि सारम्भतया—आरम्भसहितत्वेन नातिशुद्धो—नातिनिर्मलो वर्त्तते, तज्जनितशुभकर्मणां स्वर्गादौ भोग्यत्वात्, सर्वस्यापि संसारसुखस्य दुःखत्वेनोक्तत्वादिति । किल० ?—धनान्येव साधनं—कारणं यस्य स धनसाधनः, धनैरेव साध्य इत्यर्थः, तुरिति विशेषे, निस्सङ्गता—निरीहता एवात्मा—स्वरूपं यस्य स निस्सङ्गतात्मा धर्मोऽतिशुद्धः, आरम्भरहितत्वेन पापमलाभावान्निर्मलताया योगात्, निस्सङ्गतात्मना धर्मेण केवलं कर्मनिर्जरणमेव भवतीति विशुद्धत्वमेवेत्यर्थः, तेन स एव भवो—वर्त्तमानो भवस्तस्मिन्नपि मुक्तिश्रियं यच्छति—ददातीति ॥ ५० ॥ ४ ॥

गावश्च—धेनुवेनुपतयः अश्वाश्च—तुरंगमा उपलक्षणाद् गजरथपदात्यादयस्तैस्तथा, किंभूतैः ?—सनिधिभिः—निधानसहितैर्मेलितैः—संचितैस्तनुभाजां—देहिनां क्लेशश्च—शरीरश्रमः पापानि च—पंचाश्रवसेवनादीनि नरकाश्च प्रसिद्धास्तेभ्योऽधिकः—अतिरिक्तस्तदेत्यध्याहारात् को गुणः ?—को विशेपलाभो भवतीत्यक्षरार्थः यदि—चेद्धर्मनियोगो—धर्मस्थाने व्यापारो न भवेदिति ॥ ५१ ॥ ५ ॥

अथ परिग्रहपरिमाणव्रतांगीकारेण ममतात्यागमुपदिशन्नाह—

आरंभैर्भरितो निमज्जति यतः प्राणी भवांभोनिधावीहंते कुनृपादयश्च पुरुषं येन च्छलाद्बाधितुम् ।
चिंताव्याकुलताकृतेश्च हरते यो धर्मकर्मस्मृतिं, विज्ञा! भूरिपरिग्रहं त्यजत तं भोग्यं परैः प्रायशः ॥ ५२ ॥ ६ ॥

रत्न०—अथ भूरिपरिग्रहः पापायैवेति द्रढयन्नाह—क्षेत्रवास्त्विति०, व्याख्या—तनुभाजां—प्राणिनां क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैः परिग्रहैः कृत्वा क्लेश १ पाप २ नरके ३ भ्योऽधिकः को गुणः स्याद् ?, अपितु न कोऽपि गुणः स्यादित्यन्वयः, पूर्वं क्लेशः १ पश्चात्पापं २ तदनु नरक ३ इति त्रयो गुणाः परिग्रहस्येति सूचितम्, अत्र गुणशब्दो लक्षणया ग्राह्य इति । अथ पदव्याख्या—क्षेत्रं—सेतुकेतूभयात्मकं वास्तु—गृहाट्टादि धनं—श्रीफलपूगादि गणिमधरिममेदाद्धान्यं—गोधूमादि चतुर्विंशतिधा गवाश्वैरिति गावोऽश्वाश्च ततो द्वन्द्वसमासस्तैः क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैः, उपलक्षणान्महिष्युष्ट्राजोरभ्रादीनामपि ग्रहणं, किंलक्षणैः ?—मेलितैः—स्थाने २ वृन्दतामापादितैः, पुनः किल० ?—सनिधिभिः—निधानसहितैरिति कथनेन रूप्यस्वर्णमण्यादयो गृहीताः, निधयस्तु तैरेव भवन्तीति, यदि परं धर्मे नियोगो—नियोजनं व्यापारणं, धर्मे नियोगो न, तस्य परिग्रहस्य यदि धर्मे चैत्योपाश्रयसाधर्मिकपोषज्ञानभाण्डागारकरणादिलक्षणे नियोगो—व्यापारणं स्यात्तदा कश्चिद्गुणोऽप्यस्तीति भावः । अत्र स्वर्गादिसुखप्राप्तिलक्षणो गुणः सूचित इति ॥ ५१ ॥ ५ ॥

धनवि०—**यतः** परिग्रहात् **प्राणी**—जीवः **आरंभैः**—षट्कायाद्युपमर्दै**र्भरितो**—व्याप्तो **भवांभोनिधौ**—संसारसमुद्रे **निमज्जति**—त्रुडति, च पुन**र्येन** परिग्रहेण **कुनृपादयः** आदिपदाच्चौरनटविटादयः पुरुषाः परिग्रहवंतं **पुरुषं च्छलाद्**—आज्ञाभंगादिच्छलं प्राप्य **बाधितुं**—बाधां कर्तुमीहंते, वांछंतीत्यर्थः, च पुन**र्यः** परिग्रह**श्चिंताव्याकुलताकृतेः**—चिंता—परिग्रहस्याप्राप्तस्यार्जनोपायपरिचिंतनं प्राप्तस्य परिरक्षणोपायपरिचिंतनं च तेन व्याकुलता—अस्वास्थ्यं तस्य कृतेः—करणा**द्धर्मकर्मस्मृतिं**—धर्मस्य कर्माणि—कार्याणि देवगुरुवंदनादीनि तेषां कर्तुमुद्दिष्टानां स्मृतिं—स्मरणं हरते—अपनयतीत्यर्थः, **भो विज्ञा!**—भोः पण्डितास्तस्मात्तं यच्छन्दप्रदर्शितस्वरूपं **प्रायशो**—बाहुल्येन **परैरा**त्मव्यतिरिक्तै**र्भोग्यं**—परिभोगयोग्यं **भूरिपरिग्रहं**—मूर्च्छया बहुधनधान्यादिसंग्रहं **त्यजत**—परिहरतेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ६ ॥

रत्न०—यतो—यस्मात्कारणादारम्भैः—सावद्यव्यापारेण जीवोपमर्दादिजातैर्भरितः—पूर्णः प्राणी भवाम्भोनिधौ—संसारसमुद्रे निमज्जति, अन्योऽपि गाढं भारवान् पदार्थः समुद्रे निमज्जतीति, च पुनर्येन परिग्रहेण कुनृपादयो—दुष्टराजाद्याः, आदिशब्देन दुष्टमन्त्र्यारक्षकान्यनियोगिनां ग्रहणं, पुरुषं प्रति छलाद्—अन्यायाभावेऽपि च्छलग्रहणेन बाधितुं—पीडितुमीहन्ते—वाञ्छन्ति, च पुनर्यः परिग्रहश्चिन्ताभिः—धनार्जनरक्षणादिजनितचिन्ताभिर्व्याकुलता—व्यग्रत्वं तस्याः कृतेः—करणतो धर्मकर्मणोः स्मृतिं हरते, चिन्ताव्याकुलचित्तस्य धर्मकर्मा(र्मणी अ)पि न स्मरतीति, अथवा धर्मस्य कर्मण इति तत्पुरुषसमासः कार्यः । हे विज्ञा!—हे दक्षाः यूयं तं भूरिपरिग्रहं त्यजत, कीदृशं?—भोग्यं—भोगार्हं, कैः?—परैरर्जकादित्यर्थः, कथं?—प्रायशः—प्रायेण, द्रव्यस्यार्जको भिन्नो भोक्तारस्त्वन्ये भवन्तीत्यर्थः, यतः—"कीटिकासञ्चितं धान्यं, मक्षिकासञ्चितं मधु । कृपणैः सञ्चितं वित्तं, परैरेवोपभुज्यते ॥ १ ॥ इति, यथा सोढताद्दक्कष्टपरम्परयोगिगृहीतसिद्धरसभोक्ता वलभीवासी रंकः श्रेष्ठी जात इति ॥ ५२ ॥ ६ ॥

अथ द्रव्यममतामोचनद्वारमुपसंहरन् तर्करीत्या धर्मस्थानेऽव्यापृतस्य द्रव्यस्य दोपान् दर्शयितुमुपदिशति—

क्षेत्रेषु नो वपसि यत् सदपि स्वमेतद्याताऽसि तत् परभवे किमिदं गृहीत्वा ? ।
तस्यार्जनादिजनिताघचयार्जितात्ते, भावी कथं नरकदुःखभराच्च मोक्षः ? ॥ ५३ ॥ ७ ॥

धनवि०—यदेतत्प्रत्यक्षेण दृश्यमानं सदपि–विद्यमानमपि स्वं–द्रव्यं क्षेत्रेषु–जिनभवनबिंबपुस्तकसाधुसाध्वीश्रावकश्राविकारूपेषु सप्तसु प्रतिष्ठातीर्थयात्रासहितेषु नवसु वा नो वपसि–नो बीजसंततिं कुरुषे तर्हि तदिदं दृश्यमानं धनं गृहीत्वा–लात्वा परभवे–अग्रेतने जन्मनि किं याताऽसि ?–गंताऽसीत्यर्थः; च पुनस्तस्य धनस्यार्जनम्–उपार्जनमादौ येषां तेऽर्जनादयः, आदिपदात्क्रयाणकक्रयविक्रयादयस्तैर्जनितानि–उत्पादितानि अघानि–पापानि तेषां चयः–समूहस्तेनार्जित–उत्पादितस्तस्मान्नरकदुःखभरात्–नरकगतिसंबंधिदुःखसमूहान्मुक्तिस्तव कथं–केन प्रकारेण भावी–भवितेति ? । अत्र यदि तर्हीति पदे अध्याहार्ये ॥ ५३ ॥ ७ ॥

इति श्रीतपोगच्छ...अध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहणीटीकायां...उ० श्रीधनविजयगणिविरचितायां द्रव्यममतामोचननाम्नी चतुर्थी पदपद्धतिः ॥ ४ ॥

रत्न०—अथार्थान्तरकथनेन सप्तक्षेत्र्यां धनवपनोपदेशमाह–क्षेत्रेष्विति०, व्याख्या—क्षेत्रेषु–जिनभवनादिषु सप्तसु प्रवचनप्रतीतेषु सद्–विद्यमानमपि स्वं–धनं नो वपसि, अत्र वपनक्रियाया लक्षणया प्रयोगः, क्षेत्रशब्दोऽपि लक्षणया एव, यथा क्षेत्रे उप्तं व्रीह्यादिधान्यं शतगुणं भवति

५ देहममतामोचनाधिकारः ।

ननु धनममतामोचने शरीरसत्यापना कथं भवतीत्याशंकायां शरीरममतामोचनद्वारमुपदिशन्नाह—

अथ देहाधिकारः ।

अथ देहाधिकार इति, अथ देहममतामोचनोऽधिकार उपदिश्यत इत्यर्थः । तत्र प्रथमं देहस्यानुपकारकत्वं धूर्त्ततां च दर्शयन् देहपोषणादौ दोषमुपदिशति—

पुष्णासि यं देहमघान्यचिंतयंस्तवोपकारं कमयं विधास्यति ? ।
कर्माणि कुर्वन्निति चिंतयायतिं, जगत्ययं वंचयते हि धूर्तराट् ॥ ५४ ॥ १ ॥

तथाऽत्रापि सप्तक्षेत्र्यां दत्तमनन्तगुणं भवतीत्युपचारात्क्षेत्रशब्दस्य वापक्रियायाश्च निर्देश इति । इदं स्वं किं गृहीत्वा—सार्थे लात्वा परभवे त्वं याताऽसि ?—गन्ताऽसि, काक्वा प्रश्नः । सार्थे गृहीत्वा यातुं न शक्यमिति सूचाऽपि । वेति पक्षान्तरे । हे धनिन्! ते—तव नरकस्य—निरयस्य दुःखं तस्य भरः—प्रचयस्तस्मान्मोक्षो—मोचनं कथं भावि ?, अत्रापि काक्वा प्रश्नः, अपितु न भावीति सूचाऽपि । किलक्षणात् ?—तस्य—स्वस्यार्जनादिना जनितम्—उत्पादितं यदघं पापं तस्य चयः—समूहस्तेनार्जितात्—उपार्जितादितिहेतोः, क्षेत्रेषु स्वं वपसि तदपि सुन्दरमितीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ७ ॥

॥ इत्यध्यात्मकल्पद्रुमे धनममत्वमोचनाख्यस्तुर्योऽधिकारः ॥ ५३ ॥ ७ ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचन्द्रः। शिष्यार्थितां सफलयन् कुरुते स्म टीकां, तत्राधिकार इति पूर्त्तिमवाप तुर्यः ॥४॥

देहस्य कारागृहत्वं

धनवि०—हे आत्मन्! अघानि–जीवघातादिजनितानि पापान्यचिंतयन्–अविचारयन् त्वं यं देहं–शरीरं पुष्णासि–पुष्टिविषयीकरोषीत्यर्थः सोऽयं देहस्तव कं–किंनामकमुपकारं–हितकार्यकरणलक्षणं विधास्यति–करिष्यति ?, ततः कर्माणि–देहपोषणार्थं जीवहिंसादिकार्याणि कुर्वन्–सृजन् इत्यनंतरोक्तामायतिम्–उत्तरकालं चिंतय–विमृशेति, हि निश्चितं जगति–विश्वेऽथवा जगंति–जगज्जंतूनयं–कायाह्वयो धूर्तराट्–वंचकपतिर्वंचयते विप्रतारयतीत्यर्थः; भावार्थस्तु त्वं यं देहं पुष्णासि स देहस्त्वां कर्मभारभारितं दुर्गतियोग्यं च कृत्वा नंक्ष्वा यास्यतीति धूर्तराजत्वं देहस्येति ॥ ५४ ॥ १ ॥

अथ सावद्योपधाहारादिना देहदार्ढ्यकरणे दोषमुपदिशति—

कारागृहाद्बहुविधाशुचितादिदुःखान्निर्गंतुमिच्छति जडोऽपि हि तद्विभिद्य ।
क्षिप्तस्ततोऽधिकतरे वपुषि स्वकर्मव्रातेन तद् दृढयितुं यतसे ? किमात्मन् ! ॥ ५५ ॥ २ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! हि यतः कारणात् कारागृहाद्–गुप्तिगृहाद्बहुविधं–नानाप्रकारमशुचितादि–अपावित्र्यादि दुःखं(यस्मिन्

रत्न०—अथ देहममत्वमोचनाधिकारः पञ्चमो व्याख्यायते । तत्र पापं कुर्वन् वपुःपोषं मा कुर्वित्युपदिशति–पुष्णासि यं देहमिति० व्याख्या–हे शरीरिन् ! त्वं यं देहं पुष्णासि–पुष्टं करोषि, किं कुर्वन् ?–अचिन्तयन्–अविचारयन्, कानि ?–अघानि–पापानि प्रति, देहं पुष्णन् पापानि चिन्तयस्येव नेत्यर्थः, परमयं देहः पोषितः सन् तव कमुपकारं विधास्यति–करिष्यति ?, त्वं जीवोपघातलक्षणानि पापानि अतिसावद्यानि कर्माणि प्रति कुर्वन् सन् इत्यायतिं–उत्तरकालं विचिन्तय–विचारय, हि–निश्चितमयं देहो धूर्तराट्–वञ्चकानां राजा जगन्ति प्रति, आश्रयेषु आश्रयिणामुपचाराद् जगद्वासिनो जगत्, तद् वञ्चयते, तेन बहुजीवघातादिनाऽस्य पोषणं न तवायतिहिताय भावीत्यर्थः, वञ्चकत्वोपचाराद्धूर्तराडुपमानमस्येति ॥५४॥१॥

ततः), अत्रादिपदात् क्षुत्पिपासापारवश्यादिपरिग्रहः, तथा तस्माज्जडोऽपि—मूर्खोऽपि तत्कारागृहं विभिद्य—विदार्य निर्गंतुं—निर्गमनक्रियां कर्तुमिच्छति—वांछतीत्यर्थः, ततस्तस्मात्कारणाद्धे आत्मन्! स्वकर्मव्रातेन—स्वकीयप्राक्कृतकर्मसमूहेन ततः कारागृहादधिकतरे—अतिशयेनाधिके वीभत्से वपुषि—शरीरे क्षिप्तः—प्रवेशितः सन् तद्वपुर्द्रढयितुं—सावद्याहारादिना दढीकर्तुं त्वं किं यतसे?—किं यत्नं कुरुषे इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ २ ॥

विद्यमानशरीरापगमे परलोके दुःखं भविष्यतीति पुष्टिदार्ढ्यकरणादिना एतच्छरीरयत्नो विधीयते इत्याशयानां संशयनिरासायोपदिशति—

चेद्वांछसीदमवितुं परलोकदुःखभीत्या ततो न कुरुषे किमु पुण्यमेव?।
शक्यं न रक्षितुमिदं हि न दुःखभीतिः, पुण्यं विना क्षयमुपैति न वज्रिणोऽपि ॥ ५६ ॥ ३ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! चेद्—यदि त्वं परलोकदुःखभीत्या—शरीरममतामोचने एतच्छरीरापगमे च परलोके गतस्य मम दुःखं भवि-

---

रत्न०—अथ शरीरं कारागृहादप्यधिकत्वेन चिन्तयन्नाह—कारागृहादिति० व्याख्या—हे आत्मन्! जडोऽपि—मूर्खोऽपि जनः कारागृहाद्—गुप्तिगृहान्निर्गन्तुमिच्छति। किं कृत्वा?—तत्कारागृहं विभिद्य, खात्रं दत्त्वेत्यर्थः, किंलक्षणाद्?—बहुविधं—नानाप्रकारमशुचितादि—अपावित्र्यादि दुःखं यस्मिन् तस्माद्, आदिशब्देन क्षुत्तृड्दुःखग्रहणं, ततः कारागृहादधिकतरे वपुषि—शरीरे स्वस्य कर्मणो व्रातेन—समूहेन क्षिप्तः सन् तद्वपुः प्रति द्रढयितुं—दृढं कर्तुं किं यतसे?—किं यत्नं करोषि, अत्रापि काकूक्त्या व्याख्यानं, अपि तु मा यतस्वेत्युपदेशोऽपि, ततोऽधिकरत्वं चास्य जीवनावधिसद्भावाद् भवे भवे प्राप्यत्वाच्चेति ॥ ५५ ॥ २ ॥

प्यतीतिभयेनेदं शरीरमवितुं—रक्षितुं वांछसि, ततः परलोकदुःखभीत्या पुण्यमेव—सुकृतमेव शरीररक्षणादियत्नत्यागेन किमु नो कुरुषे ?—किं न करोषीत्यन्वयः; हि यतः कारणादिदं शरीरमतिशक्तिमता केनापि रक्षितुं—त्रातुं न शक्यं—न—शक्तिविषयीकार्यं भवतीत्यर्थः, दुःखभीतिश्च—परभवदुःखभयं पुण्यं विना—तथाविधसुकृतमंतरेण क्षयं—विनाशं वज्रिणोऽपि—इंद्रस्यापि नोपैति—न गच्छतीत्यर्थः ॥५६॥३॥

कायस्य दुःखहेतुता

अनंतरोक्तयुक्त्या परलोकदुःखभीत्या शरीरयत्नो माऽस्तु, परं शरीरपोषणादिना सुखं तु भवत्येवेति शरीरयत्नो विधीयते इत्याशयानां पुंसामुपदेशमुपदिशति—

देहे विमुह्य कुरुषे किमघं ? न वेत्सि, देहस्थ एव भजसे भवदुःखजालम् ।
लोहाश्रितो हि सहते घनघातमग्निर्बाधा न तेऽस्य च नभोवदनाश्रयत्वे ॥ ५७ ॥ ४ ॥

रत्न०—अथ वपुषि पुष्टीकृते सति बहुजीवनात्परलोकदुःखं नायातीति वरं वपुःपोष इति कश्चिद्वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह—**चेद्वाञ्छसीदमवितु**मिति० व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं चेद्—यदि परलोकदुःखानां भीत्या—भयेनेदं वपुः प्रति अवितुं—रक्षितुं वाञ्छसि, पुष्टीकृते वपुषि बहुवर्षजीवनात् परलोकदुःखानि नायांतीति वरं पुष्टीकृतं वपुरित्यर्थः, ततस्तर्हि पुण्यमेव किमु ?—किं न कुरुषे, हि यस्मात् कारणात् इदं वपुर्दुःखभीतेः—दुःखानां भयाद्रक्षितुं—रक्षणाय न शक्यं—न शकनीयं इति न, 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत' इति न्यायादपितु शक्यम्, अर्थात्पुण्येनैवेति, च पुनरिदं वपुर्वज्रिणोऽपि—इन्द्रस्यापि पुण्यं विना क्षयं—नाशमुपैति—प्राप्नोति । तस्माद् त्वं यदि परलोकदुःखभीतस्तदा पुण्यं कुरुष्वेत्युपदेशः ॥ ५६ ॥ ३ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! **देहे**—शरीरे **विमुह्य**—विशेषेण मोहं प्राप्याघं—पापं **किं कुरुषे ?**, इति—अग्रे वक्ष्यमाणं स्वरूपं **किं न वेत्सि ?**—न जानासीत्यर्थः, **देहस्थ एव**—शरीरस्थित एव त्वं **भवदुःखजालं**—सांसारिकदुःखसमूहं **भजसे**—प्राप्नोपीत्यर्थः, हि यतः कारणाल्लो**हाश्रितो**—लोहसंश्रितोऽग्निः—वह्निर्**घनघातं**—लोहमयघनप्रहारं **सहते**—क्षमते, **गगनवदनाश्रयत्वे**—निरालम्बनत्वे **ते**—तव **च** पुनरस्य—वह्नेर्**बाधा**—पीडा न भवतीति, नभसो वति प्रत्यये 'मनुर्नभोऽङ्गिरो वती'ति (१–१–२४)सूत्रेण पदत्वाभावान्नभोवदिति चिंत्यम्, अन्यथा वा यथाज्ञातं समर्थनीयमिति, स्थानांगटीकायां प्रथमाधिकारे नभोवदिति प्रयोगस्य विद्यमानत्वात्सुस्थमिति वा (नभस्वदित्युपदेशरत्नाकरे, न वदन्तं नामेदं, अव्ययमिदं वेदिक्यां च सूत्रमिदं, अग्नेः सम्बंध्यपि नभस्वान्—वायुः अनाश्रयत्वात् न घातमाप्नोतीत्यर्थे तु नभस्वदित्येव) ॥५७॥४॥

रत्न०—अथ यं देहं त्वं पुष्णासि तत्रस्थस्यैव तव दुःखं वर्त्तत इति वक्तुमाह—**देहे विमुह्येति०** व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं देहे विमुह्य—मोहं प्राप्य किमघं कुरुषे ?। अपितु मा कुर्वित्युपदेशः। त्वं किं न वेत्सि ? इत्यपि काकूक्त्या व्याख्यानम्, अपितु वेत्सि—जानीषे इति सूचाऽपि, कि न वेत्सीत्याह—त्वं देहस्थ एव भवस्य—संसारस्य जन्मजरामरणलक्षणस्य दुःखानां जालं—समूहं भजसे, देहाश्रितस्यैव नरकदुःखाद्यनुभवनं, नतु देहमुक्तस्य, एतद् दृष्टान्तेन दृढयति—हि निश्चितं अग्निर्लोहाश्रितो घनस्य—लोहमयशस्त्रविशेषस्य घातं—प्रहारं सहते—क्षमते, नाग्निः केवलो घनघातविषयीकर्तुं शक्यत इत्यर्थः। हे आत्मन्! ते—तव च पुनरस्य—अग्नेरनाश्रयत्वे बाधा—पीडा न भवति, किंवत् ?—नभस्वद्—आकाशवद्, यथा नभसः अनाश्रयत्वे लत्ताप्रहारादिका परकृता बाधा न भवति तथा तवापि देहस्यानाश्रयत्वे मुक्तिं गतस्य बाधा न भवतीत्यर्थः। 'मनुर्नभोऽङ्गिरो वतीति'सूत्रेण पदत्वाभावान्नभोवदिति न स्यात्। यथा आकाशस्यानाश्रयत्वे बाधा न भवति तथा तवापीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ४ ॥

अथ शरीरस्य वंचकस्वभावत्वेन दुष्टतां दर्शयन्नुपदिशति—

दुष्टः कर्मविपाकभूपतिवशः कायाह्वयः कर्मकृद्, बद्ध्वा कर्मगुणैर्हृषीकचषकैः पीतप्रमादासवम्।
कृत्वा नारकचारकापदुचितं त्वां प्राप्य चाशु च्छलं, गंतेति स्वहिताय संयमभरं तं वाहयाल्पं ददत् ॥५८॥५॥

धनवि०—कर्मणामष्टविधानां नामकर्मणो वा विपाकः स एव भूपतिस्तस्य वश—आयत्तः दुष्टः—अपावित्र्यादिदोपदूषितः आहाराद्यर्थं हिंसाकारित्वादिदोषदूषितो वा कायाह्वयः कर्मकृद्—दासस्त्वां कर्मगुणैः—कर्मलक्षणरज्जुभिर्बद्ध्वा—नियंत्र्य, च पुनस्त्वां हृषीकचषकैः—हृषीकाणि—इंद्रियाणि तद्रूपाश्चषकाः—मद्यपानपात्राणि तैर्हृषीकचषकैः पीतः—अत्यादरेण सेवितः प्रमादः—पंचप्रमादलक्षण आसवो—मद्यं येन स तथा तं पीतप्रमादासवं कृत्वा, नारको—नरकः स एव चारकः—कारागृहं तस्यापद्—विपत्तिस्तस्या उचितो—योग्यः स तथा तं नारकचारकापदुचितं कृत्वा, च पुनः छलम्—आयुःपूर्त्तिलक्षणं मिषं प्राप्य—लब्ध्वा गंता—याताऽस्तीत्यर्थः; इतिहेतोस्तं बलीवर्दसदृशं कायाह्वयं

रत्न०—अथ कायं कर्मकरत्वेनोपमयति—दुष्टः कर्मविपाकेति०, व्याख्या—हे आत्मन्! काय इत्याह्वयो—नाम यस्य सः कायाह्वयः कर्मकृत्—कर्मकरस्त्वां नारकचारकापदुचितं कृत्वा—निरयगुप्तिगृहविपद्योग्यं कृत्वा च पुनराशु—शीघ्रं छलं प्राप्य गन्ता—गमिष्यतीत्यन्वयः, कर्मकृत् किंलक्षणः ?—दुष्टो-निर्दयः, पुनः कीदृक् ?—कर्मणा ज्ञानावरणीयादीनां विपाको—विपचनं स एव भूपतिस्तस्य वशः—अधीनः, स्वयं दुष्टः अथ च कर्मविपाकराजप्रेरित इत्यर्थः। किं कृत्वा ?—बद्ध्वा, कैः ?—कर्माण्येव गुणाः—रज्जवस्तैः, अपरोऽपि अपराधी रज्जुभिर्बध्यत इति, त्वां किम्भूतं ?—पीतः प्रमाद एवासवः—सीधुर्मदिराविशेषो येन स तं, कैः ?—हृषीकाणि—इन्द्रियाण्येव चषकाः—पानपात्राणि, यैः कृत्वा मद्यं पीयते ते चषका इति, अनेन पीतमद्यत्वाद्बद्धुं सुकर इति

कायस्य दुष्टकर्मकरत्वं

कर्मकरमल्पं—द्विचत्वारिंशदाहारदोषादूषितं लघु कायभाटकप्रायमाहारादि ददत्—प्रयच्छन् स्वहिताय—परभवे आत्मनो मोक्षलक्षणसुखाय संयमभरं—सप्तदशसंयमलक्षणं भारं त्वं वाहय—जीवितांते पारं प्रापयेति, वाहयेत्यत्र वहधातुः स्वभावतो ण्यंतत्वाद्वा द्विकर्मकः ॥ ५८ ॥ ५ ॥

अथ शरीरस्यासारतां दर्शयन्नुपदिशति—

यतः शुचीन्यप्यशुचीभवंति, कृम्याकुलात् काकशुनादिभक्ष्यात् ।
द्राग्भाविनो भस्मतया ततोऽगान्, मांसादिपिंडात् स्वहितं गृहाण ॥ ५९ ॥ ६ ॥

धनवि०—**यतः** शरीरादाहारांशुकादीनि वस्तूनि **शुचीन्यपि**—पवित्राण्यप्य**शुचीभवंति**—अपवित्रीभवंति सजीवनावस्थायां, **कृम्याकुलात्**—कृमिगंडोलकसंकुलान्निर्जीवनावस्थायां च **काकशुनादिभक्ष्याद्**—वायससारमेयादिभिर्भक्ष्याद्—भक्षणीयाद्, आदिपदात्कंकगृध्रादि-

---

सूचितं, अपरोऽपि नृपादिष्टः सेवकोऽपराधिनं बद्ध्वा गुप्तौ प्रक्षिप्य यातीति तथा कायः कर्मकृदपि । इतिहेतोः स्वकायकर्मकृतं वाहय—वञ्चय, किं कुर्वन् ?—ददद्—ददानः, कं ?—संयमभरं, किंभूतम्—अल्पं—स्तोकं, बहोर्दाने असमर्थस्त्वं, अत एव स्तोकमपीत्यर्थः । कस्मै ?—स्वहिताय, अपरोऽपि नृपसेवको लञ्चाप्रदानेन वंच्यते तथा त्वमपि चास्य संयमभररूपलञ्चाप्रदानेन वञ्चय यथाऽसौ त्वामबद्ध्वा नारकचारकापदुचितं चाकृत्वैव यातीति ॥५८॥५॥

रत्न०—अथाशुचिदेहादन्येऽपि पदार्था अशुचीभवन्तीत्यादिदेहदोषानाह—**यतः शुचीन्यप्यशुचीभवन्तीति**०, व्याख्या—यतः अङ्गात् शुचीनि—पवित्राण्यपि वस्तूनि—पायसादीनि अशुचीभवन्ति—अपवित्राणि भवन्ति, यथा घृतशर्कराचूर्णयुक्तस्य भक्षितस्य पायसस्य तत्समय एव वमनदशायां दूरूपदुर्गन्धितया सर्वजनजुगुप्सनीयत्वेन त्याज्यत्वं दृश्यत इति । यतः किम्भूतात् ?—कृमिभिराकुलाद्—व्याप्तात्, पुनः किंलक्षणात् ?—काकशुनादीनां भक्ष्यात्,

भक्ष्याद्द्राग्—शीघ्रं भस्मतया—रक्षारूपतया भाविनो—भविष्यतो मांसादिपिंडाद्, आदिपदाद्रसासृग्मांसमेदादिपिंडसमूहात्ततोऽंगात्—तस्माच्छरीरात्स्वहितं—परभवसुखसाधनं तपःसंयमादिपुण्यं गृहाण—स्वायत्तीकुर्वित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६ ॥

देहस्य भाटकगृहता

नन्वनंतरं 'स्वहितं गृहाणे'त्युक्तम्, अथ च यः शरीरं प्राप्य स्वहितं न गृह्णाति तस्य किं स्यादित्याशंकायामुपदिशति—

परोपकारोऽस्ति तपो जपो वा, विनश्वराद्यस्य फलं न देहात् ।
स भाटकादल्पदिनासगेहमृत्पिंडमूढः फलमश्नुते किम्? ॥ ६० ॥ ७ ॥

धनवि०—यस्य पुरुषस्य विनश्वराद्—विनाशस्वभावाद्देहात्—शरीरात्परोपकारः—परहितकरणं, वाऽथवा तपो द्वादशप्रकारं, वाऽथवा जपः—पंचपरमेष्ठिनमस्कारादिस्मरणं फलं—साध्यार्थो नास्ति; स पुरुषो भाटकात्—निष्क्रयादल्पदिनावधिप्राप्तश्चासौ गेहमेव—गृहमेव मृत्पिंडो—मृत्तिकास्कंधस्तत्र मूढो—ममेदं गृहं मा विनश्यत्वितिधिया मोहं प्राप्तः किं फलं?—किंनामकं फलमश्नुते—प्राप्नोतीत्यर्थो; भावार्थस्तु यथा कश्चिदल्पदिनमर्यादया भाटकेन गृहीते गृहे ममेदं गृहं मा विनश्यत्वितिबुद्ध्या मूढमतिस्तद्गृहं न व्यापारयति स संपूर्णावधौ

शोषे भक्ष्य न स्यात्, पुनः किं० ?—भवितेति भावि तस्माद्भाविनः, कया?—भस्मतया—रक्षात्वेन, कथं?—द्राक्—शीघ्रं, मृतानन्तरमित्यर्थः। हे आत्मन्! ततोऽङ्गात्—तस्माच्छरीरात्त्वं स्वस्य हितं तपःप्रभृति गृहाण, किं० ?—मांसादीनां पिण्डः—समुदायस्तस्माद्, आदिशब्देनास्रवसास्थिमेदसां ग्रहणं ॥५९॥ ६॥

रत्न०—अथ देहात्तपोजपादिफलमाह—परोपकारोऽस्तीति०, व्याख्या—यस्य पुंसो देहात्परोपकारः फलं नास्ति वा पुनस्तपः फलं जपश्च फलं नास्ति, देहस्य त्रीण्येव फलानि सन्तीति सूचितं, यतः किं० ?—विनश्वराद्—विनाशशीलात् स पुमान् देहात् किं फलमश्नुते ?, अपितु न किमपि ।

च परकीये गृहे जाते सति तद्गृहस्य प्राप्तिफलरहितो भवति तथा यः परिमितायुपि शरीरे प्राप्ते ममेदं शरीरं परोपकारतपःकरणादिना दुर्बलं माऽस्त्विवतिबुद्ध्या मूढमतिस्तं शरीरं न व्यापारयति सोऽप्यायुःपूर्त्तौ शरीरनाशे मानुष्यशरीरप्राप्तिफलरहितो भवतीति ॥ ६० ॥ ७ ॥

अथ देहममतामोचनद्वारोपसंहाराय देहस्यासारतां देहजन्यसुकृताचरणफलस्य च सारतां दर्शयन्नुपदिशति—

मृत्पिण्डरूपेण विनश्वरेण, जुगुप्सनीयेन गदालयेन ।
देहेन चेदात्महितं सुसाधं, धर्मान्न किं तद्यतसेऽत्र ? मूढ ! ॥ ६१ ॥ ८ ॥

धनवि०—हे अज्ञानिन्! **चेद्**—यदि **मृत्पिण्डरूपेण**—मृत्तिकास्कंधस्वभावेन **विनश्वरेण**—विनाशशीलेन **जुगुप्सनीयेन**—अतिनिंदास्पदेन **गदालयेन**—रोगगृहेण **देहेन**—शरीरेण कारणभूतेनात्महितं—स्वस्य पारभविकसुखसाधनं **सुसाधं**—सुखसाध्यं **धर्मात्**—तपश्चरणसंयमपा-

---

स किं० ?—भाटकाद्—भाटकोक्तद्रव्यप्रदानादल्पदिनान् यावदाप्तं गेहं तदेव मृत्पिण्डः—शरीरं तत्र मूढो—मोहग्रस्तः, भाटकगृहं यथा यथा व्यापार्यते तथैव भव्यं, अन्यथा भाटकद्रव्यमुपविशति अर्थः कश्चिन्न सिद्ध्यतीति । देहस्याशनपानवस्त्रादिदानं भाटकं, तस्य परोपकारादि फलं न गृह्यते तदा वृथैव भाटकदानमिति दृष्टान्तसाम्यं, गेहमपि मृत्पिण्डमयं भवतीति ॥ ६० ॥ ७ ॥

रत्न०—पुनस्तदेव द्रढयति—**मृत्पिण्डरूपेणेति०**, व्याख्या—हे आत्मन्! चेद्—यदि देहेन निमित्तभूतेन धर्मात्—सुखकारणादात्महितं सुसाधं—सुखसाध्यं वर्त्तते, देहेन कीदृशेन ?—मृत्पिण्डरूपेण—मृत्पिण्डसदृशेन, अत एव विनाशशीलेन, पुनः किंलक्षणेन ?—जुगुप्सनीयेन—जुगुप्सायोग्येन, पुनः कि० ?—गदानां—रोगाणामालयो—गृहं तेन तत्—तर्हि अत्र—आत्महिते हे मूढ ! कि न यतसे ?—यत्नं न करोपि, अपितु यत्नं कुरुष्वेति,

किं मुह्यसि ?–किं मूढो भवसीत्यर्थः; यतः कारणादेते इंद्रियार्थाः जंतून्–प्राणिनो गहने–दुःखावगाहे भवभीमकक्षे–संसाररूपभयंकर-कांतारे क्षिपंति–बलात्कारेण प्रवेशयंतीत्यर्थः, यत्र भवभीमकक्षे शिवमार्गदृष्टिः–मोक्षमार्गदर्शनं सुलभा–सुप्रापा नास्तीति ॥ ६२ ॥ १ ॥

नन्वमृतलवकल्पमपि वैषयिकसुखमनंतरोपदेशानुसारेण कथं हेयमित्याशंकायामुपदिशति—

आपातरम्ये परिणामदुःखे, सुखे कथं वैषयिके रतोऽसि ? ।
जडोऽपि कार्यं रचयन् हितार्थी, करोति विद्वन् ! यदुदर्कतर्कम् ॥ ६३ ॥ २ ॥

धनवि०—हे विद्वन्! आपातरम्ये–दर्शनमात्ररमणीये परिणामदुःखे–परिणत्या दुःखदायके वैषयिके–विषयजनिते सुखे कथं–केन प्रकारेण त्वं रतः–आसक्तोऽसि ?, यद्–यस्मात् कारणाज्जडोऽपि–मूर्खोऽपि हितं–सुखोपायस्तस्यार्थः–प्रयोजनं यस्य स हितार्थी सन् कार्यं–व्यापारादिकं घटादिकं वा रचयन्–कुर्वन् घटयन् उदर्कतर्कं 'उदर्कस्तद्भवं फल'मिति वचनादुदर्कः–कार्यकरणोत्तरकाले

पदस्य सत्त्वात्, यत्र शिवस्य–मोक्षस्य मार्गदृष्टिः–मार्गदर्शनं न सुलभा–न सुप्रापा । अपरस्मिन्नपि गहने कक्षे शिवस्य–निरुपद्रवस्य मार्गदृष्टिः सुलभा न भवतीति ॥ ६२ ॥ १ ॥

रत्न०—अथैहिकसुखस्याऽऽपातरम्यत्वपरिणामदुःखत्वे दर्शयन्नाह–**आपातरम्ये०** इति, व्याख्या—हे विद्वन् !–हे आत्मन् विषयसम्बन्धिनि वैषयिके सुखे किं रतोऽसि ?–रागी जातोऽसि, अपितु मा रज्य । किंलक्षणे ?–आपातः–तत्कालस्तस्मिन् रम्ये, दृश्यमानमनोहरे इत्यर्थः, पुन किं० ?–परिणामे–परिपाके दुःखदायी(यती)ति दुःखं तस्मिन्, यद्–यस्मात् कारणाज्जडोऽपि–मूर्खोऽपि कार्यं स्वयं कुर्वन्नुत्तरकालफलं उदर्कस्तस्य तर्को–विचारस्तं

"मज्जं विसय कसाया निद्दा विकहा य पंचमी भणिया । एए पंच पमाया जीवं पाडंति संसारे[1] ॥१॥" इत्यादिना भावनीया, अष्टप्रकारता च "पमाओ य मुणिंदेहिं, भणिओ अट्ठभेयओ । अन्नाणं संसओ चेव, मिच्छानाणं तहेवय ॥ १ ॥ रागो दोसो मइब्भंसो, धम्मंमि य अणायरो । जोगाणं दुप्पणिहाणं, अट्ठहा वज्जियव्वओ[2]" ॥ २ ॥ इत्यादिना भावनीया ॥ ननु विषयसेवने को दोष इत्याशंकायामाह—

अत्यल्पकल्पितसुखाय किमिंद्रियार्थैस्त्वं मुह्यसि प्रतिपदं प्रचुरप्रमादः? ।
एते क्षिपंति गहने भवभीमकक्षे, जंतून्न यत्र सुलभा शिवमार्गदृष्टिः ॥ ६२ ॥ १ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! त्वं **प्रचुरप्रमादः** सन्—बहुप्रमादसहितः सन्नत्यल्पकल्पित**सुखाय**—अतिशयेनाल्पमत्यल्पं अत्यल्पं च तत्कल्पितं च—सुखं सुखमितिबुद्ध्यारोपितं तच्च सांसारिकं स्त्रीसंभोगादिलक्षणं सुखं तत्तथा तस्मै **प्रतिपदं**—स्थाने स्थाने **इंद्रियार्थैः**—शब्दादिविषयैः

रत्न०—अथ षष्ठोऽधिकारो विवरीतुं प्रारभ्यते । तत्र विषयाः प्रमादाश्च, तत्र प्रथममिन्द्रियार्थेषु मोहत्यागविषये उपदिशति—**अत्यल्पकल्पितसुखायेति०**, व्याख्या—हे आत्मन्! त्वमिन्द्रियार्थैः—शब्दरूपगन्धरसस्पर्शैः किं मुह्यसि ?, काकूक्त्या व्याख्यानं, अपितु मा मुह्य इत्युपदेशोऽपि, कस्मै ?—अत्यल्पं कल्पितम्—औपचारिकं नतु तात्त्विकं यत्सुखं तस्मै, कथं ?—प्रतिपदं—स्थानं स्थानं प्रति अथवा वस्तु वस्तु प्रति, 'पदं स्थाने विभक्त्यंते, शब्दे वाक्यैकवस्तुनोः । त्राणे पादे पादचिन्हे' इत्यनेकार्थकोषवचनात्, किंलक्षणस्त्वं ?—प्रचुरः प्रमादो यस्य सः, एते इन्द्रियार्थाः भवः—संसारः स एव भीमो—भयावहः कक्षः—शुष्कवनं तस्मिन् क्षिपन्ति । किंलक्षणे गहने ?—दुष्प्रवेशार्हे । कान् ?—जन्तून्—प्राणिनः, कुत्र ?—तत्र, तत्रेत्यध्याहार्यं, यत्रेति

---

१ मद्यं विषयकषाया निद्रा विकथा च पंचमी भणिता । एते पंच प्रमादा जीवं पातयन्ति संसारे ॥ १ ॥ प्रमादश्च मुनीन्द्रैर्भणितोऽष्टभेदः । अज्ञानं संशयश्चैव मिथ्याज्ञानं तथैव च ॥ १ ॥ २ रागो द्वेषो मतिभ्रंशो धर्मे च अनादरः । योगानां दुष्प्रणिधानं अष्टधा वर्जितव्यः ॥ २ ॥

धर्गगतशर्मविशेषणं, तयोः—सांसारिकसुखस्वर्गापवर्गसुखयोर्मिथः—परस्परं सप्रतिपक्षता—एकस्य सत्त्वेऽपरस्यासत्त्वमितिरूपा वैरिताऽस्तीत्यन्वयः; हे कृतिन्!—हे पण्डित त्वं विशेषदृष्ट्या—इदमस्मात्समीचीनमिदमस्मादसमीचीनमिति विवेकदृशाऽन्यतरद्—ऐहिकपारलौकिकसुखयोर्मध्ये एकं यत्सुंदरं तद्गृहाण—स्वायत्तं कुर्वित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ३ ॥

तृष्णापापनिवृत्तिः

अथ विषयतृष्णानिवृत्त्यर्थं शास्त्रश्रवणैरवहितो भवेत्युपदिशति—

भुंक्ते कथं नारकतिर्यगादिदुःखानि देहीत्यवधेहि शास्त्रैः ।
निवर्त्तते ते विषयेषु तृष्णा, विभेषि पापप्रचयाच्च येन ॥ ६५ ॥ ४ ॥

धनवि०—देही—प्राणी नारकतिर्यगादिदुःखानि—नरकगतितिर्यग्गतिप्रमुखदुःखानि, आदिपदान्मनुष्यगतिदेवगतिदुःखानि, कथं?—येन प्रकारेण केन प्राकृतकर्मणा वा भुंक्ते—अनुभवति, अत्र चतुर्गतिदुःखस्वरूपप्रतिपादिका इमा गाथाः—कक्खडदाहंसामलिअसिवणवेयरणिपहरणसएहिं । जा जायणा उ पावंति नारया तं अहम्मफलं ॥ १ ॥ तिरिया कसंकुसारानिवायवहबंधमारणसयाइं । नवि इहयं पावंता

प्रतिपक्षत्वं रिपुत्वमस्ति, यदैहिकं सुखं तदा पारत्रिकं न, यदा पारत्रिकं तदा चैहिकं नेति प्रतिपक्षता । हे कृतिन्!—हे पण्डित तत्कारणात्तयोर्मध्ये विशेषदृष्ट्या—विशेषदर्शनेन विशेषज्ञानेन वा विशेषं दृष्ट्वा ज्ञात्वा चेत्यर्थः अन्यतरद्—एकं वरीयः सुखं गृहाणेति ॥ ६४ ॥ ३ ॥

लर०—अथ विशेषदर्शनमेवाह—भुङ्क्ते कथमिति०, व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं शास्त्रैः—शास्त्राध्ययनैरित्यर्थ इत्यवधेहि—अवधानं कुरु, सावधानो

---

१ कर्कशदाहशाल्मलिअसिवनवैतरणीप्रहरणशतैः । या यातनास्तु प्राप्नुवंति नारकास्तदधर्मफलं ॥ १ ॥ तिर्यंचः कशांकुशारानिपातवधबंधनमारणशतानि ।

तत्कार्यजन्यफलं तस्य तर्क–एतत्कार्यकरणान् ममोत्तरकाले किं फलं भविष्यतीति विचारस्तं **करोति**–विदधातीत्यर्थो, भावार्थस्तु मूर्खोऽपि कार्यं कुर्वन् चेतसा चिंतयति–इदं मया क्रियमाणं कार्यममे सुंदरपरिणाममसुंदरपरिणामं वेति, त्वं तु पंडितः सन् भुक्तिकालसुंदरे परिणतिकालासुंदरे किंपाकफलोपमे वैषयिके सुखे कथं रतोऽसीति ? ॥ ६३ ॥ २ ॥

नन्वनंतरोक्तप्रकारेण यदि वैषयिकसुखस्यापातरमणीयता भविष्यति तदा सुखत्वेन समानधर्मस्य स्वर्गापवर्गसुखस्यापि तथैव रमणीयता भविष्यतीत्याशंकायामुपदिशति—

यदिंद्रियार्थैरिह शर्म बिंदवद्, यदर्णवत् स्वःशिवगं परत्र च ।
तयोर्मिथः सप्रतिपक्षता कृतिन्!, विशेषदृष्ट्याऽन्यतरद्गृहाण तत् ॥ ६४ ॥ ३ ॥

धनवि०—इह लोके **यच्छर्म**–यद्वैषयिकं सुखं **बिंदुवद्**वर्त्तते, बिंदुः–जलकणस्तद्वदाचरतीति बिंदवत् इति सांसारिकशर्मविशेषणं, च पुनः **परत्र**–परलोके यत् **स्वःशिवगं**–स्वर्गापवर्गगतमिंद्रियजानिंद्रियजं शर्म **अर्णव**द्वर्तते, अर्णवः–समुद्रस्तद्वदाचरतीत्यर्णवदिति स्वर्गाप-

---

करोति, ममेदं कार्यं कुर्वतः सतोऽग्रे किम्फलं भविष्यतीति विचारयतीत्यर्थः । विद्वन्निति साभिप्रायं सम्बोधनं, तेन त्वं विद्वानसि, वैषयिकं सुखं भुञ्जान उदर्कतर्कं किं न करोषीति भावः ॥ ६३॥ २ ॥

रत्न०—अथैहिकसुखस्य तुच्छत्वेन(त्वं) दर्शयन्नाह–**यदिन्द्रियार्थैरिति०**, व्याख्या—हे आत्मन्! इह लोके स्वः–स्वर्गः शिवं–मोक्षस्तयोर्गच्छतीति स्वःशिवगं यच्छर्म तदर्णव इव–समुद्र इवाचरतीति अर्णवति अर्णववद्वर्त्तते, आचारार्थे शतृप्रत्यये शर्मविशेषणं, तयोः शर्मणोर्मिथः–परस्परं

प्रतिपक्ष-सुखता

वर्गगतशर्मविशेषणं, तयोः—सांसारिकसुखस्वर्गापवर्गसुखयोर्मिथः—परस्परं सप्रतिपक्षता—एकस्य सत्त्वेऽपरस्यासत्त्वमितिरूपा वैरिताऽस्ती-त्यन्वयः; हे कृतिन्!—हे पण्डित त्वं विशेषदृश्या—इदमस्मात्समीचीनमिदमस्मादसमीचीनमिति विवेकदृशाऽन्यतरद्—ऐहिकपारलौकिक-सुखयोर्मध्ये एकं यत्सुंदरं तद्गृहाण—स्वायत्तं कुर्वित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ३ ॥

तृष्णापाप-निवृत्तिः

अथ विषयतृष्णानिवृत्त्यर्थं शास्त्रश्रवणैरवहितो भवेत्युपदिशति—

भुंक्ते कथं नारकतिर्यगादिदुःखानि देहीत्यवधेहि शास्त्रैः।
निवर्त्तते ते विषयेषु तृष्णा, बिभेषि पापप्रचयाच्च येन ॥ ६५ ॥ ४ ॥

धनवि०—देही—प्राणी नारकतिर्यगादिदुःखानि—नरकगतितिर्यग्गतिप्रमुखदुःखानि, आदिपदान्मनुष्यगतिदेवगतिदुःखानि, कथं?—केन प्रकारेण केन प्राकृतकर्मणा वा भुंक्ते—अनुभवति, अत्र चतुर्गतिदुःखस्वरूपप्रतिपादिका इमा गाथाः—कक्खडदाहंसामलिअसिवणवेय-रणिपहरणसएहिं। जा जायणा उ पावंति नारया तं अहम्मफलं ॥ १ ॥ तिरिया कसंकुसारानिवायवहबंधमारणसयाइं। नवि इहयं पावंता

प्रतिपक्षत्वं रिपुत्वमस्ति, यदैहिकं सुखं तदा पारत्रिकं न, यदा पारत्रिकं तदा चैहिकं नेति प्रतिपक्षता। हे कृतिन्!—हे पण्डित तत्कारणात्तयोर्मध्ये विशेषदृश्या—विशेषदर्शनेन विशेषज्ञानेन वा विशेषं दृष्ट्वा ज्ञात्वा चेत्यर्थः अन्यतरद्—एकं वरीयः सुखं गृहाणेति ॥ ६४ ॥ ३ ॥

धर०—अथ विशेषदर्शनमेवाह—भुंक्ते कथमिति०, व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं शास्त्रैः—शास्त्राध्ययनैरित्यर्थ इत्यवधेहि—अवधानं कुरु, सावधानो

---

१ कर्कशदाहशाल्मलिअसिवनवैतरणीप्रहरणशतैः। या यातनास्तु प्राप्नुवंति नारकास्तदधर्मफलं ॥ १ ॥ तिर्यंचः कशाकुशारानिपातवधबंधनमारणशतानि।

परत्थ जइ नियमिआ हुंता ॥२॥ चारगनिरोहवहबंधरोगधणहरणमरणवसणाइं । मणसंतावो अजसो विग्गोवणया य माणुस्से ॥३॥ तं सुरविमाणविभवं चिंतिय चवणं च देवलोगाओ । अइबलियं चिय जं नवि फुट्टइ सयसक्करं हिययं ॥४॥ ईसाविसायमयकोहमाण(माय)लोभेहिं एवमाईहिं । देवावि समभिभूया तेसिं कत्तो सुहं नाम ? ॥५॥[1] इत्युपदेशमालायाम्, इत्यमुना प्रकारेणानंतरोक्तं शास्त्रैः—लक्षणया शास्त्रवचनैः शास्त्रश्रवणैर्वाऽवधेहि—सम्यग्जानीहीत्यर्थः, येन नारकतिर्यगादिदुःखानुभवकारणसम्यग्ज्ञानेन ते—तव विषयेषु—दुर्गतिकारणेषु शब्दादिषु तृष्णा—गार्ध्यं निवर्त्तते—विरमतीत्यर्थः, च पुनर्येन सम्यग्ज्ञानेन पापप्रचयात्—पापपुष्टिकरणाद्बिभेषि—त्वं भयमधिगच्छसीति ॥६५॥४॥

अनन्तरोक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण दर्शयन्नुपदिशति—

गर्भवासनरकादिवेदनाः, पश्यतोऽनवरतं श्रुतेक्षणैः ।
नो कषायविषयेषु मानसं, श्लिष्यते बुध ! विचिंतयेति ताः ॥ ६६ ॥ ५ ॥

भवेत्यर्थः । इतीति किं ?—देही—देहवान् नारकतिर्यगादिदुःखानि कथं भुङ्क्ते ?—महता कष्टेन भुङ्क्ते इत्यर्थः, आदिशब्देनातिपापप्रकृत्युदयवन्मनुष्यदुःखानामपि ग्रहणं, येन—शास्त्रैः कृत्वा अवधानेन विषयेषु पञ्चसु तृष्णा—लौल्यं निवर्त्तते, च पुनर्येन पापस्य प्रचयात्—समूहाद्बिभेषि—भयं प्राप्नोषीति ॥६५॥४॥

नैव इह प्राप्स्यन् परत्र यदि नियमिता अभविष्यन् ॥ २ ॥ चारकनिरोधवधबंधरोगधनहरणमरणव्यसनानि । मनःसंतापान् अयशो विगोपनतां च मानुष्ये ॥ ३ ॥ तं सुरविमानविभवं चिंतयित्वा च्यवनं च देवलोकतः । अतिबलिष्ठं चैव यन्नैव स्फुटति शतखंडं हृदयं ॥ ४ ॥ ईर्ष्याविषादमदक्रोधमान(माया)लोभैः एवमादिभिः । देवा अपि समभिभूताः तेषां कुतः सुखं नाम ? ॥ ५ ॥ उपदेशमाला गा० २८०, २८१, २८२, २८६ तथा २८७.

धनवि०—अनवरतं-निरंतरं श्रुतेक्षणैः—शास्त्ररूपलोचनैर्गर्भवासनरकादिवेदनाः पश्यतो—विलोकयतस्तव मानसं—चित्तं कषाय-
विषयेषु नो श्लिष्यते—नैवालिंपतीत्यर्थः । अत्र गर्भवासवेदनास्वरूपसूचिके इमे गाथे—सूईहिं अग्गिवण्णाहिं, संभिन्नस्स निरंतरं । जारिसं
गोयमा ! दुक्खं, गब्भे अट्ठगुणं भवे ॥१॥ गब्भाओ नीहरंतस्स, जोणिजंतंमि पीलणा । सयसाहस्सिअं दुक्खं, कोडाकोडिगुणंपि वा ॥२॥
इति । नरकवेदनाश्च दशविधाः पूर्वोक्ताः, तिर्यगादिवेदनाश्च "तिरिया कसंकुसारा" इत्यादिनाऽनंतरोक्ता ज्ञेया इति; नन्वत्र विषयाधिकारे
कषायग्रहणं किमर्थमिति चेन्न, कषायाणामपि विषयाणामिव प्रमादत्वसूचनार्थं विषयकषाययोः समानफलत्वदर्शनार्थं वा ग्रहणादिति;
हे बुध !—हे पंडित इति कारणात्ता गर्भवासनरकादिवेदनाः त्वं चिंतय—सम्यक्परिभावनेन स्मरणविषयीकुर्वित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ५ ॥

रत्न०—पुनरपि विशेषदर्शनमेव द्रढयति—गर्भवासनरकादीति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! श्रुतानि—शास्त्राण्येवेक्षणानि—लोचनानि अथवा श्रुतानामीक्षणानि—विलोकनानि तैर्गर्भवासनरकादिवेदनाः प्रति पश्यतस्तव कषायाः—क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारो विषयाः—शब्दादयः पञ्च च तेषु मानसं—मनो न श्लिष्यते—न श्लेषं प्राप्नोति, न लगतीत्यर्थः, ताश्च श्रुतेक्षणैरेव दृश्याः, न चर्मचक्षुषा, तेन श्रुतेक्षणैरिति । हे बुध !—हे विद्वन् ततस्ता गर्भवासनरकादिवेदनाः प्रति विचिन्तय—विचारय, आदिशब्देनातीव पापप्रचयवन्मनुष्यतिर्यक्संमूर्छनजमनुजतिर्यग्वेदनानामपि ग्रहणं ॥ ६६ ॥ ५ ॥

---

१ सूचीभिरग्निवर्णाभिः संभिन्नस्य निरन्तरम् । यादृशं गौतम ! दुःखं गर्भे अष्टगुणं भवेत् ॥ १ ॥ गर्भात् निस्सरतः योनियन्त्रे पीडनात् । शतसाहस्रिकं दुःखं कोटीकोटीगुणमपि वा ॥ ॥ २ ॥

गर्भवासादिचिन्ता

अथ मरणभयं दर्शयन् प्रमादपरिहारमुपदिशति—

वध्यस्य चौरस्य यथा पशोर्वा, संप्राप्यमाणस्य पदं वधस्य ।
शनैः शनैरेति मृतिः समीपं, तथाऽखिलस्येति कथं प्रमादः ? ॥ ६७ ॥ ६ ॥

धनवि०—**यथा**—यद्वद्**वध्यस्य**—वधयोग्यस्य **चौरस्य वा**ऽथवा **पशोः**—अजस्य **वधस्य**—हिंसायाः **पदं**—स्थानं **संप्राप्यमाणस्य**—नीयमानस्य **शनैः शनैः**—मंदं मंदं **मृतिः**—मरणं **समीपम्**—आसन्नमेति—आगच्छति **तथा**—तद्वदखिलस्य—सकललोकस्य मृतिः समीपमेतीति हेतोः **कथं ?**—केन प्रकारेण **प्रमादो**—विषयसेवाभिलाषलक्षणस्तवास्तीति ॥ ६७ ॥ ६ ॥

अथ सुखसिपाधयिपया सेवितेपु विषयेषु दुःखकारणत्वं दर्शयन्नुपदिशति—

बिभेषि जंतो ! यदि दुःखराशेस्तदिंद्रियार्थेषु रतिं कृथा मा ।
तदुद्भवं नश्यति शर्म यद्द्राग्, नाशे च तस्य ध्रुवमेव दुःखम् ॥ ६८ ॥ ७ ॥

धनवि०—**हे जंतो !**—हे प्राणिन् **यदि**—चेत् त्वं **दुःखराशेः**—दुःखसमूहाद्**बिभेषि**—भयमाप्नोषि **तत्**—तदा **इंद्रियार्थेषु**—विपयेषु **रतिम्**—

रत्न०—अथ मृत्योर्भयदर्शनेन प्रमादपरित्यागे प्रतिबोधयन्नाह—**वध्यस्य चौरस्ये**ति०, व्याख्या—यथेति दृष्टान्तोपन्यासे वध्यस्य—वधार्हस्य चौरस्य वा—अथवा पशोः—तिरश्चोऽजस्य वा शनैः शनैर्मृतिः—मरणं समीपमेति—आगच्छति । किं क्रियमाणस्य ?—सम्प्राप्यमाणस्य, किं प्रति ?—पदं—स्थानं प्रति, (वधस्य), तथेति दृष्टान्तोपनये अखिलस्य देहिनो मृतिः शनैः शनैः समीपमेति । यो वर्षमासपक्षदिनप्रहरमुहूर्त्तघटिकादिकः कालो याति सा आयुषस्त्रुटिरेव भवतीत्यर्थः । इतिहेतोर्हे आत्मन् ! त्वया प्रमादो—मद्यादिकः पञ्चधा कथं क्रियते ?, अपितु न कार्य एवेति ॥ ६७ ॥ ६ ॥

अगृद्धसुखं

अतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इति वचनात्; अत्र भ्रमता च "जह कच्छुल्लो कच्छुं कंडुअमाणो दुहं मुणइ सुक्खं। मोहाउरा मणुस्सा तह कामदुहं सुहं बिंति" ॥१॥[1] इत्याद्युपदेशमालागाथया भावनीयेति, हि यतः कारणात्तद्गर्धमुक्तस्य—विषयप्रमादसुखाभिलाषरहितस्य यत्सुखं भवति तत्सुखं गतोपमं—निरुपमं, चः पुनरायतिमुक्तिदम्—उत्तरकाले मोक्षसुखदायकं भवतीति। अत्र निरुपमता "नैवास्ति राजराजस्य तत् सुखं नैव देवराजस्य। यत् सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥ १ ॥" इत्यादिप्रशमरतिप्रकरणादिभावनाद्भावनीयेति ॥ ७० ॥ ९ ॥

इति तपागच्छ० षोडशशास्त्रस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहिणीटीकायां श्रीधनविजयगणिविनिर्मितायां विषयनिग्रहनाम्नी षष्ठी पदपद्धतिः॥६॥

अतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रमः, तेन वैषयिकं सुखं सर्वमपि दुःखं वर्त्तते, तत्र सुखज्ञानं भ्रमस्तस्मादिति, तत्—तस्मात्कारणात् गर्द्धेन—तृष्णया मुक्तस्य हि निश्चितं यत् सुखं वर्त्तते तद् गता उपमा यस्य तद्गतोपमं वर्त्तते, च पुनरायतौ—उत्तरकाले मुक्ति—सिद्धिं ददातीति मुक्तिदं वर्त्तते, पूर्वसुखवदायतौ दुःखस्वरूपं नास्तीत्यर्थः, अथवा तस्य सुखस्य गर्द्धो—लौल्यं तेन मुक्तस्येति व्याख्येयं, विषयैः प्रमादैरिति वा पाठः ॥ ७० ॥ ९ ॥ इति विषया-वशतोपदेशाख्यः षष्ठोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचन्द्रः। अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, षष्ठोऽधिकार इति तत्र गतः सदर्थः॥१॥

१ यथा कच्छुरः कच्छूं कंडूयमानो दुःखं मन्यते सुखं। मोहातुरा मनुष्यास्तथा कामदुःखं सुखं ब्रुवते ॥ उपदेशमाला गा. ॥ १२ ॥ २ श्लो. १२८

विनाशं गताः ?, च पुनर्नरकाः सप्तापि किं प्रश्ने मुद्रिता–राजमुद्रया पिहिताः ?, अत्र किंशब्दो देहलीप्रदीपन्यायेन डमरुकमणिन्यायेन वोभयत्रापि योज्यः, च पुनरायुर्धनदेहबंधवो–जीवितद्रव्यशरीरस्वजनाः किं प्रश्ने ध्रुवाः–शाश्वताः ?, यद्–यस्मात्कारणात्सकौतुकः–अदृष्टकल्याण इव साश्चर्यो विषयैः–इंद्रियार्थैर्विमुह्यसि–विशेषेण मोहं यासीति ॥ ६९ ॥ ८ ॥

अथ विषयनिग्रहोपदेशमुपसंहरन् विषयसुखस्यायतिदुःखकारणत्वमुपदिशति—

विमोह्यसे किं विषयप्रमादैर्भ्रमात् सुखस्यायतिदुःखराशेः ?।
तद्गर्धमुक्तस्य हि यत् सुखं तद्, गतोपमं चायतिमुक्तिदं वा ॥ ७० ॥ ९ ॥

धनवि०—हे आत्मन्नायतिदुःखानां यो राशिस्तत्स्वरूपस्य सुखस्य भ्रमाद्–दुःखत्ववति सुखत्वप्रकारकज्ञानाद्विषयप्रमादैः कर्तृभिस्त्वं किं विमोह्यसे ?–विशेषेण मोहविषयीक्रियसे ?, भावार्थस्त्वायतिदुःखराशिस्वरूपस्य विषयप्रमादसेवनजनितसुखस्य सुखतया ज्ञानं भ्रमः,

---

छच्च सया चेव पणयाला ॥ २ ॥ खासे १ सासे २ जरे ३ दाहे ४, कुच्छिसूले ५ भगन्दरे ६ । अरसा ७ अजीरए ८ दिट्ठी ९, मुहसूले १० अरोयए ११ ॥ ३ ॥ अच्छिवेयण १२ कण्डू य १३, कण्णबाधा १४ जलोयरे १५ । कुट्ठे १६ एमाइया रोगा, पीलयन्ति सरीरिण ॥४॥ मिति, तेषामपि क्षयं मा विचिन्तयेति । च पुनर्नरकाः सप्तसंख्याकाः किं मुद्रिता ?–दत्तद्वारकाः कृताः ?, तेषामपि मुद्रितुमशक्यत्वात्तानुद्घाटितानेव चिन्तयेति, तथा आयुर्धनदेहबन्धवो ध्रुवा–नित्याः सन्ति ?, तेऽपि कदाचिन्नित्या न भवन्तीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ सुखस्यायतौ दुःखत्वेन निरूपयन् जीवं प्रतिबोधयितुमाह–**विमोह्यसे किमिति०**, व्याख्या—हे आत्मन् ! सुखस्य भ्रमाद्–भ्रान्तेः विषयाश्च प्रमादाश्च विषयप्रमादास्तैस्त्वं किं विमोह्यसे ?–विमोहं प्राप्यसे इति ?, काक्वाख्यानं, यतः किंलक्षणस्य ?–आयतौ–उत्तरकाले दुःखानां राशिस्तस्य

अगृद्धसुखं

अतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इति वचनात्; अत्र भ्रमता च "जह कच्छुल्लो कच्छुं कंडुअमाणो दुहं मुणइ सुक्खं। मोहाउरा मणुस्सा तह कामदुहं सुहं बिंति" ॥१॥[1] इत्याद्युपदेशमालागाथया भावनीयेति, हि यतः कारणात्तद्गर्धमुक्तस्य—विषयप्रमादसुखाभिलाषरहितस्य यत्सुखं भवति तत्सुखं गतोपमं—निरुपमं, चः पुनरायतिमुक्तिदम्—उत्तरकाले मोक्षसुखदायकं भवतीति । अत्र निरुपमता "नैवास्ति राजराजस्य तत् सुखं नैव देवराजस्य । यत् सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥ १ ॥" इत्यादिप्रशमरतिप्रकरणादिभावनाद्भावनीयेति ॥ ७० ॥ ९ ॥

इति तपागच्छ० षोडशशास्त्रस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहिणीटीकायां श्रीधनविजयगणिविनिर्मितायां विषयनिग्रहनाम्नी षष्ठी पदपद्धतिः॥६॥

अतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रमः, तेन वैषयिकं सुखं सर्वमपि दुःखं वर्त्तते, तत्र सुखज्ञानं भ्रमस्तस्मादिति, तत्—तस्मात्कारणात् गर्द्धेन—तृष्णया मुक्तस्य हि निश्चितं यत् सुखं वर्त्तते तद् गता उपमा यस्य तद्गतोपमं वर्त्तते, च पुनरायतौ—उत्तरकाले मुक्ति—सिद्धिं ददातीति मुक्तिदं वर्त्तते, पूर्वसुखवदायतौ दुःखस्वरूपं नास्तीत्यर्थः, अथवा तस्य सुखस्य गर्द्धो—लौल्यं तेन मुक्तस्येति व्याख्येयं, विषयैः प्रमादैरिति वा पाठः ॥ ७० ॥ ९ ॥ इति विषयाप्रशतोपदेशाख्यः षष्ठोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचन्द्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, षष्ठोऽधिकार इति तत्र गतः सदर्थः ॥१॥

---

१ यथा कच्छुरः कच्छूं कंडूयमानो दुःखं मन्यते सुखं। मोहातुरा मनुष्यास्तथा कामदुःखं सुखं ब्रुवते ॥ उपदेशमाला गा. ॥ १२ ॥ २ श्लो. १२८

७ कषायनिग्रहाधिकारः ।

अनंतरद्वारे विषयनिग्रहणमुक्तं, तच्च कषायनिग्रहे एव भवतीति कषायनिग्रहद्वारमभिधित्सुराह—

अथ कषायाः ।

अथ कषाया इति, अथ कषाया निग्रहविषयीकार्याः प्रतिपाद्यंते इत्यर्थः । ते च कषाया मूलतः क्रोधमानमायालोभाख्याश्चत्वारो भवंति, ते च प्रत्येकं संज्वलनप्रत्याख्यानावरणाप्रत्याख्यानानंतानुबंधिभेदात् षोडश भवंति, ते च हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सास्त्रीवेदपुरुषवेदनपुंसकवेदाख्यनवनोकषायसहिताः पंचविंशतिसंख्या भवंतीति । तत्र कषायेषु मुख्यः स्वपरोपघातकत्वाच्च दुष्टः क्रोधो भवतीति पूर्वं क्रोधनिग्रहमुपदिशति—

रे जीव! सेहिथ सहिष्यसि च व्यथास्तास्त्वं नारकादिषु पराभवभूः कषायैः ।
मुग्धोदितैः कुवचनादिभिरप्यतः किं, क्रोधान्निहंसि निजपुण्यधनं दुरापम् ? ॥ ७१ ॥ १ ॥

धनवि०—रे—तिरस्कारेण संबोधने, **रे जीव !**—रे प्राणिन् त्वं **कषायैः**—कषायसेवनैर्हेतुभूतैर्नारकादिभवेषु **पराभवभूः**—पराभवस्थानं सन् ताः प्रज्ञापनाजीवाभिगमादिशास्त्रप्रसिद्धा **व्यथा**—दशविधा वेदनाः पूर्वभवे **सेहिथ**—सहनविषयीकृतवानित्यर्थः, **च** पुनरग्रेतनभवे

रत्न०—अथ कषायाद्यवशतोपदेशविषये सप्तमोऽधिकारः किञ्चिद्विव्रियते । तत्र प्रथमं कषायाणां फलमाह—**रे जीव! सेहिथेति**०, व्याख्या—रे इति सम्बोधने, रे जीव ! त्वं कषायैः कारणैर्नारकादिषु आदिशब्दात्तिर्यग्मनुष्येष्वपि ता वक्तुमशक्या इत्यर्थः व्यथाः प्रति सेहिथ—सोढवान्, च पुनरागामि-

मानामान-फलं

कषायैस्त्वं ता व्यथाः सहिष्यसि; अतः कारणान्मुग्धोदितैः—निर्विवेकिजनप्रतिपादितैः कुवचनादिभी—रेकारतुङ्कारप्रभृतिगालिवाक्यैरपि क्रोधात्—प्रथमकषायोदयाद्दुरापं—दुर्लभं निजपुण्यधनं—स्वकीयसुकृतलक्षणं धनं किं—किमर्थं निहंसि—विनाशयसीत्यर्थः ? ॥ ७१ ॥ १ ॥

क्रोधानंतरमवसरप्राप्तो मानो भवतीत्यर्थतो युग्मरूपेण पद्यद्वयेन माननिग्रहमुपदिशति—

पराभिभूतौ यदि मानमुक्तिस्ततस्तपोऽखंडमतः शिवं च ।
मानाहतिर्दुर्वचनादिभिश्चेत्तपःक्षयात्तन्नरकादिदुःखम् ॥ ७२ ॥ २ ॥
वैरादि चात्रेति विचार्य लाभालाभौ कृतिन्नाभवसंभविन्याम् ।
तपोऽथवा मानमवाभिभूताविहास्ति नूनं हि गतिर्द्विधैव ॥ ७३ ॥ ३ ॥ "युग्मं"

धनवि०—यदि—चेत्पराभिभूतौ—दुर्वचनादिपराभवे जायमाने मानमुक्तिः—मानत्यागो भवति तदा ततो—मानत्यागात्तपो द्वादश-

---

भवेऽपि सहिष्यसि त्वं, कथम्भूतः ?—पराभवाना भूः—पदं स्थानं अतः—अस्मात्कारणान्मुग्धोदितैः—मुग्धजनभाषितैः कुवचनादिभिरपि निजस्य—स्वस्य पुण्यमेव धनं २ कि निहंसि ?, अपितु मा जहि, कस्मात् ?—क्रोधाद्, यतः किंलक्षणं ?—दुरापम्, अतस्त्वं क्रोधादिभिः कषायैस्तपोदानादिपुण्यं मा हार्षीरित्युपदेशः ॥ ७१ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ मानामुक्तेर्मानमुक्तेश्च पृथक्फले आह—पराभिभूताविति, वैरादि चात्रेति च, युग्म०, व्याख्या—हे आत्मन् ! परेषाम-

भेदमखंडं—खंडरहितं भवति, च पुनरतः—अखंडतपसः **शिवं**—मोक्षो भवति; **चेद्**—यदि **दुर्वचनादिभि**र्गालितिरस्कारादिभिर्माना-दृतिः—अभिमानादरो भवति तदा **तपःक्षयात्**—तपःखंडनान्नारकादिदुःखं भवतीति ॥ ७२ ॥ २ ॥ च पुनरत्र—इहभवे **वैरादि**-विरोधप्रमुखम्, आदिपदात्परस्परं प्रहारादिकं भवतीति हे **कृतिन्** !—हे पण्डित इति—अमुना प्रकारेण **लाभालाभौ**—आयव्ययौ **विचार्य**—पौर्वापर्यालोचनया परामृश्य**भवसंभविन्यां**—भवं यावत्संभावनाविषयीकृतायाम**भिभूतौ**—पराभूतौ सत्यां **तपः**—स्वाचरितं तपःकर्म अथवा **मानं**—अहंकार**मव**—रक्षेत्यर्थः; **हि** यतः कारणादिह—संसारे **नूनं**—निश्चितं पराभिभूतौ जायमानायां **गतिः**—मार्गः प्रकारो वा **द्विधैव**—द्विप्रकारैव तपोरक्षणं मानरक्षणं वाऽस्तीति, भावार्थस्तु मानत्यागे आभवसंभविवचनमात्रपराभवो भवति, मानादरे च परभव-संभविनरकादिपराभवो भविष्यतीति लाभालाभरूपं मार्गद्वयं विचार्य यदिष्टं तद्गृहाणेति ॥ ७३ ॥ ३ ॥

भिभूतौ सत्यां यदि मानस्य—अहंकारस्य मुक्तिः—मोचनं वर्त्तते ततो मानमुक्तेस्तपः अखण्डं वर्त्तते, अतोऽखण्डात्तपसः शिवं—मोक्षो भविष्यति, चेति विशेषे पक्षान्तरे वा, दुर्वचनादिभिर्हेतुभिर्मानादरणात्—मानाङ्गीकारजनितात्तपःक्षयात्तन्निरयावलिकोपाङ्गोक्तं नरकादिदुःखं भविष्यति, च पुनरत्र भवे वैरादिर्वर्धते, आदिशब्दाद्वैरजन्यद्रव्यनाशमरणदुःखयोर्ग्रहणं, हे कृतिन् !—हे पण्डित त्वं लाभालाभौ विचार्य मानमुक्तेर्लाभं मानादृतेश्चालाभं विचार्या-भिभूतौ क्रियमाणायां तपः प्रति अव—रक्ष अथवा मानमव, अभिभूतौ किंभूतायां ?—भवं मर्यादीकृत्याभवमाभवं सम्भवो अस्त्यस्याः सा आभव-सम्भविनी तस्यां, परभवे अनुगामिनी नास्तीति सूचनं नरकादिदुःखं अनेकभवानुबन्धीति सूचनं च, इह पक्षे गतिरूपायो, नूनं—निश्चितं हि यस्मात् कारणाद्द्विधैवास्ति, एवकारः अन्यव्यवच्छेदार्थस्तेन तृतीया गतिर्नास्तीति सूचितं ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अर्थतो युग्मं ॥

दुर्वचनादिपराभवसहने शिवं भवतीत्युपदिशति—

श्रुत्वाऽऽक्रोशान् यो मुदा पूरितः स्याल्लोष्टाद्यैर्यश्चाहतो रोमहर्षी ।
यः प्राणांतेऽप्यन्यदोषं न पश्यत्येष श्रेयो द्रागलभेतैव योगी ॥ ७४ ॥ ४ ॥

धनवि०—यः पुमानाक्रोशान्—निष्ठुरवचनानि श्रुत्वा—आकर्ण्य मुदा—हर्षेण पूरितो—व्याप्तः स्यात्, च पुनर्यो लोष्टाद्यैः—पाषाणखंडप्रभृतिभिराहतः—आहननविषयीकृतो रोमहर्षी—रोमांचितः स्यात्, च पुनर्यः प्राणांतेऽपि—जीवितनाशेऽप्यन्यदोषं—परापवादं न पश्यति—न विलोकयति, उपलक्षणत्वान्न वक्ति च, स एष योगी—मुनिः श्रेयो—मोक्षं द्राक् लभेतैव—निश्चयेन प्राप्नुयादित्यर्थः; अत्रैव-कारोऽत्यंतायोगं व्यवच्छिनत्तीति ॥ ७४ ॥ ४ ॥

रत्न०—कषायपरित्यागे मुक्तिफलमाह—श्रुत्वाऽऽक्रोशानिति०, व्याख्या—यो देही आक्रोशान् मुग्धानार्यजनकृतान् श्रुत्वा मुदा—हर्षेण पूरितो—व्याप्तः स्यात्, यैः शब्दैरेष मामाक्रोशति तच्छब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमहमनन्तशो बभूव तर्हि कः कषाय इति ?, च पुनर्यो लोष्टाद्यैराद्यशब्दा-द्यष्टिलगुडादिग्रहणं आहतः—ताडितः सन् लोमहर्षो—रोमोत्कम्पो अस्यास्तीति लोमहर्षी स्याद्, वरं मम कर्मक्षये सहायी मिलित इति गजसुकुमालाद्य-पिवद्, यः प्राणान्तेऽप्यन्येषां दोषं न पश्यति, अहं चेद्दोषवान् दोषतदा(तदा दोषवत्ताया अ)न्येषां दर्शने का ईहेति विमृश्य । एष इति—एतद्गुणवान् योगी—मनोवचनकाययोगवान् द्राक्—शीघ्रमेवेति—निश्चये श्रेयो—मोक्षं लभेत्—प्राप्नुयात् ॥ ७४ ॥ ४ ॥

अथ सामान्येन कषायाणां निग्रहमुपदिशति—

को गुणस्तव कदा च कषायैर्निर्ममे? भजसि नित्यमिमान् यत् ।
किं न पश्यसि च दोषममीषां, तापमत्र नरकं च परत्र? ॥ ७५ ॥ ५ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! **कषायैः**—क्रोधादिभिस्तव **कः**—किंनामा च पुनः **कदा**—कस्मिन् काले **गुणः**—उपकारो **निर्ममे**—चक्रे, **यद्**—यस्मादिमान्—कषायान् **नित्यं**—निरंतरं **भजसि**—सेवसे?, **च पुनरमीषां**—कषायाणामत्र—इह लोके **तापं**—चित्तपरितापं पश्चात्तापलक्षणं, च पुनः **परत्र**—परलोके **नरकगतिप्राप्तिलक्षणं दोषं**—वैगुण्यं **किं न पश्यसि**—न विलोकयसीत्यर्थः ? ॥ ७५ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथ भङ्ग्या कषायेषु गुणाभावं दर्शयन्नाह—**को गुणस्तवे**ति०, व्याख्या—हे आत्मन्! च पुनरहं त्वां पृच्छामि त्वं कथयेति शेषः, तव कषायैः—क्रोधमानमायालोभैः कदा को गुणो निर्ममे—निर्मितः? यद्—यस्मात्कारणात् इमान् कषायान्नित्यं भजसि—सेवसे, नित्यं सेवा तु तेषामेव क्रियते यैः कदापि कश्चिद्गुणः कृतो भवति, अकृतगुणानां सेवाऽजागलस्तनमुखप्रक्षेप इवेति सूचनं, अथ गुणोऽपि कृतो मा भवतु यदि दोषः कृतो न स्यात्, ततो गुणेऽसत्यपि कषायदोषमाह—अत्र—इह लोके तापं—तपनं शरीरे उष्णीभवने चित्तसन्तापं वा परत्र—प्रेत्य नरकं—नरकगतिमिति ॥ ७५ ॥ ५ ॥

कषाया-
कषायफलं

अथ कषायसेवनासेवनयोः फलविशेषविभावनामाह—

यत् कषायजनितं तव सौख्यं, यत् कषायपरिहाणिभवं च ।
तद्विशेषमथवैतदुदर्कं, संविभाव्य भज धीर! विशिष्टम् ॥ ७६ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! तव कषायजनितं—स्वापराधिषु क्रोधादिकरणादिनोत्पादितं यत्सौख्यं कषायाणां परिहाणिः—क्षयस्तदुद्भूतं च यत् सौख्यं भवति तद्विशेषं—तयोः—कषायजनितसुखकषायक्षयजनितसुखयोर्विशेषं—न्यूनाधिकगुणतालक्षणमथवा एतदुदर्कं—कषायकरणकषायाकरणयोरुत्तरकालप्रादुर्भूतं कुगतिसुगतिलक्षणं फलं—साध्यं संविभाव्य—सम्यग् पर्यालोच्य हे धीर! विशिष्टं—वरिष्टमनयोर्मध्ये भज—श्रयेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ६ ॥

अथ सामान्यतः कषायनिग्रहमुपदिश्य पूर्वोपदिष्टं विशेषतः पुनर्माननिग्रहमुपदिशति—

सुखेन साध्या तपसां प्रवृत्तिर्यथा तथा नैव नु मानमुक्तिः ।
आद्या न दत्तेऽपि शिवं परा तु, निदर्शनाद्बाहुबलेः प्रदत्ते ॥ ७७ ॥ ७ ॥

रत्न०—अथ कषायकरणाकरणे सुखविचाराय प्रेरयितुमाह—यत्कषायजनितमिति०, व्याख्या—हे आत्मन्! यत्कषायैर्जनितं तव सौख्यं वर्त्तते च पुनर्यत्कषायाणा परिहाणिः—परित्यागस्तस्या भवम्—उत्पन्नं सुखं वर्त्तते तयोर्विशेपम्, अथवैतयोः—कषायकषायपरिहाण्योरुदर्कम्—उत्तरकालभावि फलं संविभाव्य—सम्यग्विचार्य तयोर्मध्ये हे धीर! विशिष्टं—वरिष्टं भज—सेवस्व ॥ ७६ ॥ ६ ॥

धनवि०—यथा—येन प्रकारेण तपसां—अनशनादीनां प्रवृत्तिः—आचरणा सुखेन—अप्रयासेन साध्या, तथा—तेन प्रकारेण मानमुक्तिः—अहंकारनिवृत्तिः सुखेन साध्या नैव भवति; यतः कारणादाद्या—तपसां प्रवृत्तिः केवला शिवं—मोक्षं न दत्तेऽपि—न ददात्यपीत्यर्थः, अत्रापिशब्देन तपसां प्रवृत्तिर्मानमुक्तिसहिता शिवं दत्ते, मानसहिता च शिवं न दत्ते इति सूच्यते, तु पुनः परा—मानमुक्तिर्बाहुबलिनिदर्शनाद्—बाहुबलिदृष्टांताच्छिवं प्रदत्ते—निश्चयेन ददातीत्यर्थः "धम्मो मएण हुंतो तो नवि सीउण्हवायविज्झडिओ। संवच्छरमणसीओ बाहुबली तह किलिस्संतो[1]" ॥ १ ॥ इति गाथार्थभावनया बाहुबलिदृष्टांतः स्पष्ट एवेति ॥ ७७ ॥ ७ ॥

अनंतरोक्तार्थमेव विशदयन्नितिकर्त्तव्यतामादिशति—

सम्यग्विचार्येति विहाय मानं, रक्षन् दुरापाणि तपांसि यत्नात्।
मुदा मनीषी सहतेऽभिभूतीः, शूरः क्षमायामपि नीचजाताः ॥ ७८ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ तपःप्रवृत्तेरपि मानमुक्तिः कर्तुं दुःशकेति दर्शयन्नाह—सुखेन साध्येति, सम्यग्विचार्येति च। युग्मं, व्याख्या—हे आत्मन्! यथा तपसां प्रवृत्तिः—प्रवर्त्तनं सुखेन साध्या वर्त्तते तथा मानस्य मुक्तिः—मोचनं न सुखसाध्या, आद्या—प्रथमोद्दिष्टा तपसां प्रवृत्तिः शिवं—मोक्षं न दत्तेऽपि—न ददात्यपि, मानमुक्तिं विना केवलेत्यपिशब्दार्थः, तुरिति विशेषे, परा—अन्या मानमुक्तिः शिवं प्रदत्ते, कस्माद्?—निदर्शनाद्—दृष्टान्तात्, कस्य?—बाहुबलेः—भरतानुजस्य, सत्यपि तपसि बाहुबलिना मानमुक्तिर्न कृता तावत्केवलं नोत्पन्नमेव, यदा मानमुक्तिः कृता तदा तत्समय एव केवलमुत्पन्नमिति ॥ ७७ ॥ ७ ॥

१ धर्मो मदेन अभविष्यत् तर्हि नहि शीतोष्णवातविघटितः (उपद्रुतः)। संवत्सरमनशितो बाहुबलिस्तथाऽक्लिक्ष्यत् ॥ १ ॥ उपदेशमाला श्लो० २५ ॥

धनवि०—इत्यनंतरोपदिष्टं सम्यग्—यथास्वरूपतया विचार्य मानम्—अहंकारं विहाय—त्यक्त्वा दुरापाणि—भवकोटिशतैरपि दुष्प्रापाणि तपांसि—तपःकर्माणि पूर्वमाचरितानि यत्नाद्—उद्यमाद्रक्षन्—पालयन् क्षमायां—क्षांतौ शूरो—वीरो मनीषी—पंडितः साधुर्नीचजाता अपि—अधमजनजनिता अपि अभिभूतीः—पराभवान् मुदा—मम प्राकृतकर्मनिर्जराऽवांछिता सहसा स्वत एव जायत इति हर्षेण सहते—क्षमत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ८ ॥

अथ क्रोधमानयोर्द्वेषत्वेन साम्यात् मानस्य क्रोधसहचारित्वाच्च कथंचिद्भेदात् क्रमविपर्ययेऽपि क्रोधनिग्रहमुपदिशति—

पराभिभूत्याऽल्पिकयाऽपि कुप्यस्यघैरपीमां प्रतिकर्तुमिच्छन् ।
न वेत्सि तिर्यग्नरकादिकेषु, तास्तैरनंतास्त्वतुला भवित्रीः ॥ ७९ ॥ ९ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! त्वमल्पिकयाऽपि—अतिस्तोकयाऽपि पराभिभूत्या—परकृतदुर्वचनादिपराभवेन कुप्यसि—कोपं गच्छसि, तु

रत्न०—मनीषी—पण्डितः इति सम्यग्विचार्य मानं विहाय—त्यक्त्वा मुदा—हर्षेणाभिभूतीः—अभिभवान् सहते—क्षमते, किं कुर्वन् ?—रक्षन्, कानि प्रति ?—तपांसि प्रति, किंलक्षणानि ?—दुरापाणि—दुष्प्रापाणि, कस्माद् ?—यत्नात्, मनीषी किंलक्षणः ?—शूरो—वीरः, कस्यां ?—क्षमायां—क्षान्तौ, अभिभूतीः किंलक्षणाः ?—नीचेभ्यः—पामरेभ्यो जाताः, कथमपि बलवत्पुरुषेभ्यो जातास्तु सोढव्या एव, परं नीचजनकृताभिभूतिसहने केवलं क्षमैव हेतुरिति तेनात्रापिशब्दो योज्यः ॥ ७८ ॥ ८ ॥ "युग्मव्याख्या"

रत्न०—अथ पराभिभूतिसहनमेव भङ्ग्योपदिशति—**पराभिभूत्येति०**, व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वमल्पिकयाऽपि—अतीवाल्पयाऽपि परेषामभिभूत्या—

पुनरघैरपि—वधबंधनादिपापकर्मभिरपीमां पराभिभूतिं प्रतिकर्तुं—पराभवकर्तॄन् प्रति प्रतिपराभवं कर्तुमिच्छन्—वांछन्, तैः पापैस्तिर्यग्-नरकादिषु भवेष्वनंता—दुरंता अतुला—असदृशा भवित्रीः—अग्रेभवनशीलास्ताः पराभिभूतीः परमाधार्मिकादिकृतास्त्वं न वेत्सि ?—न जानासीति; भावार्थस्तु "वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईणं। सव्वजहण्णो उदओ दसगुणिओ इक्कसि कयाणं ॥ १ ॥ तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सहस्सकोडिगुणो। कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वा[1] ॥ २ ॥ इत्यादिना स्पष्ट एवेति ॥ ७९ ॥ ९ ॥

ननु पराभवकर्तृषु क्रोधमानौ कथं परिहरणीयौ इत्याशंकायामुपदिशति—

धत्से कृतिन्! यद्यपकारकेषु, क्रोधं (पा० मानं) ततो धेह्यरिषट्क एव।
अथोपकारिष्वपि तद्भवार्त्तिकृत्कर्महन्मित्रबहिर्द्विषत्सु ॥ ८० ॥ १० ॥

धनवि०—हे कृतिन्!—हे पण्डित यदि—चेत्त्वमपकारकेषु—अहितकारकेषु च क्रोधं—कोपं तत्सहचरितत्वात् पाठान्तरेण वा—अथवा

अभिभवेन कुप्यसि—कोपं करोषि, अभिभवकारकपुरुषायेति गम्यं, किं कुर्वन् ?—इच्छन्—वाञ्छन्, कि कर्तुं ?—प्रतिकर्तुं—प्रतिक्रियां कर्तुं, केषाम् ?—अघानां—पापानां नाशं वांछन्निति भावः, तुरिति विशेषे परमार्थेनाभिभूतीर्भवित्रीः—भाविनीर्न वेत्सि—न जानासि, कैः ?—तैर्नवीनकृतैरघैः, कियतीः ?—अनन्ता—अन्तरहिताः, पुनः कीदृशीः—अतुला—उपमारहिताः, केषु ?—नरकादिषु, आदिशब्दान्मनुष्यदेवदुर्गत्योरपि ग्रहणं ॥ ७९ ॥ ९ ॥

---

१ वधमारणाभ्याख्यानदानपरधनविलोपनादीनाम्। सर्वजघन्य उदयो दशगुणित एकशः कृतानाम् ॥ १ ॥ तीव्रतरे तु प्रद्वेषे शतगुणितो वा सहस्रकोटि-गुणः। कोटिकोटिगुणो वा भवति विपाको बहुतरो वा ॥ २ ॥ उपदेशमाला. श्लो० १७७-८

मानम्—अहंकारं धत्से—धरसि, ततो दुर्गतिदायकत्वेनापकारिपु क्रोधमानकरणप्राप्तेररिपट्के एव क्रोधं मानं वा धेहि—धरेत्यन्वयः, तत्रारिपट्कं कामक्रोधलोभमानमदहर्षलक्षणं, तत्र परपरिगृहीतास्वनूढासु ऊढासु वा स्त्रीपु दुरभिसंधिः कामः १, परस्यात्मनो वाऽपायमविचार्य कोपकरणं क्रोधः २, दानार्हेपु स्वधनाप्रदानं निष्कारणं परधनग्रहणं च लोभः ३, दुरभिनिवेशामोक्षो युक्तोक्ताग्रहणं वा मानः ४, कुलमदादिभिरहंकारकरणं मदः ५, निर्निमित्तं परदुःखोत्पादनेन स्वस्य द्यूतपापद्धर्याद्यनर्थसंश्रयेण वा मनःप्रमोदो हर्षः ६, एतेपामेव चतुर्गतिक्लेशकारणत्वेनापकारकत्वात्; अथेति पक्षांतरे यद्युपकारिष्वपि—हितकारकेष्वपि क्रोधमथवा मानं धत्से तत्—तदा भवः—संसारस्तस्यार्त्तिः—पीडा तां कुर्वंतीति भवार्त्तिकृंति सांसारिकदुःखदायकत्वात् तानि च तानि कर्माणि च—ज्ञानावरणादीनि तानि हरंति—अपनयंतीति भवार्त्तिकृत्कर्मह्रंति तानि च तानि परीपहोपसर्गकरणादिना कर्मक्षयलक्षणोपकारकत्वेन मित्राणि च—सुहृदो भवार्त्तिकृत्कर्महृन्मित्राणि तान्येव बहिर्द्विपदो—बाह्यवैरिणो भवार्त्तिकृत्कर्महृन्मित्रबहिर्द्विपन्तस्तेपु भवार्त्तिकृत्कर्महृन्मित्रबहिर्द्विपत्सु क्रोधं मानं वा धेहीति; भावार्थस्तु इह लोके

रत्न०—अथ तव यदि कोपस्तदा वैरिष्वेव युक्त इत्यात्मानमुपदिशति—धत्से कृतिन्निति०, व्याख्या—हे कृतिन्!—हे पण्डित त्वं यदि अपकारकेषु—तवापकारिषु वैरिष्वित्यर्थः क्रोधं पाठान्तरेण वा मानं धत्से—वहसि ततः—तद्वैरिणां पट्के एव—क्रोधमानमायालोभरागद्वेषलक्षणे एव धेहि—धत्स्व—वहस्व, एवकारः अन्ययोगव्यवच्छेदार्थस्तेन नान्येषु, अथेति पक्षान्तरे यदि त्वमुपकारिष्वपि—उपकारकेषु मित्रेष्वित्यर्थः क्रोधं मानं वा धत्से तद्—तर्हि भवे—ससारे अर्त्ति—पीडां कुर्वन्तीति भवार्त्तिकृंति एवंविधानि यानि कर्माणि तानि प्रहरन्तीति भवार्त्तिकृत्कर्मह्रन्ति एवंविधानि मित्राणि तान्येव बहिर्द्विपन्तो—बाह्यवैरिणस्तेषु धेहि । अथ भावार्थ उच्यते—गजसुकुमालादीनां बाह्यद्विपन्तः सोमिलादयस्ततो मित्राणि सन्ति, कर्मक्षये साहाय्य-

मित्रत्वं
द्विषतां

पुनरघैरपि—वधबंधनादिपापकर्मभिरपीमां पराभिभूतिं प्रतिकर्तुं—पराभवकर्तॄन् प्रति प्रतिपराभवं कर्तुमिच्छन्—वांछन्, तैः पापैस्तिर्यग्नरकादिषु भवेष्वनंता—दुरंता अतुला—असदृशा भवित्रीः—अग्रेभवनशीलास्ताः पराभिभूतीः परमाधार्मिकादिकृतास्त्वं न वेत्सि ?—न जानासीति; भावार्थस्तु "वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईणं । सव्वजहण्णो उदओ दसगुणिओ इक्कसि कयाणं ॥ १ ॥ तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सहस्सकोडिगुणो । कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो वहुतरो वा'[1] ॥ २ ॥ इत्यादिना स्पष्ट एवेति ॥ ७९ ॥ ९ ॥

ननु पराभवकर्तृषु क्रोधमानौ कथं परिहरणीयौ इत्याशंकायामुपदिशति—

धत्से कृतिन्! यद्यपकारकेषु, क्रोधं (पा० मानं) ततो धेह्यरिषट्क एव ।
अथोपकारिष्वपि तद्भवार्त्तिकृत्कर्महृन्मित्रबहिर्द्विषत्सु ॥ ८० ॥ १० ॥

धनवि०—हे कृतिन्!—हे पण्डित यदि—चेत्त्वमपकारकेषु—अहितकारकेषु च क्रोधं—कोपं तत्सहचरितत्वात् पाठान्तरेण वा—अथवा

अभिभवेन कुप्यसि—कोपं करोषि, अभिभवकारकपुरुषायेति गम्यं, किं कुर्वन् ?—इच्छन्—वाञ्छन्, कि कर्तुं ?—प्रतिकर्तुं—प्रतिक्रियां कर्तुं, केषाम् ?—अघानां—पापानां नाशं वांछन्निति भावः, तुरिति विशेषे परमार्थेनाभिभूतीर्भवित्रीः—भाविनीर्न वेत्सि—न जानासि, कैः ?—तैर्नवीनकृतैरघैः, कियतीः ?—अनन्ता—अन्तरहिताः, पुनः कीदृशीः—अतुला—उपमारहिताः, केषु ?—नरकादिषु, आदिशब्दान्मनुष्यदेवदुर्गत्योरपि ग्रहणं ॥ ७९ ॥ ९ ॥

[1] वधमारणाभ्याख्यानदानपरधनविलोपनादीनाम् । सर्वजघन्य उदयो दशगुणित एकशः कृतानाम् ॥ १ ॥ तीव्रतरे तु प्रद्वेषे शतगुणितो वा सहस्रकोटिगुणः । कोटिकोटिगुणो वा भवति विपाको बहुतरो वा ॥ २ ॥ उपदेशमाला. श्लो० १७७–८

मानम्–अहंकारं धत्से–धरसि, ततो दुर्गतिदायकत्वेनापकारिषु क्रोधमानकरणप्राप्तेररिषट्के एव क्रोधं मानं वा धेहि–धरेत्यन्वयः, तत्रारिषट्कं कामक्रोधलोभमानमदहर्षलक्षणं, तत्र परपरिगृहीतास्वनूढासु ऊढासु वा स्त्रीषु दुरभिसंधिः कामः १, परस्यात्मनो वाऽपायमविचार्य कोपकरणं क्रोधः २, दानार्हेषु स्वधनाप्रदानं निष्कारणं परधनग्रहणं च लोभः ३, दुरभिनिवेशामोक्षो युक्तोक्ताग्रहणं वा मानः ४, कुलमदादिभिरहंकारकरणं मदः ५, निर्निमित्तं परदुःखोत्पादनेन स्वस्य द्यूतपापर्द्ध्याद्यनर्थसंश्रयेण वा मनःप्रमोदो हर्षः ६, एतेषामेव चतुर्गतिक्लेशकारणत्वेनापकारकत्वात्; अथेति पक्षांतरे यद्युपकारिष्वपि–हितकारकेष्वपि क्रोधमथवा मानं धत्से तत्–तदा भवः–संसारस्तस्यार्त्तिः–पीडा तां कुर्वंतीति भवार्त्तिकृंति सांसारिकदुःखदायकत्वात् तानि च तानि कर्माणि च–ज्ञानावरणादीनि तानि हरंति–अपनयंतीति भवार्त्तिकृत्कर्महृंति तानि च तानि परीषहोपसर्गकरणादिना कर्मक्षयलक्षणोपकारकत्वेन मित्राणि च–सुहृदो भवार्त्तिकृत्कर्महृन्मित्राणि तान्येव बहिर्द्विषदो–बाह्यवैरिणो भवार्त्तिकृत्कर्महृन्मित्रबहिर्द्विषन्तस्तेषु भवार्त्तिकृत्कर्महृन्मित्रबहिर्द्विषत्सु क्रोधं मानं वा धेहीति; भावार्थस्तु इह लोके

रत्न०—अथ तत्र यदि कोपस्तदा वैरिष्वेव युक्त इत्यात्मानमुपदिशति–धत्से कृतिन्निति०, व्याख्या—हे कृतिन्!–हे पण्डित त्वं यदि अपकारकेषु–तवापकारिषु वैरिष्वित्यर्थः क्रोधं पाठान्तरेण वा मानं धत्से–वहसि ततः–तर्हि अरीणां षट्के एव–क्रोधमानमायालोभरागद्वेषलक्षणे एव धेहि–धत्स्व–वहस्व, एवकारः अन्ययोगव्यवच्छेदार्थस्तेन नान्येषु, अथेति पक्षान्तरे यदि त्वमुपकारिष्वपि–उपकारकेषु मित्रेष्वित्यर्थः क्रोधं मानं वा धत्से तत्–तर्हि भवे–संसारे अर्त्ति–पीडा कुर्वन्तीति भवार्त्तिकृंति एवंविधानि यानि कर्माणि तानि प्रहरन्तीति भवार्त्तिकृत्कर्महृन्ति एवंविधानि मित्राणि तान्येव बहिर्द्विषन्तो–बाह्यवैरिणस्तेषु धेहि। अथ भावार्थ उच्यते–गजसुकुमालादीनां बाह्यद्विषन्तः सोमिलादयस्ततो मित्राणि सन्ति, कर्मक्षये साहाय्य-

मित्रत्वं
द्विषतां

वाह्यवैरिणः खलु प्राकृतकर्मनिर्जराकारणत्वेन परलोकेऽनंतसुखप्राप्तिसाहाय्यकारकत्वादुपकारिणो भवंति यथा गजसुकुमालावंतिसुकुमालादीनां सोमिलशृगाल्यादय इति ॥ ८० ॥ १० ॥

अथ क्रमप्राप्तं च मायानिग्रहमुपदिशति—

अधीत्यनुष्ठानतपःशमाद्यान्, धर्मान् विचित्रान् विदधत् समायान् ।
न लप्स्यसे तत्फलमात्मदेहक्केशाधिकं तांश्च भवान्तरेषु ॥ ८१ ॥ ११ ॥

धनवि०—अधीतिश्च—अध्ययनमनुष्ठानं च—पडावश्यकादिक्रिया तपश्च द्वादशभेदं शमश्च—उपशमस्ते आद्या येषां ते तथा, आदिपदाद्दमदानादिपरिग्रहः तानधीत्यनुष्ठानतपःशमाद्यान् विचित्रान्—अनेकप्रकारान् समायान्—उत्कटपरवंचनात्मकपरिणामलक्षणमायया सहितान् धर्मान्—धर्मकार्याणि विदधत्—कुर्वन् आत्मदेहक्केशाधिकं—निजशरीरश्रमातिरिक्तं तत्फलं—तेषां धर्माणां फलं न लप्स्यसे—नाप्स्यसे,

---

दानात्, ततः सोमिलादय उपकारिणः, तेन यद्युपकारिषु क्रोधः कर्त्तव्यस्तदा सोमिलादिषु तत्त्वतो मित्रेषु बाह्यतो वैरिषु कर्त्तव्यः, अथापकारिषु कर्त्तव्यस्तदाऽन्तर्वैरिषु क्रोधादिषु कर्त्तव्य इत्येवं ज्ञात्वा गजसुकुमालादिभिः सोमिलादिभ्यो न कुपितमिति ॥ ८० ॥ १० ॥

रत्न०—अथ क्रोधमानमुक्तिविषये उपदिश्य मायाविषये उपदिशति—**अधीत्यनुष्ठानेष्विति०**, व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वमधीतिः—अध्ययनं अनुष्ठानं—योगोपधानसामायिकपौषधादिकरणलक्षणं तपः—षष्ठाष्टमादि शमः—उपशमस्ते आद्या येषान्ते तान्, आद्यशब्देन वैयावृत्त्यप्रभृतिग्रहणं, धर्मान् विदधत्—कुर्वन् तेषां धर्माणां फलं तत्फलं न लप्स्यसे, फलं किंलक्षणं ?—आत्मनः—स्वस्य देहस्य क्केशस्तस्मादधिकं, देहक्केशः कृतस्तदेव फलं

च पुनर्भवान्तरेषु–परभवेषु तानध्ययनादीन् धर्मान् मायां च कुर्वन्न लप्स्यसे; नन्वेवं सति महाबलभवापेक्षया मायाकारिणा मल्लिनाथेन तीर्थकरर्द्धिः कथं प्राप्तेति चेन्न, अत्रोपदेशो उत्कटमायाकारिणः केवलं जनरंजनादिवंचनबुद्ध्या धर्मकर्मणि मायाकारिणश्च धर्मफलवैफल्यदर्शनात् ॥ ८१ ॥ ११ ॥

ज्ञानादि-लोभ-कर्त्तव्यता

अथ क्रमप्राप्तं लोभनिग्रहमुपदिशति—

सुखाय धत्से यदि लोभमात्मनो, ज्ञानादिरत्नत्रितये विधेहि तत् ।
दुःखाय चेदत्र परत्र वा कृतिन्!, परिग्रहे तद्बहिरांतरेऽपि च ॥ ८२ ॥ १२ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! **यदि**–चेदात्मनः–स्वस्य **सुखाय लोभं धत्से**–धरसि **तत्**–तदा **ज्ञानादिरत्नत्रितये**–ज्ञानदर्शनचारित्ररूपरत्नत्रये लोभं विधेहीति, अत्र "जातौ जातौ यदुत्कृष्टं, तद्रत्नमभिधीयते" इति वचनादुत्कृष्टे ज्ञानदर्शनचारित्रे यत्नं विधेहीत्यर्थः; हे अकृ-

---

नान्यत्फलमित्यर्थः, केषु ?–भवान्तरेषु–अन्यजन्मसु, च पुनस्तदधीत्यनुष्ठानतपःशमाद्यान् धर्मान् न लप्स्यते, समायया कृतत्वाद्बोधेर्दुर्लभत्वाच्च, अत्रापि भवान्तरेष्विति योज्यं ॥ ८१ ॥ ११ ॥

रत्न०—अथ लोभमुक्तिमाश्रित्योपदिशति–**सुखाय धत्से०** इति, व्याख्या—हे आत्मन् ! यदि त्वमात्मनः–स्वस्य सुखाय हेतवे लोभं धत्से–दधासि तत्–तर्हि ज्ञानमादौ यस्य तद् ज्ञानादि तच्च रत्नत्रितयं च ज्ञानादिरत्नत्रितयं तस्मिन् ज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणे इत्यर्थः विधेहि–कुरु, रत्नोपमानेन निधानीकर्तुं योग्यत्वमुपदिष्टं, अन्यस्मिन्नसारे वस्तुनि लोभः कृतस्तत्र किं न कृतस्तदा, किं च यदा च लोभः क्रियते तदा रत्नवस्तुन्येव क्रियते इति सूचितं,

तिन् !—अपंडित च पुनश्चेद्—यदि अत्र—इह लोके च पुनः परत्र—परलोके स्वस्य दुःखाय लोभं धत्से तत्—तदा बहिः—बाह्यपरिग्रहे धनधान्यादिनवविधे च पुनरांतरेऽपि परिग्रहे कषायलक्षणे लोभं विधेहीति ॥ ८२ ॥ १२ ॥

अथ कषायविशेषमदमत्सरादिनिग्रहमुपदिशति—

करोषि यत् प्रेत्यहिताय किंचित्कदाचिदल्पं सुकृतं कथंचित् ।
मा जीहरस्तन्मदमत्सराद्यैर्विना च तन्मा नरकातिथिर्भूः ॥ ८३ ॥ १३ ॥

धनवि०—कदाचिद्—अनंतोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यादिकालातिक्रमे कथंचित्कर्मणां लाघवे जाते त्रयोदशकाष्ठिकेभ्यो लब्धावकाशतया किंचिद्दानशीलाद्यन्यतरदल्पं—स्वल्पमात्रं यत्सुकृतं—पुण्यं प्रेत्यहिताय—परलोकसुखाय करोषि तत् सुकृतं मदश्च—जात्यादिभिरवलिप्तचित्तावृत्तिः मत्सरश्च—परसंपदसहनं तौ आद्यौ—प्रथमौ येषां ते तथा तैर्मदमत्सराद्यैः, आद्यपदात्स्वश्लाघापरनिंदानवनोकषायादिभिर्मा जीहरः—मा हारय इत्यर्थः, च पुनस्तत्सुकृतं विना नरकातिथिः—नरकगतिप्राघूर्णको मा भूः—मा भवेत्यर्थः; अत्र कथंचित्कष्टेन त्रयो-

---

तेन साभिप्रायमुपमानं । हे कृतिन् !—हे पण्डित चेद्—यदि अत्र—इह लोके दुःखाय—दुःखनिमित्तं लोभं धत्से तत्—तर्हि परिग्रहे लोभं विधेहि, किंलक्षणे ?—बहिर्भवे—धनधान्यादिनवविधे च पुनः कस्मिन् ?—आन्तरे—अन्तर्भवे क्रोधमानमायालोभादिके विधेहि, एवं द्विविधेऽपीत्यर्थः ॥८२॥१२॥

रत्न०—अथ जीवं प्रति सुकृतरक्षणविषये उपदिशति—करोषि यत्प्रेत्यहितायेति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! यत् त्वं कदाचित्काले किंचिद्—दानादि तपोऽनुष्ठानादि वा अल्पं सुकृतं प्रेत्यहिताय—परभवे हितार्थं करोषि, कथं ?—कथंचित् महता कष्टेन तत् सुकृतं मदमत्सराद्यैरभिमानपरसम्प-

दृशकाष्टिकेभ्यो लब्धावकाशतयेत्युक्तं, ते च त्रयोदश काष्ठिकाः—आलस्स मोहऽवन्नार्थंभाकोहा पमायकिविणत्तं। भयसोगो अन्नाणं वक्खेवकुऊहला रमणा[1] ॥ १ ॥ तत्र आलस्यवान् साधुसमीपं न गच्छति न शृणोति वा १ मोहाद्गृहकर्त्तव्यतामूढो वा २ अवज्ञातो वा किमेते जानंतीति वा ३ स्तंभाद्वा जात्याद्यभिमानात् ४ क्रोधाद्वा साधुदर्शनादेव कुप्यति ५ प्रमादाद्वा मद्यादिलक्षणात् ६ कृपणत्वाद्दातव्यं किंचित्स्यादिति ७ भयाद्वा नरकादिभयं वर्णयन्तीति ८ शोकाद्वा इष्टवियोगजात् ९ अज्ञानाद्वा कुदृष्टिमोहितः १० व्याक्षेपाद्वा बहुकर्त्तव्यतामूढः ११ कुतूहलान्नटादिविषयात् १२ रमणाद्वा लावकादिखेट्टेनेति १३ गाथार्थः, इत्यावश्यकवृत्तौ सामायिकप्राप्त्यधिकाराद् ज्ञेया इति ॥८३॥१३॥

अथ कषायविशेषस्य केवलमत्सरस्य निग्रहमुपदिशति—

पुराऽपि पापैः पतिता(तो)ऽसि संसृतौ, दधासि रे किं गुणिमत्सरं पुनः ? ।
न वेत्सि किं घोरजले निपात्यसे, नियंत्र्यसे शृंखलया च सर्वतः ? ॥ ८४ ॥ १४ ॥

धनवि०—रे दुरात्मन् ! पुराऽपि–पूर्वमपि पापैः–पापकर्मभिः पंचाश्रवसेवनादिभिः संसृतौ–संसारे पतिताऽसि–पतनशीलोऽसि,

---

स्यसहनार्थः प्रयोजकर्मा जीहरः–मा हारय । च पुनस्तत्–सुकृतं विना सप्तानां नरकाणामतिथिः–प्राघूर्णस्त्वं मा भूः–मा भव । एते मदमत्सराद्याः कृतस्यापि सुकृतस्य हर्तार इत्युपदिष्टं, मा जीहर इत्यत्र माङ्योगे भविष्यत्काले अद्यतन्या युष्मत्पुरुषैकवचनेऽसौ हृधातोर्ण्यन्तः प्रयोगः, अल्पमपि सुकृतं मदमत्सरादिभिर्विना कुरुष्वेत्युपदेशः यथाऽक्षयं भवति ॥ ८३ ॥ १३ ॥

रत्न०—अथ मत्सरविषये किंचिदुपदिशति–पुराऽपि पापैरिति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं पुराऽपि–पूर्वमपि पापैः संसृतौ–संसारे पतितोऽसि

---

[1] आलस्यमोहावज्ञास्तंभक्रोधप्रमादकृपणत्वम् । भयं शोकोऽज्ञान व्याक्षेपकुतूहलरमणानि ॥ १ ॥

पुनः समुच्चये रे दुरात्मन्! **गुणिमत्सरं**—ज्ञानाद्यधिकगुणवत्सु मत्सरं—स्पर्द्धां **किं दधासि**—धरसि ?; अत्रोक्तमर्थं दृष्टांतदर्शनपूर्वकं समर्थयति—किमिति प्रश्ने **न वेत्सि?**—न जानासि, काकूक्त्या, त्वं **पापैर्घोरजले**—अगाधपानीये **निपात्यसे**—नितरामधोगतिविषयः क्रियसे, च पुनः गुणिषु मत्सरधरणेन **सर्वतः**—समंताच्छृंखलया—लोहनिगडेन **नियंत्र्यसे**—बंधनविषयीक्रियसे, इति कर्मोक्त्या ॥ ८४ ॥ १४ ॥

अथ कषाये कृते सुकृताचरणं यातीत्याह—

कष्टेन धर्मो लवशो मिलत्ययं, क्षयं कषायैर्युगपत्प्रयाति च।
अतिप्रयत्नार्जितमर्जुनं ततः, किमङ्ग! हि हारयसे नभखता? ॥ ८५ ॥ १५ ॥

धनवि०—**अयं**—श्रुतचारित्रलक्षणो **धर्मो** दानादिजो वा धर्मः—पुण्यं **लवशो**—लवैर्लवैः कृत्वा **कष्टेन**—बहुदुःखसहनेन **मिलति**—संचयविपयीभवतीति, च पुनरयं कष्टेन मिलितो धर्मः **कषायैः**—क्रोधादिभिर्मदमत्सराद्यैर्वा **युगपत्**—समकालं **क्षयं**—विनाशं **प्रयाति**, ततस्त-

---

पुनर्गुणिषु—गुणवत्सु मत्सरम्—असूयां किं दधासि ?, काकूक्त्या व्याख्या, अपि तु मा धत्स्व, किं न वेत्सि ?—न जानासि, अत्रापि काकूक्त्या व्याख्यानं, सर्वाङ्गे त्वं गुणिमत्सरेण घोरं च तज्जलं च घोरजलं तस्मिन् संसृतिसमुद्रे इत्यर्थः निपात्यसे, तथा सर्वतः—सर्वाङ्गेषु नियन्त्र्यसे, अन्योऽपि निगडादिना नियन्त्र्य घोरजलेऽन्धकूपे निपातितः सन् कदाऽपि बहिर्निर्गन्तुं न शक्नोति तथैव क्रियसे इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ १४ ॥

रत्न०—अथात्मानं कष्टार्जितधर्मरक्षणविषये उपदिशति—**कष्टेन धर्मो लवशो मिलत्ययमिति०**, व्याख्या—हे आत्मन्! अयं धर्मः कष्टेन मिलति समूहीभवतीत्यर्थः कष्टं लवशः—कणशः, बहुभिर्लवैर्लवशः, च पुनः कषायैर्हेतुभिर्युगपत्—समकालं क्षयं—नाशं प्रयाति, एतद् दृष्टान्ते विषयी-

॥ ४९ ॥

दार्ष्टांतिकयोजनतो हे अज्ञ !—मूर्ख हीतिखेदे अतिप्रयत्नार्जितम्—अग्निफूत्करणधूमपानलोकवंचनप्रमुखातिप्रयत्नेन—बहुप्रयासेनार्जितं—मीलितं अर्जुनं—सुवर्णं नभस्वता—फूत्कारवातेन प्रबलवातेन वा किं हारयसे ?—नाशयसि; अत्रोत्तरार्द्धेन ध्मातं सुवर्णं फूत्कारेण हारितमित्याभाणको दर्शितो भवति; किंच—अत्र कष्टस्यातिप्रयत्नो धर्मस्य सुवर्णं लवस्य सुवर्णलवा एव मेलनस्यार्जनं क्षयस्य हारणं कषायस्य नभस्वान् दृष्टांता इति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजनेति भावः ॥ ८५ ॥ १५ ॥

कषाया लोकद्वया-हिताः

अथ भवद्वयेऽपि दुःखदायकत्वं दर्शयति—

शत्रूभवन्ति सुहृदः कलुषीभवन्ति, धर्मा यशांसि निचितायशसीभवन्ति ।
स्निह्यन्ति नैव पितरोऽपि न बान्धवाश्च, लोकद्वयेऽपि विपदो भविनां कषायैः ॥ ८६ ॥ १६ ॥

धनवि०—शत्रूभवन्तीति, कषायैः—क्रोधादिभिः सुहृदो—मित्राणि, शत्रूभवन्ति अशत्रवः शत्रवो भवन्ति इति शत्रूभवन्ति—वैरिणो भवन्ति, च पुनः कषायैः धर्माः—श्रुतचारित्रलक्षणा दानादयो वा कलुषीभवन्ति—मलिनीभवन्तीत्यर्थः, च पुनः कषायैः यशांसि

कृत्योपदिशति—हे अज्ञ !—हे मूर्ख ! ततः—तर्हि अतिप्रयत्नेन—अत्युद्यमेनार्जितं सुवर्णं नभस्वता—वातेनार्थान्मुखवातेन प्रयोजकेन हीति खेदे किं हारयसे ?, अपि तु मा हारयेत्यर्थः । धर्मस्य सुवर्णोपमानं कषायाणां वातोपमानमिति, "धर्म्युं सोनुं फूकइं गम्युं" इति लौकिकाभाणको ज्ञेयः ॥ ८५ ॥ १५ ॥

रत्न०—अथ कषायैः किं किमशुभं भवतीत्याह—शत्रूभवन्तीति०, व्याख्या—कषायैः करणैः सुहृदो—मित्राणि अशत्रवः शत्रवो भवन्ति शत्रूभवन्ति, कषायैरिति सर्वत्र योज्यं, धर्माः—पुण्यानि तपोदानादिसमुत्थाः कलुषीभवन्ति—मलिनीभवन्तीत्यर्थः, तथा यशांसि—कीर्त्तयः निचितानि च तानि

निचितायशसीभवन्ति—अनिचितायशांसि (निचितायशांसि) भवन्ति इति निचितायशसीभवन्ति, अतिशयेनाकीर्त्तयो भवन्तीत्यर्थः । च पुनः कषायैः पितरोऽपि बान्धवाश्च—भ्रातरः स्वजना वा नैव स्निह्यन्ति—स्नेहवन्तो भवन्ति, एवम्—उक्तप्रकारेण भविनां—संसारिजीवानां कषायैः लोकद्वयेऽपि—इहलोकपरलोकलक्षणे विपदो—विपत्तयो भवन्ति, अत्रैवमित्याध्याहार्यम् ॥ ८६ ॥ ६ ॥

अथ कषायविशेषस्य केवलमदस्य निग्रहमुपदिशति—

रूपलाभकुलविक्रमविद्याश्रीतपोवितरणप्रभुताद्यैः ।
किं मदं वहसि ? वेत्सि न मूढानंतशः स्वभृशलाघवदुःखम् ? ॥ ८७ ॥ १७ ॥

धनवि०—रूपं च—शरीरसौंदर्यं लाभश्च—व्यापारादिषु धनधान्यांशुकादिप्राप्तिः कुलं च—पित्रन्वयः विक्रमश्च—बलं विद्या च—तर्कविद्यादिका श्रीश्च—लक्ष्मीः तपश्च द्वादशप्रकारं वितरणं च—दानं प्रभुता च—ऐश्वर्यमेते पदार्था आद्या येषां ते तथा, आद्यपदाज्जातिरमणी-

---

अयशांसि च निचितायशांसि अनिचितायशांसि निचितायशांसि भवन्तीति निचितायशसीभवन्ति, निचयीकृतापयशसीभवन्तीत्यर्थः, तथा पितरो—मातापित्रादयः, कुलवृद्धा अपि, न स्निह्यंति—न स्नेहं—प्रेम कुर्वन्ति, न बंधवः—अन्ये स्वजना अपि, च पुनर्लोकद्वयेऽपि—इहलोके परलोकेऽपि विपदो—विपत्तयो भवन्ति, केषां ?— भविनां—संसारिणामिति सर्वत्र योज्यं ॥ ८६ ॥ १६ ॥

रत्न०—अथ विषयकषायाद्यवश इत्यत्रादिशब्दसंगृहीतमदविषये किंचिदुपदिशति—**रूपलाभेति०**, व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं मदम्—अहंकारं किं वहसि ?, काकुध्वन्या व्याख्येयं, अपितु मा वह इति सूचापि, कैः ?—रूपं च लाभश्च कुलं च विक्रमश्च विद्या च श्रीश्च तपश्च वितरणं च प्रभुता

मंदिरादिग्रहणं तै रूपलाभकुलविक्रमविद्याश्रीतपोवितरणप्रभुताद्यैर्मदम्—अभिमानं किं वहसि—धरसि ?, परं तैरेव रूपादिमदैरनंतशः—अनंतवारान् स्वस्य भृशम्—अत्यर्थं लाघवदुःखं—लघुताद्दुःखं भावि भूतं वा न वेत्सि ?—न जानासि, उक्तं च—"जातिलाभकुलैश्वर्यबलरूपतपःश्रुतैः । कुर्वन् मदं पुनस्तानि, हीनानि लभते जनः ॥ १ ॥" इति ॥ ८७ ॥

अथ सांसारिकपीडायाः कषायाणां च परस्परमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावं दर्शयन् कषायनिग्रहमुपदिशति—

विना कषायान्न भवार्त्तिराशिर्भवेद्भवेदेव च तेषु सत्सु ।
मूलं हि संसारतरोः कषायास्तत् तान् विहायैव सुखी भवात्मन् ! ॥ ८८ ॥ १८ ॥

धनवि०—**कषायान्**—क्रोधादीन् **विना भवार्त्तिराशिः**—संसारपीडासमूहो **न भवेत्**, **च** पुनस्तेषु क्रोधादिषु **सत्सु भवार्त्तिराशिरेव**

च रूप० प्रभुताः ता आद्या येषां तैः, विक्रमो—बलं श्रीः—लक्ष्मीर्वितरणं—दानं प्रभुता—ऐश्वर्यं, शेषपदानामर्थः प्रतीतः, आद्यशब्देन ललितललनाहर्म्यजात्यादिग्रहः, परं हे मूढ !—हे मूर्ख त्वमनंतशः—अनंतवारान् स्वस्य भृशम्—अत्यर्थं यल्लाघवं तस्य दुःखं किं न वेत्सि ?, काकूक्त्या प्रश्नगर्भं व्याख्यानं, अपितु विद्धि, रूपलाघवस्य दुःखं कुरूपप्राप्त्या लाभलाघवस्य लाभांतरायेण कुललाघवस्य श्वपचादिकुलप्राप्त्या विक्रमलाघवस्य सर्वतो बलहीनत्वेन विद्यालाघवस्य जडत्वेन श्रीलाघवस्य दरिद्रत्वेन तपोलाघवस्य तपःकरणाशक्तत्वेन वितरणलाघवस्य दानांतरायेण प्रभुतालाघवस्य सर्वेषां दासत्वेनानादेयवचनतया त्वयैवानंतशः प्राप्तमिति जानीहीति भावः ॥ ८७ ॥ १७ ॥

रत्न०—अथ पुनः सिंहावलोकनन्यायेन कषायपरित्यागमेव द्रढयति—**विना कषायानिति०**, व्याख्या—भवे—संसारे कषायान् विना भवस्य—

निश्चयेन **भवेत्**—स्यादित्यन्वयव्यतिरेक इति । हि—यतः कारणात् **संसारतरोः**—भववृक्षस्य **कषायाः**—क्रोधादयो **मूलम्**—आदिकारणं भवंतीत्यर्थः; **तत्**—तस्मात्कारणात्तान् कषायान् **विहाय**—त्यक्त्वा हे **आत्मन्!**—जीव **सुखी**—सुखवान् **भवेति** संबंधः ॥ ८८ ॥ १८ ॥

अथ कषायाणां विषयाणां च प्रमादत्वेन परस्परं साधर्म्याद्विषयकषाययोः परस्परं साहचर्याच्च कषायद्वारे विषयनिग्रहमुपदिशति—

समीक्ष्य तिर्यग्नरकादिवेदनाः, श्रुतेक्षणैर्धर्मदुरापतां तथा ।
प्रमोदसे यद्विषयैः सकौतुकैस्ततस्तवात्मन्! विफलैव चेतना ॥ ८९ ॥ १९ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! त्वं **श्रुतेक्षणैः**—शास्त्रलोचनैस्तिर्यग्नरकादिवेदनाः **तथा** च पुनरर्थे **धर्मदुरापतां**—धर्मस्य दुर्लभतां **समीक्ष्य**—निरीक्ष्य **सकौतुकैः**—कुतूहलसहितैर्विषयैर्यद्—यस्मात् त्वं **प्रमोदसे**—हृष्यसि, ततः कारणाद्धे **आत्मन्!** तव **चेतना**—ज्ञानं **विफलैव**—

संसारस्यार्त्तिः—पीडा तस्या राशिः समूहो न भवेदेव, यथाऽयं निश्चयः तथा च पुनस्तेषु कषायेषु सत्स्वेव भवार्त्तिराशिर्भवेद् अयमपि निश्चयः, हि यस्मात् कारणात् कषायाः संसारतरोः—संसारवृक्षस्य मूलं वर्त्तते, तत्—तस्माद्धेतोस्तान् विहायैव—त्यक्त्वैव हे आत्मन्! त्वं सुखीभव—अक्षय्यसुखवान् भवेत्यर्थः ॥ ८८ ॥ १८ ॥

रत्न०—अथाधीतावपि सत्यां विषयग्रस्ते चेतनावैफल्यं दर्शयति—**समीक्ष्येति०**, व्याख्या—हे आत्मन्! श्रुतान्येवेक्षणानि—लोचनानि, अथवा श्रुतानामीक्षणानि—विलोकनानि तैः करणैस्तिर्यग्नारकाणां वेदनाः प्रति—पीडाः प्रति समीक्ष्य—विलोक्य विचार्य वा तथा तैरेव धर्मस्य प्रकरणादर्हदुक्तस्य दुरापतां—दुर्लभत्वं समीक्ष्य—विलोक्य विचार्य वा यत् त्वं विषयैः—शब्दरूपगंधरसस्पर्शैः करणैः प्रमोदसे—प्रमोदं प्राप्नोषि। किं० ?—सह कौतुकेन—नर्मणा

दृष्टान्त-
दशकं

निष्फलैव जातेत्यर्थः; भावार्थस्तु तिर्यग्नरकादिवेदनाः श्रुतेक्षणैः समीक्ष्येत्युक्तं तत्रादिपदान्मनुष्यवेदनाः चारकनिरोधादिका द्रष्टव्याः, तिर्यग्वेद-
नास्तु "तिरिया कसंकुसारे"त्यादिकाः प्रसिद्धाः, नरकवेदनाश्च "इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णेरइया केरिसयं णिरयभवं पच्चणुब्भव-
माणा विहरंति ?, गोयमा ! ते णं तत्थ णिच्चं भीया णिच्चं छुहिया णिच्चं तसिया णिच्चं उव्विग्गा णिच्चं उवद्दुया" इत्यादिका जीवाभिगमतृतीयपदप्रति-
पादिताः सविस्तराः सव्याख्याः तत एवावसेयाः, किंच—धर्मदुरापतां समीक्ष्येत्युक्तं, सा च धर्मदुरापता दशदृष्टांतैर्बोध्या, ते च दश दृष्टांताः—
विप्रः प्रार्थितवान् प्रसन्नमनसः श्रीब्रह्मदत्तात्पुरा, क्षेत्रेऽस्मिन् भरतेऽखिले प्रतिगृहं मे भोजनं दापय । इत्थं लब्धवरोऽथ तेष्वपि कदाऽ-
प्यश्नात्यदो द्विः स चेद्भ्रष्टो मर्त्त्यभवात्तथाऽप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ १ ॥ स्तंभानां हि सहस्रमष्टसहितं प्रत्येकमष्टोत्तरं, कोणानां शतमेषु
तानपि जयन् द्यूतेऽथ तत्संख्यया । साम्राज्यं जनकात्सुतः स लभते स्याच्चेदिदं दुर्घटं, भ्रष्टो म० ॥२॥ वृद्धा कापि पुरा समस्तभरतक्षेत्रस्य
धान्यावलिं, पिंडीकृत्य च तत्र सर्षपकणान् क्षिप्त्वाऽऽढकेनोन्मितान् । प्रत्येकं च पृथक्करोति किल सा सर्वाणि चान्नानि चेद्भ्रष्टो० ॥ ३ ॥
सिद्धघृतकलाबलाद्धनिजनं जित्वाऽथ हेम्नां भरैश्चाणाक्येन नृपस्य कोशनिवहः पूर्णीकृतो हेलया । दैवादाढ्यजनेन तेन स पुनर्जीयेत मंत्री
क्वचिद्भ्रष्टो० ॥ ४ ॥ रत्नान्याढ्यसुतैर्वितीर्य वणिजां देशांतरादीयुषां, पश्चात्तापवशेन तानि पुनरादातुं कृतोपक्रमैः । लभ्यंते निखिलानि
दुर्घटमिदं दैवाद् घटेत्तत् क्वचिद्भ्रष्टो० ॥५॥ स्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिविगमे श्रीमूलदेवेन च, प्रेक्ष्येंदुं सकलं कुनिर्णयवशादल्पं फलं प्राप्य च ।
स्वप्नस्तेन पुनस्स तत्र शयितेनालोक्यते कुत्रचिद्भ्रष्टो० ॥६॥ राधाया वदनादधः क्रमवशाच्चक्राणि चत्वार्यपि, भ्राम्यंतीह विपर्ययेण तदधो

मुदा कुतुकेन वा वर्त्तंते ये ते तैः, यतः "कौतुको नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारंपर्यागतख्यातमंगलोद्वाहसूत्रयोः ॥ १ ॥ गीतादौ भोगकाले

१ योगशास्त्र. प्र. छ. श्लो. १३. २ उपदेशमाला. गा. २८१

धन्वी स्थितोऽवाङ्मुखः । तस्या वामकनीनिकामिपुमुखेनैवाशु विध्यत्यहो, भ्रष्टो० ॥७॥ दृष्ट्वा कोऽपि हि कच्छपो ह्रदमुखे सेवालबंधच्युते, पूर्णेंदुं मुदितः कुटुम्बमिह तद्द्रष्टुं समानीतवान् । सेवाले मिलिते कदापि स पुनश्चंद्रं समालोकते, भ्रष्टो० ॥८॥ शम्या पूर्वपयोनिधौ निपतिता भ्रष्टं युगं पश्चिमांभोधौ दुर्धरवीचिभिश्च सुचिरात् संयोजितं तद्द्वयम् । सा शम्या प्रविशेद्युगस्य विवरे तस्य स्वयं क्वापि चेद्भ्रष्टो० ॥९॥ चूर्णीकृत्य पराक्रमान् मणिमयस्तंभं सुरः क्रीडया, मेरौ सन्नलिकासमीरवशतः क्षिप्त्वा रजो दिक्षु चेत् । स्तंभं तैः परमाणुभिः सुमिलितैः कुर्यात्स चेत्पूर्ववद्भ्रष्टो० ॥१०॥ इति संक्षेपतो, विस्तरतस्तूत्तराध्ययनवृत्त्यादिभ्योऽवसेया इति ॥ ८९ ॥ १९ ॥

अथ कषायाणां साक्षात् प्रमादत्वं दर्शयन् प्रमादनिग्रहद्वारा कषायनिग्रहमुपदिशति—

चौरैस्तथा कर्मकरैर्गृहीते, दुष्टैः स्वमात्रेऽप्युपतप्स्यसे त्वम् ।
पुष्टैः प्रमादैस्तनुभिश्च पुण्यधनं न किं वेत्स्यपि लुट्यमानम् ? ॥ ९० ॥ २० ॥

धनवि०—यदि दुष्टैः—क्रूरैश्चौरैः—तस्करैस्तथेति पक्षांतरे दुष्टैः—अविनीतत्वादिदोषदूषितैः कर्मकरैः—स्वगृहसत्कदासदासीप्रभृतिभिः स्वमात्रेऽपि—सुवर्णादिद्रव्यमात्रेऽपि बलाच्छलाद्वा गृहीते—अपहृते त्वमुपतप्स्यसे—परितप्स्यसे, अत्र स्वं—धनं गणिम १ धरिम २ मेय—३ परिच्छेद्य ४ भेदाच्चतुर्द्धा, यदुक्तं—"गणिमं जाईफलफोफलाई १ धरिमं तु कुंकुमगुडाई २ । मेयं चोप्पटलोणाई ३ रयणवत्थाइ

चेत्यनेकार्थकोपवचनात्, ततः—तस्मात्कारणात् तव चेतना—चैतन्यं विगतं फलं तत्त्वज्ञानरूपं यस्याः सा विफला, कथं ?—एव निश्चयेन ॥८९॥१९॥

रत्न०—अथ लुट्यमानं धर्मधनं न वेत्सीति जीवं प्रति ज्ञापयन्नाह—चौरैस्तथा कर्मकरैरिति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! त्व चौरैस्तथा कर्मकरैः—गृहदासैः केवलं स्वं—स्वमात्रं वाह्यद्रव्यमित्यर्थः तस्मिन् स्वमात्रेऽपि गृहीते सति उपतप्स्यसे—उपतापं प्राप्नोषि । किंभू० ?—दुष्टैः—दुराचारैः,

परिच्छेदं ४ ॥ १ ॥" इति, च पुनस्तदा पुष्टैः—उत्कृष्टैर्विषयकषायैः; च पुनस्तनुभिः—जघन्यैर्हास्यमदमत्सराद्यैः प्रमादैः—मद्यादिभिः पुण्यधनं—धर्मधनं लुप्यमानम्—अपह्रियमाणमपि त्वं किं न वेत्सि?—न जानासीति, काकूक्त्या; अत्र कषायदोषदर्शनाधिकारे प्रमाददोषदर्शनं कषायाणां प्रमादत्वसूचनार्थं ॥ ९० ॥ २० ॥

कारणाभावः

अथ कषायपरिहारद्वारमुपसंहरन् क्रोधादिकषायमूलमौद्धत्यं परिहर्तुमुपदिशति—

मृत्योः कोऽपि न रक्षितो न जगतो दारिद्र्यमुत्रासितं,
रोगस्तेननृपादिजा न च भियो निर्नाशिताः षोडश।
विध्वस्ता नरका न नापि सुखिता धर्मैस्त्रिलोकी सदा,
तत्को नाम गुणो? मदश्च? विभुता का ते? स्तुतीच्छा च का? ॥ ९१ ॥ २१ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! यदि त्वया मृत्योः—मरणात्कोऽपि प्राणी न रक्षितो—न त्रातः, च पुनर्जगतो—विश्वजंतुजातस्य दारिद्र्यं—दौःस्थ्यं त्वया नोत्रासितं—न उत्—प्राबल्येन सर्वथा त्रासं प्रापितं, च पुना रोगस्तेननृपादिजाः षोडश—षोडशसंख्या भियो—भीतयो

परं प्रमादैः—मद्यादिभिः च पुनस्तनुभिः पुण्यमेव धनं—आतरं सारद्रव्यं लुप्यमानं—मुष्यमाणं किं वेत्स्यपि न?—जानास्यपि न, निराकरणं तद्विषये उपतापश्च दूरे आस्तां, परं जानीहीति काकूक्त्या व्याख्यानं, प्रमादैस्तनुभिश्च किं०?—पुष्टैः—पोषं प्राप्तैः, प्रमादैः किल०?—चौरैरिव चौरैर्बहिस्तादागतत्वाच्चौरोपमानं, तनुभिः किल०?—कर्मकरैरिव कर्मकरैरात्मस्वामिन इति ॥ ९० ॥ २० ॥

रत्न०—अथैयता कार्याणां करणासमर्थस्य तवात्मनो मदादिकरणे का वांछेति दर्शयति—मृत्योः कोऽपीति०, व्याख्या—हे आत्मन्! यदि

न निर्नाशिताः—त्वया न नितरां नाशं प्रापिताः, च पुनस्त्वया **नरकाः** सप्त **न विध्वस्ता**—न विनाशं प्रापिताः, च पुनस्त्वया **धर्मैः**—पुण्यैस्त्रिलोकी—लोकत्रयी **सदा**—सर्वकालं **नापि सुखिता**—सुखीकृता, सुखं जातमस्याः सा सुखिता, सुखवती कृतेत्यर्थः; **तत्**—तदा **नामेति** कोमलामंत्रणे **को गुणः** ?—किंनामा गुणः परोपकारित्वादिर्वर्त्तते ?, च पुनः **कः** ?—किंनामा **मदो**—जात्यादिर्वर्त्तते ?, च पुनस्तदा **का** ?—किंनाम्नी तव **विभुता**—प्रभुता वर्त्तते ?, च पुनस्तदा तव **स्तुतीच्छा**—स्तुतिवांछा **का** ?—किंनाम्नी वर्त्तते ?, अत्र षोडश भियो "रोगजलजलणविसहरचोरारिसइंदगयरणभयाइं" इति गाथासूचिता नव ९ 'इहं १ परलोया २ याणा ३ अकम्ह ४ आजीव ५ मरण ६ मसिलोए ७। सत्त य भयठाणाइं इमाइं सिद्धंतभणियाइं ॥ १ ॥' इति गाथासूचिताः सप्त ७, एतद्गाथाव्याख्या च—मनुष्यादेः सजातीयादन्यस्मान्मनुष्यादेरेव सकाशाद्भयमिहलोकभयं १, तिर्यग्देवादेः सकाशाद्भयं परलोकभयं २, आदीयते इत्यादानं—धनं तदर्थं चौरादिभ्यो यद्भयं तदा-

त्वया मृत्योः—मरणात्सकाशात्कोऽपि न रक्षितो—न त्रातः, तथा जगतः—आश्रये आश्रयिण उपचारात् जगद्वासिजनस्य दारिद्र्यं—दरिद्रत्वं नोत्त्रासितं—न उत्त्रासं प्रापितं, बलान्न निर्णाशितमित्यर्थः, तथा षोडश कासादयो रोगा न निर्णाशिताः, च पुनः स्तेनाः—चौरा नृपा—राजानस्ते आदौ येषां ते स्तेननृपादयस्तेभ्यो जाताः स्तेननृपादिजा भियो—भीतयो न निर्णाशिताः, आदिशब्देनामात्यारक्षकाग्निजलादीनां ग्रहणं, तथा नरकाः सप्त न विध्वस्ताः—विध्वंसं न प्रापिताः, अपि पुनरर्थे, धर्महेतुभिः सदा त्रयाणां जगतां समाहारस्त्रिलोकी सा न सुखिता—न सुखं प्रापिता तत्—तर्हि नामेति कोमलामंत्रणे ते—तव गुणः कः ?—अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति न्यायान्नामेति नाम्ना को गुणः ?, अथवा नामेति प्राकाश्येऽव्ययं, तव को गुणः

१ रोग[1]जल[2]ज्वलन[3]विषधर[4]चौरा[5]रि[6]मृगेन्द्र[7]गज[8]रण[9]भयानि ॥ नमिऊणस्तोत्र गा. १८। २ इह[10]परलोका[11]दान[12]मकस्मा[13]दाजीविका[14]मरण[15]मश्लो[16]कानिसप्तभयस्थानानि एतानि सिद्धान्ते भणितानि ॥

दानभयं ३, अकस्मादेव बाह्यनिमित्तानपेक्षं गृहादिष्वेवावस्थितस्य राज्यादौ भयमकस्माद्भयं ४, निर्धनः कथं दुर्भिक्षादावात्मानं धारयिष्या-मीत्याजीविकाभयं ५, मरणभयं प्रतीतमेव ६, अश्लोकभयम्—अयशोभयमेवं क्रियमाणे महदयशो भवतीत्यश्लोकभय ७ मित्यत्र विशेप-व्याख्यानं प्रवचनसारोद्धारवृत्त्यादिभ्योऽवसेयं, मिलिताः सर्वा अपि पोडश भियो, यद्वा श्रीमानतुंगसूरिविरचितभक्तिभरअमरपणयमि-त्यादिस्तोत्रचतुर्थगाथावचूर्णौ—'रोग १ जल २ जलण ३ विसहर ४ चोरा ५ रि ६ मृगेंद्र ७ गजेंद्र ८ सर्प ९ संग्राम १० डाकिनी ११ शाकिनी १२ राकिनी १३ लाकिनी १४ हाकिनी १५ काकिनीति १६ जलजलणाई सोलस इति पदव्याख्यानुसारेण पोडश भियः, तथाविधसंप्रदायाभावादेवं व्याख्याताः, तथाविधसंप्रदायावगमे च मनीपिभिः सम्यग्व्याख्येयाः ॥ ९१ ॥ २१ ॥

इति श्रीतपोगच्छनायकश्रीमुनिसुंदरसूरिविरचिताध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहणीटीकायां
उ० श्रीधनविजयगणिविरचितायां कषायनिग्रहनाम्नी सप्तमी पदपद्धतिः ॥ ७ ॥

मदकारणाभावः

प्रकटो—जगद्विख्यात ? इति काकूक्त्या व्याख्यानं, अपि तु न कश्चिदपीत्यर्थः, तादृग्दीप्तगुणाभावे मदः—अहंकारः कः ?, मदाभावे विभुता च का ?, विभुताया अभावे च पुनस्ते—तव स्तुतेः—स्तवनस्य का इच्छा ?, यदैतानि पूर्वोक्तानि कार्याणि न कृतानि तदा गुणादि सर्वमपि निरर्थक-मित्यर्थः, तेन मदमत्सरादीनां त्याग एव युक्त इति सूचनमिति ॥ ९१ ॥ २१ ॥ ॥ इति सप्तमोऽधिकारः संपूर्णः ॥

श्रीशांतिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार टीकां, तत्रागमन्नयमितः प्रथितोऽधिकारः ॥१॥७॥

८ शास्त्रगुणाधिकारः ।

अथानंतरद्वारे कषायनिग्रह उपदिष्टः, स च शास्त्रश्रवणाधीन इति शास्त्राण्याश्रित्योपदेशमभिधित्सुराह—

अथ शास्त्राण्याश्रित्योपदेशः ॥

अथ शास्त्राण्याश्रित्योपदेश इति, अथ इति कषायनिग्रहोपदेशानंतरं तन्निमित्तभूतशास्त्राण्याश्रित्योपदेश उच्यते इत्यर्थः । तत्र प्रथमं शास्त्रश्रवणेऽपि येषां प्रमादपरिहारो न भवति तानुपदिशति—

शिलातलाभे हृदि ते वहंति, विशंति सिद्धांतरसा न चांतः ।
यदत्र नो जीवदयाऽऽर्द्रता ते, न भावनांकूरततिश्च लभ्या ॥ ९२ ॥ १ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! तत्–तस्मात्ते–तव **शिलातलाभे**–शिलातलसदृशे **हृदि**–हृदये **सिद्धांतरसा**–जिनागमजलानि **वहन्ति**–प्रवाहमार्गेणोपरि गच्छंतीत्यर्थः, **च पुनरंतः**–मध्ये **न** प्रविशंति, हृदयस्य कठिनत्वादागमोक्तं मया कार्यमित्यादिरूपा रसा मनसि नायांती-

---

रत्न०—अथ शास्त्राण्याश्रित्योपदेशाख्योऽष्टमोऽधिकारो व्याख्यायते । अथोपमानदानेन हृदयस्य काठिन्यं सूचयति–**शिलातलाभे** इति०, व्याख्या—हे आत्मन्! शिलातलस्याभं–सदृशं तस्मिन् शिलातलाभे हृदि–हृदये सिद्धांतस्य रसा भवं(वहं)ति चेति विशेषे अंतः–मध्ये न विशंति–न प्रविशंति यद्–यस्मात्कारणात् ते–तवात्र–हृदये जीवदयया–जीवानुकंपया आर्द्रता–आर्द्रत्वं सरसत्वं नो वर्त्तते, तेन कारणेन, च पुनर्भावना एवाङ्कुरा तथा भावनाया वाऽङ्कुरास्तेषां ततिः–श्रेणिर्न लभ्या–न प्राप्या, शिलातलेऽपि रसा–मेघजलान्युपर्येव वहंति, नत्वंतः प्रविशंति, तत्कालं

त्यर्थः, यद्-यस्मादत्रैव-इहभवे ते-तव जीवदयार्द्रता नो आस्ते-नास्ति, च पुनर्भावनाङ्कूरततिः-द्वादशभावनारूपांकुरश्रेणिर्लभ्या-प्रत्यक्षेण लभ्यमाना नो आस्ते-नास्ति ॥ ९२ ॥ १ ॥

प्रमादपंक-धावनं

अथ शास्त्रश्रवणेऽपि यः प्रमादं न त्यजति तं प्रत्युपदिशति—

यस्यागमांभोदरसैर्न धौतः, प्रमादपंकः स कथं शिवेच्छुः ? ।
रसायनैर्यस्य गदाः क्षता नो, सुदुर्लभं जीवितमस्य नूनम् ॥ ९३ ॥ २ ॥

धनवि०—यस्य पुरुषस्यागमांभोदरसैः-सिद्धांतरूपमेघपानीयैः प्रमादपंकः-प्रमाद एवाज्ञान १ संशय २ विपर्यय ३ राग ४ द्वेष-५ स्मृतिभ्रंश ६ योगदुष्प्रणिधान ७ धर्मानादर ८ भेदादष्टविधो मद्यादिः पंचविधो वा कर्दमो न धौतो-न क्षालितः स पुरुषः कथं-केन प्रकारेण शिवेच्छुः ?-मोक्षस्पृहो भवति, अत्र शिवमिच्छतीति शिवेच्छुः । उक्तमेवार्थं दृष्टांतेन दर्शयति-यस्य पुरुषस्य रसायनैः-

---

पतितस्येव शुष्कत्वादार्द्रताऽपि न भवति तेनाङ्कुरोद्गमोऽपि दुर्लभ इत्युपमानोपमेयसाम्यम्, अत्र हृच्छब्देन मन एव ग्राह्यं, नतु बाह्यहृदयं, उपदेशादिना दुर्भेद्यत्वाज्जाड्योपेतत्वाच्च शिलातलोपमानं, सिद्धांतपक्षे रस्यंते-चर्व्यंते सामाजिकैरिति रसाः-शृंगारादयः, अत्र मुख्यतयोपदेष्टव्यत्वाच्छांतरस एव ग्राह्य इति ॥ ९२ ॥ १ ॥

रत्न०—अथागमस्योपमादानेन माहात्म्यं दर्शयति-**यस्यागमांभोदरसैरिति०**, व्याख्या—यस्यात्मन आगमा-आप्तोक्तयः एवांभोदास्तेषां रसैः-जलैः शांतरसैर्वा करणैः प्रमादो मद्यादिः स एव पंकः-कर्दमो न धौतो-न क्षालितः स कथं शिवं-मोक्षमिच्छतीति शिवेच्छुः ?, अथवा शिवं-कल्याणमिच्छतीति शिवेच्छुर्भवति, चलन् सन् पंके निमज्जत्येव, अपितु न भवति, दृष्टांतदानेन तत्समर्थयति-रसायनैः-अनेकौषधमिश्रीकृत-

पक्वपारदसुवर्णभस्मादिभिः सिद्धरसैर्गदा—राजयक्ष्मादयो रोगा नो क्षताः—न क्षयं प्राप्तास्तदा नूनं—निश्चितमस्य रोगिणो जीवितं—प्राणधारणं सुदुर्लभं—सुष्ठु—अतिशयेन दुर्लभं—दुष्प्रापं भवतीति ॥ ९३ ॥ २ ॥

अथ जनेभ्यः पूजाप्राप्त्यर्थं शास्त्राध्ययनं फलवन्न भवतीति दर्शयन्नुपदिशति—

अधीतिनोऽर्चादिकृते जिनागमः, प्रमादिनो दुर्गतिपापतेर्मुधा ।
ज्योतिर्विमूढस्य हि दीपपातिनो, गुणाय कस्मै शलभस्य चक्षुषी ? ॥ ९४ ॥ ३ ॥

धनवि०—**अर्चादिकृते**—पूजाप्रतिष्ठाद्यर्थमादिपदादन्नाद्यर्थमधीतिनः—अध्ययनशीलस्य **प्रमादिनः**—प्रमादपरवशस्य जंतोर्दुर्गतिपापतेः—भृशं दुर्गतिपतनशीलस्य **जिनागमो**—भगवत्सिद्धांतो **मुधा**—निष्फलो भवति, अत्र पापतेरिति पतधातोर्यङि ङौ सासहि वावहि

दग्धसुवर्णादिधातुचूर्णैर्यस्य गदा—रोगा नो क्षिताः—न क्षयं नीता अस्य पुंसो नूनं—निश्चितमथवा नूनमिति संभावने जीवितं सुदुर्लभम्—अतिदुर्लभमित्यर्थः । अत्र सिद्धांतानां रसायनोपमानं प्रमादपंकस्य गदोपमानं, सिद्धांतपक्षे रस्यंते—चर्व्यंते सामाजिकैरिति रसाः—शृंगारादयो नव, सामान्यत उक्तावपि अत्र मुख्यत उपदेश्यत्वाच्छांतरस एव ग्राह्यः तेषां, सिद्धांतपक्षे प्रमादात्पंकः—पापमिति व्याख्येयं ॥ ९३ ॥ २ ॥

रत्न०—अथाधीतिनोऽप्यध्ययनं वृथेति दर्शयति—**अधीतिनोऽर्चादीति०**, व्याख्या—अर्चादीनां—पूजादीनां कृते—प्रयोजनायाधीतिनः—अध्ययनवतः साधोर्जिनागमो मुधा, जिनागम इत्युक्तेऽपि कारणे कार्योपचाराज्जिनागमस्याधीतिर्वृथेति । यतः किंभूतस्य ?—प्रमादवतो—निद्रादिप्रमादवतः, अत एव किंभूतस्य ?—अतिशयेन दुर्गतौ पततीति दुर्गतिपापततिस्तस्य, यङ्लुपि प्रयोगोऽयं, एतदेव निदर्शनविषयीकुरुते—शलभस्य—पतंगस्य चक्षुषी—नेत्रे कस्मै गुणाय स्याताम् ?, अपि तु न कस्मैचिद्गुणाय, प्रत्युताहितायेति । यतः किंलक्षणस्य ?—ज्योतिभिर्यादीपसंबंधिभिर्विमूढस्य—विमोहं

चाचलि पापति'रि(सि० ५।२।३८)ति सूत्रेण षष्ठ्यां साधुः; उक्तमर्थं दृष्टांतेन द्रढयति—हि—यतो **ज्योतिर्विमूढस्य**—दीपदीप्तिमोहितस्य **दीपपातिनः**—प्रदीपांतःपतनशीलस्य **शलभस्य**—पतंगस्य **चक्षुषी**—नेत्रे **कस्मै ?**—किंनाम्ने **गुणाय**—स्वोपकाराय भवत इति, काक्वा न कस्मैचिदुपकारायेत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ३ ॥

अथ धर्मशास्त्राध्ययनातिरिक्तं शास्त्राध्ययनं परलोकहितं न भवतीत्युपदिशति—

मोदंते बहुतर्कतर्कणचणाः केचिज्जयाद्वादिनां,
काव्यैः केचन कल्पितार्थघटनैस्तुष्टाः कविख्यातितः ।
ज्योतिर्नाटकनीतिलक्षणधनुर्वेदादिशास्त्रैः परे,
ब्रूमः प्रेत्यहिते तु कर्मणि जडान् कुक्षिंभरीनेव तान् ॥ ९५ ॥ ४ ॥

तार्किकादीनां जडत्वं

धनवि०—ये केचिन्नरा **वादिनां जयात्**—परवादिविजयान्**मोदंते**—हृष्यंति, कथंभूता ?—बहवो-भूयांसश्च ते तर्काश्च-अनिष्टप्रसंजनरूपाः प्रमाणादिपदार्थरूपा वा तेषां तर्कणं—विचारणं तेन प्रसिद्धा **बहुतर्कतर्कणचणाः**—'तेन वित्ते चंचुचणा'विति तद्धितसूत्रेण (७—१—१७५)

प्राप्तस्यात एव दीपे पततीत्येवंशीलो दीपपाती तस्य, अत्रार्चादिकृते अधीतिनो ज्योतिर्विमूढस्य शलभस्योपमानं दुर्गतिपतनस्य च दीपपातोपमानमित्युपमानोपमेयभावो योजनीयः ॥ ९४ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ तत्त्वज्ञानमंतरेण यदधीतं तद्वृथेति दर्शयितुकाम आह—**मोदंते** इति०, व्याख्या—केचिदात्मानं पंडितंमन्या वादिनां—प्रतिवादिनां जयाद् मोदंते—हृष्यंति, किंलक्षणाः ?—बहवस्तर्काः—षोडश पदार्थाः प्रमाणप्रमेयादयः सप्त पदार्था वा द्रव्यादयस्तेषां तर्कणं—विचारणं तत्र चणाः—

चणप्रत्यये साधुः, च पुनर्ये केचन कल्पितार्थघटनैः काव्यैः करणभूतैः कविख्यातिवो—नवनवकाव्यकर्तृत्वप्रसिद्धितस्तुष्टाः—संतोषवंतः संतो मोदंते, च पुनर्ज्योतिश्च—ज्योतिःशास्त्राणि बृहज्जातकादीनि नाटकानि च—नाटकशास्त्राणि भरतपिंगलादीनि नीतयश्च—नीतिशास्त्राणि चाणाक्यपंचाख्यानादीनि लक्षणानि च—लक्षणशास्त्राणि पाणिनीयादिव्याकरणानि सामुद्रिकशास्त्राणि वा धनुर्वेदाश्च—धनुर्वेदशास्त्राणि द्रोणाचार्यप्रभृतिकलाचार्यविरचितानि तान्यादौ येषां तानि तथा तानि च तानि शास्त्राणि च तानि तथा तैर्ज्योतिर्नाटकनीतिलक्षणधनुर्वेदादिशास्त्रैः, अत्रादिपदाद्रुद्रयामलरुद्रयामलवास्तुशास्त्रकात्यायनवात्स्यायनशकुनशास्त्रैः परे—तदितरे ये केचन नरा मोदंते, तु पुनः परं तान् प्रेत्यहिते—परलोकहिते कर्मणि—संयमलक्षणे कार्ये जडान्—तत्समाचरणपरिज्ञानविकलान् तर्कशास्त्रादिनिपुणान् नरान् वयं कुक्षिंभरीनेव—स्वोदरपूरकानेव ब्रूमः—कथयामः, नन्वत्र ब्रूम इति बहुवचनांतप्रयोगो महामुनीनामहंकारविरहितानां प्रयोगानर्हः कथमत्र प्रयुक्त इति चेन्न, अत्र ग्रन्थकृता बहुवचनप्रयोगस्य सुविहितत्वेन शुद्धप्ररूपकत्वेन समानधर्माणामेकवाक्यतासूचनार्थं प्रयुक्तत्त्वादिति ॥ ९५ ॥ ४ ॥

विदितास्ते बहुतर्कतर्कणचणाः, अत्र चणप्रत्यये सति चणा इति जातं, तथा केचन कविषु प्रसिद्धिस्तस्याः—कविख्यातितस्तुष्टाः—तोषं प्राप्ताः, कैर्हेतुभिः?—काव्यैः—काव्ययोजनैः, नवीनकाव्यकरणैरित्यर्थः, काव्यानि रघुकाव्यादीनि तेषां पठनपाठनादिभिर्वा, किंल० ?—कल्पिताः—स्वमत्युत्प्रेक्षिता येऽर्थास्तेषां घटना—रचना येषु तैः, परे—अन्ये केचन ज्योतिश्च नाटकं च नीतिश्च लक्षणं च धनुर्वेदश्च २ ते आदौ येषां तानि ज्योतिर्नाटकनीतिलक्षणधनुर्वेदादीनि तानि च तानि शास्त्राणि च २ तैस्तुष्टाः, ज्योतिः—ज्योतिःशास्त्रं नाटकशास्त्रं लक्षणं—सामुद्रकमश्वगजलक्षणशास्त्रं च धनुर्वेद—आयुधाभ्यासशास्त्रं, आदिशब्दाच्छकुनरुतादि गृह्यते, तान् सर्वान् वयमध्यात्मशास्त्रविदः कुक्षिंभरीनेव ब्रूमः, यतः किंलक्षणान् ?—जडान्—मूर्खान्, कस्मिन् ?—कर्मणि, किं० ?—प्रेत्य—परलोके हिते— हितकारिणि ॥ ९५ ॥ ४ ॥

भवपात-रक्षा

अथ सकलशास्त्राध्ययनापेक्षया धर्मशास्त्राध्ययनस्यैव प्राधान्यं दर्शयन्नुपदिशति—

किं मोदसे पंडितनाममात्राच्छास्त्रेष्वधीती जनरंजकेषु ।
तत् किंचनाधीष्व कुरुष्व चाशु, न ते भवेयेन भवाब्धिपातः ॥ ९६ ॥ ५ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! जनरंजकेषु—लोकचमत्कारकारिषु ज्योतिःशकुननिमित्तादिशास्त्रेषु अधीतमनेनाधीती—अध्ययनशीलः संस्त्वं किं मोदसे—हृष्यसि ?, कुतो ?—नामैव नाममात्रं परमार्थतोऽर्थशून्यं पंडित इति नाममात्रं पंडितनाममात्रं तस्मात् पंडितनाममात्रादिति; हे आत्मन्! त्वं किंचन धर्मशास्त्रमधीष्व—अध्ययनविषयीकुरुष्व, च पुनरध्ययनानंतरं तत्किंचन तपःसंयमादिकमाशु—शीघ्रं कुरुष्व येनाध्ययनेन तपःसंयमादिना च ते—तव भवाब्धिपातः—संसारसमुद्रपतनं न स्यादिति, अत्राधीतीतिप्रयोग इष्टादेरिति (७–१–१६८) तद्धितसूत्रेण इन्प्रत्यये साधुः ॥ ९६ ॥ ५ ॥

रत्न०—पुनस्तदेव द्रढयति—किं मोदसे इति०, व्याख्या—हे विद्वन्! पंडितस्य नाम पंडितनाम केवलं पं० नाम पंडितनाममात्रं तस्मात् पंडितनाममात्रात्त्व किं मोदसे ?—हर्षं प्राप्नोषि ?, अपि तु मा मोदस्व, यतः किंलक्षणः ?—अधीती—अध्ययनवान्, केषु किं० ?—जनानां रंजकानि—मनआह्लादकारीणि काव्यनाटकवसतराजादीनि तेषु, परं तत्किंचन शास्त्रमधीष्व—पठ, च पुनस्तच्छास्त्रज्ञानं कुरुष्व येनाधीतेन येन च कर्मणा ते—तव भवाब्धिपातो—भवसमुद्रपतनं न भवेद्, एतेन जिनागममधीष्व तदुपदिष्टं च कुरुष्वेति सूचनमिति ॥ ९६ ॥ ५ ॥

अथागमाध्येतॄन् संयमानुद्यतान् तिरस्कारपुरस्कारेणोपदिशति—

धिगागमैर्माद्यसि रंजयन् जनान्नोद्यच्छसि प्रेत्यहिताय संयमे ।
दधासि कुक्षिंभरिमात्रतां मुने !, क ते ? क तत् ? कैष च ते भवांतरे ? ॥ ९७ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे मुने ! त्वां धिगस्तु, अत्र यत इति गम्यं, तेन यतः कारणादागमैः—सिद्धांताध्ययनैर्जनान्—लोकान् रंजयन्—रंगमुत्पादयन् माद्यसि—मदवान् भवसि, यच्च प्रेत्यहिताय—परलोकसुखार्थं संयमे—चारित्रे नोद्यच्छसि—नोद्यमं कुरुषे, ततः कारणात्त्वं कुक्षिंभरिमात्रतां—स्वोदरपूरकतामेव दधासि—धरसि; परं भवान्तरे—परभवे ते आगमास्ते—तव क भविष्यंति ?, च पुनस्तत् प्रेत्यहितं ते—तव क भविष्यति ?, च पुनरेष संयमस्ते—तव क भविष्यतीति ?, नन्वत्र धिगिति तिरस्कारवचनं, तच्च धर्मशास्त्रे धर्मोपदेशे च न युज्यत इति चेन्न, [1]रूसउ वा परो मा वा, विसं वा परिअट्टओ । भासिअव्वा हिया भासा, सपक्खगुणकारिया ॥ १ ॥ इति वचनात् स्ववर्गस्य शिष्यवर्गस्येव पुत्रस्येव वा तिरस्कारपूर्वकं हितोपदेशस्य युक्तत्वादिति ॥ ९७ ॥ ६ ॥

रत्न०—अथ क्रियां विना केवलं जिनागमाध्ययनं वृथेति सूचयति—धिगागमैरिति०, व्याख्या—हे मुने !—हे यते त्वां धिगस्तु यतस्त्वमागमैः—जिनागमाध्ययनैरित्यर्थः जनान् रंजयन् माद्यसि—मदं प्राप्नोपि, हर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः, यतश्च प्रेत्य—परभवे हितार्थं त्वं संयमे—चारित्रे न उद्यच्छसि—नोद्यमं करोषि ततस्त्वं कुक्षिभरिमात्रतां दधासि—धत्से, परं भवांतरे ते—तव ते जिनागमाः क ? एतज्जनरंजनं क ? एप संयमः—चारित्रं क ?, अत्र त्रयोऽपि कशब्दा अत्यंतासंगतिवाचकास्तेन भवांतरे एते त्रयोऽपि न संतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥ ६ ॥

[1] रुष्यतु वा परो, मा वा, विषं वा पर्येतु । भाषितव्या हिता भाषा स्वपक्षगुणकारिणी ॥ १ ॥

अथ केवलशास्त्राध्ययनात् सम्यक्श्रद्धानसहितशास्त्रोक्तानुष्ठानाचरणस्याधिक्यं दर्शयन्नाह—

धन्याः केऽप्यनधीतिनोऽपि सदनुष्ठानेषु बद्धादरा, दुस्साध्येषु परोपदेशलवतः श्रद्धानशुद्धाशयाः ।
केचित्त्वागमपाठिनोऽपि दधतस्तत्पुस्तकान् येऽलसाः, अत्रामुत्र हितेषु कर्मसु कथं ते भाविनः प्रेत्यहाः ? ॥९८॥७॥

धनवि०—ते पुरुषा धन्याः—पुण्यवंतो भवंति, ये केऽपि परोपदेशलवतः—सुगुरूपदेशाच्छ्रद्धानशुद्धाशयाः—सम्यक्त्वनिर्मलचित्ताः संतोऽनधीतिनोऽपि—अपठिता अपि दुस्साध्येषु—दुर्द्धरेषु सदनुष्ठानेषु—प्रधानक्रियासु तपःसंयमादिक्रियासु बद्धादराः—सुबद्धकच्छा भवंति, तु पुनर्ये केचिदागमपाठिनोऽपि—जैनशास्त्राध्येतारोऽपि च पुनस्तत्पुस्तकान्—जैनागमपुस्तकान् दधतोऽपि—धरंतोऽप्यत्र—इह लोकेऽमुत्र—परलोके हितेषु—सुखकारिषु कर्मसु—तपःसंयमादिकार्येष्वलसाः—प्रमादिनो भवंति ते पुरुषाः प्रेत्यहाः—परलोकहितहंतारः कथं ?—केन प्रकारेण परलोके सुखिनो भविष्यंतीति ॥ ९८ ॥ ७ ॥

रत्न०—अथाल्पाध्ययनेऽपि क्रियाया उत्कर्षं दर्शयति—धन्याः केऽपीति०, व्याख्या—केऽप्यनधीतिनोऽपि—नञोऽल्पार्थकत्वादल्पपाठिनोऽपि धन्याः—सुकृतिनः, यतः किं० ?—बद्ध आदरो यैस्ते, केषु ?—संति—शोभनानि अनुष्ठानानि—क्रियाविशेषास्तेषु, किंलक्षणेषु ?—दुस्साध्येषु—निःसत्त्वजनैर्दुःखेन कर्त्तव्येषु, किंलक्षणाः ?—श्रद्धानं—सम्यक्त्वं तेन शुद्धो—निर्मलः कदाग्रहरहित इत्यर्थः आशयः—चित्ताभिप्रायो येषां ते, कस्मात् ?—परेभ्यः—सुविहितशुद्धप्ररूपकगीतार्थेभ्यः उपदेशस्य लवः—कणस्तस्मात्परोपदेशलवतः, परोपदेशलवं प्राप्येत्यर्थः, अत्र यब्लोपे पंचमी ज्ञेया, तुरिति विशेषे । केचिदागमपाठिनोऽपि साधवोऽत्र—इह लोकेऽमुत्र—परलोके हितेषु—हितकारिषु कर्मजपतपःक्रियासु अलसाः—शीतकाः संति, प्रमादिनः संतीत्यर्थः,

अनंतरोक्तमेवार्थं बहुवचनगर्भं पाठांतरेणैवैकवचनगर्भं दर्शयति—

धन्यः स मुग्धमतिरप्युदितार्हदाज्ञारागेण यः सृजति पुण्यमदुर्विकल्पः ।

पाठेन किं व्यसनतोऽस्य तु दुर्विकल्पैर्यो दुःस्थितोऽत्र सदनुष्ठितिषु प्रमादी ? ॥९९॥८॥ इति वा पाठः ।

धनवि०—स पुरुषो **मुग्धमतिरपि**—शास्त्राध्ययनाद्यसंस्कृतबुद्धिरपि **धन्यः**—पुण्यवान् भवति, उदित—उत्पन्नो योऽसावर्हतां—तीर्थकृतामाज्ञा—वचनानि तेषु रागो—भक्तिविशेषः "[1]तमेव सच्चं निस्संकं जं जिणेहिं पवेइयं" इतिरूपस्तेनो**दितार्हदाज्ञारागेण यः** पुमान् **अदुर्विकल्पः**—शंकाकांक्षादिदुष्टविकल्परहितः **पुण्यं**—तपःसंयमादिकं **सृजति**—करोतीत्यर्थः, **तु** पुनरस्य पुरुषस्याग्रे यच्छब्दाभिधेयस्य

किं कुर्वतो ?—दधतः, कान् ?—तेषामागमानां पुस्तकान्, अनेन क्रियाशैथिल्येऽपि बहुपुस्तकसंग्रहित्वं सूचितमिति । हा इति खेदे, ते नामसाधवः प्रेत्य—परभवे किं भाविनः ?—किं भविष्यंति, किंशब्दस्य काकुध्वनिव्याख्यानेन महादुःखिनो भाविन इति सूचनमिति ॥ ९८ ॥ ७ ॥

रत्न०—पुनरर्थांतरेण तदेव द्रढयति—**धन्यः स मुग्धमतिरिति०** व्याख्या—स पुमान् मुग्धा—असदाग्रहरहिता मतिर्यस्य स मुग्धमतिरपि, अल्पाध्ययनेऽपि ऋजुमतिरित्यर्थः, धन्यः—सुकृती, सः कः ?—उदिता—कथिताऽर्हतां—तीर्थंकराणामाज्ञा तस्यां रागेण—प्रेम्णा, माऽर्हदाज्ञाभंगोऽस्त्विति प्रेम्णेत्यर्थः । पुण्यं सृजति—करोति । विशेषणेन मुग्धमतित्वं दर्शयति—यतः किं० ?—न विद्यंते दुः—दुष्टा विकल्पाः—चित्ताभिप्राया यस्य सः, तुरिति विशेषे, पुनरस्य मुग्धमतिविपरीतस्यासद्ग्रहग्रस्तस्येत्यर्थः पाठेन—अध्ययनेन किं स्याद् ?—न किमपीत्यर्थः, कस्यचिदैहिकपूजासत्कारादिस्पृहयालुत्वादध्ययने आसक्तिर्वर्त्तते तेनाध्ययनं करोति, परं तस्याध्ययनं न किंचिदित्यर्थः, एतदेव हेतुदर्शनेन द्रढयति—व्यसनतः—सप्तव्यसनेभ्यो दुर्विकल्पैः—कं

1 तदेव सत्यं निःशंकं यज्जिनैः प्ररूपितम् ॥

व्यसनतः—अत्यासक्तितः पाठेन—शास्त्राध्ययनेन किं फलं स्यादिति काकूक्त्याऽन्वयः, यः पुमानत्र—जगति दुर्विकल्पैः—दुश्चिंतनैः करणभूतैर्दुःस्थितो—दुःस्थावस्थां प्राप्तः सन् सदनुष्ठितिषु—षडावश्यकादिसदनुष्ठानेषु प्रमादी—अलसः स्यात् ? ॥ ९९ ॥ ८ ॥ उक्तस्यैव पद्यस्य पाठांतरं दर्शयति—इति वा पाठ इति स्पष्टम् । अत्र शास्त्राण्याश्रित्योपदेशमुपसंहरन् केवलस्याध्ययनस्य जन्मांतरीयसुखं प्रति कार्यकारणभावेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारं दर्शयन्नुपदिशति—

अधीतिमात्रेण फलंति नागमाः, समीहितैर्जीव ! सुखैर्भवांतरे ।
स्वनुष्ठितैः किंतु तदीरितैः खरो, न यत्सितायाः वहनश्रमात् सुखी ॥ १०० ॥ ९ ॥

धनवि०—हे जीव !—प्राणिन् आगमाः—सिद्धांता अधीतिमात्रेण—केवलाध्ययनेन भवान्तरे—परभवे समीहितैः—वांछितैः सुखैः स्वर्गापवर्गजैर्न फलंति—न सफला भवंति, अयमन्वयव्यभिचारः अध्ययनसत्त्वे फलासत्त्वात्, अत्रापि मात्रशब्दोऽध्ययनव्यतिरिक्तक्रियादिप्रतिषेधवाचकः; किंतु तदीरितैः—आगमप्रतिपादितैः स्वनुष्ठितैः—शोभनानुष्ठानैरागमाः फलंति, अयं व्यतिरेकव्यभिचारः, अध्ययना—

केन धाव्यादिना रंजयामि ?, कस्य पार्श्वे किं गृह्णामि, कं च कां च व्यामोहयामीति चिंताभिप्रायजालैरित्यर्थः, अत्र—इह लोके दुःस्थितः—तादृगिष्टवस्त्वप्राप्त्या दुःखितो वर्त्तते, अत एव किंलक्षणः ?—प्रमादी—प्रमादवान्, कासु ?—सदनुष्ठितिषु—सदनुष्ठानेष्विति ॥ ९९ ॥ ८ ॥ इति वा पाठः—पूर्वोक्तस्यैव काव्यस्य पाठांतरमित्यर्थः ॥

रत्न०—अधीतिमात्रेणेति० व्याख्या—हे जीव ! हे—आत्मन् केवलमधीतिः—अध्ययनं अधीतिमात्रं तेन, क्रियारहिताध्ययनेनेत्यर्थः, आगमा न फलंति, कैः ?—सुखैः, कस्मिन् ?—भवांतरे, सुखैः किंलक्षणैः ?—समीहितैः—वाञ्छितैर्मोक्षसुखैरित्यर्थः, मोक्षसुखरूपफलप्रदायिनो न भवंति, किंत्विति

सत्त्वे फलसत्त्वात्; अत्र दृष्टांतमाह—यद्—यस्मात्कारणात्सितायाः—शर्कराया वहनश्रमाद्—उत्पाटनपरिश्रमात्खरो—गर्दभः सुखी—सुखवान्न स्यादिति, यदुक्तं—"जहा खरो चंदणभारवाही, भारस्स भागी नहु चंदणस्स । एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी नहु सुग्गईए ॥ १ ॥"[1] इति ॥ १०० ॥ ९ ॥

इति शास्त्रनाम्नि षोडशपद्येऽष्टमद्वारे नवपद्यैः केवलशास्त्राण्याश्रित्योपदेशमयं प्रथमं प्रतिद्वारं व्याख्यातं ॥

विशेषे, तैरागमैरीरितैः—कथितैः स्वनुष्ठितैः—सदनुष्ठानैः कृतैरागमाः फलंति, यथाऽऽम्रादयो वृक्षाः आम्रादिभिः फलैः फलंति तथाऽऽगमाः सुखैरेव फलैः फलंतीत्यर्थः। तत्रार्थे दृष्टांतमाह—यद्—यस्मात् खरो—रासभः सितायाः—शर्करायाः वहनश्रमाद्—उत्पाटनश्रमान्न सुखी स्यात्, क्रियाहीनस्य केवलाधीतिनः खरोपमानं, आगमस्य सितोपमानं, यथा सिताया वहनश्रमस्तथा आगमस्य पठनपुस्तकवहनश्रम इति ॥ १०० ॥ ९ ॥ इत्यष्टमोऽधिकारः संपूर्णः ॥

श्रीशांतिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, तत्राष्टमोऽर्थविषयत्वमितोऽधिकारः ॥ ८ ॥

---

१ यथा खरश्चंदनभारवाही भारस्य भागी न तु चंदनस्य । एवं खलु ज्ञानी चरणेन हीनो ज्ञानस्य भागी नतु सुगतेः ॥ १ ॥ उपदेशमाला गा. ४२६

अथ चतुर्गत्याश्रितोपदेशः ।

अथ शास्त्रद्वारे एव शास्त्रोपदिष्टचतुर्गत्याश्रितोपदेशाख्यं प्रतिद्वारं वक्तुकाम आह—अथेति शास्त्राण्याश्रित्योपदेशानंतरं शास्त्रोक्तचतुर्गत्याश्रितोपदेशः कथ्यत इत्यर्थः; तत्र प्रथमं पद्यद्वयेन शास्त्रोक्तं नरकगतिस्वरूपं दर्शयन्नुपदिशति—

दुर्गंधतो यदणुतोऽपि पुरस्य मृत्युरायूंषि सागरमितान्यनुपक्रमाणि ।
स्पर्शः खरः क्रकचतोऽतितमामितश्च, दुःखावनंतगुणितौ भृशशैत्यतापौ ॥ १०१ ॥
तीव्रा व्यथाः सुरकृता विविधाश्च यत्राक्रंदारवैः सततमभ्रभृतोऽप्यमुष्मात् ।
किं भाविनो न नरकात् कुमते ! बिभेषि ?, यन्मोदसे क्षणसुखैर्विषयैः कषायी ॥ १०२ ॥ २ ॥ 'युग्मं'

धनवि०—यस्य नरकस्याणुतोऽपि—परमाणुकणोपमितादपि दुर्गंधतो—दुरभिगंधतोऽहिमृतकादिस्वरूपतः पुरस्य—लक्षणया मनुष्यलोकसंबंधिसकलनगरलोकस्य मृत्युः—मरणं भवति, च पुनर्यत्र नरकेऽनुपक्रमाणि—निरुपक्रमाणि सागरमितानि—दशकोटाकोटिपल्योपमरूपसागरोपमप्रमाणानि अर्थादुत्कृष्टतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रमितान्यायूंषि—जीवितानि संतीति, च पुनर्यत्र नरके स्पर्शः—स्पर्शनेंद्रियग्राह्यो

रत्न०—अथ चतुर्गतिमाश्रित्योपदेशाख्यो नवमोऽधिकारः प्रस्तूयते—तत्र तावत्प्रथमं नरकगतिमाश्रित्योपदिशति—दुर्गंधतो यदणुतोऽपीति०, तीव्रा व्यथा० इति च युग्मव्याख्या—यस्य नरकस्य—नैरयिकाणां वासक्षेत्रस्याणोः—परमाणोरपि दुर्गंधतो—दुर्गंधात्सकलस्य पुरस्य मृत्युर्भवति, पुरस्ये-

गुणः क्रकचतोऽपि—करपत्रस्पर्शादपि अतितमाम्—अतिशयेन खरः—कर्कशो भवतीत्यर्थः, च पुनर्यत्र नरके दुःखौ—दुःखोत्पादकावितो— मनुष्यलोकगतशैत्यतापादनंतगुणितौ—अनंतनामकगुणकारेण गुणितौ भृशम्—अत्यर्थं शैत्यतापौ स्तः, किंच—अत्र शैत्यतापस्वरूपं श्रीजीवाभिगमतृतीयपदद्वितीयोद्देशकप्रदर्शितदृष्टांतचतुष्टयेनावसेयं, तद्यथा—केनचित्समर्थेन दक्षेण लोहकारपुत्रेण पक्षं यावत् पुनः पुनः ध्माते कुट्टिते घटप्रमाणे लोहगोलके नरकशीतभूमौ मोचिते एकेनैव मेषोन्मेषान्तरेण पुनरुद्धर्तुमीप्सिते स लोहकारस्तं लोहगोलकं नरकभूमिगतशैत्येन द्रुतमेव विलीनमेव पश्यति, इतोऽपि शैत्यादधिकतरं शीतं नरके इति शैत्यदृष्टांतः १ । अथ तेनैव लोहकारेण मासं यावत्पुनः पुनर्ध्मांते कुट्टिते पुनः शीतीकृते च लोहगोलके उष्णनरकभूमौ मोचिते मेषोन्मेषान्तरेण पुनरुद्धर्तुमीप्सिते नरकभूमिगतोष्णत्वेन स तं विलीनमेव पश्यति, इतोऽप्यधिकतरमुष्णत्वं नरके इत्युष्णदृष्टांतः २ । पुनरत्रार्थे दृष्टांतद्वयं, यथा मत्तो गजस्तृषाक्रांतो दवाग्नीतस्तोयपूर्णां पुष्करिणीं प्राप्य यथा मोदते तथा शीतवेदनान्नरकादुद्धृतो नारकी मनुष्यसंबंधिनमतिशयेन शीतं हिमपुंजादिकं प्राप्य नरकगतां शीतवेदनामपाकुर्वन् मोदते, इतोऽप्यधिकतरा नरकेषु शीतवेदना, इति शैत्ये हस्तिदृष्टांतः ३ । एवमुष्णवेदनायां तथाविध एव हस्ती तथाविधां पुष्करिणीं प्राप्य यथा मोदते तथोष्णवेदनान्नरकादुद्धृतो नारकी मनुष्यलोकसंबंधिनमत्युष्णं ताम्राद्याकरं प्राप्य नरकभूमिगततापमपाकृत्य मोदते, इतोऽप्यधिकतरोष्णवेदना नरकेषु, इत्यादि विस्तरार्थिभिर्ग्रन्थान्तरतोऽवसेयं ॥ १०१ ॥ १ ॥

त्युक्तेऽपि आश्रये आश्रयिण उपचारात्पुरवासिनो जना गृह्यंते, एकवचनं तु जातिवाचकात्, तर्हि यस्य संबंधिनः पुद्गलस्कंधस्य दुर्गंधात् किमुच्यत इति ?, एतेन परमाणोरपि गंधोत्कटत्वं दर्शितं, तथा आयूंषि—जीवितानि सागरमितानि—सागरस्योपमानि संति, यथा रत्नप्रभायामेकं सागरोपमं सप्तम्यां त्रयस्त्रिंश-

धनवि०—च पुनर्यत्र नरके तीव्रा—दुःसहाः सुरकृताः—परमाधार्मिकदेवकृता विविधाः—छेदनभेदनपचनादिका व्यथाः—पीडाः संति, अत्र परमाधार्मिककृता इत्युपलक्षणं, तेन "सत्तसु खित्तज वेयण अन्नुन्नकयावि पहरणेण विणा । पहरणकयावि पंचसु तिसु परमाहम्मियकयावि" ॥१॥ इत्यादिग्रहणं, हे कुमते !—हे कुबुद्धे अमुष्माद्—अनंतरोदितस्वरूपात सततं—निरंतरमाक्रंदारवैः—आक्रंदशब्दैरभ्रभृतः—अभ्रं—नभोमार्गं भरति—पूरयतीत्यभ्रभृत्तस्मात्, तथा भाविनो—भविष्यतो नरकाद्—नरकगतेः किमिति प्रश्ने नो बिभेषि ?—नो भयं प्राप्नुषे इति काकूक्त्या, यद्—यस्मात्त्वं कषायी—क्रोधादिमान् क्षणसुखैः—स्तोककालसुखैर्विषयैः—शब्दादिभिर्मोदसे—हृष्यसि ॥१०२॥२॥ अनंतरोक्तपद्यद्वयस्य युग्मरूपतां साक्षाद्दर्शयन्नाह—युग्ममिति ।

त्सागरोपमाणीत्यादि संग्रहणीसूत्रतो ज्ञेयं, इह तु विस्तरभयान्न प्रतन्यते । तानि किल० ?—न विद्यंते उपक्रमा—अंतरायुस्त्रुटिहेतवो येषु तानि, नारका देवाश्च निरुपक्रमायुष्का भवंतीति, स्पर्शः खरः अतितमाम्—अतिशयेन, कुतः ?—क्रकचादिति—क्रकचतः करपत्रतः, च पुनरितो—मनुष्यलोकाद्भृशशैत्यतापौ—भृशम्—अत्यर्थं शैत्यं च तापश्च तौ अनंतगुणितौ, दुःखयत इति दुःखौ—दुःखकारिणावित्यर्थः भवतः । अथ क्षेत्रवेदनामुक्त्वा परमाधार्मिकदेवकृता वेदनामाह—च पुनस्तीव्रा व्यथाः—पीडाः सुरैः—परमाधार्मिकैः कृता भवंति, किंभूता ?—विविधा—नानाप्रकारास्तप्तलोहपुत्रिकालिंगनदापनतप्तत्रपुपानकरणवैतरणीनद्युत्तारणादिकाः हे आत्मन् !—हे कुमते भाविनो—भविष्यतोऽमुष्मान्नरकात्किं न बिभेषि ?—भयं न प्राप्नोषि, अपितु बिभीहि । किं० ?—सततं—निरंतरमभ्रम्—आकाशं बिभर्तीति अभ्रभृत्तस्मादाक्रंदा—वेदनयोगात् पूत्कारास्तेषां आरवाः—शब्दास्तैः, यद्—यस्मात्कारणात्त्वं विषयैः पंचभिः—शब्दरूपगंधरसस्पर्शैर्मोदसे—हृष्यसि, किंलक्षणैः ?—क्षणं यावत्सुखयंतीति क्षणसुखास्तैः, त्वं कीदृशः ?—कषायी—कषायवान् ॥१०२॥ युग्मं ॥

अथ शास्त्रोक्तं तिर्यग्गतिस्वरूपं दर्शयन्नुपदिशति—

बन्धोऽनिशं वाहनताडनानि, क्षुत्तृड्दुरामातपशीतवाताः ।
निजान्यजातीयभयापमृत्यू, दुःखानि तिर्यक्ष्विति दुःसहानि ॥ १०३ ॥ ३ ॥

धनवि०—अनिशं—निरंतरं बंधो—रज्ज्वादिभिर्नियंत्रणं दुःखं भवति, च पुनरनिशं वाहनानि च—रथजलयंत्रतैलयंत्रादिषु योजनानि ताडनानि च—कशांकुशप्राजनादिना प्रहारविपर्यीकरणानि वाहनताडनानि, दुःखानि भवंति, च पुनः क्षुच—क्षुधा तृट् च—तृषा दुरामाश्च—दुष्टरोगा मुखपाकपादपाककुष्ठादयः आतपाश्च उष्णर्तुप्रभवाः शीतानि च—शीतकालप्रभवाणि शैत्यानि वाताश्च—वर्षाऋतुप्रभवाः पवनाः क्षुत्तृड्दुरामातपशीतवाताः दुःखानि भवंति, च पुनर्यत्र निजान्यजातीयभयं च—स्वजातीयपरजातीयजंतुभ्यो भीतिरपमृत्युश्च—गलमोडनगलकर्त्तनामरणं निजान्यजातीयभयापमृत्यू दुःखे भवतः, इत्यमुना प्रकारेणोक्तानि तिर्यक्षु—तिर्य्यग्गतिगतजंतुषु दुःखानि दुःसहानि—दुःखेन सहनीयानि भवंतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ तिर्यग्गतिमाश्रित्य दुःखानि दर्शयति—वंधोऽनिशमिति० व्याख्या०—अनिशं—निरंतरं बंधो—बंधनं, अनिशमिति सर्वत्र योज्यं, भवति भवतो भवंति चेति यथार्हं योजनीयं, वाहनानि—अतिभारस्योत्पाटनानि रथादौ कृषिकर्मणि योजनानि वा ताडनानि प्राजनकादिभिस्तथा क्षुद्—बुभुक्षा तृष्णा—तर्षा आमा—रोगाः अतिभारवाहनसंजातव्रणादिकास्तथा आतपः शीतं वातो—वायुस्ते इतरेतरद्वंद्वः, तथा निजान्यजातीयेभ्यो महिषाणां

देवेष्वन्य-दास्यादि

अथ शास्त्रोक्तं देवगतिस्वरूपं दर्शयन्नुपदिशति—

मुधाऽन्यदास्याभिभवाभ्यसूयाभियोऽन्तगर्भस्थितिदुर्गतीनाम् ।
एवं सुरेष्वप्यसुखानि नित्यं, किं तत्सुखैर्वा परिणामदुःखैः ? ॥ १०४ ॥ ४ ॥

धनवि०—मुधा—उदरपूरणार्थरहितमन्येषां दास्यं—किंकरता अभिभवश्च—दैन्याः परबलवत्तरदेवैर्बलात्कारेण प्रविचारणादिरभ्यसूया च—अभि—सामस्त्येनासूया—परगुणासहनम्, असूयाऽन्यगुणदूषणमितिवचनाद् मत्सर इत्यर्थः, मुधाऽन्यदास्याभिभवाभ्यसूया भवंति, च पुनरंते—देवभवस्थितिपर्यवसाने यद्वाऽन्तश्च—देवभवायुःपर्यवसानं गर्भस्थितिश्च—मनुष्यतिर्यक्स्त्रीणामुदरेषु गर्भत्वेनावस्थानं दुर्गतयश्च—पृथिव्याद्येकेंद्रियेषु गमनान्यंतगर्भस्थितिदुर्गतयस्तासामेवम्—अमुना प्रकारेणोक्तान्यसुखानि—दुःखानि सुरेष्वपि—देवगतिगतजंतुष्वपि नित्यं—निरंतरं भवंति, अत्र सुरेष्वपीत्यत्रापिशब्दो यदि सुरेष्वपि दुःखानि तदा नारकादीनां का वार्तेति सकलसंसारस्य दुःखमयत्वद्योतकः;

महिषेभ्यो गजाना गजेभ्यश्चेत्यादि अन्यजातीयेभ्यो गजानां सिंहेभ्यः सिंहानां सरभेभ्यश्चेत्यादि भयं, तथाऽपमृत्युः—क्षुत्तृड्गाढवेदनाक्रांतत्वेन मरणं तौ इति—अमुना प्रकारेण दुःखानि भवंतीति योगः, किंलक्षणानि ?—दारुणानि, केषु ?—तिर्यक्षु ॥ १०३ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ सुरगतिमाश्रित्य दुःखानि दर्शयति—मुधाऽन्यदास्येति० व्याख्या—मुधा—वृथा मनुष्यास्तु वेतनग्रहणेनोदरभरणार्थं दास्यादिकर्म कुर्वंति देवास्तु वेतनोदरभरणे विनैव तत्कुर्वंतीति मुधाशब्दप्रयोगः, अन्येषाम्—इंद्रादीनां दास्यं—दासकर्म तेषामेवाभिभवः—पराभवो वज्रादिना ताडनादिकस्तथाऽभ्यसूया—परस्परमीर्ष्या इतरेतरद्वंद्वः ता भवंतीत्यन्वयः, अंतश्च—च्यवनं गर्भस्थितिः—गर्भः सः, तथा दुर्गतयः—श्वपचादिकुलोत्पत्तिलक्षणा

ननु देवभवेषु सुखान्यपि बहूनि भवंतीति किमल्पैरुपवर्णितैर्दुःखैरित्याकांक्षायामाह—वाऽथवा तत्सुखैः—देवभवसुखैः **परिणामदुःखैः**—परिणामेन—परिपाकेणांते प्राक्तपुण्यक्षयलक्षणेन दुःखैः—दुःखजनकैः **किं स्याद् ?**; न किमपीत्यर्थो; भावार्थस्तु "तं सुरविमाणविभवं चिंतिय चवणं च देवलोगाओ । अइबलियं चिअ जन्नवि फुट्टइ सयसक्करं हिययं[1]" ॥ १ ॥ इत्यादिगाथाभावनया, भगवतीसूत्रे प्रथमशते सप्तमोद्देशके देवाश्च्यवनकालेऽग्रेतनभवोत्पत्तिस्थानमसमंजसं दृष्ट्वा कियत्कालमनाहारका भवंतीत्यादिभावनया च स्पष्ट एवेति ॥ १०४ ॥ ४ ॥

अथ शास्त्रोक्तं मनुष्यगतिगतदुःखस्वरूपं दर्शयन्नुपदिशति—

सप्तभीत्यभिभवेष्टविप्लवानिष्टयोगगददुःसुतादिभिः ।
स्याद् ध्रुवं विरसता नृजन्मनः, पुण्यतः सरसतां तदानय ॥१०५॥५॥ "दुष्कुटुंबकै"रिति वा पाठः

धनवि०—यद्—यस्मात्सप्त भीतयश्च—पूर्वोक्ता अभिभवश्च—पराभव इष्टविप्लवश्च—प्रियवियोगोऽनिष्टयोगश्च—अप्रियसंयोगो

वा इतरेतरद्वंद्वे तासां मियो—भयानि भवंतीति—एवममुना प्रकारेण सुरेष्वप्यसुखानि भवंति, कथं ?—नित्यं, वा पुनस्तेन हेतुना तेषां सुखैस्तत्सुखैः किं स्याद् ?, अपितु न किमपि । ततः किं० ?—परिणामेन—परिपाकेण दुःखयंतीति दुःखानि तैः, अत्र गर्भस्थितिभीकथनेन ग्रैवेयकानुत्तरसुराणामपि दुःखं गृहीतं, अन्यथा तेषां दास्याद्यभावात् कथं दुःखानि स्युरिति ? ॥ १०४ ॥ ४ ॥

रत्न०—अथ मनुष्यगतिसंबंधिदुःखान्याह—**सप्तभीति०** व्याख्या—ध्रुवं नृजन्मनो—मनुष्यभवस्य विरसता—रसराहित्यं स्यात्, निःस्वादता

---

[1] तं सुरलोकविभवं चिन्तयित्वा च्यवनं च देवलोकात् । अतिबलीयश्चैव हृदयं यन्नैव शतशर्करं स्फुटति ॥ १ ॥ उपदेशमाला.गा. २८६

दुःखततेर्भावः

गदाश्च—रोगा दुःसुताश्च—कुपुत्रा इति द्वंद्वस्ते आदिर्येषां ते तथा तैः, आदिपदात्कुमामकुनरेंद्रसेवाकुभोजनकुकलत्रनिर्धनत्वनिष्पुत्रत्वकन्याबहुत्वादिभिः, पाठांतरेण दुष्कुटुंबकैः—अपरमात्रादिभिः ध्रुवं—निश्चितं नृजन्मनः—मनुष्यावतारस्य विरसता—वैरस्यं स्याद्—भवति, तत्—तस्मात्पुण्यतो—धर्मकर्मतो नृजन्मनः सरसतां—सारस्यमानय—प्रापयेति ॥ १०५ ॥ ५ ॥

अथ शास्त्रोपदिष्टचतुर्गत्याश्रितोपदेशाख्यप्रतिद्वारमुपसंजिहीर्षुरुपदिशन्नाह—

इति चतुर्गतिदुःखततीः कृतिन्नतिभयास्त्वमनंतमनेहसम् ।
हृदि विभाव्य जिनोक्तकृतांततः, कुरु तथा न यथा स्युरिमास्तव ॥ १०६ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे कृतिन् !—हे पंडित त्वमनंतमनेहसम्—अनंतं कालं यावदनुभूता इत्यनंतरोक्तस्वरूपा अतिशयेन भयं यासु वा अति

स्यादित्यर्थः, कैः ?—इहलोक १ परलोकभया २ ऽऽदाना ३ ऽऽकस्मिका ४ ऽऽजीविका ५ मरणा ६ ऽयशोभय ७ लक्षणास्सप्त भीतयः तथा राजागात्स्वजनत्ययदारादीनामभिभवः, तथेष्टाना—स्त्र्यादीनां विप्लवो—विरहः तथा अनिष्टानां—दस्युपारदारिकपिशुनानां योगः—संबंधः तथा गदा—रोगाः तथा दुः—दुष्टाः सुताः—पुत्रास्ते आदौ येषां तैर्हेतुभिः, आदिशब्दाद्दुष्टभ्रातृभार्यादीनां ग्रहणं, तथा दुष्कुटुंबकैरिति वा पाठांतरं । हे आत्मन् ! तस्य नृजन्मनः सरसता पुण्यतः—पुण्यकार्यकरणादानय, अत्र रसशब्दो लक्षणया प्रयुक्तः, यथा सरसं वस्त्वाम्रादि मनोहरं सुस्वादु सुखदं च भवति तथा नृजन्मापि कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथोपसंहारवाक्यमाह—इति चतुर्गतिदुःखततीरिति० व्याख्या—हे आत्मन् हे कृतिन् !— हे पंडित इति—पूर्वोक्तप्रकारेण चतु-

भयाश्चतुर्गतिदुःखततीर्जिनोक्तकृतांततो—भगवदुक्तसिद्धांततो हृदि—चित्ते विभाव्य—विचिंत्य तथा—तेन प्रकारेण धर्मं कुरु—विधेहीति, यथा—येन प्रकारेण तवेमाश्चतुर्गतिदुःखततयो न स्युः—न भवेतामि(युरि)ति ॥ १०६ ॥ ६ ॥

अथ शास्त्राख्यमूलद्वारमुपजिहीर्षुरुपदिशति—

आत्मन्! परस्त्वमसि साहसिकः श्रुताक्षैर्यद्भाविनं चिरचतुर्गतिदुःखराशिम्।
पश्यन्नपीह न बिभेषि ततो न तस्य, विच्छित्तये च यतसे विपरीतकारी ॥ १०७ ॥ ७ ॥

धनवि०—हे आत्मन्!—हे प्राणिन् तत्—तस्मात्त्वं पर—उत्कृष्टः साहसिकः—अविमृश्यकारी असि—वर्त्तसे, यद्—यस्मात्त्वमिह—संसारे भाविनं—भविष्यंतं चिरं चतुर्गतिदुःखराशिं—देवमनुष्यतिर्यग्नरकसत्कदुःखसमूहं श्रुताक्षैः—श्रुतलोचनैः पश्यन्नपि—विलोकयन्नपि ततश्चिरचतुर्गतिदुःखराशेर्न बिभेषि—न भीति प्राप्नोषि, च पुनस्तस्य चिरचतुर्गतिदुःखराशेर्विच्छित्तये—विशेषेणोच्छेदाय विपरीतकारी-

---

गतीनां—नरकतिर्यग्देवमनुष्यगतीना दुःखततीः प्रति—दुःखश्रेणीः प्रति जिनेन—अर्हता वीरेणोक्तो यः कृतांतः—सिद्धांतस्तस्माद् हृदि—मनसि विभाव्य—विचार्य त्वं तथा कुरु। कि० ?—अति—अतिशयेन भयं याभ्यस्ताः, कथं ?—यावत्, कम् ?—अनंतम्—अंतरहितमनेहसं—कालं, तथा कथं ?—यथा इमाः चतुर्गतिदुःखततयस्तव न स्युः—न भवंतीति ॥ १०६ ॥ ६ ॥

रत्न०——अथ चतुर्गतिदुःखराशिं भाविनं जानानस्याप्यात्मनोऽधर्मे प्रवृत्तिमतः साहसिकत्वं दर्शयति—**आत्मन्! परस्त्वमसीति०** व्याख्या——हे आत्मन्! त्वं परः—उत्कृष्टः साहसिकः—अविमृश्यप्रवृत्तिकार्यसि यतो हेतोर्भाविनं—भविष्यंतं चिरं—चिरकालं चतुर्गतिदुःखराशिं श्रुताक्षैः—श्रुतनेत्रैः पश्यन्नपीह—संसारे न बिभेषि—भयं नाप्नोषि, ततो हेतोरस्य—चतुर्गतिदुःखराशेर्विच्छित्तये—विच्छेदाय च पुनर्न यतसे—न यत्नं करोषि, यतस्त्वं किंलक्षणः ?—

सन्–शास्त्रोक्तार्थाद्विपरीतसमाचरणः सन्न यतसे–नोद्यमं कुरुषे ॥ १०७ ॥ ७ ॥

इति श्रीतपोगच्छनायक...महोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्याय...श्रीधनविजयगणि-
विरचितायां...शास्त्राधिकारनाम्न्यष्टमी पदपद्धतिः ॥ ८ ॥

विपरीतं–चिरचतुर्गतिदुःखराशिजनकं विषयासेवनं करोषीत्येवंशीलो विपरीतकारी ॥ १०७ ॥ ७ ॥

विपरीत-कारिता

९ चित्तदमनाधिकारः ॥

ननु मनोनिग्रहं विनाऽनंतरोक्तेन शास्त्रद्वारेण किं स्यादित्याशंकायां मनोनिग्रहद्वारमुपदिशन्नाह—

अथ मनः ।

अथ मन इति, अथ शास्त्रद्वारकथनानंतरं मनः–चित्तं निग्रहविषयीकार्यमिति मनोनिग्रहद्वारमुपदिश्यते इति । तत्र प्रथमं मनसो धीवरसादृश्यं दर्शयन्नुपदिशति—

मनसोऽविश्वासः

कुकर्मजालैः कुविकल्पसूत्रजैर्निबध्य गाढं नरकाग्निभिश्चिरम् ।
विसारवत् पक्ष्यति जीव ! हे मनःकैवर्त्तकस्त्वामिति माऽस्य विश्वसीः ॥ १०८ ॥ १ ॥

धनवि०—हे जीव!–आत्मन् मनःकैवर्त्तकः–चित्तधीवरः कुविकल्पसूत्रजैः–कुचिंतनरूपतंतुजन्यैः कुकर्मजालैः–ज्ञानावरणाद्यष्टविधदुष्कर्मलक्षणमत्स्यजालैर्गाढम्–अत्यर्थं निबध्य–नियंत्र्य विसारवद्–मत्स्यमिव त्वां नरकाग्निभिः–नरकलक्षणवैश्वानरैः चकारादन्यैर्दुःखाग्निभिश्चिरं–चिरकालं पक्ष्यति–पचनक्रियाविषयं करिष्यति, इत्यनंतराद्धेतोरस्य–मनसो मा विश्वसीः–विश्वासं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १०८ ॥ १ ॥

अथ दुष्टं मनोऽनुकूलयन्नाह—

चेतोऽर्थये मयि चिरत्नसख! प्रसीद, किं दुर्विकल्पनिकरैः क्षिपसे भवे माम्?।
बद्धोऽञ्जलिः कुरु कृपां भज सद्विकल्पान्, मैत्रीं कृतार्थय यतो नरकाद्बिभेमि ॥ १०९ ॥ २ ॥

धनवि०—हे चेतः! अहमर्थये–प्रार्थनां करोमि हे चिरत्नसख!–हे चिरंतनमित्र त्वं मयि–मद्विषये प्रसीद–प्रसन्नं भव, अत्रात्मनो

रत्न०—अथ मनःकैवर्तो मत्स्यानिव त्वां बद्ध्वा पक्ष्यतीति न विश्वासार्हं इति दर्शयति–**कुकर्मजालैः कुविकल्पसूत्रजैरिति०** व्याख्या—हे जीव! मन एव कैवर्त्तको–धीवरस्त्वां प्रति विसारं–मत्स्यमिव विसारवत् पक्ष्यति–पाकविषयीकरिष्यति, कैः?–नरका–नरकावासा अतीवोष्णत्वादग्नय इवाग्नयस्तैः, कथं?–चिरं–चिरकालं, किं कृत्वा?–निबध्य–बद्ध्वा, कथं?–गाढम्–अत्यर्थं, कैः?–कुकर्माण्येव जालानि–मत्स्यबंधनोपकरणानि तैः, किंलक्षणैः?–कुविकल्पा एव सूत्राणि–तंतवः तेभ्यो जायंत इति कुविकल्पसूत्रजानि तैः, धीवरोऽपि जालैर्मत्स्यं निबध्याग्निभिश्चिरं पचतीति युक्त उपमानोपमेयभावः, इति हेतोस्त्वमस्य मनःकैवर्त्तकस्य मा विश्वसीः–मा विश्वासं कुर्याः, यथाऽस्य जाले न पतसि तथा यतेथा इति ॥ १०८ ॥ १ ॥

अन्तःकरणवश्यता

गनसश्चिरंतनमित्रवा व्यवहारतोऽनेकभवसंबंधादेव प्रतीता, अप्रसन्नस्य प्रसत्तिप्रार्थनायोग्यता भवतीति मनसोऽप्रसत्तिस्वरूपं दर्शयति—यतो दुर्विकल्पनिकरैः—दुष्टचिंतनसमूहैस्त्वं मां भवे—संसारे किं—किमर्थं क्षिपसे ?—क्षेपणं कुरुषे, मयाऽञ्जलिः—प्रार्थनापूर्वकं करसंयोजनं वद्धो—रचितस्तव मनसः पुरस्तादितिगम्यं, प्रार्थनामेवाह—त्वं मयि कृपां—दयां कुरु—समाचर, का कृपा कर्त्तव्येत्याह—सद्विकल्पान् धर्मध्यानहेतुकार्यचिंतनलक्षणान् भज—आश्रय, चिरंतनां मैत्रीं—मित्रत्वं कृतार्थय—कृतार्थां—सफलां कुर्वित्यर्थः; एतावत्प्रार्थनाकरणे हेतुमाह—यतः कारणादहं नरकान्—नरकगतेर्बिभेमि—भयं गच्छामीति ॥ १०९ ॥ २ ॥

अथ मनसः सामर्थ्यं दर्शयन् तद्वशीकार्यमित्युपदिशति—

स्वर्गापवर्गौ नरकं तथाऽन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण वशावशं यत् ।
ददाति जंतोः सततं प्रयत्नाद्वशं तदंतःकरणं कुरुष्व ॥ ११० ॥ ३ ॥

धनवि०—यन्मनोऽन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण—द्विघटिकाप्रमाणकालमात्रेण वशं च—आयत्तमवशं च—अनायत्तं सज्जंतोः—प्राणिनः स्वर्गो-

---

रत्न०—अथात्मा भीतः सन् मनःसुहृदं विज्ञपयति—चेतोऽर्थये इति०, व्याख्या—जीवः कथयति—हे चेतः !—हे मनस्त्वां प्रत्यहमर्थये—याचे हे चिरसख !—हे चिरकालीनमित्र त्वं मयि विपये प्रसीद—प्रसन्नं भव, मा प्रति दुर्विकल्पानां निकराः—समूहास्तैर्हेतुमिर्भवे—संसारे किं क्षिपसे ?, प्रसादं कृत्वा मा क्षिपस्वेत्यर्थः । त्वा प्रति मयाऽञ्जलिः—प्रसृतिद्वययोजनरूपो वद्धः । किमर्थमित्याह—त्वं कृपां कुरु, कृत्वा सतः—शोभनान् विकल्पान् भज—श्रय, तथा मैत्रीं कृतार्थय—सफलय यतो हेतोरहं नरकाद्बिभेमीति ॥ १०९ ॥ २ ॥

पवर्गौ प्रसिद्धौ तथा नरकं प्रसिद्धं ददाति—दत्ते, वशं मनः स्वर्गापवर्गौ ददाति, अवशं च नरकं ददातीत्यर्थः, तदंतःकरणं—तन्मनः सततं—निरंतरं प्रयत्नाद्—उद्यमतो वशं—स्वायत्तं कुरुष्व—विधेहीत्यर्थः ॥ ११० ॥ ३ ॥

अथ मनस एवैहिकपारलौकिकसुखकारणतां दर्शयन्नुपदिशति—

सुखाय दुःखाय च नैव देवा, न चापि कालः सुहृदोऽरयो वा ।
भवेत् परं मानसमेव जंतोः, संसारचक्रभ्रमणैकहेतुः ॥ १११ ॥ ४ ॥

धनवि०—**जंतोः**—प्राणिनः **सुखाय च पुनर्दुःखाय देवा**—इंद्रचंद्रादयो **नैव** भवंति, **च** पुनः **कालोऽपि**—सुपमदुष्पमादिः कृतयुगादिर्वा सुखाय दुःखाय न भवति, नापि **सुहृदो**—मित्राण्यथवा **अरयः**—शत्रवः सुखाय दुःखाय भवंति, **परं**—केवलं **मानसमेव**—अंतःकरणमेव **जंतोः संसारचक्रे**—भवसमूहेऽथवोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणद्वादशारे संसारचक्रे **भ्रमणं**—पुनः पुनः पर्यटनं तस्यैकः—अद्वितीयो

रत्न०—अथ कियद्भिः काव्यैरात्मानं मनोवशीकरणमुपदिशन्नाह—**स्वर्गापवर्गाविति०** व्याख्या—हे आत्मन्! यदंतःकरणं—मनो वशं च तदवशं च वशावशं सज्जंतोः—जीवस्य स्वर्गश्च अपवर्गश्च स्वर्गापवर्गौ—त्रिदिवमोक्षौ अंतर्मुहूर्तमात्रेण जीर्णश्रेष्ठिप्रसन्नचंद्रराजर्ष्योरिव ददाति, वशं सदिति ज्ञेयं, तथा—अंतर्मुहूर्तमात्रेण नरकं तंदुलमत्स्यस्येव ददाति, अवशं सदिति ज्ञेयं, तत्—तस्माद्धेतोर्हे आत्मन्! तदंतःकरणं वशम्—आयत्तं कुरुष्वेति ॥ ११० ॥ ३ ॥

रत्न०—**सुखाय दुःखाय चेति०** व्याख्या—हे आत्मन्! देवाः सुखाय—सुखहेतवे दुःखाय—दुःखहेतवे च न भवंति, तथा कालः—प्रावृडा-

हेतुः—कारणं भवेत्, अत्र हेतुशब्दोऽजहल्लिंगः । भावार्थस्तु आराधिता देवाः सुखाय न भवंति, विराधिताश्च देवा दुःखाय न भवंति, न पुनः सुषमकालः सुखाय न भवति, दुष्षमकालश्च दुःखाय न भवति, च पुनः सुहृदः सुखाय न भवंति, वैरिणश्च दुःखाय न भवंति, पर—केवलं मानसमेव वशीकृतं सुखाय भवति अवशीकृतं च दुःखाय भवतीति ॥ १११ ॥ ४ ॥

वशहत-मनःफलं

अथ मनोनिग्रहमंतरेण यमनियमादीनां वैयर्थ्यं दर्शयन्मनोनिग्रहमेवोपदिशति—

वशं मनो यस्य समाहितं स्यात्, किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ? ।
हृतं मनो यस्य च दुर्विकल्पैः, किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ? ॥ ११२ ॥ ५ ॥

धनवि०—यस्य पुरुषस्य मनः—चित्तं वशं—स्वायत्तं तत्समाहितं—समाधियुक्तं रागद्वेषरहितं स्याद्—भवेत्तस्य पुरुषस्य नियमैः—शौचादिभिः पंचभिः च पुनर्यमैः—अहिंसादिभिः किं स्याद् ?, अपि तु न किंचिदित्यर्थः; अत्र यमनियमयोः स्वरूपं चेदं, नियम्यते चित्तमेभिरिति नियमास्ते च "नियमाः शौचं संतोषः, स्वाध्यायतपसी अपि । देवताप्रणिधानं च"ति, (अभिधानचिंतामणिः १ कांडं) शुचे-

---

दिरपि न, सुहृदो—मित्राण्यपि न वा, पुनररयोऽपि न सुखाय न दुःखाय चेति यथार्हं योजनीयं, परं—केवलमेकं जंतोः—जीवस्य मानसं—मन एव सुखाय दुःखाय च भवेयतः । किंलक्षणं ?—संसारचक्रे—संसारसमूहे अथवोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणे द्वादशारसंसारचक्रे भ्रमणं तस्यैकः—अद्वितीयो हेतुः—कारणमत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः, इदं वचनं सज्ञिन आश्रित्य ज्ञेयं; असंज्ञिनां मनसः अभावेऽप्यनंतसंसारचक्रभ्रमो दृश्यते तेनेत्यर्थः ॥ १११ ॥ ४ ॥

रत्न०—**वशं मनो यस्ये**ति० व्याख्या—मनो वशं—स्वायत्तं सत् समानतालक्षणैः हितं—सुस्थं समाधिसत्त्वात्तस्यात्मनो नियमैः—शौचसंतोषस्वाध्यायतपोदेवताप्रणिधानलक्षणैः पचभिर्यमैः—अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्माकिंचन्यैः पंचभिश्च किं कार्यं ?—किं प्रयोजनं, ते तु मनोवशीकरणायैव संति,

भावः कर्म वा शौचं—कायमनसोः शुद्धिः १, संतोषः—सन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा २ स्वकीयमध्ययनं स्वाध्यायो, मोक्षशास्त्राध्ययनं प्रणवजपो वा ३ तप्यते तदिति तपः—चांद्रायणादि ४ देवतायाः—वीतरागस्य प्रणिधानम्—आत्मना सर्वतः संभेदः ५ इति पंचविधाः; यम्यते—उपरम्यते दुर्गतिभ्य आत्मा एभिरिति यमाः, ते चाहिंसासूनृतास्तेयब्रह्माकिंचनाः, तत्र हिंसा—प्राणव्यपरोपणं तदभावोऽहिंसा १, सूनृतं— सत्यं प्रियं वा वचः २, स्तेयम्—अदत्तादानं तदभावोऽस्तेयं ३, ब्रह्मचर्यं—मैथुनत्यागः ४, अकिंचनता—परिग्रहत्यागः ५, इति पंचविधाः, च पुनः **यस्य मनो विकल्पैः**—दुश्चिंतितैर्हतम्—उपहतं व्याप्तं स्यात्तस्य पुरुषस्य **यमैर्नियमैश्च किं कार्यं** स्याद् ?, अपि तु न किंचिदिति, मनसो वशत्वेऽवशत्वे च यमनियमयोर्वैयर्थ्यमिति भावः, यदुक्तं—"रागद्वेषौ यदि स्यातां, तपसा किं प्रयोजनम् ? । तावेव यदि न स्यातां, तपसा किं प्रयोजनम् ? ॥ १ ॥" ॥ ११२ ॥ ५ ॥

अथ मनोनिग्रहमंतरेण दानादिधर्मव्यर्थतां दर्शयन्नुपदिशति—

दानश्रुतध्यानतपोऽर्चनादि, वृथा मनोनिग्रहमंतरेण ।
कषायचिंताऽऽकुलतोज्झितस्य, परो हि योगो मनसो वशत्वम् ॥ ११३ ॥ ६ ॥

धनवि०—मनोनिग्रहमंतरेण—मनसो वशीकरणं विना **दानश्रुतध्यानतपोऽर्चनादि** धर्मकर्मेति गम्यं, **वृथा**—मिथ्या स्यादिति, तत्र

तत्तु स्वत एव वशेऽस्ति ततस्तैः किमिति भावः । च पुनर्यस्य मनो दुर्विकल्पैर्हतं—पीडितं तस्यात्मनोऽपि यमैर्नियमैश्च पूर्वोक्तैः किं कार्यं ?—न किंचिदिति, नियमा यमाश्च मनोवशीकरणप्रयोजनाः तत्तु दुर्विकल्पैर्व्युदस्तं ततोऽजागलस्तनमुखप्रक्षेपप्रायैः किं प्रयोजनं तैः ?, चकारस्तुल्ययोगितायां पक्षांतरे वेति ॥ ११२ ॥ ५ ॥

दानं च–अभयदानसुपात्रदानअनुकंपादानउचितदानकीर्त्तिदानभेदात्पंचधा, यदुक्तं–"अभयं सुपत्तदाणं अणुकंपा उचियकित्तिदाणं च। तिन्निहिं मोक्खो भणिओ दुन्नि य भोगाइयं दिंति ॥ १ ॥" इति, श्रुतं च–श्रुतज्ञानं शास्त्राध्ययनमित्यर्थः, ध्यानं च–धर्मध्यानादि, तपश्च द्वादशभेदम्, अर्चनं च–अष्टप्रकारादिपूजा, ततो द्वंद्वस्तान्यादौ–प्रथमं यस्य तत्तथा, आदिपदात्तीर्थयात्राप्रतिष्ठादिधर्मकर्मपरिग्रहः; अत्रोक्तार्थे हेतुमाह–हि–यतः कारणात्कषायेभ्यः–क्रोधादिभ्यश्चिंता–आर्त्तध्यानरौद्रध्यानात्मिका तयाऽऽकुलता–व्याकुलता तयोज्झितस्य–रहितस्य पुरुषस्य मनोवशत्वं–मनसः स्वायत्तत्वं परः–प्रकृष्टो योगो–मुक्त्यंगं भवतीत्यर्थः, ननु पूर्ववृत्ते नियमवैयर्थ्यकथनेन तदंतःपातितपोवैयर्थ्यं प्रतिपादितमेव, पुनरत्र तपोवैयर्थ्यप्रतिपादने पौनरुक्त्यं स्यादिति चेन्न, पूर्वकाव्ये नियमांतःपातित्वेन तपोवैयर्थ्ये प्रतिपादितेऽपि साक्षात्तस्याप्रतिपादनादिति ॥ ११३ ॥ ६ ॥

अथ केवलस्य मनोनिग्रहस्य साक्षान्मुक्त्यंगतां दर्शयन्नुपदिशति—

जपो न मुक्त्यै न तपो द्विभेदं, न संयमो नापि दमो न मौनम्।
न साधनाद्यं पवनादिकस्य, किं त्वेकमंतःकरणं सुदांतम् ॥ ११४ ॥ ७ ॥

रत्न०—दानश्रुतध्यानतपोऽर्चनादीति०, व्याख्या—मनसो निग्रहो–नियंत्रणं तमंतरेण जीवस्य दानं च श्रुतं च ध्यानं च तपश्च अर्चनं च दानतपोऽर्चनानि० तानि आदौ यस्य तत्, तपो द्वादशधा अर्चनं–देवगुरुज्ञानादिपूजनं, आदिशब्दाच्चैत्यबिंबप्रतिष्ठादि गृह्यते, वृथा–मुधा, न

---

१ अभय सुपात्रदानं अनुकंपा–उचितकीर्तिदानं च। त्रिभिर्मोक्षो भणितः द्वे च भोगादीन् ददतः ॥ १ ॥

जपः—ॐकारादिजापो मुक्त्यै—मोक्षाय न स्यादिति, तथा द्विभेदं—बाह्यत्वाभ्यंतरत्वभेदेन द्विप्रकारं तपः—अनशनप्रायश्चित्तादि मुक्त्यर्थं न स्यात्, नापि संयमः—पृथ्वीकायसंयमादिः पंचाश्रवविरमणादिर्वा सप्तदशभेदः, नापि दमः—पंचेंद्रियदमनं, नापि मौनं—वाक्संयमो, नापि पवनादिकस्य साधनं, पवनादिकस्येत्यत्रादिपदेन ध्यानासनादिपरिग्रहः, साधनाद्यमित्यत्राद्यपदेनावस्थानबंधनादिपरिग्रहः, तेन ध्यानावस्थानं आसनबंधनं च मुक्त्यै न भवेदित्यादि गम्यं, अत्र पवनसाधनादिकं योगशास्त्रादिभ्योऽवसेयं; एकम्—अद्वितीयमंतःकरणं—मनः सुदांतं—शोभनप्रकारेण नियंत्रितं मुक्त्यै भवेदिति, अत्र संयमसप्तदशभेदसूचिका गाथा चेयं—"[1]पुढविदगअगणिमारुयवणस्सइबितिचउपणिंदिअज्जीवे । पेहुप्पेहपमज्जण परिठ्ठवणमणोवईकाए ॥ १ ॥" अत्रोपेक्षासंयमस्वरूपं सीदतां संयतानां चिंता असंयतानां नेति प्रतिक्रमणसूत्रवृत्तौ, उपेक्षा—असंयमयोगेष्वव्यापारणं संयमयोगस्य व्यापारणमिति समवायवृत्तावित्यत्र विशेषार्थिनाऽऽवश्यकवृत्तिर्विलोक्येति, पुनः संयमस्य प्रकारान्तरेण सप्तदशभेदप्रतिपादिकाऽऽर्या चेयं—"पंचाश्रवाद्विरमणं पंचेंद्रियनिग्रहः कषायजयः । दंडत्रयविरतिश्चेति संयमः सप्तदशभेद ॥ १ ॥" इति ॥ ११४ ॥ ७ ॥

मोक्षसाधकमित्यर्थः, हि—यस्मात्कारणात् मनसो वशत्वं परः—परमो योगः—अष्टांगयोगः, मनसः किंलक्षणस्य ?—कषायाः—क्रोधमानमायालोभास्तैर्यांश्चिता—दुर्विकल्पास्ताभिराकुलता—व्यग्रत्वं तयोज्झितस्य—त्यक्तस्य ॥ ११३ ॥ ६ ॥

रत्न०—जपो नेति०, व्याख्या—जपो—जापः परमेष्ठिमंत्रादेर्मुक्त्यै—मुक्तये न स्यात्, मुक्त्यै इति सर्वत्र योज्यं, तथा तपो न, किंलक्षणं ?—

---

१ पृथ्वीदकाग्निमरुद्वनस्पतिद्वित्रिचतुष्पंचेन्द्रियाजीवेषु । प्रेक्षोपेक्षाप्रमार्जनपरिष्ठापनमनोवाक्कायेषु ॥ १ ॥

अत्र दुष्टत्वेन मनसः पिशाचतां दर्शयन् तन्निग्रहमुपदिशति—

लब्ध्वाऽपि धर्मं सकलं जिनोदितं, सुदुर्लभं पोतनिभं विहाय च ।
मनःपिशाचग्रहिलीकृतः पतन्, भवाम्बुधौ नायतिदृग् जडो जनः ॥ ११५ ॥ ८ ॥

धनवि०—सुदुर्लभं सुष्टु—अतिशयेन दुर्लभं—दुष्प्रापं दशभिर्दृष्टांतैरिति शेषः, पोतनिभं—यानपात्रसदृशं जिनोदितम्—अर्हत्प्रकाशितं धर्मं सागारानगारभेदाद् द्विविधं सकलं—परिपूर्णं मूलगुणोत्तरगुणसहितं लब्ध्वाऽपि—प्राप्यापि मन एव पिशाचः—उन्मादजनकत्वेन व्यंतरविशेषस्तेन ग्रहिलीकृतो—विकलीकृतः सन्, च पुनस्तं तथाविधं धर्मं विहाय—त्यक्त्वा भवाम्बुधौ—संसारसागरे पतन्—निमज्जन् जडो—मूर्खो जनो—लोक आयतिदृग्—उत्तरकालदर्शी न भवतीति ॥ ११५ ॥ ८ ॥

द्वौ भेदौ बाह्याभ्यंतरलक्षणौ यस्य, तथा संयमः—चारित्रं न, दमः—इन्द्रियदमनं, तथा न पवनादिकस्य साधनाद्यं, आदिशब्दाच्चतुरशीतियोगासनसाधनादिग्रहः, किम्वितिविशेषे, मनः सुष्टु दातम्—उपशांतं सन् मुक्त्यै—अष्टकर्ममुक्तये स्यात् ॥ ११४ ॥ ७ ॥

रत्न०—लब्ध्वाऽपि धर्ममिति०, व्याख्या—जडो—मूर्खो जनः आयतिम्—उत्तरकालं पश्यतीति आयतिदृग् नास्ति, अथवा आयतौ दृग्—बुद्धिर्यस्य स आयतिदृग् नास्ति, उत्तरकाले मम किं भविष्यतीति विचारवान्नास्तीत्यर्थः, किं कुर्वन् ?—पतन्, कस्मिन् ?—भवांबुधौ—भवसमुद्रे, किंभूतः सन् ?—मन एव पिशाचो—भूतस्तेन ग्रहिलीकृतः सन्, किं कृत्वा ?—लब्ध्वाऽपि—प्राप्यापि, च पुनः किं कृत्वा ?—संत्यज्य, कं ?—धर्मं, धर्मं प्राप्य पुनः सत्यज्येत्यर्थः, कीदृशं ?—सकलं—पूर्णं, किंलक्षणं ?—जिनैः—सर्वज्ञैरुदितं—कथितं, न तु शाक्याद्यादिष्टमिति, पुनः किंभूतं ?—सुदुर्लभम्—अतिशयेन दुर्लभमित्यर्थः, पुनः कीदृशं ?—पोतस्य—यानपात्रस्य निभं—सदृशमाश्रितजनतारकत्वादिति ॥ ११५ ॥ ८ ॥

अथ मनसः शत्रुतां दर्शयन् तन्निग्रहमुपदिशति—

सुदुर्जयं ह्री रिपवत्यदो मनो, रिपूकरोत्येव च वाक्तनू अपि।
त्रिभिर्हतस्तद्रिपुभिः करोतु किं, पदीभवन् दुर्विपदां पदे पदे? ॥ ११६ ॥ ९ ॥

धनवि०—हीति खेदे अदो मनः सुदुर्जयं सद्—अतिशयेन दुःखेन—कष्टेन जीयते इति, तथा सद्रिपवति—रिपुरिवाचरति, स्वयमितिगम्यं, अत्रादःशब्देन विप्रकर्षो, यदुक्तम्—"इदमः प्रत्यक्षगते समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥१॥" इति, विप्रकृष्टता च मनसोऽतिचंचलत्वेनास्वायत्तत्वात्, च पुनरदो मनो **वाक्तनू अपि**—वचनशरीरे अपि **रिपूकरोति**—शत्रूकरोति, मनोव्यापारे दुष्टे वाक्कायव्यापारयोरपि दुष्टत्वभवनात्; तत्—तस्मात् **त्रिभिः**—त्रिसंख्याकै **रिपुभिः**—वैरिभिर्वाक्कायमनोलक्षणैर्**हतो**—हननविषयीकृतः **पदे पदे**—स्थाने स्थाने **दुर्विपदां**—दुष्टापदां **पदीभवन्**—आस्पदीभवन् भवल्लक्षणो जन इति गम्यं **किं करोतु?**—किं साधयत्विति काकूक्त्याऽन्वयः; भावार्थस्तु अकृते मनोनिग्रहे वाक्तनू दुष्टे भवतः, कृते च मनोनिग्रहे वाक्तनू मोक्षसाधके भवत इति काव्यभावमवधार्य मनोनिग्रहं पूर्वमेव कुरु येन वाक्तनू दुष्टे न भवत इति ॥ ११६ ॥ ९ ॥

रत्न०—सुदुर्लभमिति० व्याख्या—हे आत्मन्! ते—तव अदः—एतन्मनो—हृदयं रिपवति—रिपुवदाचरति, यतः किंलक्षणं?—सुदुर्जयं—अतिशयेन दुर्जेतव्यमत एव रिपवतीत्यर्थः, च पुनः स्वयं रिपुवदाचरद्वाकृतनू प्रति—वचनदेहौ प्रति रिपूकरोति, कथमेवं?—निश्चयेन मनो दुष्टं सद्वाक्कायावपि दुष्टौ करोत्येवेत्यर्थः, तत्—तस्मात् त्रिभी—रिपुभिर्भवान् हतो—मारितः सन् किं करोतु?—किं बलं करोत्वित्यर्थः, अपितु न किमपि, यतो

अथानन्तरोक्तमेव शत्रुत्वं मनसः समर्थयन्नाह—

रे चित्तवैरि! तव किं नु मयाऽपराद्धं?, यद्दुर्गतौ क्षिपसि मां कुविकल्पजालैः।
जानासि मामयमपास्य शिवेऽस्ति गंता, तत्किं न संति तव वासपदं ह्यसंख्याः? ॥११७॥१०॥

धनवि०—रे इति तिरस्कारेण संबोधनं रे चित्त—रे मनः रे वैरि—रे रिपो नु वितर्के मया आत्मना तव मनसः किं—किंनाम वस्त्व-पराद्धम्—अपराधविषयीकृतं विनाशितमितियावद्, अत्र वैरिशब्दस्य मनोविशेषणत्वेन नपुंसकलिंगता, यद्—यस्मात्कुविकल्पजालैः—आर्त्तरौद्रध्यानसमूहैः करणभूतैर्दुर्गतौ—नरकादिगतौ त्वं मां क्षिपसि, बलात्कारेण नयसीत्यर्थः; अथ दुर्गतिक्षेपणकारणं स्वयमेवोट्टंक्य स्वयमेव निरस्यति जानासीत्यादिनोत्तरार्द्धेन, जानासि—त्वं यद्येवं मनुषे, एवमिति किमित्याह—अयमात्मा मामपास्य—दूरीकृत्य शिवे—मोक्षे गंताऽस्ति—याताऽस्ति, सिद्धावस्थायामात्मनोऽमनस्कत्वस्य सिद्धांते भणनात्, तत्—तदा हीति निश्चितं तव मनसो वासपदं—

भवान् किं भवन्?—पदीभवन्—स्थानीभवन्, कासां?—दुः—दुष्टा विपदः—आपदस्तासां, कस्मिन्?—पदे पदे—स्थाने २, अपरोऽपि पुमान् त्रिभिर्वि-रिभिर्हतः सन्नतीव निर्बलो किं बलं करोत्विति भावः ॥ ११६ ॥ ९ ॥

रत्न०—हे चित्तवैरीति० व्याख्या—हे चित्तवैरि!—हे मनोरिपो तव मया किमिति प्रश्ने नु इत्यनुशये अपराद्धं?—अपराधः कृतः, हे चित्तवैरी-त्यत्र चित्तविशेषणत्वान्नपुंसकत्वमन्यथा पुंस्त्वे वैरिन्निति भवति, यद्—यतो हेतोर्मां प्रति दुर्गतौ क्षिपसि, कैः?—कुविकल्पानां जालानि—समूहास्तैर्हेतुभिः, यद्—यस्मात् कारणात्त्वं जानासि, किं जानासीत्याह—मां—मनः प्रत्यक्षं जीवः अपास्य—त्यक्त्वा शिवे—मुक्तौ गंताऽस्ति तत्—तर्हि तव मनसो वासाय—

स्थितिस्थानमसंख्याताः प्राणिनः किमिति काकूक्त्या प्रश्ने न संति ?, अपि त्वसंख्याताः संतीत्यर्थः, असंख्यातानां पंचेंद्रियगर्भजनरतिरश्चां नारकिणां देवानां च मनोवासस्थानानां विद्यमानत्वात् ॥ ११७ ॥ १० ॥

अथानिगृहीतमनसः सद्गत्ययोग्यत्वं दृष्टांतत्रयेण दर्शयन्नुपदिशति—

पूतिश्रुतिश्वेव रतेर्विदूरे, कुष्ठीव संपत्सुदृशामनर्हः ।
श्वपाकवत् सद्गतिमंदिरेषु, नार्हेत् प्रवेशं कुमनोहतोऽङ्गी ॥ ११८ ॥ ११ ॥

धनवि०—कुमनोहतो—दुष्टमनसा पराभूतोऽङ्गी—प्राणी **पूती**—परिपाकतः कुथितगंधौ कृमिजालाकुलत्वाद्युपलक्षणमेतत् **श्रुती**—कर्णौ यस्य स तथा स चासौ **श्वा** च तथा **पूतिश्रुतिश्वेव**—दुष्टरोगाक्रांतकुर्कुर इव **रते**—रमणालीलाविशेषात्सौख्याद्वा **विदूरे**—विशेषेण दूरे भवति, च पुनः कुमनोहतोऽङ्गी **कुष्ठीव**—कुष्ठरोगाक्रांत इव **संपत्सु**—संपत्तिषु सतीषु **दृशां**—लोचनानां निंद्यत्वेनानर्हः—अयोग्यो भवति, यद्वा **संपदो**—रूपसौंदर्योदयस्ता एव **सुदृशः**—स्त्रियो, यद्वा **संपद** एव **सुदृश**स्तासामनर्ह इत्यर्थः, च पुनः कुमनोहतोऽङ्गी **श्वपाकवत्**—चांडाल

वसनाय पदं—स्थानं असंख्याः—संख्यातीताः किमिति प्रश्ने न संति ?, अपि तु संत्येव । यदा तदा काले मनस्विनोऽसंख्याताः स्युरेवेतिभावः, ततोऽहमेकस्त्वामपास्य शिवे गमिष्यामि तदा का तव हानिर्जातेति ॥ ११७ ॥ १० ॥

रत्न०—**पूतिश्रुतिश्वेवेति०**, व्याख्या—कुत्सितं मनः कुमनः, कुविकल्पैर्दुष्टमित्यर्थः कुमनसा हतः—संतापितोऽङ्गी—देही श्वपाकवत्—चंडालवत्सद्गतय एव मंदिराणि—गृहाणि तेषु प्रवेशं नार्हेत्—न योग्यो भवेत्, श्वपाकोऽपि सती शोभना गतिः—अवस्था येषां तानि सद्गतीनि सद्गतीनि च तानि मंदिराणि च तेषु, महेभ्यादिगृहेष्वित्यर्थः, प्रवेशं नार्हतीति, इव यथा पूतिश्रुतिः श्वा—कुथितकर्णः कुक्कुरः रते—रागाद्विदूरे स्यात्, प्रेमकारी न

इव सद्गतिमंदिरेषु—उत्तमगतिलक्षणगृहेषु प्रवेशं—मध्ये गमनं नार्हेत्—न योग्यो भवतीत्यर्थः, श्वपाकोऽपि सताम्—उत्तमानां गतयो— दुर्विकल्प-फलं
गमनानि येषु तानि च तानि मंदिराणि तेषु प्रवेशायोग्यो भवतीति ॥ ११८ ॥ ११ ॥

अथानिगृहीतमनसां पुंसां क्रियमाणा धर्माः स्वफलाय न प्रभवंतीति दृष्टांतपूर्वकं दर्शयन्नुपदिशति—

तपोजपाद्याः स्वफलाय धर्मा, न दुर्विकल्पैर्हतचेतसः स्युः ।
तत् खाद्यपेयैः सुभृतेऽपि गेहे, क्षुधातृषाभ्यां म्रियते स्वदोषात् ॥ ११९ ॥ १२ ॥

धनवि०—दुर्विकल्पैर्हतचेतसः—अशुभध्यानैर्हतचेतसः—उपहतचित्तस्य पुंसस्तपोजपाद्या आद्यपदात्स्वाध्यायप्रमुखा धर्माः स्वफ-
लाय—तत्त्वतो मोक्षफलाय न स्युः, तत्—तस्मात्कारणात्स दुर्विकल्पहतचित्तः पुमान् खाद्यपेयैः—अशनपानखादिमस्वादिमैर्भृते—संपूर्णेऽपि
गृहे स्वदोषात्—स्वसमुत्थक्लेशमांद्यप्रमादलक्षणदोषात् क्षुधातृषाभ्यां प्रसिद्धाभ्यां म्रियते—प्राणत्यागं करोतीत्यर्थः; अत्र तपोजपादीनां
दार्ष्टांतिकता खाद्यपेयानां दृष्टांतता मोक्षलक्षणफलाभावस्य दार्ष्टांतिकता क्षुधातृषाभ्यां मरणस्य दृष्टांतता स्वसमुद्भूतदुर्विकल्पस्य दार्ष्टां-
तिकता आत्मसमुत्थक्लेशमांद्यप्रमादादिदोषस्य दृष्टांतता इति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजना ॥ ११९ ॥ १२ ॥

स्यादित्यर्थः, इव—यथा कुष्ठी—कुष्ठरोगवान् पुरुषः सपत्सु सतीष्वपि दृशां—चक्षुषामनर्हः स्यात्, दर्शनाय योग्यो न भवेद्, अथवा संपद एव सुदृशः—
स्त्रियस्तासामनर्हः स्यादित्यपि व्याख्याभेदः, रूपसौभाग्यादिसंपदां स नाश्रयः भवति ॥ ११८ ॥ ११ ॥

रत्न०—तपोजपाद्या इति०, व्याख्या—तपोजपाद्याः—तपोजपप्रभृतयो धर्माः स्वफलाय न स्युः—न भवेयुः, आद्यशब्देन ध्यानादिग्रहणं,
तेषां फलं परमार्थतो मोक्षस्तस्मै न भवेयुरित्यर्थः, कस्य ?—आत्मनः, कीदृशस्य ?—हतं—पीडितं चेतो यस्य स तस्य, कैः ?—दुर्विकल्पैः, अत्रार्थे दृष्टांत-

अथ निगृहीतमनसः पुंसः सुखसाध्या पुण्यफलप्राप्तिर्भवति, अनिगृहीतमनसः पुंसश्च पुण्यफलवंचना भवतीति दर्शयन्नुपदिशति—

अकृच्छ्रसाध्यं मनसो वशीकृतात्, परं च पुण्यं न तु यस्य तद्वशम् ।
स वंचितः पुण्यचयैस्तदुद्भवैः, फलैश्च ही ही हतकः करोतु किम् ? ॥ १२० ॥ १३ ॥

धनवि०—**वशीकृतात्**—निगृहीताच्छुभयोगव्यापृताद्वा **मनसः अकृच्छ्रसाध्यम्**—अकष्टसाध्यं सुखसाध्यमित्यर्थः **पुण्यं**—सुकृतं भवति, अशुभविषयांतरसंचारादिना व्याघाताभावात्, **च** पुनर्वशीकृतान्मनसः **परं**—प्रकृष्टं स्वर्गादिप्रापणप्रवणं **पुण्यं** भवतीत्यन्वयः, मनसः शुभयोगव्यापारणात्स्वर्गप्राप्तिप्रसिद्धेः श्रूयमाणत्वात् मनसो निरोधेऽपवर्गप्राप्तिप्रसिद्धेः श्रूयमाणत्वाच्च; **तु** पुनर्यस्य पुंसस्तत्—मनो **वशं**—निगृहीतं **नास्ति स** पुमान् **पुण्यचयैः**—सुकृतसमूहैः **च** पुनस्तदुद्भवैः—पुण्यचयोद्भवैः **फलैः** स्वर्गादिभिर्**वंचितो**—वंचनाविषयीकृतः सन् **हतकः**—हत एव हतको निंद्यो हीति खेदे **किं करोतु** ?—किं साधयतु, अपितु न किंचिदपि करोतीत्यर्थः ॥ १२० ॥ १३ ॥

फलमाह—तदिति दृष्टांतोपन्यासे निष्पुण्यको जीवः खाद्यपेयैः—भक्ष्यपानैः—घृतपूरदुग्धादिभिर्गेहे—गृहे सुष्ठु भृते सत्यपि स्वदोषात्—स्वस्य कार्पण्यमांद्यादिदोषतः क्षुधातृषाभ्यां म्रियते—मरणं प्राप्नोति तेन तपोजपादि धर्मेषु सत्स्वपि प्रेत्य—परभवे दुर्विकल्पहतचेता जीवो दुःखी स्यादित्यन्वयः ॥११९॥१२॥

रत्न०—**अकृच्छ्रसाध्यमिति०**, व्याख्या—चेति विशेषोक्तौ वशीकृतात् मनसः परम्—अन्यत्पुण्यं तपोजपादिकं कृच्छ्रेण—कष्टेन साध्यं २ न कृच्छ्रसाध्यमकृच्छ्रसाध्यं वर्त्तते, तु पुनर्यस्य तन्मनो वशम्—आयत्तं न वर्त्तते स प्राणी वंचितः, कैः ?—पुण्यचयैः—सुकृतसमूहैः, च पुनस्तेभ्यः—पुण्यचयेभ्यः उद्भवैः फलैरपि वंचितः, तेन हत एव हतकः—कर्मदंडितो हीहीति वीप्सायां खेदे किं करोतु ?, अपि तु न किमपि, सर्वथा निर्गतिक इत्यर्थः, किमिति प्रश्ने निंदार्थे वाऽव्ययं ॥ १२० ॥ १३ ॥

अथाधीतस्यापि पुंसो मनोनिग्रहाभावेऽनिष्टफलं दर्शयन्नुपदिशति—

अकारणं यस्य च दुर्विकल्पैर्हतं मनः शास्त्रविदोऽपि नित्यम् ।
घोरैरघैर्निश्चितनारकायुर्मृत्यौ प्रयाता नरके स नूनम् ॥ १२१ ॥ १४ ॥

धनवि०—यस्य शास्त्रविदः—सिद्धांतरहस्यज्ञस्यापि सुदुर्विकल्पैः—अतिशयेन दुश्चिंतनैर्नित्यं—सर्वकालं मनः—चित्तमकारणं—निष्कारणं निरर्थकं हृतं—पराभवविपयीकृतं, अत्राकारणता च सर्वस्यापि दुश्चिंतितस्य पदार्थस्य प्राप्तेरभावात्, स पुमान् घोरैः—भयंकरैरघैः—पापैः पापकर्मभिर्निश्चितनारकायुः—निकाचितनरकायुष्कर्मा मृत्यौ—मरणे सति नूनं—निश्चितं नरके—नरकगतौ याता—गंतेति ॥ १२१ ॥ १४ ॥

अथ मनोनिग्रहस्यैव परंपरयाऽपि मोक्षकारणतां दर्शयन्नुपदिशति—

योगस्य हेतुर्मनसः समाधिः, परं निदानं तपसश्च योगः ।
तपश्च मूलं शिवशर्मवल्ल्याः, मनःसमाधिं भर तत्कथंचित् ॥ १२२ ॥ १५ ॥

धनवि०—मनसः समाधिः—एकाग्रता रागद्वेषराहित्यमित्यर्थः योगस्य—ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकस्याष्टांगस्य वा हेतुः—कारणं भवति,

---

रत्न०—अकारणमिति०, व्याख्या—शास्त्राणि—जिनागमादीनि वेत्तीति स तस्यापि यस्य मनः सुदुर्विकल्पैर्हतं—पीडितं, कथम् ?—अकारणं—कारणं विनापि, उपसर्गादिकारणमत्र गृह्यते, तेन तद्विनैवेत्यर्थः, कथं ?—नित्यं, स पुमान् नूनं—निश्चितं निकाचितं नारकायुर्येन स मृत्योः—मरणात् नरके प्रयाता—गंता:, यैः ?—अघैः—पापैः, किंभूतैः ?—घोरैः—भयानकैः ॥ १२१ ॥ १४ ॥

रत्न०—योगस्य हेतुरिति०, व्याख्या—मनसः समाधिः—ऐकाग्र्यं योगस्य—अष्टांगयोगस्य हेतुः—वीजं, वर्त्तते इति सर्वत्र ज्ञेयं, च पुनर्यो-

च पुनर्योगस्तपसो—द्वादशविधस्य तपःकर्मणः परं—प्रकृष्टं निदानं—साधनं भवति, योगसहितस्यैव तपसः साध्यसाधकत्वात्, तपश्च शिवशर्मवल्ल्या—मोक्षसुखलताया मूलम्—आदिकारणं भवति, तत्—तस्मात्कथंचित्—केनाप्युपायेन मनःसमाधिं—चेतःस्वास्थ्यं भर—धरेत्यर्थः ॥ १२२ ॥ १५ ॥

अथ मनोनिग्रहोपायं दर्शयन्नुपदिशति—

स्वाध्याययोगैश्चरणक्रियासु, व्यापारणैर्द्वादशभावनाभिः ।
सुधीस्त्रियोगी सदसत्प्रवृत्तिफलोपयोगैश्च मनो निरुंध्यात् ॥ १२३ ॥ १६ ॥

धनवि०—सुधीः—पंडितः **स्वाध्याययोगैः**—स्वाध्यायाश्च—वाचना १ प्रच्छना २ परावर्त्तना ३ नुप्रेक्षा ४ धर्मकथाभिधाः ५ पंचविधाः योगाश्च—सिद्धांताध्ययनायोद्देशसमुद्देशानुज्ञादिकापूर्वक्रियाविशेषाः संप्रदायगम्याः यद्वा पंचविधानां स्वाध्यायानां योगा—व्यापारास्तैर्मनो **निरुंध्यात्**—चेतोनिग्रहं कुर्यादित्यर्थः, एतावताऽशुभवाग्व्यापारनिरोधेन मनोनिरोधः कर्त्तव्य इति प्रतिपादितं, **च पुनश्चरणक्रियासु**—प्रतिलेखनप्रमार्जनकायोत्सर्गादिषु शुभानुष्ठानेषु **कायव्यापारणैः**—प्रवर्त्तनैः सुधीर्मनो निरुंध्यादित्येतेनाशुभकायव्यापारनिरोधेनापि

गस्तपसः परं—परमं निदानं—हेतुः, च पुनः शिवस्य—मोक्षस्य शर्म—सुखं सैव वल्ली तस्यास्तपो मूलं, तत्—तस्मात् हे शिवसुखसंतानार्थिन्! कथंचिद्येन तेनोपायेन मनसः समाधिं—स्वास्थ्यं भज—श्रय, परंपरया सर्वेषां मूलत्वादिति ॥ १२२ ॥ १५ ॥

रत्न०—अथ मनसः समाधेरुपायमाह—**स्वाध्याययोगैरिति०**, व्याख्या—सुधीः—सद्बुद्धिः पुमान् मनः प्रति निरुंध्यात्—निरोधं कुर्यात्, कैः ?—सु—सुष्ठु आ—समंतात् मर्यादया वा अध्यायः—अध्ययनं यस्य स स्वाध्यायो—जिनागमस्तस्य योगा—आचामाम्लादितपोविशेषास्तैः, योगोद्वहनै-

मनोरोधः कर्त्तव्य इति प्रतिपादितं, च पुनर्द्वादशभावनाभिः—द्वादश च—द्वादशसंख्याकास्ता भावनाश्चानित्यता १ ऽशरण २ भव ३ एकत्व ४ अन्यता ५ अशौच ६ आश्रव ७ संवर ८ निर्जरा ९ धर्म १० लोक ११ बोधि १२ लक्षणास्ताभिः सुधीर्मनो निरुंध्याद्, एतेन मनोयोगनिरोधेनापि मनोनिरोधः कर्त्तव्य इति प्रतिपादितं, च पुनस्त्रयाणां मनोवाक्काययोगानां समाहारस्त्रियोगी तस्याः सती च असती च सदसती ते च ते प्रवृत्ती च तयोः फलं—शुभाशुभं कर्म सुखदुःखं वा तस्योपयोगाः—सत्प्रवृत्त्या शुभकर्मोपार्जना भवति, असत्प्रवृत्त्या चाशुभकर्मोपार्जना भवतीति चिंतनरूपा तैर्मनोयोगं निरुंध्यादिति, यद्वा त्रयो योगा यस्य स त्रियोगी सुधीरित्यस्य विशेषणं, शेषं पूर्ववदिति ॥ १२३ ॥ १६ ॥

अथ मनोनिरोधद्वारमुपसंहरन्मनोनिरोधोपायभूतायाः पूर्वोक्ताया भावनाया माहात्म्यं प्रकाशयन्नाह—

भावनापरिणामेषु, सिंहेष्विव मनोवने । सदा जाग्रत्सु दुर्ध्यानशूकरा न विशंत्यपि ॥ १२४ ॥ १७ ॥

रित्यर्थः, योगोद्वहनपूर्वकं स्वाध्यायः कृतो महाफलदायको भवतीति मूलकारणमुक्तं; अथवा सुष्टु अध्यायः—अध्ययनं द्वादशांग्याद्यध्ययनं तस्य योगा—योजनानि तैः वारं वारं स्वाध्यायकरणैरित्यर्थः, च पुनर्व्यापारणैः—व्यापृतिभिः, अर्थात् मनस इत्यध्याहार्यं, कासु ?—चरणस्य—चारित्रस्य क्रियाः—प्रतिक्रमणकायोत्सर्गादिकास्तासु, तथा काभिः ?—अनित्यत्वचिंतनादिभिर्द्वादशभावनाभिः, पुनः कैः ?—त्रयाणां योगानां मनोवचनकायलक्षणानां समाहारस्त्रियोगी त्रियोग्याः सदसत्प्रवृत्ती २ तयोः फलानि तेषामुपयोगाः—चिंतनानि तैः, त्रियोग्याः शुभप्रवृत्तेः फलानि कानि अशुभप्रवृत्तेश्च फलानि कानीत्युपयोगदानैरित्यर्थः ॥ १२३ ॥ १६ ॥

मनःसमाधिः

धनवि०—मनोवने—मन एव—चित्तमेव वनं—काननं २ तस्मिन्मनोवने **भावनापरिणामेषु**—भावनाया अनंतरोक्तायाः परिणामेषु—अध्यवसायेषु **सदा**—सर्वकालं **जाग्रत्सु**—निद्रारहितेष्वर्थादनुभूयमानेषु **दुर्ध्यानशूकरा**—दुश्चिंतनरूपा वराहा **न** . **विशंत्यपि**—प्रविशंत्यपि नेति, अत्र **सिंहेष्विवेतीव**—यथा, मनःसदृशे वने भावनापरिणामसदृशेषु सिंहेषु—पंचाननेषु सदा जाग्रत्सु दुर्ध्यानसदृशाः शूकरा न प्रविशंतीत्युपमानयोजना, अत्रापिशब्दो मनोवने भावनापरिणामेषु जाग्रत्सु दुर्ध्यानशूकराणां प्रवेशोऽपि न भवति तदा तेषां तत्र स्थितिः कौतस्कुतीत्यर्थद्योतकः ॥ १२४ ॥ १७ ॥

इति श्रीतपा० श्रीधनविजयगणिविरचितायामध्यात्मकल्पद्रुमटीकायां मनोनिरोधनाम्नी नवमी पदपद्धतिः ॥ ९ ॥

रत्न०—सर्वेष्वेतेषु भावनानामाधिक्यं सूचयन्नाह—**भावनापरिणामेष्विति०**, व्याख्या—मन एव वनं २ तस्मिन् भावनापरिणामेषु सिंहेष्विव सिंहसदृशेष्वित्यर्थः सदा—निरंतरं जाग्रत्सु—सावधानेषु सत्सु दुर्ध्यानान्येव शूकरा विशंत्यपि न, प्रवेशमपि न कुर्वंति, स्थितिविनाशादीनां वार्त्तैव क्वेति ॥ १२४ ॥ १७ ॥ इति नवमोऽधिकारः संपूर्णः ॥

श्रीशांतिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः। अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं; तत्रांक ९ मान इति पूर्तिमितोऽधिकारः ॥९॥

१० वैराग्योपदेशाधिकारः ।

अथानंतरोक्तो मनोनिरोधो वैराग्याधीनो भवतीत्यवसरायातं सामान्यतो वैराग्योपदेशद्वारमुपदर्शयन्नाह—

अथ सामान्यतो वैराग्यधर्मोपदेशः ।

अथ सामान्यतो वैराग्यधर्मोपदेश इति, सुगमं। तत्रापि प्रायः सांप्रतीनजनानां दुःखगर्भवैराग्यं भवतीति सकलदुःखमुख्यं मरणभयं दर्शयन्नुपदिशति—

किं जीव! माद्यसि हसस्ययमीहसेऽर्थान्, कामांश्च खेलसि तथा कुतुकैरशंकः?।
चिक्षिप्सु घोरनरकावटकोटरे त्वामभ्यापतल्लघु विभावय मृत्युरक्षः ॥ १२५ ॥ १ ॥

धनवि०—हे जीव!–हे प्राणिन् अयं मानसप्रत्यक्षसिद्धस्त्वं किं माद्यसि?–मदं गच्छसीति, च पुनः किं हससि?–किं हास्यं कुरुषे, च पुनः किमर्थान्–धनकनकादीनीहसे?–वांछसि, च पुनः कामान्–कांतालिंगनादीन् शब्दादीन् वा किमीहसे?–वांछसि, च पुनर-

---

रत्न०—अथ सामान्यतो वैराग्यशुद्धिधर्मोपदेशाख्यो दशमोऽधिकारो विवरीतुं प्रारभ्यते। तत्रादौ जीवं प्रति मृत्योर्भयं दर्शयति–किं जीव! माद्यसीति०, व्याख्या—हे जीव! त्वं किं माद्यसि?–जात्याद्यष्टमदमत्तो भवसि, अपि तु मा माद्य, किमिति प्रश्नार्थकमव्ययं काकूक्तिसूचकं सर्वत्र योज्यं, तथा किं हससि, तथाऽयं त्वं किमर्थान्–हिरण्यादिद्रव्याणीहसे?–वांछसि, च पुनरर्थे सर्वत्र प्रथमं वाक्यं विना योजनीयः, त्वं किं कामान् खेलसि? कामक्रीडां करोषीत्यर्थः, तथा त्वं कुतुकैः–कुतूहलैरशंको–गतशंकः खेलसि, तथा कुतुकैरशङ्कः किं कामान् खेलसीत्येकमेव वाक्यं, परं त्वं मृत्युमेव

शंकः सन्—निर्भयः सन् कुतुकैः—कुतूहलजनकैर्द्यूतादिभिस्तथा—तेन प्रकारेण त्वं खेलसि—रमसे, यथा—येन प्रकारेण घोरनरकावट-कोटरे—भयंकरनरकगतिगर्त्तैकदेशशुषिरप्रदेशे चिक्षिप्सु—क्षेप्तुमिच्छु त्वां—भवंतं प्रति लघु—शीघ्रमभ्यापतद्—अभिमुखमागच्छत् मृत्यु-रक्षो—मरणलक्षणंराक्षसं विभावय—विचिंतयेति, अत्र रक्षःशब्दो नपुंसकलिंगे राक्षसवाचीति ॥ १२५ ॥ १ ॥

अथानंतरोक्तमृत्युभयविभावनया किं कर्त्तव्यमित्याशंकायां कर्त्तव्यमुपदिशति—

आलंबनं तव लवादिकुठारघातारिछंदंति जीविततरुं न हि यावदात्मन्! ।
तावद्यतस्व परिणामहिताय तस्मिंश्छिन्ने हि कः? क च? कथं भवितास्यतंत्रः? ॥ १२६ ॥ २ ॥

हे आत्मन्! तवालंबनम्—आधारं लवादिकुठारघाता "अष्टादश निमेषाः स्युः, काष्टा काष्ठाद्वयं लव" इति वचनाल्लवः काल-विशेषः स आदौ येषां ते लवादयस्त एव कुठारास्तेषां घाताः—प्रहारास्ते—तव जीविततरुम्—आयुर्लक्षणं वृक्षं यावद्—यावत्कालं न

रक्षो—राक्षसं लघु—शीघ्रमभ्यापतत्—संमुखमागच्छद्विभावय—विचारय, किं चिकीर्षु?—चिक्षिप्सु—प्रक्षेप्तुमिच्छु, कं?—त्वां प्रति, कस्मिन्?—घोरो—भीषणो नरक एवावटो—गर्भस्तस्य कोटरं—मध्यभागस्तस्मिन्, तेन मदादीनि मा कार्षीरिति, रक्षःशब्दो नपुंसकस्तेन मृत्युः इति जातं ॥ १२५ ॥ १ ॥

रत्न०—अथायुषि सत्येव हितप्रवृत्तावुपदिशन्नाह—**आलंबनं तवेति०**, व्याख्या—हे आत्मन्! अष्टादशनिमेषप्रमाणः कालः काष्ठा, काष्ठाद्वयं लवः—कालविशेषो भवति, लव आदौ येषां ते लवादयः, आदिशब्दात्कलालेशघटिकादीनां ग्रहणं, लवादय एव कुठाराणां घाताः—प्रहारा यावत्तव जीविततरुं—आयुर्वृक्षं न छिंदंति हि निश्चितं, किंलक्षणं?—आलंबनम्—आधारं संसारस्थितये इत्यर्थः, तावत्परिणामहिताय—परिणामे हितं कर्त्तुं

हितासि:

हि छिंदंति—छिदिक्रियाविषयं न कुर्वंति, अत्रादिपदात्प्रहरदिनाहोरात्रादिपरिग्रहः, **तावत्**—जीविततरुच्छेदात् पूर्वकाले **परिणामहिताय**—आयतिहितार्थं तपःसंयमादौ **यतस्व**—यत्नं कुरुष्वेति, अत्र तपःसंयमादाविति गम्यं; **हि**—यतः कारणा**त्तस्मिन्**—जीविततरौ **छिन्ने**—छिदिक्रियाविषयीकृते **अतंत्रः**—अस्वायत्तः परवशः सन् **कः**?—किंनामा नारकादिः पुनः **क्व**—कुत्र नरकादिगतौ **च** पुनः **कथं**—केन प्रकारेण निराधारो **भविताऽसि**?—भविष्यसीति ॥ १२६ ॥ २ ॥

अनंतरमुक्तं 'परिणामहिताय यतस्वे'ति, स च यत्नो दैवायत्त इति कस्तत्र परिणामहिते यतते इत्याशंकायामुपदिशति—

त्वमेव मोग्धा मनिता त्वमात्मन्नेष्टाऽप्यनेष्टा सुखदुःखयोस्त्वम् ।
दाता च भोक्ता च तयोस्त्वमेव, तच्चेष्टसे किं न यथाहितासि ? ॥ १२७ ॥ ३ ॥

धनवि०—हे **आत्मन्**!—**त्वमेव मोग्धा**—मुह्यतीति मोग्धा, अज्ञाताऽसीत्यर्थः, **च** पुनस्त्वमेव **मनिता**—मन्यते जानातीति मनिता,

---

यतस्व—उद्यमं कुरु, अस्मिन् जीविततरौ छिन्ने सति अस्य जीविततरोः पल्लवनायेति गम्यं क्व कदा कथं यत्नो भविता ?, क इति—किंनामा केतिकस्मिन् काले भरतादिक्षेत्रे वा कथमिति—केन प्रकारेण कियद्वर्णानुपूर्वीक इति, अपि तु न भवितेत्यर्थः, जीविततरुर्लवादिकुठारघातैश्छिन्नः संछिन्न एवेति ॥ १२६ ॥ २ ॥

रत्न०—अथ सर्वमात्मायत्तं प्ररूप्यात्मानं हितायै प्रेरयन्नाह—**त्वमेव मोग्धेति०**, व्याख्या—हे आत्मन्! त्वमेव मोग्धा—मौढ्यं प्राप्ता, तथा

ज्ञाताऽसीत्यर्थः, च पुनः **सुखदुःखयोः** प्रतीतयोरेष्टा—वांछाकर्त्ता, च पुनरनेष्टाऽपि—द्वेष्टाऽपि त्वमेवासि, एतावता सुखस्यैष्टा दुःखस्य द्वेष्टाऽपि त्वमेव वर्तसे इत्यर्थः, अत्रैष्टेति इषदिच्छायामित्यस्य तृच्प्रत्यये साधु, च पुनस्तयोः सुखदुःखयोर्दाता—दायकः च पुनर्भोक्ता—अनुभविता त्वमेवासि, यदुक्तम्—अप्पा नई वेअरणी, अप्पा मे कूडसामली । अप्पा कामदुघा धेणू, अप्पा मे नंदणं वणं ॥ १ ॥ अप्पा कत्ता विकत्ता येति, **तत्**—तस्माद्यथाहिताप्ति—हिताप्तिमनतिक्रम्य यथासुखं **किं न चेष्टसे ?**—किं न यतसे इत्यन्वयः; अत्रायं भावः—सर्वमात्मायत्तं वर्त्तते, नतु दैवायत्तं, तथा च किं न यतसे ? ॥ १२७ ॥ ३ ॥

अथान्यजनरंजनोद्यतमात्मानमुपदिशति—

कस्ते निरंजन ! चिरं जनरंजनेन ?, धीमन् ! गुणोऽस्ति ? परमार्थदृशेति पश्य ।
तं रंजयाशु विशदैश्चरितैर्भवाब्धौ, यस्त्वां पतंतमबलं परिपातुमिष्टे ॥ १२८ ॥ ४ ॥

धनवि०—हे **निरंजन !**—हे निर्लेप ! सम्यक्त्ववत्त्वेन विरतिमत्त्वेन च मिथ्यात्वाविरतिरूपांजनरहितत्वादिति संबोधनं, भाविसिद्धत्वा-

---

मनिता—ज्ञाता त्वमेव, तथा एष्टा—वांछिता अनेष्टा—अवांछिताऽपि त्वमेव, कयोः ?—सुखदुःखयोः, सुखस्यैष्टा दुःखस्यानेष्टेत्यर्थः, तयोः सुखदुःखयोर्दाता-दायकः जीवं प्रति पोषणादिना सुखस्य जीवं प्रति हननादिना दुःखस्येत्यर्थः, तयोश्च सुखदुःखयोर्भोक्ता त्वमेव, तत्कारणाद्यथाहिताप्ति—हिताप्तिमनतिक्रम्य यथाहिताप्ति किं न चेष्टसे ?—उद्यमं किं न कुरुषे, यथा हिताप्तिः स्यात्तदा हिताप्तिरिति पाठः ॥ १२७ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथापररंजनाय प्रवृत्तमात्मानमुपदिशति—**कस्ते निरंजनेति०**, व्याख्या—हे धीमन् !—हे बुद्धिमन् निर्गतमंजनम्—अक्तिर्यालेपो यस्य

---

१ आत्मा नदी वैतरणी आत्मा मे कूटशाल्मली । आत्मा कामदुहा धेनुः, आत्मा मे नन्दनं वनम् ॥ १ ॥ आत्मा कर्त्ता विकर्त्ता च०

भवाब्धि-पातरक्षा

यस्यायां सफलकर्मरूपांजनरहितत्वाद्धान्यवस्थयेति वा संबोधनं, हे धीमन्! धीः–हिताहितपरिज्ञानं साऽस्यास्तीति तथेति संबोधनं, अत्र कोमलवचनसंबोधनपदद्वयेनामंत्रणं धर्मोपदेशश्रवणं प्रति श्रोतुराभिमुख्यापादनार्थं, कोमलवचनेनामंत्रितो हि श्रोता प्रसन्नचित्तः सम्यक् श्रोतुं प्रवर्त्तते, चिरं–चिरकालमाबाल्यादावार्द्धक्यकालं यावज्जनरंजनेन–मलिनांबरधरणमधुरभाषणमंत्रतंत्रयंत्रौपधादिकरणैर्जनमनोवशीकरणेन ते–तवात्मनः कः?–किम्प्रकारोऽणुर्वा महान् वा गुणः–वास्त्विकोपकाररूपोऽस्ति–विद्यते इति–अमुना प्रकारेणानंतरमत्रैवोक्तं त्वं परमार्थदृशा–तत्त्वदृष्ट्या पश्य–विलोकय विचारयेत्यर्थः; अत्र विलोक्येतिगम्यं, तेनेति विलोक्य तं धर्मलक्षणं पदार्थमाशु–शीघ्रं विशदैः–निष्कलंकैश्चरितैः–समाचरणै रंजय–स्ववशीकुर्वित्यर्थः, यो धर्मो भवाब्धौ–संसारसागरे पतंतं–निमज्जंतमबलं–दानादिपुण्यशंबलरहितं त्वां परिपातुं–त्रातुमीष्टे–समर्थो भवति, यदुक्तं—"दुर्गतौ प्रपतत्प्राणिधारणाद्धर्म उच्यते" इति, अत्र ईष्टे इति ईशिङ् ऐश्वर्ये इत्यस्य प्रयोग इति ॥ १२८ ॥ ४ ॥

स निरंजनस्तस्य संबोधने हे निरंजन, आत्मनो रूपाभावान्निरंजनत्वमिति, चिरं–चिरकालं जनानां–लोकानां रंजनेन–रागोत्पादनेन ते–तव को गुणोऽस्ति?, अपि तु न कोऽपि गुणोऽस्ति इति त्वं परमार्थदृशा–परमार्थो–मोक्षस्तस्मिन् दृग्–ज्ञानं तया तत्त्वज्ञानेनेत्यर्थः पश्य–विलोकय, विलोक्य च परंजन विमुच्य तं रजय–रागीकुरु, कैः?–विशदैः–निर्मलैर्दोषरहितैरित्यर्थः चरितैः–आचरितैः, कथं?–आशु–शीघ्रं, तं कमित्याह–यस्त्वां भवाब्धौ–भवसमुद्रे पतंतं परिपातुं–रक्षितुमीष्टे–ईशो भवति, समर्थो भवतीत्यर्थः, त्वां किं०?–अबलं–बलरहितं, निरर्थकेन परंजनेन किमिति?, येनाऽलं जगदीश्वरमयवा तद्भापितधर्मं रंजयेति भावः ॥ १२८ ॥ ४ ॥

१ योगशास्त्र. प्र. २. श्लो ११

ननु जनरंजनेन पांडित्यख्यात्यादिलक्षणो गुणः स्यादेवेति कथमनंतरमुक्तं "जनरंजनेन को गुणः स्यादि"त्याशंकायामुपदिशति—

विद्वानहं सकललब्धिरहं नृपोऽहं, दाताऽहमद्भुतगुणोऽहमहं गरीयान् ।
इत्याद्यहंकृतिवशात् परितोषमेषि, नो वेत्सि किं परभवे लघुतां भवित्रीम् ? ॥ १२९ ॥

धनवि०—अहं–मल्लक्षणो जनो वेचीति **विद्वान्**–पंडितोऽस्मि, च पुनरहं **सकललब्धिरस्मि** सकलाः–समस्ता लब्धयः–पण्डितपदादिप्राप्तिरूपा धनधान्यवस्त्रपात्रघृतप्राप्तिरूपा वा आमर्शौषध्यादिका वा यस्य स तथेति, च पुनरहं **नृपो**–नराधीशोऽस्मि, च पुनरहं **दाता**–दानशौंडोऽस्मि, च पुनरहम**द्भुतगुणो**ऽस्मि, अद्भुता–आश्चर्यकारिणो गुणा–ज्ञानविज्ञानादयो यस्य स तथा, च पुनरहं **गरीयान्**–अतिशयेन गुरुः–महानस्मि, **इत्याद्यहंकृतिवशाद्**–इति–अनंतरोक्ताः प्रकारास्ते आदौ–प्रथमं यत्र सा चासावहंकृतिश्च–अहंकारस्तद्वशात्–तद्वशत्वात्, तदायत्तत्वादित्यर्थो भावप्रधाननिर्देशे, **परितोषं**–संतोषमेषि–प्राप्नोपीत्यर्थः; **परं परभवे**–अग्रेतनभवे **भवित्रीं**–भविष्यंतीं **लघुतां**–लाघवं **किं न वेत्सि ?**–किं न जानासि, अत एवोक्तं योगशास्त्रे–"जातिलाभकुलैश्वर्यबलरूपतपःश्रुतैः । कुर्वन् मदं पुनस्तानि, हीनानि लभते जनः ॥ १ ॥ इति ॥ १२९ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथाहंकृतिनिराकृतिविपय उपदिशति–**विद्वानहमिति**० व्याख्या—हे आत्मन्नहं विद्वानस्मि, अस्मीति सर्वत्र योज्यं, सर्वत्र चकारोनुक्तोऽपि समुच्चयार्थो गृह्यते, तेन च पुनः सकला–अष्टाविंशतिभेदा लब्धयो यस्य सोऽहं, तथा नृपोऽहं–राजा अहं, दाता–दानी, तथा अद्भुता गुणा-दुष्कालोद्धरणादिका औदार्यधैर्यादिका वा यस्य सोऽहं, तथा अहमतिशयेन गुरुर्गरीयान्–अतिमहानित्यर्थः, हे आत्मन् ! त्वमित्याद्यहंकृतिवशाद्–अहंका-

भवाब्धि-पातरक्षा

'परभवे लघुता भवित्री'त्यनंतरमुक्तं, सा च परभवे लघुता परभवे एव धर्मसाधनादिना विनिवारिता भविष्यतीति किं सांप्रतं संभाविन्नभयगर्मोपदेशेनेत्याशंकायामुपदिशति—

वेत्सि स्वरूपफलसाधनबाधनानि, धर्मस्य तं प्रभवसि स्ववशश्च कर्तुम् ।
तस्मिन् यतस्व मतिमन्नधुनेत्यमुत्र, किंचित्त्वया हि न हि सेत्स्यति भोत्स्यते वा ॥ १३० ॥

धनवि०—अधुना—वर्त्तमानसमये **धर्मस्य**—यतिधर्मस्य श्राद्धधर्मस्य वा **स्वरूपं** च—धर्मस्य क्षांत्यादिदशप्रकारं फलं च—धर्मस्य स्वर्गापवर्गादि साधनं च—धर्मस्य "चत्तारि परमंगाणीत्यादि'[2] प्रतिपादितरूपं **बाधनं** च—धर्मस्य प्रमादरूपं ततो द्वंद्वस्तानि त्वं **वेत्सि**—जानासि, तथा च पुनस्त्वमधुना **स्ववशः**—स्वाधीनः सन् **तं** धर्मं **कर्तुं प्रभवसि**—समर्थो भवसि, हे **मतिमन्** !—पंडित इति हेतोस्तस्मिन्—धर्मेऽधुना—वर्त्तमानसमये त्वं **यतस्व**—यत्नं कुर्वित्यर्थः; हि—यतो अमुत्र—भवांतरे नरकादिलक्षणे **त्वया** करणभूतेन **न हि किंचित्परलोक-**

स्ववशतः परितोषं—संतोषमेपि—प्राप्नोपि, परमेतन्मदवशात्परस्मिन् भवे भवित्री—भाविनीं लघुतां किं न वेत्सि?—किं न जानासीति काकूक्त्या जीवं प्रति प्रश्नः, यद्विपयकाहंकृतिस्तद्विपया परत्र लघुता भाविनीति जानाहीत्यर्थः ॥ १२९ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथात्मानमिह भवे धर्मे प्रेरयन्नाह—**वेत्सि स्वरूपेति०** व्याख्या—हे आत्मन्! धर्मस्य तत्त्वतो जिनधर्मस्येत्यर्थः, अपरेषां धर्माभासत्वात्, स्वरूपं—लक्षणं फलं—स्वर्गापवर्गावात्यादि साधनं—कारणं मनुजजन्मधर्मश्रवणश्रद्धानवीर्यस्फोरणपंचेंद्रियपटुत्वादि तथा बाधनं—अनार्यदेशोत्पत्ति-

१ यो. शा. प्र. ४ श्लो. १३ २ चत्तारि परमंगाणि, दुल्लहाणीह जंतुणो । माणुसत्तं सुई सद्धा, संजमम्मि य वीरियं ॥ १ ॥ श्रीउत्तराध्ययने

साधनादिकं सेत्स्यति–सिद्धिं यास्यति, वा–अथवा अमुत्र त्वया कर्तृभूतेन किंचिद्धर्मस्य स्वरूपफलादिवस्तु न हि भोत्स्यते–ज्ञास्यते इति, तस्मादत्रैव भवे यत्नं कुरुष्वेत्यर्थः ॥ १३० ॥ ६ ॥

अथानंतरोपदिष्टमेवार्थं विशेषत उपदिशति—

धर्मस्यावसरोऽस्ति पुद्गलपरावर्त्तैरनंतैस्तवायातः संप्रति जीव ! हे प्रसहतो दुःखान्यनंतान्ययम् ।
स्वल्पाहः पुनरेष दुर्लभतमश्चास्मिन् यतस्वाहतो, धर्मं कर्तुमिमं विना हि न हि ते दुःखक्षयः कर्हिचित् ॥१३१॥७॥

धनवि०—हे जीव !–हे आत्मन् अनंतानि–अतीतकालापेक्षयाऽन्तररहितानि दुःखानि प्रसिद्धानि प्रसहतः–प्रकर्षेण सहमानस्य तव संप्रति–वर्त्तमानभवेऽनंतैः–अतीतकालापेक्षयाऽन्तररहितैः पुद्गलपरावर्त्तैः–जैनागमप्रसिद्धैः सुबहुकालविशेषैर्धर्मस्य–जैनधर्मस्यायं–प्रत्यक्षोऽनुभूयमानोऽवसरः–प्रस्तावः स्वल्पाहः–स्तोकदिन आयातः–समागतोऽस्ति, च पुनरेष धर्मावसरः पुनर्द्वितीयवारं दुर्लभतमो–दश-

---

पंचेद्रियापटुत्वकुकुलोत्पत्त्यादि द्वंद्वसमासे तानि प्रति त्वं वेत्सि–जानासि चतुरत्वादिति, च पुनस्त्वं तं धर्मं कर्तुं प्रभवसि–प्रभुर्भवसि–समर्थो भवसि । त्वं किल० ?–स्वस्य वशः स्ववशः स्वायत्त इत्यर्थः हे मतिमन् तस्मिन् ! धर्मे यतस्व–यत्नं कुरु, कथम् ?–अधुना–इह भवे, हि यस्मात् कारणादमुत्र–परभवे त्वया हि निश्चितं किंचित्–किमपि न हि सेत्स्यति–न निष्पत्स्यते, वा पुनर्न भोत्स्यते–न ज्ञास्यते इति, पारतंत्र्याद्वीर्याभावाद् ज्ञानाभावाच्च किमपि कर्तुं न शक्यते इति ॥ १३० ॥ ६ ॥

रत्न०—अथात्मानं प्रति धर्मस्यावसरं ज्ञापयन्नाह–**धर्मस्यावसरोऽस्तीति०** व्याख्या—हे जीव ! तवायं–संप्रति अधुना धर्मस्यावसरः आया-

गिर्दृष्टांतैरतिशयेन दुष्प्रापोऽस्ति, इत्यस्मिन्नवसरेऽर्हतो—जिनस्य धर्मं कर्तुं यतस्व—उद्यमं कुरुष्व; हि यतः कारणादिमं जिनधर्मं विना ते—तव दुःखक्षयः—सकलसांसारिकदुःखविनाशः कर्हिचित्—कदाचिद् न ह्यस्ति; अत्रानंतस्वरूपं च चतुर्थपडशीतिकनामककर्मग्रन्थादिभ्योऽवसेयं, ग्रन्थगौरवभयाच्च नोक्तमिति; पुद्गलपरावर्त्तस्त्वनंतोत्सर्प्पिण्यवसप्पिणीप्रमाणः कालः, तत्स्वरूपसूचककर्मग्रन्थशतकोक्तं गाथात्रयं चेदं, "दव्वे १ खित्ते २ काले ३ भावे ४ चउह दुह वायरो सुहुमो। होइ अणंतुस्सप्पिणिपरिमाणो पुग्गलपरट्टो ॥१॥ उरलाइसत्तगेणं एगजिओ मुयइ फुसिय सव्वअणू। जत्तियकालि स थूलो दव्वो सुहुमो सगन्नयरा ॥२॥ लोगपएसोसप्पणिसमया अणुभागबंधट्टाणा य। जहतहकमसरणेणं पुट्ठा खित्ताइ थूलियरा ॥३॥[1] एतस्य गाथात्रयस्यायं समुदायार्थः संक्षेपतो—यथा द्रव्य १ क्षेत्र २ काल ३—भाव ४ भेदैश्चतुर्द्धा पुद्गलपरावर्त्तः, औदारिक १ वैक्रिय २ तैजस ३ भाषा ४ श्वासोच्छ्वास ५ मनः ६ कार्मण ७ रूपतया सर्वपुद्गलान् परिणमय्य परिणमय्यैको जीवो यदा मुंचति तदा बादरद्रव्यपुद्गलपरावर्त्तः १, एतेषां सप्तानां मध्यादेकेन केनचिद्रूपेण सर्वान् पुद्गलान् परिणमय्य यदा मुंचति तदा सूक्ष्मद्रव्यपुद्गलपरावर्त्तः २, सर्वलोकाकाशप्रदेशानेक एव जीवो मरणैर्यथा तथा स्पृशति तदा बादरक्षेत्रपुद्गलपरावर्त्तः ३, सर्वलोकाकाशप्रदेशाननुक्रमेण मरणैः स्पृशति तदा सूक्ष्मक्षेत्रपुद्गलपरावर्त्तः ४; उत्सर्पिणीकालस्य सर्वान् समयान् यथा

पुद्गलपरावर्तः

तोऽस्ति, पैः?—द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदैश्चतुर्भिरपि पुद्गलपरावर्त्तैः—अनंतोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यात्मककालविशेषैः, तव किं कुर्वतः सतः?—प्रसहतः सतः—प्रकर्षेण सहमानस्य सतः, यानि प्रति?—दुःखानि प्रति, किल०?—अनंतानि, पुनरितिविशेषेऽयमवसरः स्वल्पान्यहानि—दिनानि यस्य स स्वल्पाहः, च

---

1 पंचमकर्मग्रन्थ—गा. ८६-८८

तथा मरणैः स्पृशति तदा बादरकालपुद्गलपरावर्त्तः ५, अनुक्रमेण यदा स्पृशति तदा सूक्ष्मकालपुद्गलपरावर्त्तः ६, सर्वाण्यसंख्याताध्यवसायस्थानानि क्रमेणोत्क्रमेण चैको जीवो मरणेन स्पृशति तदा बादरभावपुद्गलपरावर्त्तः ७, सूक्ष्मो भावपुद्गलपरावर्त्तस्तु कश्चिज्जंतुः सर्वजघन्ये कषायोदयरूपेऽध्यवसायस्थाने मृतस्ततो यदि स एवानंतेऽपि काले गते सति प्रथमादनंतरे द्वितीयेऽध्यवसायस्थाने वर्त्तमानो म्रियते तदा तन्मरणं गण्यते, न शेषाण्यनुक्रमभावीन्यपि मरणानि, एवं क्रमेण सर्वाण्यप्यनुभागबंधाध्यवसायस्थानानि यावता मरणेन स्पृष्टानि स्युस्तावान्काल इति ८; अत्र क्षेत्रसूक्ष्मपुद्गलपरावर्त्तेनाधिकारः, शेषाः सर्वे प्रकाराः प्ररूपणामात्रमिति ॥ १३१ ॥ ७ ॥

अथानंतरमुक्तं 'धर्मं विना दुःखक्षयो न भवती'ति, तेन तदुपरि निदर्शनत्रयदर्शनद्वारेण तमेवार्थं समर्थयन्नुपदिशति—

गुणस्तुतीर्वांछसि निर्गुणोऽपि, सुखप्रतिष्ठादि विनापि पुण्यम् ।
अष्टांगयोगं च विनाऽपि सिद्धीर्वातूलता काऽपि नवा तवात्मन् ! ॥ १३२ ॥ ८ ॥

धनवि०—हे आत्मन् !—त्वं निर्गुणोऽपि—तथाविधज्ञानादिगुणरहितोऽपि **गुणस्तुतीः**—स्वगुणप्रशंसा **वांछसि**—इच्छसि, च पुनः

पुनरतिशयेन दुर्लभो—दुर्लभतमो वर्त्तते, धर्मस्यावसरः स्वल्पदिनो दुर्लभतमश्च भवतीति, ततश्चास्मिन्नवसरे आर्हतं धर्मं कर्त्तुं यतस्व—उद्यमं कुरु, हि यतः कारणात्त्वे—तवेमं—आर्हतं धर्मं विना हे आत्मन् ! कर्हिचित्—कदाचिद्दुःखानामेकविंशतिप्रमेदानां क्षय—आत्यंतिकी निवृत्तिर्नास्तीति ॥१३१॥७॥

रत्न०—अथात्मनः अयुक्तवांछकत्वेन वातूलतां निरूपयति—**गुणस्तुतीरिति**० व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं निर्गता लौकिकलोकोत्तरभेद-

पुण्यं विना—सुकृतवर्गंतरेण सुखप्रतिष्ठादि वांछसीति, अत्र सुखं च सुधनधान्यपुत्रकलत्रादिप्राप्तिजनितं प्रतिष्ठा च श्रेष्ठित्वप्रधानत्वनर-नायकत्वादिरूपा ते आदौ—प्रथमे यत्र तत्तथा, आदिपदात् स्वर्गापवर्गादिपरिग्रहः; च पुनरष्टांगयोगं विनाऽपि सिद्धीर्वांछसीत्यन्वयः; अत्र योगस्याष्टावङ्गानि यम १ नियम २ करण ३ प्राणायाम ४ प्रत्याहार ५ धारणा ६ ध्यान ७ समाधि ८ नामानि,—'अहिंसा १ सूनृता २ स्तेय ३ ब्रह्म ४ किंचनता ५ यमाः, इत्यादिनाममालापाठतः स्पष्टार्थानि, सिद्धयश्चाष्टधा "लघिमा १ वशिते २ शित्वं ३, प्राकाम्यं ४ महिमा ५ ऽणिमा ६ । यत्र कामावसायित्वं ७, प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ १ ॥ इत्यादिना प्रतिपादिताः; तेन कारणेन तव वातूलता—वातविकृतिजन्या संस्कारहितता प्रथिलतेत्यर्थः कापि अवक्तव्या नवा—अपूर्वा आश्चर्यकारिणी वर्त्तते; अत्रायं भावो—यथा गुणान् विना स्तुतिर्न भवति यथा पुण्यं विना सुखप्रतिष्ठादि न भवति यथाऽष्टांगयोगं विना सिद्धयो न भवंति तथा धर्मं विना दुःखक्षयो न भवतीति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजनेति ॥ १३२ ॥ ८ ॥

भिन्ना गुणा—औदार्यधैर्यशौर्यादयो ज्ञानदर्शनचारित्रादयश्च यस्मादेवंविधोऽपि सन् गुणानां स्तुतीः—स्तवान् प्रति वांछसि, तथा पुण्यं विनापि सुखानि प्रतिष्ठा—गौरवं ता आदौ यस्य तत्सुखप्रतिष्ठादि प्रति वांछसि, आदिशब्देन लक्ष्म्यैश्वर्यादिग्रहणं, तथा यमनियमप्रभृत्यष्टांगयोगं विनापि सिद्धीः—अष्टकर्मक्षयलक्षणाः प्रति वाञ्छसि, बहुवचनमष्टकर्मक्षयापेक्षया, सिद्धिमिति पाठे तु मोक्षमिति, अथवा "लघिमा वशितेशित्वं, प्राकाम्यं महिमाऽणिमा । यत्र कामावसायित्वं, प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधेति" ॥ १ ॥ अष्ट सिद्धीः प्रति वांछसीत्यपि ज्ञेयं, तर्हि हे आत्मन्! तवेयं वातूलता—वातरोगित्वं वाऽप्यदृष्टपूर्वा नवा—नवीनैवास्ति, कारणं विना कार्यस्पृहयालुत्वं वातकित्वमेवेति भावः ॥ १३२ ॥ ८ ॥

अथानंतरं 'पुण्यं विना सुखप्रतिष्ठादि न भवती'त्युक्तं, तेनार्थात् पुण्याभावे पराभवो भवतीति दर्शयन् पुण्यमेव करणीयमित्युपदिशति—

पदे पदे जीव! पराभिभूतीः, पश्यन् किमीर्ष्यस्यधमः परेभ्यः?।
अपुण्यमात्मानमवैषि किन्न?, तनोषि किंवा नहि पुण्यमेव?॥ १३३ ॥ ९ ॥

धनवि०—हे **जीव!**—हे प्राणिन् त्वमधमो—निष्पुण्यः सन् **पदे पदे**—स्थाने स्थाने **पराभिभूतीः**—परेभ्योऽभिभूतीः—पराभवान् **पश्यन्**—विलोकयन् **परेभ्यः**—आत्मव्यतिरिक्तेभ्यः **किं**—किमर्थमीर्ष्यसि?—क्रुध्यसीत्यर्थः; अथोत्तरार्द्धेनेर्ष्याया अकरण उपायं दर्शयति—**आत्मानमेव**—स्वमेवापुण्यं—निष्पुण्यं **किं नावैषि?**—न जानासि, निष्पुण्यत्वपराभवयोः साहचर्यात्, वाऽथवा **पुण्यमेव**—सुकृतमेव **किं न हि तनोषि?**—न कुरुषे, अत्रोत्तरार्द्धस्य एवकार उक्तिद्वये योज्यः ॥ १३३ ॥ ९ ॥

रत्न०—अथ जीवं प्रति परेभ्योऽभिभूतौ सत्यामीर्ष्यां मा कुर्विति प्रतिबोधयति—**पदे पदे जीवेति०** व्याख्या—हे जीव! त्वं पदे पदे—स्थाने स्थाने परेभ्यः समर्थविशेषणाद्विशेष्यं लभ्यते इतिन्यायाज्जनेभ्यः पराः—प्रकृष्टा अभिभूतीः—अभिभवान् पश्यन् त्वं किमीर्ष्यसि?—ईर्ष्यां करोपि, त्वं किं० ?—अधमो—नीचः, पुण्यरहितत्वादिति, तर्ह्यात्मानं—स्वं न विद्यते पुण्यं यस्य स तं किं नावैषि?, न जानासि, अपितु आत्मानमपुण्यमेवावैहि, वा पुनरात्मानमपुण्यमवेत्य हि निश्चितं पुण्यमेव किं न तनोषि?, एवकारोऽन्यव्यवच्छेदार्थः, अथवा परेभ्यः किमीर्ष्यसीति व्याख्येयं तदा परेभ्य इति चतुर्थीबहुवचनं ॥ १३३ ॥ ९ ॥

प्रमादहिंसा-
त्यागः

अथानंतरोपदेशे पुण्यकरणमुपदिष्टं, तेन पुण्यकरणप्रतिपक्षे पापकरणेऽनिष्टफलं दर्शयन्नुपदिशति—

किमर्दयन्निर्दयमंगिनो लघून्, विचेष्टसे कर्मसु ही प्रमादतः ? ।
यदेकशोऽप्यन्यकृतार्दनः सहत्यनंतशोऽप्यंग्ययमर्दनं भवे ॥ १३४ ॥ १० ॥

धनवि०—हीति खेदे त्वं प्रमादतो—मद्यादिपंचविधादज्ञानाद्यष्टविधाद्वा लघून्—आत्मनोऽणून् बादरपृथ्वीकायिकादीनङ्गिनो—देहिनो निर्दयं—निष्कृपं यथा स्यात्तथाऽसमंजसवृत्त्येत्यर्थः अर्दयन्—पीडयन् कर्मसु—कृष्यादिव्यापारेषु किमिति वितर्कप्रश्ने विचेष्टसे ?—प्रवर्त्तसे, यद्—यस्मादेकशः—एकवारमन्यकृतार्दनो—विनिर्मितपरपीडः अयं परपीडाकारी अङ्गी—प्राणी भवे—संसारेऽनंतशः—अनंतवारमर्दनं—पीडनं सहति—तितिक्षते, यदुक्तं—वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईणं । सव्वजहण्णो उदओ दसगुणिओ इक्कसि कयाणं ॥ १ ॥ तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो । कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वा[1] ॥ २ ॥ १३४ ॥ १० ॥

रत्न०—अथात्मानं परपीडनप्रसक्तमवेत्य प्रतिबोधायाह—किमर्दयन्निति० व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वत्तो लघून्—बलेन शरीरेण वा तुच्छाङ्गिनः—प्राणिनः प्रति निर्दयं यथा स्यात्तथा अर्दयन्—पीडयन् हीतिखेदे प्रमोदतो—हर्षतः कर्मसु अर्थात् पापकर्मसु मृगयादिषु त्वं किं विचेष्टसे ?—विरुद्धां चेष्टां करोषि, अपितु मा विचेष्टस्व, यद्—यस्मात्कारणादेकशोऽपि—एकवारमपि अन्येषां कृतमर्दनं—पीडनं येन सोऽङ्गी—प्राणी भवे—संसारेऽनंतशः—अनंतवारानर्दनं—पीडनं सहति, यत उक्तं—"तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो । कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो चेति ॥ १ ॥ १३४ ॥ १० ॥

---

1 उपदेशमाला गा. १५७-८

अथानंतरोक्ते एव परार्दने दृष्टांतदर्शनपूर्वक बीभत्सतां दर्शयंस्तन्निवृत्तिमुपदिशति—

यथा सर्पमुखस्थोऽपि, भेको जंतूनि भक्षयेत् ।
तथा मृत्युमुखस्थोऽपि, किमात्मन्नर्दसेऽङ्गिनः ? ॥ १३५ ॥ ११ ॥

धनवि०—यथेति दृष्टांतोपन्यासे **सर्पमुखस्थः**—अहिवदनगतोऽपि **भेको**—मंडूको **जंतूनि**—जलस्थलगतप्राणिनो **भक्षयेत्**—खादयेत्, **आत्मन्!** **तथा**—तेन प्रकारेण **मृत्युमुखस्थो**—दिनं दिनं प्रत्यायुषः क्षीयमाणत्वात्कृतांतवदनप्राप्तोऽप्यं**गिनः**—प्राणिनः किमिति प्रश्ने ? **अर्दसे**—पीडयसीत्यर्थः, जंतुशब्दः पुंनपुंसकलिंगे ॥ १३५ ॥ ११ ॥

अथानंतरोक्तोपदेशे 'परार्दनं न कर्त्तव्य'मित्युक्तं, तेन परार्दनजन्यस्य किंचिद्दृश्यमानसुखस्य तुच्छतां परभवे चानंतदुःखहेतुतां च दर्शयन् तन्निवृत्तिमुपदिशति—

आत्मानमल्पैरिह वंचयित्वा, प्रकल्पितैर्वाकृतनुचित्तसौख्यैः ।
भवाधमे किं जन ! सागराणि, सोढाऽसि ही नारकदुःखराशीन् ? ॥ १३६ ॥ १२ ॥

रत्न०—एतदेव दृष्टांतदानेनाह—**यथा सर्पमुखस्थोऽपि०** व्याख्या—यथेति दृष्टांतोपन्यासे सर्पमुखस्थोऽपि भेको—मंडूको जंतूनि—क्षुद्रजीवान् भक्षयेत्—अश्नीयात् तथेत्युपनये हे आत्मन्! मृत्युमुखस्थोऽपि त्वमंगिनः—प्राणिनः प्रति किमर्दसे ?—व्यथसे, अपितु माऽर्दस्वेति ॥ १३५ ॥ ॥ ११ ॥ अर्थतो युग्मं"

धनवि०—हा ति खेदे हे जन ! इह भवे मनुष्यजन्मन्यल्पैः—स्तोकैः स्तोककालैर्वा, वा—अथवा प्रकल्पितैः—आरोपितैः परमार्थतोऽसुखत्ववति पानभोजनललनालिंगनादौ सुखमिदमितिविचिंतनैस्तनुचित्तसौख्यैः—कायिकमानसिकसुखैरात्मानं—स्वं वंचयित्वा—विप्रतार्य नारकदुःखराशीन्—नरकभवाधमे—भवेषु—चतुर्गतिलक्षणेषु संसारेष्वधमे—नीचे नरकभवे इत्यर्थः सागराणि सिद्धांतप्रतीतानि यावन्नारकदुःखराशीन्—नरकसत्कदुःखसमूहान् किमिति प्रश्ने सोढाऽसि ?—क्षंताऽसीत्यन्वयः, अत्रासुखत्ववति पानभोजनादौ सुखमिदमित्यारोपे भर्तृहरिणाऽपि वैराग्यशतके प्रतिपादितं, यथा—"तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि, क्षुधार्त्तः सन् शालीन् कवलयति शाकादिवलितान्। प्रदीप्ते रागाग्नौ सुदृढतरमाश्लिष्यति वधूं, प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥ १ ॥" इति, अत्र सागराणि—सागरोपमाणि, तानि च दशकोटाकोटीपल्योपमैरेकं सागरोपमं भवति, एवंविधानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि यावदित्यर्थः, पल्योपमस्वरूपं च संक्षिप्तमिदं—उद्धार १ अद्ध २ खित्ता ३ पलिय तिहा समय १ वाससय २ समया ३ । केसवहारो दीवोदहि १ आउ २ तसाइ ३ परिमाणं ॥ १ ॥ अत्रोद्धारपल्योपमं ग्राह्यं, विस्तरवस्तु प्रवचनसारोद्धाराष्टपंचाशदधिकशतद्वारादिभ्योऽवसेयमिति ॥ १३६ ॥ १२ ॥

रत्न०—अथाल्पैः सुखैः करणैः परभवेऽनंतदुःखराशौ पतत जीवं प्रति बोधायाह—आत्मानमल्पैरिहेति०, व्याख्या—हे जन ! इह—अस्मिन् भवे—संसारे प्रकल्पितैः—औपचारिकैर्वाकृतनुचित्तानां—वचनकायमनसामल्पैः—तुच्छैः सौख्यैः करणैरात्मानं वंचयित्वा नारकाणां दुःखराशीन् प्रति हाधाइति खेदे किं सोढाऽसि ?—किं सहिष्यसि, अपितु धर्मकरणेन सोढा मा भवेति, कस्मिन् ?—भवेषु—अवतारेष्वधमो—नीचो भवो भवाधमस्तस्मिन् तन्नारकभवे इत्यर्थः ॥ १३६ ॥ १२ ॥

अथ सामान्यतः प्रमादपरिहारं नानानिदर्शनदर्शनपूर्वकमुपदिशन्नाह—

उरभ्रकाकिण्युदबिंदुकाम्रवणिक्त्रयीशाकटभिक्षुकाद्यैः ।
निदर्शनैर्हारितमर्त्त्यजन्मा, दुःखी प्रमादैर्बहु शोचिताऽसि ॥ १३७ ॥ १३ ॥

धनवि०—प्रमादैः—मद्यादिभिर्हेतुभिर्हारितमर्त्त्यजन्मा—हारितं प्राप्तं मर्त्यजन्म—मनुष्यभवो येन स तथा दुःखी—नारकादिदुर्गतिदुःखवान् सन्नुरभ्रकाकिण्युदबिंदुकाम्रवणिक्त्रयीशाकटभिक्षुकाद्यैः निदर्शनैः—दृष्टांतैस्त्वं बहु—भूयो यथा स्यात्तथा शोचिताऽसि—पश्चात्तापकर्त्ताऽसीत्यर्थः । अत्रोरभ्रश्च—एडकः काकिणी च—रूपकाशीतितमो भागः, क्वचित्तु विंशतिवराटकप्रमाणको नाणकविशेषः, लिंगानुशासनविवरणे तु काकिनिर्माषचतुर्भागः पणचतुर्भागो वेति, उदबिंदुश्च—दर्भाग्रभागवर्त्ती जलकणः 'उदकस्योद' (३—३—१०४) इत्यनेन सूत्रेणोदबिंदुरितिसिद्धेः; आम्रश्च—सहकारः, वणिक्त्रयी च—वाणिज्यार्थविनिर्गतवणिग्जनत्रितयी शाकटश्च—शाकटिकः शकटखेटक इतियावत् भिक्षुश्च—भिक्षाजीविकस्ततो द्वंद्वस्ते आद्याः—प्रथमा येषां तानि तथा तैः उरभ्रकाकिण्युदबिंदुकाम्रवणिक्त्रयीशाकटभिक्षुकाद्यैः, अत्राद्यपदेन यः कश्चन स्वहितकरणसमयेऽसावधानः पश्चात् पश्चात्तापपरः स ग्राह्यः; अत्रायमाशयः—प्रमादपारवश्यादकृतसुकृतो मनुष्यभवभ्रष्टो दुर्गतिं गत एतैर्दृष्टांतैः पश्चात्तापकर्त्ता भविष्यसीत्यस्मिन्नेव भवे तथा सुकृतं कुरु यथाऽग्रेऽपि सदानंदोदयो भविता । अत्र प्रथममुरभ्रदृष्टांतो यथा—कस्मिंश्चिद्ग्रामे कस्यचिद्गेहे एकोऽजोऽभ्यागतार्थं पोष्यते, स च पुष्टांगः सुस्नातः कृतहारिद्राद्यंगरागो लाल्यमानः पाल्य-

---

रत्न०—अथैतदेवोत्तराध्ययनसूत्रगतदृष्टांतैर्दृढयति—उरभ्रकाकण्युदबिंदुराम्रेति० व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं प्रमादैः कृत्वा दुःखी सन्

मानः पीनश्च, तं तथा दृष्ट्वा कोऽपि वत्सो मात्राऽपत्यस्नेहेन गोपितं गोदुहापि दयया मुक्तं क्षीरं नापात्, मात्रा च पृष्टो रोषादित्याचष्टो— अंब ! अयमजो यथेष्टौदनयवसाद्यैर्नानालङ्कारैश्च पुत्र इव मान्यते, अहं तु मंदभाग्यः शुष्कतृणान्यपि पूर्णानि सुसमये न लभे, पानीयमपि मां सुसमये कोऽपि नो पाययेत्, न कोऽपि मां लालयेत्, तदा मात्रोचे—वत्स ! 'आउरचिण्हाइं एयाइं, जाइं चरति नंदिओ। सुक्कत्तणेहिं लाढाहिं, एयं दीहाउलक्खणं ॥१॥" यथाऽऽतुरो मर्तुकामो यन्मार्गयति तत्पथ्यमपथ्यं वा दीयते, पुष्पाद्यैरर्च्यते, एवमस्याप्यजस्य पोषोऽर्चा च वध्यमंडनमिव, यदा चैष घातयिष्यते तदा त्वं द्रक्ष्यसि, ततो वत्सस्तथैव स्थितः। ततस्तस्मिन्नुरभ्रे पुष्टे जाते प्राघूर्णके च समागते तमुरभ्रं हत्वा मांसखंडानि कृत्वा पक्त्वा च स्वामिना सहैव प्राघूर्णकेन भुक्तं, दृष्ट्वा स वत्सस्तृषितोऽपि भयेन मातुः स्तन्यं नैच्छत्, तदा मात्रोचे—वत्स ! किं भयभीतो मम क्षरत्पयसोऽपि पयो न पिबसि ?, तदा वत्सोऽवग्—मातः ! स उरभ्रः प्राघूर्णकागमनेऽमे तेषां निर्गत-जिह्वस्तरलनेत्रो विस्वरं रसन् हतो भक्षितश्च, तद्भयान्मे कुतः पयःपानेच्छा ?, तदा मात्रोचे—वत्स ! मया ते तदैवोचे—आतुरचिह्नान्येतानि, एष तेषां विपाकः प्राप्त इत्यादि, अत्रायमुपनयो—यथा उरभ्रो जीवितेच्छया यथेष्टं खादन् पुष्टः सन् प्राघूर्णके आगते हारितजीवितः सन् शिरश्छेदादिक्रियायां क्रियमाणायां विस्वरं रसति तथा त्वमपि प्रमादैर्जीवितेच्छया यथेष्टं विचरन् पापैः पुष्टः सन् स्वायुःपूर्तौ हारितमर्त्यजन्मा सन्नरकादिदुर्गतौ गच्छन् बहु शोचसीति निगमनं १।

अथ द्वितीयः काकिणीदृष्टांतो, यथा—एकेन द्रमकेण भृतिं कुर्वता कार्षापणानां सहस्रमर्जित्वा स्वगृहागमनाय प्रस्थितेन शंवलार्थमेकरूपकस्य काकिणीः कृत्वा दिने दिनेऽभुंजत, अन्यदा मार्गे काऽप्येका काकिणी विस्मृता, सार्थे प्रस्थिते मार्गे गच्छन् स द्रमकस्तां स्मृत्वा

परभ्रं बहु—धन यथा स्यात्तथा शोचिताऽसि—शोकं कर्ताऽसि, यतस्त्वं किं० ?—हारितं मर्त्यस्य—मनुष्यस्य जन्म येन सः, कैः ?—निदर्शनैः—

मर्त्यजन्महारणे शोकः

दध्यौ—मा मम रूपकांतरभेदो भूयादिति स्वां वांसलिकामेकांते संगोप्य काकिण्यर्थं निवृत्तः, काकिणी त्वन्येन हृता, वांसलिकापि केनचित्संगोप्यमाना दृष्टा हृता, स तूभयभ्रष्टो गृहे गत्वा क्षुधा पीड्यमानो जनैश्च परिभूयमानोऽशोचदित्यादि । अत्रायमुपनयो, यथा—स द्रमकः समुपार्जितकार्षापणसहस्रः आत्मनः स्मृतिभ्रंशदोषेण विस्मारितकाकिणीको लोभेन तदर्थं प्रतिगच्छन् गतकाकिणीको गतवांसलिकश्चोभयभ्रष्टो गृहे गत्वा क्षुधा पीड्यमानो जनैः परिभूयमानश्च शोचति, तथा त्वमपि गृहीतसंयमः स्वीयांतरायदोषेण पूर्वमप्राप्तकामभोगः प्रमाददोषेण पुनस्तमेव प्रार्थयमानश्चारित्रं मुक्त्वा कामभोगे प्रवर्त्तमानोऽप्राप्तकामभोगो गतचारित्रश्चोभयभ्रष्टः सन्नरके गच्छन् दुःखीभवन् शोचिताऽसीति निगमनं २ ।

अथ तृतीय उदकबिंदुदृष्टांतो, यथा—कश्चित्तृपार्तस्तुष्टेन देवेन क्षीरसमुद्रं प्रापितः, तत्रापीतपयाः स्वग्रामसीमस्तककूपोपकंठगतदर्भाग्रभागवर्त्ती जलकणो मा पतत्विवितिधिया तत्प्राप्तये याचितदेवेन स्वस्थानं प्रापितः । तत्र निर्गलितजलकणं वीक्ष्य अपूरितस्वप्रतिज्ञं स्वस्थानप्राप्तं पुनः क्षीरसमुद्रादिप्रापणाप्रवणं च तं देवं मत्वा पिपासया कंठगतप्राण उभयतो भ्रष्टः शोचतीत्यादि । अत्रायमुपनयो, यथा स ग्रामिको देवसांनिध्यतः क्षीरसमुद्रं प्राप्य तत्रापीतपया लालसात उदबिंदूद्देशेन धावन्नप्राप्तोदबिंदुर्मुक्तक्षीरसमुद्रश्च सन्नुभयतो भ्रष्टः शोचति, तथा त्वमपि दैवयोगात्प्राप्ततपःसंयमस्तदाराधनमन्तरेण प्रमादत ऐहिकसुखोद्देशेन धावन्नप्राप्तैहिकसुखो मुक्तपारलौकिकसुखोपायभूततपःसंयमश्चोभयतो भ्रष्टो हारितमर्त्यजन्मा शोचिताऽसीतिनिगमनं ३ ।

आम्रदृष्टांतो यथा—कश्चिद्राजा अतिशयेनाम्रप्रियः, आम्राजीर्णेनैव संजातविशूचिको महावैद्यैर्महता यत्नेन पटूकृतः, पुनराम्रभक्षणे

दृष्टांतैः, कैः १—उरभ्रो—मेढकः काकिणी—रूपकाशीतितमभागरूपा उदबिंदुरिति—उदकबिंदुः आम्र इत्याम्रवातकी राजा वणिजां त्रयी वणिक्त्रयी

मरिष्यसीति विज्ञप्तः, तच्छ्रवणमात्रादेव स्वदेशे विहिताम्रवणोच्छेदोऽन्यदा प्रधानेन सहाश्वापहृतोऽटव्यां प्राप्तः सहकारच्छायायां विश्रांतः, तदधः पतितानि सुखास्वादान्याम्रफलानि गृह्णन् प्रधानैर्वार्यमाणोऽपि स्पर्शलांपट्यतः करे कृत्वा परामृशन् क्रमेण गंधलांपट्यतो जिघ्रन् रसलांपट्यतश्चास्ये क्षिप्त्वा गिलन् म्रियमाणः शोचतीत्यादि । अत्रायमुपनयो, यथा स राजा इंद्रियपरवशस्सन्नाम्रास्वादलुब्धः आम्रफलास्वादं कुर्वन् अप्राप्तवदास्वादानंदो राज्यजीवितयोराशापरित्यक्तो म्रियमाणः शोचति, तथा त्वमपींद्रियपरवशः सन् प्रमादात् कामभोगसुखलुब्धः कामभोगे प्रवर्त्तमानो गतसंयमजीवितराज्यो हारितमर्त्त्यजन्मा उभयतो भ्रष्टो म्रियमाणः शोचिताऽसीति निगमनं ४ ।

मर्त्यजन्म-हारणे शोकः

अथ पंचमो वणिग्दृष्टांतो यथा—एकस्य वणिजस्त्रयः पुत्राः, तेन तेषां कार्षापणानां सहस्रं सहस्रं दत्तं, उक्ताश्चैवम्—एतावता द्रव्येण व्यवहृत्य इयता कालेनागंतव्यं । ततस्ते तन्मूलं लात्वा स्वपुरान्निर्गताः पृथक् पृथक् पत्तनेषु स्थिताः । तत्रैको भोजनाच्छादनस्तोकव्ययो द्यूतमद्यमांसादिव्यसनवर्जितो युक्त्या व्यवहरन् भूयो लाभं लेभे, द्वितीयस्तु मूलमक्षिपन् लाभं भोजनाच्छादनमाल्यभूषादिषूपभुंक्ते, न चात्यादरेण व्यवहरते, तृतीयस्तु न किंचिद्व्यवाहरत्, किंतु द्यूतमद्यमांसवेश्यागंधमाल्यतांबूलशरीरसत्क्रियाभिरल्पेनैव कालेन सर्वं द्रव्यं भक्षितवान् । ततस्त्रयोऽपि यथोक्तकाले स्वपुरमागताः । तत्र यश्छिन्नमूलः स पितृभ्यां निष्कासितो जननिंद्यः प्रेष्य एव जात इत्यादि । अत्रायमुपनयो—यथा तृतीयो वणिक् पंचेंद्रियपरवशः सन् लाभमनिच्छन् भोगादि भुंजन् मूलव्ययेन गृहमागतः पितृभ्यां निष्कासितो जननिंद्यः प्रेष्यतां प्राप्तः सन् शोचति तथा त्वमपि पूर्वभवात्सुकृतं लात्वा समागतः सन् सकलसामग्री प्राप्य प्रमादपरवशः सन् भोगाद्युपभोगं स्पृहयन् पारलौकिकसुखोपायमनिच्छन् प्राक्तनसुकृतव्ययेन दुर्गतिं गच्छन् शोचिताऽसीति निगमनं ५ ।

अथ षष्ठः शाकटदृष्टांतो यथा—कश्चिच्छाकटिकः समविषममार्गज्ञाता सममुपलादिरहितं महापथं त्यक्त्वा विषममुपलादिसंकुलं मार्गं

गंतुमुपक्रांतः, तदाऽक्षे भग्ने शोचति यथा धिग्मां यज्ज्ञानन्नप्यपायमापमित्यादि । अत्रायमुपनयो—यथा स शाकटिकः समविषमभूमिभागं जानन्नपि विकथादिपारवश्यादक्षे भग्ने शोचति तथा त्वमपि पुण्यपापादिकं जानन्नपि विकथादिप्रमादपरवशः सन् भ्रष्टसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रो दुर्गतौ गच्छन् धिग्मां यज्ज्ञानन्नप्यहं दुर्गतौ यामीत्यादि शोचिताऽसीति निगमनं ६ ।

अथ सप्तमो भिक्षुकदृष्टांतो यथा—एको ग्राम्यो दारिद्र्येण गृहान्निर्गत्य पृथ्वीं परिभ्रमन् कुदैवयोगाद्भिक्षाया अपि अप्राप्त्या पुनर्गृहं प्रति व्यावृत्तः सन्नेकस्मिन् ग्रामे पाणपाटकपार्श्वे देवकुले रात्रौ स्थितः । ततो देवकुलादेकः पाणश्चित्रघटहस्तो निर्गत्यैकदेशे स्थित्वा घटमूचे—शीघ्रं गृहं कुर्वित्युक्ते गृहं जातम्, एवं यद्यत् सोऽवक् तत्तद् घटोऽकरोद्यावच्छय्यायां सः स्त्रीभिः सह भोगान्भुंक्ते, प्रातश्च सर्वं संजह्रे । तदा स ग्राम्यस्तद् दृष्ट्वा दध्यौ—मुधाऽहं क्ष्मामभ्रमं, अथैनं सेवे इति विचिंत्य स तमेवाश्रयत् । स च पाणस्तद्भक्त्या प्रीत ऊचे—किं ते ददे ?, तदा स ग्राम्य ऊचे—त्वत्प्रसादेनाहमप्येवं भोगान् भुंजे । तेन किं विद्यां लासि उत विद्याभिमंत्रितं घटमित्युक्ते स विद्यासाधनादिकष्टभीरुतयोचे—अभिमंत्रितं घटं देहि । तेनाभिमंत्र्य घटो दत्तः । स तं लात्वा स्वग्राममेत्य सौधं विकुर्व्य बंधुयुग् यथेच्छं भोगान् भुंक्ते । तेनान्यैश्च तदा सर्वे स्वजीवनोपायाः शिथिलिताः गवाद्याश्चासारिताः गताः । सोऽन्यदाऽतिहर्षाद् घटं स्कंधे कृत्वा पीतासवोऽनृत्यत्, तदा प्रमादात्पतितो घटो भग्नः, स विद्याकृतोपभोगो नष्टः, पश्चात्स स्वजनैः सह परप्रेष्यतादिदुःखान्यनुभवंश्चेद् घटविद्या ततो गृहीता स्यात्तदा भव्यमभविष्यदिति शोचतीत्यादि । अत्रायमुपनयो—यथा स ग्राम्यभिक्षुकः पृथिव्यां परिभ्रमन् संप्राप्तकामकुंभोऽपि मद्यपारवश्यात्पतितकामकुंभः परप्रेष्यताद्यैर्दुःखान्यनुभवन् शोचति तथा त्वमपि संसारे भ्रमन् संप्राप्तश्रीजिनधर्मोऽपि मद्यादिप्रमादपारवश्यात् त्यक्तश्रीजिनधर्मो हारितमर्त्यजन्मा नारकादिदुःखान्यनुभवन् शोचिताऽसीति निगमनं ७ ।

मर्त्यजन्म-हारणे शोकः

इत्येवं सप्त दृष्टांता भाविताः । तत्र पूर्वदृष्टांतपंचकं श्रीउत्तराध्यनसप्तमौरभ्रीयाध्ययनानुसारेण शाकटनामा षष्ठो दृष्टांत श्रीउत्तराध्ययनपंचमाकाममरणीयाख्याध्ययनानुसारेण भिक्षुकनामा सप्तमो दृष्टांतश्च श्रीउत्तराध्ययनषष्ठक्षुल्लकनिर्ग्रंथीयाध्ययनानुसारेणात्र भाविताः, सुधिया स्वधिया परम्परया वा यथासंप्रदायं प्रकारान्तरेणापि सम्यग्भावनीयाः ।

अत्राद्यपदेनान्येऽपि दृष्टांताः श्रीउत्तराध्ययनानुसारेणात्र भाविताः । यथा कचिद्ग्रामे दरिद्रकुटुंबं वसति, तस्य कस्मिंश्चित्पर्वणीभ्यगृहेषु पच्यमानं भुज्यमानं च पायसं दृष्ट्वा तद्भोजनमनोरथे समुत्पन्ने तन्मध्यगेन केनचिद्यादृशे तादृशे पयसि केनचित्तंदुले केनचिद् घृते केनचिन्मधुधूलिप्रमुखे मिष्टद्रव्ये याचिते प्राप्ते सति यादृशे तादृशे पायसे निष्पन्ने सति सर्वैरपि याचितद्रव्यानुसारेण भागमार्गणे कृतेऽप्राप्तत्वेन परस्परं विवदमानेषु राजद्वार गतेषु तत्पायसं सर्वत्र संचरद्भिः श्वानैर्भक्षितम् । तदनु तद्दरिद्रकुटुंबकं स्वगतानवगमतादोषेण पायसभोजनाप्राप्त्या तन्मनोरथैनैव मृतम् । अत्रायमुपनयो, यथा—तद्दरिद्रकुटुंबकं कलहकरणादिना श्वानेन नाशितं बह्वायासेन निष्पादितं पायसमप्राप्य शोचति, तथा त्वमपि निष्पुण्यः सन् पुण्यवद्गेहे धर्मकर्म क्रियमाणं तत्फलं चानुभूयमानं दृष्ट्वा कथंचिद्धर्मसामग्रीं प्राप्य तथादृशं तादृशं कुर्वन्नपि मत्सरादिदोषेण कलहं कुर्वाणो रागद्वेषाभ्यां तद्धर्मकर्मनाशात्तत्फलरहितः परभवे शोचिताऽसीति निगमनमिति दरिद्रकुटुंबदृष्टांतः १ ।

एकस्मिन्नगरे प्राकृतकर्मणा क्षीणधनं वणिग्द्वयं वसति । तेन धनार्जनाय बहूपायेऽपि कृते तदप्राप्त्या कचित्कस्यचिदुपदेशात्सप्रत्ययक्षो यक्षाराधनतः प्रसन्नीकृतः । तदनु तत्पार्श्वे धनयाचने यक्षेणोक्तं—कृष्णचतुर्दशीरात्रौ शकटसामग्रीं कृत्वा सावधानतया स्थेयं, रत्नद्वीपे युवां प्रापयिष्यामि, तत्र प्रहरद्वयं यावत्स्वस्वशकटं यथेष्टं रत्नमणिसुवर्णैः पूरणीयं, प्रहरद्वयानंतरं स्वस्थानं प्रापयिष्यामीति । तदनु ताभ्यां

तथेति प्रपद्य स्वस्वगृहं प्राप्य यथोक्तरात्रौ समग्रशकटसामग्रीं विधाय स्थितम् । तदनु देवेन यथोक्तसमये समागत्य सशकटौ तौ रत्नद्वीपे मुक्तौ । तदनु तयोर्मध्यगेनैकेनाप्रमत्ततया रत्नसुवर्णैः स्वशकटं भृतः अपरेणापूर्वां सुखशय्यां प्राप्य सुप्तं । तदनु देवेन स्वप्रतिज्ञानिर्वाहाय तौ सशकटौ स्वगृहे मुक्तौ । तदनु येन रत्नद्वीपं प्राप्य स्वशकटं भृतं, स प्रतिदिनं नवनवभोगसामग्र्या सुखीजज्ञे । येन सुप्तं स परार्द्धिं दृष्ट्वा दृष्ट्वा दुःखीजज्ञे, अत्रायमुपनयो—यथा स शयालुः शुद्धोपदेशकं पुरुषं प्रसन्नं च देवं सुसमयं रत्नद्वीपं च प्राप्येंद्रियपारवश्येन धनाप्राप्त्या शोचति तथा त्वमपि शुद्धदेवगुरुधर्मसामग्रीं रत्नद्वीपसदृशं मनुष्यावतारं यथोक्तसमयसदृशं चायुः प्राप्यापि पंचेंद्रियपरवशः सन् शकटसदृशमात्मानं धर्मधनेनापूरयन् दुर्गतिं गतः परेषां दिव्यर्द्धिं दृष्ट्वा शोचिताऽसीति निगमनमिति वणिग्द्वयदृष्टांतः २ ।

अथान्यदा वैताढ्यवासिनौ विद्याधरौ सुबहुसेवया परंपरागतदुष्करसाधनविधिपूर्वकं स्वपितृदत्तजगज्जयिविद्यासाधनाय भूचरौ भूत्वा भूमौ चांडालपाटके चांडालस्य यौवनस्थां कन्यां पाणिग्रहणार्थं प्रार्थ्य गृहजामातृत्वं च प्रतिपद्य परिणीय चैकशय्यास्थौ पृथक् पृथक् पाटके विद्यां साधयामासतुः, तदनु यौवनमदोन्मत्ततया तुच्छजातितया निर्लज्जतया तथा स्त्रिया हावभावालिंगनादिना क्षोभनायां क्रियमाणायामप्यक्षोभ्येनैकेन षण्मासं यावन्निरतिचारब्रह्मव्रतपालनेन सा जगज्जयिविद्या साधिता, अन्येन तु ब्रह्मव्रतभ्रष्टेन चांडालपुत्रीसंगत्या खेचरशेषविद्यावर्जितेन चांडालत्वं प्राप्य दुःखमनुभूतम् । अत्रायमुपनयो, यथा भ्रष्टविद्यासाधनविधिः खेचरो जगज्जयकारिविद्यासाधनसामग्रीप्राप्तावपींद्रियपारवश्यात्तत्फलाप्राप्त्या शोचति एवं त्वमप्यंगीकृतधर्मभ्रष्टः कर्मजयकारिधर्मसामग्रीप्राप्तावपींद्रियपारवश्याद्धर्मप्राप्तिफलाप्राप्त्या शोचिताऽसीति निगमनमिति विद्याधरद्वयदृष्टांतः ॥ ३ ॥

अथान्यदा केनचिन्निर्भाग्येन पर्यटता बह्वायाससाध्यायक्षाधिंतासणिरत्नं प्राप्तं । तदनु तेन समुद्रमार्गेण यानपात्रेण स्वगृहं गच्छता

निर्धनेन धनप्राप्त्या मत्तेन रत्नस्य कांत्या चंद्रेण समतां पश्यता चक्षुरिंद्रियपारवश्येन तद्रत्नं समुद्रे पातितं, तदनु स यावज्जीवं शोचति स्म । अत्रायमुपनयो, यथा स निर्भाग्यः स्वदारिद्र्यनाशकवह्वायाससाध्यदेवदत्तचिंतामणिप्राप्तावपींद्रियपारवश्येन समुद्रपातितचिंतामणिस्तत्प्राप्तिफलाप्राप्त्या शोचति तथा त्वमपि वहुसेवासाध्यगुरुप्रदत्तचिंतामणिसमश्रीजिनधर्मप्राप्तावपींद्रियपारवश्येन धर्मभ्रष्टस्तत्प्राप्तिफलाप्राप्त्या वहु शोचिताऽसीति निगमनमिति निर्भाग्यदृष्टांतः । इत्यादयः शोचनायां भावनीया इति ॥ १३७ ॥ १३ ॥

अथानंतरोपदेशे 'सामान्यतः प्रमादः परिहर्त्तव्य' इत्युक्तम्, अथ च पंचेंद्रियजन्यविपयरूपप्रमादविशेपपरिहारं दृष्टांताष्टकदर्शनपूर्वमुपदिशन्नाह—

पतंगभृंगैणखगाहिमीनद्विपद्विपारिप्रमुखाः प्रमादैः ।
शोच्या यथा स्युर्मृतिवंधदुःखैश्चिराय भावी त्वमपीति जंतो ! ॥ १३८ ॥ १४ ॥

धनवि०—पतंगाश्च–शलभाः भृंगाश्च–पट्पदा एणाश्च–हरिणाः खगाश्च–शुकादयः पक्षिणः अहयश्च–भुजंगाः मीनाश्च–मत्स्याः द्विपाश्च–गजाः द्विपारयश्च–सिंहास्ततो द्वंद्वस्ते प्रमुखा–मुख्या येषु ते पतंगभृंगैणखगाहिमीनद्विपद्विपारिप्रमुखाः प्राणिनो यथा–

शाटक इति–शकटानां वाहको वणिग् भिक्षुक इति–रंकः द्वंद्वसमासे उरभ्र० भिक्षुकास्ते आद्या येषां तानि तथा तैः, एतेषां निदर्शनानां विस्तरः श्रीउत्तराध्ययनलघुवृत्तितोऽवसेयो भावनीयश्चेति ॥ १३७ ॥ १३ ॥

रत्न०—पुनरप्यकृतपुण्यस्य प्रमादिनो जीवस्य दृष्टांतदानेन भावीनि दुःखानि कथयति–पतंगभृंगैणमीनेति० व्याख्या—हे जंतो ! यथा

पतंगादीनां मृत्यादि

तथेति प्रपद्य स्वस्वगृहं प्राप्य यथोक्तरात्रौ समग्रशकटसामग्रीं विधाय स्थितम् । तदनु देवेन यथोक्तसमये समागत्य सशकटौ तौ रत्नद्वीपे मुक्तौ । तदनु तयोर्मध्यगेनैकेनाप्रमत्ततया रत्नसुवर्णैः स्वशकटं भृतः अपरेणापूर्वां सुखशय्यां प्राप्य सुप्तं । तदनु देवेन स्वप्रतिज्ञानिर्वाहाय तौ सशकटौ स्वगृहे मुक्तौ । तदनु येन रत्नद्वीपं प्राप्य स्वशकटं भृतं, स प्रतिदिनं नवनवभोगसामग्र्या सुखीजज्ञे । येन सुप्तं स परार्द्धिं दृष्ट्वा दृष्ट्वा दुःखीजज्ञे, अत्रायमुपनयो—यथा स शयालुः शुद्धोपदेशकं पुरुषं प्रसन्नं च देवं सुसमयं रत्नद्वीपं च प्राप्येंद्रियपारवश्येन धनाप्राप्त्या शोचति तथा त्वमपि शुद्धदेवगुरुधर्मसामग्रीं रत्नद्वीपसदृशं मनुष्यावतारं यथोक्तसमयसदृशं चायुः प्राप्यापि पंचेंद्रियपरवशः सन् शकटसदृशमात्मानं धर्मधनेनापूरयन् दुर्गतिं गतः परेषां दिव्यार्द्धिं दृष्ट्वा शोचिताऽसीति निगमनमिति वणिग्द्वयदृष्टांतः २ ।

अथान्यदा वैताढ्यवासिनौ विद्याधरौ सुबहुसेवया परंपरागतदुष्करसाधनविधिपूर्वकं स्वपितृदत्तजगज्जयिविद्यासाधनाय भूचरौ भूत्वा भूमौ चांडालपाटके चांडालस्य यौवनस्थां कन्यां पाणिग्रहणार्थं प्रार्थ्य गृहजामातृत्वं च प्रतिपद्य परिणीय चैकशय्यास्थौ पृथक् पृथक् पाटके विद्यां साधयामासतुः, तदनु यौवनमदोन्मत्ततया तुच्छजातितया निर्लज्जतया तया स्त्रिया हावभावालिंगनादिना क्षोभनायां क्रियमाणायामप्यक्षोभ्येनैकेन षण्मासं यावन्निरतिचारब्रह्मव्रतपालनेन सा जगज्जयिविद्या साधिता, अन्येन तु ब्रह्मव्रतभ्रष्टेन चांडालपुत्रीसंगत्या खेचरशेषविद्यावर्जितेन चांडालत्वं प्राप्य दुःखमनुभूतम् । अत्रायमुपनयो, यथा भ्रष्टविद्यासाधनविधिः खेचरो जगज्जयकारिविद्यासाधनसामग्रीप्राप्तावपींद्रियपारवश्यात्तत्फलाप्राप्त्या शोचति एवं त्वमप्यंगीकृतधर्मभ्रष्टः कर्मजयकारिधर्मसामग्रीप्राप्तावपींद्रियपारवश्याद्धर्मप्राप्तिफलाप्राप्त्या शोचिताऽसीति निगमनमिति विद्याधरद्वयदृष्टांतः ॥ ३ ॥

अथान्यदा केनचिन्निर्भाग्येन पर्यटता बहायाससाध्यायक्षाधिचिंतामणिरत्नं प्राप्तं । तदनु तेन समुद्रमार्गेण यानपात्रेण स्वगृहं गच्छता

निर्धनेन धनप्राप्त्या मत्तेन रत्नस्य कांत्या चंद्रेण समतां पश्यता चक्षुरिंद्रियपारवश्येन तद्रत्नं समुद्रे पातितं, तदनु स यावज्जीवं शोचति स्म । अत्रायमुपनयो, यथा स निर्भाग्यः स्वदारिद्र्यनाशकबह्वायाससाध्यदेवदत्तचिंतामणिप्राप्तावपींद्रियपारवश्येन समुद्रपातितचिंतामणिस्तत्प्राप्तिफलाप्राप्त्या शोचति तथा त्वमपि बहुसेवासाध्यगुरुप्रदत्तचिंतामणिसमश्रीजिनधर्मप्राप्तावपींद्रियपारवश्येन धर्मभ्रष्टस्तत्प्राप्तिफलाप्राप्त्या बहु शोचिताऽसीति निगमनमिति निर्भाग्यदृष्टांतः । इत्यादयः शोचनायां भावनीया इति ॥ १३७ ॥ १३ ॥

अथानंतरोपदेशे 'सामान्यतः प्रमादः परिहर्त्तव्य' इत्युक्तम्, अथ च पंचेंद्रियजन्यविषयरूपप्रमादविशेषपरिहारं दृष्टांताष्टकदर्शनपूर्वमुपदिशन्नाह—

पतंगभृंगैणखगाहिमीनद्विपद्विपारिप्रमुखाः प्रमादैः ।
शोच्या यथा स्युर्मृतिबंधदुःखैश्चिराय भावी त्वमपीति जंतो ! ॥ १३८ ॥ १४ ॥

धनवि०—पतंगाश्च—शलभाः भृंगाश्च—षट्पदा एणाश्च—हरिणाः खगाश्च—शुकादयः पक्षिणः अहयश्च—भुजंगाः मीनाश्च—मत्स्याः द्विपाश्च—गजाः द्विपारयश्च—सिंहास्ततो द्वंद्वस्ते प्रमुखा—मुख्या येषु ते पतंगभृंगैणखगाहिमीनद्विपद्विपारिप्रमुखाः प्राणिनो यथा—

शाटक इति—शकटानां वाहको वणिग् भिक्षुक इति—रंकः द्वंद्वसमासे उरभ्र० भिक्षुकास्ते आद्या येषां तानि तथा तैः, एतेषां निदर्शनानां विस्तरः श्रीउत्तराध्ययनलघुवृत्तितोऽवसेयो भावनीयश्चेति ॥ १३७ ॥ १३ ॥

रत्न०—पुनरप्यकृतपुण्यस्य प्रमादिनो जीवस्य दृष्टांतदानेन भावीनि दुःखानि कथयति—**पतंगभृंगैणमीनेति०** व्याख्या—हे जंतो ! यथा

तंगादीनां मृत्यादि

येन प्रकारेण प्रमादैः पंचभिरष्टभिर्वा तत्फलभूतैश्च मृतिः—मरणं बंधश्च—वागुरारज्जुनिगडादिनियंत्रणं दुःखं च—छेदनभेदनक्षुत्तृट्शीतातपादिभिः प्रतिकूलवेदनीयं ततो द्वंद्वस्तैर्मृतिबंधदुःखैः शोच्याः—शोचनीयाः स्युः, यथेतिदृष्टांतोपन्यासग्रहणादत्रेत्यमुना प्रकारेणेति दार्ष्टांतिकोपन्यासस्तेनेति—अमुना प्रकारेण हे जंतो ! त्वमपि प्रमादैर्हेतुभूतैस्तत्फलभूतैश्च मृतिबंधदुःखैश्चिराय—चिरकालं नरकादिषु शोच्यः—शोचनीयो भावी—भविष्यसीत्यर्थः । अत्रायं भावः—प्रमादपतिताः प्राणिनो दुःखपात्रीभूताः संतः पतंगादिवत्सर्वे सर्वत्र शोचनीया भवंतीति प्रमादं परिहरेति । अत्र पतंगादयश्चाष्टौ दृष्टांता निर्दिष्टाः । तत्र प्रथमं चक्षुर्विषयलक्षणे प्रमादे पतंगदृष्टांतो यथा—"रूवेसु जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, अकालिअं पावइ से विणासं । रागाउरे से जहवा पयंगे, आलोअलोले समुवेइ मच्चुं" ॥ १ ॥ इति श्रीउत्तराध्ययने प्रमादस्थाननाम्नि द्वात्रिंशदध्ययने, एवं श्रीयोगशास्त्रेऽपि "कनकच्छेदसंकाशशिखाऽऽलोकविमोहितः । रभसेन पतन् दीपे, शलभो लभते मृतिं[1] ॥ १ ॥ अथ घ्राणेंद्रियविषयलक्षणे प्रमादे द्वितीयो भृंगदृष्टांतो यथा—"निपतन्मत्तमातंगकपोले गंधलोलुपः । कर्णतालतलाघातान्मृत्युमाप्नोति षट्पदः[2] ॥ १ ॥ इति श्रीयोगशास्त्रे ॥ अथ श्रोत्रेंद्रियविषयलक्षणे प्रमादे तृतीयो हरिणदृष्टांतो यथा—सद्देसु जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, अकालियं पावइ से विणासं । रागाउरे हरिणमुवेइ गिद्धे, सद्दे अतित्ते समुवेइ मच्चुं ॥ १ ॥ इति पूर्वोक्ते एवोत्तराध्ययने, एवं श्रीयोगशास्त्रेऽपि—हरिणो हारिणीं गीतिमाकर्णयितुमुद्धरः । आकर्णाकृष्टचापस्य, याति व्याधस्य वेध्यतां[3] ॥ १ ॥ अथ रसनेंद्रियविषयलक्षणे प्रमादे चतुर्थः खगदृष्टांतो यथा—कूटधान्यकणादानलौल्यतो मतिवर्जिताः । पतंति पक्षिणः पाशे, शुकपारापतादयः ॥ १ ॥

पतंगः—शलभो दीपशाखापाताद् भृंगो गंधमोहितो रात्रौ कमलकर्णिकायां बंधनादेणो—मृगः शब्दमोहितो बंधनात् खगः—पक्षी कृत्रिमनीलपत्रवृक्ष-

१ यो. शा. प्र. ४ श्लो० ३। २ श्लो० ३०। ३ श्लो० ३२। ४ श्लो० २९।

इत्यर्थत उपदेशरत्नाकरे ॥ ४ ॥ अथ पुनरपि घ्राणेन्द्रियविषयलक्षणे प्रमादे एव पंचमः सर्पदृष्टांतो यथा—"गंधस्स जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, रागाउरे ओसहिगंधगिद्धे। अकालियं पावइ से विणासं, सप्पे विलाओ विव निक्खमंतो" ॥ १ ॥ इति पूर्वोक्तोत्तराध्ययने एव; अथ पुनरपि रसनेंद्रियविषयलक्षणे प्रमादे षष्टे मीनदृष्टांतो यथा—"रसस्स जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, रागाउरे वडिसविभिन्नकाये। मच्छे जहा आमिसभोगगिद्धे, अकालियं पावइ से विणासं" ॥ १ ॥ इति पूर्वोक्तोत्तराध्ययने एव, एवं श्रीयोगशास्त्रेऽपि—पयस्यगाधे विचरन्, गिलन् गलगतामिषम्। मैनिकस्य करे दीनो, मीनः पतति निश्चितं ॥ १ ॥ इति, अथ स्पर्शनेंद्रियलक्षणे प्रमादे सप्तमो द्विपदृष्टांतो यथा—फासस्स जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, रागाउरे कामगुणेसु गिद्धे। करेणुमग्गावहिए व नागे, अकालियं पावइ से विणासं ॥ १ ॥ इति तत्रैवोत्तराध्ययने, एवं श्रीयोगशास्त्रेऽपि—वशास्पर्शसुखास्वादप्रसारितकरः करी। आलानबंधनक्लेशमासादयति तत्क्षणात् ॥ १ ॥ इति। अथ पुनरपि रसनेंद्रियविषयलक्षणे प्रमादेऽष्टमो द्विपारिदृष्टांतो यथा—द्विपारातिरपि व्याघ्रो, मांसास्वादस्य लिप्सया। किरातैः क्षिप्यते कूटकूटले काष्ठपंजरे ॥ १ ॥ इत्यर्थत उपदेशरत्नाकरे। अत्र प्रमुखग्रहणान्महिषादयः पंचेंद्रियद्वीन्द्रियाद्योऽन्येऽपि यथासंभवं प्राणाः, अत्र महिषदृष्टांतः स्पर्शनेंद्रिये यथा—फासस्स जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, रागाउरे सीयजलावसन्ने। गाहग्गहीए महिसे व रन्ने, अकालियं पावइ से विणासं ॥ १ ॥ इति पूर्वोक्त एवोत्तराध्ययने। अत्र पद्येऽष्टौ दृष्टांता साक्षाद्दर्शिताः, तत्र पतंग १ भृंग २ एण ३ अहि ४ मीन ५ द्विप ६ नामानः षट् दृष्टांताः श्रीउत्तराध्ययनयोगशास्त्रानुसारेण स्पष्टा एव, खगद्विपारिनामानौ

मोहितः पाशपतनादहिः—सर्पः शब्दादाहितुंडिकत्रशपतनान्मीनो—मत्स्यो मासखडलुब्धो धीवरजालपतनात् द्विपो—हस्ती कृतवंशकटकाच्छादितगर्तपतनक्षुदसद्मनात् द्विपारिः—सिंहपंजरमध्यमुक्ताजालोभात् पंजरपतनात् द्वंद्वसमासे पतंग०द्विपारयस्ते प्रमुखा—आद्या येषां ते पतंग०द्विपारिप्रमुखाः,

पतंगादीनां मृत्यादि

द्वौ दृष्टांतौ तथाविधसंप्रदायाभावाद्ग्रंथान्तरे साक्षादनुपलब्धेश्च संभावनया योजितौ स्तः, सति संप्रदाये ग्रन्थान्तरे वा साक्षात्तदुपलब्धौ च यथावद्योजनीयौ; न चैषा संभावना स्वचित्तमात्रकल्पितेतिवाच्यं, उपदेशरत्नाकरे द्वितीयतटे प्रथमाधिकारपष्ठगाथावृत्तौ एतदर्थान्वाख्यानदर्शनात्। तदेकदेशो यथा कामसेवनाद्याश्रवास्तु,—प्रायः स्वजातिविष्ठासु, संमूर्च्छंत्ययुगेंद्रियाः। स्वजातिलालासु पुनर्मूर्च्छंति चतुरिंद्रियाः ॥ १ ॥ मूर्च्छासंज्ञानुभावेन, तेऽपि त्रिचतुरिंद्रियाः। सेवंते जंतवो जंतून्मलामृतकलाभवान् ॥ २ ॥ इति वचनादसंज्ञिनां मिथुनसंज्ञानुभावादिना, संज्ञिनां तु वेदोदयादिना स्पष्टा एव, गजा हस्तिनीलुब्धा गजांतरादीन् घ्नंति, मत्स्या गलामिषलुब्धा म्रियंते, शाल्यादिकणलुब्धाः पक्षिणो जाले पतंति, हरिणसर्पगजादयो गीतवंशस्वरश्रवणरसलुब्धा म्रियंते, गजाश्च हस्तिनीलुब्धाः, गंधलुब्धा भृंगकीटिकासर्पादयः, आमिषलुब्धाः समुद्रान्तर्गतप्रतिसंतापस्थलवासिजलमनुष्याः, बर्करभक्षणार्थं यंत्रप्रविष्टव्याघ्रादयश्च, रूपलुब्धाः शलभादयश्च म्रियंतेऽपि, द्रव्यादिनिधिं सर्पा अधितिष्ठंति, निधौ दृष्टे खंजरीटा नृत्यंति, गोधेरकशिवादयश्च शब्दायंते, कीटिकाद्या अपि कणान् संगृह्णंतीत्यादि, अत्र च दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजना स्पष्टैवेति ॥ १३८ ॥ १४ ॥

अथ प्रमादानां पापरूपतां दर्शयंस्तत्परिहारमुपदिशन्नाह—

पुराऽपि पापैः पतिताऽसि दुःखराशौ पुनर्मूढ! करोषि तानि।
मज्जन् महापंकिलवारिपूरे, शिला निजे मूर्ध्नि गले च धत्से ॥ १३९ ॥ १५ ॥

प्रमुखशब्दादन्ये चित्रकादयो ग्राह्याः, एते प्रमादैः कृत्वा यथा शोचनीयाः स्युः, कैः ?—मृतिश्च बंधश्च मृतिबंधौ तयोर्दुःखानि तैः, केचित् पतंगादयो मरणदुःखैर्हस्त्यादयस्तु बंधनदुःखैरित्यर्थः तद्वत्त्वमपि चिराय—चिरकालं शोच्यो भावी—भविता, प्रमादैरित्यत्रापि ज्ञेयमिति ॥ १३८ ॥ १४ ॥

अवसर-ज्ञापनं

धनवि०—हे मूढ!–हे मूर्ख पुरापि–पूर्वमप्येतद्भवेऽन्यभवे वा पापैः–विषयकषायादिलक्षणप्रमादैर्हेतुभूतैर्दुःखराशौ–दुःखसमूहे पतितोऽसि–पतनकर्त्तासि, पुनस्तानि प्रमादाचरणलक्षणानि पापानि करोषि–आचरसि। एवं प्रमादाचरणं कुर्वन् किं करोषीति दृष्टांतपूर्वकं दर्शयति–पंकोऽस्यास्तीति पंकिलः स चासौ वारिपूरश्च २ महांश्चासौ पंकिलवारिपूरश्च स तथा तस्मिन् महापंकिलवारिपूरे मज्जन्–बूडन् निजे–स्वे मूर्ध्नि–मस्तके गले च–कंठे शिलाः–स्थूलोपलान् धत्से–धरसीति ॥ १३९ ॥ १५ ॥

अथ प्रमादपरिहारावसरमुपदिशन्नाह—

पुनः पुनर्जीव! तवोपदिश्यते, बिभेषि दुःखात् सुखमीहसे च चेत्।
कुरुष्व तत् किंचन येन वांछितं, भवेत्तवास्तेऽवसरोऽयमेव यत् ॥ १४० ॥ १६ ॥

धनवि०—हे जीव! तव पुनःपुनः–वारंवारमुपदिश्यते–हितवचनमादिश्यते, चेद्–यदि दुःखाद्बिभेषि–भयं यासि च पुनः सुखम्–

रत्न०—अथ पूर्वं दुःखराशौ पतितोऽस्यथापि मा पतेति ज्ञापयति–पुराऽपि पापैरिति०, व्याख्या—हे आत्मन्! पुरापि–पूर्वजन्मन्यपि पापैर्हेतुभिः दुःखराशौ पतितोऽसि हे मूढ! पुनरिह–जन्मनि तान्येव पापानि करोषीति दृष्टांतदानेन कथयति–हे जीव! त्वं महान् पंकिलः–पंकवान् यो वारिपूरस्तस्मिन् मज्जन्–बूडन् शिलां निजे मूर्ध्नि च पुनर्गले–कंठे धत्से–दधासीति ततस्त्वमेनं दृष्टांतं सफलयसीति भावः ॥ १३९ ॥ १५ ॥

रत्न०—अथात्मानं धर्मस्यायमवसरोऽस्तीति ज्ञापयति–पुनःपुनरिति०, व्याख्या—रे जीव! मया पुनःपुनस्तवोपदिश्यते–उपदेशो दीयते, किमित्याह–चेद्–यदि त्वं दुःखाद्बिभेषि–भयमाप्नोषि तथा सुखमीहसे–वांछसि। तत्–तर्हि किंचनापूर्वं सुकृतं कुरुष्व येन सुकृतेन वांछितं अर्थात्

१ श्लो० २८।

द्वौ दृष्टांतौ तथाविधसंप्रदायाभावाद्ग्रंथान्तरे साक्षादनुपलब्धेश्च संभावनया योजितौ स्तः, सति संप्रदाये ग्रन्थान्तरे वा साक्षात्तदुपलब्धौ च यथावद्योजनीयौ; न चैषा संभावना स्वचित्तमात्रकल्पितेतिवाच्यं, उपदेशरत्नाकरे द्वितीयतटे प्रथमाधिकारपष्ठगाथावृत्तौ एतदर्थान्वाख्यानदर्शनात् । तदेकदेशो यथा कामसेवनाद्याश्रवास्तु,–प्रायः स्वजातिविष्टासु, संमूर्च्छत्ययुगेंद्रियाः । स्वजातिलालासु पुनर्मूर्च्छंति चतुरिंद्रियाः ॥ १ ॥ मूर्च्छासंज्ञानुभावेन, तेऽपि त्रिचतुरिंद्रियाः । सेवंते जंतवो जंतून्मलामृतकलाभवान् ॥ २ ॥ इति वचनादसंज्ञिनां मिथुनसंज्ञानुभावादिना, संज्ञिनां तु वेदोदयादिना स्पष्टा एव, गजा हस्तिनीलुब्धा गजांतरादीन् घ्नंति, मत्स्या गलामिषलुब्धा म्रियंते, शाल्यादिकणलुब्धाः पक्षिणो जाले पतंति, हरिणसर्पगजादयो गीतवंशस्वरश्रवणरसलुब्धा म्रियंते, गजाश्च हस्तिनीलुब्धाः, गंधलुब्धा भृंगकीटिकासर्पादयः, आमिषलुब्धाः समुद्रान्तर्गतप्रतिसंतापस्थलवासिजलमनुष्याः, बर्करभक्षणार्थं यंत्रप्रविष्टव्याघ्रादयश्च, रूपलुब्धाः शलभादयश्च म्रियंतेऽपि, द्रव्यादिनिधिं सर्पा अधितिष्ठंति, निधौ दृष्टे खंजरीटा नृत्यंति, गोधेरकशिवादयश्च शब्दायंते, कीटिकाद्या अपि कणान् संगृह्णंतीत्यादि, अत्र च दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजना स्पष्टैवेति ॥ १३८ ॥ १४ ॥

अथ प्रमादानां पापरूपतां दर्शयंस्तत्परिहारमुपदिशन्नाह—

पुराऽपि पापैः पतिताऽसि दुःखराशौ पुनर्मूढ! करोषि तानि ।
मज्जन् महापंकिलवारिपूरे, शिला निजे मूर्ध्नि गले च धत्से ॥ १३९ ॥ १५ ॥

प्रमुखशब्दादन्ये चित्रकादयो ग्राह्याः, एते प्रमादैः कृत्वा यथा शोचनीयाः स्युः, कैः ?—मृतिश्च बंधश्च मृतिबंधौ तयोर्दुःखानि तैः, केचित् पंतगादयो मरणदुःखैर्हस्त्यादयस्तु वंधनदुःखैरित्यर्थः तद्वत्त्वमपि चिराय—चिरकालं शोच्यो भावी—भविता, प्रमादैरित्यत्रापि ज्ञेयमिति ॥ १३८ ॥ १४ ॥

जन्मनि जन्मनि अमूनि धनाङ्गसौख्यस्वजनप्राणलक्षणानि वस्तून्यर्थितानि—मनोऽभिलपितानि भवंति—स्युः; पुनर्द्वितीयवारमेष धर्मोऽमीभिः धनाङ्गादिभिर्दुर्लभो—दुष्प्रापोऽस्ति ॥ १४१ ॥ १७ ॥

अथाकामनिर्जरातः सकामनिर्जराया विशेषफलं दर्शयन्नुपदिशति—

दुःखं यथा बहुविधं सहसेऽप्यकामः, कामं तथा सहसि चेत्करुणादिभावैः ।
अल्पीयसाऽपि तव तेन भवान्तरे स्यादात्यंतिकी सकलदुःखनिवृत्तिरेव ॥ १४२ ॥ १८ ॥

धनवि०—यथाऽकामोऽपि—निर्जरावांछारहितोऽपि चतुर्गतिषु बहुविधं—छेदनभेदनशीतातपक्षुत्तृट्पारवश्यादि नानाप्रकारं दुःखं सहसे—क्षमसे, तथा चेद्—यदि कामं निर्जरावांछासहितं यथा स्यात्तथा करुणादिभावैः—मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यपरिणामैः सहसि, अत्र मैत्र्यादिस्वरूपं चेदं—"परहितचिंता मैत्री परदुःखविनाशिनी तथा करुणा । परसुखतुष्टिर्मुदिता परदोपोपेक्षणमुपेक्षा" ॥ १ ॥ इति,

---

धनार्थं, यथा अरे सर्प्पः अरे सर्प्प इति, च पुनरेकमार्हतं धर्मं न त्यज, न त्यज इत्यत्र तु अत्यंतमुपादेयतासूचनार्थं वीप्सावचनं, यथा अरे सुवर्णं अरे सुवर्णमिति । उभयत्रापि हेतुमाह—हि—यतः कारणाद्धर्मादमूनि—धनादीन्यर्थितानि—वाछितानि भवे भवे—जन्मनि जन्मनि भवंति, पुनरितिविशेषे अमीभिर्धनादिभिरेष धर्मो भवे भवे दुर्लभो—दुष्प्राप इति ॥ १४१ ॥ १७ ॥

रत्न०—अथात्मानं प्रत्यकामदुःखसहनाद्वरं सकामदुःखसहनमित्युपदिशति—दुःखं **यथेति०** व्याख्या—हे आत्मन्! यथा त्वं न विद्यते कामः—इच्छा यस्य सः अकामः सन् बहुविधमपि दुःखं सहसे, एकेंद्रियादिजन्मखिलर्थैः, तथा त्वं कामं यथा स्यात्तथा चेद्—यदि करुणादि-

इष्टवेदनीयमीहसे—वांछसि, तत्—तस्मात्प्रमादपरिहारेण तत्किंचन—तपःसंयमादि सुकृतकर्म कुरुष्व—समाचर येन सुकृतकर्मणा तव वांछितं—समीहितं भवेत्, यद्—यस्मादयमेव—मनुष्यभवार्यदेशोत्तमजातिसर्वेंद्रियपटुताशुद्धदेवगुरुधर्मप्राप्तिशास्त्रश्रवणश्रद्धानादिसामग्रीसहितः प्रत्यक्षोऽवसरः—प्रस्तावो वर्त्तते, अत्रैवकार एतत्प्रस्तावातिरिक्तप्रस्तावप्रतिषेधक इति ॥ १४० ॥ १६ ॥

अथानंतरोक्तं धर्मावसरमेव धर्मस्य दुर्लभतादर्शनेन द्रढयति—

धनांगसौख्यस्वजनानसूनपि, त्यज त्यजैकं नच धर्ममार्हतम् ।
भवंति धर्माद्धि भवे भवेऽर्थितान्यमून्यमीभिः पुनरेष दुर्लभः ॥ १४१ ॥ १७ ॥

धनवि०—धनं च—कनकादि अङ्गं च—शरीरं सौख्यं च—स्रक्चंदनाङ्गनादिस्पर्शजन्यमनुकूलवेदनीयं स्वजनाश्च—मातापितृभ्रातृपुत्रकलत्रादयस्ततो द्वंद्वस्तान् **धनांगसौख्यस्वजनान् त्यज**—मुंच, च पुनः **असूनपि**—प्राणानपि त्यज, च **पुनरार्हतं**—जैनं **धर्मं** श्रुतसम्यक्त्वलक्षणं विरतिलक्षणं वा **एकम्**—अद्वितीयं न **त्यज**—मा मुंचेति । हि यतः कारणाद्धर्मात्—तीर्थंकृता प्रतिपादिताचाराद्भवे भवे-

---

सुखमितिगम्यते भवेद्, यद्—यतो हेतोरयमेवावसरो—वेला आस्ते अर्थात्सुकृतस्येति "सज्झायझाणतवओसहेसु उवएसथुईपयाणेसुं । संतगुणकित्तणेसुं न हुंति पुनरुत्तदोसा उ" ॥ १ ॥ ति वचनात्पुनः पुनरुपदेशदानेऽपि पुनरुक्तदोषो नैवेति ॥ १४० ॥ १६ ॥

रत्न०—अथैहिकं प्राप्तं धनादि मुक्त्वा अप्राप्ताय तस्मै सुखाय कथं धर्मं करोमीत्याशंकामपाकुर्वन्नाह—**धनांगसौख्यैरिति०** व्याख्या—हे आत्मन् ! धनं—द्रव्यमंगं—शरीरं सौख्यं—सुखं स्वजना—बंधवस्तान् तथा असून्—प्राणान् त्यज त्यजेतिवीप्सायां द्विर्भावः, वीप्सा चात्यंतं हेयतासू-

द्वितीयांवः, पुनस्तज्जीवितं द्रुतं—शीघ्रं विनश्वरं—विनाशनशीलं विभावयन्—विचिंतयन् दुर्गतिदुःखतो—नरकादिवेदनातः किमिति प्रश्ने न हि विभेषि ?—न भयं गच्छसीति ॥ १४३ ॥ १९ ॥

अथ यः शास्त्रश्रवणादिना पापकर्मकरणजनितविपद्भ्यो भीतिं प्राप्नोति पापकर्माण्यपि च न त्यजति तं प्रत्युपदिशन्नाह—

कर्माणि रे जीव ! करोषि तानि, यैस्ते भवित्र्यो विपदो ह्यनंताः ।
ताभ्यो भिया तद्दधसेऽधुना न किं, संभाविताभ्योऽपि भृशाकुलत्वम् ? ॥ १४४ ॥ २० ॥

धनवि०—रे जीव ! यदि त्वं तानि कर्माणि सावद्यमार्गप्रवृत्तिलक्षणानि करोषि हीति निश्चितं यैः पापकर्मभिस्ते—तवानन्ता—बहुकालमप्यंतरहिता विपदः—आपदो भवित्र्यो, भविष्यंतीति भवित्र्य इत्यर्थः, तत्—तदा संभाविताभ्यः—संभावनाविषयीकृताभ्यस्ताभ्यो विपद्भ्यो भिया—भयेनाधुना—सांप्रतं किमिति प्रश्ने भृशाकुलत्वं ?—भृशम्—अत्यर्थमाकुलत्वं—व्यग्रत्वं दधसे ? इत्यन्वयः, दधि धारणे इत्यस्य दधसे इति प्रयोगः । भावार्थस्तु यदि त्वं पापकर्मफलं जानन्नपि पापकर्माणि कुरुषे तदा शास्त्रादिश्रवणात्तत्कर्मफलभूताभ्यः संभावितविपद्भ्यः किं व्याकुलो न भवसीति ॥ १४४ ॥ २० ॥

दित्यर्थः, चेति विशेषे, तत् सुखं द्रुतं—विनाशशीलं विभावयन् सन् त्वं हि निश्चितं दुर्गतीनां—तिर्यग्नरकादीनां दुःखतो—दुःखेभ्यः किं न बिभेषि ?, अपितु भेतुं युक्तमित्यर्थः, द्रुतविनश्वराल्पसुखाय कृतपापकर्मणः पापकर्मसमुत्थदुर्गतिदुःखेभ्यस्तव भयं कर्तुं युक्तमितिभावः ॥ १४३ ॥ १९ ॥

रत्न०—अथ तदेव प्रकारांतरेण कथयति—**कर्माणि रे जीव इति०** व्याख्या—रे इति निंद्यसंबोधने जीव ! त्वं तानि कर्माणि करोषि यैः

विपदाकुलता

तदाऽल्पीयसाऽपि—अतिस्तोकेनापि तेन सकामसहनेन भवान्तरे—परभवे तवात्यंतिकी—पुनःप्रादुर्भावरहिता सकलदुःखनिवृत्तिः—समस्तजन्मजरामरणाद्यनेकदुःखोच्छित्तिरेव स्यात् ॥ १४२ ॥ १८ ॥

अथ सांसारिकसुखवांछया धर्मकर्मपरिहारेण पापकर्मसु ये प्रवर्त्तंते तान् प्रत्युपदिशति——

प्रगल्भसे कर्मसु पापकेष्वरे, यदाशया शर्म न तद्विनाऽनितम् ।
विभावयंस्तच्च विनश्वरं द्रुतं, बिभेषि किं दुर्गतिदुःखतो न हि? ॥ १४३ ॥ १९ ॥

धनवि०——अरे इति तिरस्कारपूर्वकं संबोधने यस्य सुखस्याशया—अभिलाषेण पापकेषु—पापजनकेषु कर्मसु—प्राणातिपातादिषु व्यापारेषु प्रगल्भसे—पंडितो भवसि, तच्छर्म—सुखं अनितं—जीवितं विना न भवति, अत्र अनितमिति 'अन श्वसक् प्राणने' इत्यस्य प्रयोगो

भावैः—कृपादिपरिणामैः, आदिशब्दात्परदुःखनिवृत्तिपरसुखोत्पादनादिग्रहणं, सहसि—क्षमसे, अथवा काममिति दुःखविशेषणं, सकाममित्यर्थः, तदा तवाल्पीयसाऽपि सकामदुःखसहनेनात्यंतिकी—सकलानामेकविंशतिभेदभिन्नानां दुःखानां निवृत्तिरेवेति निश्चयेन स्यादित्यर्थः, पंचमारकोत्पन्नस्यास्मिन् जन्मनि मुक्तिगमनानर्हत्वं तेन भवांतरे इत्युक्तं, 'षहि मर्षणे' इत्यस्य सहसे इति, षहण् मर्षणे इति तु चुरादौ युजादेर्नवेति णिचो वैकल्पिकत्वात् सहसीति रूपमिति ॥ १४२ ॥ १८ ॥

रत्न०——अथ सुखाशया पापकर्मसु मा धार्ष्ट्यं कुर्विति भंग्योपदिशति—प्रगल्भसे कर्मस्विति० व्याख्या——अरे इत्याक्रोशार्थ संबोधने आत्मन्! पापकेषु कर्मसु प्रगल्भसे—धृष्टो भवसि, कया?—यस्य सुखस्याशया—वांछया शर्म—सुखं न विनाऽनितं तत्, शर्मणो भोगग्रहणा-

धनादेर-गुणकृत्त्वं

अथ पुत्रकलत्रादिप्रतिबंधेन ये पापकर्मकारिणस्तान् प्रत्युपदिशन्नाह—

यैः क्लिश्यसे यंधनवंध्ववपत्ययशःप्रभुत्वादिभिराशयस्थैः ।
कियानिह प्रेत्य च तैर्गुणस्ते, साध्यः? किमायुश्च? विचारयैवम् ॥ १४६ ॥ २२ ॥

धनवि०—यैराशयस्थैः—स्वचित्तकल्पितैर्वधनवंध्ववपत्ययशःप्रभुत्वादिभिस्त्वं क्लिश्यसे—पापकर्मभिः क्लेशं यासीति, अत्र धंधनानि—धंधनरूपाणि च तानि वंधवश्च—स्वगोत्रीया अपत्यानि च—पुत्रपुत्र्यादीनि यशांसि च दानाद्युत्थानि प्रभुत्वानि च गृहनायकत्वकुटुंबनायकत्वदेशनायकत्वादीनि तान्यादौ येषु तानि तथा तैः; अत्रादिपदात्कलत्रादीनि ग्राह्याणीति, ते—तव तैर्वंध्ववपत्यादिभिः पदार्थैरिह—अत्र भवे च पुनः प्रेत्य—परभवे कियान्—कियन्मात्रो गुणः—उपकारः साध्यः?—साधयितुं शक्य इति काकूक्त्या, च पुनरायुः—जीवितं च किं—कियन्मात्रमस्तीत्येवममुना प्रकारेणोक्तं त्वं विचारय—स्वहृदि विभावयेति । "यैः क्लिश्यसे त्वं धनवंध्ववपत्ये'ति पाठे तु धनानि च धंधवश्चेत्यादिद्वंद्वः ॥ १४६ ॥ २२ ॥

रत्न०—अथ यदर्थं त्वं क्लिश्यसे तैस्तव गुणो नास्तीति प्रत्युपदिशति—यैः क्लिश्यसे त्वमिति० व्याख्या—हे आत्मन्! यैर्निमित्तभूतैस्त्वं क्लिश्यसे, यदर्थं त्वं क्लेशं प्राप्नोषीत्यर्थः, यैः कैरित्याह—धनं च वंधवश्च अपत्यानि च यशश्च प्रभुत्वं च तान्यादौ येषां तानि धनवंध्ववपत्ययशःप्रभुत्वादीनि, तैः किंभूतैः?—आशये तिष्ठंतीति तानि तैः, चेतिविशेषे, तैर्धनादिभिरिह लोके च पुनः प्रेत्य—परभवे ते—तव कियान् गुणः साध्यः?, च पुनस्ते—तवायुः—जीवितं किं?—कियदित्येवं त्वं विचारय, विचार्य च तैरिहभवेऽपि परभवेऽपि न कश्चिद्गुणोऽस्तीति आयुरपि तुच्छं मत्वाऽऽत्महितं कुरुष्वेत्युपदेशः ॥ १४६ ॥ २२ ॥

अथ पुनः परलोकभीतं दर्शयन्नुपदिशति—

ये पालिता वृद्धिमिताः सहैव, स्निग्धा भृशं स्नेहपदं च ये ते ।
यमेन तानप्यदयं गृहीतान्, ज्ञात्वाऽपि किं न त्वरसे हिताय ? ॥ १४५ ॥ २१ ॥

धनवि०—ये पुत्रसेवकादयस्त्वया **पालिता**—हितप्रवर्त्तनादिना रक्षिताः, **च** पुनर्ये भ्रातृभगिन्यादयस्ते—तवात्मना **सहैव वृद्धिं**—शरीरपुष्टिमि**ताः**—प्राप्ताः । **च** पुनर्ये तव **भृशम्**—अत्यर्थं **स्निग्धा**—मित्राणि, **च** पुनर्ये पितृकलत्रादयस्ते—तव **स्नेहपदं**—प्रेमपात्रं, आसन्निति सर्वत्र योज्यं, **तान**पि संबंधिनो **यमेन**—कृतांतेना**दयं**—निर्दयं यथा स्यात्तथा **गृहीतान्**—स्वायत्तीकृतान् **ज्ञात्वा**ऽपि—साक्षाद् दृष्ट्वाऽपि श्रुवताऽपि वा **हिताय**—वस्त्वत आत्मनः सुखोपायाय तपःसंयमाय **किमिति** प्रश्ने **न त्वरसे** ?—किं न वेगवान् भवसीति ॥ १४५ ॥ २१ ॥

कर्मभिस्ते—तव विपदो—विपत्तयः अनंता—अंतरहिता भवित्र्यो—भाविन्यः तत्—तस्मात्कारणादधुना—इह भवे ताभ्यः संभाविताभ्योऽपि—चिंतिताभ्योऽपि भृशाकुलत्वं किं दधसे ?, अपितु परभवेऽपि विपदनुभवनसमये भृशाकुलत्वं दधिष्यसे इति भावः ॥ १४४ ॥ २० ॥

रत्न०—पुनरपि हितार्थे जीवं प्रत्युपदिशति—**ये पालिता इति०** व्याख्या—हे आत्मन् ! ये स्वजनादयस्त्वया पालिताः च पुनर्ये सहैव वृद्धिमिता—गताः ये च भृशम्—अत्यर्थं त्वयि स्निग्धाः—स्नेहवंतः ये च ते—तव स्नेहपदं—स्नेहस्य स्थानं तानपि यमेनादयं—दयारहितं यथा स्यात्तथा गृहीतान् ज्ञात्वाऽपि हितार्थं—हितं कर्तुमित्यर्थः किं न त्वरसे ?—त्वरां किं न करोषि, अपितु त्वरस्वेत्यर्थः ॥ १४५ ॥ २१ ॥

धनादेर-
गुणकृत्त्वं

अथ पुत्रकलत्रादिप्रतिबंधेन ये पापकर्मकारिणस्तान् प्रत्युपदिशन्नाह—

यैः क्लिश्यसे वंधनवंध्वपत्ययशःप्रभुत्वादिभिराशयस्थैः ।
कियानिह प्रेत्य च तैर्गुणस्ते, साध्यः ? किमायुश्च ? विचारयैवम् ॥ १४६ ॥ २२ ॥

धनवि०—यैराशयस्थैः—स्वचित्तकल्पितैर्वंधनवंध्वपत्ययशःप्रभुत्वादिभिस्त्वं क्लिश्यसे—पापकर्मभिः क्लेशं यासीति, अत्र वंधनानि—वंधनरूपाणि च तानि वंधवश्च—स्वगोत्रीया अपत्यानि च—पुत्रपुत्र्यादीनि यशांसि च दानाद्युत्थानि प्रभुत्वानि च गृहनायकत्वकुटुंबनायकत्वदेशनायकत्वादीनि तान्यादौ येषु तानि तथा तैः; अत्रादिपदात्कलत्रादीनि ग्राह्याणीति, ते—तव तैर्वंध्वपत्यादिभिः पदार्थैरिह—अत्र भवे च पुनः प्रेत्य—परभवे कियान्—कियन्मात्रो गुणः—उपकारः साध्यः ?—साधयितुं शक्य इति काकूक्त्या, च पुनरायुर्जीवितं च किं—कियन्मात्रमस्तीत्येवममुना प्रकारेणोक्तं त्वं विचारय—स्वहृदि विभावयेति । "यैः क्लिश्यसे त्वं धनवंध्वपत्ये"ति पाठे तु धनानि च वंधवश्चेत्यादिद्वंद्वः ॥ १४६ ॥ २२ ॥

रत्न०—अथ यदर्थं त्वं क्लिश्यसे तैस्तव गुणो नास्तीति प्रत्युपदिशति—यैः क्लिश्यसे त्वमिति० व्याख्या—हे आत्मन् ! यैर्निमित्तभूतैस्त्वं क्लिश्यसे, यदर्थं त्वं क्लेशं प्राप्नोषीत्यर्थः, यैः कैरित्याह—धनं च वंधवश्च अपत्यानि च यशश्च प्रभुत्वं च तान्यादौ येषां तानि धनवंध्वपत्ययशःप्रभुत्वादीनि, तैः किंभूतैः ?—आशये तिष्ठंतीति तानि तैः, चेतिविशेषे, तैर्धनादिभिरिह लोके च पुनः प्रेत्य—परभवे ते—तव कियान् गुणः साध्यः ?, च पुनस्तेतवायुः—जीवितं किं ?—कियदित्येवं त्वं विचारय, विचार्य च तैरिहभवेऽपि परभवेऽपि न कश्चिद्गुणोऽस्तीति आयुरपि तुच्छं मत्वाऽऽत्महितं कुरुष्वेत्युपदेशः ॥ १४६ ॥ २२ ॥

अथ स्वहिताचरणोपदेशमाह—

किमु मुह्यसि गत्वरैः पृथक्कृपणैर्बंधुवपुःपरिग्रहैः ।
विमृश स्वहितोपयोगिनोऽवसरेऽस्मिन् परलोकपांथ रे ॥ ! १४७ ॥ २३ ॥

धनवि०—रे परलोकपांथ ! पृथग्गत्वरैः–भिन्नभिन्नस्थानगमनशीलैः कृपणैः–तुच्छैः स्वार्थसिद्धिं यावत्सुंदरैस्तदनंतरमसुंदरैरित्यर्थो बंधुवपुःपरिग्रहैः–स्वजनतनुधनादिभिः किमिति प्रश्ने मुह्यसि ?–मोहं यासि; अस्मिन् दृश्यमानमानुष्यादिसमग्रसामग्रीसहितेऽवसरे–प्रस्तावे स्वहितोपयोगिनो–निजसुखोपायहेतून् पदार्थान् श्रीजिनधर्माचरणलक्षणान् विमृश–विचिंतय; अत्र परलोकपांथ रे इति संबोधनपदेन पृथग्गत्वरैरितिपदेन चानित्यताभावना द्योत्यते ॥ १४७ ॥ २३ ॥

अथ पुराकृतपुण्यानुभावेन सुखमनुभवंतमात्मानमुपदिशति—

सुखमास्से सुखं शेषे, भुंक्षे पिबसि खेलसि ।
न जाने त्वग्रतः पुण्यैर्विना किं ते भविष्यति ? ॥ १४८ ॥ ॥ २४ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! त्वं सुखं यथा स्यात्तथा सुखासनसिंहासनभद्रासनादौ आस्से–उपविशसि, 'आसिकृ उपवेशने' इत्यस्यायं प्रयोगः,

---

रत्न०—अथ स्वजनादिषु मोहं संत्यज्य हितोपयोगिषु विचारायोपदिशति–किमु मुह्यसीति० व्याख्या—रे परलोकपांथ !–रे परलोकपथिक बंधवश्च वपुश्च परिग्रहश्च तैः किमु इति ?–किं मुह्यसि–मोहं प्राप्नोषि, अपितु मा मुह्य, यतः किंभूतैः ?–गत्वरैः–गमनशीलैः, कथं ?–पृथग्–भिन्नभिन्नस्थाने, पुनः कीदृशैः ?–कृपणैः–दीनैः परभवे सुखकरणासमर्थैः, अस्मिन्नवसरे परलोकगमनावसरे इत्यर्थः स्वस्य हितोपयोगिनः प्रति विमृश–विचारय, परलोकहितोपयोगिनो ज्ञानदर्शनचारित्रादिगुणान् विचारयेत्यर्थः ॥ १४७ ॥ २३ ॥

च पुनः **सुखं शेषे**—पल्यंकपट्टिकादौ स्वपिषि, च पुनः **सुखं भुंक्षे**—शालिदाल्यादिकं भक्ष्यसि, च पुनः **सुखं पिबसि**—कर्पूरादिवासितं शीतलजलं मदिरादि वा पानविषयीकरोषि, च पुनः **सुखं खेलसि**—गजतुरंगादिभिरक्षकंदुकादिभिर्वा क्रीडसि; तु पुनरहमेवं **न जाने**—न वेद्मि **अग्रतः**—अग्रेतनभवे **पुण्यैः**—इहभवकृतसुकृतैर्विना **किं**—सुखासनसुखशयनादिमध्ये किं वस्तु **ते**—तव **भविष्यति ?** ॥१४८॥२४॥

पुनः प्रकारान्तरेण विमर्शं दर्शयन्नात्मैवात्मानमुपदिशति—

शीतात्तापान्मक्षिकाकत्तृणादिस्पर्शाद्युत्थात् कष्टतोऽल्पाद्बिभेषि ।
तास्ताश्चैभिः कर्मभिः स्वीकरोषि, श्वभ्रादीनां वेदना धिग्धियं ते ॥ १४९ ॥ २५ ॥

धनवि०—**त्वमल्पात्**—स्तोकात् स्तोककालीनाद्वा **शीतात्**—शीतर्तुप्रभवाच्छैत्यात् च पुनस्**तापात्**—उष्णर्तुप्रभवाद् घर्मतः च पुन**र्मक्षिकाकत्तृणादिस्पर्शाद्युत्थात्कष्टाद्बिभेषि**—भयं यासीति, अत्र मक्षिका प्रसिद्धा **कत्तृणं** च—तृणविशेषस्ते आदौ येषां ते तथा तेषां **स्पर्शः**—

रत्न०—अथ सांप्रतं सुखेन विलसतस्तवाग्रे किं भविष्यतीति ज्ञापयति—**सुखमास्से०** इति व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं सांप्रतं संपन्मुदितः सन् सुखं यथा स्यात्तथा आस्से—उपविशसि तथा सुखं शेषे—स्वपिषि तथा सुखं भुंक्षे—भुक्तिं करोषि तथा पिबसि मद्यादि, सुखमिति क्रियाविशेषणं सर्वत्र योज्यं, तथा खेलसि—द्यूतक्रीडामृगयादि रमसे, परमग्रतो भवे ते—तव पुण्यैर्विना किं? भविष्यतीति, अहं तु जाने आगमानुमानाभ्यां महत्कष्टं भविष्यतीति, जानतोऽपि ग्रंथकर्त्तुरिदमुदासीनं वचः, अथवा छद्मस्थत्वात्सम्यक्तया न जाने इत्यपि, तथेयताऽप्युपदेशेनाप्रतिबुध्यमानं जीवं प्रति निरादरतावचनं वा ॥ १४८ ॥ २४ ॥

रत्न०—अथ स्वल्पात्कष्टाद्बिभेषि महत्कष्टमंगीकरोषीत्युपदिशति—**शीतात्तापादिति०** व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं शीताद्बिभेषि—भयमाप्नोषि

अथ स्वहिताचरणोपदेशमाह—

किमु मुह्यसि गत्वरैः पृथक्कृपणैर्बंधुवपुःपरिग्रहैः ।
विमृश स्वहितोपयोगिनोऽवसरेऽस्मिन् परलोकपांथ रे ॥ ! १४७ ॥ २३ ॥

धनवि०—रे परलोकपांथ ! पृथग्गत्वरैः—भिन्नभिन्नस्थानगमनशीलैः कृपणैः—तुच्छैः स्वार्थसिद्धिं यावत्सुंदरैस्तदनंतरमसुंदरैरित्यर्थो बंधुवपुःपरिग्रहैः—स्वजनतनुधनादिभिः किमिति प्रश्ने मुह्यसि ?—मोहं यासि; अस्मिन् दृश्यमानमानुष्यादिसमग्रसामग्रीसहितेऽवसरे—प्रस्तावे स्वहितोपयोगिनो—निजसुखोपायहेतून् पदार्थान् श्रीजिनधर्माचरणलक्षणान् विमृश—विचिंतय; अत्र परलोकपांथ रे इति संबोधनपदेन पृथग्गत्वरैरितिपदेन चानित्यताभावना द्योत्यते ॥ १४७ ॥ २३ ॥

अथ पुराकृतपुण्यानुभावेन सुखमनुभवंतमात्मानमुपदिशति—

सुखमास्से सुखं शेषे, भुंक्षे पिबसि खेलसि ।
न जाने त्वग्रतः पुण्यैर्विना किं ते भविष्यति ? ॥ १४८ ॥ ॥ २४ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! त्वं सुखं यथा स्यात्तथा सुखासनसिंहासनभद्रासनादौ आस्से—उपविशसि, 'आसिङ् उपवेशने' इत्यस्यायं प्रयोगः,

---

रत्न०—अथ स्वजनादिषु मोहं संत्यज्य हितोपयोगिषु विचारायोपदिशति—किमु मुह्यसीति० व्याख्या—रे परलोकपांथ !—रे परलोकपथिक बंधवश्च वपुश्च परिग्रहश्च तैः किमु इति ?—किं मुह्यसि—मोहं प्राप्नोषि, अपितु मा मुह्य, यतः किंभूतैः ?—गत्वरैः—गमनशीलैः, कथं ?—पृथग्—भिन्नभिन्नस्थाने, पुनः कीदृशैः ?—कृपणैः—दीनैः परभवे सुखकरणासमर्थैः, अस्मिन्नवसरे परलोकगमनावसरे इत्यर्थः स्वस्य हितोपयोगिनः प्रति विमृश—विचारय, परलोकहितोपयोगिनो ज्ञानदर्शनचारित्रादिगुणान् विचारयेत्यर्थः ॥ १४७ ॥ २३ ॥

त्मानं कलुषीकरोषि, अत्राद्यपदेन क्वचिच्छास्त्रार्थश्रवणादौ मौढ्यादिभिराशातनाकरणेनात्मानं कलुषीकरोषीत्यपि सूचितं, च पुनरधर्मा गम्नरकात्यसिद्धान्न बिभेषि—न भयं प्राप्नोषीत्यर्थः, तत्र न विद्यते धर्मो—देशविरतिलक्षणः सर्वविरतिलक्षणः सम्यक्त्वलक्षणो दानादिलक्षणो वा यस्य सः अधर्मा, पाप्मानित्यर्थः, 'द्विपदाद्धर्माद्'निति (७-३-१४१) साधुः, अत एवात्मानं कलंकयंतं धर्मविरहितं नरकेभ्यो निर्भयं त्वां धिगस्त्वित्यर्थः, एतावता तिरस्कारेण कषायादिप्रमादरहितः सन् धर्मं कुर्वित्यर्थतो दर्शितमिति ॥ १५० ॥ २६ ॥

इति श्रीतपोगच्छनायकश्रीमुनिसुंदरसूरिनिर्मितस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहणीटीकायां श्रीधनविजयगणिविरचितायां सामान्यतो वैराग्योपदेशनाम्नी दशमी पदपद्धतिः ॥ १० ॥

कषायैः—क्रोधमानमायालोभैः, कथं ?—क्वचित्—क्वचन प्रमादैः—मद्यादिभिः क्वापि च कदाग्रहैः—कुत्सितहठैः कुमतोपदेशादिभिरित्यर्थः क्वापि च मत्सराद्यैः, उमरुकमणिन्यायेन क्वापि चेत्यत्रापि योज्यं, आद्यशब्देनाष्टादशपापस्थानकाना ग्रहणं, परं त्वं परभवे नरकान्नो बिभेषि, त्वं किं०?—न विद्यते धर्मो यस्य सोऽधर्मा, समासे धर्मशब्दादन्प्रत्यये सिद्धं, ततस्त्वामविचारकत्वाद्धिगस्त्विति ॥ १५० ॥ २६ ॥ इति दशमोऽधिकारः ॥

श्रीशांतिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः। अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, तस्या गतो विवृतितो दशमोऽधिकारः ॥ १० ॥

त्वगिंद्रियग्राह्योऽनिष्टगुणविशेषः स आदौ येषां ते तथा तेभ्य उत्था–उत्थानं यस्य स तथा तस्मान्मक्षिकाकत्तृणादिस्पर्शाद्युत्थात्, कत्तृणादीत्यत्रादिपदात्कर्करादिकर्कशवस्तुपरिग्रहः, स्पर्शादीत्यत्रादिपदाद्रूसदुर्गंधादिपरिग्रहः, च पुनरेभिः प्रत्यक्षतः क्रियमाणैः कर्मभिः–पापण्यापारैस्तास्ता जगत्प्रसिद्धाः श्वभ्रादीनामादिपदात्तिरश्चां वेदना–दुस्सहपीडाः स्वीकरोपि–अङ्गीकरोपीत्यन्वयः; तेन कारणेनाल्पकष्टाङ्गीतस्य पापकर्मकरणेनाङ्गीकृतनारकवेदनस्य ते–तव धियं–बुद्धिं प्रति धिगस्तु–तिरस्कारोऽस्तु ॥ १४९ ॥ २५ ॥

अथ सामान्यतो वैराग्यद्वारमुपसंहरन् तिरस्कारपूर्वकं कपायादिसकलकलंकनिरासार्थमात्मानमुपदिशति—

क्वचित् कषायैः क्वचन प्रमादैः, कदाग्रहैः क्वापि समत्सराद्यैः।
आत्मानमात्मन्! कलुषीकरोषि, बिभेषि धिग्नो नरकादधर्मा ॥ १५० ॥२६ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! त्वं क्वचित्परीषहसहनादौ कषायैः क्रोधादिभिरात्मानं–स्वं कलुषीकरोषि–मलिनीकुरुषे, तथा क्वचन क्रियानुष्ठानादौ प्रमादैः–मद्यादिभिरात्मानं कलुपीकरोषि, क्वापि शास्त्रार्थप्ररूपणादौ समत्सराद्यैः कदाग्रहैः–मिथ्याभिनिवेशाद्यैरसद्ग्रहैरा-

---

तथा तापात्, तथा मक्षिका कत्तृणानि च तान्यादौ येषां तानि मक्षिकाकत्तृणादीनि तेषां स्पर्शाद्युत्थात्–स्पर्शादिजातात्कष्टतस्त्वं बिभेषि, किंलक्षणाद्?–अल्पाद्–अल्पतः, कुत्सितानि तृणानि कत्तृणानि–दुःस्पर्शानि दर्भादीनि, आदिशब्देनावनतोन्नतभूमिकाप्रस्तरादिग्रहणं, चेति विशेषे, एभिर्जीवहिंसादिपापकर्मभिस्तास्ता वक्तुमशक्याः किं पुनरनुभवितुमित्यर्थः श्वभ्रादीनां–नरकादीनां वेदनाः प्रति स्वीकरोषि, अर्जयसीत्यर्थः, आदिशब्देन तिरश्चां वेदनाग्रहणं, ततस्तवात्मन्! धियं प्रति–बुद्धिं प्रति धिगस्त्विति ॥ १४९ ॥ २५ ॥

रत्न०—एतदेव प्रकारांतरेणाचष्टे–**क्वचित्कषायैरिति०**—हे आत्मन्! त्वमात्मानं स्वं प्रति किं कलुषीकरोषि?–मलिनीकरोषि, कैः?–

करोषि; हि यतः कारणान्मिश्रितं—रोगोत्पादकद्रव्येण संपृक्तं औषधं—रोगापहारि भेषजमामयापहं—रोगोच्छेदकं न भवतीति; भावार्थस्तु यथौषधं विरुद्धौषधमिश्रितं रोगापहाराय न भवति तथा प्रमादादिभिः कलुषितो धर्मः संसारविनाशाय न भवतीति ॥ १५१ ॥ १ ॥

शैथिल्यादित्यागः

अथात्र चिरंतनग्रन्थसन्मतिं दर्शयितुमाह—

यतः—शैथिल्यमात्सर्यकदाग्रहक्रुधोऽनुतापदंभाविधिगौरवाणि च ।
प्रमादमानौ कुगुरुः कुसंगतिः, श्लाघार्थिता वा सुकृते मला इमे ॥ १५२ ॥ २ ॥

धनवि०—यत इति यतः कारणात्पूर्वाचार्यैरिति प्रतिपादितमस्तीत्यर्थः, इमे नामग्राहं वक्ष्यमाणाः **सुकृते**—पुण्यकर्मणि **मला**—मलप्राया वस्तुशोभापहारिणो भवंतीत्यर्थः, तानेव नामग्राहं दर्शयति—**शैथिल्यं** च—क्रियायां शिथिलता प्रमादो वा **मात्सर्यं** च—परगुणासहनं **कदाग्रह**श्च—असद्ग्रहदार्ढ्यं **क्रुच्च**—क्रोधस्ततो द्वंद्वे **शैथिल्यमात्सर्यकदाग्रहक्रुधः**, च पुनरनुतापश्च—धर्मकर्मकरणानंतरं पश्चात्तापो दंभश्च—धर्मकर्मणि माया विधिश्च—शास्त्रोक्तमर्यादया प्रवर्त्तनं तदभावोऽविधिः **गौरवं** च—मयेदं सुकृतं कृतं ततोऽहं महानिति स्वयं चिंतनं लोके महत्त्वप्राप्तये परेषां पुरस्तात्प्रकाशनं वा, ततो द्वंद्वे **अनुतापदंभाविधिगौरवाणि**; च पुनः प्रमादश्च मानश्च **प्रमादमानौ**

परसपरयसहनं तदादिकारणैरित्यर्थः, एतद्दृष्टांतेन द्रढयति—हि निश्चितं विरुद्धद्रव्यै—रेण्वादिभिर्मिश्रितमौषधं आमयापहं—रोगहंतृ न स्यात् तथा प्रमादादिभिः कलुषितो धर्मो भवापायविनाशनाय न स्यादित्यर्थः ॥ १५१ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ सुकृते मलानभिधित्सुराह—**शैथिल्यमात्सर्येति०** व्याख्या—सुकृते—धर्मे इमे मला भवंति, इमे के इत्याह—शैथिल्यं—शिथिलता धर्मे अदार्ढ्यं तथा मात्सर्य—गुणिषु मत्सरकरणं कदाग्रहः—कुत्सितहठः क्रुध्—कोपः द्वंद्वसमासे ताः शैथिल्यमात्सर्यकदाग्रहक्रुधः, तथा अनुतापः—

११ धर्मशुद्ध्युपदेशाधिकारः ।

अथानंतरमुक्तः सामान्यतो वैराग्यस्योपदेशः, तच्च वैराग्यं शुद्धधर्मवासनाधीनं भवतीत्यवसरायातं धर्मशुद्ध्युपदेशद्वारमुपदर्शयन्नाह—

अथ धर्मशुद्ध्युपदेशः ॥

अथ धर्मशुद्ध्युपदेश इति, स्पष्टं । तत्रापि प्रथमं शुद्ध एव धर्मो भवापायविनाशनाय भवतीति धर्मशुद्धिमुपदिशति—

भवेद्भवापायविनाशनाय, तमज्ञ! धर्मं कलुषीकरोषि किम्? ।
प्रमादमानोपधिकारणादिभिर्न मिश्रितं ह्यौषधमामयापहम् ॥ १५१ ॥ १ ॥

धनवि०—यो धर्मो **भवापायविनाशनाय**—भवः—संसारस्तत्संबंधिनो येऽपाया—जन्मजरामरणलक्षणा उपद्रवास्तेषां विनाशनाय—विध्वंसाय **भवेदिति, हे अज्ञ!**—हे मूर्ख, **तं धर्मं,** प्रमादश्च प्रसिद्धो मानश्च—अहंकारः उपधिश्च—माया ततो द्वंद्वस्ते एव कारणानि—निमित्तान्यादौ—प्रथमं येषां तानि तथा तैः **प्रमादमानोपधिकारणादिभिः,** आदिपदाल्लोभप्रभृतिभिश्च, किमिति प्रश्ने **कलुषीकरोषि?**—मलिनी-

---

रत्न०—अथैकादशो धर्मसदुपदेशाख्योऽधिकारो व्याख्यातुं प्रस्तूयते—अथेदृशं धर्ममेभिर्मा मलिनीकुर्वित्युपदिशति—**भवेद्भवापायेति०** व्याख्या—यो भवे—संसारे अपाया—विघ्नास्तेषां विनाशनाय भवेत् हे अज्ञ !—हे मूर्ख, तं धर्मं किं कलुषीकरोषि ?, अपितु मा कलुषीकुरु, कैः ?—प्रमादश्च मानश्च उपधिश्च मत्सरश्च प्रमादमानोपधिमत्सरास्ते आदौ येषां तानि तैः, प्रमादो—मद्यादिः मानः—अहंकारः उपधिः—छद्म मत्सरः—

गुणस्तुत्यादौ प्रमोदादिफलं

रोज्झीति—गतमत्सरः सन् तेषां परेषामिमां गुणप्रशंसां संतनु—सम्यक्प्रकारेण तनु—विस्तारय, यद्—यस्मात्त्वं तां गुणप्रशंसां लभेथाः—प्राप्नुयाः, हि यतः कारणादिष्टदानाद्विना—अभिलषणीयवस्तुवितरणमंतरेणेष्टलाभः—स्पृहणीयवस्तुप्राप्तिर्न स्यादिति ॥ १५३ ॥ ३ ॥

अथ स्वगुणप्रशंसां परनिंदां च निषेधयन्नुपदिशति—

जनेषु गृह्णत्सु गुणान् प्रमोदसे, ततो भवित्री गुणरिक्तता तव ।
गृह्णत्सु दोषान् परितप्यसे च चेद्, भवंतु दोषास्त्वयि सुस्थिरास्तव ॥ १५४ ॥ ४ ॥

धनवि०—जनेषु—लोकेषु तव गुणान्—दातृताज्ञातृतातपस्वितासुस्वरतादिधर्मान् गृह्णत्सु—स्तुतिकरणादिना स्वीकुर्वत्सु प्रमोदसे—हृष्यसि, ततो गुणग्रहणजनितप्रमोदात्तव गुणरिक्तता—गुणशून्यता भवित्री—भाविनी; च पुनश्चेद्—यदि तव दोषान्—अज्ञातृत्वादीन्

यद्वा तथा परेषां जनाना स्वगुणप्रशंसा इष्टा वर्त्तते इति हेतोस्त्वं तेषा इमां गुणप्रशंसा संतनु—सम्यग्विस्तारय, कुर्वित्यर्थः, त्वं किं० ?—मत्सरं—परगुणोत्कर्षासहनलक्षणमुज्झसि—त्यजसीत्येवंशीलो मत्सरोज्झी अर्थात्परेषामेवेति, यद्—यस्मात्कारणात्तां स्वगुणप्रशंसां लभेथाः—प्राप्नुयाः, हि यस्मात्कारणादिष्टस्य—वांछितस्य दानाद्विना इष्टस्य—वांछितस्य लाभो न भवतीति ॥ १५३ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ कियत्सु काव्येषु स्वगुणप्रशंसेच्छाया दोषमाह—जनेषु गृह्णत्स्विति० व्याख्या—हे आत्मन् ! यतो—यस्मात् कारणात्त्वं तव गुणान् प्रति जनेषु गृह्णत्सु प्रमोदसे—हर्षं प्राप्नोषि ततो हेतोस्तव स्वगुणैः कृत्वा रिक्तता—राहित्यं भवित्री—भवनशीला, च पुनश्चेद्—यदि तव

प्रसिद्धौ; च पुनः **कुगुरुः**—सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्ररहितो धर्माचार्यः **कुसंगतिः**—नटविटादिभिरुत्सूत्रभाषिभिर्वा सह मिलनं, च पुनः **श्लाघार्थिता**—परकृतस्वप्रशंसास्पृहालुता, **वा** इति पूर्वोक्तसर्वसमुच्चये । भावार्थस्तु इमे शैथिल्यादयः सर्वेऽपि पुण्यकर्मणि कृते क्रियमाणे वा दोषाः यथेप्सितफलसाधका न भवंतीति ॥ १५२ ॥ २ ॥

अनंतरं स्वश्लाघार्थिता समत्सरता च मलत्वेनोक्ता तेन तत्परिहारेण धर्मशुद्धिमुपदिशति—

यथा तवेष्टा स्वगुणप्रशंसा, तथा परेषामिति मत्सरोज्झी ।
तेषामिमां संतनु यल्लभेथास्तां नेष्टदानाद्धि विनेष्टलाभः ॥ १५३ ॥ ३ ॥

धनवि०—यथा—येन प्रकारेण **तव स्वगुणप्रशंसा**—स्वस्य—निजस्य गुणा—ज्ञानविज्ञानादयस्तेषां प्रशंसा—श्लाघा **इष्टा**—स्पृहणीया वर्त्तते, **तथा**—तेन प्रकारेण **परेषां**—आत्मव्यतिरिक्तानामन्येषां स्वगुणप्रशंसा इष्टा वर्त्तते, इति हेतोस्त्वं मत्सरमुज्झतीति—त्यजतीति **मत्स-**

पश्चात्तापः दानादिधर्मं कृत्वा पश्चात्तापकरणं हा मया बहु दत्तं वृथा तपः कृतमित्यादि, च पुनर्दंभः—कपटमविधिः—अनाचारः गुरोर्भावो गौरवं—गुरुत्व द्वंद्वसमासे तानि तथा प्रमादः—अनवधानता मानः—चित्तोन्नतिस्तौ तथा कुत्सितो गुरुः—धर्मोपदेष्टा प्रस्तरोपमानः स्वयं निमज्जन् परानपि निमज्जयतीतिलक्षणः, कु—कुत्सिता संगतिः, मद्यपकुमत्यादीनां संगतिरित्यर्थः, श्लाघा—प्रशंसा तस्या अर्थित्वं वांछकत्वं—दानादि ददानस्य मम कश्चित् श्लाघां करोति नवेति स्पृहयालुत्वं, वा पुनरर्थे, एभिर्धर्मो मलिनो भवतीति ॥ १५२ ॥ २ ॥

रत्न०—अथ स्वगुणश्लाघेच्छुः परगुणप्रशंसां कुर्विंत्युपदिशति—**यथा तवेष्टेति०** व्याख्या—हे आत्मन् ! यथा तव स्वगुणप्रशंसा इष्टा—

रोऽज्ञीति—गतमत्सरः सन् तेषां परेषामिमां गुणप्रशंसां संतनु—सम्यक्प्रकारेण तनु—विस्तारय, यद्—यस्मात्त्वं तां गुणप्रशंसां लभेथाः—प्राप्नुयाः, हि यतः कारणादिष्टदानाद्विना—अभिलषणीयवस्तुवितरणमंतरेणेष्टलाभः—स्पृहणीयवस्तुप्राप्तिर्न स्यादिति ॥ १५३ ॥ ३ ॥

गुणस्तुत्यादौ प्रमोदादिफलं

अथ स्वगुणप्रशंसां परनिंदां च निषेधयन्नुपदिशति—

जनेषु गृह्णत्सु गुणान् प्रमोदसे, ततो भवित्री गुणरिक्तता तव ।
गृह्णत्सु दोषान् परितप्यसे च चेद्, भवंतु दोषास्त्वयि सुस्थिरास्तव ॥ १५४ ॥ ४ ॥

धनवि०—जनेषु—लोकेषु तव गुणान्—दातृताज्ञातृतातपस्वितासुस्वरतादिधर्मान् गृह्णत्सु—स्तुतिकरणादिना स्वीकुर्वत्सु प्रमोदसे—हृष्यसि, ततो गुणग्रहणजनितप्रमोदात्तव गुणरिक्तता—गुणशून्यता भवित्री—भाविनी; च पुनश्चेद्—यदि तव दोषान्—अज्ञातृत्वादीन्

यदा तथा परेषा जनानां स्वगुणप्रशंसा इष्टा वर्त्तते इति हेतोस्त्वं तेषा इमा गुणप्रशंसा संतनु—सम्यग्विस्तारय, कुर्वित्यर्थः, त्वं किं० ?—मत्सरं—परगुणोत्कर्षासहनलक्षणगुरुंऽसि—त्यजसीत्येवंशीलो मत्सरोज्झी अर्थात्परेषामेवेति, यद्—यस्मात्कारणात्तां स्वगुणप्रशंसा लभेथाः—प्राप्नुयाः, हि यस्मात्कारणादिष्टस्य—वाञ्छितस्य दानाद्विना इष्टस्य—वांछितस्य लाभो न भवतीति ॥ १५३ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ विषयेषु काव्येषु स्वगुणप्रशंसेच्छायां दोषमाह—जनेषु गृह्णत्स्विति० व्याख्या—हे आत्मन्! यतो—यस्मात् कारणात्त्वं तव गुणान् प्रति जनेषु गृह्णत्सु प्रमोदसे—हर्षं प्राप्नोषि ततो हेतोस्तव स्वगुणैः कृत्वा रिक्तता—राहित्यं भवित्री—भवनशीला, च पुनश्चेद्—यदि तव

गृह्णत्सु—निंदाकरणादिना स्वीकुर्वत्सु **परितप्यसे**—परितापमाप्नोषि, परिपूर्वस्य तपिच् ऐश्वर्ये इत्यस्य प्रयोगः, **तदा तव दोषास्त्वयि सुस्थिराः**—सुनिश्चला **भवंत्विति** ॥ १५४ ॥ ४ ॥

अथ स्वपरस्तुतौ स्वपरनिंदायां च समताभावकरणद्वारा मत्सरपरिहारोपदेशगर्भां धर्मशुद्धिमुपदिशति—

प्रमोदसे स्वस्य यथाऽन्यनिर्मितैः, स्तवैस्तथा चेत्प्रतिपंथिनामपि ।
विगर्हणैः स्वस्य यथोपतप्यसे, तथा रिपूणामपि चेत्ततोऽसि वित् ॥ १५५ ॥ ५ ॥

धनवि०—त्वं **यथा**—येन प्रकारेणा**न्यनिर्मितैः**—परकृतैः **स्वस्य**—निजस्य **स्तवैः मोदसे**—हृष्यसि, **चेद्**—यदि **तथा**—तेन प्रकारेण परनिर्मितैः **प्रतिपंथिनां**—स्वद्वैरिणामपि **स्तवैः**—गुणप्रशंसनैः **प्रमोदसे**, च पुनर्यथा **स्वस्य**—निजस्य **विगर्हणैः**—निंदाकरणैरुपतप्यसे—खिद्यसे, **चेद्**—यदि **तथा**—तेन प्रकारेण **रिपूणामपि** विगर्हणैरुपतप्यसे **ततः**—तदा त्वं **विद्**—वेत्तीति वित्—पंडि**तोऽसीति** ॥१५५॥५॥

दोषान्—अपगुणान् जनेषु गृह्णत्सु परितापमुपैषि ततो हेतोस्त्वयि दोषाः सुस्थिराः—सुनिश्चला भवंतु, तेन स्वगुणप्रशंसायां प्रमोदं मा कुरु, स्वदोपजल्पने च परितापं मा कुर्वित्यर्थः ॥ १५४ ॥ ४ ॥

रत्न०—प्रमोदसे स्वस्येति० व्याख्या—हे आत्मन् ! स्वस्यान्यैर्निर्मितैः—कृतैः स्तवैः—स्तवनैः कृत्वा प्रमोदसे—हर्षं—दधसे तथा चेद्—यदि प्रतिपंथिनां—वैरिणामपि स्तवैः प्रमोदसे, अन्यच्च स्वस्य विगर्हणैः—निन्दाभिरुपतप्यसे तथा रिपूणामपि विगर्हणैरुपतप्यसे ततः—तर्हि त्वं वेत्सीति विद्—विद्वानसीत्यर्थः, उपतप्यसे कर्मकर्तरिप्रयोगे साधुः ॥ १५५ ॥ ५ ॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण दर्शयितुमाह—"अथवा"

स्तवैर्यथा स्वस्य विगर्हणैश्च, प्रमोदतापौ भजसे तथा चेत् ।
इमौ परेषामपि तैश्चतुर्ष्वप्युदासतां वाऽसि ततोऽर्थवेदी ॥ १५६ ॥ ६ ॥ इति वा पाठः ।

धन०—स्तवैरिति, यथा स्वस्य स्तवैः च पुनः स्वस्य विगर्हणैः प्रमोदतापौ—हर्षविषादौ भजसे—प्रतिपद्यसे, तथा—तेन प्रकारेण परेषां—रिपूणामपि तैः स्तवविगर्हणैश्च चेद्—यदीमौ प्रमोदतापौ भजसे, वा—अथवा चतुर्ष्वपि—स्वीयस्तव १ स्वीयगर्हण २ परकीयस्तव ३ परकीयविगर्हणेष्वप्युदासताम्—औदासीन्यं भजसे ततः—तदा भवानर्थवेदी—अर्थं—परमार्थं वेत्तीत्यर्थवेदी, परमार्थज्ञोऽसीत्यर्थः ॥ १५६ ॥ ६ ॥ इति वा पाठ इति स्पष्टं ॥

अथ श्लाघार्थितायां दोषं गुणाभावं च दर्शयन् धर्मशुद्धिमुपदिशन्नाह—

भवेन्न कोऽपि स्तुतिमात्रतो गुणी, ख्यात्या न बह्वथाऽपि हितं परत्र च ।
तदिच्छुरीर्ष्यादिभिरायतिं ततो, मुधाऽभिमानग्रहिलो निहंसि किम्? ॥ १५७ ॥ ७ ॥

रत्न०—अथैनमेवार्थं पाठान्तरेणाह—स्तवैर्यथेति० व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं यथा स्वस्य स्तवैश्च पुनः स्वस्य विगर्हणैः प्रमोदतापौ—हर्षपरितापौ भजसे तथा चेद्—यदि परेषां तैः स्तवविगर्हणैश्चेमौ प्रमोदतापौ त्वं भजसे वा—अथवा स्तवविगर्हणप्रमोदतापेषु चतुर्ष्वप्युदासतां—निःस्पृहितां भजसे ततः—तर्हि त्वमर्थं—परमार्थं वेत्सीत्यर्थवेद्यसीति ॥ १५६ ॥ ६ ॥

धनवि०—कोऽपि पुमान् स्तुतिमात्रतः—केवलायाः परकृतप्रशंसाया गुणी—गुणवान्न भवेत्, च पुनर्बह्व्याऽपि—भूयस्याऽपि ख्यात्या—अयं गुणवानिति प्रसिद्ध्या परत्र—परभवे हितं—सुखोपायो न भवेत्; ततः कारणात्तदिच्छुः—तत् परत्रहितमेषणशीलस्त्व-मीर्ष्यादिभिः, आदिपदादसूयादिभिश्च आयतिम्—उत्तरकालं मुधा—निरर्थकमभिमानग्रहिलः—अहंकारग्रस्तः सन् किं निहंसि ?—किं विनाशयसीत्यर्थः ॥ १५७ ॥ ७ ॥

अथाशुद्धधर्मकर्त्तारो भूयांसः शुद्धधर्मकर्त्तारश्चाल्पीयांस इति ख्यापयन् पुनर्धर्मशुद्धिमुपदिशति—

सृजंति के के न बहिर्मुखा जनाः, प्रमादमात्सर्यकुबोधविप्लुताः ।
दानादिधर्माणि मलीमसान्यमून्युपेक्ष्य शुद्धं सुकृतं चराण्वपि ॥ १५८ ॥ ८ ॥

धनवि०—प्रमादमात्सर्ये च प्रसिद्धे कुबोधश्च—मिथ्यात्वं तैर्विप्लुता—उपद्रुताः प्रेरिता वा बहिर्मुखाः—प्राकृतजना बाह्यदृष्टयो दाना-दिधर्माणि मलीमसानि—अतिशयेन मलिनानि के के न सृजंति ?—न कुर्वंति—अपि तु प्रायः सर्वेऽपि कुर्वंतीत्यर्थः, धर्माणीत्यत्र धर्मशब्दस्य

रत्न०—पाठांतरं—भवेन्न कोऽपीति० व्याख्या—हे आत्मन् ! केवलं स्तुतिः स्तुतिमात्रं तस्माद्गुणी—गुणवान्न कोऽपि भवेत्, तथा बह्व्याऽपि—भूयस्याऽपि ख्यात्या—प्रसिद्ध्या परत्र—परस्मिन् जन्मनि हितं न भवेत्, ततो हेतोर्मुधा—वृथा अभिमानेन ग्रहिलः सन् आयतिम्—उत्तरकालं किं निहंसि ?, अपितु मा जहीत्यर्थः, कैः ?—ईर्ष्यादिभिः, आदिशब्देन क्रोधादिग्रहणं, त्वं कि० ?—तद्—हितमिच्छसीति तदिच्छुरिति ॥ १५७ ॥ ७ ॥

रत्न०—अथ दानादिधर्मं मलिनं मा कुर्वित्याह—सृजंति के के नेति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! के के बहिर्मुखं येषां ते बहिर्मुखा—यत्तत्प्रला-पिन इत्यर्थः दानादिधर्माणि प्रति मलीमसानि—मलिनानि, न सृजंति ?—न कुर्वंति, अपि तु सर्वेऽपि बहिर्मुखाः सृजंतीत्यर्थः, यतः किं० ?—प्रमादो—

नपुंसकता 'धर्मं दानादिके' इति लिंगानुशासनवचनात्; तेन हेतुनामूनि मलीमसानि दानादिधर्माण्युपेक्ष्य—उपेक्षाविषयीकृत्य शुद्धं—श्लाघार्थितादोषरहितं सुकृतं—पुण्यं अण्वपि—स्तोकमपि चर—समाचरेति ॥ १५८ ॥ ८ ॥

आच्छादितपुण्यं

अथ धर्मकरणे श्लाघार्थितालक्षणदोषनिवृत्तये दृष्टांतदर्शनपूर्वकं धर्मशुद्धिमुपदिशति—

आच्छादितानि सुकृतानि यथा दधंते, सौभाग्यमत्र न तथा प्रकटीकृतानि ।
व्रीडानताननसरोजसरोजनेत्रावक्षःस्थलानि कलितानि यथा दुकूलैः ॥ १५९ ॥ ९ ॥

धनवि०—यथा—येन प्रकारेण आच्छादितानि—अप्रकटीकृतानि परेषामग्रेऽप्रकाशनेन गूढानि सुकृतानि—पुण्यकर्माण्यत्र जगति सौभाग्यं—सुभगतां दधंते—धारयंतीति, तथा तेन—प्रकारेण प्रकटीकृतानि—परेषामग्रे प्रकाशनेन व्यक्तीकृतानि सौभाग्यं न दधति; अत्र दृष्टांतमाह—यथेति दृष्टांतं व्रीडा—लज्जा तया समंतान्नतं—नम्रमाननं—मुखं तदेव सरोजं—कमलं यासां तास्तथा ताश्च ताः सरोजनेत्राश्च—ललना-

---

मत्सरादिः पंचधा मात्सर्यं—परसंपदुत्कर्षासहनत्वं कुबोधः—अज्ञानं तेषु विप्लुता—व्यसनिनः हे आत्मन्! अमूनि दानादिधर्माणि मलीमसान्युपेक्ष्य मुक्त्वेत्यर्थः अण्वपि—स्तोकमपि शुद्धं—निर्मलं सुकृत—पुण्यं चर—कुरु 'धर्मं दानादिके' इति लिंगानुशासनवचनान्नपुंसकत्वमिति ॥ १५८ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ प्रच्छन्नं कृतेषु सौभाग्यमाह—आच्छादितानीति०, व्याख्या—हे आत्मन्! अत्र जिनशासने यथा सुकृतानि—पुण्यान्याच्छादितानि कृतानि सति सौभाग्यं—सुभगत्वं चारुत्वमित्यर्थ दधंते तथा प्रकटीकृतानि न सौभाग्यं दधंते, अत्रार्थे दृष्टांतमाह—यथेति दृष्टांतदर्शने व्रीडया—लज्जया नतं—नम्रमाननसरोजं—वदनकमलं यासां ताश्च ताः सरोजनेत्राः—कमलनयनाः कामिन्यस्तासां वक्षःस्थलानि दुकूलैः—देशविशेषोत्पन्नांशुकैः

स्तासां वक्षःस्थलानि—कुचप्रदेशाः व्रीडाननताननसरोजसरोजनेत्रावक्षःस्थलानि दुकूलैः कलितानि—सहितानि जगति सौभाग्यं यथा दधंते तथा प्रकटीकृतानि—दुकूलरहितानि न सौभाग्यं दधतीति ॥ १५९ ॥ ९ ॥

अनंतरोक्तमेवार्थं दृष्टांतान्तरेण दर्शयति—

स्तुतैः श्रुतैर्वाऽप्यपरैर्निरीक्षितैर्गुणस्तवात्मन्! सुकृतैर्न कश्चन।
फलंति नैव प्रकटीकृतैर्भुवो, द्रुमा हि मूलैर्निपतंत्यपि त्वधः ॥ १६० ॥ १० ॥

धनवि०—हे आत्मन्नपरैः—स्वव्यतिरिक्तैः **स्तुतैः**—स्तुतिविपयीकृतैर्वा—अथवा **श्रुतैः**—अपरैराकर्णितैर्वाऽथवा **परैर्निरीक्षितैः**—विलोकितैस्तव **सुकृतैः कश्चन**—कोऽपि **गुण**—उपकारो **न** भवति, प्रत्युत दोपः स्यात्, 'पुण्यनाशापारगमाद्धर्मः क्षरति कीर्त्तना'दिति वचनादर्थतोऽवसेयम्। अत्र दृष्टांतमाह—**हि** यतः कारणा**द्भुवः**—पृथिव्याः **प्रकटीकृतैः**—मृत्तिकाद्यावरणराहित्येन प्रकाशितैरुद्घाटितै**र्मूलैः**—बुध्नैर्**द्रुमा**—वृक्षा **नैव फलंति**—नैव फलवंतो भवंति—**अपि तु** भुवः प्रकटीकृतैर्मूलैर्द्रुमा **अधो निपतंति**। अत्र सुकृतस्य दार्ष्टांतिकता मूलस्य दृष्टांतता

कलितानि—सहितानि तैराच्छादितानीत्यर्थः सौभाग्यं दधंते तथा न प्रकटीकृतानि—अनाच्छादितानीति तेन गुणस्तुतीच्छामंतरेण तान्याच्छादितान्येव सुकृतानि कुरुष्वेत्युपदेश इति ॥ १५९ ॥ ९ ॥

रत्न०—पुनरेतदेव प्रकारांतरेणाह—**स्तुतैः श्रुतैरिति०**, व्याख्या—हे आत्मन्नेवंविधैः कृतैः सुकृतैस्तव कश्चन गुणो नास्ति, कीदृशैः?—स्तुतैः—स्तुतिविपयीकृतैः तथा श्रुतैः—श्रुतिविपयीकृतैर्वा अपि पुनरर्थे परैर्निरीक्षितैः—दृष्टैः, तत्रार्थे दृष्टांतमाह—हि यस्मात् कारणाद्भुवः—पृथिव्याः

आत्मनो दार्ष्टांतिकता द्रुमस्य दृष्टांतता स्तवनश्रवणनिरीक्षणानां दार्ष्टांतिकता प्रकटीकरणस्य दृष्टांतता गुणाभावस्य दार्ष्टांतिकता फलाभावस्य दृष्टांतता धर्मक्षरणस्य दार्ष्टांतिकता अधःपतनस्य दृष्टांततेति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजनेति भावः ॥ १६० ॥ १० ॥

मत्सर-त्यागः

अथ च स्वगतमत्सररूपदोपनिवृत्तये दृष्टांतं दर्शयन् धर्मशुद्धिमुपदिशति—

तपःक्रियाऽऽवश्यकदानपूजनैः, शिवं न गंता गुणमत्सरी जनः ।
अपथ्यभोजी न निरामयो भवेद्रसायनैरप्यतुलैर्यदातुरः ॥ १६१ ॥ ११ ॥

धनवि०—**गुणमत्सरी**—गुणेषु परकीयज्ञानादिषु मत्सरो यस्य स तथा **जनो**—लोकस्तपश्च—षष्ठाष्टमादि **क्रिया** च—योगोपधानादिरूपा **आवश्यकानि** च—सामायिकचतुर्विंशतिस्तवादीनि **दानानि** च—अशनादिदानान्यभयदानादीनि वा **पूजनानि** च—अष्टप्रकारसप्तदशप्रकारादीनि ततो द्वंद्वस्तैः **शिवं**—मोक्षं **न गंता**—न याता । इत्युक्तमर्थं दृष्टांतेन समर्थयति—**यद्**—यस्मात्कारणा**दपथ्यभोजी**—वैद्यप्रतिषिद्धभक्ष्यभोक्ता **आतुरो**—रोगी **अतुलैः**—निरुपमैरपि **रसायनैः**—सुवर्णभस्मसूतादिभि**र्निरामयो**—नीरोगो **न भवेत्** । अत्र तपःप्रभृतीनां दार्ष्टांतिकता

सकाशात्प्रकटीकृतैर्मूलैः सद्भिर्द्रुमा, न—नैव फलंति, न फलंत्येव अपि तु नीचैर्निपतंति, तद्वत्प्रकटीकृतैरपि सुकृतैस्तव न कश्चिद्गुणोऽस्ति, किंतु सुकृतहानिरेवास्तीति ॥ १६० ॥ १० ॥

रत्न०—अथ गुणमत्सरे विषये उपदिशति—**तपस्क्रियावश्यकेति०**, व्याख्या—गुणानामर्थात्परसंबंधिनां मत्सरोऽस्यास्तीति गुणमत्सरी जनो—लोकः तपः—चतुर्थषष्ठादि क्रिया—कायोत्सर्गादिका आवश्यकं—प्रतिक्रमणमन्यदप्यवश्यकरणीयं वा दानं—सुपात्रदानाभयदानलक्षणं पूजनं जिनबिंबानां

रसायनानां दृष्टांतता गुणमत्सरस्य दार्ष्टांतिकता अपथ्यभोजनस्य दृष्टांतता शिवगमनस्य दार्ष्टांतिकता निरामयताया दृष्टांतता जीवस्य दार्ष्टांतिकताऽऽतुरस्य दृष्टांततेति भावः ॥ १६१ ॥ ११ ॥

अथोक्तमेवार्थं पुनर्दृष्टांतेन निर्दिशति—

मंत्रप्रभारत्नरसायनादिनिदर्शनादल्पमपीह शुद्धम् ।
दानार्चनावश्यकपौषधादि, महाफलं पुण्यमितोऽन्यथाऽन्यत् ॥ १६२ ॥ १२ ॥

धनवि०—इह जगति मंत्रश्चिंतामण्यादिः, प्रभा च चंद्रसूर्यादीनां दीप्तिः, रत्नानि च—मौक्तिकादीनि—रसायनानि च—पक्वपारदादीनि, दानानि च—तान्यादौ येषां ते तथा तेषां निदर्शनं—दृष्टांतस्तस्मान्मंत्रप्रभारत्नरसायनादिनिदर्शनात्, अत्रादिपदाद्दिव्यास्त्रादिपरिग्रहः, "दानानि च—सुपात्रदानादीनि अर्चनं च—पुष्पादिभिर्जिनार्चनमावश्यकानि च—सामायिकादीनि पौषधाश्च—आहार १ शरीरसत्कार २ अब्रह्म ३ सावद्यव्या-

---

तैः करणैः शिवं—मोक्षं न गंता—न गमिष्यति, तत्रार्थे दृष्टांतमाह—यद्—यस्मात्कारणादातुरो—रोगी, अतुलैः—अनुपमैः रसायनैः—औषधमिश्रितपक्वसुवर्णादिधातुचूर्णैः करणैरपथ्यं—रोगहितवैद्यानुपदिष्टं भुंक्त इत्येवंशीलः अपथ्यभोजी सन् न निरामयो—नीरुग् भवेत्, तपःप्रभृतीनां रसायनोपमानं गुणमत्सरस्यापथ्यभोजनोपमानमिति ॥ १६१ ॥ ११ ॥

रत्न०—एतदेव प्रकारांतरेण निदर्शयति—**मंत्रप्रभेति०**, व्याख्या—दानं चावश्यकं च पौषधश्च ते आदौ यस्य तद्दानार्चनावश्यकपौषधादि पुण्यमिह जिनशासनेऽल्पमपि शुद्धं—निर्मलं सन्महत् फलं—स्वर्गापवर्गप्राप्तिलक्षणं यस्य तत्स्यात्, कस्मात्?—मंत्रो—जांगुल्यादिः प्रभा चंद्रदीपादीनां रत्नं

पार ८ निवृत्तिरूपास्ते आदौ यस्य वह्वानार्चनावश्यकपौषधादि अल्पमपि—स्तोकमपि शुद्धं—मत्सरादिदोषरहितं पुण्यं महाफलं—स्वर्गापवर्गादिप्राप्तिलक्षणं (यस्य स तथा) भवति, इति—उक्तप्रकाराच्छुद्धधर्मादन्यथा—विपरीतं वह्वप्यशुद्धं पुण्यमन्यद्—अल्पफलमफलं वा सदोषमंत्रप्रभाररसायनादिवद्भवतीति । भावार्थस्तु यथा शुद्धे मंत्रप्रभाररसायनादिके महान् गुणो भवति तथा शुद्धे पुण्ये फलं भवति, अशुद्धे पुण्ये अशुद्धे मंत्रादाविव निष्फलता भवतीति ॥ १६२ ॥ १२ ॥

अनंतरमल्पस्यापि शुद्धधर्मस्य महाफलत्वमुक्तं तदेव दृष्टांतत्रयेण समर्थयन्नुपदिशति—

दीपो यथाऽल्पोऽपि तमांसि हंति, लवोऽपि रोगान् हरते सुधायाः ।
तृण्यां दहत्याशु कणोऽपि चाग्नेर्धर्मस्य लेशोऽप्यमलस्तथाऽंहः ॥ १६३ ॥ १३ ॥

धनवि०—यथाऽल्पोऽपि—गृहगततमसोऽपेक्षया स्तोकपरिणामोऽपि दीपः—प्रदीपस्तमांसि—अंधकाराणि हंति—विनाशयति, च पुनर्यथा सुधाया—अमृतस्य लवोऽपि—जलकणप्रमाणलेशोऽपि रोगान्—कुष्ठदाघज्वरादीन् हरते—अपनयति, च पुनरग्नेः कणो—लवो यथाऽऽशु—

चन्द्रकांतादि रसायनं—पक्षं सुवर्णादि धातुभिः एतान्यादौ येषां तानि तेषां निदर्शनं—दृष्टांतस्तस्मात्, यथैतान्यल्पान्यपि शुद्धानि विषापहारादितमोनाशानिर्मलजलश्रवणोद्योतकरणरोगापहारादिमहाफलानि भवेयुस्तथा दानादिधर्मोऽपीति, इतः—अस्मादन्यथा पुण्यं महदप्यशुद्धं सदमहाफलं स्यादिति ॥ १६२ ॥ १२ ॥

रत्न०—पुनरेतदेव प्रकारांतरेणाचष्टे—दीपो यथाऽल्पोऽपीति०, व्याख्या—यथेति दृष्टांते अल्पोऽपि दीपस्तमांसि—अंधकाराणि हंति तथा

शीघ्रं तृण्यां—तृणगणं दहति—भस्मसात्करोति, तथा धर्मस्य—सुकृतस्य लेशः—अंशोऽप्यमलो—मात्सर्यादिदोषरहितः अंहः—पापं हंति। अत्र दीपा १ मृतलवा २ ग्निकणानां ३ दृष्टांतता शुद्धधर्मस्य च दार्ष्टांतिकतेति ॥ १६३ ॥ १३ ॥

अथ धर्मशुद्धिद्वारमुपसंहरन् भावोपयोगरहितं बह्वपि पुण्यं निष्फलं भवतीति दर्शयति—

भावोपयोगशून्याः कुर्वन्नावश्यकीः क्रियाः सर्वाः।
देहक्लेशं लभसे फलमाप्स्यसि नैव पुनरासाम् ॥ १६४ ॥ १४ ॥

धनवि०—भावोपयोगशून्याः—भावश्च—आवश्यकक्रियायां चित्तोत्साह उपयोगश्च—आवश्यकादिक्रियायां सूत्रार्थोभयव्यंजनदीर्घह्रस्वलघ्वक्षराद्युपयुक्तता ताभ्यां शून्या—रहिताः सर्वाः—सकला आवश्यिकीः—अवश्यकर्त्तव्याः क्रियाः—षडावश्यककरणप्रतिलेखनाप्रमार्जनादिकाः कुर्वन्—समाचरन् देहक्लेशं—मुधा शरीरप्रयासं लभसे—प्राप्नोपीत्यर्थः, अत्र सर्वा इत्यनेन परीषहसहनातापनाग्रहणादिकाः

सुधाया लवो—लेशोऽपि रोगान् हरते—अपनयति च पुनरग्नेः कणोऽपि आशु—शीघ्रं तृणगणं दहति तथेत्युपनये ईर्ष्यादिमलरहितो धर्मस्य दानादेर्लेशोऽप्यंहः—पापं हंतीति, अमल इति विशेषणं दीपादीनामपीति ॥ १६३ ॥ १३ ॥

रत्न०—अथ सर्वासां क्रियाणां भावपूर्वककरणेन सफलतामुपदिशति—भावोपयोगशून्या इति०, व्याख्या—हे आत्मन्! अवश्यं भवा आवश्यक्यः आवश्यक्यश्च ताः क्रियाश्चावश्यकीक्रियाः ताः सर्वाः प्रति कुर्वन् देहस्य क्लेशं लभसे, यतः किंलक्षणाः ?—भावशुद्धाः (:—शुद्धता) तस्या उपयोगस्तेन

शून्याः क्रिया माहा; पुनरित्युक्तक्रियासमुच्चयार्थे, तेन पुनरासामनंतरोक्तानां क्रियाणां फलं—मोक्षलक्षणं नैवाप्स्यसि—नाधिगच्छसि, भावशून्यत्वादिति ॥ १६५ ॥ १४ ॥

इति श्रीतपाग० अध्यात्मकल्पद्रुमटीकायां उ० श्रीधनविजयगणिविरचितायां धर्मशुद्धिनाम्न्येकादशी पदपद्धतिः ॥ ११ ॥

१२ देवगुरुधर्मशुद्ध्यधिकारः ।

अनन्तरद्वारे मात्सर्यादिदोषरहितः शुद्धधर्मो मोक्षफलो भवतीत्युक्तं; स च धर्मः शुद्धदेवगुरुधर्मपरिज्ञाने तदाश्रयणे च विवक्षितफलसाधको भवतीति देवगुरुधर्मशुद्धिद्वारमभिधित्सुराह—

अथ श्रीदेवगुरुधर्मशुद्धिमधिकृत्य किंचिदुपदेश इति, स्पष्टं । नन्वनंतरद्वारेऽपि धर्मशुद्धिरुक्ता, पुनरत्र धर्मशुद्धिप्रतिपादने पौनरुक्त्यं स्यादिति चेन्न, अनन्तरद्वारे शुद्धस्यापि धर्मस्य मत्सरादिना कालुष्यं न कर्त्तव्यमिति धर्मशुद्धिरुक्ता, अत्र च षड्दर्शनसंबंधिशास्त्रप्रतिपादित-

---

रहिताः पुनरितिविशेषे आसां क्रियाणां फलं—स्वर्गादिप्राप्तिलक्षणं नैवाप्स्यसि—नैव लप्स्यसे इति ॥ १६४ ॥ १४ ॥ **इत्येकादशोऽधिकारः ॥**

श्रीशांतिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्टवरवाचकरत्नचंद्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिमेकादशोऽत्र गतवान् विमलोऽधिकारः ॥११॥

देवादिशुद्धिः

धर्माणां मध्ये को धर्मः शुद्ध इति भेदप्रतिपादनेन पौनरुक्त्याभावात्; यद्वाऽनन्तरद्वारे केवलाया धर्मशुद्धेः प्रतिपादनेऽपि देवगुरुशुद्धिसाहचर्येण धर्मशुद्धेरप्रतिपादनेन पौनरुक्त्याभावादिति । तत्रापि पूर्वं सांप्रतीनकाले गुर्वायत्तौ देवधर्माविति गुरुशुद्धिमधिकृत्योपदिशति—

तत्त्वेषु सर्वेषु गुरुः प्रधानं, हितार्थिधर्मा हि तदुक्तिसाध्याः ।
अयंस्तमेवेत्यपरीक्ष्य मूढ !, धर्मप्रयासान् कुरुषे वृथैव ॥ १६५ ॥ १ ॥

धनवि०—**सर्वेषु**—समस्तेषु **तत्त्वेषु**—देवगुरुधर्मलक्षणेषु **गुरुः**—गुरुतत्त्वं **प्रधानं**—मुख्यं भवति, **हि** यतः कारणाद्धि**तार्थिधर्माः**—हितं—स्वोपकारकमर्थान्मोक्षः स एवार्थः—प्रयोजनं येषां ते च ते धर्माश्चेति, यद्वा हितार्थिनां—मोक्षार्थिनां पुरुषाणां समाचरणीया धर्मा दानादयः, **तस्य गुरोरुक्तिः**—वचनं तेन **साध्याः** प्रायो भवंति, **हे मूढ !**—हे मूर्ख इति हेतोस्**तमेव गुरुमपरीक्ष्य**—अयं गुरुः शुद्धधर्मोपदेष्टाऽयं चाशुद्धधर्मोपदेष्टेति विवेकमकृत्वा **श्रयन्**—भजन् **धर्मप्रयासान्**—धर्मकर्मश्रमान् **वृथैव कुरुषे** इति ॥ १६५ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ देवगुरुधर्मशुद्धिमधिकृत्य द्वादशाधिकारे किंचिदुपदिश्यते, अथ सांप्रतं भरतक्षेत्रे साक्षाद्भावजिनाभावे गुरुतत्त्वशुद्धेर्देवधर्मतत्त्वयोः शुद्धिर्भवतीति प्रथमं गुरुतत्त्वशुद्धिमाश्रित्याह—**तत्त्वेषु सर्वेष्विति०**, व्याख्या—सर्वेषु तत्त्वेषु गुरुः प्रधानं—मुख्यं तत्त्वं वर्त्तते, हि यस्माद्धेतोर्हितायेति हितार्थाः हितार्थाश्च ते धर्माश्च हितार्थधर्माः तस्य गुरोरुक्तिः—वचनं २ तया साध्याः—साधनीया वर्त्तंते, तमेव गुरुमितिहेतोरपरीक्ष्य—परीक्षां विनैव श्रयन् सन् मूढो—मूर्खो धर्मे प्रयासान् वृथैव कुरुषे, तेन गुरुं परीक्ष्य गृहाणेति ॥ १६५ ॥ १ ॥

कुगुरोः स्वरूपं

अथ गुरुसदोषतायां धर्मस्यापि सदोषता भवतीत्याह—

भवी न धर्मैरविधिप्रयुक्तैर्गमी शिवं येषु गुरुर्न शुद्धः ।
रोगी हि कल्यो न रसायनैस्तैर्येषां प्रयोक्ता भिषगेव मूढः ॥ १६६ ॥ २ ॥

धनवि०—अविधिप्रयुक्तैः-वितथाचरणप्रयोगवद्भिर्धर्मैः-दानादिकैर्भवी-प्राणी शिवं-मोक्षं न गमी-न गमनशीलो भवतीति, येषु धर्मेषु गुरुः शुद्धो-निर्दोषो नास्ति; अत्र दृष्टांतमाह-हि यतः कारणाद्रोगी-आतुरस्तैः रसायनैः-औषधविशेषैर्न कल्यो-नीरोगो न भवति, येषां रसायनानां प्रयोक्ता-उपदेष्टा भिषगेव-वैद्य एव मूढः-अज्ञानोऽस्तीत्यन्वयः । अत्र संसारिरोगिणोर्धर्मरसायनयोर्गुरुभिषग्वरयोः परस्परं दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजना कार्येति भावः ॥ १६६ ॥ २ ॥

अथ गुरुपरीक्षायामेव कुगुरोरभिलषितफलासाधकत्वं दर्शयन्नाह—

समाश्रितस्तारकबुद्धितो यो, यस्यास्त्यहो मज्जयिता स एव ।
ओघं तरीता विषमं कथं स ?, तथैव जंतुः कुगुरोर्भवाब्धिम् ॥ १६७ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ गुरावशुद्धे धर्मोऽप्यशुद्ध एवेत्याह—भवी न धर्मैरिति०, व्याख्या—भवी-संसारी जीवः अविधिकृतैर्धर्मैर्हेतुभिः शिवं-मोक्षं न गमी-न गमनशीलः येषु धर्मेषु गुरुरुपदेष्टा शुद्धो-दोषरहितो नास्ति, एतदेव दृष्टांतयति-हि यस्मात्कारणाद्रोगी तैः रसायनैः कल्यो न-अरुग् न भवति । तः धारयत्याह-येषां रसायनानां प्रयोक्ता-कर्त्ता कथको वा भिषगेव-वैद्य एव मूढो-मूर्खोऽस्तीति, उपनययोजना सुगमैवेति ॥ १६६ ॥ २ ॥

धनवि०—यथा यः पुरुषो यं तारक इति बुद्धितः समाश्रितः—सेवितः स एव पुरुषः अहो इत्याश्चर्ये यस्य पुरुषस्य मज्जयिता—बोलयिताऽस्ति स पुरुषो विषमम्—अतिशयेनागाधमतिशयेन चपलं वौघं—प्रवाहं कथं तरीता ?—कथं तरिष्यतीत्यर्थः, तथैवेति दार्ष्टांतिकोपन्यासे, जंतुः—संसारी प्राणी कुगुरोः—उन्मार्गगामिन उन्मार्गप्ररूपिणश्च पुरुषाद्भवाब्धिं—संसारसमुद्रं कथं तरीतेत्यर्थः; अत्र विषमप्रवाहस्य संसारदृष्टांतता कुतारस्य कुगुरुदृष्टांतता वाच्येति ॥ १६७ ॥ ३ ॥

अथ दृष्टांतपूर्वकं स्वपरव्यवहारहठमकृत्वैव शुद्धा एव गुरुदेवधर्माः श्रयणीया इत्युपदिशति—

गजाश्वपोतोक्षरथान् यथेष्टपदाप्तये भद्र! निजान् परान् वा ।
भजंति विज्ञाः सुगुणान् भजैवं, शिवाय शुद्धान् गुरुदेवधर्मान् ॥ १६८ ॥ ४ ॥

धनवि०—हे भद्र!—हे निर्माय विज्ञा—विवेकवंतो जना यथेष्टपदाप्तये—ईप्सितस्थानप्राप्तये सुगुणान्—सुष्ठु—अतिशयेन गुणः—सुख-

---

रत्न०—अथ कुतारकदृष्टांतेन कुगुरुः कथं निमज्जयिता न भवतीत्याह—समाश्रित इति०, व्याख्या—यो जंतुस्तारकबुद्धेः—असौ मां तारयिष्यतीति बुद्धेर्यं तारकं समाश्रितः अहो इति आश्चर्ये स एव यस्य मज्जयिता भवति स जंतुर्विषममोघं—प्रवाहं अर्थादगाधजलाश्रयस्य कथं तरीता स्याद् ?, अपि तु न स्यात्, तथैव दृष्टांतेन यो भवाब्धितारकबुद्ध्या यं गुरुं समाश्रितः स एव गुरुः परिणामतः कुगुरुर्यस्याश्रितस्य मज्जयिता वर्त्तते स जंतुस्तस्मात् कुगुरोः सकाशाद्भवाब्धिं—भवसमुद्रं कथं तरीता स्याद् ?, अपि तु न तरीतेति भावः ॥ १६७ ॥ ३ ॥

रत्न०—ततः शुद्धान् गुरुदेवधर्मान् श्रयेति कथयति—गजाश्वपोतोक्षरथानिति०, व्याख्या—हे भद्र!—हे साधो विज्ञा—दक्षा यथेष्टपदाप्तये-

संचारितादिलक्षणो येषां ते तथा तान्निजान्—स्वकीयान् वा—अथवा परान्—परकीयान् गजाश्च—हस्तिनः अश्वा—हयाः पोताश्च—यानपात्राण्युक्षाणश्च—बलीवर्दाः रथाश्च—शकटगंत्रीप्रभृतयस्ततो द्वंद्वस्तान् भजंति—प्रतिपद्यंते, एवमेभिर्दृष्टांतैस्त्वं सुगुणान्—विशिष्टज्ञानदर्शनचारित्रादिगुणान् स्वकीयान् परकीयान् वा गुरवश्च सम्यक्त्वसहितपंचमहाव्रतधरा देवाश्चान्तरायाद्यष्टादशदोपरहिताः धर्माश्चाप्तप्रणीतास्ततो द्वंद्वस्तान् गुरुदेवधर्मान् स्वेष्टपदाप्तये—मुक्तिपदाप्तये भजस्व—श्रय । ननु देवगुरुधर्मशुद्ध्यधिकारेऽपि पौर्वापर्येण गुरुशुद्ध्यधिकारे प्रस्तुते देवगुरुधर्मशुद्धिप्रतिपादनमनर्थकमिति चेन्न, प्रस्तुतगुरुदेवधर्मशुद्ध्यधिकारद्वारार्थस्मारणार्थत्वात् । अत्र सुगुणगजादीनां तु शुद्धगुर्वादिदृष्टांतता इष्टपदप्राप्तेश्च परमपदप्राप्तिदृष्टांतता भावनीयेति ॥ १६८ ॥ ४ ॥

अथ कुगुरुप्ररूपिता धर्मा अपि निष्फलाः स्युरित्याह—

फलाद्वृथा स्युः कुगुरूपदेशतः, कृता हि धर्मार्थमपीह सूद्यमाः ।
तद्दृष्टिरागं परिमुच्य भद्र ! हे, गुरुं विशुद्धं भज चेद्धितार्थ्यसि ॥ १६९ ॥ ५ ॥

धनवि०—हि यतः कारणादिह—संसारे कुगुरूपदेशतः—अगीतार्थपार्श्वस्थमिथ्यादृष्टिगुरुवचनतो **धर्मार्थमपि**—धर्मप्रयोजनमुद्दिश्यापि

वाञ्छितस्थानप्राप्त्यै निजान्—स्वकीयान् वा—अथवा परान्—परकीयान् गजाश्वपोतोक्षरथान्—हस्तितुरगवहनगोस्यंदनान् भजंति, किं० ?—सुगुणान्—लक्षणशास्त्रोक्तसत्गुणोपेतान् एवमिति—तद्वत् हे भद्रात्मन् ! त्वं देवगुरुधर्मान् योगशास्त्राद्युक्तलक्षणोपेतान् शिवाय—मोक्षाय भज—श्रयेति ॥ १६८ ॥ ४ ॥

रत्न०—अथ कुगुरूपदिष्टा धर्मा न फलदायका भवंतीत्याह—**फलाद्वृथा स्युरिति०**, व्याख्या—हि यस्मात्कारणादिह—जिनप्रवचने कुगुरूणा-

दृष्टिराग-
मोक्षः

सूद्यमाः—सुष्ठु—अतिशयेनोद्यमाः—प्रयत्नाः कृता—विहिताः फलात्—स्वर्गापवर्गादिप्राप्तिफलमाश्रित्य वृथा—मिथ्या स्युः—भवंति निष्फलाः स्युरित्यर्थो, यदुक्तं गच्छाचारादौ "अगीयत्थस्स वयणेणं, अमीयंपि न घुंटए। गीयत्थस्स उ वयणेणं, विसं हालाहलं पिए" ॥ १ ॥ [अगीतस्य वचनेनामृतमपि न पिवेत्। गीतार्थस्य तु वचनेन हालाहलं विषं पिवेत् ॥१॥] इति हे भद्र!—तीव्रकषायरहित तत्—तस्मात्कारणाद्दृष्टिरागं—स्वस्वदर्शनदृष्टिरागं परिमुच्य—परित्यज्य विशुद्धं गुरुं भज—श्रय चेद्—यदि त्वं हितार्थी—मोक्षकामोऽसीति ॥१६९॥५॥

अथ गुरुपरीक्षायां लोकविप्रतारककुगुरुस्वरूपं भृशं प्रायः स्थाने २ पश्यन्नतीव व्याकुलितचेता उपदेष्टा पूत्कारपूर्वकं श्रीवीरभगवतः पुरस्तादित्याह—

न्यस्ता मुक्तिपथस्य वाहकतया श्रीवीर! ये प्राक्त्वया, लुंटाकास्त्वहतेऽभवन् बहुतरास्त्वच्छासने ते कलौ।
बिभ्राणा यतिनाम तत्तनुधियां मुष्णंति पुण्यश्रियः, पूत्कुर्म्मः किमराजके ह्यपि तलारक्षा न किं दस्यवः? ॥

धनवि०—हे श्रीवीर!—हे श्रीवर्द्धमानस्वामिन् प्राक् सुधर्मादयो ये गुरवो मुक्तिपथस्य—मोक्षमार्गस्य वाहकतया—प्रवर्त्तकतया त्वया न्यस्ताः—स्थापिताः संति तत्परम्परायाता अप्युपचारात्त एवोच्यंतेऽतस्तत्परंपरानामग्राहकाः शिथिलाचारा बहुतरा—अतिशयेन बहवो

मुपदेशतो धर्मार्थं—धर्माय कृता अपि सूद्यमाः—शोभनोद्योगास्तपःसंयमादिकाः फलात्—कार्याद्वृथा स्युः—फलप्रदा न भवंति, अथवा फलमुद्दिश्येति व्याख्येयं, तत्कारणाद्धे भद्र!—हे सज्जन त्वं दृष्टिरागं परिमुच्य विशुद्धं स्वयमवद्यमुक्तमन्येषामवद्येभ्यो निवर्त्तकं निःस्पृहं च गुरुं भज—श्रय चेद्—यदि हितार्थी—हितेच्छुरसीति ॥ १६९ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथ दृष्टांतेन कुगुरून् ज्ञापयति—**न्यस्ता मुक्तिपथस्येति०** व्याख्या—हे श्रीवीर! प्राक्—पूर्वं त्वया ये सुधर्मादयो मुक्तिपथस्य

गुरवः प्रायेणेति शेषः कलौ–कलिकाले त्वच्छासने–जिनमते त्वद्दते–त्वां विना लुंटाका–मार्गग्राहकतस्करा अभवन्–आसन्; यद्–यत्कारणाद्यतिनाम–यतिरित्यभिधानं बिभ्राणा–दधानास्ते गुरवस्तनुधियाम्–अल्पबुद्धीनां जनानां पुण्यश्रियः–सुकृतलक्ष्मीः मुष्णंति–चौर्येणापहरंति, अत्र कुगुरवो मंदबुद्धीनां पुण्यलक्ष्मीमोपकाः स्वार्थसहितकुत्सितोपदेशकत्वोत्सूत्रभापकत्वोत्सूत्रप्रवर्त्तकत्वादिना गच्छ स्वयंकृतविकर्मादिकारकत्वेन, यत उक्तं–"पासत्थाइ वंदमाणस्स नेव कित्ती न निज्जरा होइ। कायकिलेसो एमेव कुणइ तह कम्मवंधं च ॥ १ ॥ ति" [पार्श्वस्थादीन् वंदमानस्य नैव कीर्त्तिः न निर्जरा भवति। कायक्लेश एवमेव करोति तथा कर्मबन्धं च ॥ १ ॥] भावः। ततः कारणात किं पूत्कुर्मो–वयं किं पूत्कारं कुर्मः ?, हि यतः कारणादराजके–राजरहिते नगरे तलारक्षा अपि–राजनियुक्तनगरोपद्रवनिवारकाः कोट्टपाला अपि किं दस्यवः ?–चौरा न भवंति, अपि तु भवंत्येव ॥ १७० ॥ ६ ॥

अथ कुगुरुदेवधर्माः आश्रिताः शोचनाय भवंतीत्याह—

माद्यस्यशुद्धैर्गुरुदेवधर्मैर्धिग्दृष्टिरागेण गुणानपेक्षः।
अमुत्र शोचिष्यसि तत्फले तु, कुपथ्यभोजीव महामयार्त्तः ॥ १७१ ॥ ७ ॥

यतीनां मोपकता

...पाद्यतया–प्रवर्त्तकत्वेन न्यस्ताः–स्थापिताः ते सुधर्मादिपट्टपरंपरायातसुविहिताचार्येभ्यः पृथग्भूय स्वाभिमानपुष्ट्यै स्वनाम्ना मतप्रवर्त्तकास्त्वद्दते–त्वया विना त्वच्छासने लुंटाका इव–लुंटाका अभवन्, कस्मिन् ?–कलौ–कलियुगे, अथ लुंटाकोपमानत्वेन लुंटाकधर्ममाह–यत्कारणाद्यतिनाम बिभ्राणा–दधानास्तनुधिया–स्वल्पबुद्धीना जनाना पुण्यश्रियो मुष्णंति–चोरयंति, अत्रार्थे वयं किं पूत्कुर्मः–पूत्कारं कुर्मः ?, हि यस्मात्कारणात्तलारक्षा अपि–कोट्टपाला अप्यराजके–राज्ञोऽभावे किं दस्यवः–चौरा न भवंति ?, अपितु भवंति एव, अत्रोपनयः सुगमत्वाददर्शितोऽप्यूह्य इति ॥ १७० ॥ ६ ॥

धनवि०—**धिगिति** तिरस्कारे त्वं **दृष्टिरागेण**—स्वदर्शनरागेण गुणेषु—ज्ञानदर्शनचारित्रेषु न विद्यतेऽपेक्षा—मया गुणिन एव गुरवो वंदनीया यत्र गुणो भवति स एव देवः सेव्यः समग्रगुणवत्प्रणीत एव धर्मः समाचरणीय इति बुद्धिर्यस्य स **गुणानपेक्षः** सन् **अशुद्धैः**—सदोषैर्**गुरुदेवधर्मैर्**रिदानीमितिगम्यं किं **माद्यसि** ?—मदवान् किं भवसि, **तु** पुनर**मुत्र**—परलोके **तत्फले**—कुगुर्वादिसेवनजनितमदफले दुर्गतिदुःखानुभवलक्षणे **शोचिष्यसि**—शोचनां करिष्यसि, अत्रोक्तमर्थं दृष्टांतेन द्रढयति—**इव**—यथा **कुपथ्यभोजी**—पूर्वं भिषग्निषिद्धाहार-भोक्ता उत्तरकाले **महामयार्त्तः** सन्—अतिशयेन रोगपीडितः पुमान् शोचते इत्यन्वयः। अत्राशुद्धदेवगुरुधर्मांगीकारेण मदकरणकुपथ्य-भोजनयोर्गुणानपेक्षदृष्टिरागिमहामयार्त्तयोर्दृष्टांतदार्ष्टांतिकतेति भावः ॥ १७१ ॥ ७ ॥

अथ कुगुरुः सेवितो मोक्षप्रदो न भवतीति दृष्टांतत्रयदर्शनपूर्वकमुपदिशति—

नाम्रं सुसिक्तोऽपि ददाति निंबकः, पुष्टा रसैर्वंध्यगवी पयो न च।
दुःस्थो नृपो नैव सुसेवितः श्रियं, धर्मं शिवं वा कुगुरुर्न संश्रितः ॥ १७२ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ शुद्धान् गुरुदेवधर्मान् प्राप्य मा हरणं प्राप्नुहीति कथयति—**माद्यस्यशुद्धैरिति०** हे आत्मन्! यस्त्वमशुद्धैः—सदोषैर्गुरुदेवधर्मैः प्राप्तैः सद्भिर्माद्यसि—हृष्यसि, त्वं किं० ?—गुणानां—योगशास्त्रादिशास्त्रोक्तानां न विद्यते अपेक्षा यस्य सः, केन ?—दृष्टिरागेण, ततस्त्वां धिगस्तु, क्वचिदध्याहारस्य व्याख्यानांगत्वात् यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ, च पुनस्तस्य मदस्याथवा दृष्टिरागस्यामुत्र—परभवे किल्बिषकावतारलक्षणे प्राप्ते सति त्वं शोचिष्यसि—हा मया किं कृतमित्यात्मानं पश्चात्तापविषयीकरिष्यसि। तत्रार्थे दृष्टांतमाह—इव—यथा पुमान् महांश्चासौ आमयश्च महामयो—महान् रोगस्तेन ऋतः—पीडितस्सन् कुपथ्यं भुंक्ते इत्येवंशीलः कुपथ्यभोजी शोचतीति ॥ १७१ ॥ ७ ॥

धनवि०—यथा निंबवृक्षः प्रसिद्धः सुसिक्तोऽपि—शोभनप्रकारेण दुग्धामृतादिना सिक्तोऽप्याम्रं—सहकारफलं न ददाति—नो दत्ते, च पुनर्यथा वंध्यगवी—संतानात्यंताभाववती धेनुः रसैः—इक्षुघृततैलप्रभृतिभिः पुष्टाऽपि—पुष्टिं प्रापिताऽपि न च पयो—दुग्धं ददाति, च पुनर्यथा दुःस्थो—राज्यभ्रष्टः कष्टपतितो नृपो—राजा सुसेवितः—सम्यक्प्रकारेण सकलतत्समीहितसंपादनेनाराधितः श्रियं—धनधान्यादिलक्ष्मीं नैव ददाति, तथा कुगुरुः—अशुद्धगुरुः संश्रितः—सेवितो धर्मं—स्वर्गादिप्राप्तिवीजं वा—अथवा शिवम्—अपवर्गं न ददाति, अत्र यथा तथेति पदद्वयमध्याहार्यं, तथा च दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावः स्पष्ट एवेति ॥ १७२ ॥ ८ ॥

अथ देवगुरुधर्माः शुद्धा एव हिताय भवंतीत्युपदिशति—

कुलं न जातिः पितरौ गणो वा, विद्या च वंधुः स्व(श्व)गुरुर्धनं वा ।
हिताय जंतोर्न परं च किंचित्, किं त्वाहृताः सद्गुरुदेवधर्माः ॥ १७३ ॥ ९ ॥

धनवि०—न कुलं—पितृवंशः न जातिः—मातृवंशो न पितरौ—माता च पिता च पितरौ न गणो—महाजनादिसमुदायो वा—अथवा

रत्न०—पुनः कुगुरोरनासेवनमाश्रित्योपदिशति—नाम्रं सुसिक्तोऽपीति० व्याख्या—निंब एव निंबको वृक्षः सुष्ठु यथा स्यात्तथा सिक्तोऽप्याम्रं—आम्रफलं न ददाति, तथाः पुष्टाऽपि वंध्यगवी—वंध्या गौः पयो न ददाति, चः पुनरर्थे देशभ्रष्टत्वादुत्पन्नमात्रभक्षित्वाद् दुःस्थो—दुर्गतो राजा—राजेति नामधारी सुष्टु सेवितः सन् श्रियं—लक्ष्मीं न ददाति, एतैर्दृष्टांतैः कुगुरुः संश्रितः सन् धर्मं—स्वर्गादिसंपद्दायकमथवा शिवं—मोक्षं सकलदुःखनिवृत्तिलक्षणं न ददाति, सुसिक्ताः सुपोषिताः सुसेविताः सुसंश्रिता अपि ये यादृशास्ते तादृशा एव भवंतीति भावः ॥ १७२ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ सर्वेभ्यो गुरुदेवधर्माणामुत्कर्षमाह—कुलं न जातिरिति० व्याख्या—एतानि जंतोः—प्राणिनो हिताय न भवंतीत्यन्वयः, तद्व्यक्तित

सुदेवादेर्हितत्वं

न विद्या—तर्कविद्या मंत्रविद्या वा च पुनर्न बंधुः—स्वजनश्च पुनर्न स्वगुरुः—विद्यागुरुः कुलगुरुर्वा—अथवा न धनं—वित्तं च पुनर्न परम्—उक्तातिरिक्तमन्यत् किंचिद्वस्तु, हिताय भवतीति सर्वत्र योज्यं; तु पुनः किं हिताय भवतीति प्रश्ने प्रतिपादयति—आदृता—आराधिताः सद्गुरुदेवधर्मा—निर्दोषगुरुदेवधर्मा हिताय भवंतीति योगः ॥ १७३ ॥ ९ ॥

अथ गुरुदेवधर्मशुद्ध्यर्थं परमार्थतः सुगुरुस्वरूपं निर्दिशति—

माता पिता स्वः सु(स)गुरुश्च तत्त्वात्, प्रबोध्य यो योजति शुद्धधर्मे ।
न तत्समोऽरिः क्षिपते भवाब्धौ, यो धर्मविघ्नादिकृतेश्च जीवम् ॥ १७४ ॥ १० ॥

धनवि०—तत्त्वात्—परमार्थतः स जनो **माता**—जननी, **च** पुनः स जनः **पिता**—जनकः, च पुनः स जनः **स्वः**—स्वकीयः, च पुनः स जनः **सुगुरुः**—तत्त्वमार्गोपदेष्टा, भवतीति सर्वत्र योजनीयं, **यो** जनो **जीवं**—प्राणिनं **शुद्धधर्मे योजति**—योजयति; च पुनस्तत्समः—

आह—कुलम्—इक्ष्वाकुकुलादि जातिः—मातृपक्षः पितरः—पितामहपितृवृद्धभ्रातृपितृत्वप्रपन्नादयः गणः—समूहः स्वकीयत्वेन कल्पितः चः पुनरर्थे विद्याः—षडंग्यादिका बन्धुः—स्वजनः च पुनर्गुरुः—विद्यापाठकः वा पुनर्धनं—हिरण्यादि, एतानि सर्वाण्यपि कर्तृपदानीति यथार्हवचनानि योज्यानि, वेति विशेषे, परं—किंचिद् उक्तान्यतरदपि हिताय न भवतीति, किल्विति विशेषे, आदृता—अङ्गीकृताः संतः—शोभना देवगुरुधर्मा हिताय भवंति ॥ १७३ ॥ ९ ॥

रत्न०—अथ शुद्धधर्मे योजयितारं प्रशंसति—**माता पितेति०** व्याख्या—यो यं प्रति तत्त्वादिति—तत्त्वं समर्थ्य प्रबोध्य—बोधिदानं दत्त्वा शुद्धधर्मेऽर्हदुक्ते योजति—योजयति, युजादेर्नवेति णिचो विकल्पेन प्राप्तौ णिचोऽभावे रूपमिति, स मातेव हितकर्तृत्वात् माता स पितेव स स्वो

तेन सदृशोऽरिः—वैरी नास्ति यो जनो धर्मविघ्नादिकृतेः—सुकृतान्तरायनिष्पादनात्, अत्रादिपदादुन्मार्गप्रवृत्तिकृतेः, जीवं—प्राणिनं भयाब्धौ—संसारसागरे क्षिपते—प्रक्षिपतीति ॥ १७४ ॥ १० ॥

अथ गुरुदेवार्चनानां तत्सहचरितानामन्येषामपि गुणानां माहात्म्यं वर्णयन्नुपदिशति—

दाक्षिण्यलज्जे गुरुदेवपूजा, पित्रादिभक्तिः सुकृताभिलाषः।
परोपकारव्यवहारशुद्धी, नृणामिहामुत्र च संपदे स्युः ॥ १७५ ॥ ११ ॥

धनवि०—दाक्षिण्यं च लज्जा च दाक्षिण्यलज्जे प्रतीते, तथा गुरुदेवयोः—सद्गुरुवीतरागयोः पूजा—अर्चा, सा च द्रव्यभावभेदाभ्यां द्विधा, तत्र द्रव्यपूजा पुष्पाक्षतादिभिः भावपूजा च स्तुतिस्तोत्रादिभिः, तथा पित्रादिभक्तिः—पित्रादीनां मातृपितृवृद्धभ्रातृप्रभृतीनां भक्तिः—सेवा, तथा सुकृतस्य—पुण्यकर्मणोऽभिलाषो—मनोरथः, तथा परोपकारश्च—परेषामापत्पतितानामुपकार—उद्धरणं व्यवहारशुद्धिश्च—

ज्ञातिः स गुरुः, चेति पुनरर्थे, तथा तेन समः—सदृशोऽरिः—रिपुर्नास्ति यो धर्मे विघ्नादिकृतेः—अंतरायादिकरणाज्जीवं प्रति भवाब्धौ—भवसमुद्रे क्षिपते—प्रतिक्षिपति, आदिशब्देनोन्मार्गदर्शनतश्चेति, अथवा तत्त्वात्—परमार्थतः स मातेव माता इत्याद्यपि व्याख्येयं ॥ १७४ ॥ १० ॥

रत्न०—दाक्षिण्यलज्जे इति० व्याख्या—दाक्षिण्यं च लज्जा च दाक्षिण्यलज्जे, दाक्षिण्यं—अनुकूलता तथा गुरुदेवयोः पूजनं तथा पिता आदौ

न्यायसंपन्नविभवादिना व्यवहरणं ततो द्वंद्वः परोपकारव्यवहारशुद्धी, एते उक्ता गुणा नृणां—मनुष्याणामिह—इह लोके च पुनरमुत्र—परलोके संपदे—ऐहिकपारलौकिकसुखसंपत्तये स्युः—भवंतीत्यर्थः ॥ १७५ ॥ ११ ॥

अथानंतरोक्तमेवार्थं व्यत्ययेनाह—

जिनेष्वभक्तिर्यमिनामवज्ञा, कर्मस्वनौचित्यमधर्मसंगः ।
पित्राद्युपेक्षा परवंचनं च, सृजंति पुंसां विपदः समंतात् ॥ १७६ ॥ १२ ॥

धनवि०—जिनेषु—वीतरागेषु **अभक्तिः**—आशातनाकरणं, च पुनर्यमिनां—सुसाधूनामवज्ञा—अवहेला, च पुनः **कर्मसु**—व्यापारेषु **अनौचित्यं**—अनुचितप्रवृत्तिः, च पुनर्न विद्यते धर्मः—सुकृतं येषां तेऽधर्माणस्तेषां **संगः**—संगतिरथवा न धर्मोऽधर्मः—'तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्त्तते' इति वचनात् पापं तस्य **संगः**—संगतिः, च पुनः **पित्राद्युपेक्षा**—पितृमातृप्रभृतीनामुपेक्षा—शुश्रूषायामुपेक्षणं, च पुनः

येषां ते पित्रादयस्तेषां भक्तिः, आदिशब्देन मातृवृद्धभ्रातृभगिनीपितृभ्रात्रादीनां ग्रहणं, तथा सुकृते—पुण्येऽभिलाषो—वांछा तथा परोपकारश्च व्यवहारशुद्धिश्च परोपकारव्यवहारशुद्धी, एतानीह लोके च पुनरमुत्र—परलोके संपदे—विभूतये भवंति, अर्थादेतद्वतः पुरुषस्येति ॥ १७५ ॥ ११ ॥

रत्न०—एतदर्थं च व्यत्ययेन निर्दिशति—**जिनेष्वभक्तिरिति०** व्याख्या—जिनेषु—वीतरागेष्वभक्तिस्तथा यमिनां—यतिनामवज्ञा—अवगणनं तथा कर्मसु **श्राद्धदिनकृत्ययतिदिनकृत्यादिशास्त्रेषूक्तेष्वनौचित्यम्**—औचित्याभावः यथायोग्याकरणमित्यर्थः तथा नञो विरुद्धार्थवाचकत्वाद्धर्मधर्मिणोरभेदोपचाराच्चाधर्मिभिः—मिथ्यादृष्टिभिः कुमत्यादिभिः सह संगः—परिचितिः अधर्मसंगः विवाहकरणेन व्यापारकरणेन मैत्रीकरणेन च तथा

परवंचनं—परेषामात्मव्यतिरिक्तानां वंचनं—विप्रतारणमेते उक्ता दोषाः पुंसां—पुरुषाणां समंतादिह—परत्र च विपदो—वधबंधादिका आपदः सृजंति—कुर्वंतीत्यर्थः ॥ १७६ ॥ १२ ॥

अथ शुद्धदेवगुरुधर्मादिसमग्रसामग्रीं प्राप्य यो न यतते तं प्रत्युपदिशति—

भक्त्यैव नार्चसि जिनं सुगुरोश्च धर्मं, नाकर्णयस्यविरतं विरतीर्न धत्से।
सार्थं निरर्थमपि च प्रचिनोष्यघानि, मूल्येन केन तदमुत्र समीहसे शम्? ॥ १७७ ॥ १३ ॥

धनवि०—यदि त्वं भक्त्यैव—केवलया भक्त्या आराधनबुद्ध्या जिनं—वीतरागं नार्चसि—न पूजयसि, च पुनः सुगुरोः—सद्गुरोः सकाशाद्धर्मं—श्रुतधर्मरूपं नाकर्णयसि—न शृणोषि, च पुनरविरतं—निरंतरं विरतीः—आश्रवादिभ्यो निवृत्तीर्न धत्से—न बिभर्षीत्यर्थः, च

पित्रादीनां वृद्धानामुपेक्षा—उपेक्षणमवगणनं तथा परेषां कूटतुलाकूटमानतत्प्रतिरूपकरणकूटलेखलिखनादिना वंचनं च पुनरर्थे एतानि पुंसां विपदः समंतादिति समंततः सर्वप्रकारेण सृजंति—कुर्वंति ॥ १७६ ॥ १२ ॥

रत्न०—एतदेव प्रकारातरेण निर्दिशन्नाह—**भक्त्यैव नार्चसीति०** व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं भक्त्या एवेत्यवधारणे जिनं नार्चसि—न पूजयसि, कदाचिदपि पूजयसि तदा लज्जाकुलक्रमादिना पूजयसीत्येवकारेण सूचनं, च पुनः सुगुरोः पार्श्वे धर्ममर्हत्प्रणीतं नाकर्णयसि—न शृणोषि, सुशब्देन कदाचिच्छृणोषि तदा कुगुरोः पार्श्वे इति सूचनं, कथं?, अविरतं—निरंतरमिति सर्वत्र योज्यं, तथा विरतीः—अष्टादशपापस्थानकेभ्यः पंचदशकर्मादानेभ्यश्च विरमणानि न धत्से—न दधासि, च पुनः सार्थं कुटुंबादिदाक्षिण्यहेतुना निरर्थं—निरर्थकमपध्यानाचरितपापोपदेशहिंस्रप्रदान-

पुनः सार्थं—सप्रयोजनं निरर्थं—निष्प्रयोजनमप्यघानि—पापानि हिंसादीनि प्रचिनोषि—प्रकर्षेण पुष्टिं नयसि, तत्—तदा अमुत्र—परलोके केन मूल्येन—निष्क्रयेण शं—सुखं स्वर्गापवर्गादिजं समीहसे ?—वांछसीत्यर्थः ॥ १७७ ॥ १३ ॥

अथ सुगुरुसंगत्यां गुणं कुगुरुसंगत्यां च दोषं दृष्टांतपूर्वकमुपदर्शयन्नुपदिशति—

चतुष्पदैः सिंह इव स्वजात्यैर्मिलन्निमांस्तारयतीह कश्चित् ।
सहैव तैर्मज्जति कोऽपि दुर्गे, शृगालवच्चेत्यमिलन् वरं सः ॥ १७८ ॥ १४ ॥

धनवि०—इह संसारे कश्चित्सुगुरुः स्वजात्यैः—पंचेंद्रियसंज्ञिमनुष्यादिभिः सह मिलन्—संगतिं कुर्वन्निमान् स्वजात्यान् तारयति—पारं प्रापयति इव—यथा सिंहः स्वजात्यैश्चतुष्पदत्वजात्या स्वजातीयैश्चतुष्पदैर्मृगगवयादिभिर्मिलन् स्वजातीयान् मृगगवयादीन् पारं प्रापयति, च पुनः कोऽपि कुगुरुः स्वजातीयैर्मनुष्यैः सह मिलन् तैः सहैव दुःखेन गम्यते इति दुर्गो—नरकस्तस्मिन् मज्जति—अधो गच्छतीत्यर्थः इव—यथा शृगालो—मृगधूर्त्तः, स्वजात्यैः शशकादिभिश्चतुष्पदैर्मिलन् तैः शशकादिचतुष्पदैः सहैव दुर्गेऽगाधत्वरितगतिसरित्प्रवाहे मज्जति,

---

प्रमादाचरितमेदाद्यथा स्यात्तथा त्वमघानि—पापानि प्रति प्रचिनोषि—प्रचयं नयसि, तत्—तस्मात्कारणात् केन मूल्येन—मूल्यप्रदानरूपेणैव कर्मणा सुकृताचरणलक्षणेन शं—सुखं समीहसे ?—सम्यग्वांछसीति ॥ १७७ ॥ १३ ॥

रत्न०—अथ सुगुरुं सिंहेन सदृशीकृत्य कुगुरुं च शृगालेन सदृशीकृत्य चोपदिशति—चतुष्पदैरिति०, व्याख्या—कश्चित्सुगुरुरिमान् भव्यान् मिलन् सन् तारयति इव—यथा सिंहः, स्वजातौ भवाः स्वजात्यास्तैश्चतुष्पदैः सह मिलन्निमान्निजपृष्ठलग्नान् चतुष्पदान् तारयति । अन्यच्चेह

प्रमादि-
दोषाः

सुटतात्पर्यः; भावार्थः पुनः पंचास्यानादिकथानकादवसेयः, तच्च कथानकं लोके प्रसिद्धमपि स्पष्टार्थं किंचिदुच्यते, यथा कस्मिंश्चित्तृणाकीर्णेऽरण्ये कुतश्चिदागतसिंहाद्बिभ्यद्भिः सर्वैश्चतुष्पदैः संभूय सिंहो योगक्षेमकारीति मत्वा स्वामित्वेन प्रपन्नः । तदनु तत्रारण्ये कदाचिद्दावानले उत्थिते सर्वस्वजातीयचतुष्पदविज्ञप्तेन सिंहेन सर्वे स्वजातीया यथाक्रमं स्वलाङ्गूले लग्ना एकफालया महानदीमुल्लंघ्य परं पारं प्रापिताः, पुनः कालान्तरेणारण्ये पल्लविते तथैव ते स्वस्थानं प्रापिताः । इति सिंहविलसितं दृष्ट्वा केनचिद्दुर्धिया सिंहस्पर्धिना शृगालेन केचिद्दीनपुण्याः स्वसेवकीकृताश्चतुष्पदाः, कालान्तरेणान्यदा तत्र दावानले प्रज्वलिते ते तल्लाङ्गूले लग्नाः शशकादयश्चतुष्पदा एकफालयैव तेन शृगालेन महानदीप्रवाहे पातिता निमग्नाः इति, अत्र सुगुरूणां सिंहदृष्टांतता कुगुरूणां शृगालदृष्टांतता च स्पष्टैव इति । इति कारणात् अमिलन्—संगतिमकुर्वन् स—कुगुरुर्वरं—सम्यग् भवतीत्यर्थः ॥ १७८ ॥ १४ ॥

अथ गुर्वादियोगे सत्यपि प्रमादवतां जनानां दृष्टांतपूर्वकं शोचनीयतां सूचयन्नुपदिशति—

पूर्णे तटाके तृषितः सदैव, भृतेऽपि गेहे क्षुधितः स मूढः ।
कल्पद्रुमे सत्यपि ही दरिद्रो, गुर्वादियोगेऽपि हि यः प्रमादी ॥ १७९ ॥ १५ ॥

कश्चित् कुगुरुरस्मानाश्रितान् तैर्निजाश्रितैः सह मज्जति—ब्रुडति, कस्मिन् ?—दुर्गे—जलविषमस्थाने कूपादौ कश्चिच्छृगालवद्, यथा शृगालः स्वजातैश्चतुष्पदैः सह मिलन् तैर्निजाश्रितैः सहैव निमग्नः इति हेतोः सः कुगुरुः शृगालवन्निर्बलः अमिलन् सन् वरं—श्रेयो भवति, अत्र कूपपतितचंद्रार्कपंचसिंहशृगालयोर्ज्ञातं ज्ञातव्यमिति ॥ १७८ ॥ १४ ॥

धनवि०—स जनो **मूढो**—मूर्खः **पूर्णे**—आकंठं जलेन भृतेऽपि **तटाके**—सरसि **सदैव**—निरंतरं **तृषितः**—तृषाक्रांतो ज्ञेयः, च पुनः स मूढः पुमान् **भृतेऽपि**—सिद्धान्नादिना भरितेऽपि **गेहे क्षुधितः**—क्षुधाक्रांतो ज्ञेयः, हीति सर्वत्र खेदे, च पुनः स मूढः पुमान् **कल्पद्रुमे**—कल्पवृक्षे **सत्यपि दरिद्रो** ज्ञेयः, सः क इत्याह—**यः** पुमान् हि निश्चितं **गुर्वादियोगेऽपि** देवगुरुधर्मसामग्र्यां सत्यामपि **प्रमादी**—प्रमादवान् भवतीति ॥ १७९ ॥ १५ ॥

अथ देवगुरुधर्मेष्वान्तरप्रीतिमन्तरेण संपूर्णस्यापि जन्मनोऽसारतां दर्शयन्नुपदिशति—

न धर्मचिंता गुरुदेवभक्ती, येषां न वैराग्यलवोऽपि चित्ते ।
तेषां प्रसूक्लेशफलः पशूनामिवोद्भवः स्यादुदरंभरीणाम् ॥ १८० ॥ १६ ॥

धनवि०—**येषां** पुरुषाणां **चित्ते न धर्मचिंता**—किमद्य सुकृतं कृतं ? किमद्य करणीयमित्यादिचिंतनरूपा न जायते, पुनर्येषां चित्ते **गुरुदेवभक्ती**—गुरुदेवयोर्भक्ती—आन्तरप्रीत्याऽशनपानवसनादिप्रदानप्रासादप्रतिमाप्रतिष्ठापर्युपासनादिरूपे **न** भवतः, पुनर्येषां चित्ते **वैराग्यलवोऽपि**—संसारविरक्ततालेशोऽपि नास्ति, **तेषां** पुंसा**मुदरंभरीणां**—केवलं स्वोदरपूरकाणा**मुद्भवो**—जन्म उत्पत्तिः **पशूनामिव**—काकश्वाना-

---

रत्न०—अथ गुर्वादीनां योगे मा प्रमादीरिति दृष्टांतदानेनोपदिशति—**पूर्णे तटाके** इति०, व्याख्या—स पुमान् पूर्णे तटाके सत्यपि सदैव—नित्यं तृषितोऽस्ति, स मूढो गेहे सुखभक्षिकादिना भृते सति क्षुधितोऽस्ति, हीति खेदे, अङ्गणे कल्पद्रुमे सत्यपि दरिद्रोऽस्ति, स कः ?—यो गुर्वादीनां—गुरुदेवधर्माणां योगे सत्यपि प्रमादी—प्रमत्तोऽस्तीति ॥ १७९ ॥ १५ ॥

रत्न०—एतदेव प्रकारांतरेणाचष्टे—**न धर्मचिंतेति०**, व्याख्या—येषां पुंसां धर्मस्य चिंता—चिंतनमहं प्रतिदिनं कं धर्मं करोमि न करो-

दीनानिव प्रसूः—जननी तस्याः क्लेशो—यौवनविनाशगर्भवासप्रसवादिपरिश्रमः स एव फलं—प्रयोजनं यस्य स प्रसूक्लेशफलः स्याद्—भवतीत्यर्थः ॥

अथैनं द्वारमुपसंहरन् शुद्धदेवगुरुधर्मार्थं यस्य धनं नोपयुज्यते तस्य धनस्य दौर्गत्यहेतुतां दर्शयन्नुपदिशति—

न देवकार्ये न च संघकार्ये, येषां धनं नश्वरमाशु तेषाम् ।
तदर्जनाद्यैर्वृजिनैर्भवांधौ, पतिष्यतां किं न्ववलंबनं स्यात्? ॥ १८१ ॥ १७ ॥

धनवि०—आशु—शीघ्रं **नश्वरं**—विनाशि **येषां** पुरुषाणां **धनं**—द्रव्यं **देवकार्ये**—देवप्रासादप्रतिमाप्रतिष्ठादिप्रयोजने **नायाति**, च पुनः **संघकार्ये**—संघः—साधुसाध्वीश्रावकश्राविकासमुदायस्तस्य कार्ये—प्रयोजने येषां धनं **नायाति**, **तेषां** पुंसां **तदर्जनाद्यैः**—धनोपार्जनप्रमुखैः, आद्यपदेन पंचाश्रवप्रवृत्तिपरिग्रहो, **वृजिनैः**—पापैर्**भवांधौ**—संसारकूपे **पतिष्यतां**—पतनं करिष्यतां नु इति वितर्के **किमवलंबनम्**—अवष्टंभः

नीति लक्षणा नास्ति, तथा गुरुदेवयोर्भक्ती—भजने न स्तः, तथा विरागस्य भावो वैराग्यं तस्य लवोऽपि—लेशोऽपि नास्ति, कस्मिन्?—चित्ते, तेषां पुंसामुद्भवो—जन्म स्यात्, किंल०?—प्रसूः—जनन्याः क्लेश एव—कष्टकरणमेव फलं यस्य सः, केषामिव?—पशूनामिव, यथा पशूनाम्—शूकरादीनामुद्भवः केवलं जननीक्लेशकरः स्यात्, यतः किंलक्षणानाम्?—उदरं बिभ्रतीति तेषां ॥ १८० ॥ १६ ॥

रत्न०—अथ सुपात्रे धनव्ययं प्रकारांतरेणोपदिशति—**न देवकार्ये** इति०, व्याख्या—येषां धनिनां धनं देवकार्ये—नवीनप्रासादनिर्मापणबिंबप्रतिष्ठाजीर्णप्रासादोद्धारादिलक्षणे न भवति—नोपयोगि भवतीत्यर्थः च पुनः संघस्य—साधुसाध्वीश्रावकश्राविकालक्षणस्य कार्ये—साधर्मिकवात्सल्यादिलक्षणे न भवति, किंल०?—नश्वरं—नाशशीलं, कथम्?—आशु—शीघ्रं तेषां तस्य धनस्यार्जनाद्यैर्वृजिनैः—पापैर्भवांधौ—संसारकूपे पतिष्यतां सतां नुरिति

स्याद्—भवतीति ॥ १८१ ॥ १७ ॥

इति श्रीतपागच्छ० शिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचितायां गुरुदेवधर्मशुद्धिनाम्नी द्वादशी पदपद्धतिः ॥ १२ ॥

१३ यतिशिक्षोपदेशाधिकारः ॥

अथानंतरद्वारे गुरुदेवधर्मशुद्धिरुक्ता, सा च गुर्वधीना, गुरुश्च विरतिधार्येव, विरतिश्च यत्यधीनेति विरतिधारिणो यतीन् प्रति शिक्षामुपदिशन्नाह—

अथ यतिं प्रति शिक्षोपदेशः ।

अथ यतिं प्रति शिक्षोपदेश इति, स्पष्टम् । अत्रापि विरतिधारिणां मंगलार्थं नमस्कारमुपदेशद्वारेणाह—

ते तीर्णा भववारिधिं मुनिवरास्तेभ्यो नमस्कुर्म्महे, येषां नो विषयेषु गृद्ध्यति मनो नो वा कषायैः प्लुतम् ।
रागद्वेषविमुक्त प्रशांतकलुषं साम्याप्तशर्माद्वयं, नित्यं खेलति चाप्तसंयमगुणाक्रीडे भजद्भावनाः ॥ १८२ ॥ १ ॥

विशेषे अवलंबनम्—आधारः किं स्याद् ?, अपि तु किं न स्यादिति, धर्महीनाः संसारकूपे पतिष्यंत्येवेति ॥१८१॥१७॥ इति द्वादशोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः । अध्यात्मकल्पफलदेऽत्र चकार वृत्तिं, तत्रास्तिकव्रत १२ मितो विवृतोऽधिकारः १२

धनवि०—तेऽमेऽत्रैव यच्छब्देन वक्ष्यमाणा मुनिवरा–मुनिषु–यतिषु वराः–प्रधानाः महामुनय इत्यर्थो भववारिधिं–संसारसमुद्रं तीर्णाः–पारं प्राप्ताः, पुनस्तेभ्यो मुनिवरेभ्यो वयं नमस्कुर्म्महे–नमस्कारं कुर्मो, येषां मुनिवराणां मनः–चित्तं विषयेषु–शब्दादिषु नो गृध्यति–आसक्तिं नो याति, वा–अथवा येषां मनः कषायैः–क्रोधादिभिर्नो प्लुतं–नाप्लावितं, च पुनर्येषां मनो रागद्वेषौ विमुंचति–त्यजतीति रागद्वेषविमुक्, च पुनर्येषां मनः प्रशांतकलुषं–प्रकर्षेण शांतं–निःसत्ताकीभूतं कलुषं–पापकर्म यत्र तत्तथा, च पुनर्येषां मनः साम्याप्तशर्माद्वयं–साम्येन–समतया आप्तं–प्राप्तं शर्मणा–सुखेन सहाद्वयम्–ऐक्यं येन तत्तथा, च पुनर्येषां मनो भावना–अनित्यतादिका द्वादश भजत्–आश्रयत् आप्तसंयमगुणाक्रीडे आप्तः–प्राप्तो यः संयमलक्षणो गुणः स एवाक्रीडः–उद्यानं तत्र खेलति–क्रीडतीत्यन्वयः ॥१८२॥

रत्न०—अथ यतिं प्रति शिक्षोपदेशाख्यस्त्रयोदशोऽधिकारो विवरीतुं प्रस्तूयते–तत्र प्रथमं यतिस्वरूपमेवोपदिशति–ते तीर्णा इति०, व्याख्या—ते मुनिवरा भववारिधिं तीर्णाः, तथा तेभ्यो मुनिवरेभ्यो वयं नमस्कुर्महे, ते के?–येषां मनो विषयेषु–शब्दादिषु न गृध्यति–न गार्ध्यं भजते, वा पुनः कषायैः–क्रोधाद्यैर्न प्लुत–न निमग्नं, न व्याप्तमित्यर्थः, च पुनराप्तैः–अर्हद्भिरुपदिष्टा ये संयमस्य गुणाः–क्षांत्यादयस्ते एवाक्रीड–उद्यानं तस्मिन् खेलति–क्रीडति, अथवा आप्तः–प्राप्तः संयमगुणा एवाक्रीड–उद्यानं तत्र खेलतीति व्याख्येयं, किं कुर्वन्?–भजत्–श्रयत्, का?–भावनाः–पञ्चविंशति मतस्य, एवंलक्षस्य पचपंचसद्भावाद्, अथवा अनित्यत्वादयो द्वादश, किंलक्षणं?–रागद्वेषौ विमुंचतीति रागद्वेषविमुक्, पुनः कीदृक्?–प्रशान्तानि कलुषानि–पापानि यस्मात्तत्, पुनः कीदृक्?–साम्येन–समतया आप्तं शर्मणा–सुखानामद्वयम्–ऐक्यं येन तत्, समभावसुखस्यानुपमत्वादिति, एतद्विशेषणत्रययुक्तस्यैव मनसो भावनाश्रयणमिति ॥ १८२ ॥ १ ॥

तीर्णादयः के?

अथोद्दिष्टमेवार्थं पद्यद्वयेनाह—

स्वाध्यायमाधित्ससि न प्रमादैः, शुद्धा न गुप्तीः समितीश्च धत्से ।
तपो द्विधा नार्जसि देहमोहादल्पेऽपि हेतौ दधसे कषायान् ॥ १८३ ॥ २ ॥
परीषहान्नो सहसे न चोपसर्गान्न शीलांगधरोऽपि चासि ।
तन्मोक्षमाणोऽपि भवाब्धिपारं, मुने! कथं यास्यसि वेषमात्रात्? ॥ १८४ ॥ ३ ॥

धनवि०—हे मुने!—व्रतिन् प्रमादैः—मद्यादिभिर्हेतुभूतैः स्वाध्यायं—वाचनाप्रच्छनादिपंचविधं नाधित्ससि—नो आधातुं—कर्तुमिच्छसि; आङ्पूर्वकडुधांगक् धारणे इत्यस्य धातोः सनि आधित्ससीति, क्रियाकलापे उत्पत्त्यर्थे उक्तोऽपि प्रयोगो धातूनामनेकार्थत्वात्करणार्थे साधुः; देहलीप्रदीपन्यायेन प्रमादैरित्युभयत्र योज्यं, तेन प्रमादैः शुद्धा—निरतिचारा गुप्तीः—मनोगुप्त्यादिकाः, च पुनः समितीः—ईर्यासमित्यादिका न धत्से—न धरसि; च पुनर्देहमोहाद्—देहे—शरीरे मोहो—ममेदं शरीरं मा दुर्बलं भवत्विति मौढ्यं तस्माद्द्विधा—बाह्याभ्यंतरभेदेन द्विप्रकारं तपः—तपःकर्म नार्जसि—न करोषीत्यर्थः; च पुनरल्पेऽपि—तुच्छेऽपि हेतौ—कषायकारणे कषायान्—क्रोधादिकान् दधसे, दधि धारणे इत्यस्य धातोः प्रयोगः ॥ १८३ ॥ २ ॥

च पुनः परीषहान्—क्षुत्तृट्प्रमुखानुपसर्गांश्च—देवमनुष्यतिर्यक्कृतान् पराभवान्नो—नैव सहसे, षहि मर्षणे इत्यस्य क्षमसे इत्यर्थः;

रत्न०—अथ वेषमात्रेण मा रज्यखेति प्रकारान्तरेणोपदिशति—स्वाध्यायमाधित्ससि०, परीषहान्नो सहसे इति०, युग्मव्याख्या—

च पुनः **शीलांगधरोऽपि**—अष्टादशसहस्रशीलांगरथधारकोऽपि **नासि**—न भवसि; तानि चाष्टादशशीलांगसहस्राण्येवं "जोए करणे सन्ना इंदियभोमाइ समणधम्मे य। सीलंगसहस्साणं अट्ठारसगस्स निप्फत्ती ॥ १ ॥" [योगाः करणानि संज्ञाः इंद्रियाणि भूम्यादि श्रमणधर्माः। शीलांगसहस्राणामष्टादशकस्य निष्पत्तिः ॥ १ ॥] इत्येवं स्थापनाम्नायः; भावना त्वियं—"मणेणं ण करेइ आहारसन्नाविप्पजढो इंदियसंवुटो खंतिसंपन्नो पुढविकायसंरक्खओ" [मनसा न करोति विप्रत्यक्ताहारसंज्ञः संवृतेन्द्रियः क्षान्तिसंपन्नः पृथ्वीकायसंरक्षकः] इत्यादि द्रष्टव्यमिति **यतिप्रतिक्रमणसूत्रावचूर्णौ**। **तत्**—तस्मात्कारणान्**मोक्षमाणोऽपि**—मुक्तिं गमिष्यन्नपि 'मुचृंती मोक्षणे' इत्यस्य, **वेषमात्रात्**—तपःसंयमादिरहितत्वेन केवलवेषा**द्भवाब्धिपारं**—संसारसमुद्रतीरं त्वं **कथं** ?—केन प्रकारेण **यासि**—प्राप्स्यसि ॥ १८४ ॥ ३ ॥

हे मुने! त्वं प्रमादात् स्वाध्यायं—जिनागमस्य पठितस्यापि गुणनं नाधित्ससि—न कर्त्तुमिच्छसि, तथा शुद्धा—निर्मला गुप्तीः—मनोवाक्कायनिरोधरूपाः न धत्से—न दधासि, च पुनः समितीः—ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपपारिष्ठापनिकाः पंचापि ताः प्रति, न धत्से इति योज्यं, तथा तपो बाह्याभ्यन्तरभेदाद्द्विधा नार्जसि—स्वकीयत्वेन न करोषि, कस्माद् ?—देहे मोहो—मौढ्यं तस्मात्, मदीयो देहो मा कृशो भवत्विति देहमोहादित्यर्थः, तथा हि निश्चितं अल्पे हेतौ—निमित्ते कषायान् प्रति दधसे—धत्से, तथा परीषहान्—क्षुत्तृषाशीतोष्णादिलक्षणान् नो सहसे—न क्षमसे, तथा च पुनरुपसर्गान् परैः कृतताडनाक्रोशादिकान् न सहसे, देहमोहादितिग्राह्यं, तथा "जे नो करंति मणसा निज्जिये"त्याद्यार्योक्तानामष्टादशसहस्रप्रमाणशीलांगानां धरोऽपि नासि, तत्—तस्माद्धेतोस्त्वं मोक्षमाणोऽपि—मुक्तिमिच्छुरपि भवाब्धिपारं—ससारसमुद्रपरतटं लोकाग्रभागलक्षणं सिद्धस्थानं कथं यास्यसि ?, अपि तु न यास्यसि, यस्मात् ?—केवलं वेषो वेषमात्रं तस्माद्, भावचरणशून्यादित्यर्थः ॥ १८३–८४ ॥ ३ ॥ "युग्मं"

केवलवेषनैरर्थ्यं

पुनः केवलवेषस्याकिंचित्करत्वं दर्शयन्नुपदिशति—

आजीविकार्थमिह यद्यतिवेषमेष, धत्से चरित्रममलं न तु कष्टभीरुः।
तद्वेत्सि किं न? न बिभेति जगज्जिघृक्षुर्मृत्युः कुतोऽपि नरकश्च न वेषमात्रात् ॥ १८५ ॥ ४ ॥

धनवि०—यद्-यस्मादेष त्वमिह-जगति आजीविकार्थं-जठरमात्रपूर्त्तये यतिवेषं-रजोहरणादिलिङ्गं धत्से-धरसि, न तु कष्टभीरुः सन्-उपसर्गपरीषहसहनलक्षणकष्टभीरुकोऽमलं-निरतिचारं चरित्रं-चारित्रं न धत्से, तत्-तर्हि किं न वेत्सि?-न जानासि यज्जगज्जिघृक्षुः-विश्वं ग्रहीतुमिच्छुर्मृत्युः-यमः कुतोऽपि वेषान्न बिभेति-न भीतिं प्राप्नोति, च पुनर्नरको-निरयो वेषमात्राद्-ज्ञानदर्शनचारित्ररहितकेवलरजोहरणादिलिङ्गमात्रान्न बिभेतीति ॥ १८५ ॥ ४ ॥

रत्न०—पुनर्वेषमाश्रित्यैवोपदिशति-आजीविकार्थमिति०, व्याख्या—हे नामसाधो! इह जिनप्रवचने एष त्वं आजीविकायै-आजीविकार्थं यद्यतिवेषं धत्से-दधसे, तुरिति विशेषे, कष्टेभ्यो-लोचोष्णनीरपानादिभ्यो भीरुः सन् अमलं-निरतिचारसलं चरित्रं-चारित्रं न धत्से, तत्-तर्हि त्वं न वेत्सि-न जानासि?, काकूक्त्या व्याख्यानं, यत एष मृत्युः कुतोऽपि न बिभेति, धावमान आयास्यत्येव, च पुनर्नरकः केवलं वेषो वेषमात्रं तस्माद्, धर्मग्रहणे धर्मिग्रहणमिति न्यायात्केवलवेषधारिण इत्यर्थः, न बिभेति, किं०?—जगंति प्रति जिघृक्षुः-ग्रहीतुमिच्छुर्नरकोऽपि तथैव, प्रायेण भूयान् जनो नरकगाम्येव, तेन मृत्युरकांक्षमाणोऽपि आयास्यत्येव, वेषेण मुग्धजनविप्रतारणसमुत्थपापभरादकांक्षमाणो नरकोऽप्यायास्यत्येवेति केवलं वेषधारणं निरर्थकमेवेति ॥ १८५ ॥ ४ ॥

अथ विरतिविरहिते केवलवेषधारणे प्रत्युत दोषं दर्शयन्नुपदिशति—

वेषेण माद्यसि यतेश्चरणं विनाऽऽत्मन्!, पूजां च वांछसि जनाद्बहुधोपधिं च ।
मुग्धप्रतारणभवे नरकेऽसि गंता, न्यायं बिभर्षि तदजागलकर्त्तरीयम् ॥ १८६ ॥ ५ ॥

अजागल-कर्त्तरीयः

धनवि०—हे आत्मन्! त्वं चरणं—चारित्रं विना यतेर्वेषेण—मुनिलिङ्गेन माद्यसि—हृष्यसि, तत्र, 'मदैच् हर्षे' इत्यस्य 'शमसप्तकस्ये-(४-२-१११)ति दीर्घत्वे माद्यसीति साधुः, च पुनः पूजां—चंदनादिनाऽर्चां जनाद्—भक्तलोकाद्बहुधा—बहुप्रकारं नानाप्रकारं वस्त्रपात्रलक्षणमुपधिं वांछसि; अनंतरोक्ते फलं दर्शयति—मुग्धप्रतारणभवे—निर्विवेकवंचनोत्पन्ने नरके—दुर्गतिरूपे त्वं गंता—यावाऽसि, तत्—तस्मात्त्वमजागलकर्तरीयम्—अजागलकर्त्तरीसत्कं न्यायं—पंडितलोकप्रतिपादनव्यवहारं बिभर्षि—पुष्णासि धरसि वा । अजागलकर्त्तरीन्यायस्त्वयं—

रत्न०—पुनः केवलो वेषो न प्रमाणमिति भंग्योपदिशति—वेषेण माद्यसीति०, व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं यतेर्वेषेण माद्यसि—हृष्यसि, कथं?—विना, किं?—चरणं—चारित्रं, च पुनस्त्वमभिगमवंदननमस्यनसत्कारादिका पूजां वांछसि, च पुनर्बहुधा—बहुप्रकारेणोपधिं—वस्त्रपात्रकंबलादिकं वांछसि, कस्माद्?—जनाद्दक्षादिलोकादित्यर्थः, परं त्वं पश्चान्नरके गंताऽसि, किंलक्षणे?—मुग्धानां श्राद्धानां प्रतारणं—वंचनं बकवत्कपटेर्यापथगमनमुखवस्त्रिकाकरणस्वाध्यायकरणादिका तस्माद्भवतीति मुग्धप्रतारणभवस्तस्मिन्, तत्—तर्हि त्वं अजागलकर्त्तरीति न्यायं बिभर्षि—धत्से, यथाऽजा नीलतृणादिकं भुंजानाः कंठे घुर्घरकं दधाना पादयोर्नूपुरे बिभ्राणा सती माद्यति, परं कदाचित् प्राघूर्णकेष्वागतेषु मम कंदले कर्त्तरी पतिष्यतीति न वेत्ति, तथा

यथा—काचिदजा शौनिकेन हननार्थं सज्जीकृता सहसा च भूपतितां धूलिपटलांतःप्रच्छन्नीभूतां कर्त्तरीं जातिस्वभावेन पादजनितभूखननादिना स्वयमेव स्वघातिकां प्रकटीकरोति, तथा त्वमपि चारित्रं विना केवलेन वेषेण पूजास्पृहयोपधिस्पृहया च स्वयमेव नरकमर्जसीति भावः ॥ १८६ ॥ ५ ॥

अथ प्रत्यक्षेण प्रतिदिनानुष्ठेयमपि तपःसंयमादि बहु सातिचारमकिंचित्करमित्युपदिशति—

जाने(तो)ऽस्ति संयमतपोभिरमीभिरात्मन्नस्य प्रतिग्रहभरस्य न निष्क्रयोऽपि ।
किं दुर्गतौ निपततः शरणं तवास्ते?, सौख्यं च दास्यति परत्र किमित्यवेहि? ॥ १८७ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे आत्मन्नहमेवं जाने—मन्ये, तदेव ज्ञानं प्रकटीकरोति—**अमीभिः**—मनःशुद्धिरहितैः सातिचारैः लोकरंजनार्थं क्रियमाणैर्वा

त्वमपि निर्मलरजोहरणमुखवस्त्रिकाचोलपट्टादिवेषेण माद्यसि राजमहेभ्याभिगमनादिसत्कारं वांछसि मुग्धजनप्रतारणेनोपधिं मेलयसि परं धावदायास्यंतं नरकं न पश्यसीत्युपनयमात्रं, तदा (यद्वा) काचिज्जीववधकेन वधस्थानं नीता, स वधकोऽजापार्श्वे वधोपकरणं कर्त्तरीं मुक्त्वा कार्यार्थं गृहांतर्गतः, तयाऽजया पादाभ्यां भूमिं खनित्वा कर्त्तरी भूम्यंतर्निक्षिप्ता, परं कर्त्तरीधारोपरि स्थिता, अथ वधक आगतो, निक्षिप्तामिमां मा पश्यत्विति धिया तदुपरि शयानायास्तस्या गले कर्त्तरी समागता, सा मृता, कश्चिदनया रीत्या अजागलकर्त्तरीन्यायं वदति, अथोपनय उच्यते—त्वमजावदज्ञानान्नरकमाच्छादयसि परमवश्यंभाविभावत्वात्तव नरक आयास्यत्येवेति, ततस्त्वं प्रथममेवाजावदज्ञानो मा भव, किंतु सावधानो भवेति तात्पर्यार्थः ॥ १८६ ॥ ५ ॥

रत्न०—पुनरेतदेवाचष्टे—**जातोऽस्तीति०**, व्याख्या—अमीभिर्लोकरञ्जनार्थं किंचिद्—ईषत् संयमतपोभिरस्य प्रतिग्रहभरस्य—अशनपानखादि-

प्रत्यक्षेण दृश्यमानैः **संयमतपोभिरस्य** प्रत्यक्षेण दृश्यमानस्य **प्रतिग्रहभरस्य**—मनोवांछिताशनपानवस्त्रपात्रपीठफलकवसत्यादिग्रहणरूपस्य **निष्क्रयोऽपि**—भाटकमपि **नास्ति**, कुतस्तन्मूल्यस्य संभावनेति भावः; अत्र तदेति गम्यं तेन तदा **दुर्गतौ**—नरकादौ **पततः**—अधोगमनक्रियां कुर्वतस्तव **किं**—किंनामकं **शरणं**—तत्र पतननिवारणसमर्थं वस्त्वास्ते?, **च** पुनः **परत्र**—परलोके **सौख्यं**—सुखं **किं**—किंनामकं सुकृतं **दास्यति** ? **इति**—अमुना प्रकारेणोपदिष्टम**वेहि**—सम्यग्जानीहि ॥ १८७ ॥ ६ ॥

ननु सत्कारादिकमैहिकमेव तपःसंयमफलमस्त्वित्याशंकायामाह—

किं लोकसत्कृतिनमस्करणार्चनाद्यै, रे मुग्ध! तुष्यसि विनाऽपि विशुद्धयोगान्।
कृंतन् भवांधुपतने तव यत्प्रमादो, बोधिद्रुमाश्रयमिमानि करोति पर्शून् ॥ १८८ ॥ ७ ॥

धनवि०—**हे मुग्ध !**—हे अज्ञान **विशुद्धयोगान्**—सुप्रवृत्तमनोवाक्काययोगान् **विना लोकसत्कृतिनमस्करणार्चनाद्यैः**—जनकृतसत्कारवंदनपूजनादिभिः **किं तुष्यति ?**—हृष्यसि, **यद्**—यस्मात्**प्रमादः**—क्रियाशैथिल्यलक्षणो मद्यादि वा **भवांधुपतने**—संसारकूपपतने

भक्तादिमवधपात्रकम्बलपादप्रोञ्छनपूजासत्कारादिकस्य मुग्धजनवंचनप्राप्तस्य निष्क्रयोऽपि—मूल्यमपि न जातोऽस्ति, येन गृहस्थेभ्यो गृहीतप्रतिग्रहभरस्य ऋणमपि शुद्ध्यतीत्यर्थः, तत्तत्र दुर्गतौ निपततः सतः किं शरणमास्ते ?, अपि तु न किमपि, च पुनः परत्र—परभवे सौख्यं किं दास्यति ?, निष्क्रयादधिकं सुकृतमित्यध्याहार्यं, हे आत्मन् ! इत्यवेहि ॥ १८७ ॥ ६ ॥

रत्न०—अथ लोकसत्क्रियादिभिर्मा तुष्येत्युपदिशति—**किं लोकसत्कृतीति०**, व्याख्या—हे मुग्ध ! हे वेषयते लोकानां—वेषदर्शनरञ्जितानां

तव बोधिः—सम्यक्त्वावाप्तिः स एव द्रुमो—वृक्षः स एवाश्रयः—पतनसमयेऽवलंबनलक्षणस्तं बोधिद्रुमाश्रयं कृंतन्—छिंदन् इमानि लोकसत्कृतिनमस्करणादीनि पर्शून्—कुठारोपमानि करोति—सृजतीत्यर्थः; भावार्थस्तु अत्र प्रमादश्छेदकपुरुषस्थानीयो बोधिर्द्रुमस्थानीयो लोकसत्कृत्यादि पर्शुस्थानीयमित्यादियोजनया "जे बंभचेरभट्ठा पाए पाडंति बंभयारीणं । ते हुंति टुंटमुंटा बोही य सुदुल्लहा तेसिं" ॥१॥ [ये ब्रह्मचर्यभ्रष्टाः पादौ स्थापयन्ति ब्रह्मचारिणाम् । ते भवन्ति टुंटमुंटा बोधिरपि सुदुर्लभस्तेषाम् ॥ १ ॥] इति गाथाभावनया च स्पष्ट एवेति ॥ १८८ ॥ ७ ॥

अथ केवलवेषधरणे धूर्त्तसाम्यं दर्शयन्नुपदिशति—

गुणांस्तवाश्रित्य नमंत्यमी जना, ददत्युपध्यालयभैक्ष्यशिष्यकान् ।
विना गुणान् वेषमृषेर्बिभर्षि चेत्, ततष्ठकानां तव भाविनी गतिः ॥ १८९ ॥ ८ ॥

धनवि०—अमी प्रत्यक्षसिद्धा गुणानुरागिणो जना—लोकास्तव गुणानाश्रित्य—ज्ञानदर्शनचारित्रादिगुणवंतं त्वां ज्ञात्वेत्यर्थः नमंति—

सत्कृतिः—सत्कारोऽभ्युत्थानादिः नमस्करणं—क्षमाश्रमणादिना पञ्चाङ्गप्रणामः अर्चनं—श्रीखंडघुसृणादिना सुवर्णपुष्पादिनाणकैश्च तान्याद्यानि येषां तैः किं तुष्यसि ?—किं तोषं प्राप्नोषि, कथं ?, विना, कान् ?—विशुद्धा—दोषरहिता योगा—मनोवाक्कायप्रयोगलक्षणास्तान् यद्—यस्मात्कारणात्प्रमाद इमानि लोकसत्कृतिनमस्करणार्चनाद्यानि पर्शून्—कुठारान् करोति, किं कुर्वन् ?—कृंतन्—छिंदन्, कं ?—बोधिरेव द्रुमस्तस्याश्रयम्—आलंबनं प्रति, कस्मिन् ?—भव एवांधुः—कूपस्तस्मिन् पतनं तस्मिन्, यथा कस्यचित् कूपे पततस्तटस्थद्रुम आलम्बनं भवति तथा जीवस्य संसारे पततो बोधिरालम्बनं भवति, तं बोधिद्रुमाश्रयं प्रमादः कृंतन्निमानि पर्शून् करोतीति भावः ॥ १८८ ॥ ७ ॥

नमस्यंति, तथा उपध्यालयभैक्ष्यशिष्यकान्—वस्त्रपात्रवसत्यशनपानखादिमस्वादिमविनेयान्, स्वार्थे कप्रत्यये, अमी गुणानुरागिणो ददति—प्रयच्छंतीत्यर्थः, चेद्—यदि गुणान् विना ऋषेः—मुनेर्वेषं—रजोहरणादिलिङ्गं विभर्षि—धरसि ततस्तव ठकानां—धूर्त्तानां गतिः—नरकादिलक्षणा भाविनी—भवित्रीत्यन्वयः । अत्र ठकेति लोकप्रसिद्धो देशीशब्दो वा भावनीय इति ॥ १८९ ॥ ८ ॥

पुनश्चारित्राभावे प्रतिग्रहोऽपि नरकायैवेत्युपदिशति—

नाजीविकाप्रणयिनीतनयादिचिंता, नो राजभीश्च भगवत्समयं च वेत्सि ।
शुद्धे तथाऽपि चरणे यतसे न भिक्षो !, तत्ते प्रतिग्रहभरो नरकार्थमेव ॥ १९० ॥ ९ ॥

धन०—हे यते ! तवाजीविकाप्रणयिनीतनयादिचिंता नास्तीत्यन्वयः, अत्राजीविका—उदरपूरणोपायः प्रणयिनी च—कलत्रं तनयाश्च—अङ्गजास्ते आदौ येषां ते तथा तेषां चिंता—को व्यापारः कर्त्तव्यः ? कथं वा पाणिग्रहणं कर्त्तव्यं ? कथं वा ते आज्ञायां रक्षणीयाश्चेत्यादिका

रत्न०—पुनरेतदेव द्रढयति—गुणांस्तवाश्रित्येति०, व्याख्या—हे द्रव्ययते ! अमी धर्मार्थिनो जनाः संयमगुणानाश्रित्य तुभ्यं नमंति तथोपधिः—वस्त्रादिकस्तथा आलयो—वसतिर्भिक्षाणा समूहो भैक्ष्यं शिष्या एव शिष्यकाः, शिष्यत्वेन पुत्रा इत्यर्थः, द्वंद्वसमासे तान् प्रति ददति, हे ऋषे ! चेद्—यदि त्वं गुणान् विना वेषं विभर्षि—धत्से ततः—तस्मात्कारणात्तव ठगाना—लोकोक्त्या ठगारा इति प्रसिद्धानां गतिः—अवस्था भाविनीति, यथा ते वंचलोकान् वंचयित्वा दुर्गतौ यांति तथा त्वमपीति ॥ १८९ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ यतित्वे सुखं दर्शयति—नाजीविकाप्रणयिनीति०, व्याख्या—हे यते ! तवाजीविका—उदरभरणं प्रणयिनी—स्त्री तनयाः—पुत्रास्त आदौ येषां ते आजीविकाप्रणयिनीतनयादयस्तेषा चिंता नास्ति, आदिशब्देन भ्रात्रादिस्वजनग्रहणं, तथा राज्ञो भीः—भयं नास्ति, सकलपरिग्रहमुक्त-

मानसी पीडा नास्ति, अत्रादिपदाद् हट्टगृहादिकरणकुटुंबभरणपोषणादिपरिग्रहः, च पुनः राजभी–राजा सर्वस्वं ग्रहीष्यति राजदेयं वा-दातव्यं चेत्यादिका भीतिः नास्ति, च पुनर्भगवत्समयं–जैनसिद्धांतं वेत्सि–जानासि, 'धरसि चागमपुस्तकानी'ति पाठे आगमपुस्तकानि–सिद्धांतपुस्तकानि धरसि–धत्से, तथापि–एवं सत्यपि शुद्धे चरणे–निरतिचारचारित्रे न यतसे–न यत्नं कुरुषे इत्यर्थः; तत्–तस्मात्ते–तव भिक्षादिलक्षणः प्रतिग्रहभरो–दत्तस्वीकारभारो नरकार्थमेवावसेय इति ॥ १९० ॥ ९ ॥

अथ चरणसामग्र्यां सत्यामपि तत्राप्रवृत्तौ विकल्पेन कारणद्वयं दर्शयन्नुपदिशति—

शास्त्रज्ञोऽपि धृतव्रतोऽपि गृहिणीपुत्रादिबंधोज्झितोऽप्यंगी यन्नतते प्रमादवशगो न प्रेत्यसौख्यश्रिये ।
तन्मोहद्विषतस्त्रिलोकजयिनः काचित्परा दुष्टता, बद्धायुष्कतया स वानरपशुर्नूनं गमी दुर्गतौ ॥ १९१ ॥ १० ॥

धनवि०—यच्छास्त्रज्ञोऽपि–सिद्धांतवेत्ताऽपि धृतव्रतोऽपि–प्रतिपन्नमहाव्रतोऽपि गृहिणीपुत्रादिबंधोज्झितोऽपि–कलत्रपुत्रपुत्रीप्रभृतिबंधनमुक्तोऽपि प्रमादवशगो–मद्यादिप्रमादपरवशं गतः अङ्गी–प्राणी प्रेत्यसौख्यश्रिये–पारभविकसौख्यसुखसंपदे न यतते—

त्वात्, च पुनर्भगवतः–अर्हतः समयम्–आगमं वेत्सि–जानासि, तथा आगमानां–जिनागमानां पुस्तकानि धरसीति पाठान्तरं, हे भिक्षो! तथापि त्वं शुद्धे–निरतिचारे चरणे–चारित्रे न यतसे–न यत्नं करोपि तत्–तर्हि ते–तव प्रतिग्रहस्य भरः–समूहो गुणवद्बुद्ध्या भक्तजनसमर्पिताशनपानवस्त्रपात्रादिको नरकाय–नरकार्थमेव वर्त्तत इति ॥ १९० ॥ ९ ॥

रत्न०—अथ जीवं प्रति मोहवैरिणो ज्ञापयति–शास्त्रज्ञोऽपीति०, व्याख्या—यदङ्गी–प्राणी प्रमादवशवर्त्ती सन् प्रेत्य–परभवे सौख्यश्रिये—

नोद्यमं कुरुते, तत्रिलोकजयिनः—त्रैलोक्यजयनशीलस्य मोहद्विपतो—मोहनीयकर्मवैरिणः काचिद्—अनिर्वाच्या दुष्टता—दुष्कर्मकारिता परा—सर्वोत्कृष्टा वर्त्तते इत्येकं, वा—अथवा स नरपशुः—नर एव पशुर्मनुष्यरूपेण गौरित्यर्थः वद्धायुष्कतया—निकाचितनरकाद्यायुष्कतया नूनं—निश्चितं दुर्गतौ—नरकादिदुर्योनौ गमी—गमनशीलोऽवसेय इति द्वितीयं कारणमिति ॥ १९१ ॥ १० ॥

अथानंतरमुक्तं 'धृतव्रतोऽपी'ति तेन धृतव्रतत्वे तदनाचरणे दोषं दर्शयन्नुपदिशति—

उच्चारयस्यनुदिनं न करोमि सर्वं, सावद्यमित्यसकृदेतदथो करोषि ।
नित्यं मृषोक्तिजिनवंचनभारितात्तत्, सावद्यतो नरकमेव विभावये ते ॥ १९२ ॥ ११ ॥

सुगमपदे न यतते—न यत्नं करोति प्रेत्यसुखाय, धर्मकर्मणीत्यर्थः ?, कि० ?—शास्त्राणि लौकिकानि लोकोत्तराणि च जानातीति शास्त्रज्ञः, अनेन बालकत्वं निरस्तं, पुनः कीदृशः ?—धृतानि व्रतानि—अहिंसादीनि पच येन स धृतव्रतः, अत एव गृहिणी—स्त्री पुत्रो—नंदनः आदिशब्दात् पुत्रीभ्रातृभगिन्यादिग्रहणं, गृहिणी च पुत्रश्च गृहिणीपुत्रौ तावादी येषां ते गृहिणीपुत्रादयस्त एव वंधा इव वंधा—वधनानि तैरुज्झितः—त्यक्तः, अत्रापिशब्दा विशेषार्थद्योतकाः, ततो मोह एव द्विपन्—वैरी तस्य मोहद्विपतः काचिदवाच्यस्वरूपा परा—प्रकृष्टा दुष्टता—दौष्ट्यं वर्त्तते, किंभूतस्य ?—त्रिलोकजयिनः—स्वर्गमृत्यपाताललोकजयिनः, वेति विशेषे, स नर एव पशुः—तिर्यङ् नररूपेण पशुरित्यर्थः नूनमिति संभावनायां दुर्गतौ—नरकादौ गमी—गंता, कया ?—वद्धमायुर्येनार्वाग्दुर्गतेरेव स वद्धायुष्कस्तस्य भावो वद्धायुष्कता तया, अत्रार्थे मोहवराकः किं कुर्याद् ?, येनायुर्वद्धं तदन्यथा न भवतीत्यर्थः, स पुमान् वानरश्चासौ पशुश्च वानरपशुः, यथा वानरपशुः काचन मनुष्यचेष्टां कुर्वन्नपि पशुरेव भवति तथाऽसावपि, शेषं तथैवेत्यपि व्याख्यानं कर्त्तव्यं, क्वचिद्वंधूज्झित इति वा पाठः ॥ १९१ ॥ १० ॥

धनवि०—हे आत्मन्! त्वमनुदिनं—प्रतिदिनं प्रतिक्रमणादिक्रियासमये इति—अमुना प्रकारेणोच्चारयसि—भणसि, अत्रोत्पूर्वस्य 'चरण् संशये' इत्यस्य चौरादिकस्योच्चारयसीति साधुः, इतीति किं?—हे भगवन्नहं सर्वं सावद्यं—सपापं कर्म न करोमि, अथो इत्यनंतरोक्तभणनानंतरमसकृद्—वारं वारमेतत् सावद्यकर्म करोषि; तत्—तस्मान्नित्यं—प्रतिदिनं सावद्यतः—सावद्यव्यापारतस्ते—तव नरकमेव—परभवे नरकगमनमहं विभावये—संभावयामि, सावद्यतः कथंभूतात्?—मृषोक्त्या—अलीकवचनेन जिनवंचनेन—'भगवन्! सर्वं सावद्यं यावज्जीवं न करोमी'ति भणित्वा पुनः पुनस्तत्करणेन भगवद्वंचनं तेन भारिताद्—भारः संजातोऽस्येति भारितस्तस्मात्तथेति ॥ १९२ ॥ ११ ॥

अथ जिनविप्रतारणफलं दर्शयित्वा जनविप्रतारणफलं दर्शयन्नुपदिशति—

वेषोपदेशाद्युपधिप्रतारिता, ददत्यभीष्टानृजवोऽधुना जनाः।
भुंक्षे च शेषे च सुखं विचेष्टसे, भवान्तरे ज्ञास्यसि तत्फलं पुनः ॥ १९३ ॥ १२ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! वेषोपदेशाद्युपधिप्रतारिताः—वेषश्च—यतिलिङ्गमुपदेशश्च—दानादिषु प्रवृत्त्युत्साहजनकं वचस्तौ आदौ—प्रथमं

रत्न०—अथ द्रव्ययतेः प्रतिदिनं मृषावादित्वं सूचयन्नाह—उच्चारयस्यनुदिनमिति० व्याख्या—हे वेषयते! त्वं लोकरञ्जनार्थमपि अनुदिनं प्रतिक्रमणं कुर्वन् सर्वं सावद्यं—सपापं कर्म सचित्तारंभादिकं न करोमीत्युच्चारयसि, चुरादेश्चरधातोरयं प्रयोगः, आलापकपाठतः पठसीत्यर्थः, अर्थो अथार्थेऽव्ययमेतत्सावद्यं कर्म सचित्तारंभादिकमसकृद्—वारंवारं करोषि, तदेव सावद्यं तत्सावद्यं तस्मात्तत्सावद्यत एव मृषासावद्यत इति, अन्यानि सावद्यानि दूरे आस्तामित्यर्थः, ते—तवाहं नरकं विभावये—संभावयामि, तत्सावद्यतः किंलक्षणाद्?—नित्यम्—अहरहर्मृषोक्तिः—मृषा जल्पनं तया च जनवंचनं—लोकविप्रतारणं तेन भारितात्—पुष्टीकृतान्निचयीकृताद्वेति ॥ १९२ ॥ ११ ॥

कृच्छ्रवतो भरः

येषां ते तथा, आदिपदाद्वाणसमितिगुप्तिपालनदर्शनादिपरिग्रहः ते च ते उपधयश्च—दंभास्तैः प्रतारिता—वंचिता इत्यर्थः जना ऋजवः—भरत्या अधुना—सांप्रतं वर्त्तमानभवेऽभीष्टान्—मनोवांछितान् आहारोपध्यादीन् ददति, प्रयच्छंतीत्यर्थः, च पुनस्त्वं सुखं यथा स्यात्तथा भुंक्षे—खादसि, च पुनः सुखं शेषे—स्वपिषि, सुखं विचेष्टसे—क्रीडसि; तत्फलं पुनः—जनवंचनजनितं दुःखानुभवफलं तु नरकादिवेदनालक्षणं भवान्तरे—परभवे ज्ञास्यसि—अनुभविष्यसीति ॥ १९३ ॥ १२ ॥

अथानंतरोक्तार्थमेव प्रकारान्तरेण विशेषतो द्रढयति—

आजीविकादिविविधार्त्तिभृशानिशार्त्ताः, कृच्छ्रेण केऽपि महतैव सृजंति धर्मान् ।
तेभ्योऽपि निर्दय ! जिघृक्षसि सर्वमिष्टं, नो संयमे च यतसे भविता कथं ही ? ॥ १९४ ॥ १३ ॥

रत्न०—पुनर्वेषगाथिलोपदिशति—वेषोपदेशाद्युपधीति० व्याख्या—हे वेषधूर्त्त ! अधुना ऋजवो जनास्ते—तवाभीष्टानि—वांछितानि शर्करापानपयःपानद्राक्षाविशालिनिस्तुपमुद्गदालिर्हैयंगवीनजीवंतीशाकप्रक्षिप्तमरिचचूर्णप्रलेपभोजनतत्तद्देशोद्भवांशुकनिजबालकपुत्रपुत्र्यादीनि वस्तूनि ददति, किंलक्षणाः ?—वेषश्चार्यपतेरेवोपदेशो—धर्मोपदेशः सुस्वरत्वेन वलतरागाद्यालापपूर्वकमित्यर्थः तावादी येषां ते वेषोपदेशादयः, आदिशब्देन मस्तकस्थैर्यापथगमनप्रवर्त्तनादिग्रहणं ते एवोपधयः—छद्मानि तैः प्रतारिताः सतः, तत एव च पुनस्त्वं सुखं भुंक्षे शर्करागुडादीनि, च पुनः शेषे—स्वपिषि मृदुपथिकच्छया विस्तीर्णायामपि, नवनीतवन्मृदुसंस्तारके इत्यर्थः, तथा सुखं यथा स्यात्तथा विचेष्टसे—व्यवहरसि, एतत्सुखशब्दप्रयोगेण व्यंजितं, पुनस्तेषां सुखं भोजनशयनविचेष्टनाना फलं भवान्तरे ज्ञास्यसि, यदा नरके तिस्रोऽपि गाढवेदनाः प्रत्यनुभविष्यसि तदेत्यर्थः, सांप्रतं प्रमादपतितस्य ता किं ब्रूम इति ? ॥ १९३ ॥ १२ ॥

धनवि०—केऽपि महानुभावा जना महतैव कृच्छ्रेण—गुरुतरकष्टेन धर्मान्—दानादिधर्मान् प्रतिक्रमणपौषधादिधर्मान् वा सृजंति—कुर्वंतीति, जनाः किंलक्षणाः ?—आजीविका—जीवनोपायः सा आदौ यासां ता आजीविकादयस्ताश्च ता विविधा—नानाप्रकाराश्चाजीविकादि-विविधास्ताश्च ता अर्त्तयश्चाजीविकादिविविधार्त्तयः ताभिर्भृशम्—अत्यर्थमनिशं च—निरन्तरमार्त्ताः—पीडिताः; हे निर्दय!—हे दयारहित तेभ्योऽपि—श्राद्धजनेभ्यः सर्वं वस्त्रपात्रादीष्टं वस्तु जिघृक्षसि—ग्रहीतुमिच्छसि, च पुनः संयमे—चारित्रे सप्तदशभेदे नो यतसे—न यत्नं कुरुषे, अत्र तत इत्यध्याहार्यं, तेन ततः कारणाद् हीति खेदे त्वं कथं भविता ?—केन प्रकारेण परभवे भविष्यसि ॥ १९४ ॥ १३ ॥

ननु श्राद्धेभ्योऽन्नादिग्रहणे श्राद्धा निस्तरिष्यन्ति तन्निस्तरणजनितं फलमस्माकमपि भविष्यतीत्यहंकारवतां वेषमात्रधारिणामहंकार-तिरस्कारायाह—

आराधितो वा गुणवान् स्वयं तरन्, भवाब्धिमस्मानपि तारयिष्यति ।
श्रयंति ये त्वामिति भूरिभक्तिभिः, फलं तवैषां च किमस्ति ? निर्गुण ! ॥ १९५ ॥ १४ ॥

रत्न०—पुनरेतदेव प्रकारान्तरेणोपदिशति—आजीविकादीति० व्याख्या—केऽपि श्रावकाः महता एव कृच्छ्रेण—कष्टेन धर्मान्—दानप्रभृतीन् चतुरः सृजति—कुर्वंति, यतः कि० ?—आजीविका—उदरभरणमादौ यासां ताः आजीविकादयः, आदिशब्दाद्वस्त्रपात्रपुत्रीभगिनीपरिणयनादयो गृह्यंते, आजीविकादयश्च ता विविधार्त्तयश्च ताभिर्भृशम्—अत्यर्थमनिशं—निरन्तरमृताः—पीडिताः व्याकुला इत्यर्थः, हे निर्दय! हे वेषधूर्त्तयते तेभ्योऽपि सर्वमिष्टं—वाञ्छितं जिघृक्षसि—ग्रहीतुमिच्छसि च पुनस्तेभ्यो गृहीतत्वादृणशुद्ध्यै संयमे—चारित्रे न यतसे, हीति पश्चात्तापे त्वं कथं भविता ?—भविष्णुः, परभवे इति पूर्वस्माद्ग्राह्यमिति ॥ १९४ ॥ १३ ॥

अंहो-भारिता

धनवि०—अत्र वाशब्द एवकारार्थः संभावनार्थो वा, तेनाराधित एव—आहारादिनोपचरित एव **गुणवान्**—ज्ञानादिगुणवान् मुनिः स्वयम्—आत्मना **भवाब्धिं**—संसारसागरं **तरन्**—संसारपारं गच्छन्नस्मानप्याराधकांस्तारयिष्यति—संसारपारं प्रापयिष्यति इति—एवं बुद्ध्या ये जनास्त्वां **भूरिभक्तिभिः**—बहुप्रकाराराधनैः **संश्रयंति**—सेवंते, एवं हे **निर्गुण !**—गुणवर्जित एषामाराधकानां च पुनस्तव निर्गुणाराध्यस्य **फलम्**—आयतिहितलक्षणं साध्यं किमस्तीति ? ॥ १९५ ॥ १४ ॥

अनन्तरं निर्गुणानां मुनीनां सगुणश्राद्धेभ्योऽन्नादिग्रहणे निष्फलत्वं पुण्योपार्जनलक्षणफलवर्जितत्वं च दर्शितं; अथ तत्रैव प्रत्युत पापोपार्जनलक्षणं फलं दर्शयन्नुपदिशति—

स्वयं प्रमादैर्निपतन् भवाम्बुधौ, कथं स्वभक्तानपि तारयिष्यसि ? ।
प्रतारयन् स्वार्थमृजून् शिवार्थिनः, स्वतोऽन्यतश्चेति विलुप्यसेऽंहसा ॥ १९६ ॥ १५ ॥

धन०—**स्वयम्**—आत्मना **प्रमादैः**—मद्यादिभिर्भवांबुधौ—संसारसागरे **निपतन्**—निमज्जन् **स्वभक्तान्**—स्वकीयाराधकानपि कथं ?—

रत्न०—अथ त्वमीदृशः सन् भवाब्धौ निमज्जसि तदा परान् दीक्षादानादिना कथं निमज्जयसीत्याह—**आराधितोऽयमिति०** व्याख्या—ः यतिवेषनट ! अयं ज्ञानदर्शनचारित्रगुणवान् संसाराब्धिं स्वयं तरन् आराधितः—पूजितः सन् अस्मानपि तारयिष्यति इतिहेतोर्ये त्वां भूरिभक्तिभिः श्रयंति हे निगुण !—हे ज्ञानादिगुणरहित तव च पुनरेषामाश्रितानां—शिष्यत्वेन श्रावकत्वेन वा प्रपन्नानां फलं किमस्ति ?, विचारयेति गम्यं, अपि तु न किमपीत्यर्थः, ततस्त्वं निमग्नः परानपि निमज्जयसीति भावः ॥ १९५ ॥ १४ ॥

रत्न०—अथ परोपकारनिष्णातः कविरेतदेवोपदिशति—**स्वयं प्रमादैरिति०** व्याख्या—हे वेषविडम्बक ! स्वयं—आत्मना प्रमादैर्भवाम्बुधौ

केन प्रकारेण त्वं तारयिष्यसि—पारं प्रापयिष्यसि; च पुनः शिवार्थिनो—मोक्षार्थिनः ऋजून्—सरलचित्तान् जनान् स्वार्थं—स्वसुखार्थं स्वाहाराद्यर्थं वा इति—अनया रीत्या प्रतारयन्—वंचयन् स्वतः—आत्मसकाशात्प्रमादाचरणैः च पुनरन्यतः—परतः शिवार्थिवंचनादिना जनितेनांहसा—पापेन विलुप्यसे—'विलुप् मोहने' इति धातोः कर्मणि विलुप्यसे इति साधुः, सद्गतिस्त्रीसंगायोग्यो भविष्यसीत्यर्थः ॥१९६॥१५॥

उक्तार्थमेव प्रकारान्तरेण दर्शयन्नुपदिशति—

गृह्णासि शय्याहृतिपुस्तकोपधीन्, सदा परेभ्यस्तपसस्त्वियं स्थितिः।
तत्ते प्रमादाद्भरितात्प्रतिग्रहैः, ऋणार्णमग्नस्य परत्र का गतिः? ॥ १९७ ॥ १६ ॥

धनवि०—शय्याहृतिपुस्तकोपधीन् सदा—सर्वकालं परेभ्यो—भक्तेभ्यस्त्वं गृह्णासि—लासि, तत्र शय्या च—वसतिराहृतिश्च—आहारः पुस्तकं च—ज्ञानोपकरणादि उपधिश्च—वस्त्रपात्रादिस्तान् शय्याहृतिपुस्तकोपधीनिति, तु पुनस्तपसो बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नस्येयं—

निपतन् स्वभक्तानपि त्वं कथं तारयसि ?, अपि तु न तारयिष्यसि, इति हेतोस्त्वं स्वतोऽन्यतश्चांहसा—पापेन विलुप्यसे—ग्रस्यसे, त्वं किं कुर्वन् ?—प्रतारयन्—वंचयन्, कान् ?—भक्तान् जनान्, किंभूतान् ?—ऋजून्—निष्कपटान्, पुनः किं०? शिवं—मोक्षमर्थयंते इत्येवंशीलास्तान्, किमर्थं ?—स्वार्थं—स्वस्मै, आहारोपधिपुस्तकशय्यापुत्रादिलक्षणस्वार्थायेत्यर्थः ॥ १९५ ॥ १५ ॥

रत्न०—गृह्णासीति० व्याख्या—हे वेषधूर्त्त ! त्वं परेभ्यो गृहस्थेभ्यः शय्याहृतिपुस्तकोपधीन् सदा—अहरहर्गृह्णासि, आहृतिराहारः, शेषं सुगमं, तुरितिविशेषे, तपसो धर्मस्येयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना स्थितिः—मर्यादा वर्त्तते, अतीवनिकृष्टेत्यर्थः, तत्—तस्मात्कारणात्ते—तव प्रमादात्—प्रमादाचरणा-

तद्दकरणलक्षणा प्रत्यक्षोपलभ्यमाना स्थितिः—व्यवस्था वर्त्तते; तत्—तस्मात्कारणात्ते—तव प्रतिग्रहैः—अन्नादिग्रहणैर्भरितात्—निचितात् प्रमादात्—विषयकषायादिहेतोः ऋणार्णमग्नस्य परत्र—परभवे का ?—दुष्टानिष्टत्वेनानिर्वाच्या गतिः कुगतिर्भविष्यति, तत्र ऋणं—देयं ऋनाध्ये ऋणं—देयमृणार्णम्—अतिशयेन ऋणं तत्र मग्नस्य—ब्रुडत इत्यक्षरयोजना; भावार्थस्त्वयं—चारित्रं गृहीत्वा प्रमादसेवनमेकमृणमपरं च तपःकरणमन्तरेण परेभ्यः शय्यादिप्रतिग्रहकरणमिति ॥ १९७ ॥ १६ ॥

नन्वहं गुणवान् मम प्रमादिनोऽप्यनंतरोक्तप्रतिग्रह ऋणं न भवति, पठितब्राह्मणस्य पापघटप्रतिग्रहवत्, परत्र च गुणैरेवाहमनंतं सुखं लभे इत्यहंकारकदर्थितमुपदेष्टुमाह—

न काऽपि सिद्धिर्न च तेऽतिशायि, मुने! क्रियायोगतपःश्रुतादि ।
तथाऽप्यहंकारकदर्थितस्त्वं, ख्यातीच्छया ताम्यसि धिग्मुधा किम् ? ॥ १९८ ॥ १७ ॥

धनवि०—हे मुने! ते—तव कापि ज्ञायमानाऽज्ञायमाना वा सिद्धिः—सुवर्णादिसिद्धिरणिमादिसिद्धिर्वा नास्ति—न वर्त्तते; च पुनस्ते—

ऋणस्य ऋणं ऋणार्णं, ऋणोपरि ऋणमित्यर्थः, तत्र मग्नस्य ते—तव परत्र—परलोके का गतिश्चतसृणां गतीनां मध्ये इत्यर्थः, अथवा का गतिः—अवस्था भाविनीति, प्रमादात्त्वयंभूतात् ?—भरितात्—निचितात्, कैः ?—प्रतिग्रहैः—गृहस्थगृहीतशय्याहृतिपुस्तकोपधिप्रभृतिकैः, प्रमादवतः सतः प्रतिग्रहग्राहिणस्तत एव ऋणार्णमग्नस्य तव का गतिर्भाविनीतिकथनेनाचार्यो दुष्टा गतिरेव भाविनीति सूचयतीति ॥ १९७ ॥ १६ ॥

रत्न०—अथ तादृगतिशायिगुणान् विनाऽहंकारवत्तया ख्यातिं किं वाञ्छसीत्युपदिशति—न काऽपि सिद्धिरिति० व्याख्या—हे मुने! त्वयि

तव **क्रियायोगतपःश्रुताद्यतिशायि**—सर्वेभ्योऽतिशयितं नास्ति, अत्र **क्रियाश्च**—सम्यक्क्षमाश्रमणवंदनादिका **योगश्च**—कालिकोत्कालिक-श्रुतोद्देशसमुद्देशानुज्ञाद्यनुष्ठानपूर्वकं तपश्चरणं **तपश्च**—नमस्कारपौरिष्यादिपाण्मासिकपर्यन्तं कालं यावदाहारादित्यागः **श्रुतं** च—अष्टप्रवचन-मातृज्ञानाद् द्वादशांगीज्ञानादिपर्यंतं ज्ञानं, तान्यादौ यस्य तत्तथेति । **तथापि**—सिद्ध्यभावेऽपि क्रियाद्यभावेऽपि च **त्वमहंकारकदर्थितः**—अभिमानविडंबितः **ख्यातीच्छया**—अयं गुणवानिति प्रसिद्धिवांछया **किं** प्रश्ने **मुधा**—वृथा **ताम्यसि**?—खिद्यसे इत्यर्थः, किं मुधा स्तवार्चादि वांछसीत्यर्थः; अत एव त्वां **धिगस्त्विति**, भावार्थस्तु तव सिद्ध्यादिगुणरहितत्वेन निर्गुणस्य प्रतिग्रहऋणमग्नस्य कथमुद्धारो भवितेति ?, अहं गुणवानिति कोऽहंकार इति ? ॥ १९८ ॥ १७ ॥

अनंतरं 'स्तवार्चावांछा मुधा न कार्ये'त्युक्तं तदेव द्रढयन्निष्फलस्तवार्चावांछायां त्रैकालिकं दोषं दर्शयन्नुपदिशति—

हीनोऽप्यरे भाग्यगुणैर्मुधाऽऽत्मन्!, वांछन् स्तवार्चाद्यनवाप्नुवांश्च ।
ईर्ष्यन् परेभ्यो लभसेऽतितापमिहापि याता कुगतिं परत्र ॥ १९९ ॥ १८ ॥

अष्टसिद्धीनां मध्ये न कापि सिद्धिरस्ति, तथा क्रिया—शीतातपादिसहनरूपा योगो—मनोवाक्कायानां शुभप्रवृत्तिलक्षणस्तपो—बाह्याभ्यन्तरभेदाद् द्वैधं श्रुतं—श्रुतज्ञानमेकादशांगीलक्षणं अतिशेते इत्येवंशीलमतिशायि, अतिशायिक्रियादिमतोऽहंकारोऽपि युक्तः, यथा पयस्विन्या धेन्वा लत्ताप्रहारोऽपि युक्त इति, तदपि नास्ति, तथाप्यहंकारेण कदर्थितस्त्वं ख्यातेः—प्रसिद्धेरिच्छया—वांछया धिग्मुधा—वृथा किं ताम्यसि ?—किं दुःखितो भवसि, अपितु मा ताम्य, धिगिति तिरस्कारार्थमव्ययं ॥ १९८ ॥ १७ ॥

धनवि०—अरे आत्मन्! त्वं भाग्यगुणैः—पुराचीर्णदानादिप्रभवसुकृतलक्षणगुणैर्हीनः—शून्योऽपि स्तवार्चादि—स्तुतिपूजादि वांछन्—अभिलषन् च पुनस्तमनाप्नुवन्—अलभमानश्च पुनस्तदनवाप्त्या परेभ्यः—आत्मव्यतिरिक्तेभ्य ईर्ष्यन्—क्रोधं कुर्वन्निहापि—इहलोकेऽप्यतितापम्—अतिशयेन संतापं लभसे—प्राप्नोषि, पुनः परत्र—परभवे कुगतिं—दुर्गतिं याता—गंतेति ॥ १९९ ॥ १८ ॥

अथ गुणविहीनस्य स्तवार्चाप्रतिग्रहेषु क्रियमाणेषु केवलमुत्तरकालेऽहितलक्षणं फलं दर्शयन्नुपदिशति—

गुणैर्विहीनोऽपि जनानतिस्तुतिप्रतिग्रहान् यन् मुदितः प्रतीच्छसि ।
लुलायगोऽश्वोष्ट्रखरादिजन्मभिर्विना ततस्ते भविता न निष्क्रयः ॥ २०० ॥ १९ ॥

धनवि०—यद्—यस्मात्त्वं गुणैर्विहीनोऽपि—ज्ञानादिसद्गुणरहितोऽपि जनेभ्य आनतिश्च—प्रणामः स्तुतिश्च—गुणोत्कीर्त्तनं प्रतिग्रहश्च—आहारादिग्रहणं ते तथा तान् जनानतिस्तुतिप्रतिग्रहान् मुदितो—हृष्टः सन् प्रतीच्छसि "इच्छियपडिच्छियमेयमिति" वचनादौत्सु-

---

रत्न०—एतदेव प्रकारान्तरेणाचष्टे—हीनोऽप्यरे इति० व्याख्या—अरे इति निंद्यसंबोधने अरे अभाग—अरे भाग्यरहित हे आत्मन्! त्वं गुणैः—ज्ञानदर्शनचरणैर्हीनोऽपि मुधा स्तवार्चादि वांछन् च पुनस्तत्प्रति अनवाप्नुवन्—अलभमानः परेभ्यो—गृहस्थेभ्यो गुणवत्साधुभ्यो वा ईर्ष्यन्—ईर्ष्यां कुर्वन् सन् अतितापं—अधिकसंतापमतिकष्टं वा लभसे—प्राप्नोषि, कथम्?—इहापि—इहलोकेऽपि, अपेर्डमरुकमणिन्यायेन योजनात् परत्रापि—परलोकेऽपि कुगतिं—नरकतिर्यग्लक्षणां याता—गंतेति ॥ १९९ ॥ १८ ॥

रत्न०—अथ सामान्यतः 'कुगतिं याते'त्युक्तौ अप्रतिबुध्यमानं यतिं प्रति कुगतिव्यक्तिप्रतिपादनेन प्रतिबोधयति—गुणैर्विहीनोऽपीति०

क्येन गृह्णासि, ततः कारणात्ते—तव लुलायश्च—महिषो गौश्च—बलीवर्दोऽश्वश्च—तुरंगमः उष्ट्रश्च—दीर्घग्रीवः खरश्च—गर्दभस्ते आदौ—प्रथमं येषान्ते तथा, आदिपदाद्भारवाहकगजमनुजादिपरिग्रहस्तेषां जन्मानि—अवतारास्तैर्विना—अन्तरेण निष्क्रयो—जनानत्यादेर्भाटकं मूल्यं वा न भविता—न भविष्यतीत्यर्थः ॥ २०० ॥ १९ ॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण दर्शयन्नुपदिशति—

गुणेषु नोद्यच्छसि चेन्मुने ! ततः, प्रगीयसे यैरपि वंद्यसेऽर्च्यसे ।
जुगुप्सितां प्रेत्य गतिं गतोऽपि तैर्हसिष्यसे चाभिभविष्यसेऽपि वा ॥ २०१ ॥ २० ॥

॥ ११६ ॥

व्याख्या—हे वेषवंचक! त्वं गुणैः ज्ञानादिजन्यैर्विहीनोऽपि सन् जनेभ्यो—लोकेभ्यः आनतिः—आनमनं पंचाङ्गप्रणामः स्तुतिः—गोयमसोहमजंबूपभवो इत्यादिरूपा प्रतिग्रहः—अन्नपानवस्त्रपात्रपुस्तकादिकस्तान् प्रति यन्मुदितः सन्—हर्षमापन्नस्सन् प्रतीच्छसि—गृह्णासि ततः—तस्मात्कारणात्तेषां—जनानतिस्तुतिप्रतिग्रहाणां ते—तव निष्क्रयो—मूल्यं धनिकानां मूल्यार्पणमित्यर्थः न भविता—न भविष्यति चारित्रादिगुणैर्हीनत्वात्, कथं ?—विना, कैः ?—लुलायो—महिषो जलाहरणादिक्रियासमर्थः गौः—बलीवर्दः कृषिक्रियाकरणभारोद्वहनेक्षुपीलनतिलादिपीलनशकटादिवहनारघट्टयंत्रवहनादिसमर्थः तथाऽश्वः—संग्रामादिकर्मसूपयोगी तथोष्ट्रो—भारवहनबहुक्रोशगमनसमर्थस्तथा खराः—जलानयनमृत्तिकेष्टकानयनक्रियाकारी वागडादिदेशे बहूपयोगी ते आदौ येषां ते लुलायगोऽश्वोष्ट्रखरादयः, आदिशब्देनाजोरभ्रादिग्रहणं, तेषां जन्मानि तैः, तेषां गृहे एतदुपयुक्तकार्यकरणात्तन्निष्क्रयो भावीत्यर्थः ॥ २०० ॥ १९ ॥

॥ ११६ ॥

धनवि०—हे मुने! चेद्—यदि गुणेषु—ज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणेषु श्रमणगुणेषु नोद्यच्छसि—नोद्यमं कुरुषे, ततो गुणेपूद्यमाभावाद्यैरपि—यैरेव श्राद्धादिभिस्त्वमिदानीं प्रगीयसे गीतादिभिर्वंद्यसे शिरोनमनप्रभृतिभिरर्च्यसे सुवर्णपुष्पादिभिर्वस्त्राहारादिभिर्वा, अत्रापिशब्द एवकारार्थः, तेन च पुनस्तैरेव श्राद्धादिभिः प्रेत्य—भवान्तरे जुगुप्सितां—कुत्सनीयां गतिं—नरकतिर्यग्लक्षणां गतोऽपि—प्राप्त एव हसिष्यसे—त्वमसमृद्धिनिर्मितस्तुतिनतिपूजादिभिर्गौरवफलं प्राप्तमित्यादिवचनैर्हासविपयीकरिष्यसे, वा—अथवा तैरेवाभिभविष्यसे—पूर्वोक्तवचनैस्ताडनभारवाहनादिभिर्वा पराभवविपयीकरिष्यसे; अत्रापिशब्द एवकारार्थो ज्ञेय इति ॥ २०१ ॥ २० ॥

पुनस्तत्रैव दोषान्तरमाह—

दानमाननुतिवंदनापरैर्मोदसे निकृतिरंजितैर्जनैः।
न त्ववैपि सुकृतस्य चेल्लवः, कोऽपि सोऽपि तव लुव्यते हि तैः ॥ २०२ ॥ २१ ॥

रत्न०—अथ विपरीतफलप्रतिपादनेन गुणोद्यमं कुर्वित्युपदिशति—गुणेष्विति० व्याख्या—हे यते! चेद्—यदि गुणेषु—ज्ञानदर्शनचारित्रसंबंधिषु नोद्यच्छसि—नोद्यमं करोषि ततः—तर्हि यैस्त्वं श्राद्धलोकैः प्रगीयसे गीतादिना यैरपि वंद्यसे स्तूयसे गोयमसोहमेत्यादिना तथाऽर्च्यसे पुष्पचंदनविलेपनादिना तैस्त्वं प्रेत्य—परभवे जुगुप्सितां गतिं—कुरूपनिःस्वताद्युपेतां गतिं गतोऽपि सन्—प्राप्तोऽपि सन् हसिष्यसे— हासविपयीकरिष्यसे, च पुनस्तैरभिभविष्यसे, दासत्वाद्यापन्नः सन् कार्यकरणालस आक्रोशयष्टिलत्ताप्रहारादिनेत्यर्थः, अनया रीत्या त्वं तेषां निष्क्रयमर्पयिष्यसीति भावः ॥ २०१ ॥ २० ॥

हासाभिभवा

धनवि०—दानं च—वस्त्राहारादिवितरणं मानं च—सौवर्णपुष्पादिभिः पूजनमभ्युत्थानादिकं वा नुतिश्च—गोयमसोहमेत्यादिभिः स्तुतिवंदना च—द्वादशावर्त्तादिका तत्र पराः २ तैः तथाभूतैर्जनैर्हेतुभूतैस्त्वं मोदसे—हृष्यसीति, किंभूतैर्जनैः—निकृतिरंजितैः—निकृतिः—मलिनवेपवहनादिलक्षणा माया तया रंजिताः—स्ववशीकृतास्तैः, तथा तु पुनस्त्वमिति नावैपि—न जानासि, अत्रेतीत्यध्याहार्यं, चेद्—यदि तव कोऽपि सुकृतस्य पुण्यस्य लवो—लेशो वर्त्तते सोऽपि सुकृतस्य लवस्तैर्जनैर्हीति निश्चितं लुप्यते—निःसत्ताकीक्रियते ॥ २०२ ॥ २१ ॥

अथानंतरोक्तोपदेशनिर्गलितार्थं दर्शयन्नुपदिशति—

भवेद्गुणी मुग्धकृतैर्नहि स्तवैर्न ख्यातिदानार्चनवंदनादिभिः ।
विना गुणान्नो भवदुःखसंक्षयस्ततो गुणानर्जय किं स्तवादिभिः ? ॥ २०३ ॥ २२ ॥

धनवि०—मुग्धकृतैः—भद्रकजननिष्पादितैः स्तवैः—आरोपितगुणप्रशंसनैर्नहि कश्चित्पुमान् गुणी—गुणवान् भवेत्—स्यात्, च पुनः

रत्न०—अथ दानमानादिकरणैस्तवेपदपि सुकृतं यत्तत् ते गृह्णंतीति ज्ञापयति—दानमानेति० व्याख्या—हे मुने ! त्वमेवंविधैर्जनैर्मोदसे—हर्षं प्राप्नोषि, किंलक्षणैः ?—दानमन्नवस्त्रपात्रादीनां मानः—पूजा नुतिः—स्तुतिर्वंदना वंदनकादिदानेन द्वंद्वसमासे तास्तासु परा—आसक्तास्तैः, पुनः कि० ?—निकृत्या—मायया तव वेषोपदेशादिकया रंजिता—रागमापन्नास्तैः, पुनस्त्वं नावैपि—न जानासि, किमित्याह—चेद्—यदि तव सुकृतस्य—पुण्यस्य कोऽपि लवो वर्त्तते सोऽपि तैर्हि निश्चितं लुप्यते—आच्छिद्य गृह्यते, अधिकार्जने का वार्त्ता ?, सोऽपि तत्र यातीत्यर्थः, वृद्धिमिच्छतो मूलक्षितिर्जायत इति ॥ २०२ ॥ २१ ॥

रत्न०—अथ तेन स्तवादीच्छां विहाय गुणोपार्जनं कुर्वित्युपदिशति—भवेद्गुणीति० व्याख्या—हे मुने! मुग्धैः—अनभिज्ञैः ऋजुभि-

ख्यातिदानार्चनवंदनादिभिर्न कश्चिद्गुणी भवेद्, अत्र चशब्दोऽध्याहार्यः, आदिपदादभ्युत्थानासनदानादिपरिग्रहः; यतः कारणाद्गुणान्—ज्ञानदर्शनचारित्रान् विना—अन्तरेण भवदुःखसंक्षयः—सांसारिकदुःखविध्वंसो न भवेत्, ततः कारणाद्गुणान्—ज्ञानादीनर्जय—समुपार्जय; स्तवादिभिः—स्तवख्यातिदानार्चनादिभिः किं भवतीति ?, अपि तु किमपि न भवतीत्यर्थः ॥ २०३ ॥ २१ ॥

जनरंजन-निष्फलता

नन्वनंतरोक्तो दुःखसंक्षयो मा भवतु, जनरंजनमेव भवत्वित्याशंकायामुपदिशति—

अध्येपि शास्त्रं सदसद्विचित्रालापादिभिस्ताम्यसि वा समायैः ।
येषां जनानामिह रंजनाय, भवांतरे ते क ? मुने ! क ? च त्वम् ॥ २०४ ॥ २२ ॥

धनवि०—हे मुने ! इह भवे येषां जनानां रंजनाय सच्छास्त्रं—धर्मशास्त्रमसद्—वात्स्यायनादिशास्त्रं व्याकरणप्रमाणज्योतिःशास्त्रलक्षणं वा ग्रन्थमध्येपि—पठसि वा—अथवा येषां जनानां रंजनाय समायैः—सकपटैर्विचित्रालापादिभिः—नानाप्रकारसंभाषणादिभि-

---

रित्यर्थः कृतैः स्तवैः करणैर्हि निश्चितं गुणी—गुणवान्न भवेत्, तथा ख्यातिः—ज्ञानादिगुणैः प्रसिद्धिः, ख्यातिदानार्चनादिभिरपि गृहस्थकृतैर्गुणी—गुणवान्न भवेत्, तथा गुणान्—ज्ञानदर्शनचारित्रादिसत्कान् विना भवस्य—ससारस्य दुःखानां संक्षयः—सर्वथा निवृत्तिलक्षणो नो—नास्ति, ततो हेतोस्त्वं तान् गुणानर्जय—स्वनिष्ठान् कुरु, स्तवादिभिः किं ?, न किमपीत्यर्थः, आपातरम्यत्वादिति ॥ २०३ ॥ २२ ॥

रत्न०—अथ जनरंजनार्थं शास्त्रं पठसि, परं भवांतरे ते जनाः क ?, त्वं च केति ज्ञापयति—अध्येषि शास्त्रमिति० व्याख्या—हे मुने ! त्वमिह लोके येषां जनानां रंजनाय सत्—शोभनं जिनागमाद्यवितथवाक्यत्वादसद्—अशोभनं शाक्यादिविरचितं परस्पराहतवाक्यत्वाच्छास्त्रम-

स्ताम्यसि–खिद्यसि, अत्रादिपदाद्धर्मलाभाशीर्वाददानादिपरिग्रहः, ते जना भवान्तरे–परभवे क्व?–कुत्र, च पुनस्त्वं क्वेत्यक्षरयोजना, भावार्थस्त्वयं–येषां जनानां रंजनाय त्वमेतावदिह भवे करोषि ते जनाः स्वकृतकर्मवशगाः परभवे कस्यामपि गतौ गमिष्यंति, त्वं च कस्यामपि गमिष्यसीति किं जनरंजनेनेति ॥ २०४ ॥ २३ ॥

ननु भवान्तरे जनरंजनं निष्फलमपीहभवे धर्मोपकरणकारणं भवत्वित्याशंकायामुपदिशति—

परिग्रहं चेद्व्यजहा गृहादेस्तत् किंनु धर्मोपकृतिच्छलात्तम् ।
करोषि? शय्योपधिपुस्तकादेर्गरोऽपि नामान्तरतोऽपि हंता ॥ २०५ ॥ २४ ॥

धनवि०—**चेद्**–यदि **गृहादेः**–मंदिरादेर्यं **परिग्रहं व्यजहाः**–अत्याक्षीरित्यर्थः, अत्रादिपदाद् द्विपदचतुष्पदादिपरिग्रहः, व्यजहा इति विपूर्वस्य ओहाक् त्यागे इत्यस्य ह्यस्तनीयुष्मदर्थैकवचने साधुः, **तत्**–तदा **नु** वितर्के **धर्मोपकृतिच्छलाद्**–धर्मोपकरणमिषेण **शय्योपधिपुस्त**-

---

ध्येपि–पठसि, च पुनर्विचित्रालापादिभिः–नानाजल्पनादिभिस्त्वं ताम्यसि–कांक्षसि, किंलक्षणैः?–समायैः–मायासहितैरावर्जकार्थैरित्यर्थः, येषां जनानां रंजनायेति पदमिहापि योज्यं, परं भवांतरे ते जनाः क्व?, च पुनस्त्वं क्व?, द्वौ कशब्दौ अत्यंतासंगतिं ब्रूतः, न जाने ते जनाः परत्र कां गतिं गामिनः? त्वं च कां गतिं गमीति, तेन पररंजनप्रवृत्तो मा भव, स्वरंजनप्रवृत्तो भवेति भावः, अथवा सदसद्विचित्रालापादिभिरित्यखंडं पदं, अर्थतस्तु सुगममिति न व्याख्यातमिति ॥ २०४ ॥ २३ ॥

रत्न०—अथ गृहादिपरित्यागीभूय बहुधर्मोपकरणरक्षणेन परिग्रही किं भवसीत्याह–**परिग्रहमिति०** व्याख्या—हे मुने! त्वं गृहादेः

कादेः—वसतिवस्त्रपात्रप्रधानोपकरणादेस्त्वं परिग्रहं किं करोपि?, हि यतः कारणाद्गरो—विषं नामान्तरतोऽपि—नामान्तरेण प्रतिपादितोऽपि हंता—मारयिता भवतीति; भावार्थस्त्वयं—यथा मधुरादिनामान्तरेण प्रतिपादितो गरो वत्सनागादिर्हंता भवति तथा मूर्च्छया शय्यादिपरिग्रहो धर्मोपकरणमितिनाम्नाऽपि हंता भवतीति ॥ २०५ ॥ २४ ॥

नामान्तरता

अथ धर्मोपकरणबाहुल्यलक्षणपरिग्रहोऽनिष्टफलाय न भवतीत्याशंकायामुपदिशति—

परिग्रहात् स्वीकृतधर्मसाधनाभिधानमात्रात् किमु मूढ ! तुष्यसि ? ।
न वेत्सि हेम्नाऽप्यतिभारिता तरी, निमज्जयत्यंगिनमम्बुधौ द्रुतम् ॥ २०६ ॥ २५ ॥

धनवि०—हे मूढ ! स्वीकृतधर्मसाधनाभिधानमात्रात्परिग्रहात् किमु प्रश्ने–किं तुष्यसि?, अत्र स्वीकृतम्—अंगीकृतं धर्मसाधनमित्यभिधानमात्रं—नाममात्रं यस्य स तथा तस्मात्तथेति परिग्रहस्य विशेषणं, त्वमिति न वेत्सि?—न जानासि, अत्रेतीत्यध्याहार्यं, हेम्नाऽपि—

परिग्रहं व्यजहाः—अत्याक्षीः नुर्वितर्कैः तत्—तर्हि धर्मोपकृतिच्छलाद्—धर्मोपकरणमिषतः शिष्यो(शय्यो)पधिपुस्तकादेः परिग्रहं किं करोपि ?, शय्योपधिपुस्तकाद्यपि अधिकं निरर्थकं च ममतया रक्षितं सत् परिग्रह एवेतिभावः, तत्रार्थे दृष्टांतमाह—हि यस्मात्कारणात् नामांतरतोऽपि गरो—विषं हंता—मारकः, विषस्य गुड इत्यादिनामांतरन्यासेऽपि विषं हंत्येवेति, अधिकस्य ममत्वेन रक्षितस्य परिग्रहस्य गरोपमानं, सोऽपि त्वां दुर्गतौ प्रक्षेप्स्यतीत्युपनयः ॥ २०५ ॥ २४ ॥

रत्न०—एतदेव दृष्टान्तान्तरेण व्याख्याति—परिग्रहादिति० व्याख्या—हे मूढमुने ! त्वं परिग्रहात्—परिग्रहं प्राप्येत्यर्थः किमु ?—किं

सुवर्णेनाप्यतिभारिता—अतिशयेन भारो जातोऽस्यां सा तरी—यानपात्रविशेषः अम्बुधौ—सागरेऽङ्गिनं—देहिनं द्रुतं—शीघ्रं निमज्जयति—ब्रुडयतीत्यर्थः; भावार्थस्तु यथा सुवर्णेनातिभारिता तरी तत्रारूढं नरं निमज्जयति तथा धर्मोपकरणेनातिभारितो यतिः स्वं परञ्च निमज्जयतीति ॥ २०६ ॥ २५ ॥

अथ धर्मोपकरणानामपि मूर्च्छादिदोषेण परिग्रहरूपतां समर्थयन्नुपदिशति—

येऽहःकषायकलिकर्मनिबंधभाजनं, स्युः पुस्तकादिभिरपीहितधर्मसाधनैः ।
तेषां रसायनवरैरपि सर्पदामयैरार्त्तात्मनां गदहतेः सुखकृन्नु किं भवेत् ? ॥ २०७ ॥ २६ ॥

धनवि०—ये यतयः ईहितो—वांछितो धर्मो—ज्ञानादिस्तस्य साधनैः—हेतुभिः धर्मोपकरणैः पुस्तकादिभिरंहश्च—लिखनारंभादिजन्यं पापं पुस्तकादिबन्धने कुंथ्वादिजीवघातजनितं वा पातकं कषायाश्च—मूर्च्छोत्पन्नाः क्रोधमानमायालोभाः कलिश्च—कषायप्रभवो वाग्वादः

तुष्यसि—हर्षं प्राप्नोषि, अपि तु मा तुष्य, किल० ?—केवलमभिधानमभिधानमात्रं स्वीकृतं धर्मसाधनं—धर्मस्य—चारित्रधर्मस्य साधनं—कारणमित्यभिधानमात्रं यस्य स तस्मात्, एतदेव दृष्टांतदानेन दृढयति—हे मूढ ! त्वं न वेत्सि ?, अपि तु वेत्स्येव, हेम्ना—सुवर्णेनाप्यतिभारिता तरी—बेडा अङ्गिनं—प्राणिनमम्बुधौ—समुद्रे द्रुतं निमज्जयति—बोलयति, धर्मोपकरणाभिधानाधिकपरिग्रहस्य सुवर्णातिभारिततर्युपमानमिति, तेन त्वामपि धर्मसाधनाभिधानोऽप्यतिपरिग्रहो निमज्जयिष्यत्येवेति धर्मोपकरणमप्यधिकं मा कुर्वित्यर्थः ॥ २०६ ॥ २५ ॥

रत्न०—अथाधिकधर्मोपकरणविषये नानायुक्त्योपदिशति—येऽहःकषायेति० व्याख्या—ये मुनयः पुस्तकादिभिः अंहः—पापं कषायाः—क्रोधादयः कलिः—कलहस्तैर्हेतुभिः कर्मणां—ज्ञानावरणीयादीनामष्टानां आयुषो बंधस्य कादाचित्कत्वात् सप्तानां वा निबंधो—बंधनं गाढनिकाचना-

कर्माणि च—कलहप्रभवाण्यशुभकर्माणि तेषां निबंधनं निबंधो—बीजं मूर्च्छा तस्य भाजनं—पात्रं स्युः—भवेयुरित्यर्थः, तेषां यतीनां नु वितर्के सुखकृत्किं भवेत् ?, अपितु न किंचिदिति; अत्र यथेत्यध्याहारो, यथा आर्तात्मनां—रोगपीडितानां रसायनवरैः—गन्धकपारदसुवर्णभस्मादिभिरपि हेतुभूतैः स्वपुराकृतकर्मदोषेण सर्पदामयैः—प्रसरद्रोगैर्गदहतेः—रोगहरणात्सुखकृत्—सुखसाधनं नु इति वितर्के किं भवेत् ?—स्यादिति; भावार्थस्तु यथा येषां रोगिणां रसायनैरपि रोगवृद्धिर्भवति तेषां सुखकृत्किमपि न भवति तथा येषां व्रतिनां धर्मोपकरणैः पुस्तकादिभिरपि मूर्च्छया पापवृद्धिर्भवति तेषां सुखकृत्किमपि न भवतीति ॥ २०७ ॥ २६ ॥

शस्त्रदुष्प्रयोगः

अथ धर्मोपकरणेषु मूर्च्छाकरणे दोषमुपदर्शयन्नुपदिशति—

रक्षार्थं खलु संयमस्य गदिता येऽर्था यतीनां जिनैर्वासःपुस्तकपात्रकप्रभृतयो धर्मोपकृत्यात्मकाः ।
मूर्च्छन्मोहवशात्त एव कुधियां संसारपाताय धिक्, स्वं स्वस्यैव वधाय शस्त्रमधियां यद्दुष्प्रयुक्तं भवेत् ॥ २०८ ॥

धनवि०—खल्विति—निश्चये ये धर्मोपकृत्यात्मका—धर्मोपकरणरूपा वासःपुस्तकपात्रकप्रभृतयोऽर्थाः—पदार्था यतीनां—साधूनां

दिखस्य भाजनं—पात्रं स्युः—भवेयुः, किंलक्षणैः ?—ईहितं—वांछितं धर्मस्य—चारित्रधर्मस्य साधनं येभ्यस्तैः, कथमपि तेषां मुनीनां सुखकृत् किं भवेत् ?, सुखकृत् किंचनापि न स्यादित्यर्थः, तेषा किं० ?—आर्त्तः—पीडितः आत्मा येषां ते आर्त्तात्मानस्तेषां नित्यदुःखितानामित्यर्थः, अत्र दृष्टांतमाह—यथा सर्पतो—व्याप्तिमंतः आमया—रोगा येभ्यस्तै रसायनवरैरपि कृत्वा आर्त्तात्मनां रोगिणां गदहते—रोगापनयनात् सुखकृन्नु किं स्यात् ?, अथ भावार्थो लिख्यते—यथा सर्पदामयै रसायनवरैरप्यार्त्तात्मनां रोगिणां पीडितचेतसां सुखकृन्नु किं भवेत् ?, शास्त्रे अन्नजानां रोगाणां प्रतीकारो वर्त्तते, परमविधिकृतरसायनोत्थरोगाणां प्रतीकारो नास्तीत्युपनयः स्वबुद्ध्या गम्यः ॥ २०७ ॥ २६ ॥

संयमस्य—चारित्रस्य रक्षार्थं जिनैः—भगवद्भिरर्हद्भिर्गदिताः—प्ररूपिताः, तत्र वासांसि च—वस्त्राणि पुस्तकं च—लिखितपत्रसंचयः पात्रकाणि-भाजनानि तानि प्रभृतयः—प्रमुखा येषां ते तथा, अत्र प्रभृतिपदेन स्थपनिकास्थापनाचार्यादिपरिग्रहः, त एव धर्मोपकरणलक्षणाः पदार्थाः कुधियां—कुबुद्धीनां मूर्च्छन्मोहवशात् संसारपाताय—भवपतनाय भवेयुरित्यन्वयः, अत्र मूर्च्छन्—समुच्छ्रायं गच्छन् 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो'रिति वचनाद्वृद्धिं गच्छन् यो मोहो—मोहनीयं कर्म तस्य वशः—परतंत्रता तस्मादित्यर्थः, "मूर्च्छामोहवशादि"ति पाठे तु मूर्च्छा—धर्मोपकरणेषु गृद्धिस्तज्जनितो मोहो—मौढ्यं तद्वशादित्यर्थः, अत एव धिगस्तु, यद्—यस्मादधियां—निर्बुद्धीनां दुष्प्रयुक्तम्—अकुशलतया व्यापारितं स्वं—स्वकीयं शस्त्रं—प्रहरणं स्वस्य—आत्मनो वधाय—विनाशाय भवेत्—स्यादित्यर्थः ॥ २०८ ॥ २७ ॥

अथ मूर्च्छयाऽधिकधर्मोपकरणरक्षणे दोषं दर्शयन्नुपदिशति—

संयमोपकरणच्छलात् परान्, भारयन् यदसि पुस्तकादिभिः ।
गोखरोष्ट्रमहिषादिरूपभृत्तच्चिरं त्वमपि भारयिष्यसे ॥ २०९ ॥ २८ ॥

रत्न०—पुनरेतदेव विवृणोति—रक्षार्थं खल्विति० व्याख्या—येऽर्थाः खलु—निश्चितं जिनैः—अर्हद्भिर्यतीनां संयमस्य—चारित्रस्य रक्षार्थं गदिता—उक्ताः, अर्थाः के के इत्याह—वासो—वस्त्रं पुस्तकम्—आगमवर्णलिपीरूपं पात्रं—पतद्ग्रहादि, प्रभृतिशब्दात्कंबलादीनां ग्रहणं, किंलक्षणाः !—धर्मस्य—चारित्रधर्मस्योपकृतिः—उपकरणमेवात्मा—स्वरूपं येषां ते, धिग् यथा स्यात्तथा, त एवार्था वासःपुस्तकप्रभृतयः कुधियां—कुबुद्धीनां संसारपाताय भवेयुः, कस्मात् !—मूर्च्छन्—वृद्धिं गच्छन् यो मोहस्तस्य वशस्तस्माद्, एतदेव दृष्टांतेन निर्दिशति—यदिति दृष्टांतोपन्यासे अधियां—बुद्धिवर्जितानां स्वं—स्वकीयं शस्त्रं दुष्प्रयुक्तं सत् स्वस्यैव—आत्मन एव वधाय भवेद्, अयं दृष्टांतोऽत्रापि ज्ञेय इति ॥ २०८ ॥ २७ ॥

॥ १२० ॥

धनवि०—हे आत्मन्! संयमोपकरणच्छलात्—चारित्रोपकरणमिषाद्, यद्—यस्मात्पुस्तकादिभिः, आदिशब्दात्स्थपनिकादिभिः, परान्—भारवाहकादीन् भारयन्—भारवहनविपर्याकुर्वन्नसि, तत्—तस्मात्कारणात्त्वमपि तैः परभवे गौश्च—बलीवर्दः खरश्च—रासभः उष्ट्रश्च—करभो महिषश्च—कासरस्ते आदौ येषां ते तथा तेषां रूपं बिभर्त्तीति गोखरोष्ट्रमहिषादिरूपभृद्, आदिपदाद्गजतुरगादिपरिग्रहः, चिरं—चिरकालं भारयिष्यसे—भारवहनविपर्यीकरिष्यसे ॥ २०९ ॥ २८ ॥

नन्वपि संयमोपकरणमधिकशोभार्थं स्यादित्याशंकायामुपदिशति—

वस्त्रपात्रतनुपुस्तकादिनः, शोभया न खलु संयमस्य सा ।
आदिमा च ददते भवं परा, मुक्तिमाश्रय तदिच्छयैकिकाम् ॥ २१० ॥ २९ ॥
तां तदत्र परिहाय संयमे, किं यते ! न यतसे ? शिवार्थ्यपि" इति चोत्तरार्द्धे

रत्न०—अथ दृष्प्रयुक्तत्वेनैव वातःप्रभृतीना ज्ञापयन्नाह—संयमोपकरणच्छलादिति० व्याख्या—हे मुने ! त्वं परान् भारवाहकगोकरभोष्ट्राश्वतरादीन् पुस्तकादिभिः हेतुभिर्भारयन्नसि—भारितान् कुर्वन्नसि, कस्मात्?—संयमस्योपकरणानि २ तेषां छलं—मिषं तस्माद्, इमानि संयमस्योपकरणानि सन्तीति वाहितानि शुद्ध्यंतीति दंभतः, ततो हेतोस्त्वमपि भारयिष्यसे, त्वं किंलक्षणः?—गोखरोष्ट्रमहिषादीनां पशूना रूपं बिभर्त्तीति गोखरोष्ट्रमहिषादिरूपभृत् तेषामवतारं प्राप्तस्सन्नित्यर्थः, कथं?—चिरं—चिरकालं, बहूनवतारान् यावदित्यर्थः, मानुष्यात्पातेन मा, तैरेवेति शेषंपदं गम्यं ॥ २०९ ॥ २८ ॥

धनवि०—**वस्त्रपात्रतनुपुस्तकादिनः**—चीवरभाजनशरीरपुस्तकादिवस्तुनः **शोभया**—विभूपया **खलु** निश्चितं **संयमस्य सा शोभा न भवति**—न स्यादिति; **आदिमा**—प्रथमा वस्त्रपात्रतनुपुस्तकादिशोभा **भवं**—संसारं **ददते**—ददाति, अत्र ददि दाने इत्यस्य ददते इति साधुः । **च** पुनः **परा**—द्वितीया संयमस्य शोभा **मुक्तिं**—निर्वृतिं ददते; **तत्**—तस्मादिच्छया—यथेच्छं **एकिकां**—एकैवैकिका तां वस्त्रादिशोभां संयमशोभां वा एकामाश्रय—**भजेति** ॥ २१० ॥ २९ ॥ अत्रोत्तरार्द्धे पाठान्तरं पूर्वोक्तव्यत्ययर्थमाह—**वस्त्र० शोभ०**—**तां तदत्रेति हे यते !**—हे मुने **तत्**—तस्मात्कारणादत्र—इह भवे **तां** वस्त्रादिशोभां **विहाय**—त्यक्त्वा **शिवार्थ्यपि**—मोक्षर्थ्यपि सन् **संयमे**—चारित्रमार्गे **किं न यतसे ?**—किं न यत्नं कुरुषे; अत्रापिशब्दो विरोधाभासद्योतकः, स च विरोधो यो मोक्षार्थी भवति स संयमे यतते, त्वं मोक्षार्थ्यपि सन् संयमे न यतसे इतीति **वोत्तरार्द्धपाठ** इति स्पष्टं ।

रत्न०—अथ वस्त्रादिभिः संयमस्य शोभा न भवतीत्याह—**वस्त्रपात्रेति०** व्याख्या—हे मुने ! वस्त्रपात्रतनुपुस्तकादिनः संबंधिन्या शोभया कृत्वा खलु—निश्चितं सा शोभा संयमस्य—चारित्रस्य नास्ति, किंतु अशोभैव वर्त्तते, अत्युद्भटवेषधरणमशोभैवेत्यर्थः, अमुमेवार्थं द्रढयति—वेति विशेषे, आदिमा वस्त्रपात्रतनुपुस्तकादिसंबंधिनी शोभा भवं—संसारं ददते, परा—अन्या संयमस्य शोभा अष्टप्रवचनमातृपालनादिका मुक्तिं—मोक्षं ददते, तत्कारणादिच्छया एकिका—द्वयोर्मध्ये एकां मुने ! त्वं भज—श्रय, यदि भवमिच्छसि तदा प्रथमां भज, यदि च मुक्तिमिच्छसि तदाऽन्यां भजेत्यर्थः, तां तदत्रेति वोत्तरार्द्धपाठः, पूर्वार्द्धं तदेव, तेन व्याख्यापि तथैव, तत्कारणात्तां वस्त्रपात्रतनुपुस्तकादिनः शोभां परिहाय—त्यक्त्वा हे यते !—संयत संयमेऽर्हत्प्ररूपिते किं न यतसे ?, किंलक्षणः ?—शिवं—मोक्षमर्थयसे इत्येवंशीलः शिवार्थी कथमपीत्युत्तरार्द्धपाठान्तरव्याख्या ॥ २१० ॥ २९ ॥

ननु वस्त्रादियाचुल्यं शोभार्थं मा भवतु, शीतातपादिदुःसहपरीपहनिवारणार्थं भवत्वित्याशंकायामुपदिशति—

शीतातपाद्यान्न मनागपीह, परीपहाँश्चेत् क्षमसे विपोढुम् ।
कथं ततो नारकगर्भवासदुःखानि सोढासि भवान्तरे त्वम् ! ॥ २११ ॥ ३० ॥

धनवि०—चेद्—यदीहभवे मनागपि—किंचनापि शीतातपाद्यान् परीपहान् "खुहापिवासा"दिगाथासूचितान् विपोढुं—विशेषेण क्षंतुं न क्षमसे—न समर्थो भवसि, ततः—तदा भवान्तरे—परभवे नारकगर्भवासदुःखानि—नरकजननीजठराभ्यन्तरस्थितिदुःखानि कथं ?—केन प्रकारेण त्वं सोढासि—क्षंतासि, सहिष्यसीत्यर्थः ॥ २११ ॥ ३० ॥

नन्वेवं परीपहसहने स्वशरीरदौर्बल्यं स्यादिति कः परीपहसहनादौ प्रवर्त्तते ? इत्याशंकायामाह—

मुने ! न किं नश्वरमस्वदेहमृत्पिंडमेनं सुतपोव्रताद्यैः ।
निपीड्य भीतीर्भवदुःखराशेर्हित्वाऽऽत्मसाच्छैवसुखं करोषि ? ॥ २१२ ॥ ३१ ॥

रत्न०—अथ परीपहसहनमाश्रित्योपदिशति—**शीतातपाद्यानिति०** व्याख्या—हे मुने ! इह प्रवचने संयमे वा चेद्—यदि मनागपि परीपहान् द्वाविंशति प्रति विपोढुं—सहनाय न क्षमसे—न सक्तो भवसि, परीपहान् कान् ?—शीतातपाद्यान्—शीतातपप्रमुखान् ततः—तर्हि नारकस्य तथा गर्भवासस्य च दुःखानि प्रति भवान्तरे त्वं कथं सोढासि ?—सहिष्यसि, इहत्यशीतातपेभ्यो बहुगुणत्वात्तेषां, तत एव परीसहदुःखाना सहनमेव वरं मन्यस्वेति ॥ २११ ॥ ३० ॥

धनवि०—हे मुने!—हे साधो एनं प्रत्यक्षं नश्वरं—विनाशशीलमस्वः—अनात्मीयश्चासौ परभवे सहगमनाभावात् देहमृत्पिंडश्च—शरीररूपमृत्तिकासंघातस्तमस्वदेहमृत्पिंडं निपीड्य—नितरां पीडाविषयं विधाय भवदुःखराशेः—सांसारिकदुःखसमूहाद्भीतीः—भयानि हित्वा—त्यक्त्वा शैवसुखं—मोक्षसंबंधि सुखमात्मसाद्—आत्मायत्तं किं न करोषि?, कैर्हेतुभूतैः?—सुतपांसि च—षष्ठाष्टमादीनि व्रतानि च—हिंसाविरमणादीनि तान्याद्यानि—प्रथमानि येषां ते तथा तैः सुतपोव्रताद्यैराचारैरितियावद्, अत्राद्यपदेनोपसर्गपरीषहादिसहन-परिग्रहः ॥ २१२ ॥ ३१ ॥

नन्वनंतरं 'सुतपोव्रताद्यैर्देहपीडनं विधेय'मित्युक्तं, तच्चातीव दुस्सहमनिष्टं चेति कस्तत्र प्रवर्त्तेत ? इत्याशंकायामुपदिशति—

यदत्र कष्टं चरणस्य पालने, परत्र तिर्यङ्नरकेषु यत्पुनः ।
तयोर्मिथः सप्रतिपक्षता स्थिता, विशेषदृष्ट्याऽन्यतरज्जहीहि तत् ॥ २१३ ॥ ३२ ॥

रत्न०—अथ मुनिं प्रति तपोव्रतादिषूद्यमयति—मुने! न किमिति० व्याख्या—हे मुने! त्वं शिवस्येदं शैवं तच्च सुखं च शैवसुखं प्रति आत्मसाद्—आत्मायत्तं किं न करोषि?, अपितु कुरु, किं कृत्वा?—निपीड्य—पीडयित्वा, कं?—देह एव मृत्पिंडः स्वः—स्वकीयः न स्वः अस्वः अस्वश्चासौ देहमृत्पिंडश्चास्वदेहमृत्पिंडस्तमेनं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं, कीदृशं?—नश्वरं—नाशशीलमत एवास्वं, यः कश्चन स्वामिनं मुक्त्वा याति स स्वः कथमुच्यते? इत्यस्वेति विशेषणं युक्तं, कैः?—तपश्च व्रतानि च तपोव्रतानि सु—सुष्ठु च तपोव्रतानि च सुतपोव्रतानि सुतपोव्रतानि आद्यानि येषु तैः, जिनाज्ञासंयुक्ततपोव्रताद्यैरित्यर्थः, सुशब्दग्रहणेनाज्ञानकष्टेन शरीरपीडनं निरस्तं, पुनः किं कृत्वा?—त्यक्त्वा, काः प्रति?—भीतीः—भयानि प्रति, कस्य?—भवदुःखराशेः—संसारदुःखसमूहस्येति ॥ २१२ ॥ ३१ ॥

सुखप्रति-
पक्षता

धनवि०—अत्र-इह भवे चरणस्य-चारित्रस्य पालने-आचरणे यत्कष्टं-पीडोद्भवः पुनः परत्र-परभवे तिर्यङ्नरकेषु-तिर्यङ्नरकभवेषु यत्कष्टं भवति तयोः-चारित्रव्रतपालनकष्टयोस्तिर्यङ्नरकभवभाविकष्टयोर्मिथः-परस्परं सप्रतिपक्षता-यत्र जीवे ऐहिकचारित्रपालनकष्टसहनं तत्र पारभविककष्टसहनं न भवति, यत्र जीवे पारभविककष्टसहनं तत्रैहिकचारित्रपालनकष्टं न भवतीतिरूपा विरोधिता स्थिता; तत्-तस्मात्कारणाद्विशेषदृष्ट्या-गौरवलाघवपर्यालोचनरूपया विचार्यान्यतरत्-तयोरन्यतरदैहिकं पारभविकं वा कष्टं जहीहि-त्यजेत्यर्थः ॥ २१३ ॥ ३२ ॥

अथ परीषहासहने ऐहिकसुखस्य परीषहसहने च पारलौकिकसुखस्य च परस्परं विशेषमुपदर्शयन्नुपदिशति—

शमत्र यद्बिंदुरिव प्रमादजं, परत्र यच्चाब्धिरिव द्युमुक्तिगम् ।
तयोर्मिथः सप्रतिपक्षता स्थिता, विशेषदृष्ट्याऽन्यतरद्गृहाण तत् ॥ २१४ ॥ ३३ ॥

धनवि०—अत्र-इह भवे यत्प्रमादजं-विषयादिजनितं शं-सुखं बिंदुरिव-जलकण इव वर्त्तते, च पुनर्यत्परत्र-परभवे द्युमुक्तिगं-

---

रत्न०—एतदेव प्रकारान्तरेणाचष्टे-यदत्र कष्टमिति० व्याख्या—हे मुने ! अत्र जिनप्रवचने चरणस्य-चारित्रस्य पालने यत्कष्टं वर्त्तते च पुनर्यद् परभवे-तिर्यग्नरकेषु कष्टं वर्त्तते तयोर्मिथः-परस्परं सप्रतिपक्षताऽस्ति, यदि प्रथमं कष्टं तदा परं कष्टं न, यदि च परं कष्टं तदा प्रथमं कष्टं नेति सप्रतिपक्षतेत्यर्थः, तत्-तस्मात्कारणाद्विशेषदृष्ट्या-विशेषदर्शनेन तयोर्मध्ये एकम्-अन्यतरत्प्रति जहाहि-त्यजेत्यर्थः ॥ २१३ ॥ ३२ ॥

रत्न०—अथ दुःखयोर्यत्नेन जहीहीत्युक्ते ततो वैपरीत्यदर्शनेन सुखयोरुपादेयतां प्रतिपादयन्नाह—शमत्र यद्बिंदुरिति० व्याख्या—

स्वर्गापवर्गगं शं-सुखमब्धिरिव-समुद्र इव वर्त्तते, **तयोः**-प्रमादजसुखस्वर्गापवर्गसुखयोर्मिथः-परस्परं **सप्रतिपक्षता**, यत्र प्रमादजं सुखं न तत्र स्वर्गापवर्गगं सुखं, यत्र स्वर्गापवर्गगं सुखं न तत्र च प्रमादजं सुखमितिरूपा विरोधिवा **स्थितेति**, **तत्**-तस्मात्कारणाद्विशेषदृष्ट्या-विवेकदृष्ट्याऽन्यतरत्-प्रमादजं सुखं स्वर्गापवर्गगं वा सुखं **गृहाण**-स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ २१४ ॥ ३३ ॥

अथोक्तार्थमेव प्रकारान्तरेणोपदिशति—

अथवा-नियंत्रणा या चरणेऽत्र तिर्यक्स्त्रीगर्भकुंभीनरकेषु या च ।
तयोर्मिथः सप्रतिपक्षभावाद्विशेषदृष्ट्याऽन्यतरां गृहाण ॥ २१५ ॥ ३४ ॥

धनवि०—अथवेति स्पष्टं, तदेव दर्शयति-**अत्र**-इह भवे **चरणे**-चारित्रे **या नियंत्रणा**-गाढव्रतबंधनेनावस्थानरूपा वर्त्तते, **च** पुनर्या परभवे **तिर्यंचो**-गोमहिष्यादयः **स्त्रीगर्भश्च**-स्त्रीजठरान्तस्तदङ्गजतया वसनं **कुंभीनरकाश्च**-कुंभीपाकोपलक्षिता नरकावासास्ते तथा

हे मुने! अत्र जिनप्रवचनसंयमे यत्प्रमादजं शर्म-सुखं तद्बिंदुरिव वर्त्तते, तथा संयमपालनतः प्रमादपरित्यागतश्च परत्र-परभवे यच्छर्म-सुखं तदब्धिरिव वर्त्तते, शर्म किल० ?-द्युमुक्तिगं-स्वर्गशिवसंबंधि, एतेन चारित्रस्य स्वर्गमुक्तिलक्षणे द्वे फले एवमुक्ते, अप्राप्तक्षपकश्रेणि-चारित्रं स्वर्गफलं प्राप्तक्षपकश्रेणिचारित्रं मुक्तिफलमित्यर्थः, तयोः शर्मणोर्मिथः सप्रतिपक्षता स्थिता, तद्धेतोर्विशेषदृष्ट्या अन्यतरद्गृहाणेति व्याख्या पूर्ववत् ॥ २१४ ॥ ३३ ॥

रत्न०—सूत्रे अथवेतिकथनेन एतदेव भंग्यंतरेणाह-**नियंत्रणा येति०** व्याख्या—हे मुने ! अत्र जिनप्रवचनस्य चरणे-चारित्रे या नियंत्रणा

तेषु तिर्यक्स्त्रीगर्भकुंभीनरकेषु नियंत्रणा वर्त्तते तयोर्नियंत्रणयोर्मिथः—परस्परं सप्रतिपक्षभावात्—प्रतिपक्षतासाहित्याद्विरोधावित्यर्थः विशेषदृष्ट्या—विवेकदृष्ट्याऽन्यतरां—चरणनियंत्रणां तिर्यगादिनियंत्रणां वा गृहाणेति ॥ २१५ ॥ ३४ ॥

माध्यस्थ्येन परीषहसहनमुपदिश्य विशेषत उपदिशति—

सह तपोयमसंयमयंत्रणां, स्ववशतासहने हि गुणो महान्। "शिवं गुणः" इति वा०
परवशस्त्वतिभूरि सहिष्यसे, न च गुणं बहुमाप्स्यसि कंचन ॥ २१६ ॥ ३५ ॥

धनवि०—तपांसि च—बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नानि तपःकर्माणि यमाश्च—व्रतानि संयमाश्च—सप्तदशभेदास्तैर्यंत्रणां—बंधनमिति सह—क्षमस्वेति, हि यतः कारणात्स्ववशतासहने—स्वायत्ततया सहने महान्—मोक्षप्राप्तिलक्षणो गुण—उपकारो भवतीत्यन्वयः, महान् गुण इति

गुरुपारतंत्र्यादिभवा वर्त्तते च पुनस्तिर्यंचश्च स्त्रीगर्भश्च तथाऽतीव सकटमुखानि मृन्मयभाजनानि कुंभ्य उच्यंते इति कुंभ्याकारा नरकाः कुंभीनरकाः ते च २ तेषु तिर्यक्स्त्रीगर्भकुंभीनरकेषु या नियंत्रणा वर्त्तते तयोर्नियंत्रणयोर्मिथः सप्रतिपक्षभावाद्विशेषदृष्ट्या अन्यतरां—तयोर्मध्ये त्वमेकां गृहाणेति सुगमं, तिर्यग्ग्रहणेन सूक्ष्मबादरनिगोदयोरपि नियंत्रणा गृहीता ॥ २१५ ॥ ३४ ॥

रत्न०—अथ परवशतया सहनतः स्ववशतया सहनस्य सुंदरतां दर्शयति—सह तपोयमेति० व्याख्या—हे मुने ! तपसां—चतुर्थादीनां यमाना—विकृतिप्रत्याख्यानादिनियमाना संयमः—पंचमहाव्रतरूपस्तेषां यंत्रणां सह—क्षमस्व, हि यस्माद्धेतोः स्ववशतया सहने सति महान् गुणो

स्वाधीन-सहनं

स्थाने शिवं गुण इति पाठे शिवं—मोक्षः, शेषं पूर्ववत्, तु पुनः परवशः—परायत्तः सन् एकेंद्रियादिष्वकामनिर्जराया अतिभूरि—अतिशयेन प्रचुरं सहिष्यसे, च पुनः कंचन—कमपि बहुं—मनाश्रिंतितं गुणं—मोक्षप्राप्तिलक्षणमुपकारं नाप्स्यसि ॥ २१६ ॥ ३५ ॥

अथ परीषहसहने एव शुभफलं दर्शयन्नुपदिशति—

अणीयसा साम्यनियंत्रणाभुवा, मुनेऽत्र कष्टेन चरित्रजेन च ।
यदि क्षयो दुर्गतिगर्भवासगासुखावलेस्तत्किमवापि नार्थितम् ? ॥ २१७ ॥ ३६ ॥

धनवि०—हे मुने! अत्र—इह भवेऽतिशयेनाण्वणीयस्तेनाणीयसा—अत्यल्पेनेत्यर्थः **साम्यनियंत्रणाभुवा कष्टेन च पुनश्चारित्रजेनाणीयसा कष्टेन** परीपहसहनलक्षणेन **यदि**—चे**द्दुर्गतिगर्भवासगासुखावलेः क्षयो**—विनाशो **भवे**दिति, साम्यनियंत्रणाभुवा—समतालक्षणमनोनिरोधलक्षणनियंत्रणाजन्येनेत्यर्थः, दुर्गतिगर्भवासगासुखावलेः—दुर्गतिश्च—तिर्यग्नरकगतिलक्षणा गर्भवासश्च—स्त्रीकुक्षौ गर्भतया स्थिति-

---

वर्त्तते, अथवा शिवं मोक्ष एव गुणो वर्त्तते, तुरिति विशेषे, त्वं परेषां वशः—अधीनः सन्नतिभूरि—घनं यथा स्यात्तथा सहिष्यसि च पुनः कंचन बहुं गुणं नाप्स्यसि—न लप्स्यसे ॥ २१६ ॥ ३५ ॥

रत्न०—पुनः प्रकारान्तरेणैतदेवाचष्टे—**अणीयसेति०** व्याख्या—हे मुने! अत्र भवे अतिशयेनाणु—अल्पमणीयस्तेनाणीयसा कष्टेन दुर्गतिगर्भवासगासुखावलेः—दुर्गतिगर्भवासगदुःखावलेरित्यर्थः क्षयः—आत्यंतिकी निवृत्तिलक्षणो वर्त्तते, कष्टेन किंल० ?—साम्यं—समता तदेव नियंत्रणा

सद्गता याऽसुखानां–दुःखानामावलिः–श्रेणिस्तया इत्यर्थः, तत्–तदाऽनन्तरोक्तेनाणीयसा कष्टेन किमर्थितं–वांछितं नावापि–न प्राप्तम्?, अपितु सर्वं प्राप्तमित्यर्थः ॥ २१७ ॥ ३६ ॥

अथ परीषहसहनाभावेऽशुभफलमुपदर्शयन्नुपदिशति—

त्यज स्पृहां स्वःशिवशर्मलाभे, स्वीकृत्य तिर्यङ्नरकादिदुःखम् ।
सुखाणुभिश्चेद्विषयादिजातैः, संतोष्यसे संयमकष्टभीरुः ॥ २१८ ॥ ३७ ॥

धनवि०—यद्वा तिर्यङ्नरकादिदुःखं स्वीकृत्य स्वःशिवशर्मलाभे–स्वर्गापवर्गसुखप्राप्तौ स्पृहाम्–अभिलापं त्यज–मुंच, अत्र तिर्यञ्चश्च–जलचरस्थलचरखेचरभेदा मत्स्यश्वानकाकादयः नरकाश्च–नारकास्ते आदौ येषां ते २ तेषां दुःखं, आदिपदान्मनुष्यभवगतगर्भ-

---

यदवा तेन नियंत्रणा तया सुखा–जनितेन, पुनः कीदृशेन?–चरित्रात्–चारित्रपालनाज्जातं तेन, तत्–तर्हि अर्थितं–कामितं त्वया किं नावापि?–न प्राप्तं, अपितु सर्वमप्यवापीति ॥ २१७ ॥ ३६ ॥

रत्न०—अथाचार्यः प्रमादिनं यतिं दृष्ट्वा असूयावचनमाह–त्यज स्पृहामिति० व्याख्या—हे यते ! त्वं तिर्यग्नरकादीनां दुःखं स्वीकृत्य स्वः–स्वर्गस्य शिवस्य–मोक्षस्य शर्मणां–सुखानां लाभे स्पृहा–वांछा त्यज–जहीहि, चेद्–यदि त्वं सुखाणुभिः संतोष्यसे–संतोषं प्राप्यसे, अतीवाल्पत्वादेशप्रमाणसुखमानं, यतः किं०?–विषयाः–शब्दादयस्ते आदौ येषां २ तेभ्यो जातैः–समुत्पन्नैः, आदिशब्दाद्विषयसाधनवीणा-

वासजरामरणादिपरिग्रहः, **चेद्**—यदि **संयमकष्टभीरुः** सन्—चारित्रपालनजनितकष्टभीतः सन् त्वं **विषयादिजातैः**—विषयकषायप्रभवैः **सुखाणुभिः**—सुखलेशैः **संतोष्यसे**—हृष्यसे इति कर्मोक्तौ ॥ २१८ ॥ ३७ ॥

अथ परीषहसहने इहलोके परलोके च शुभफलं दर्शयन्नुपदिशति—

समग्रचिंतार्त्तिहृतेरिहापि, यस्मिन् सुखं स्यात्परमं रतानाम् ।
परत्र चेंद्रादिमहोदयश्रीः, प्रमाद्यसीहापि कथं चरित्रे ? ॥ २१९ ॥ ३८ ॥

धनवि०—**यस्मिन् चरित्रे रतानाम्**—आसक्तानां प्राणिनामिहापि—इहलोकेऽपि **समग्रचिंतार्त्तिहृतेः परमं**—प्रकृष्टं **सुखं स्याद्**—भवति, अत्र समग्राः—सकलाश्च ताश्चिताश्च—राजचौरादिभयलक्षणा अर्त्तयश्च—स्वपरोदरभरणपूरणलक्षणास्तासां हृतेः—हरणादभावादित्यर्थः **च** पुनः **परत्र**—परलोके **इंद्रादिमहोदयश्रीः**—इंद्र आदौ येषां ते इंद्रादयो—महर्द्धिका देवाः, आदिपदादहमिंद्रादयस्ते च महोदयश्च—

ललनारूपकमलशर्करादुकूलादीनां ग्रहणं, त्वं किलक्षणः ?—संयमस्य—चारित्रस्य कष्टेभ्यो भीरुः—भयवान्, अनेन पूर्वोक्ता परस्परं सप्रतिपक्षता व्यंजितेति ॥ २१८ ॥ ३७ ॥

रत्न०—अथ यत् पूर्वोक्तं साम्यसुखानामानंत्यं तदेव स्पष्टयति—**समग्रचिंतेति०** व्याख्या—यस्मिन् चारित्रे—चरणे रतानां—रागमापन्नानामिहापि—इहलोकेऽपि परमम्—उत्कृष्टं सुखं स्यात्, कस्य हेतोः ?—समग्राणां वस्तुनां चिंतया कृत्वा आर्त्तीनां—पीडानां हृतिः—हरणं तस्याः, च पुनः परत्र—परलोके इंद्रादीनां महोदयस्य च—मोक्षस्य च श्रीः—लक्ष्मीर्भवति हे यते ! तेनेहापि चरित्रे—संयमे कथं प्रमाद्यसि ?—प्रमादवान्

मोक्षस्तेषां श्रीः—संपत्तिः स्याद्, अत्र तत इत्यध्याहार्यं तेन ततः कारणादिहापि—अस्मिन्नप्यैहिकपरमसुखसाधने पारलौकिकइंद्रत्वाहमिंद्र-स्वर्गमोक्षसुखसाधने च चरित्रे—चारित्रे कथं—कुतो हेतोः प्रमाद्यसि ?—प्रमादं गच्छसि, भावार्थस्तु—"न च राजभयं न च चौरभयं, अर्थाधिकरं नरदेयनतम् । इहलोकसुखं परलोकहितं, श्रमणत्वमिदं रमणीयतरम्" ॥१॥ इति सूक्तभावनया स्पष्ट एवेति ॥ २१९ ॥ ३८ ॥

अथ परीषहादिकष्टसहनासमर्थानां जनानां प्रकारान्तरेण सुखसाध्यं धर्मोपदेशमुपदर्शयन्नाह—

महातपोध्यानपरीषहादि, न सत्त्वसाध्यं यदि धर्त्तुमीशः ।
तद्भावनाः किं समितीश्च गुप्तीर्धत्से शिवार्थिन्न मनःप्रसाध्याः ? ॥ २२० ॥ ३९ ॥

धनवि०—यदि—चेत् सत्त्वसाध्यं—सत्त्वेन—शारीरमानसपराक्रमेण साध्यं—गम्यं **महातपोध्यानपरीषहादि धर्तुं न ईशो**—न समर्थो भवसि, अत्र महान्ति च तानि तपांसि च—मासक्षपणादीनि ध्यानानि—महाप्राणादीनि च परीषहाश्च—द्वाविंशतिसंख्याकाः प्रसिद्धास्ते

भवसि, अपितु मा प्रमाद्य, यत उक्तं—देवलोगसमाणो य, परियाओ महेसिणं । रयाणं अरयाणं च, महाणरयसालिसोत्ति ॥ १ ॥ [देवलोक-समानः पर्यायो महर्षीणाम् । रतानां अरतानां च महानिरयसदृशः ॥ १ ॥] तया केवलं रतानामित्युक्तं; 'न च राजभयं न च चौरभयं, न च वृत्तिभयं न वियोगभयम् । इहलोकसुखं परलोकहितं, श्रमणत्वमिदं रमणीयतरम् ॥ १ ॥ इति ॥ २१९ ॥ ३८ ॥

रत्न०—अथ बहुकष्टसाध्यं सयमकार्यं साधयितुमसमर्थं यतिं प्रति सुखसाध्ये कार्ये प्रवर्त्तयन्नाह—**महातपोध्यानेति०** व्याख्या—हे यते ! यदि महातपो—मासक्षपणादिकं ध्यानं—प्राणायामादि परीसहाः द्वाविंशति ते आदौ यस्य तन्महातपोध्यानपरीषहादि प्रति धर्त्तुं—धरणाय

'आदौ यत्र तत्तथा, चरित्रमित्यर्थः, अत्रादिपदादुपसर्गपरिग्रहः, हे **शिवार्थिन् !**—मोक्षार्थिन् **तत्**—तदा **मनःप्रसाध्या**—मनोमात्रगम्याः सुखसाध्या इत्यर्थः **भावना**—अनित्यताद्याः बोधिपर्यंता द्वादश च पुनः **समितीः**—ईर्याद्याः **पंच गुप्तीः**—मनोगुप्त्याद्यास्तिस्रः **किं न धत्से ?**—न धरसि ॥ २२० ॥ ३९ ॥

अथानंतरोक्तां मनःप्रसाध्यां भावनामादावुपदिशति—

अनित्यताद्या भज भावनाः सदा, यतस्व दुःसाध्यगुणेऽपि संयमे ।
जिघत्सया ते त्वरते ह्ययं यमः, श्रयन् प्रमादान्न भवाद्बिभेषि किम् ? ॥ २२१ ॥ ४० ॥

धनवि०—अनित्यताद्या भावनाः सदा—निरंतरं **भज**—श्रय, अत्रानित्यता आद्या—प्रथमा यासां ता भाव्यते—वास्यते धर्मध्यानेन संस्क्रियते आत्मा याभिरिति भावनाः, अत्राद्यपदेन शेषैकादशभावनापरिग्रहो, भावनाविस्तरो योगशास्त्रादवसेयः; अत्रापिशब्दश्चार्थस्तेन

ईशः—समर्थो न भवसि, किंलक्षणं ?—सत्त्वेन 'धर्मग्रहणे धर्मिग्रहण'मितिन्यायात् सत्त्ववता पुरुषेण साध्यं—साधनीयं हे शिवार्थिन् !—हे मोक्षाभिलाषिन् तत् तर्हि भावना द्वादशानित्यत्वादिकास्तथैकैकस्य महाव्रतस्य पंचपंचसद्भावात् पञ्चविंशतिर्वा, ताः प्रति किं न धत्से ?—न दधसे, तथा च पुनः समितीः—पंचेर्याप्रभृतीः प्रति, चस्योभयत्रापि योजनात् च पुनस्तिस्रो गुप्तीः—मनोगुप्त्याद्याः प्रति किं न धत्से ?, यतः किंलक्षणाः ?—मनसा एव प्रसाध्यंते ता मनःप्रसाध्याः, एताश्चाल्पसत्त्ववताऽपि पुरुषेण साध्यास्ततः साधयेत्यर्थः ॥ २२० ॥ ३९ ॥

रत्न०—पुनरपि प्रकारान्तरेण तदेव ज्ञापयन्नाह—**अनित्यताद्या इति०** व्याख्या—हे यते ! अनित्यताद्या भावना द्वादश प्रति सदा—

च पुनर्दुःसाध्यगुणे–दुःसाध्या मूलगुणा उत्तरगुणाश्च यस्य तस्मिन् संयमे यतस्व–यत्नं कुरु; हि यतः कारणात्ते–तव जिघत्सया–अत्तुमिच्छयाऽयं सर्वलोकप्रसिद्धो यमः–कृतांतस्त्वरते–उत्सुको भवतीत्यर्थः, अत्रायं यम इतिस्थानेऽसंयम इति पाठः, स च प्रसिद्धार्थ एवेति, ततः प्रमादान्–मद्यादीन् श्रयन्–भजन् भवात्–संसारात्किं न बिभेषि ?–किं न भयं यासि ॥ २२१ ॥ ४० ॥

अथानंतरोक्तं मनःप्रसाध्यं गुप्तित्रयमुपदिशति—

हतं मनस्ते कुविकल्पजालैर्वचोऽप्यवद्यैश्च वपुः प्रमादैः ।
लब्धीश्च सिद्धीश्च तथापि वांछन्, मनोरथैरेव हहा हतोऽसि ॥ २२२ ॥ ४१ ॥
"दग्धं मनो मे कुविकल्पजालैः–मनोरथैरेव हहा विहन्ये" इति वा ॥

धनवि०—ते–तव मनः–चित्तं कुविकल्पजालैः–स्त्रीसेवाचिंतनादिदुर्ध्यानसमूहैर्हतं–हतप्रायं जातं, वचोऽपि ते–तवावद्यैः–अलीकभाषणादिभिः पापैर्हतम्–अशुभं जातं, च पुनः शरीरं प्रमादैः–प्रमादाचरणैर्हतम्–अशुभं जातं; तथापि–एवं गुप्तित्रयाभावेऽपि

निरन्तरं भज, तथा मा सुकुमारो भव, अपि तु कर्कशो भूत्वा दुःसाध्या मूलगुणा उत्तरगुणाश्च यस्य सः तस्मिन्नपि संयमे–चारित्रे यतस्व–यत्नं कुरु, हि बलात्कारणादयं यमो–मृत्युर्जनमते आयुःक्षयलक्षणस्ते–तव जिघत्सया–खादितुमिच्छया त्वरते–त्वरां कुरुते, दिनं दिनं प्रति समीपमायातीति, हे यते!–त्वं प्रमादान्–निद्रादीन् प्रति श्रयन् किं न भवाद्बिभेषि ?–न भयमाप्नोषि, किं तु भेतुं युक्तमिति ॥ २२१ ॥ ४० ॥

रत्न०—अथ यांता महती सामग्री तु तथाविधा नेति यतिनं ज्ञापयन्नाह–हतं मनस्ते० व्याख्या—हे मुने! ते–तव मनः कुविकल्पानां

मनोरथघातः

लब्धीश्च—गौतमादेरिवामर्षौषध्यादिकाः सिद्धीश्च—लघिमादिका वांछन्—अभिलषन् हहा इति खेदे मनोरथैरेव—लब्धिसिद्धिवांछालक्षणैरेव हतः—तिरस्कारविषयीभूतोऽसि ॥ २२२ ॥ ४१ ॥ अत्रोक्तार्थे पाठान्तरं दर्शयति—"दग्धं मनो मे कुविकल्पजालैर्वचोऽप्यवद्यैश्च वपुः प्रमादैः। लब्धीश्च सिद्धीश्च तथापि वांछन्, मनोरथैरेव हहा विहन्ये ॥ १ ॥" इति रूपं पाठान्तरं ज्ञेयम्, अत्र दग्धमिति—विनष्टं, विहन्य इति हन् हिंसागत्योरित्यस्य वर्त्तमानात्मनेपदास्मदर्थैकवचनान्तस्य साधुरिति, शेषं स्पष्टं पूर्ववद्, अत्र पाठद्वयेऽपि युष्मदर्थास्मदर्थकृतो विशेष इति ॥ २२२ ॥ ४१ ॥

अथ गुप्तित्रये मनोगुप्तिमेव केवलामुपदिशति—

मनोवशस्ते सुखदुःखसंगमो, मनो मिलेद्यैस्तु तदात्मकं भवेत्।
प्रमादचौरैरिति वार्यतां मिलच्छीलांगमित्रैरनुषंगयानिशम् ॥ २२३ ॥ ४२ ॥

धनवि०—ते—तव सुखदुःखसंगमः—सुखदुःखप्राप्तिर्मनोवशः—चित्ताधीनोऽस्ति, मनसः शुभाशुभव्यापारैः शुभाशुभकर्मबंधस्तेन च

जालानि २ तैर्हतं च पुनर्वचोऽपि—वागप्यवद्यैः, अवद्यकारणत्वान्मृषाभाषाद्यैर्हतं तथा वपुः—शरीरं प्रमादैः—प्रमादासेवनैर्हतं—विनाशितमित्यर्थः, एतत्कथनेन तिसृणां गुप्तीनां खंडनमुक्तं, तथा गुप्तीर्विनाऽप्यामर्षौपध्यादिका लब्धीः प्रति च पुनर्मंत्रविद्यादिकाः सिद्धीः प्रति वांछन् हाहा इति खेदे मनोरथैरेव—मनोरथकरणैरेवेत्यर्थः हतोऽसि—पीडितोऽसि, तंदुलदुग्धघृतशर्करासामग्रीमन्तरा पायसभोजनेच्छावन्मुधैव लब्धिसिद्ध्यादिवांछेत्यर्थः ॥ २२२ ॥ ४१ ॥ दग्धं मनो मे इति पाठान्तरव्याख्या—प्रथमा त्रिपदी दग्धं मनो मे इतिकथनात् अस्मच्छब्दप्रयोगेण

शीलांगमित्रं

सुखदुःखप्राप्तिरिति परम्परया मनोवशः सुखदुःखसंगम इत्यर्थः; तु पुनर्मनो यैः पदार्थैः सह मिलेत्—संयुक्तं भवेत्तदात्मकं—तत्पदार्थमयं भवेदिति हेतोः प्रमादचौरैः—विषयादितस्करैर्मिलत्—संयुक्तं भवन्मनो वार्यतां—निवार्यतामिति कर्मोक्तौ, च पुनः शीलांगमित्रैः अष्टादशसहस्रशीलांगलक्षणैः सुहृद्भिः सह—अनिशं—निरंतरं स्वं मनोऽनुषंगय—संयोजय, अष्टादशसहस्रशीलांगानि च—जे नो करंति मणसा णिज्जियआहारसन्नसोइंदी। पुढवीकायारंभं खंतिजुआ ते मुणी वंदे ॥ १ ॥[1] खंती १ अज्जव २ मद्दव ३ मुत्ती ४ तव ५ संजमे य ६ बोद्धव्वे। सच्चं ७ सोयं ८ आकिंचणं ९ च बंभं च १० जइधम्मो ॥ २ ॥ इत्यादिगाथासूचितानि, शीलांगस्योपलक्षणत्वेन सयमादिशेपसप्तदशकपरिग्रहः तद्विस्तरश्च पंचाशकादिभ्योऽवसेयः ॥ २२३ ॥ ४२ ॥

व्याख्यातव्या तथाऽप्यहं लब्धीः सिद्धीश्च वाञ्छन् हहा इति खेदे मनोरथैरेव विहन्ये, विहतः—पीडितः परं लब्धिसिद्धयो न प्राप्ताः इति चतुर्थपदव्याख्यानं, दग्धमितिकथनेन कविना कुविकल्पजालानामग्निवद्दुष्टत्वं ज्ञापितमिति ॥ २२२ ॥ ४१ ॥

रत्न०—अथ सुखदुःखयोर्मनसोऽधीनत्वेन तत्संगतावेव मनो योजनीयमित्युपदिशति—मनोवशस्ते इति० व्याख्या—हे मुने! सुखदुःखाभ्यां संगमो—मीलनं मनसो वशः—आयत्तोऽस्ति तुरितिविशेषे तन्मनो यैः सह मिलेत्तदात्मकं भवेत्—तत्स्वरूपकं भवेद्, दुष्टैः सह मिलद्दुष्टं भवेत्, साधुभिः सह मिलत्साधु भवेत्, अनिलवद्, यथाऽनिलः कनकतरुपुष्पैर्मिलत्तद्गंधवासितो भवेच्चंपकादिपुष्पैश्च मिलन् तद्गंधवासितो भवेदित्यर्थः, इति हेतोस्त्वन्मनः प्रति प्रमादा एव चौराः संयमधनापहारित्वात्तैः सह मिलद्वार्यतां। तद्वारणोपायमाह—तथा शीलस्य—संयमस्याङ्गानीव शीलाङ्गानि

---

१ ये न कुर्वन्ति मनसा निर्जिताहारसंज्ञाश्रोत्रेन्द्रियाः। पृथ्वीकायारम्भं क्षान्तियुक्तास्तान् मुनीन्वन्दे ॥ १ ॥ क्षान्तिरार्जवं मार्दवं मुक्तिः तपः संयमश्च बोद्धव्यः। सत्यं शौचमाकिञ्चन्यं च ब्रह्म च यतिधर्माः ॥ २ ॥ २ पंचाशके चतुर्दशपंचाशकं शीलाङ्गप्रकरणम्।

अथ वचनगुप्तिमेव केवलामुपदिशति—

ध्रुवः प्रमादैर्भववारिधौ मुने !, तव प्रपातः परमत्सरः पुनः ।
गले निबद्धोरुशिलोपमोऽस्ति चेत्, कथं तदोन्मज्जनमप्यवाप्स्यसि ? ॥ २२४ ॥ ४३ ॥

धनवि०—हे मुने !—हे साधो ! प्रमादैर्हेतुभूतैर्भववारिधौ—संसारसमुद्रे तव प्रपातः—पतनं ध्रुवो—निश्चलोऽस्ति, चेद्—यदि पुनर्द्वितीयः परमत्सरः—परेषु—आत्मव्यतिरिक्तेषु मत्सरः—असूयाकरणमुरुशिलोपमः—उर्वी चासौ शिला च—स्थूलोपलस्तत्समानो गले—कंठे निबद्धो—नियंत्रितोऽस्ति तदा भववारिधावुन्मज्जनमपि—पुनरुपरितरणमपि कथं ?, केनावाप्स्यसि—लप्स्यसे ॥ २२४ ॥ ४३ ॥

तान्येव मित्राणि तैः शीलाङ्गमित्रैः—अष्टादशसहस्रप्रमाणैः सहानुषंजय—संगं—मैत्रीं कारय, कथं ?—अनिशं—निरन्तरं, यथा तव सुखेनैव संगमो भवेदिति ॥ २२३ ॥ ४२ ॥

रत्न०—अथ प्रमादपरिहारं भंग्यन्तरेणोपदिशति—ध्रुवः प्रमादैरिति० व्याख्या—हे मुने ! तव प्रमादैर्हेतुभिर्भववारिधौ—संसारसमुद्रे प्रपातः—प्रपतनं ध्रुवो—निश्चितोऽस्ति, अवश्यंभावीत्यर्थः, प्रमादसंसारपातयोर्धूमवह्न्योरिव व्याप्तिमत्त्वात्, पुनरन्यः प्रमादोपरीत्यर्थः, चेद्—यदि परेषु मत्सर—ईर्ष्या परमत्सरोऽस्ति, कस्य ?—तव, किल० ?—गले—कंठे निबद्धा या उरुः—महती शिला तया उपमायते यः सः तदा उन्मज्जनं—निमग्नस्य जलोपर्यागमनमपि केन प्रकारेणाप्स्यसि ?, तेन प्रमादं परमत्सरं च जहाहीत्युपदेशः ॥ २२४ ॥ ४३ ॥

कष्टसहनं विडंबकः

अथ केषाञ्चित् कायगुप्तिमुपदिशति—

महर्षयः केऽपि सहंत्युदीर्याप्युग्रातपादीन्यपि निर्जरार्थम् ।
कष्टं प्रसंगागतमप्यणीयोऽपीच्छन् शिवं किं सहसे न? भिक्षो! ॥ २२५ ॥ ४४ ॥

धनवि०—केऽपि जगदद्भुतचरित्रा महर्षयो—महामुनयः उदीर्यापि—उदीरणं कृत्वाऽप्युग्रातपादीन्यपि ग्रीष्मकाले, आदिपदाच्छीत-
काले शीतवातादीन्यपि, कष्टानि निर्जरार्थं—कर्मक्षयार्थं सहंति, तदा हे भिक्षो!—मुने त्वं शिवं—मोक्षमिच्छन्—वांछन् प्रसंगागतमपि—
स्वभावत एवोपस्थितमप्यतिशयेनाप्यणीयः कष्टं—शारीरं दंशमशकमलादिजनितं किं न सहसे?—किं न क्षमसे ॥ २२५ ॥ ४४ ॥

अथ परीषहसहने एव तत्त्वतो यतिस्वरूपं भवतीति दर्शयन्नुपदिशति—

यो दानमानस्तुतिवंदनादिभिर्न मोदतेऽन्यैर्न तु दुर्मनायते ।
अलाभलाभादिपरीषहान् सहन्, यतिः स तत्त्वादपरो विडंबकः ॥ २२६ ॥ ४५ ॥

धनवि०—यः पुमान् दानमानस्तुतिवंदनादिभिः प्रसिद्धैः, आदिपदात्पादसंवाहनादिभिः, न मोदते—न हृष्यति, तु पुनरन्यैः—

अथ महत्कष्टसहनासामर्थ्ये सति प्रसंगागतकष्टसहनमुपदिशति—महर्षय इति० व्याख्या—केऽपि महर्षयः पूर्वं श्रीभद्रबाहुस्वामिप्रभृ-
तयश्चतुर्गृहिण्यपुत्राद्याः शीतातपादिसोढारः उदीर्यापि उग्रातपशीतादीन्यपि निर्जरार्थं सहंति—क्षमंते, हे भिक्षो! त्वं प्रसंगागतमणीयोऽपि कष्टं कदा-
चित् क्षुत्पिपासाशीतातपादिकं किं न सहसे?, अपितु सहस्व, किं कुर्वन् सन्?—शिवं—मोक्षमिच्छन् कथमपि, तच्छिवं कथं प्राप्स्यसीति ॥ २२५ ॥ ४४ ॥

तत्प्रतिपक्षभूतैरप्राप्तिकर्कराहननगालिप्रदानतिरस्कारादिभिर्न **दुर्मनायते**—अदुर्मना दुर्मना भवतीति क्यङि दुर्मनायते इति साधुः, किं कुर्वन् ?—**अलाभलाभादिपरीषहान्** 'खुहा १ पिवासा २ सी ३ उण्हं ४, दंसा ५ चेला ६ रइ ७ त्थिओ ८। चरिया ९ निसीहिया १० सिज्जा ११, अक्कोस १२ वह १३ जायणा १४ ॥ १ ॥ अलाभ १५ रोग १६ तणफासा १७, मल १८ सक्कारपरीसहा १९। पन्ना २० अन्नाण २१ संमत्तं २२, इय बावीस परीसहा ॥ २ ॥'[1] इत्यादिगाथासूचितान् द्वाविंशतिपरीषहान् **जयन्**—अभिभवन् सहन्नित्यर्थः, **स पुमान् तत्त्वतः**—परमार्थतो **यतिः**—साधुर्भवतीति, **अपरः**—एतद्विपरीतलक्षणः पुमान् **विडंबको**—वेषमात्रधरणेन नरो भवतीत्यर्थः ॥ २२६ ॥ ४५ ॥

रत्न०—अथ यतित्वायतित्वयोर्भेदं निरूपयन्नाह—**यो दानमानेति०** व्याख्या—यो दानमानस्तुतिवंदनादिभिः श्राद्धकृतैः सद्भिर्न मोदते—हर्षं न प्राप्नोति, किंत्वेतत्सर्वं चारित्रस्य करोति, यदि ममैव कुर्यात्तदा चारित्ररहितानामन्येषामपि कुर्यादिति भावयेत्, च पुनरन्यैर्दानमानस्तुतिवंदनादिभिरकृतैस्तथा तेभ्यो विपरीतैः कृतैर्न दुर्मनायते—दुर्मना न भवति दुः—दुष्टं मनो यस्य स दुर्मनाः अदुर्मना दुर्मना भवतीति दुर्मनायते 'च्व्यर्थे भृशादेः स्तो'रिति (३–४–३१) सलोपे क्यङ्प्रत्यये दीर्घे च कृते दुर्मनायते इति सिद्धं, किं कुर्वन् ?—अलाभः—अप्राप्तिर्लाभः—प्राप्तिस्तावादौ येषां ते अलाभलाभादयस्ते च ते परीषहाश्च तान् प्रति जयन् सन् स तत्त्वात्—परमार्थतो यतिः स्याद्, परो दानमानस्तुतिवंदनादिभिर्मोदमानस्तदभावे च तद्विपरीतकरणे च दूयमानः अलाभलाभादिपरीषहान् अजयंश्च सर्वोऽपि विडम्बको यतिवेषभृन्नटवद्भवतीति ॥२२६॥४५॥

---

[1] क्षुधा पिपासा शीतमुष्णं दंशाः अचेलः अरतिः स्त्रियः। चर्या निषद्या शय्या आक्रोशो वध याचना अलाभो रोगः तृणस्पर्शो मलः सत्कारः परिषहाः। प्रज्ञा अज्ञानं सम्यक्त्वमेते द्वाविंशतिः परिषहाः ॥ (नवतत्वप्रकरणम् गा. २७–२८)

अथ या[illegible]यगुप्तिमूलमनोगुप्तिरक्षणाय यतिर्गृहस्थतप्तिर्न विधेयेति दर्शयन्नुपदिशति—

दधद्गृहस्थेषु ममत्वबुद्धिं, तदीयतप्त्या परितप्यमानः ।
अनिर्वृतांतःकरणः सदा स्वैस्तेषां च पापैर्भ्रमिता भवेऽसि ॥ २२७ ॥ ४६ ॥

धनवि०—गृहस्थेषु—अगारिषु ममत्वबुद्धिं—ममायं भक्त इत्यादिमतिं दधत्—धरन् तदीयतप्त्या—गृहस्थसुखदुःखचिंतया परितप्यमानः—परितापं कुर्वन् अनिर्वृतांतःकरणः—अनिर्वृतम्—असुखितमंतःकरणं—चित्तं यस्य स तथा सन्, सदा—सर्वकालं स्वैः—आत्मीयपापैश्च पुनस्तेषां गृहस्थानां पापैः—दुष्कृतैर्भवे—संसारे भ्रमितासि—भ्रमणकर्त्ताऽसीत्यर्थः ॥ २२७ ॥ ४६ ॥

अथानंतरोक्तायाः परतप्तेरकरणमेव द्रढयन्नुपदिशति—

त्यक्त्वा गृहं स्वं परगेहचिंतातप्तस्य को नाम ? गुणस्तवर्षे ! ।
आजीविकाऽऽस्ते यतिवेषतोऽत्र, सुदुर्गतिः प्रेत्य तु दुर्निवारा ॥ २२८ ॥ ४७ ॥

रत्न०—अथ गृहस्थानां तप्तिं कुर्वाणं यतिं प्रति काव्यद्वयेन किंचिदुपदिशन्नाह—दधद्गृहस्थेष्विति० त्यक्त्वा गृहमिति० व्याख्या— हे यते! गृह[illegible]र्थः, त्वं ममत्वबुद्धिम्—एते मदीया गृहस्थाः इति ममताधियं दधद्—दधानः सन् तत एव तदीयया गृहस्थसंबंधिन्या तप्त्या—[illegible]तनिधनसद्भावाभावतज्जनितसुखदुःखादिचिंतया परितप्यमानः—सुखदुःखकरणनिवारणासामर्थ्ये सति संतापं भजन् तत एव सदा—निरन्तरमनिर्वृतं—निर्वृत्तिमनापन्नमंतःकरणं यस्य सः, एवंविधः सन् स्वैः—स्वकीयैश्च पुनस्तेषां—गृहस्थानां पापैर्भवे—संसारे भ्रमिताऽसीति, मुधा गृहस्थेषु ममत्वं तेषां च तप्तिं मा कृथा इत्यर्थः ॥ २२७ ॥ ४६ ॥ हे ऋषे ! त्वं स्वं—स्वकीयं गृहं त्यक्त्वा परेषां—गृहस्थाना गेहानां—गृहाणां

धनवि०—हे ऋषे!—हे मुने स्वम्—आत्मीयं गृहम्—अगारं त्यक्त्वा—विमुच्य परगेहचिंतातप्तस्य नामेति कोमलामंत्रणे तव कः?—किंनामा गुणः—उपकारः, स्वसुखदायक इत्यर्थः; नन्वाजीविकालक्षणो गुणोऽस्त्येवेत्याशंकायामाह—आजीविकेति, यद्यप्याजीविका—उदरपूरणोपायलक्षणो गुणोऽत्र—इह भवे यतिवेषतः—रजोहरणादियतिलिङ्गधरणतः आस्ते—वर्त्तते, तु पुनस्तथापि प्रेत्य—परभवे सुष्ठु—अतिशयेन दुर्गतिः—नरकादिलक्षणा दुर्निवारा—दुःखेन नितरां वार्यते—निराक्रियते इति दुर्निवारा आस्त इति ॥ २२८ ॥ ४७ ॥

अथ कायगुप्तिमतामपि स्वार्थे सावद्ये चिंतने भाषणे च दोषं दर्शयन्नुपदिशति—

कुर्वे न सावद्यमिति प्रतिज्ञां, वदन्नकुर्वन्नपि देहमात्रात् ।
शय्यादिकृत्येषु नुदन् गृहस्थान्, हृदा गिरा वाऽपि कथं मुमुक्षुः? ॥ २२९ ॥ ४८ ॥

धनवि०—अहं सावद्यं—सपापं कर्म न कुर्वे "करेमि भंते! सामाइयं सव्वं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि जावज्जीवाए"[1] इत्यादिपाठा-

---

चिन्तया—सुखदुःखादिचिंतनरूपया तप्तस्य सतोऽपि तस्य नामेति कोमलामंत्रणे तव को गुणो वर्त्तते?, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः, स्वं गृहं त्यक्त्वा बहूनां गृहाणां चिंताकरणं विडम्बनैवेति, ततस्तवात्र—इहलोके केवलं यतिवेषतः आजीविका—उदरभरणरूपा आस्ते—वर्त्तते, तुरिति विशेषे, प्रेत्य—परभवे तु दुर्गतिः—अतिशयेन दुर्गतिर्दुर्निवारा—वारयितुं दुःशक्येत्यर्थः ॥ २२८ ॥ ४७ ॥

रत्न०—अथेतिहेतोस्त्वं कायेन मुमुक्षुरसि, नतु मनसा वाचा, इति यतिनं ज्ञापयन्नाह—कुर्वे न सावद्यमिति० व्याख्या—हे मुमुक्षो!

---

१ करोमि! भगवन्! सामायिकं सर्वं सावद्यं योगं प्रत्याख्यामि—यावज्जीवम्...(सामायिकप्रत्याख्यानगाथा)

संघसावद्यं

द्विनेति प्रतिज्ञाम्—अङ्गीकारं वदन्—मनःपूर्वं वचसा प्रतिपादयन् देहमात्रात्—केवलकायात्सावद्यं योगमकुर्वन्नपि शय्यादिकृत्येषु—उपाश्रयादिकार्येषु गृहस्थान्—सागारिकान् हृदा—मनसा गिरा—वाचा नुदन्—प्रेरयन् कथं ?—केन प्रकारेण मुमुक्षुः—सत्यवक्ता वक्तिरसि—भवसीति ॥ २२९ ॥ ४८ ॥

अथ मनोगुप्त्यधिकाराद्धर्मनिरपेक्षं परार्थं सावद्यचिन्तने दोषं दर्शयन्नुपदिशति—

कथं महत्त्वाय ममत्वतो वा, सावद्यमिच्छस्यपि संघलोके ? ।
न हेममय्यप्युदरे हि शस्त्री, क्षिप्ता क्षणोति क्षणतोऽप्यसून् किम् ? ॥ २३० ॥ ४९ ॥

धनवि०—महत्त्वाय—आत्मनो गौरवायाथवा ममत्वतो—ममत्वबुद्ध्या संघलोकेऽपि—साधुसाध्वीश्रावकश्राविकालक्षणचतुर्विधसंघेऽपि

रत्नं प्रत्यहमावश्यकं कुर्वन् सामायिकोच्चारे 'मनसा वाचा कायेन सर्वं सावद्यमहं न कुर्वे' इति प्रतिज्ञाम्—अङ्गीकारं वदन् केवलं देहो देहमात्रं तस्मादकुर्वन्नपि, सावद्यमिति ग्राह्यं, पर शय्या—वसतिः सा आदौ येषां तानि शय्यादीनि तानि च तानि कृत्यानि तेषु गृहस्थान् याहि इदमानयेदं कुर्वित्यादि नुदन्—प्रेरयन् सन् हृदा—मनसा गिरा—वचसा मोक्षमिच्छुर्मुमुक्षुरिति सान्वर्थनामा कथमसि ?, अपितु तत्त्वदृष्ट्या विचार्यमाणे कायेन मुमुक्षुरसि, पर मनसा वाचा नास्येव, आदिशब्देन चैत्यादिग्रहणं; अत्र नुदन्नित्यादेशविषयकं प्रेरणं ग्राह्यं, श्राद्धानामेतत्करणीयं दृश्यते, पूर्वमपि ये श्राद्धा अभूवन् तैरपि कृतमिति विधिरूपं तु दृश्यत एवेति, यतः—“जुत्तमेयं सूरियाभा ! १ पुराणमेयं सूरियाभा ! २ करणिज्जमेयं सूरियाभा ! ३ आइण्णमेयं सूरियाभा ! ४ अब्भणुण्णायमेयं सूरियाभा ! ५ जीयमेयं सूरियाभा ! ६” इति सूर्याभदेवताद्यधिकारे श्रीराजप्रश्नीयोपाङ्गे विधिवाक्यानां दृश्यमानत्वादिति ॥ २२९ ॥ ४८ ॥

सावद्यं—सपापं कर्म मूलकर्मादिद्रव्यप्राप्तिपुत्रप्राप्त्याद्युपायभूतं कथमिच्छसि ?—वांछसि; हि—यतः कारणाद्धेममयी—सुवर्णमयी शस्त्री—कृपाणिका उदरे—जठरे क्षिप्ता—प्रक्षिप्ता क्षणतोऽपि—क्षणादप्यसून्—प्राणान् किं न क्षणोति ?—न हिनस्ति। अत्र संघलोकः सुवर्णस्थानीयस्तस्य स्वमहत्त्वार्थं ममताबुद्ध्या च सावद्यकर्मचिंतनं शस्त्रीस्थानीयं संयमजीवितं च प्राणस्थानीयमिति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजना ॥ २३० ॥ ४९ ॥

अनंतरं समितिगुप्तिशिक्षामुपदिश्यात्मगतौद्धत्यपरिहारार्थमुपदिशति—

रंकः कोऽपि जनाभिभूतिपदवीं त्यक्त्वा प्रसादाद्गुरो-
र्वेषं प्राप्य यतेः कथंचन कियच्छास्त्रं पदं कोऽपि च।
मौखर्यादिवशीकृतर्जुजनतादानार्चनैर्गर्वभा-
गात्मानं गणयेन्नरेंद्रमिव धिग्गंता द्रुतं दुर्गतौ ॥ २३१ ॥ ५० ॥

रत्न०—पुनरेतदेव विवृणोति—**कथं महत्त्वायेति०** व्याख्या—हे यते! त्वं संघलोकेऽपि—श्रावकश्राविकालक्षणेऽपि कथं सावद्यमिच्छसि ?—वांछसि, कस्मै ?—महत्त्वाय, एते यदि चैत्यादि कुर्वंति तदा मम महत्त्वं वर्द्धते, अस्मिन् सतीदं चैत्योपाश्रयसाधर्मिकवात्सल्यादिकं जातमित्यर्थः। वा—अथवा ममत्वतः—ममत्वबुद्ध्या पूर्वमिदं मदीयं गृहमासीत्तेन मदीयमेतच्चैत्यं भवतु, अथवा मया गृहिदशायां चैत्यादि कारितं तेन मदीयं चैत्यादि सज्जीकारयाम्येवेतिलक्षणतः, ननु पुण्यकार्यं कथं सावद्यं भवतीति दृष्टांतेनाह—हि यस्मात्कारणाद्धेममयी—सुवर्णविकारापि शस्त्री—असिधेनुरुदरे क्षिप्ता सत्यसून्—प्राणान् प्रति क्षणतः—क्षणमात्रतः किं न क्षणोति ?—न हिनस्ति, अपितु क्षणोति, एतत्सर्वमादेशदानेऽनधिकारित्वादसंयतिवद्गृहस्थानां यथा तथा प्रवर्त्तनाकरणेन च सावद्यतयोक्तं, परं विधितयोपदिशतः सतः सावद्यं नेति प्रतिभाति ॥ २३० ॥ ४९ ॥

धनवि०—गृहस्थावस्थायां कोऽपि—अनिर्दिष्टनामा रंको—दरिद्रः पुमान् जनाभिभूतिपदवीं—जनेभ्योऽभिभूतेः—पराभवस्य पदवीं—पद्धतिं भिक्षयवागित्यर्थंस्त्यक्त्वा—परिहृत्य गुरोः प्रसादाद्—गुरुकृपावशात्कथंचन—केनचिदुपायेन यतेः—मुनेर्वेषं—रजोहरणादिलिङ्गं प्राप्य—अधिगत्य मौखर्यादिवशीकृतर्जुजनतादानार्चनैर्गर्वभाग्—मदवानात्मानं—स्वं नरेंद्रमिव—राजानमिव गणयेत्—चिंतयेत्, च पुनः कोऽपि पुमान् गुरोः प्रसादात् शास्त्रं—व्याकरणप्रमाणसिद्धांतादिग्रन्थानां सूत्रमर्थं च प्राप्य मौखर्यादिवशीकृतर्जुजनतादानार्चनैर्गर्वभागात्मानं नरेंद्रमिव गणयेत्, च पुनः कोऽपि पुमान् गुरोः प्रसादात्पंडितादिपदवीं प्राप्य मौखर्यादिवशीकृतर्जुजनतादानार्चनैर्गर्वभागात्मानं नरेंद्रमिव गणयेत्, अत्र मुखरस्य भावो मौखर्यं—वाचालतेत्यर्थस्तदादौ—प्रथमं यस्य तत्तथा, आदिपदात्सकपटवैराग्यमुद्रादिपरिग्रहः, तेन वशीकृता—रंजिता चासौ ऋजुजनता च—भद्रकजनसमूहस्तया विहितानि दानार्चनादीनि प्रसिद्धानि तैस्तथेति, त पुरुषं धिगस्तु, यतः स पुरुषो द्रुतं—निश्चितं दुर्गतौ—नरकादिगतौ गंता—गमनशील इति ॥ २३१ ॥ ५० ॥

रत्न०—अथात्मनो रंकत्वादिदूषितां पूर्वावस्थां विलोक्य संयमावस्थायां संपदं प्राप्तोऽपि गर्वं कृत्वा दुर्गतौ गन्ताऽसीति कथयन्नाह—रंकः कोऽपीति० व्याख्या—कश्चिद्गृहस्थवासमाश्रित्य निःस्वतया रंकः स एवात्मानं नरेन्द्रमिव गणयन् धिग्—निंदितं यथा स्यात्तथा द्रुतं—शीघ्रं दुर्गतौ गंता, किं कृत्वा?—वेषं प्राप्य, कस्य?—यतेः, यतिसंबंधिनमित्यर्थः, किं कृत्वा?—त्यक्त्वा, कां?—जनानामभिभूतिः—पराभवो यस्यां सा चासौ पदवी च तां, तथा कथंचन—महता कष्टेन कियच्छास्त्रमिति—शास्त्राध्ययनं प्राप्य, तथा तन्मध्ये कोऽपि वाचनाचार्यः पण्डित उपाध्याय आचार्यः इतिरूपं पदं—बिरुदं प्राप्य, एतत्सर्वं गुरोः प्रसादात् प्राप्येत्यर्थः, गर्वं भजतीति गर्वभाक्, कैः?—मुखरस्य भावो मौखर्यं तदादि यस्य तेन वशीकृता या ऋजुः—सरला जनता—जनसमूहस्तया दानं वस्त्रपात्रादीनां अर्चनं चंदनादिभिस्तैरिति ॥ २३१ ॥ ५० ॥

अथानंतरोक्तं विशेषतो निर्दिशति—

प्राप्यापि चारित्रमिदं दुरापं, स्वदोषजैर्यद्विषयप्रमादैः ।
भवांबुधौ धिक् पतिताऽसि भिक्षो !, हतोऽसि दुःखैस्तदनंतकालम् ॥ २३२ ॥ ५१ ॥

धनवि०—हे भिक्षो !—हे साधो—यद्—यस्मात्कारणाद्दुरापं—दुर्लभं चेदं पंचमहाव्रतादिरूपेण प्रत्यक्षं **चारित्रं**—संयममार्गं **प्राप्यापि**—लब्ध्वाऽपि **स्वदोषजैः**—स्वकीयरागद्वेषलक्षणदोषजन्यैर्विषयप्रमादैः प्रसिद्धैर्**भवांबुधौ**—संसारसागरे **पतिता**—पतनशीलोऽसि, **तत्**—तस्मादनंतकालं यावद्दुःखैः—चातुर्गतिकैः प्रतिकूलवेद्यैर्हतोऽसि; अतस्त्वां **धिग**स्त्विति ॥ २३२ ॥ ५१ ॥

अथानंतरोक्तामेव चारित्रस्य दुरापतां दृष्टांतप्रदर्शनेन द्रढयन्नुपदिशति—

कथमपि समवाप्य बोधिरत्नं, युगसमिलादिनिदर्शनाद्दुरापम् ।
कुरु २ रिपुवश्यतामगच्छन्, किमपि हितं लभसे यतोऽर्थितं शम् ॥ २३३ ॥ ५२ ॥

धनवि०—**कथमपि**—कथंचित्कष्टसहनजनिताकामनिर्जरादियोगाद्**युगसमिलादिदृष्टांतात्** सिद्धांतप्रसिद्धाद्**दुरापं**—दुर्लभं **बोधिरत्नं**—

रत्न०—अथ चारित्रस्य दुष्प्रापतया विषयप्रमादानां प्रकारान्तरेण त्यागमुपदिशन्नाह—**प्राप्यापीति०** व्याख्या—हे भिक्षो ! इदं दुरापं—दुष्प्राप्यं चारित्रं प्राप्यापि चेद्—यदि त्वं विषयैः प्रमादैश्च हेतुभिर्धिग्—निन्दितं यथा स्यात्तथा भवाम्बुधौ—संसारसमुद्रे पतिताऽसि तत्—तर्ह्यनन्तं कालं यावत्त्वं दुःखैर्हतोऽसि, विषयप्रमादैः क० ?—स्वस्य—आत्मनो दोषास्तेभ्यो जायंते इति स्वदोषजास्तैरिति ॥ २३२ ॥ ५१ ॥

रत्न०—अथ बोधिरत्नस्य दुष्प्रापतां वदन् यतिजनं हितार्थे प्रवर्त्तयन्नाह—**कथमपीति०** व्याख्या—हे यते ! त्वं कथमपि महता कष्टेन बोधि-

जिनधर्मप्राप्तिरूपं मणिविशेषं समवाप्य–प्राप्य रिपुवश्यतां–वैरिवशतामगच्छन्–अनाप्नुवन् किमपि हितं–किंचित्सुखसाधनं कुरु २–साधयेरिति; यतो हितसाधनादर्थितं–प्रार्थितं शं–सुखं मोक्षलक्षणं लभसे। अत्र बोधिकारणानि "अणुकंप १ ऽकामनिज्जर २ बालतवे ३ दाण ४ विणय ५ विब्भंगे ६। संजोगविप्पओगे ७ वसणू ८ सव ९ इड्ढि १० सक्कारे ११ ॥ विज्जे १ मिंठे २ तह इंदनाग ३ कयउन्न ४ पुप्फसालसुए ५। सिव ६ महुरवणियभाउय ७-८ आभीर ९ दसन्नि १० लापुत्ते ११ ॥" इति गाथाद्वयसूचितानि सद्यातान्यावश्यकवृत्त्यादिभ्यः समवसेयानि। युगसमिलादिदृष्टांताश्च–"चुल्लग १ पासग २ धन्ने ३ जूए ४ रयणे ५ य सुमिण ६ चक्के ७ य। धम्मा ८ जुगे ९ परमाणू १० दस दिट्ठंता मणुअलंभे ॥ १ ॥ पुव्वंते हुज्ज जुगं अवरंते तस्स हुज्ज समिला उ। जुगछिद्दम्मि पवेसो इय संसइओ मणुअलंभो ॥ २ ॥ जह समिला पब्भट्ठा सायरसलिले अणोरपारम्मि। पविसिज्ज जुगच्छिद्दं कहवि भमंता भमंतम्मि ॥ ३ ॥ सा चंडवायवीईपणुल्लिआ अवि लभिज्ज जुगछिद्दं। नय माणुसाउ भट्ठो जीवो पडिमाणुसं लहइ ॥ ४ ॥ [अनुकंपाऽकामनिर्जराबालतपोदानविनयविभंगाः। संयोगविप्रयोगव्यसनोत्सवर्द्धिसत्काराः ॥ १ ॥ वैद्यो मेठस्तथेन्द्रनागः कृतपुण्यः पुष्पशालसुतः। शिवो मथुरावणिग्भ्रातरौ आभीरा दशार्ण इलापुत्रः ॥ २ ॥ चोल्लकः पाशका धान्यानि द्यूतं रत्नानि स्वप्नश्चक्रं। चर्म (कूर्मः) युगं परमाणुः दश दृष्टान्ता मनुजत्वलाभे ॥१॥ पूर्वान्ते भवेद्युगं अपरान्ते भवेत्तस्य समिला तु। युगच्छिद्रे प्रवेश एवं संशयितो मनुजत्वलाभः ॥ २ ॥ यथा समिला प्रभ्रष्टा सागरसलिलेऽनर्वाक्पारे। प्रविशेत् युगच्छिद्रं कथमपि भ्राम्यन्ती भ्राम्यति ॥ ३ ॥ सा

रत्नं–सम्यक्त्वरत्नं समवाप्य किमपि तद्धितं कुरु, अत्यंतादरख्यापनार्थं वीप्साया द्विर्वचनं, किंलक्षणं ?–दुरापं–दुष्प्राप्यं, कैः ?–युगसमिलादिनिदर्शनानि "चुल्लगपासगधन्ने" इतिगाथोक्तानि तैः, किं कुर्वन् ?–अगच्छन्, का ?–रिपूणाम्–अन्तरङ्गाणां षण्णां कषायादीनां वश्यतां–पराधीनतां,

चण्डवातवीचिप्रणुन्ना अपि लभेत युगच्छिद्रं । नतु मनुजत्वात् भ्रष्टो जीवः प्रतिमानुष्यं लभते ॥ ४ ॥] इत्यादिगाथासूचिता आवश्यकोपोद्घातनिर्युक्तिवृत्त्यादिशास्त्रेभ्यः सविस्तरा ज्ञेया इति ॥ २३३ ॥ ५२ ॥

अनंतरं 'रिपुवश्यतामगच्छ'न्नित्युक्तमत एव तत्त्वतो रिपून् दर्शयन्नुपदिशति—

द्विषस्त्विमे ते विषयप्रमादा, असंवृता मानसदेहवाचः ।
असंयमाः सप्तदशापि हास्यादयश्च बिभ्यच्चर नित्यमेभ्यः ॥ २३४ ॥ ५३ ॥

धनवि०—**तुः** पुनरर्थे वाक्यालंकारार्थे वा **ते**—तव **इमे**ऽनुभवप्रत्यक्षा **विषयप्रमादाः**—विषयाश्च प्रमादाश्च २, तथा **असंवृताः**—संवररहिता **मानसदेहवाचो**—मनोवचनकायाः, **च** पुनः **सप्तदश**—सप्तदशभेदा **असंयमाः**—पृथिव्याद्यसंयमव्यापाराः **च** पुनः **हास्यादयो**—हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सारूपा **द्विषः**—अंतरंगारयस्संति; एभ्योऽनंतरेभ्यो द्विड्भ्यो **नित्यं**—सर्वकालं **बिभ्यद्**—भयं गच्छन् **चर**—संयममार्गे गच्छेत्यर्थः ॥ २३४ ॥ ५३ ॥

यतो हि तावत्त्वमर्थितं शं—सुखं वांछितं मोक्षसुखमित्यर्थः लभसे—प्राप्नोषि ॥ २३३ ॥ ५२ ॥

रत्न०—अथ द्विषां नामज्ञापनपूर्वमेतेभ्यो बिभ्यत्तिष्ठेत्युपदिशति—**द्विषस्त्विमे ते०** व्याख्या—हे यते ! ते—तवैते तुरिति विशेषज्ञापने विषयाः प्रमादाश्च विषयप्रमादाः प्रत्येकं पञ्च २ द्विषो—वैरिणः संति, च पुनर्मानसदेहवाचो—मनःकायवचनानि, किंल० ?—असंवृताः—चपलतया मुक्ता इत्यर्थः, संवृतास्तु धर्मसाधनं भवंतीत्यसंवृता इति विशेषणं सार्थकं, च पुनः सप्तदशाप्यसंयमाः—प्राणातिपात १ मृषावाद २ अदत्तादान-

प्रेत्यहित-
यत्नः

अनंतरं 'चरे'त्यादिना भयजनिकाऽसंयममार्गप्रवृत्तिरुपदिष्टा, अथ च शेषसकलसामग्रीसन्निधानजनितां संयमप्रवृत्तिमुपदिशति—

गुरूनवाप्याप्यपहाय गेहमधीत्य शास्त्राण्यपि तत्त्ववांचि ।
निर्वाहचिंतादिभराद्यभावेऽप्यृपे ! न किं प्रेत्यहिताय यत्नः ? ॥ २३५ ॥ ५४ ॥

धनवि०—हे ऋपे !–हे साधो गुरूनपि–शुद्धमार्गोपदेशकानप्यवाप्य–प्राप्य गेहमपि–सकलसंगमूलं गृहमप्यपहाय–त्यक्त्वा तत्त्ववांचि–तत्त्वप्रतिपादकानि शास्त्राण्यपि–आचारांगादीन्यधीत्य–पठित्वा निर्वाहचिंतादिभराद्यभावेऽपि प्रेत्यहिताय–परलोकसुखाय किं प्रश्ने यत्नः–उद्यमोऽर्थात्संयमे नास्ति ?, अत्र निर्वाहः–सुखाजीविका तस्याश्चिंता–चिंतनं सा आदौ–प्रथमं यासां पुत्रचिंतापुत्रीचिंता-

---

३ मैथुन ४ परिग्रहविरमण ५ श्रोत्र १ चक्षु २ घ्राण ३ रसन ४ स्पर्शनेंद्रियानिग्रह १० क्रोध ११ मान १२ माया १३ लोभाजय १४–मनोवचःकायदुष्प्रवर्त्तना १७ लक्षणाः, तथा हास्यादयो–हास्य १ रति २ अरति ३ शोक ४ भय ५ जुगुप्सा ६ लक्षणाः षट्, द्विषः संति, तेन त्वमेतेभ्यो रिपुभ्यो बिभ्यद्–भयं गच्छन् चर–विहर, बिभ्यन्ने(दे)व सर्वं कुर्विति ॥ २३४ ॥ ५३ ॥

रत्न०—अथ सर्वस्या सामग्र्या सत्यां हितं किं न करोपीत्युपदिशति–गुरूनवाप्येति० व्याख्या—हे ऋपे ! त्वं निर्वाहो– निर्वहणमुदरभरणादिकस्तस्य चिंता यत्र उदरभरणं कथं करिष्यामीत्यादिरूपा सैवादौ यस्य तन्निर्वाहचिंतादि तस्य भरः–समूहः स आदौ यस्य तन्निर्वाहचिंतादिभरादि तस्याभावे सत्यपि, उदरभरणवस्त्रपात्रपुस्तकादिचिंताराजभयचौरभयेहलोकभयाद्यभावे सतीत्यर्थः, प्रेत्य–परभवे हिताय यत्नः किं न क्रियते ?, अपितु कर्त्तुं युक्त इति, किं कृत्वा ?–अवाप्य, कान् ?–गुरून् प्रति, किं कृत्वा ?–अपहाय–त्यक्त्वा, किं ?–गेहम्, अपि पुनरर्थे,

कलत्रचिंतागृहचिंताराज्यचिंतादीनां ता निर्वाहचिंतादयस्तासां भरः–समूहः स आदौ येषां ते निर्वाहचिंतादिभरादयस्तेषामभावे–असत्त्वेऽपि, अत्रापिशब्दाद्गृहव्यापारराज्यव्यापारयानपात्रव्यापारभरादिपरिग्रहः ॥ २३५ ॥ ५४ ॥

अनंतरं 'प्रेत्यहिताय संयमे यत्नं कुर्वि'त्यर्थादुपदिष्टं, तेन संयमविराधनायाः फलं दर्शयन्नुपदिशति—

विराधितैः संयमसर्वयोगैः, पतिष्यतस्ते भवदुःखराशौ ।
शास्त्राणि शिष्योपधिपुस्तकाद्या, भक्ताश्च लोकाः शरणाय नालम् ॥ २३६ ॥ ५५ ॥

धनवि०—**संयमसर्वयोगैः**–संयमस्य सकलव्यापारैः समितिगुप्तिसत्यापनप्रभृतिभिर्**विराधितैः**–खंडितैर्**भवदुःखराशौ**–सांसारिकदुःखसमूहे **पतिष्यतः**–अधो गमिष्यतस्तव **शास्त्राणि**–आचारांगादीनि व्याकरणादीनि वा, पठितानीति गम्यं, **च** पुनः **शिष्योपधिपुस्तकाद्याः** प्रसिद्धाः च पुनर्**भक्ताः** श्रावकश्राविकाः **शरणाय**–भवदुःखराशौ पतिष्यतस्त्राणाय **नालं**–न समर्था भवंतीति ॥ २३५ ॥ ५५ ॥

पुनः किं कृत्वा?–अधीत्य–पठित्वाऽपीत्यर्थः, कानि?–शास्त्राणि, किं०?–तत्त्वप्ररूपिका वाचो येषु तानि तत्त्ववाञ्चि, आगमशास्त्राणीत्यर्थः, इयत्यां सामग्र्यां मिलितायां सत्यां यत्र हितं करोषि तदयुक्तं करोषीत्युपदेशः ॥ २३५ ॥ ५४ ॥

रत्न०—अथ संयमं गृहीत्वा संयमविराधनायै मा प्रवर्त्तस्वेत्युपदिशति०–**विराधितैरिति०** व्याख्या—हे यते! विराधितैः संयमस्य–चारित्रस्य सर्वयोगा–मूलगुणोत्तरगुणादिकास्तैर्हेतुभिस्ते–तव दुःखराशौ पतिष्यतः सतः शास्त्राणि आगमादीनि शिष्या उपधयो–वस्त्रपात्रादयः पुस्तकम्–अक्षरन्यासरूपं तान्याद्यानि येषां ते, आद्यशब्देन हिंगुलहरितालझलमलिपट्टिकापृष्ठकादीनां पुस्तकोपकरणानां संग्रहः, च पुनर्भक्ता लोकाः–श्रावकश्राविकादयः शरणाय–शरणं दातुं नालं–समर्थाः, किन्तु निःशरण एकाक्येव दुःखराशौ पतिष्यसीतिभावः ॥ २३६ ॥ ५५ ॥

अथ प्रमादेन संयमविराधनायामेतावती शुभफलहानिः स्यादित्युपदिशति—

यस्य क्षणोऽपि सुरधामसुखानि पल्यकोटीर्नृणां द्विनवतिं ह्यधिकां ददाति ।
किं हारयस्यधम! संयमजीवितं तद्?, हा हा प्रमत्त! पुनरस्य कुतस्तवाप्तिः? ॥ २३७ ॥ ५६ ॥

धनवि०—नृणां—मनुष्याणां यस्य संयमजीवितस्य क्षणोऽपि—मुहूर्त्तोऽपि सुरधामसुखानि—देवलोकसुखान्यधिकां—समधिकां द्विनवतिं—द्विनवतिसंख्याः पल्यकोटीः—पल्योपमकोटीर्यावद्ददाति—प्रयच्छति, एतदुक्तार्थसंवादश्चायं—"सामाइयं कुणंतो समभावं सावओ घडियदुगं । आउं सुरेसु बंधइ इत्तियमित्ताइं पलिआइं ॥ १ ॥ बाणवई कोडीओ लक्खा गुणसट्ठि सहस पणवीसं । नवसय पणवीसाए सतिहा अडभागपलिअस्स" ॥ २ ॥ अंकतोऽपि ९२५९२५९२५।$\frac{3}{8}$, इति प्रतिक्रमणसूत्रवृत्तौ ॥ हे अधम!—हे नीच तत्संयमजीवितं कथं—कस्माद्धेतोः हारयसि?—अज्ञानतो मुधा त्यजसि; हा हा इति खेदे हे प्रमत्त!—हे प्रमादिन् पुनः—द्वितीयवारमस्य संयमजीवितस्याप्तिः—लाभः कुतो हेतोः?, भविष्यसीति शेषः ॥ २३७ ॥ ५६ ॥

रत्न०—अथ मुहूर्त्तमात्रं संयमजीवितस्य फलं वदन् प्रमादं मा कार्षीरित्युपदिशन्नाह—यस्य क्षणोऽपीति० व्याख्या—हे यते! यस्य संयमजीवितस्य क्षणोऽपि—मुहूर्त्तोऽपि घटिकाद्वयमपि सुरधाम्नः—स्वर्गस्य सुखानि ददाति, कथं?—यावत्काः कर्मतापन्नाः भामेत्युक्ते सत्यभामेत्यादिवत् पल्यानां—पल्योपमानां कोटीः प्रति, कियतीः?—द्विनवतिं—द्वाभ्यामधिका नवतिर्द्विनवतिस्ता, किंलक्षणाम्?—अधिका लक्षादिभिरंकैरित्यर्थः,

क्षणधर्म-फले

अथैतद्द्वारमुपसंजिहीर्षुर्मंगलार्थं संयमाराधनायां शुभफलं दर्शयन्नुपदिशति—

नाम्नाऽपि यस्येति जनेऽसि पूज्यः, शुद्धात्ततो नेष्टसुखानि कानि ? ।
तत्संयमेऽस्मिन् यतसे मुमुक्षोऽनुभूयमानोरुफलेऽपि किं न ? ॥ २३८ ॥ ५७ ॥

धनवि०—यस्य संयमस्य नाम्नाऽपि—संयमवानित्यभिधानेनापि **जने**—लोक इति—अमुना प्रकारेण वस्त्रपात्रादिभिः **पूज्यः**—अर्चनीयोऽसि, **ततः शुद्धाद्भावसंयमादिष्टसुखानि कानि न भवंति ?**, अपि तु सर्वाण्यभिलपितसुखानि स्वर्गापवर्गराज्यादीनि भवंतीत्यर्थः; **तत्**—

यदुक्तमागमे—"वाणवई कोडीओ लक्खा गुणसट्ठि सहस्सपणवीसं । नवसय पणवीसाए सतिहा अडभागपलियस्से ॥ १ ॥"ति, हे अधम ! तत्संयमजीवितं त्वं किं हारयसि ?, अपि तु मा हारय, हाहेति खेदे, हे प्रमत्त !—हे प्रमादिन् पुनरस्य संयमजीवितस्य कुतस्तवाप्तिः—लाभो वर्त्तते ?, अपितु नास्तीति, दुष्प्रापा चेति ॥ २३७ ॥ ५६ ॥

रत्न०—अथ यस्य नाम्नाऽपि पूजां प्राप्नुवन्नसि तस्मिन् परिणामसुंदरेऽपि कि संयमे नोद्यमं कुरुषे ? इत्युपदिशन्नाह—**नाम्नाऽपि यस्येति०** व्याख्या—हे मुमुक्षो !—हे यते यस्य संयमस्य नाम्नाऽपि जने—लोके इति—अमुना प्रकारेण प्रत्यक्षतो दृश्यमानेन पूज्योऽसि तर्हि—ततः शुद्धात्संयमादिष्टानि—वांछितानि च तानि सुखानि चेष्टसुखानि कानि न भवंति ?, अपितु सर्वाण्यपि भवंति, तत्—तस्मात्कारणादस्मिन्संयमे किं न यतसे ?—यत्नं न करोषि, अपि तु यत्नः कर्त्तुं युक्त इति, येन किल० ?—अनुभूयमानमुरु—महत्फलं यस्य स तस्मिन्, किमपि यस्य फलं साक्षा-

तस्माद्धि मुमुक्षो–हे मुनेऽनुभूयमानोरुफलेऽपि–प्रत्यक्षोपलभ्यमानमहाफलेऽप्यस्मिन् प्रसिद्धे संयमे–चारित्रे किं न यतसे?–कथं नोद्यमं कुरुषे ॥ २३८ ॥ ५७ ॥

उरुफलः संयमः

इति श्रीतपा० महोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणि-
विरचितायां यतिशिक्षानाम्नी त्रयोदशी पदपद्धतिः ॥ १३ ॥

१४ मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशाधिकारः ।

अथानन्तरद्वारे केवलसर्वविरतिधारियतियोग्यमुपदेशमुपदिश्य सामान्यतः सर्वविरतिधारिदेशविरतिधारिणोर्योग्यमुपदेशमुपदेष्टुं मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशद्वारं दर्शयन्नाह—

दनुभूयमानं महच्च भवति तस्मिन् शर्करादाविव यत्नः कर्तुं युक्त एवेति, मोक्षमिच्छो मुमुक्षो! इतिसंबोधनं साभिप्रायमिति ॥ २३८ ॥ ५७ ॥

इति त्रयोदशोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्टवरवाचकरत्नचंद्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, तत्र त्रयोदश इति प्रथितोऽधिकारः ॥१३॥

अथ सामान्यतो यतीन् विशेषतो धर्मसद्गृहिणश्चाश्रित्य मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशाख्यश्चतुर्दशोऽधिकारो विवरीतुं प्रक्रम्यते—तत्र प्रथमं बंधहेतुसंवरमाह—

अथ सामान्यतो यतीन् विशेष(तो)धर्मस्थगृहिणश्चाश्रित्य मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशः ।

धनवि०—अथेत्यानंतर्ये सामान्यतः—साधारण्येन यतीन्—संयमिनः च पुनर्विशेषधर्मस्थगृहिणः—सम्यक्त्वमूलद्वादशव्रतधारिश्रावकानाश्रित्य—उद्दिश्य मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशो—मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगनिरोधोपदेशः, प्रदर्श्यते इति शेषः । अथास्मिन् द्वारे पूर्वोद्दिष्टत्वेन पूर्वं मिथ्यात्वादिसंवरमुपदिशन्नाह—

मिथ्यात्वयोगाविरतिप्रमादानात्मन्! सदा संवृणु सौख्यमिच्छन् ।
असंवृता यद्भवतापमेते, सुसंवृता मुक्तिरमां च दद्युः ॥ २३९ ॥ १ ॥

धन०—हे आत्मन्! त्वं सौख्यमिच्छन्—सुखमभिलषन् मिथ्यात्वयोगाविरतिप्रमादान् सदा—सर्वकालं संवृणु—संकोचविषयीकुर्वित्यन्वयः, तत्र मिथ्यात्वं च "दुविहं लोइयमिच्छं देवगयं गुरुगयं मुणेयव्वं । लोउत्तरं च दुविहं देवगयं गुरुगयं चेव" ॥१॥ 'चउभेयं मिच्छत्त'मित्यादि ॥ अथवा मिथ्यात्वं पंचविधं, यदाह—अभिगहियमणभिगहियं च तह अभिनिवेसियं चेव। संसइयमणाभोगं मिच्छत्तं पंचहा होई ॥ १ ॥ अत्राभिग्रहिकं पाखंडिनां स्वस्वशास्त्रनियंत्रितविवेकालोकानां परपक्षप्रतिक्षेपदक्षाणां १, अनाभिग्रहिकं च प्राकृतजनानां सर्वे देवा वंद्याः, न निंद्याः, एवं सर्वे गुरवः सर्वे धर्माश्चाराध्या इति २, आभिनिवेशिकं च यथास्थितं वस्तु जानतोऽपि दुरभिनिवे-

रत्न०—मिथ्यात्वयोगाविरतीति० व्याख्या—हे आत्मन्! मिथ्यात्वयोगाविरतिप्रमादान् चतुरोऽपि बंधहेतून् त्वं सदा संवृणु, किं कुर्वन्?—

१ द्विविधं लौकिकं मिथ्यात्वं देवगतं गुरुगतं ज्ञातव्यम् । लोकोत्तरं च द्विविधं देवगतं गुरुगतं चैव ॥ १ ॥ चतुर्भेदं मिथ्यात्वम् ॥ २ आभिग्रहिकमनाभिग्रहिकं च तथाऽऽभिनिवेशिकं चैव । सांशयिकमनाभोगं मिथ्यात्वं पञ्चधा भवति ॥

दशूवित्तधियो गोष्ठामाहिलादेरिवेति ३, सांशयिकं च देवगुरुधर्मेष्वयमयं वेति संशयानस्येति ४, अनाभोगिकं च विचारशून्यस्यैकेंद्रियादेर्विशेषज्ञानविकलस्येति ५; अविरतिश्च—विरतिराहित्यं; योगाश्च—अशुभमनोवाक्कायव्यापाराः; प्रमादाश्च—विषयकषायादयः; ततो द्वंद्वः। यद्—यस्मात्कारणादसंवृता—अनिरुद्धा एते मिथ्यात्वादयो भवतापं—संसारस्य परितापं दद्युः—प्रयच्छंति स्म; च पुनः सुसंवृता—निरुद्धा एते मिथ्यात्वादयो मुक्तिरमां—मोक्षलक्ष्मीं दद्युः—प्रयच्छंति स्म ॥ २३९ ॥ १ ॥

यतिश्रावकयोः प्रायो मिथ्यात्वासंभवेन मिथ्यात्वमुपेक्ष्य योगनिरोधमुपदिशन् पूर्वं मनोयोगनिरोधमुपदिशति—

मनः संवृणु हे विद्वन्नसंवृतमना यतः। याति तंदुलमत्स्यो द्राक्, सप्तमीं नरकावनीम् ॥ २४० ॥ २ ॥

धनवि०—हे विद्वन्!—हे धीमन् त्वं मनो—मानसं संवृणु—दुष्टविषयेभ्यो निवर्तय; यतः कारणादसंवृतमना—अनिरुद्धचित्तस्तंदुलमत्स्यः—तंदुलनाम्ना प्रसिद्धो मत्स्यो—मीनो द्राक्—शीघ्रं सप्तमीं नरकावनीं—महातमःप्रभानाम्नीं सप्तमनरकपृथ्वीं याति—गच्छति।

इत्यर्थः, भि०—सौख्यं, यद्—यस्मात्कारणादेते चत्वारोऽप्यसंवृताः संतो भवस्य—संसारस्य तापं—कष्टं दद्युः—ददति स्म, च पुनरेते सुसंवृताः सतो मुक्तिरमा—मोक्षलक्ष्मीं दद्युरिति ॥ २३९ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ सर्वत्र मनसः प्राधान्यात् मनःसंवरमाह—मनः संवृण्विति० व्याख्या—हे विद्वन्!—हे पण्डित त्वं मनः प्रति संवृणु, यतः कारणादसंवृतं मनो येन सः असंवृतमनाः तंदुलप्रमाणो मत्स्यस्तंदुलमत्स्यो द्राक्—शीघ्रं सप्तमीं नरकावनीं—नरकपृथिवीं याति, तत्र मन एव मूलं निमित्तं, सप्तमपृथिव्यागतो महामत्स्याक्षिस्थितमत्सीगर्भजोऽन्तर्मुहूर्त्तायुष्को महामत्स्यप्रसारितास्यान्निर्गच्छतो बहून् मत्स्यान् दृष्ट्वा यद्येतादृश-

अथ सामान्यतो यतीन् विशेष(तो)धर्मस्थगृहिणश्चाश्रित्य मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशः ।

धनवि०—अथेत्यानंतर्ये सामान्यतः—साधारण्येन यतीन्—संयमिनः च पुनर्विशेषधर्मस्थगृहिणः—सम्यक्त्वमूलद्वादशव्रतधारिश्रावकानाश्रित्य—उद्दिश्य मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशो—मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगनिरोधोपदेशः, प्रदर्श्यते इति शेषः ।

अथास्मिन् द्वारे पूर्वोद्दिष्टत्वेन पूर्वं मिथ्यात्वादिसंवरमुपदिशन्नाह—

मिथ्यात्वयोगाविरतिप्रमादानात्मन्! सदा संवृणु सौख्यमिच्छन् ।
असंवृता यद्भवतापमेते, सुसंवृता मुक्तिरमां च दद्युः ॥ २३९ ॥ १ ॥

धन०—हे आत्मन्! त्वं सौख्यमिच्छन्—सुखमभिलषन् मिथ्यात्वयोगाविरतिप्रमादान् सदा—सर्वकालं संवृणु—संकोचविषयीकुर्वित्यन्वयः, तत्र मिथ्यात्वं च "दुविहं लोइयमिच्छं देवगयं गुरुगयं मुणेयवं । लोउत्तरं च दुविहं देवगयं गुरुगयं चेव" ॥१॥ 'चउभेयं मिच्छंत्त'[1]मित्यादि ॥ अथवा मिथ्यात्वं पंचविधं, यदाह—अभिगहियमणभिगहियं च तह अभिनिवेसियं चेव । संसइयमणाभोगं मिच्छत्तं पंचहा होई ॥ १ ॥ अत्राभिग्रहिकं पाखंडिनां स्वस्वशास्त्रनियंत्रितविवेकालोकानां परपक्षप्रतिक्षेपदक्षाणां १, अनाभिग्रहिकं च प्राकृतजनानां सर्वे देवा वंद्याः, न निंद्याः, एवं सर्वे गुरवः सर्वे धर्माश्चाराध्या इति २, आभिनिवेशिकं च यथास्थितं वस्तु जानतोऽपि दुरभिनिवे-

रत्न०—मिथ्यात्वयोगाविरतीति० व्याख्या—हे आत्मन्! मिथ्यात्वयोगाविरतिप्रमादान् चतुरोऽपि बंधहेतून् त्वं सदा संवृणु, किं कुर्वन्?—

१ द्विविधं लौकिकं मिथ्यात्वं देवगतं गुरुगतं ज्ञातव्यम् । लोकोत्तरं च द्विविधं देवगतं गुरुगतं चैव ॥ १ ॥ चतुर्भेदं मिथ्यात्वम् ॥ २ आभिग्रहिकमनाभिग्रहिकं च तथाऽऽभिनिवेशिकं चैव । सांशयिकमनाभोगं मिथ्यात्वं पञ्चधा भवति ॥

ध्यायन् धर्मतत्त्ववित् ॥ राजगृहश्मशाने स, कायोत्सर्गेण तस्थिवान् ॥ ४ ॥ तदा तमोरिपुर्वीरस्तत्रापि समवासरत् । वंदारुर्निर्ययौ लोकः, कोकवत्प्रीतमानसः ॥ ४ ॥ क्षितिप्रतिष्ठिवात्तत्रायातौ द्वौ च वणिग्वरौ । प्रसन्नचंद्रराजर्षिं, दृष्ट्वा मार्गसमीपगम् ॥६॥ एकोऽभाषिष्ट मुदः सन्, धन्यात्मा प्रभुरेप नः । राज्यलक्ष्मीं परित्यज्य, स्वीचकार तपःश्रियम् ॥७॥ द्वितीयः स्माह धन्यत्वं, कुतोऽमुष्य महामुनेः ? । योऽसंजातबलं पुत्रं, कृत्वा राज्येऽग्रहीद्व्रतम् ॥ ८ ॥ वराकः सोऽधुना डिंभो, दायादैः परिभूयते । उपद्रुतं पुरं लोको, दुःखे बहुरपालयत ॥ ९ ॥ तद्द्रष्टव्य एवायमित्याकर्ण्याकुपन्मुनिः । दध्यौ पुत्रं मयि सति, दुर्धीरपकरोति कः? ॥१०॥ महासंग्राममारूढं, श्रेणिकः क्ष्माभृदीयिवान् । स दृष्ट्वा तमवंदिष्ट, कायोत्सर्गधरं मुनिम् ॥ ११ ॥ तं नेपदपि दृष्ट्वाऽपि, स पुनः समभावयत् । श्रेणिकोऽचिंतयन्नूनं, शुक्लध्याने स्थितोऽस्त्ययमौ ॥ १२ ॥ ततः श्रीश्रेणिको वीरं, नत्वाऽप्राक्षीज्जगत्प्रभो! । प्रसन्नचंद्रराजर्षिर्यादृग्ध्यानो मया नतः ॥ १३ ॥ तत्र कालं स चेत्कुर्यात्तस्य जायेत का गतिः ? । बभाषे भगवान् वीरः, सप्तम्यामवनौ गतिः ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा श्रेणिको दध्यौ, हा किमेतन्मया श्रुतम् ? । अत्रान्तरेऽस्य राजर्षेः, समामारूढचेतसः ॥ १५ ॥ प्रधानरिपुणैकेन, युद्ध्यमानस्य निर्भयम् । निष्ठां गतानि शस्त्राणि, शिरस्त्राणे करं न्यधात् ॥ १६ ॥ एतेनैतं हनिष्यामि, हताः सर्वे परेऽरयः । यावत्पस्पर्श मौलिं स, तावदग्रेऽस्ति लुंचितम् ॥ १७ ॥ ततः संवेगमापन्नो, राजर्षिर्द्ध्यिवानिदम् । आः किं चक्रे मया धिग् धिग्, विराद्धं प्रथमं व्रतम् ॥ १८ ॥ शुद्ध्यमानाशयो भूपः, स्वं निंदत्यतिचारिणम् । मनोपखानि कर्माणि, मनसैव क्षिपंस्तदा ॥ १९ ॥ श्रेणिकः पुनरप्राक्षीत्, स राजर्षिः प्रभोऽधुना । यादृग्ध्यानोऽस्ति तत्रैव, मृतो गच्छति कां गतिम् ? ॥ २० ॥ स्वाम्यूचे संप्रति मृतोऽनुत्तरेषु सुरो भवेत् । अथोचे श्रेणिकः स्वामिन्!, पूर्वमन्यत् प्र(न्य)रूपि किम्! ॥ २१ ॥ किं माऽन्यथा मयाऽश्रावि ?, स्वाम्याह न मयाऽन्यथा । ऊचे त्वयाऽन्यत्राश्रावि, श्रेणिकः स्माह तत्कथम् ? ॥ २२ ॥ स्वाम्यथो-

अत्र तंदुलमत्स्यस्वरूपं चेदं; तंदुलमत्स्यः पुनर्यो महामत्स्यस्य चक्षुःपक्ष्मणि तंदुलप्रमाणोऽन्तर्मुहूर्त्तायुरुपजायते, तथाविधदारुणपरिणामेन चांतर्मुहूर्तेन तादृगायुर्बद्ध्वा सप्तमं नरकं गच्छतीत्युपदेशरत्नाकरे द्वितीयतटे तृतीयांशे नवमगाथायां; पुनरुपदेशरत्नाकरे एव यथा तंदुलमत्स्यः प्रसुप्तमहामत्स्यविकस्वरवदने जलोर्मिवशात्प्रविशतो निर्यतश्च बहून् मत्स्यान् वीक्ष्य तद्ग्रासाध्यावसायभृदिति मध्याधिकारे पंचमतरंगे इति ॥ २४० ॥ २ ॥

पुनर्मनोयोगसंवरं दृष्टांतपूर्वकमुपदिशति—

प्रसन्नचंद्रराजर्षेर्मनःप्रसरसंवरौ। नरकस्य शिवस्यापि, हेतुभूतौ क्षणादपि ॥ २४१ ॥ ३ ॥

धनवि०—प्रसन्नचंद्रराजर्षेः—श्रीसोमचंद्रनृपसूनोर्मनःप्रसरसंवरौ—चित्तप्रवृत्तिनिवृत्ती **नरकस्य**—निरयस्यापि—पुनः **शिवस्य**—मोक्षस्य **क्षणादपि**—स्तोककालादपि **हेतुभूतौ**—हेतू एव हेतुभूतौ भवतः—स्यातां। प्रसन्नचंद्रराजर्षिचरितं चेदं—“क्षितिप्रतिष्ठितपुरं, जगच्चित्तप्रतिष्ठितम्। प्रसन्नचंद्रस्तत्रासीत्, पृथिवीपाकशासनः ॥ १ ॥ श्रीवीरः समवासार्षीत्तत्र नंतुमगान्नृपः। श्रुत्वा धर्मं प्रबुद्धः सन्, सुतं राज्ये न्यवेशयत् ॥ २ ॥ प्रव्रज्यादाय शिक्षे द्वे, स गीतार्थोऽभवन्मुनिः। अन्यदा जिनकल्पं स, प्रतिपित्सुर्महामुनिः ॥ ३ ॥ सप्तभिर्भावनाभिस्तं,

---

महाकायोऽहमभवं तदैतान् सर्वान् एकहेलमेवौष्ठपुटमीलनेन कवलीकरोमीति दुर्ध्यानपरो मृत्वा पुनरंतर्मुहूर्त्तांतरेण सप्तमीं नरकपृथिवीं यातीत्यागमः, एवं कायवचोभ्यामशक्तो मनोव्यापारत एव दुर्गतिं यातीति ॥ २४० ॥ २ ॥

रत्न०—पुनस्तत्र दृष्टांतगर्भं श्लोकमाह—**प्रसन्नचंद्रराजर्षेरिति०** व्याख्या—हे देहिन्! प्रसन्नचंद्रराजर्षेर्मनसः प्रसरो—दुर्ध्यानतया व्याप्ति-

ध्यायिनो—ध्यानकर्तॄन् वयं स्तुमः—स्तुतिगोचरान् कुर्म इति, अत्र धर्मेणोपेतं धर्म्यं, ध्यानस्वरूपं च "जं थिरमज्झवसाणं तं झाणं ज च॰ तयं चित्तं । तं हुज्ज भावणा वा अणुपेहा वा अहव चिंता ॥ १ ॥ अंतोमुहुत्तमित्तं चित्तावत्थाणमेगवत्थुम्मि । छउमत्थाणं झाणं जोगनिरोहो जिणाणं तु ॥२॥ अंतोमुहुत्तपरओ चिंता झाणंतरं च हुज्जाहि । सुचिरंपि हुज्ज बहुवत्थुसंकमे झाणसंताणो ॥ ३ ॥ अट्टं १ रुद्दं २ धम्मं ३ सुक्कं ४ झाणाइं तत्थ अंताइं । निव्वाणसाहणाइं भवकारणमट्टरुद्दाइं ॥ ५ ॥ इत्यादिगाथास्वरूपं सप्रपंचं श्रीआवश्यकवृत्तिगतध्यानशतकवृत्तितोऽवसेयं, विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते इति ॥ २४२ ॥ ४ ॥

अथ मनःस्थैर्याधिकारागतं धर्मध्यानस्वरूपं निरूपयन् धर्मध्यायिनः स्तौति—

सार्थं निरर्थकं वा यन्मनः सुध्यानयंत्रितम् । विरतं दुर्विकल्पेभ्यः, पारगांस्तान् स्तुवे यतीन् ॥ २४३ ॥ ५ ॥

धनवि॰—यन्मनो—येषां चित्तं सार्थं—सफलं वा—अथवा निरर्थकं—निष्फलं सुध्यानयंत्रितं—शुभकार्यकरणमनोरथेन नियंत्रितं—संकलितं सत्, सद्ध्यानपाठे तूत्तमं ध्यानं पूर्ववदेव, दुर्विकल्पेभ्यः—अशुभकार्यकरणमनोरथेभ्यो विरतं—निवृत्तं भवति, अत्र सार्थकता

ध्यानम्—आर्त्तरौद्रधर्मशुक्लरूपं नास्ति, आदिशब्देन द्वींद्रियत्रींद्रियचतुरिंद्रियासंज्ञिपंचेंद्रियादिग्रहणं, तेन कारणेन, तुरिति विशेषे तन्मनः प्रति प्राप्य, धर्मं॰तुल्यात्मं शुक्लपुद्गलोपमानत्वाच्छुक्लं धर्मं च शुक्लं च धर्मशुक्ले ताभ्यां हेतुभ्यां मनसः स्थैर्यं—मनोनिरोधलक्षणं भजंतीति धर्मशुक्लमनःस्थैर्यभाजस्तान् प्रति वयं स्तुमः—स्तुतिविषयीकुर्मः, किंलक्षणान् ?—ध्यायंतीति ध्यायिनस्तान् ध्यायिनो, ध्यानवत इत्यर्थः ॥ २४२ ॥ ४ ॥

रत्न॰—सार्थमिति॰ व्याख्या—यन्मनः सहार्थेन वर्त्तते तत्सार्थं, तथा निर्गतोऽर्थः—प्रयोजनं यस्मात्तन्निरर्थकं, प्रवृत्तिमदित्यध्याहार्य-

वाच तद्वृत्तं, सर्वं श्रेणिकभूभुजे । प्रसन्नचंद्रराजर्षेः, पार्श्वेऽभूद्दुंदुभेर्ध्वनिः ॥ २३ ॥ देवैः कलकलश्चक्रे, राजोचे किं महः? प्रभो ! । स्वाम्याह तस्य राजर्षेः, शुद्ध्यमानात्मनोऽधुना ॥ २४ ॥ कुर्वंति केवलोत्पत्तौ, महिमानं सुरासुराः । दृष्टांतोऽभूत्तदेकोऽयमुत्सर्गे द्रव्य-भावयोः ॥ २५ ॥ इति **श्रीऋषिमंडलवृत्त्यनुसारेण** लिखितं ॥ २४१ ॥ ३ ॥

अथ पवनसाधनाधिकारिकृतमनोरोधस्याकिंचित्करत्वं धर्मध्यानाधिकारिकृतमनोरोधस्य च साधकत्वं दर्शयन्नुपदिशति—

मनोऽप्रवृत्तिमात्रेण, ध्यानं नैकेंद्रियादिषु । धर्म्यशुक्लमनःस्थैर्यभाजस्तु ध्यायिनः स्तुमः ॥ २४२ ॥ ४ ॥

धन०—मनोऽप्रवृत्तिमात्रेण—चेतसः प्रवृत्त्यभावमात्रेण संज्ञिपंचेंद्रियातिरिक्तेषु प्राणिषु मनसोऽभावान्मनःप्रवृत्त्यभावादे**केंद्रियादिषु**—पृथिवीकायिकाप्कायिकतेजःकायिकवायुकायिकवनस्पतिकायिकेषु, आदिपदाद् द्वींद्रियत्रींद्रियचतुरिंद्रियेषु मनोऽप्रवृत्तिरूपं **ध्यानं**—योगांगं न भवति, किंच—प्रत्युत पवनसाधनेन मनोरोधस्य धर्मध्यानशुक्लध्यानान्तरायकारित्वादकिंचित्करत्वम्, अत एव **श्रीहेमसूरिकृतश्रीयोगशास्त्रे** पंचमप्रकाशे "न च प्राणायामो मुक्तिसाधने ध्याने उपयोग्यसौमनस्यकारित्वाद्, यदाहुः—ऊसासं न निरुंभइ आभिग्गहिओवि किमुय चेट्ठाए ? । सज्जमरणं निरोहे सुहुमोसासं तु जयणाए ॥१॥ [उच्छ्वासं न निरुणद्धि आभिग्रहीकोऽपि किमुत चेष्टायां ? । सद्योमरणं नीरोधे सूक्ष्मोच्छ्वासं तु यतनया ॥ १ ॥] इत्यादि, **तु** पुन**र्धर्म्यशुक्लमनःस्थैर्यभाजो**—धर्म्यशुक्लध्यानाभ्यां मनःस्थैर्यं भजति तथा तान्

स्तथा संवरो—दुर्ध्यानप्रसरनिवारणलक्षणस्तौ क्षणादपि—क्षणमात्रतोऽपि यथाक्रमं नरकस्य शिवस्य—मोक्षस्यापि हेतुभूतौ जाताविति, तत्र दृष्टांतविस्तरः **श्रीहेमसूरिकृतपरिशिष्टपर्वतो**ऽवसेय इति ॥ २४१ ॥ ३ ॥

रत्न०—मनोऽप्रवृत्तिमात्रेणेति० व्याख्या—मनसोऽप्रवृत्तिः—अप्रवर्त्तनं केवलमप्रवृत्तिरप्रवृत्तिमात्रं तेन मनोऽप्रवृत्तिमात्रेणैकेंद्रियादिषु

ध्यायिनो—ध्यानकर्तॄन् वयं स्तुमः—स्तुतिगोचरान् कुर्म इति, अत्र धर्मेणोपेतं धर्म्यं, ध्यानस्वरूपं च "जं थिरमज्झवसाणं तं झाणं जं चलं तयं चित्तं । तं हुज्ज भावणा वा अणुपेहा वा अहव चिंता ॥ १ ॥ अंतोमुहुत्तमित्तं चित्तावत्थाणमेगवत्थुम्मि । छउमत्थाणं झाणं जोगनिरोहो जिणाणं तु ॥२॥ अंतोमुहुत्तपरओ चिंता झाणंतरं च हुज्जाहि । सुचिरंपि हुज्ज बहुवत्थुसंकमे झाणसंताणो ॥ ३ ॥ अट्टं १ रुद्दं २ धम्मं ३ सुक्कं ४ झाणाइं तत्थ अंताइं । निव्वाणसाहणाइं भवकारणमट्टरुद्दाइं ॥ ५ ॥ इत्यादिगाथास्वरूपं सप्रपंचं श्रीआवश्यकवृत्तिगतध्यानशतकवृत्तितोऽवसेयं, विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते इति ॥ २४२ ॥ ४ ॥

अथ मनःस्थैर्याधिकारागतं धर्मध्यानस्वरूपं निरूपयन् धर्मध्यायिनः स्तौति—

सार्थं निरर्थकं वा यन्मनः सुध्यानयंत्रितम् । विरतं दुर्विकल्पेभ्यः, पारगांस्तान् स्तुवे यतीन् ॥ २४३ ॥ ५ ॥

धनवि०—यन्मनो—येषां चित्तं सार्थं—सफलं वा—अथवा निरर्थकं—निष्फलं सुध्यानयंत्रितं—शुभकार्यकरणमनोरथेन नियंत्रितं—संकलितं सत्, सद्ध्यानपाठे तूत्तमं ध्यानं पूर्ववदेव, दुर्विकल्पेभ्यः—अशुभकार्यकरणमनोरथेभ्यो विरतं—निवृत्तं भवति, अत्र सार्थकता

ध्यानम्—आर्तरौद्रधर्मशुक्लरूपं नास्ति, आदिशब्देन द्वींद्रियत्रींद्रियचतुरिंद्रियासंज्ञिपंचेंद्रियादिग्रहणं, तेन कारणेन, तुरिति विशेषे तन्मनः प्रति प्राप्य, धर्महेतुत्वाद्धर्मं शुक्लशुद्धत्वोपगानत्वाच्छुक्लं धर्मं च शुक्लं च धर्मशुक्ले ताभ्यां हेतुभ्यां मनसः स्थैर्यं—मनोनिरोधलक्षणं भजंतीति धर्मशुक्लमनःस्थैर्यभाजस्तान् प्रति वयं स्तुमः—स्तुतिविषयीकुर्मः, किंलक्षणान्?—ध्यायंतीति ध्यायिनस्तान् ध्यायिनो, ध्यानवत इत्यर्थः ॥ २४२ ॥ ४ ॥

रत्न०—सार्थमिति० व्याख्या—यन्मनः सहार्थेन वर्त्तते तत्सार्थं, तथा निर्गतोऽर्थः—प्रयोजनं यस्मात्तन्निरर्थकं, प्रवृत्तिमदित्यध्याहार्य-

निरर्थकता च शुभकार्यकरणमनोरथे समुत्पन्ने कार्यसिद्धौ सफलता तत्कार्यासिद्धौ च निष्फलता, उभयत्रापि शुभकर्मानुबंधिता, यदुक्तं—"भवंति भूरिभिर्भाग्यैर्धर्मकर्ममनोरथाः । फलंति यत्पुनस्ते तु, तत्सुवर्णस्य सौरभम् ॥ १ ॥" इति ॥ तान्—अनंतरोक्तान्वयोपदर्शितान् पारगान्—संसारपारगामिनो यतीन्—मुनीन् स्तुवे—स्तुतिगोचरान् कुर्वे इत्यर्थः ॥ २४३ ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयस्य वाग्योगस्य संवरमुपदिशति—

वचोऽप्रवृत्तिमात्रेण, मौनं के के न बिभ्रते ? । निरवद्यं वचो येषां, वचोगुप्तांस्तु तान् स्तुवे ॥ २४४ ॥ ६ ॥

धनवि०—वचोऽप्रवृत्तिमात्रेण—वचनप्रवृत्त्यभावमात्रेण—वाक्प्रयत्नासामर्थ्येनेत्यर्थो **मौनं**—वाग्व्यापारराहित्यं **के के** एकेंद्रियादयो

मन्यथाऽर्थसंगतिर्न स्यात्, मनसः प्रवृत्तिर्द्विधा—सार्थका निरर्थका च, किंचिदात्मनः स्वजनस्य वा हेतोर्मनसः प्रवृत्तिः सार्थका, तथा वर्त्मनि गच्छन् कश्चिच्चिंतयेद्—ईदृक् क्षेत्रं हलीकृत्योप्तं भवति तदा भूयसी शस्यनिष्पत्तिर्जायते, हा धिक्कश्चिन्नायको नास्ति यत ईदृशी भूः शून्या पतिताऽस्तीत्यादिविषया प्रवृत्तिर्निरर्थका, सर्वथा प्रयोजनाभावादिति, तन्मनः सुध्यानेन—धर्मशुक्ललक्षणेन यंत्रितं—रुद्धं सदत एव येषां दुर्विकल्पेभ्यो विरतं वर्त्तते तान् यतीन् प्रति स्तुवेऽहमिति, किंलक्षणान् ?—संसारसागरस्य पारगान्—पारं प्राप्तान्, अनेनेदृशानामपि महानुभावानां सत्ता ज्ञापिता, अत एव गच्छो रत्नाकर इति, यथा रत्नाकरे सत्यपि मकरमत्स्यादियादसां समूहे परं प्रवालमौक्तिकादीनां महार्घवस्तुनां सद्भावाद्रत्नाकरत्वं न यातीति तथा गच्छरत्नाकरेऽप्युपनयोऽभ्यूह्य इति ॥ २४३ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथ मनःसंवरमुद्दिश्य चतुर्भिः श्लोकैर्वाक्संवरमाह—**वचोऽप्रवृत्तिमात्रेणेति०** व्याख्या—हे अङ्गिन्! वचसोऽप्रवृत्तिरप्रवृत्तिमात्रं तेन

रोगविशेषेण पंचेंद्रियाश्च जंतवो न विभ्रते—न धरंति, अपि तु सर्वेऽपि धरंतीति; तु—पुनर्येषां मुनीनां वचो—वचनं निरवद्यं—निष्पापं वर्त्तते तान्—वचोगुप्तान् वाग्गुप्तिधरान् मुनीन् स्तुवे—स्तुतिगोचरान् कुर्वे ॥ २४४ ॥ ६ ॥

अथ वाग्गुप्त्यभावेऽनिष्टफलं दृष्टांतपूर्वकं दर्शयन्नुपदिशति—

निरवद्यं वचो ब्रूहि, सावद्यवचनैर्यतः। प्रयाता नरकं घोरं, वसुराजादयो द्रुतम् ॥ २४५ ॥ ७ ॥

धनवि०—ततः कारणान्निरवद्यं—निष्पापं वचो—वचनं ब्रूहि—वद, यतः—कारणात्सावद्यवचनैः—अलीकवचनैर्वसुराजादयो—वसुनामनृपप्रभृतयः सपापवचनवक्तारो द्रुतं—शीघ्रं घोरं—रौद्रं सप्तमं नरकं प्रयाताः—प्रकर्षेण प्राप्ताः। भावार्थस्तु वसुराजकथातोऽवसेयः, तत्कथा चैवं—अस्ति चेदिषु विख्याता, नाम्ना शुक्तिपुरी पुरी। शुक्तिमत्याख्यया नद्या, नर्मसख्येव शोभना ॥१॥ पृथ्वीमुकुटकल्पायां, तस्यां तेजोनिरस्तुतः। माणिक्यमिव पृथ्वीशोऽभिचंद्रो नामतोऽभवत् ॥ २ ॥ सूनुः सूनृतवाक्तस्य, वसुरित्यभिधानतः। अजायत महाबुद्धिः, पाण्डोरिव युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ पार्श्वे क्षीरकदंबस्य, गुरोः पर्वतकः सुतः। राजपुत्रो वसुश्छात्रो, नारदश्चापठंस्त्रयः ॥४॥ सौधोपरि शयानेषु, तेषु पाठश्रमान्निशि। चारणश्रमणौ व्योम्नि, यांतावित्यूचतुर्मिथः ॥ ५ ॥ एषामेकतमः स्वर्गं, गमिष्यत्यपरौ पुनः। नरकं यास्यतस्तच्छ्रा-

---

हे प्राणिन एकेंद्रियादयो मूका वा मौनं न विभ्रते ?—न धारयंति, वचनयोगाभावाद्द्रव्येंद्रियोपघाताद्वा, अपि तु वहवो विभ्रते, परं वचोयोगे सति द्रव्येंद्रियाद्ये सति यो येषां महात्मनां निरवद्यं—सावद्यप्रवृत्तिरहितं वचो वर्त्तते तान्—वचसा गुप्तान्—वाग्गुप्तिमतः स्तुवेऽहमिति ॥ २४४ ॥ ६ ॥

रत्न०—निरवद्यमिति० व्याख्या—हे देहिन्! त्वं निरवद्यं वचो ब्रूहि—जल्प, यतः कारणात्सावद्यवचनैः—सावद्यवचनजल्पनैरित्यर्थः वसु-

श्रौषीत् क्षीरकदंबकः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा चिंतयामास, खिन्नः क्षीरकदंबकः । मय्यप्यध्यापके शिशू, यास्यतो नरकं हहा ॥ ७ ॥ एभ्यः को यास्यति स्वर्गं, नरकं कौ च यास्यतः ? । जिज्ञासुरित्युपाध्यायस्तांस्त्रीन् युगपदाह्वयत् ॥ ८ ॥ यावपूर्णं समर्प्यैषामेकैकं पिष्टकुर्कुटम् । स ऊचेऽमी तत्र वध्या, यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ ९ ॥ वसुपर्वतकौ तत्र, गत्वा शून्यप्रदेशयोः । आत्मनीनां गतिमिव, जघ्नतुः पिष्टकुर्कुटौ ॥ १० ॥ महात्मा नारदस्तत्र, व्रजित्वा नगराद्बहिः । स्थित्वा च विजने देशे, दिशः प्रेक्ष्येत्यतर्कयत् ॥ ११ ॥ गुरुपादैरदस्तावदादिष्टं वत्स! यत्त्वया । वध्योऽयं कुर्कुटस्तत्र, यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ १२ ॥ असौ पश्यत्यहं पश्याम्यमी पश्यंति खेचराः । लोकपालाश्च पश्यंति, पश्यन्ति ज्ञानिनोऽपि च ॥ १३ ॥ नास्त्येव स्थानमपि तद्, यत्र कोऽपि न पश्यति । तात्पर्यं तद्गुरुगिरां, न वध्यः खलु कुर्कुटः ॥ १४ ॥ गुरुपादा दयावंतः, सदा हिंसापराङ्मुखाः । अस्मत्प्रज्ञां परिज्ञातुमेतन्नियतमादिशत् ॥ १५ ॥ विमृश्यैवमहत्वैव, कुर्कुटं स समाययौ । कुर्कुटाहनने हेतुं, गुरोर्व्यज्ञपयच्च तम् ॥ १६ ॥ स्वर्गं यास्यत्यसौ तावदिति निश्चित्य सस्वजे । गुरुणा नारदः स्नेहात्, साधु साध्वितिभाषिणा ॥ १७ ॥ वसुपर्वतकौ पश्चादागत्यैवं शशंसतुः । निहतौ कुर्कुटौ तत्र, यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ १८ ॥ अपश्यतां युवामादावपश्यन् खेचरादयः । कथं हतौ कुर्कुटौ रे ?, पापावित्यशपद्गुरुः ॥ १९ ॥ ततः खेदादुपाध्यायो, दध्यौ विध्यातपाठधीः । मुधा मेऽध्यापनक्लेशो, वसुपर्वतयोरभूत् ॥ २० ॥ गुरूपदेशो हि यथापात्रं परिणमेदिह । अभ्रांभः स्थानभेदेन, मुक्तालवणतां व्रजेत् ॥ २१ ॥ प्रियः पर्वतकः पुत्रः, पुत्रादप्यधिको वसुः । नरकं यास्यतस्तस्माद्गृहवासेन किं मम ? ॥ २२ ॥ निर्वेदादित्युपाध्यायः, प्रव्रज्यामग्रहीत्तदा । तत्पदं पर्वतोऽध्यास्त, व्याख्याक्षणविचक्षणः ॥ २३ ॥ भूत्वा गुरोः प्रसादेन, सर्वशास्त्रविशारदः । नारदः शारदांभोदशुद्धधीः स्वां भुवं ययौ ॥ २४ ॥ नृपचंद्रोऽभिचंद्रोऽपि, जग्राह समये व्रतम् । ततश्चासीद्वसुराजो, वासुदेवसमः श्रिया ॥ २५ ॥ सत्यवादीति

स प्राप, प्रसिद्धिं पृथिवीतले । तां प्रसिद्धिमपि त्रातुं, सत्यमेव जगाद सः ॥ २६ ॥ अथैकदा मृगयुणा, मृगाय मृगयाजुषा । चिक्षिपे विशिखो विध्यनितंबे सोऽन्तराऽस्खलत् ॥ २७ ॥ इषुस्खलनहेतुः स, ज्ञातुं तत्र ययौ ततः । आकाशस्फटिकशिलामज्ञासीन् पाणिना स्पृशन् ॥ २८ ॥ स दध्याविति मन्येऽस्यां, संक्रांतः परतश्चरन् । भूमिच्छायेव शीतांशौ, ददृशे हरिणो मया ॥ २९ ॥ पाणिस्पर्शं विना नेयं, सर्वथाऽप्युपलक्ष्यते । अवश्यं तदसौ योग्या, वसोर्वसुमतीपतेः ॥ ३० ॥ रहो व्यजिज्ञपद् राज्ञो, गत्वा तां मृगयुः शिलाम् । हृष्टो राजाऽपि जग्राह, ददौ चास्मै महद्धनम् ॥ ३१ ॥ स तया घटयामास, च्छन्नं स्वासनवेदिकाम् । तच्छिल्पिनोऽघातयच्च, नात्मीयाः कस्यचिन्नृपाः ॥ ३२ ॥ तस्यां सिंहासनं वेदौ, वेदीशस्य निवेशितम् । सत्यप्रभावादाकाशस्थितमित्यबुधज्जनः ॥ ३३ ॥ सत्याद्धि तुष्टाः सान्निध्यमस्य कुर्वंति देवताः । एवमूर्जस्विनी तस्य, प्रसिद्धिर्व्यानशे दिशः ॥ ३४ ॥ तया प्रसिद्ध्या राजानो, भीतास्तस्य वशं ययुः । सत्या वा यदि वा मिथ्या, प्रसिद्धिर्जयिनी नृणाम् ॥३५॥ आगाच्च नारदोऽन्येद्युस्तत्रैक्षिष्ट पर्वतम् । व्याख्यानयंतमृग्वेदं, शिष्याणां धीगुणीजुषाम् ॥ ३६ ॥ अजैर्यष्टव्यमित्यस्मिन्, मेषैरित्युपदेशकम् । बभाषे नारदो भ्रातर्भ्रांत्या किमिदमुच्यते ? ॥ ३७ ॥ त्रिवार्षिकाणि धान्यानि, न हि जायंत इत्यजाः । व्याख्याता गुरुणाऽस्माकं, व्यस्मार्षीत् केन हेतुना ? ॥ ३८ ॥ ततः पर्वतकोऽवादीदिदं तातेन नोदितम् । ऊचिवाः किंत्वजा मेषास्तथैवोक्ता निघंटुषु ॥ ३९ ॥ जगाद नारदोऽप्येवं, शब्दानामर्थकल्पना । मुख्या गौणी च तत्रेह, गौणी गुरुरचीकथत् ॥ ४० ॥ गुरुर्धर्मोपदेष्टैव, श्रुतिर्धर्मात्मिकैव च । द्वयमप्यन्यथा कुर्वन्, मित्र ! मा पापमर्जय ॥ ४१ ॥ साक्षेपः पर्वतो जल्पदजान् मेषान् गुरुर्जगौ । गुरूपदेशशब्दार्थोल्लंघनाद्धर्ममर्जसि ? ॥ ४२ ॥ मिथ्याभिमानवाचो हि, न स्युर्दंडभया-नृणाम् । स्वपक्षस्थापने तेन, जिह्वाच्छेदः पणोऽस्तु नः ॥ ४३ ॥ प्रमाणमुभयोरत्र, सहाध्यायी वसुर्नृपः । नारदः प्रतिपेदे तत्र क्षोभः

श्रौपीत् क्षीरकदंबकः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा चिंतयामास, खिन्नः क्षीरकदंबकः । मय्यप्यध्यापके शिष्यौ, यास्यतो नरकं हहा ॥ ७ ॥ एभ्यः
को यास्यति स्वर्गं, नरकं कौ च यास्यतः ? । जिज्ञासुरित्युपाध्यायस्तांस्त्रीन् युगपदाह्वयत् ॥ ८ ॥ यावपूर्णे समर्प्यैषामेकैकं पिष्टकुर्कुटम् । स
ऊचेऽमी तत्र वध्या, यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ ९ ॥ वसुपर्वतकौ तत्र, गत्वा शून्यप्रदेशयोः । आत्मनीनां गतिमिव, जघ्नतुः पिष्टकुर्कुटौ
॥ १० ॥ महात्मा नारदस्तत्र, व्रजित्वा नगराद्बहिः । स्थित्वा च विजने देशे, दिशः प्रेक्ष्येत्यतर्कयत् ॥ ११ ॥ गुरुपादैरदस्तावदादिष्टं
वत्स ! यत्त्वया । वध्योऽयं कुर्कुटस्तत्र, यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ १२ ॥ असौ पश्यत्यहं पश्याम्यमी पश्यंति खेचराः । लोकपालाश्च
पश्यंति, पश्यन्ति ज्ञानिनोऽपि च ॥ १३ ॥ नास्त्येव स्थानमपि तद्, यत्र कोऽपि न पश्यति । तात्पर्यं तद्गुरुगिरां, न वध्यः खलु कुर्कुटः
॥ १४ ॥ गुरुपादा दयावंतः, सदा हिंसापराङ्मुखाः । अस्मत्प्रज्ञां परिज्ञातुमेतन्नियतमादिशत् ॥ १५ ॥ विमृश्यैवमहत्वैव, कुर्कुटं
स समाययौ । कुर्कुटाहनने हेतुं, गुरोर्व्यज्ञपयच्च तम् ॥ १६ ॥ स्वर्गं यास्यत्यसौ तावदिति निश्चित्य सस्वजे । गुरुणा नारदः स्नेहात्,
साधु साध्विति भाषिणा ॥ १७ ॥ वसुपर्वतकौ पश्चादागत्यैवं शशंसतुः । निहतौ कुर्कुटौ तत्र, यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ १८ ॥ अपश्यतां
युवामादावपश्यन् खेचरादयः । कथं हतौ कुर्कुटौ रे ?, पापावित्यशपद्गुरुः ॥ १९ ॥ ततः खेदादुपाध्यायो, दध्यौ विध्यातपाठधीः । मुधा
मेऽध्यापनक्लेशो, वसुपर्वतयोरभूत् ॥ २० ॥ गुरूपदेशो हि यथापात्रं परिणमेदिह । अभ्रांभः स्थानभेदेन, मुक्तालवणतां व्रजेत् ॥ २१ ॥
प्रियः पर्वतकः पुत्रः, पुत्रादप्यधिको वसुः । नरकं यास्यतस्तस्माद्गृहवासेन किं मम ? ॥ २२ ॥ निर्वेदादित्युपाध्यायः, प्रव्रज्यामग्रहीत्तदा ।
तत्पदं पर्वतोऽध्यास्त, व्याख्याक्षणविचक्षणः ॥ २३ ॥ भूत्वा गुरोः प्रसादेन, सर्वशास्त्रविशारदः । नारदः शारदांभोदशुद्धधीः
स्वां भुवं ययौ ॥ २४ ॥ नृपचंद्रोऽभिचंद्रोऽपि, जग्राह समये व्रतम् । ततश्चासीद्वसुराजो, वासुदेवसमः श्रिया ॥ २५ ॥ सत्यवादीति

न प्राप, प्रसिद्धिं पृथिवीतले । तां प्रसिद्धिमपि त्रातुं, सत्यमेव जगाद सः ॥ २६ ॥ अथैकदा मृगयुणा, मृगाय मृगयाजुषा । चिक्षिपे विशिखो विध्यनिबंधे सोऽन्तराऽस्खलत् ॥ २७ ॥ इषुस्खलनहेतुः स, ज्ञातुं तत्र ययौ ततः । आकाशस्फटिकशिलामज्ञासीत् पाणिना स्पृशन् ॥ २८ ॥ स दध्याविति मन्येऽस्यां, संक्रांतः परतश्चरन् । भूमिच्छायेव शीतांशौ, ददृशे हरिणो मया ॥ २९ ॥ पाणिस्पर्शं विना नेयं, सर्वथाऽप्युपलक्ष्यते । अवश्यं तदसौ योग्या, वसोर्वसुमतीपतेः ॥ ३० ॥ रहो व्यजिज्ञपद् राज्ञो, गत्वा तां मृगयुः शिलाम् । हृष्टो राजाऽपि जग्राह, ददौ चास्मै महद्धनम् ॥ ३१ ॥ स तया घटयामास, च्छन्नं स्वासनवेदिकाम् । तच्छिल्पिनोऽघातयच्च, नात्मीयाः कस्यचिन्नृपाः ॥ ३२ ॥ तस्यां सिंहासनं वेद्यां, वेदीशस्य निवेशितम् । सत्यप्रभावादाकाशस्थितमित्यबुधज्जनः ॥ ३३ ॥ सत्याद्धि तुष्टाः सान्निध्यमस्य कुर्वंति देवताः । एवमूर्जस्विनी तस्य, प्रसिद्धिर्व्यानशे दिशः ॥ ३४ ॥ तया प्रसिद्ध्या राजानो, भीतास्तस्य वशं ययुः । सत्या वा यदि वा मिथ्या, प्रसिद्धिर्जयिनी नृणाम् ॥३५॥ आगाच्च नारदोऽन्येद्युस्तत्रैक्षिष्ट पर्वतम् । व्याख्यानयंतमृग्वेदं, शिष्याणां धीगुणजुषाम् ॥ ३६ ॥ अजैर्यष्टव्यमित्यस्मिन्, मेषैरित्युपदेशकम् । बभाषे नारदो भ्रातर्भ्रांत्या किमिदमुच्यते ? ॥ ३७ ॥ त्रिवार्षिकाणि धान्यानि, न हि जायंत इत्यजाः । व्याख्याता गुरुणाऽस्माकं, व्यस्मार्षीत् केन हेतुना ? ॥ ३८ ॥ ततः पर्वतकोऽवादीदिदं तातेन नोदितम् । उदिताः किंत्वजा मेषास्तथैवोक्ता निघंटुषु ॥ ३९ ॥ जगाद नारदोऽप्येवं, शब्दानामर्थकल्पना । मुख्या गौणी च तत्रेह, गौणीं गुरुरचीकथत् ॥ ४० ॥ गुरुर्धर्मोपदेष्टैव, श्रुतिर्धर्मात्मिकैव च । द्वयमप्यन्यथा कुर्वन्, मित्र ! मा पापमर्जय ॥ ४१ ॥ साक्षेपः पर्वतो जल्पदजान् मेषान् गुरुर्जगौ । गुरूपदेशशब्दार्थोल्लंघनाद्धर्ममर्जसि ? ॥ ४२ ॥ मिथ्याभिमानवाचो हि, न स्युर्दंडभयान्नृणाम् । स्वपक्षस्थापने तेन, जिह्वाच्छेदः पणोऽस्तु नः ॥ ४३ ॥ प्रमाणमुभयोरत्र, सहाध्यायी वसुर्नृपः । नारदः प्रतिपेदे तत्र क्षोभः

सत्यभाषिणाम् ॥ ४४ ॥ रहः पर्वतमूचेऽम्बा, गृहकर्मरताऽप्यहम् । अजास्त्रिवार्षिका धान्यमित्यश्रौपं भवत्पितुः ॥ ४५ ॥ जिह्वाच्छेदपणोऽकार्पीर्यद्दर्पात्तदसांप्रतम् । अविमृश्य विधातारो, भवंति विपदां पदम् ॥ ४६ ॥ अवदत्पर्वतोऽप्येवं, कृतं तावदिदं मया । यथा तथा कृतस्यांवाकरणं नहि विद्यते ॥ ४७ ॥ साऽथ पर्वतकापायपीडिता हृदि शल्यिता । वसुराजमुपेयाय, पुत्रार्थे क्रियते न किम् ? ॥ ४८ ॥ दृष्टः क्षीरकदंबोऽद्य, यदंव ! त्वमसीक्षिता । किं करोमि प्रयच्छामि !, किं वेत्यभिदधे वसुः ॥ ४९ ॥ साऽवादीदीयतां पुत्रभिक्षां मह्यं महीपते ! । धनधान्यैः किमन्यैर्मे, विना पुत्रेण पुत्रक ! ॥ ५० ॥ वसुरूचे मम मातः !, पाल्यः पूज्यश्च पर्वतः । गुरुवद्गुरुपुत्रेऽपि, वर्त्तितव्यमिति श्रुतिः ॥ ५१ ॥ कस्याद्य पत्रमुत्क्षिप्तं, कालेनाकालरोपिणा ? । को जिघांसुर्भ्रातरं मे, ब्रूहि मातः ! किमातुरा ? ॥ ५२ ॥ अजव्याख्यानवृत्तांतं, स्वपुत्रस्य पणं च तम् । त्वं प्रमाणीकृतश्चासीत्याख्यायार्थयते स्म सा ॥ ५३ ॥ कुर्वाणो रक्षणं भ्रातुरजान्मेषानुदीरय । प्राणैरप्युपकुर्वंति, महांतः किं पुनर्गिरा ? ॥ ५४ ॥ अवोचत वसुपतिर्मिथ्या वच्मि वचः कथम् ? । प्राणात्ययेऽपि शंसंति, नासत्यं सत्यभाषिणः ॥ ५५ ॥ अन्यदप्यभिधातव्यं, नासत्यं पापभीरुणा । गुरुवागन्यथाकारे, कूटसाक्ष्ये च का कथा ? ॥ ५६ ॥ बहु कुरु गुरोः सूनुं, यद्वा सत्यव्रताग्रहम् । तया सरोषमित्युक्तस्तद्वचोऽमंस्त पार्थिवः ॥ ५७ ॥ ततः प्रमुदिता क्षीरकदंबगृहिणी ययौ । आजग्मतुश्च विद्वांसौ, तत्र नारदपर्वतौ ॥ ५८ ॥ सभायाममिलन् सभ्या, माध्यस्थ्यगुणशालिनः । वादिनोः सदसद्वादक्षीरनीरसितच्छदाः ॥ ५९ ॥ आकाशस्फटिकशिलावेदिसिंहासनं वसुः । सभापतिरलंचक्रे, नभोमूलमिवोडुपः ॥ ६० ॥ ततो निजनिजव्याख्यापक्षं नारदपर्वतौ । कथयामासतू राज्ञे, सत्यं ब्रूहीतिभाषिणौ ॥ ६१ ॥ विप्रवृद्धैरथोचेऽसौ, विवादस्त्वयि तिष्ठति(ते) । प्रमाणमनयोः साक्षी [त्वं], रोदस्योरिव चंद्रमाः ॥ ६२ ॥ घटप्रभृतिदिव्यानि, वर्त्तंते हंत सत्यतः । सत्याद्वर्षति पर्जन्यः, सत्यात्सिद्ध्यंति देवताः ॥ ६३ ॥

त्वय्येव सत्ये लोकोऽयं, स्थाप्यते पृथिवीपते ! । त्वामिहार्थे ब्रूमहे किं ?, ब्रूहि सत्यव्रतोचितम् ॥ ६४ ॥ वचोऽश्रुत्वेव तत्सत्यप्रसिद्धिं स्वां निरस्य च । अजान्मेषान् गुरुर्व्याख्यादिति साक्ष्यं वसुर्व्यधात् ॥ ६५ ॥ असत्यवचसा तस्य, क्रुद्धास्तत्रैव देवताः । दलयामासुराकाशस्फटिकासनवेदिकाम् ॥ ६६ ॥ वसुर्वसुमतीनाथस्ततो वसुमतीतले । पपात सद्यो नरकपातं प्रस्तावयन्निव ॥ ६७ ॥ कूटसाक्ष्यप्रदातुस्ते, अपवस्येय को मुखम् । पश्येदिति वसुं निंदन्नारदः स्वास्पदं ययौ ॥ ६८ ॥ देवताभिरसत्योक्तिकुपिताभिर्निपातितः । जगाम नरकं घोरं, नरनाथो वसुस्ततः ॥ ६९ ॥ यो यः सूनुरुपाविक्षद्राज्ये तस्यापराधिनः । प्रजघ्नुर्देवतास्तं तं, यावदष्टौ निपातिताः ॥ ७० ॥ इति वसुनृपतेरसत्यवाचः, फलमाकर्ण्य जिनोक्तिविद्धकर्णः । कथमप्युपरोधतोऽपि जल्पेदनृतं प्राणितसंशयेऽपि नैव ॥ ७१ ॥ इति योगशास्त्रवृत्त्यनुसारेण लिखितमिति ॥ २४५ ॥ ७ ॥

पुनर्वाग्गुप्त्यभावे ऐहिकमामुष्मिकं चानिष्टफलं दर्शयन्नुपदिशति—

इहामुत्र च वैराय, दुर्वाचो नरकाय च । अग्निदग्धाः प्ररोहंति, दुर्वाग्दग्धाः पुनर्न हि ॥ २४६ ॥ ८ ॥

धन०—दुर्वाचो—दुष्टवचनानीह—इह भवे च पुनरमुत्र—परलोके वैराय—विरोधाय भवंतीति, च पुनर्नरकाय—नरकदुःखाय भवंति;

राजादयो द्रुतं घोरं नरकं प्रयाता—गताः, वसुराजादीनां संबंधस्तु बहुषु शास्त्रेषु विद्यमानत्वान्न लिखितोऽस्ति, परं ततस्तद्वाचकगीतार्थमुखाद्वाऽवसेय इति ॥ २४५ ॥ ७ ॥

रत्न०—इहामुत्रेति० व्याख्या—इहेति—इहलोके दुः—दुष्टा वाचः परेषामप्रीतिकराः सावद्या वा वैराय—वैरहेतवे भवंति, च पुनरमुत्र—

वागद्रोहे- ऽरोहः

दुर्वाचो वैराय भवंतीत्युत्तरार्द्धेन समर्थयति, हि–यतः कारणादग्निदग्धा–वह्निप्रज्वलिता वनस्पत्यादयः **प्ररोहंति**–अङ्कुरयंति, **पुनर्दुर्वाग्दग्धाः**–दुष्टवचनदग्धा जना **न** प्ररोहंति–न सौमनस्यरूपाङ्कुरवंतो भवंतीत्यर्थः ॥ २४६ ॥ ८ ॥

अथ वचनगुप्तेस्तीर्थंकराणामप्युपादेयतां दर्शयन्नुपदिशति—

अत एव जिना दीक्षाकालादाकेवलोद्भवम् । अवद्यादिभिया ब्रूयुर्ज्ञानत्रयभृतोऽपि न ॥ २४७ ॥ ९ ॥

धनवि०—यत एव सावद्यवचनप्रतिपादनमनिष्टफलाय भवतीत्यनंतरमुक्तमत **एव** हेतोः **ज्ञानत्रयभृतोऽपि**–मतिश्रुतावधिज्ञानवंतोऽपि **जिनाः**–तीर्थकरा **दीक्षाकालाद्**–व्रतप्रतिपत्तिसमयादारभ्याकेवलोद्भवं–केवलज्ञानोत्पत्तिसमयं यावद्, **अवद्यादिभिया**–जल्पने कदाचिदवद्यं मा भूयादितिभयेन, आदिपदाद्धर्मध्यानविघातभिया च, **न ब्रूयुः**–न वदंतीति ॥ २४७ ॥ ९ ॥

परलोके नरकाय चशब्दाद्वैरायापि भवंति, वैरस्य परभवेऽप्यनुगमनाद्, रावणलक्ष्मणशंबूकानामिवेति, तत्रार्थे दृष्टांतमाह–अग्निना दग्धाः 'समर्थविशेषणाद्विशेष्यं लभ्यत' इति न्यायाद् वृक्षादयः प्ररोहंति–अङ्कुरयंति, दुर्वाग्दग्धा, दग्धा इव दग्धाः यथा दग्धा वृक्षा अङ्गारा वा श्यामीभवंति तथा मर्मवचस्ताडिता अपि श्यामवदना भवंतीत्युपचारतो मनुष्या न प्ररोहंति–हर्षाङ्कुरान्न प्रादुर्भावयंतीति ॥ २४६ ॥ ८ ॥

रत्न०—अत एवेति० व्याख्या—अत एव–अस्मादेव हेतोर्जिनाः–तीर्थकृतो दीक्षाकालात्प्रारभ्याकेवलोद्भवं–केवलस्य ज्ञानविशेषस्योद्भवम्–उत्पत्तिं यावदवद्यादीनां भिया–भयेन न ब्रूयुः, किंभूताः ?–ज्ञानानां त्रयं–मतिश्रुतावधिलक्षणं बिभ्रतीति ज्ञानत्रयभृतः, कथमपि सत्यपि तुर्ये मनःपर्यवज्ञाने ज्ञानत्रयभृतोऽपीत्युक्तं तदस्य केवलमनःपर्याययोर्ग्रहणशक्तिमत्त्वादग्रहणं संभाव्यतेऽन्यो विशेषस्तु कुशाग्रधीगम्य इति ॥ २४७ ॥ ९ ॥ "अर्थतो युग्मं" अर्थतो युग्मव्याख्या ॥

अथ काययोगसंवरमुपदिशमाह—

कृपया संवृणु स्वाङ्गं, कूर्मज्ञातनिदर्शनात्। संवृतासंवृताङ्गा यत्, सुखदुःखान्यवाप्नुयुः ॥ २४८ ॥ १० ॥

धनवि०—कृपया—जीवदयया जीवदयालक्षणहेतुना स्वाङ्गं—स्वकायं संवृणु—निरुंद्धि; यद्—यस्मात्संवृतासंवृताङ्गाः—संवृतं चासंवृतं च अंगं येषां ते तथा, कूर्माः—कच्छपाः ज्ञातनिदर्शनाद्—ज्ञातधर्मकथांगोक्तदृष्टांतात्सुखदुःखान्यवाप्नुयुः—प्राप्नुवंति, तत्र संवृताङ्गाः—संलीनगात्राः कूर्माः सुखं—स्वकुटुंबमिलनदीर्घजीवित्वादिशर्म अवाप्नुयुः, असंवृताङ्गाः—असंलीनगात्राश्च कूर्मा दुःखं—नानाप्रकारां मारणकदर्थनामवाप्नुयुरित्यर्थः; सुखं च दुःखं च सुखदुःखमिति पाठे—'विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वंद्वः स्वैः' (सि. ३-१-१३०)रित्यनेन समाहारद्वंद्वः, सुखदुःखानीति पाठे त्वितरेतरद्वंद्व इति। अत्र कूर्मदृष्टांतो ज्ञाताधर्मकथांगादवसेयः, तत्सूचकं च गाथाद्वयं ज्ञातावृत्तिगतं "विसयसुहं रुंभंता जीवा ते रागदोसनिम्मुक्का। पावंति निव्वुइसुहं कुम्मोव्व मयंगदहसोक्खं ॥ १ ॥ इयरे उ अणत्थपरंपराउ पावंति पावकम्मवसा संसारसागरगया गोमायुगसियकुम्मो वा ॥ २ ॥ [विषयसुखं नीरुन्धन्तो जीवास्ते निर्मुक्तरागद्वेषाः। प्राप्नुवन्ति निर्वृतिसुखं

रत्न०—अथ श्लोकाभ्यां श्लोकाभ्यां कायसंवरमाह—कृपयेति० व्याख्या—हे देहिन्! त्वं कृपया—करुणया अर्थाज्जीवानां, स्वस्याङ्गं संवृणु, मा इतस्ततोऽविधिना चालयेत्यर्थः, यस्मात् ?—कूर्माणां ज्ञातं ज्ञाताधर्मकथांगोक्तमध्ययनं तस्य निदर्शनाद्—दृष्टांतात्, तं दृष्टांतं परिभावयेत्यर्थः। अत्रार्थे संवृतासंवृताङ्गयोः कूर्मयोर्द्वाभ्यां शृगालाभ्यां सकाशादप्राप्तमरणदुःखप्राप्तमरणदुःखयोर्दृष्टांतः षष्ठांगतोऽवसेय इति। तमेव भावमुत्तरार्द्धेन सूचयति—यद्—यस्मात्कारणात्संवृतमङ्गमसंवृतं चाङ्गं येस्ते संवृतासंवृताङ्गाः प्राणिनः क्रमेण सुखानि दुःखानि प्रति चावाप्नुयुः—

कूर्म इव मृतांकहृदसौख्यम् ॥ १ ॥ इतरे त्वनर्थपरम्पराः प्राप्नुवन्ति पापकर्मवशाः । संसारसागरगता गोमायुग्रस्तकूर्म इव ॥ २ ॥] इति, तस्यायमुपनयः—संवृताङ्गाः पुरुषाः पापशृगालेभ्योऽसंवृतांगकच्छपा इव दुःखमाप्नुवंतीति ॥ २४८ ॥ १० ॥

अथ केवलस्य कायसंवरस्यासारतां दर्शयन्नुपदिशति—

कायस्तंभान्न के के स्युस्तरुस्तंबादयो यताः ? । शिवहेतुक्रियो येषां, कायस्ताँस्तु स्तुवे यतीन् ॥ २४९ ॥ ११ ॥

धनवि०—कायस्तंभात्—केवलकायसंवरात्तरुस्तंबादयो—वृक्षस्थाणुप्रभृतयः, आदिपदात्पर्वतादयः, **के के** पदार्था **यताः**—संयमिनो न भवंति ?, अपि तु सर्वेऽपि भवंतीत्यर्थः । **तु** पुनर्**येषां कायः**—शरीरं शिवहेतुः—मोक्षहेतुः क्रिया—व्यापारो यस्य स **शिवहेतुक्रियो** भवति **तान् यतीन्**—संयमिनोऽहं **स्तुवे**—स्तवीमि ॥ २४९ ॥ ११ ॥

प्राप्नुयुरिति ॥ २४८ ॥ १० ॥ **कायस्तम्भादिति०** कायस्य—शरीरस्य स्तंभात्—स्तंभनादचालनादित्यर्थः, के के ?—तरुस्तभादयः—तरवः एव स्तंभाकारत्वात्स्तंभास्ते आदौ येषां ते तरुस्तंभादयः, अथवा तरवश्च स्तंभाश्च तरुस्तंभास्ते आदौ येषां ते तरुस्तंभादयः, स्तंभादय इति कथनेनाचेतनाः काष्ठपाषाणादिनिष्पन्नाः स्तंभा गृहीताः, आदिशब्दाद्ये कायव्यापारासमर्था द्वींद्रियादयस्तेऽप्यूह्याः, किल० ?—यतोऽविरताः कायव्यापारासामर्थ्याद्यता इव यताः, तुरिति विशेषे, येषां यतानां—मनसा विरतानां शिवस्य—मोक्षस्य हेतुः—कारणं क्रिया—कायव्यापाररूपा वर्त्तते तानहं कायगुप्तान्—कायगुप्तिमतः स्तुवे इति, कायव्यापारवीर्ये परमशुभं कायव्यापारं निरुध्य स्थितान् स्तुवे इत्यर्थः ॥ २४९ ॥ ११ ॥

अथेंद्रियपंचकसंवरोपदेशे पूर्वं श्रोत्रेंद्रियसंवरमुपदिशन्नाह—

श्रुतिसंयममात्रेण, शब्दान् कान् के त्यजंति न? । इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन् मुनिः ॥ २५० ॥ १२ ॥

धनवि०—श्रुतिसंयममात्रेण–श्रोत्रेंद्रियसंवरमात्रेण कान्–इष्टानिष्टान् शब्दान्–श्रोत्रेंद्रियग्राह्यान् के–एकेंद्रियादयश्चतुरिंद्रियांता अनेकमूकबधिरपंचेंद्रियाश्च न त्यजंति?–न परिहरंति, अपि तु सर्वेऽपि त्यजंतीत्यर्थः । च पुनरिष्टानिष्टेष्वेतेषु शब्देषु रागद्वेषौ–प्रीत्यप्रीतिलक्षणौ त्यजन्–परिहरन् मुनिर्भवतीति ॥ २५० ॥ १२ ॥

अथ घ्राणेंद्रियसंवरमुपदिशन्नाह—

घ्राणसंयममात्रेण, गंधान् कान् के त्यजंति न? । इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ २५१ ॥ १३ ॥

धनवि०—घ्राणसंयममात्रेण–नासिकेंद्रियसंवरमात्रेण गंधानिष्टाननिष्टान्वा के–एकेंद्रियद्वींद्रिया दोषग्रस्ताः पंचेंद्रियादयश्च न

रत्न०—अथ मनोवचःकायसंवरं निरूप्य पञ्चेंद्रियसंवरमाह—तत्रापि प्रथमं श्रोत्रेंद्रियमाश्रित्य कथयति–श्रुतिसंयममात्रेणेति० व्याख्या—श्रुत्योः–कर्णयोः संयमो–रोधो भावकर्णेंद्रियजय इत्यर्थः केवलं श्रुतिसंयमः श्रुतिसंयममात्रं तेन श्रुतिसंयममात्रेण, के?–प्राणिनः अकर्णादयः, कान्? शब्दान् मनोज्ञामनोज्ञलक्षणान्न त्यजंति?, अपि तु सर्वेऽपि त्यजंति, अत्रोपलक्षणादेकेंद्रियद्वींद्रियत्रींद्रियचतुरिंद्रियादयोऽपि ज्ञेयास्तेऽपि द्रव्यभावश्रोत्रेंद्रियविकला इति मनोज्ञामनोज्ञशब्दान् त्यजंति, अत्र कठिनभाषानिवारणार्थं संयमशब्दप्रयोगो ज्ञेयः, एवमग्रेतनेष्वपि सूत्रेषु ज्ञेयं, चेति विशेषे, एतेष्विष्टानिष्टेषु कोकिलकाकप्रभृतीनां शब्देषु रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः स्यादिति ॥ २५० ॥ १२ ॥

रत्न०—चक्षुरिति० व्याख्या—चक्षुःसंयममात्रादिति पूर्ववद्, अत्र भावचक्षुरिंद्रियविकला इष्टानिष्टानि रूपाणि त्यजंति, रूपालोकान्–

श्रुतिघ्राणे (श्रुति-चक्षुषी)

त्यजंति ?, अपि तु सर्वेऽपि परिहरंतीत्यर्थः। अत्रोत्तरार्द्धं पूर्ववत्, शब्दस्थाने गंध इति विशेषः। ननु क्रमप्राप्तं चक्षुरिंद्रियसंवरोपदेशमुपेक्ष्य घ्राणेन्द्रियसंवरोपदेशः कथं प्रतिपादित इति चेन्न, 'विचित्रा सूत्राणां कृतिराचार्यस्ये'ति न्यायात् 'स्वतंत्रेच्छायाः पर्यनुयोगानर्हत्वादि'तिन्यायाद्वा सामंजस्यात्, अन्यथा वा सुधियाऽत्र शंका निराकरणीयेति ॥ २५१ ॥ १३ ॥

अथ चक्षुरिंद्रियसंवरमुपदिशन्नाह च—

चक्षुःसंयममात्रेण, रूपालोकांस्त्यजंति न। इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ २५२ ॥ १४ ॥

धनवि०—चक्षुःसंयममात्रात्—केवलचक्षुरिंद्रियसंवराद्रूपालोकान्—रूपस्यावलोकनानि त्रींद्रियादयः चक्षुर्दोषदुष्टपंचेंद्रियादयश्च के जंतवो **न त्यजंति ?**, अत्र के इत्यध्याहार्यं, अपि तु सर्वेऽपि रूपालोकान् परिहरंतीत्यर्थः। उत्तरार्द्धमत्रापि पूर्ववदेवावसेयं, गंधस्थाने रूपमिति विशेषः ॥ २५२ ॥ १४ ॥

रूपदर्शनानि के न त्यजंति ?, अपि तु सर्वेऽपि त्यजंति, चेति विशेषे, इष्टानिष्टेषु युवतिजरतीरूपेषु रागद्वेषौ त्यजन् सन्मुनिः स्यादिति, अत्र केषुचिदादर्शेषु पूर्वं घ्राणसंयममात्रेणेति दृश्यते तन्न जाने केन हेतुनेति, परमनुक्रमस्त्वयमेव घटत इति ॥ २५१ ॥ १३ ॥

रत्न०—घ्राणेति० व्याख्या—अत्रोपहतभावघ्राणेंद्रिये द्वींद्रियाः, उपलक्षणादेकेंद्रिया अपि ग्राह्याः, तेऽपि द्रव्यभावघ्राणेंद्रियविकला इति, इष्टानिष्टान् गंधान् त्यजंतीति, कान् ?—शुभाशुभान्—मृगमदलशुनादिसंबंधिनो न त्यजंति ?, अपि तु त्यजंति, उत्तरार्द्धं पूर्ववत् ॥ २५२ ॥ १४ ॥

अथ जिह्वेन्द्रियसंवरमुपदेष्टुमाह—

जिह्वासंयममात्रेण, रसान् कान् के त्यजंति न? । मनसा त्यज तानिष्टान्, यदीच्छसि तपःफलम् ॥२५३॥१५॥

धनवि०—जिह्वासंयममात्रेण—केवलरसनेंद्रियसंवरेणैकेंद्रिया जंतवः के कानिष्टाननिष्टान्वा रसान्न त्यजंति ? । अथ तात्त्विकं जिह्वासंयमं दर्शयन्नुत्तरार्द्धं वक्ति—तदा तानिष्टान् रसान् आप्तान् मनसा—समतापरिणतचेतसा त्यज यदि चेत्तपःफलं—तपसः फलं मोक्षमिच्छसि ॥ २५३ ॥ १५ ॥

अथ स्पर्शनेंद्रियसंवरमुपदेष्टुकाम आह—

त्वचः संयममात्रेण, स्पर्शान् कान् के त्यजंति न? । इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ २५४ ॥ १६ ॥

धनवि०—त्वचः संयममात्रेण—केवलत्वगिंद्रियसंवरेण स्पर्शान्—सुखस्पर्शान् के सूक्ष्मबादरनिगोदजीवाः सूक्ष्मबादरपृथ्वीकायिकादयो नारकादयो वा न त्यजंति ?, अपि तु सर्वेऽपि सुखस्पर्शं परिहरंतीत्यर्थः । उत्तरार्द्धमत्रापि पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ २५४ ॥ १६ ॥

रत्न०—जिह्वासंयममात्रेणेति० व्याख्या—जिह्वासंयममात्रेणेति पूर्ववदत्रोपहतभावरसनेंद्रिया ग्राह्याः, उपलक्षणादेकेंद्रिया अपि ग्राह्याः, तेऽपि अल्पभावरसनेंद्रियविकला इति, शुभाशुभरसान् त्यजंतीति, कान् रसान् ?—शुभाशुभान् शर्कराक्रियातककटुसंबंधिनो न त्यजंति?, अपितु पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि त्यजंति, परं हे आनन् ! यदि तपसः फलमिच्छसि तदा मनसा—मनोयोगपूर्वकं तान् इष्टान् मधुमांसपुष्पफलादीनां त्यजेति ॥२५३॥१५॥

रत्न०—त्वचः संयममात्रेणेति० व्याख्या—पूर्ववत्, परं त्वचः संयममात्रत्वं त्वप्रोगकृतमवसेयं, भावत्वगिंद्रियोपघातजमित्यर्थः, एकेंद्रि-

त्वगिंद्रियमुपदिश्य दुर्जयकामोद्दीपकत्वगिंद्रियविशेषं बस्तिसंवरमुपदिशन्नाह—

बस्तिसंयममात्रेण, ब्रह्म के के न बिभ्रते? । मनःसंयमतो धेहि, धीर! चेत्तत्फलार्थ्यसि ॥ २५५ ॥ १७ ॥

धनवि०—बस्तिसंयममात्रेण—केवलमूत्राशयनिरोधेन ब्रह्म—व्रतं के के कृत्रिमनपुंसकीकृतनरतुरगबलीवर्दादयो नारकाः संमूर्छिमाश्च न बिभ्रते?—न धरंति । अथ तात्त्विकं बस्तिसंयमं दर्शयन्नुत्तरार्द्धं वक्ति—तदा मनःसंयमतो—मनःसंवरतो ब्रह्म धेहि—धारय हे धीर! चेद्—यदि तत्फलार्थी—ब्रह्मचर्यफलं मोक्षस्तदर्थी—तदभिलाषी असीत्यर्थः ॥ २५५ ॥ १७ ॥

पृथग्पृथगिंद्रियपंचकसंवरमुपदिश्य समुदितेंद्रियपंचकसंवरमुपदिशति—

विषयेंद्रियसंयोगाभावात् के के न संयताः? । रागद्वेषमनोयोगाभावाद्ये तु स्तवीमि तान् ॥ २५६ ॥ १८ ॥

यादीनां संज्ञिपर्याप्तपञ्चेंद्रियपर्यन्तानां त्वग्विषयस्तु दृश्यत एव, तेन रोगकृतस्त्वक्संयमोऽवसेयः, कान् ?—स्पर्शान्, के न त्यजंति ?, अपि तु सर्वान् सर्वेऽपि त्यजंति, चेति विशेषे, इष्टानिष्टेपु नवनीतार्कतूलबूरगोजिह्वाक्रकचशाकपत्रादिजेषु रागद्वेषौ प्रति त्यजन् मुनिः स्यादिति ॥ २५४ ॥ १६ ॥

रत्न०—त्वक्संवरेऽपि विशेषमाह—**बस्तिसंवरमात्रेणेति०** व्याख्या—बस्तिः—मूत्राशयो मूत्रस्थानमित्यर्थः, बस्तिरित्युक्तेऽपि 'स्थानात्स्थानी लक्ष्यते' इति न्यायाद्बस्तिः पुंसः पुंश्चिह्नं स्त्रियाश्च स्त्रीचिह्नं तस्य संयममात्रेणेति पूर्ववद्, ब्रह्मेति—ब्रह्मचर्यं के के जनाः पुंनपुंसकाः स्त्रीनपुंसकाश्च न बिभ्रते?, अपितु बहवो बिभ्रते, मैथुनशक्तेरभावादित्यर्थः, परं हे धीर! चेद्—यदि तस्य ब्रह्मणः फलं भाववेदाभावलक्षणं तस्यार्थोऽस्तीति तत्फलार्थी त्वमसि—विद्यसे तर्हि मनसः संयमो—रोधस्ततो ब्रह्मेति—ब्रह्मचर्यं धेहि—धरेति ॥ २५५ ॥ १७ ॥

कपाय-संवरः

धनवि०—विपयाश्च—वीणादिशब्दादयः इंद्रियाणि च—श्रोत्रादीनि तेपां परस्परं संबंधाभावात्के के दारिद्र्याद्युपद्रुता जंतवः **संयता** न भवंति ?, अपि तु सर्वेऽपि भवंतीत्यर्थः; तु—पुना **रागद्वेपयोर्मनसश्च परस्परं योगः**—संबंधस्तस्याभावाद्ये संयता भवंति **तान्** संयतान् **स्तवीमी**ति ॥ २५६ ॥ १८ ॥

अनंतरोक्तरागद्वेपसंवराधिकारात् तत्सहचरितानां तन्मूलभूतानां वा कपायाणां संवरमुपदिशन्नाह—

कपायान् संवृणु प्राज्ञ !, नरकं यदसंवरात् । महातपस्विनोऽप्यापुः, करटोत्करटादयः ॥ २५७ ॥ १९ ॥

धनवि०—**हे प्राज्ञ !**—पंडित **कपायान्**—क्रोधमानमायालोभान् **संवृणु**—सम्यक्प्रकारेणाच्छादय, क्षयेणोपशमेन क्षयोपशमेन वाऽनुदयावस्थान् कुर्वित्यर्थः, **यदसंवराद्**—येपां कपायाणामसंवराद्—उदयात्**करटोत्करटादयः**—करटोत्करटप्रमुखा **महातपस्विनः**—उग्रतपःकर्त्तारोऽपि **नरकमापुः**—प्रापुः । तत्र करटोत्करटचरितं चेदं—करटोत्करटौ साधू, मातृष्वस्रेयकौ मिथः । भ्रातरौ ब्राह्मणावध्यापकावासाद्व्रतव्रतौ ॥ १ ॥ अभूत्पुर्यां कुणालायास्तयोर्निर्धमनाव्रतः । वर्पासु वसतिर्नीरैः, प्लाव्यतां मेति देवता ॥ २ ॥ अटालयत्कुणालाया,

---

रत्न०—अथ विशेपतो निरूप्य सामान्यतः सर्वेंद्रियाण्याश्रित्य निरूपयति—**विपयेंद्रियसंयोगादिति०** व्याख्या—विपयाः—शब्दरूपगंधरसस्पर्शाः पचेंद्रियाणि पञ्च, विपयाश्च इंद्रियाणि च विपयेंद्रियाणि तेपां संयोग—एकत्र मिलनं तस्याभावात्के के न ये संयता—विरताः संतिष्ठन्ति सति ?, अपि तु सर्वेऽपि सयता एवेति, तुरिति विशेपे, रागद्वेपमनोयोगानामभावाद्ये संयता—विरताः संति तान् प्रति स्तवीमि ॥२५६॥१८॥

रत्न०—अथेंद्रियाण्याश्रित्य संवरमुक्त्वा कपायानाश्रित्याह—**कपायानिति०** व्याख्या—हे प्राज्ञ ! त्वं कपायान्—क्रोधमानमायालोभान् संवृणु,

वृष्टिं ज्ञात्वा च तज्जनैः। निस्सार्येते स्म तौ साधू, क्रुद्धोऽथ करटोऽवदत् ॥ ३ ॥ वर्ष देव ! कुणालायामुवाचोत्कुरटस्ततः। दिनानि दश पंचाथ, पुनः करट ऊचिवान् ॥ ४ ॥ मुष्टिप्रमाणधाराभिः, पुनरुत्करटोऽभ्यधात्। यथा दिवा तथा रात्रावित्युक्त्वा तौ निरीयतुः ॥ ५ ॥ कुणालाऽपि पंचदशदिनैरच्छिन्नवर्षणात्। सार्द्धं जनपदेनांभःपूरैः प्रवाह्यताखिला ॥ ६ ॥ तृतीये वत्सरे तौ च, साधू साकेतपत्तने। कालं कृत्वा सप्तमोर्व्यां, द्वाविंशत्यतरायुषौ ॥ ७॥ कालाख्यनरकावासे, संजायेते स्म नारकौ। कुणालाया विनाशस्य, कालाद्वर्षे त्रयोदशे ॥ ८ ॥ उत्पन्नं केवलं ज्ञानं, श्रीमद्वीरजिनेशितुः ॥ इति ॥ २५७ ॥ १९ ॥

पूर्वमुपदिष्टमपि योगनिरोधं सिंहावलोकनन्यायादनंतरोक्तार्थसमर्थनार्थं च प्रकारान्तरेणोपदिशति—

यस्यास्ति किंचिन्न तपोयमादि, ब्रूयात् स यत्तत्तुदतां परान् वा।
यस्यास्ति कष्टासमिदं तु किं न, तद्भ्रंशभीः संवृणुते स योगान्? ॥ २५८ ॥ २० ॥

धनवि०—यस्य पुरुषस्य **तपोयमादि**—तपःसंयमादि सुकृतं **किंचित्**—किमपि **नास्ति** स पुरुषो **यत्तत्**सावद्यं निरर्थकं वाऽसमंजस-

---

त्यजेतिभावः, सर्वथा त्यक्तुमशक्तोऽल्पान् कुरु वा, येषामसंवराद्—अनिरोधान् महातपस्विनोऽपि करटोत्करटादयो नरकं—निरयमापुः—प्रापाः 'वर्ष मेघ कुणालायां, दिनानि दश पंच च। युगधाराप्रमाणेन, यथा रात्रौ तथा दिवे ॥ १ ॥' ति वचसाऽखंडधारावृष्टमेघप्लावितकुणाला-नगरीपातकात् करटोत्करटनामानौ मुनी नरकं गतौ, अनयोर्दृष्टांतविस्तरस्तु **कर्पूरप्रकरवृत्त्यादिभ्योऽवसेयो**, विस्तरभयान्न प्रतन्यत इति, एवमादयोऽन्येऽप्यूह्याः ॥ २५७ ॥ १९ ॥

रत्न०—अथ मनोयोगादिसंवरमाह—**यस्यास्तीति०** व्याख्या—हे संयमिन् ! यस्य किंचिदपि तपः—चतुर्थषष्ठाष्टमादिरूपं यमा—अहिंसा-

गृस्या वचो ब्रूयाद्—वदेदित्यर्थः, वा—अथवा स पुमान् परान्—स्वव्यतिरिक्तान् तुदतां—अशुभमनोवाक्काययोगादिना व्यथा जनयतु; तु—पुनर्यस्य पुंस इदं तपःसंयमादि सुकृतं कष्टाप्तं—बहुभयासेन प्राप्तमस्ति तद्भ्रंशभीः—तपःसंयमभ्रंशभीरुः स पुमान् मनोवाक्काययोगान् किं न संवृणुते?—कथं न नियंत्रयतीत्यर्थः ॥ २५८ ॥ २० ॥

सकलयोगसंवरेषु मनोयोगसंवरस्य प्राधान्यं ख्यापयन्नाह—

> भवेत् समग्रेष्वपि संवरेषु, परं निदानं शिवसंपदां यः ।
> त्यजन् कषायादिजदुर्विकल्पान्, कुर्यान्मनःसंवरमिद्धधीस्तम् ॥ २५९ ॥ २१ ॥

धनवि०—समग्रेषु—सर्वेष्वपि कषाययोगादिसंवरेषु शिवसंपदां परम्—उत्कृष्टं निदानं—परमं कारणं यो भवेत्तं मनःसंवरमिद्धधीः समृद्धबुद्धिः पुमान् कषायादिजदुर्विकल्पान्—क्रोधादिजन्यनानोल्लेखमयदुष्टचिंतनानि त्यजन्—परिहरन् कुर्यात्—करोतु ॥२५९॥२१॥

सुकृतानि पञ्चमहाव्रतानि तावल्लक्षणाः पञ्च ते आदौ यस्य तत्तपोयमादि नास्ति सः पुमानविरत इत्यर्थः यत्तद् असबद्धं ब्रूयाद्—जल्पेद्, वा—अथवा परान् प्राणिनः तुदतां—व्यथतां, तुदतीति विशेषे, यस्येदं तपोयमादि कष्टेन—कायक्लेशेनाप्तं—प्राप्तं वर्त्तते तस्य तपोयमादिनो भ्रंशो—नाशस्तस्माद्भीः—भयं यस्य स तद्भ्रंशभीः पुमान् मनआदियोगान्—मनोवाक्कायसंबंधिनो व्यापारान् किं न संवृणुते?, तस्य तु संवरीतुं युक्ता इति, यस्य किंचित्कंस्यादिभाजनमपि गंतव्यं नास्ति स कदाचिदनावृताद्वा निद्रातु, परं यस्य स्वर्णमण्यादिवस्तु गंतव्यमस्ति सोऽनावृताद्वाः कथं निद्रात्वित्यर्थः ॥ २५८ ॥ २० ॥

रत्न०—तत्रापि मनःसंवरस्योत्कर्षमाह—भवेत्समग्रेष्विति० व्याख्या—यो मनःसंवरः समग्रेष्वपि संवरेषु सत्सु शिवसंपदां—मोक्षश्रीणां

अथैतद्द्वारमुपसंहरन्नुपदिशति—

तदेवमात्मा कृतसंवरः स्यान्निःसंगताभाक् सततं सुखेन ।
निःसंगभावादथ संवरस्तद्द्वयं शिवार्थी युगपद्व्रजेत ॥ २६० ॥ २२ ॥

धनवि०—तत्—तस्मात्कारणादेवम्—उक्तेन प्रकारेण कृतसंवरो—निष्पादितसकलकषाययोगनिरोधः सततं—निरंतरं सुखेन—अप्रयासेन निस्संगताभाक्—पुत्रकलत्रादिममताराहित्यवानात्मा—जीवो भवेत्, अथ पुनर्निःसंगभावादात्मनः संवरो भवेदिति, अत्र संव्रियंते—निवार्यंते समागच्छंति कर्माणि यस्मात्स संवरः; ननु निःसंगतायां सत्यां संवरो भवति, सति च संवरे निस्संगता भवति, तथा चान्योऽन्याश्रय इति चेन्न, कचित्कस्यचिन्निःसंगतायां सत्यां संवरो भवति, कस्यचित्कचित्संवरे सति निःसंगता जायते, इति पुरुषभेदेन कालभेदेन स्थानभेदेन वाऽन्योऽन्याश्रयस्यासत्त्वात्; न चैवमननुगमः, प्रामाणिकगौरववत्प्रामाणिकाननुगमस्याप्यदोषत्वात्; शिवार्थी

परं निदानं—हेतुर्भवेत्, मनःसंवरं विना सर्वेऽपि वचःकायिकाः संवरा निरर्थकाः इत्यर्थः, इद्धा—दीप्ता धीर्यस्य स इद्धधीर्जनस्तं मनःसंवरं कुर्यात्, किं कुर्वन्?—त्यजन्, कान्?—कषायादिभ्यो जाता ये दुर्विकल्पा—दुष्टचिंतनानि तान्, आदिशब्देनाविरत्यादिग्रहणमिति ॥ २५९ ॥ २१ ॥

अथैतदधिकारोपसंहारमाह—

रत्न०—तदेवमात्मेति० व्याख्या—तत्—तस्मात्कारणादेवं अमुना प्रकारेणाव्यापृतसंवरः सन् सततं—निरन्तरं सुखेन निःसंगतां भजतीति निस्संगताभाक् स्याद्, अथ निःसंगभावात्—निरीहभावात् कृतसंवरः स्याद्, अन्योऽन्यं कार्यकारणव्यवहारोऽस्तीत्यर्थः, तत्कारणाच्छिवार्थी

पुरुषस्तत्—निःसंगतासंवरलक्षणद्वयं युगपत्—समकालं मोक्षसाधनं भजेत—श्रयेदिति ॥ २६० ॥ २२ ॥

इति श्रीतपा० श्रीधनविजयगणिविरचितायामध्यात्मकल्पद्रुमटीकायां मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशनाम्नी चतुर्दशी पदपद्धतिः ॥१४॥

पुमान् द्वयं—संवरनिस्संगभावोन्नतिं युगपत्—समकालं भजेतेति ॥ २६० ॥ २२ ॥ इति चतुर्दशोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः। अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, तत्रागमक्षुवन १४ मानकृतोऽधिकारः ॥१४॥

१५ शुभप्रवृत्तिशिक्षोपदेशाधिकारः ।

शुद्धावश्यकताः

अनंतरद्वारे मिथ्यात्वादिसंवरोऽशुभव्यापारनिवृत्तिलक्षणः प्रतिपादितः, तेन तत्प्रतिपक्षशुभव्यापारप्रवृत्तिद्वारं दर्शयन्नाह, यद्वाऽनंतरद्वारे मिथ्यात्वादिसंवर उपदिष्टः, स च शुभप्रवृत्त्यधीन इति तद्द्वारं दर्शयन्नाह—

अथ शुभप्रवृत्तिशिक्षोपदेशः इति सुगमं; तत्र शुभप्रवृत्तौ प्रथमं प्रतिदिनानुष्ठेयषडावश्यकप्रवृत्तिमुपदिशति—

आवश्यकेष्वातनु यत्नमाप्तोदितेषु शुद्धेषु तमोऽपहेषु ।
न हंत्यभुक्तं हि न चाप्यशुद्धं, वैद्योक्तमप्यौषधमामयान् यत् ॥ २६१ ॥ १ ॥

धनवि०—आप्तोदितेषु—भगवत्प्रतिपादितेषु शुद्धेषु—निर्दोषेषु—सामायिकादिविषयकदोषरहितेषु तमोऽपहेषु—पुराकृतपापहरेष्वावश्यकेषु—सामायिक १ चतुर्विंशतिस्तव २ वंदनक ३ प्रतिक्रमण ४ कायोत्सर्ग ५ प्रत्याख्याना ६ ख्येषु नित्यकर्त्तव्येषु यत्नं—प्रमादराहित्यलक्षणं प्रयत्नमातनु—आ—समंतात्कुर्वित्यर्थः; हीति निश्चितं, यद्—यस्माद्वैद्योक्तमपि—धन्वंतरिप्रभृत्युक्तमप्यौषधं—भेषजमभुक्तम्—अनास्वादितमामयान्—रोगान्न हंति—नापनयतीति, च पुनरशुद्धं—सदोषं वैद्योक्तमप्यौषधमामयान्न हंतीत्यर्थः, अत्रावश्यकमुपमेयमौषधमुपमानं भगवानुपमेयो वैद्य उपमानमावश्यकप्रयत्नकरणमुपमेयमौषधभक्षणमुपमानमावश्यके दोषा उपमेयमौषधे योगवैपरीत्यादयो दोषा उपमानमिति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजना। तत्र दोषस्वरूपं चेदं, तत्र सामायिकदोषाः—पल्हत्थी १ अथिरासण २ दिसिपरिवत्ती य ३ कज्ज ४ वट्टंभं ५। अइअंगुवंगगोवण ६ आलस ७ करडुक ८ मल ९ कंडू १० ॥ १ ॥ विस्सामण ११ तह उंघण १२ इय बारसदोसवज्जियं जस्स। कायसमिईविसुद्धं एगविहं तस्स सामइयं ॥ २ ॥ कुवयण १ सहसक्कारो २ लोभण ३ अहछंदवयण ४ संखेवा ५। कलहं ६ विगहो ७ हासो ८ तुरिओ ९ गमणागमणवादी १० ॥३॥ वज्जेइ दोसदसयं वयणभवं जो नरो स सामइओ। तस्स तणुवयणसुद्धं दुविहं सामाइयं होइ ॥ ४ ॥ अविवेओ १ जसकित्ती २ पहत्थी(लहज्झी) ३ गव ४ भय ५ नियाणत्थी ६। संसय ७ रोस ८ अविणओ ९ भन्तिचयो १० दस य माणसिया ॥ ५ ॥ बत्तीसदोससुद्धं तणुवयमणसुद्धिसंभवं तिविहं। जस्स हवइ सामइयं तस्स वसे सवसुहलच्छी ॥ ६ ॥ एते द्वात्रिंशज्जीर्णकुलकप्रतिपादिताः। वंदनके द्वात्रिंशद्दोषाः "दोस अणाढिअथद्धिअ" इत्यादिभाष्यगाथोक्ता

रत्न०—आवश्यकेष्विति० व्याख्या—हे यते! हे आर्हत त्वमावश्यकेषु—अवश्यकर्तव्येषु प्रतिक्रमणसामायिकपौषधोपवासालोचनाग्रहणादिषु यत्नम्—उद्यममातनु—कुर्वित्यर्थः, किंलक्षणेषु?—आप्तोदितेषु—सर्वज्ञोदितेषु, अत एव शुद्धेषु—निर्मलेषु, निर्मलत्वादेव तमांसि—पापान्यपघ्नंतीति तेषु,

भाष्यव्याख्यानतो व्याख्येयाः । कायोत्सर्गावश्यकदोषास्त्वेकोनविंशतिः "घोडगलयखंभाइ" इत्यादिभाष्यगाथोक्तास्तत एव सविस्तरमवसेया इति ॥ २६१ ॥ १ ॥

कर्मक्षपणहेतुत्वसाधर्म्येणावश्यकप्रभृत्युपदेशानंतरं तपःप्रवृत्त्युपदेशमादिशति—

तपांसि तन्याद्विविधानि नित्यं, मुखे कटून्यायतिसुंदराणि ।
निघ्नंति तान्येव कुकर्मराशिं, रसायनानीव दुरामयान् यत् ॥ २६२ ॥ २ ॥

धनवि०—मुखे—करणकालस्यादौ कटूनि—क्षुत्पिपासादिसहनजनितदुःखोत्पादकत्वेन कटुकरसान्यायतिसुंदराणि—आयतौ—करणकालादुत्तरकाले तपोनिर्जनितशुभकर्मानुभवकाले सुंदराणि—आनंददायकानि विविधानि—नानाप्रकाराणि तपांसि—तपःकर्माणि नमस्कारसहितादिषाण्मासिकतपःपर्यंतानि नित्यम्—अनवरतं तन्यात्—कुर्यादिति; यद्—यस्मात्तान्येव तपांसि कुकर्मराशिं—अशुभकर्मसमूहं

[illegible] दृष्टांतमाह—हि—निश्चितं यथोक्तमर्योषध यद्—यतो हेतोरामयान्—रोगान् न हंति—नापनयति, किंलक्षणम्?—अभुक्तं सत्, न चाप्यशुद्धम्—[illegible], अत्रोपनयः सुगमत्वात्स्वयमभ्यूह्यः ॥ २६१ ॥ १ ॥

रत्न०—आवश्यकेषु तप आयातीति तपउपदेशमाह—तपांसि तन्यादिति० व्याख्या—यतिरार्हतो वा विविधानि—विचित्राणि षष्ठाष्टमार्द्ध-[illegible]गुणरत्नवत्सराचामाम्लवर्द्धमानधनर्षितपःप्रभृतीनि तपांसि तन्यात्—कुर्याद्, धातूनामनेकार्थत्वात् तनिः करणार्थे [illegible], अथवा विस्तारयेदिति च, किं०?—कटूनीव कटूनि—तीक्ष्णानि, कस्मिन्?—मुखे—आदौ, प्रथमतः क्रियमाणानि कष्टदायित्वात् कटूनीत्युपचारात्,

निघ्नंति–नितरां विनाशयंति, अत्र दृष्टांतमाह—इव–यथा **रसायनानि**–पारदप्रभृतीनि तथाविधभेषजानि **दुरामयान्**–कुष्ठप्रभृतिदुष्ट-रोगान्निघ्नंति, अत्र रसायनस्य तपःकर्मणश्चोपमानोपमेयभावः कुकर्मराशेर्दुरामयस्यापि चोपमानोपमेयभाव इति ॥ २६२ ॥ २ ॥

अथ ब्रह्मचर्यादिविषयां शुभप्रवृत्तिमुपदिशन्नाह—

विशुद्धशीलांगसहस्रधारी, भवानिशं निर्मितयोगसिद्धिः ।
सहोपसर्गांस्तनुनिर्ममः सन्, भजस्व गुप्तीः समितीश्च सम्यग् ॥ २६३ ॥ ३ ॥

धनवि०—निर्मितयोगसिद्धिः सन्ननिशं–निरंतरं **विशुद्धशीलांगलहस्रधारी** त्वं भव, अत्र **विशुद्धशीलांगसहस्रधारी**–विशुद्धं–निरतिचारं च तच्छीलं च–आचारो ब्रह्मचर्यरूपस्तस्याङ्गानि कारणानि "जे नो करंति मणसे"त्यादीनि तेषां सहस्रं धारयतीति तथा; **निर्मित-**

पुनः की० ?–आयतौ–उत्तरकाले स्वर्गादिसुखदायित्वात्सुंदराणि–मनोहराणि यद्–यस्मात्कारणात्तान्येव तपांसि कुकर्मणां–ज्ञानावरणीयादीनां राशिं–पुंजं निघ्नंतीव यथा रसायनानि–वैद्यैर्ज्वालितसुवर्णादिधातुसाधितानि विविधानि मुखे–आनने दीयमानानि कटूनि–दुरास्वादानि परमायतौ सुंदराणि दुरामयान्–दुष्टरोगान् राजयक्ष्मप्रभृतीन् घ्नंतीति ॥ २६२ ॥ २ ॥

रत्न०—अथ तपःकारी शीलवान् भवतीति शीलोपदेशमाह–**विशुद्धशीलांगेति०** व्याख्या—हे यते!–हे आर्हत! शीलस्य–सदाचार-स्यांगानीव शीलांगानि विशुद्धानि च तानि शीलांगानि च २ तेषा सहस्राण्यष्टादशप्रमाणानि धरसीत्येवंशीलो विशुद्धशीलांगसहस्रधारी भव, जे नो करंति मणसा निज्जियआहारसन्नसोइंदी । पुढवीकायारंभं खंतिजुआ ते मुणी वंदे ॥ १ ॥ इत्यादिगाथोक्ताष्टादशसहस्रगाथाप्रमाणस्वाध्यायधारको

योगसिद्धिः—निर्मिता—निष्ठां नीता योगस्य—मनोवाक्कायैकाग्र्यस्य ज्ञानदर्शनचारित्रसंनिपातलक्षणस्य वा योगानां वा—प्राणायामादीनां सिद्धिः—निष्पत्तिर्येन स तथा, च पुनस्तनुनिर्ममः सन्—शरीरममतारहितः सन्नुपसर्गान्—क्षुत्पिपासादीन् सह—क्षमस्व; च पुनः सम्यग्—यथागमोक्तरीत्या गुप्तीः—मनोगुप्त्यादिकाः समितीः—ईर्यासमित्यादिका भजस्व—सेवस्व ॥ २६३ ॥ ३ ॥

अथानंतरोक्तप्रवृत्तौ कारणभूतां प्रवृत्तिमुपदिशति—

स्वाध्याययोगेषु दधस्व यत्नं, मध्यस्थवृत्त्याऽनुसरागमार्थान् ।
अगौरवो भैक्षमदाविषादी, हेतौ विशुद्धे वशितेंद्रियौघः ॥ २६४ ॥ ४ ॥

धनवि०—त्वं स्वाध्याययोगेषु यत्नं—प्रयत्नं दधस्व—कुरुष्वेत्यर्थः, अत्र स्वाध्यायश्च—वाचनादिकः पंचप्रकारः योगाश्च—उद्देशस-

---

मनसोऽपि तात्पर्यार्थः; दुष्टमनोवचःकाययोगाना निवृत्तिकारणत्वाच्छीलाङ्गत्वं चैषामिति, कथम् ?—अनिशं—निरंतरं, किंल० ?—निर्मिता मनोवचःकायानां सिद्धिः—साधनं येन सः, निर्मितदुष्टमनोवचःकाययोगनिवृत्तिक इत्यर्थः, अथवा निर्मिता योगानामष्टांगाना सिद्धिर्येन स इत्यपि व्याख्याप्रपंचः, अन्यच्चोपसर्गान्—देवादिकृतान् यतिषु गजसुकुमालर्षिचिलातिपुत्रमेतार्यमुनिप्रभृतिवद्गृहस्थेषु कामदेवादिवत् सहस्व—क्षमस्व, परं किंलक्षणः सन् ?—तनौ—शरीरे निर्ममः सन्, तनुनिर्ममत्वे सत्येवोपसर्गसहनं भवतीति, तथा गुप्तीस्तिस्रो मनोवचःकायाना भजस्व, च पुनः समितीः पंचेर्याभाषैषणादाननिक्षेपपारिष्ठापनिका भजस्व, श्राद्धस्यापि कृतपौषधस्य कृतसामायिकस्य चोपसर्गसहनं गुप्तिसमित्याराधनं च भवतीति न काऽपि विप्रतिपत्तिः ॥ २६३ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ यतिः स्वाध्यायादिना मनो वशीकरोतीति स्वाध्यायाद्युपदेशमाह—स्वाध्याययोगेष्विति० व्याख्या—हे यते! त्वं स्वाध्यायानां—

स्वाध्यायादि

मुद्देशानुज्ञादिरूपानुष्ठानविशेषास्तेषु; च पुनर्मध्यस्थवृत्त्या—रागद्वेषराहित्येनागमार्थान्—सिद्धांतोक्तभावाननुसर—अनुगच्छ, आगमार्थानुसारेण विचरेति भावः, च—पुनस्त्वमगारवः सन्—ऋद्ध्यादिगारवरहितः सन् भैक्षं—भिक्षाकर्म कुर्वन्निति शेषः अट—भ्रमेत्यर्थः, विशुद्धे—निर्दोषे हेतौ—मोक्षकारणे ज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणे अविषादी—श्रमरहितः सन्, पुनः किंविशिष्टः?—वशितेंद्रियौघः—जितेंद्रियसमूहः सन्, अथवा लाभेऽगारवः सन्नलाभेऽविषादी सन् भैक्षं—गौचरचर्यामट, विशुद्धे हेतौ समग्रभोगसामग्र्यां सत्यां वशितेंद्रियौघः सन्नित्यर्थः ॥ २६४ ॥ ४ ॥

पुनः शुभप्रवृत्तिमुपदिशति—

ददस्व धर्मार्थितयैव धर्म्यान्, सदोपदेशान् स्वपरादिसाम्यान् ।
जगद्धितैषी नवभिश्च कल्पैर्ग्रामे कुले वा विहराप्रमत्तः ॥ २६५ ॥ ५ ॥

पठितागमप्रभृतिशास्त्रप्रतिदिनस्मरणलक्षणाना योजनानि—करणानि योगास्तेषु, अथवा स्वाध्यायैः कृत्वा मनोवचःकायलक्षणेषु योगेषु यत्नं दधस्व—उद्यमं कुरु, स्वाध्यायैः कृत्वा मनोवचःकायान् संवृणु इत्यर्थः, तथा आगमार्थान्—अर्हत्प्रवचनाभिधेयानि मध्यस्थवृत्त्या—स्वकदाग्रहाननुसारेण यथार्थाननुसर—कथय, तथा कुरुष्वापीत्यनेन स्वमतकदाग्रहग्रस्तो जिनवचनमन्यथा मा वदेति सूचितं, तथा अगारव—ऋद्धिरससातगारवत्रयरहितः सन् भिक्षाणां समूहो भैक्षं तत्प्रति अट—गृहस्थगृहेषु याहीति, परं किंलक्षणः?—अविषादी—अप्राप्तौ कुत्सितप्राप्तौ वा विषादरहितः, क्वचिदगौरवो भैक्षमटेतिपाठे गौरवमभ्युत्थानादि, न विद्यते गौरवं यस्य सः अगौरवो भैक्षमट, भिक्षार्थं गतो मा बहुमानं वांछेत्यर्थः, त्वं किं०?—इत्यादिहेतौ इंद्रियजयकारणे विशुद्धे—निर्मले सति वशीकृत इंद्रियाणां श्रोत्रादीनामोघः—समूहो येन स इति ॥ २६४ ॥ ४ ॥

धनवि०—हे मुने! त्वं धर्मार्थितयैव स्वपरादिसाम्यान् धर्म्यान्—धर्मोपेतान्निष्पापानुपदेशान्—हितशिक्षावचनानि ददस्व—देहि, तत्र धर्मः—पुण्यं स एवार्थो यस्य स धर्मार्थी तस्य भावो धर्मार्थिता तया धर्मार्थितया, अत्र एवकारेण नतु वस्त्राहाराद्यर्थितया इत्यन्ययोगव्यवच्छेदः, स्वपरादिसाम्यान्—स्वश्च—आत्मा सुहृद्वा परश्च—आत्मव्यतिरिक्तः शत्रुर्वा स्वपरौ तावादी येषां ते स्वपरादयस्तेषां साम्यं—समभावः प्रतिपाद्यं येषु तान् स्वपरादिसाम्यान्, समतारसप्रतिपादकानित्यर्थः, आदिपदाद्दिहार १ कुसुमशय्याशिलातल २ मणिलोष्ट ३-तृणस्त्र्यादि ४ परिग्रहः, स्वपरादिसाम्यादितिपंचम्यंतपाठे तु स्वपरप्रमुखश्रोतृषु रागद्वेषराहित्येन समताभावादित्यर्थः; च पुनर्जगद्धितैषी—जगतां हितं—पथ्यमिच्छतीति, तथा सन्नप्रमत्तः—प्रमादरहितः सन् ग्रामे—वृत्त्यावृते उपलक्षणत्वाज्जनपदनगराकरादौ वा—अथवा शक्त्यभावे कुले—उग्रकुलराजन्यकुलक्षत्रियकुललक्षणे 'निक्खमाणो कुले २' इत्युत्तराध्ययनवचनाद्गृहे २ उच्चनीचलक्षणेऽजुगुप्सिते वा नवभिः कल्पैः—नवसंख्योपेतैः कल्पैः—साध्वाचारैः ऋतुबद्धकालेऽष्टौ मासकल्पाश्चतुर्मासककाले एकश्चतुर्मासककल्पः एवं प्रकारैर्विहर—विचर, एवं विहारे च भगवदाज्ञाऽऽराधिता स्याद्, आज्ञा चैवं 'मोत्तूण मासकप्पं अन्नो सुत्तंमि नत्थि उ विहारोत्ति' [मुक्त्वा मासकल्पं अन्यः

रत्न०—अथ स्वाध्यायकर्त्ता सदुपदेशवान् भवतीति सदुपदेशविषये उपदिशति—ददस्वेति० व्याख्या—हे यते! त्व धर्म एवार्थः—प्रयोजनं यस्यासौ धर्मार्थी तस्य भावो धर्मार्थिता तया एव, नतु स्वार्थनिष्ठत्वेन, सदा धर्म्यान्—धर्मसंबंधिन उपदेशान् ददस्व—देहि, कस्मात्?—स्वश्च परे च तावादौ येषां ते स्वपरादयस्तेषु साम्य—समत्व तस्माद्, असौ स्वो—मदीयो मदाज्ञाकारी अत एनं धर्मोपदेशं ददामि, एते परे—मिथ्यादृष्टयः अनाज्ञाकारिणः किं धर्मोपदेशदानेन? अथवाऽस्य रुचितकथने प्रीतिरिति रुचितमेव वदामीति, रागद्वेषौ मुक्त्वेत्यर्थः, आदिशब्देनेभ्यानिभ्यदात्रदातृप्रमुखग्रहणं। तथा त्वं जगतामिति 'ताद्ध्यात्तद्व्यपदेश' इति न्यायाज्जगद्वासिलोकाना हितैषी—हितस्पृहः सन् नवभिः कल्पैरप्रमत्तः—अप्रमादी सन्

सूत्रे नास्ति तु विहार इति] कदाचित्संयमबाधकारिदुर्भिक्षग्लान्यादिकारणवशाद्द्रव्यतो मासकल्पातिक्रमे भावतो वसतिपाटकपरावर्त्तनेनापि चायमवश्यं विधेय एव, यदुक्तं—"कालाइदोसओ पुण न दव्वओ एस कीरए नियमा । भावेण उ कायव्वो संथारगवच्चयाईहि ॥ १ ॥"—मिति [कालादिदोषतः पुनर्न द्रव्यत एष क्रियते । नियमात् भावेन तु संसारकव्यत्ययादिभिः कर्तव्यः ॥ १ ॥] ॥ २६५ ॥ ५ ॥

अथ शुभप्रवृत्तिमशुभनिवृत्तिं चोपदिशन्नाह—

कृताकृतं स्वस्य तपोजपादि, शक्तीरशक्तीः सुकृतेतरे च ।
सदा समीक्षस्व हृदाऽथ साध्ये, यतस्व हेयं त्यज चाव्ययार्थी ॥ २६६ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! त्वं **स्वस्य**—निजस्य **कृताकृतं** तपोजपादि **हृदा**—हृदयेन **समीक्षस्व**—इदं तपो मया कृतमिदं न कृतमयं जपः कृतोऽयं च न कृत इति पर्यालोचय; अत्र तपश्च द्वादशभेदं जपश्च नमस्कारादिमंत्रजापस्तपोजपौ तौ आदौ—प्रथमं यस्य सुकृतस्य

विहर—विहारं कुरु, एकत्र मा वसेत्यर्थः, कस्मिन् ?—ग्रामे वा पुनः कुले—ग्रामैकदेशे एककुलनिवासस्थानरूपे, ग्रामान्तरादौ विहारकरणासामर्थ्ये सति, अथवा दुष्कालज्वरादौ विहारयोग्यदेशाभावे सतीति ज्ञेयं, मार्गशीर्षाद्याषाढपर्यंता अष्टौ मासा अष्टौ कल्पाः श्रावणभाद्रपदाश्विनकार्तिकाश्चत्वारो मासा एक एव कल्पस्तथैवाज्ञप्तत्वात्तीर्थकृद्भिरिति नव कल्पाः, इदमौत्सर्गिकं वचनम्, अपवादतः षण्मासानेकस्मिन्नेव ग्रामादौ स्थेयमित्याज्ञप्तत्वादिति ॥ २६५ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथ सदुपदेशवान् कृताकृततपःप्रभृतिविचारको भवतीति तत्रार्थे आह—**कृताकृतमिति०** व्याख्या—हे यते !—हे आर्हत त्वं स्वस्य—आत्मनस्तपोजपादिकर्म कृतं चाकृतं च समीक्ष्य—विचार्येदं मया तपः कृतमिदं च न कृतं, तथा अयं जपः कृतो न कृतश्चेति समीक्ष्येत्यर्थः, आदि-

मचयोजपादि, कृतं च—निर्मितमकृतं च—अनिर्मितं कृताकृतमिति, च पुनः स्वस्य सुकृतेतरे—सुकृतं च—पुण्यमितरच्च—पापं समाहारद्वंद्वे सुकृतेतरत्—पुण्यपापं तस्मिन्, शक्तीः—सामर्थ्यान्यशक्तीः—असामर्थ्यानि हृदा—मनसा सदा—सर्वकालं समीक्षस्व—इदं सुखसाध्यं तपोजपादिसुकृतं शक्यमिदं च कष्टसाध्यं तपोजपादिसुकृतमशक्यमिदं चाल्पप्रमादसेवनलक्षणं पापं शक्यमिदं च नृपांगनाद्यासेवनलक्षणं पापमशक्यमिति सम्यग्विलोकयेत्यर्थः; अथ—समीक्षणानंतरमव्ययार्थी—मोक्षार्थी सन् शक्त्यविषयस्य सुकृतस्यासाधकत्वेन साध्ये—शक्तिगोचरे सुकृते यतस्व—यत्नं कुरुष्व; च पुनर्हेयं—शक्यमशक्यं च पापमव्ययार्थी सन् त्रिधा परिहर—मुंचेत्यर्थः ॥ २६६ ॥ ६ ॥

अथ 'परपीडावर्जनाद्योगत्रयस्य शुद्धिर्भवती'ति दर्शयन्नुपदिशति—

परस्य पीडापरिवर्जनात्ते, त्रिधा त्रियोग्यप्यमला सदाऽस्तु ।
साम्यैकलीनं गतदुर्विकल्पं, मनो वचश्चाप्यनघप्रवृत्ति ॥ २६७ ॥ ७ ॥

शक्तेन क्रियानुष्ठानादीना ग्रहण, तया शक्तीरशक्तीश्च समीक्ष्य, साप्रतं ममास्मिन् तपसि जपे वा शक्तयः सति? उत न संतीति च, ताः प्रति समीक्ष्य, तथा सुकृतं सुकृतादितरद्—असुकृतं पुण्यपापं च ते उभे अपि प्रति समीक्ष्य, अस्मिन् कृते सुकृतं भावि उत चास्मिन् कृतेऽसुकृतं भावीत्यपि समीक्ष्येत्यर्थः, कथ?—सदा—निरंतर, केन?—स्वहृदा—स्वहृदयेन, उत्तमाना गुरूपदेशो बीजप्राय एव भवेत्, तद्विस्तरस्तु स्वहृदयविचारणजलसेकाद्भवति, अनेन सर्वं समीक्ष्य साध्ये—स्वस्य साधनयोग्ये यतस्व—उद्यमं कुरु, च पुनर्हेयं—त्याज्यं सुकृतेतरदित्यर्थः त्यज—मुंच, कि० ?—अव्ययस्य—मोक्षस्यार्थी सन्, एतत्सर्वं विचारपूर्वकं कुर्वित्यर्थः ॥ २६६ ॥ ६ ॥

धनवि०—**परस्य**—स्वव्यतिरिक्तस्य प्राणिनस्त्रिधा **पीडापरिवर्जनात्**—करणकारणानुमतिलक्षणाप्रकारत्रयेण बाधानिषेधात्ते—तव **त्रियोग्यपि**—मनोवचःकायलक्षणा योगत्रय्यपि **सदा**—सर्वकालम**मला**—निष्पापाऽ**स्तु**—भवतु; अत्र यत इत्यध्याहार्यं, तेन यतः कारणात्त्रिधा परस्य पीडावर्जनात्तव **मनोऽपि साम्यैकलीनं**—केवलसमताभावभावितं **गतदुर्विकल्पं**—नष्टदुष्टचिंतासंतानं च, भवतीति योगः, च पुनः परस्य पीडापरिवर्जनात्तव च **वचोऽपि**—वचनमप्य**नघप्रवृत्ति**—निरवद्यव्यापारं, भवतीति योगः । ननु योगत्रयस्य शुद्ध्यधिकारे प्रकृते मनोयोगवाग्योगयोः शुद्धिरत्रोक्ता कथं न काययोगस्य शुद्धिरिति चेन्न, काययोगशुद्धेरितरापेक्षया सुखसाध्यत्वादिति ॥ २६७ ॥ ७ ॥

अथानंतरोक्ताया दुःसाध्याया मनःशुद्धेरुपायं दर्शयन्नुपदिशति—

मैत्रीं प्रमोदं करुणां च सम्यग्, मध्यस्थतां चानय सात्म्यमात्मन्! ।
सद्भावनास्वात्मलयं प्रयत्नात्, कृताविरामं रमयस्व चेतः ॥ २६८ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ सद्विचारवान् त्रियोगीं निर्मलां धत्ते इत्यर्थे आह—**परस्य पीडेति०** व्याख्या—हे आत्मन्! ते—तव परस्य—स्वस्माद्भिन्नस्य पीडापरिवर्जनात् मनोवचःकायरूपाणा योगानां समाहारस्त्रियोगी अप्यमला—विमला विशुद्धाऽस्तु, पापपंकरहितेत्यर्थः । कथं?—त्रिधा—करणकारणानुमतिभिः, कथं?—निरंतरं, अथ मनोवचसोर्दुर्निवारणत्वेन विशेषतः पृथक् निर्दिशन्नाह—मनो वचश्चापि अनघा प्रवृत्तिर्यस्य तदनघप्रवृत्त्यस्तु, किंलक्षणं?—गता दुर्विकल्पा—दुष्टचिंतनानि दुष्टजल्पनानि वा यस्मात्तद्, ईदृशी एव मनोवचसी अनघप्रवृत्तिनी स्त इति द्वे अपि समर्थविशेषणे इति, अथवा साम्यैकलीनं गतदुर्विकल्पमस्त्विति मनस एव विशेषणं, वचश्चाप्यनघप्रवृत्ति अस्त्विति वचस एव विशेषणमित्यपि व्याख्यानं कार्यं ॥ २६७ ॥ ७ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! मैत्रीं च पुनः प्रमोदं च पुनः करुणां च पुनर्मध्यस्थतां सम्यग्—गुरूक्तयुक्त्या शास्त्रोक्तयुक्त्या वा सात्म्यम्—आत्मना सदैकीभावमानय—प्रापय; मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यलक्षणं "मा कार्षीत्कोऽपि पापानि, मा च भूत्कोऽपि दुःखितः" इत्यादिश्लोकैः पूर्वद्वारे प्रतिपादितं कियदिति, शेषं सविस्तरं योगशास्त्रवृत्तेरवसेयं। च पुनरात्मलयं—संप्राप्ततन्मयस्वभावं यथा स्यात्तथा कृताविरामं—निरंतरं यथा स्यात्तथा सद्भावनासु—द्वादशसु प्रसिद्धासु चेतो—मानसं प्रयत्नाद्—उद्यमात्प्रमादराहित्याद्रमयस्व—क्रीडाविषयं कुरुष्व ॥२६८॥८॥

अथानंतरोक्तमनःशुद्धिकरणोपायं तत्फलं च दर्शयन्नुपदिशति—

कुर्या न कुत्रापि ममत्वभावं, न च प्रभो! रत्यरती कषायान्।
इहापि सौख्यं लभसेऽप्यनीहो, ह्यनुत्तरामर्त्यसुखाभमात्मन्! ॥ २६९ ॥ ९ ॥

रत्न०—अथ वियोगीनेमस्य मैत्र्यादिभजनेन भवतीत्याह—मैत्रीं प्रमोदमिति० व्याख्या—हे आत्मन्! मैत्रीं—परहितचिंतालक्षणामानय—आत्मनि सात्म्यतां प्रापय कुर्वित्यर्थः, तथैव प्रमोदं—परसुखं दृष्ट्वा संतोषकरणरूपं, तथा करुणा—परदुःखनिवारणरूपा च पुनर्मध्यस्थता—परदोषोपेक्षणलक्षणामानय, कथं?—सम्यक् त्रिधा मनोवचःकायशुद्ध्या, च पुनर्हे आत्मन्! एवं चतुर्भिर्मैत्रीप्रमोदकरुणामध्यस्थताकरणलक्षणहेतुभिः साम्यं—समतामानय, रागद्वेषानुपेतत्वमित्यर्थः, तथा साम्यकरणेनैव सद्भावनासु चेतः—चित्तं रमयस्व, किंलक्षणम्?—आप्तो लय—ऐकाग्र्यं येन तत्, कस्मात्?—प्रयत्नाद्—उद्यमात्पापनिवारणादित्यर्थः; कथं?—कृताविरामं—कृतानुपरमं यथा स्यात्तथा अविश्रान्तमित्यर्थः, अथवा सद्भावनासु सु—सुष्ठु आप्तः—प्राप्तो लयो येन तत्सद्भावनासात्म्यमित्यलं ॥ २६८ ॥ ८ ॥

निर्मल-
त्वादि

धनवि०—हे प्रभो!—हे समर्थ! कुत्रापि—शय्योपधिपुस्तकादिवस्तुनि ममत्वभावं—ममेदमिति बुद्धिलक्षणां ममतां न कुर्या—मा विदध्याः, च पुना रत्यरती न कुर्याः, तत्र रतिश्च—सुंदरवस्तुष्वासक्तिलक्षणेष्टविपयेषु मोहनीयोदयाच्चित्ताभिरतिर्वा, अरतिश्च—असुंदरवस्तुनि प्रद्वेपलक्षणाऽनिष्टविषयेष्वरतिमोहनीयोदयाच्चित्तोद्वेगो वा, च पुनः कषायान्—क्रोधादीन्न कुर्याः; हि—यतः कारणाद्धे आत्मन्निहापि—मर्त्यलोकेऽप्यनुत्तरामर्त्यसुखाभम्—अनुत्तरविमानवासिसुरानुभवयोग्यसुखसदृशं सौख्यं—सुखमनीहो—निःस्पृहः सन् लभसे—अधिगच्छसि; ममतादिदोषरहितस्य साधोरिहापि सर्वातिशायि सुखं भवतीति भावः, यदुक्तं—"नैवास्ति राजराजस्ये"त्यादिनेति ॥ २६९ ॥ ९ ॥

अथ शुभप्रवृत्तिशिक्षोपदेशमुपसंहरन्नाह—

इति यतिवरशिक्षां योऽवधार्य व्रतस्थश्चरणकरणयोगानेकचित्तः श्रयेत।
सपदि भवमहाब्धिं क्लेशराशिं स तीर्त्वा, विलसति शिवसौख्यानंत्यसायुज्यमाप्य ॥ २७० ॥ १० ॥

रत्न०—अथ मैत्र्यादि तु ममत्वत्यागेन भवतीत्याह—कुर्या न कुत्रापीति० व्याख्या—हे आत्मन्! हे प्रभो!—हे समर्थ त्वं कुत्रापि वस्तुनि ममत्वस्य भावो—भावनं चिंतनमित्यर्थः तं न कुर्या—विदध्याः, च पुनः रतिः—रागो अरतिः—तदितरा ते उमे अपि न कुर्याः, शुभे वस्तुनि रतिमशुभे वस्तुन्यरतिमित्यर्थः, तथा कषायांश्चाप्येवमकुर्वन् त्वमिहापि—इह लोकेऽप्यनुत्तराणां—विजय १ वैजयंत २ जयंता ३ पराजित ४ सर्वार्थसिद्धानां ५ पंचानाममर्त्या—देवास्तेषां सुखं तेनाभं—सदृशं सौख्यं हि यस्मात्कारणाल्लभसेऽपि—प्राप्नोष्यपि, अपिः संभावनायां, त्वं कीदृशः?—न विद्यते ईहा—वाछा अवंतीसुकुमालस्येव नलिनीगुल्मविमान इव कस्मिन् वस्तुनि यस्य सः, अनुत्तरविमानामराणां सर्वेषां समानत्वात्सुखमप्यनुत्तरं, ततस्तत्सुखस्य ग्रहणमिति ॥ २६९ ॥ ९ ॥

सौख्यवि-
लासः

धनवि०—यो व्रतस्थो-यः साधुरिति—अमुना प्रकारेणोक्तां यतिवरशिक्षां—यतिवरा—मुनिवरास्तीर्थंकरा गणधराः पूर्वाचार्या वा तेषां शिक्षां—हितोक्तिमवधार्यैकचित्तः—तदेकाग्रमनाः सन् चरणकरणयोगान्—चरणसप्ततिकरणसप्ततिलक्षणान् योगान्—संयमव्यापारान् श्रयेत—सेवेत, तत्र चरणसप्ततिः 'वय ५ समणधम्म १० संजम १७ वेयावच्चं १० च बंभगुत्तीओ ९। नाणाइतियं ३ तव १२ कोहनिग्गहाइ ४ चरणमेयं ॥१॥' इतिरूपा, करणसप्ततिश्च—'पिंडविसोही ४ समिई ५ भावण१२ पडिमा १२ य इंदियनिरोहो५। पडिलेहण२५गुत्तीओ ३ अभिग्गहा ४ चेव करणं तु ॥१॥' इतिरूपा, स साधुः सपदि—शीघ्रं क्लेशराशिं भवमहाब्धिं—संसारमहासमुद्रं तीर्त्वा—निस्तीर्य च पुनः शिवसौख्यानंत्यसायुज्यमाप्य—प्राप्य विलसति—सौख्यमनुभवतीत्यर्थः, अत्र क्लेशानां—जन्मजरामरणक्षुत्पिपासापरिभवादिलक्षणानां राशिः—समूहो यत्र स तथा तं क्लेशराशिमिति भवमहाब्धिविशेषणं, किंच—शिवसौख्यस्य—मोक्षसुखस्यानंत्यम्—अविनाशिता तया सह सायुज्यं—गदितं, यदुक्तमभिधानचिंतामणौ 'ब्रह्मसायुज्य'मित्यस्य व्याख्याने "सह युग्—योगोऽस्येति सयुग् तस्य भावः सायुज्यं" शिवसौख्यानंत्य-

---

रत्न०—अथ पञ्चदशाधिकारस्योपसंहारमाह—इति यतिवरशिक्षामिति० व्याख्या—इति—अमुना प्रकारेण यो व्रतस्थो—यतिर्यतिवराणां—साधुमुख्यानां शिक्षामवधार्य—चित्ते धृत्वा चरणकरणसप्ततिगाथोक्तान् चरणकरणयोगान् श्रयेत, किंल० ?—एकस्मिन् ध्यातव्ये पदार्थे चित्तं यस्य स एकचित्तः अव्यग्रमना इत्यर्थः, स यतिः शीघ्रं भवमहाब्धिं—ससारसमुद्रं तीर्त्वा शिवस्य—मोक्षस्य सौख्यानामानंत्यम्—अनंतत्वं तेन सह युग्—योगोऽस्यास्तीति सयुग् सयुजो भावः सायुज्यमाप्य—प्राप्य विलसति—विलासं करोति, अनंतसुखमनुभवतीत्यर्थः, भवमहाब्धिं किंल० ?—क्लेशानां—कष्टानां राशिरिव क्लेशराशिः क्लेशानां राशिर्यत्रेति वा तम्, अत्र यतिवरेत्युक्तेऽप्युपलक्षणाच्छ्राद्धवरेत्यपि ग्राह्यं, कियद्भिर्गुणैर्यतिसमानत्वाच्छ्रावकयतित्वा-

सायुज्यमिति ॥ २७० ॥ १० ॥

इतिश्रीतपागच्छे महोपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचितायामध्यात्मकल्पद्रुमटीकायां
शुभप्रवृत्तिशिक्षोपदेशनाम्नी पंचदशी पदपद्धतिः ॥ १५ ॥

१६ साम्यसर्वस्वाधिकारः ।

अथानंतरोक्तशुभप्रवृत्तिः साम्याधीनेति साम्यरहस्यद्वारं प्रतिपादयन्नाह, यद्वाऽनंतरोक्तानि पंचदश द्वाराणि साम्यकारणान्युपदिष्टानीति साम्यरहस्यद्वारं प्रतिपादयन्नाह, अथवा साम्यमयमध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानशास्त्रमुपसंजिहीर्षुः साम्यरहस्यद्वारं प्रतिपादयन्नाह—

अथ ग्रन्थोपसंहाराय साम्यसर्वस्वमिति स्पष्टम्, अत्र प्रतिपाद्यत इति शेषः; अत्र प्रतिज्ञातमेव प्रथममुपदिशति—

एवं सदाऽभ्यासवशेन सात्म्यं, नयस्व साम्यं परमार्थवेदिन् ! ।
यतः करस्थाः शिवसंपदस्ते, भवंति सद्यो भवभीतिभेत्तुः ॥ २७१ ॥ १ ॥

द्वेति ॥ २७० ॥ १० ॥ इति पञ्चदशोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, चक्रेऽगमद्विवृतपञ्चदशोऽधिकारः ॥१५॥

धनवि०—हे परमार्थवेदिन्!—हे तात्त्विकपदार्थज्ञ एवम्—अमुना पंचदशद्वारोक्तप्रकारेण सदा—सर्वकालमभ्यासवशेन—पुनः २ करणलक्षणाभ्यासाय तद्योगेन साम्यं—समतां सात्म्यं—स्वात्मप्रकृत्या सहैकीभावं नयस्व—आपयस्व; यतः साम्यैकभावात्सद्यः—शीघ्रं भवभीतिभेत्तुः—संसारभयभेदकस्य ते—तव शिवसंपदो—मोक्षश्रियः करस्था—हस्तप्राप्ता भवंतीति ॥ २७१ ॥ १ ॥

अथ साम्यबीजमविद्यात्यागमुपदिशन्नाह—

त्वमेव दुःखं नरकस्त्वमेव, त्वमेव शर्मापि शिवं त्वमेव ।
त्वमेव कर्माणि मनस्त्वमेव, जहीह्यविद्यामवधेहि चात्मन्! ॥ २७२ ॥ २ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! दुःखं—प्रतिकूलवेद्यं त्वमेवासि दुःखसाधनोपायप्रेरकत्वात्, च पुनर्नरको—निरयनाम्नी दुर्गतिस्त्वमेवासि

रत्न०—अथ ग्रंथोपसंहाराय साम्यरहस्यमिति षोडशोऽधिकारो विवरीतुं प्रक्रम्यते, तत्र सर्वा शुभा प्रवृत्तिरभ्यासवशात आयातीति निरूपयति—एवं सदाऽभ्यासवशेति० व्याख्या—परमार्थ—रहस्यं वेत्तीति परमार्थवेदी तस्य संबोधनं क्रियते हे परमार्थवेदिन्! त्वमेवम्—अमुना सकलग्रंथोक्तप्रकारेण साम्यं—समत्वं प्रति सह—आत्मना—स्वरूपेण वर्त्तते यत्तत्सात्म सात्मनो भावः सात्म्यं—स्वरूपत्वं नय, यादृक्साम्यं कथितमस्ति तादृगेव नय—प्रापय, केन?—सदा—निरन्तरमभ्यासवशेन, यतः साम्यात्ते—तव करस्थाः शिवसंपदो भवंति—हस्तशायिन्यो मोक्षश्रियः स्युरित्यर्थः, कथं?—सद्यः—शीघ्रं, ते किं कर्तुः?—भवस्य—संसारस्य भीति—भयं भिनत्तीति भवभीतिभेत्ता तस्य ॥ २७१ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ सर्वेनात्मनः प्राधान्यं निरूपयन्नात्मानं सावधानताविषये उपदिशति—त्वमेव दुःखमिति० व्याख्या—हे आत्मन्! स्वस्य दुःख-

नरकगतिनामकर्मार्जकत्वात्, च पुनः शर्मापि—सुखमपि त्वमेवासि सुखसाधनोपायप्रेरकत्वात्, च पुनः शिवं त्वमेवासि सकलकर्मराहित्येन जायमानत्वात् च पुनः कर्माणि—शुभाशुभरूपाणि त्वमेवासि शुभाशुभकर्मार्जकत्वात्, च पुनर्मनः—शुभाशुभकर्मबंधकश्चेतोव्यापारस्त्वमेवासि मनोव्यापारकत्वात्, अत्रात इत्यध्याहार्यं तेनातः कारणादविद्याम्—अनन्तरोक्तार्थवैपरीत्यलक्षणं मिथ्याज्ञानं ममायं सुखदो ममायं दुःखद इत्यादिरूपां मिथ्यावासनां वा जहीहि—त्यज, च पुनरवधेहि—यथा सुखं भवति दुःखं च न भवति तथा सावधानो भव; अत्र वृत्ते प्रतिपादितार्थस्य संवादकगाथा—अप्पा नई वेअरणी, अप्पा मे कूडसामली। अप्पा कामदुघा धेणू, अप्पा में नंदणं वणं ॥ १ ॥ इत्यादिकाऽवसेया इति। नन्वात्मनो दुःखनरकादिरूपताऽत्र कथं दर्शितेति चेन्न, धर्मधर्मिणोरभेदात्संवृतत्वासंवृतत्वपर्यायभेदेऽपि पर्यायपर्यायिणोरभेदाच्च ॥ २७२ ॥ २ ॥

कारणे कर्मणि प्रवृत्तत्वात्, त्वमेवासीति सर्वत्र संबंधनीयम्, अथवा दुःखानां भोक्तृत्वात्त्वमेव दुःखं, यथेदं भोगिगृहं दातृगृहं, परं गृहं भोगि दातृ च कथं भवति?, भोगी दाता च गृह्येव भवति, परमाश्रये आश्रयिण उपचारादित्यादयः प्रयोगा अविप्रतिपन्नास्तथैवायं प्रयोगोऽपि, तथा त्वमेव नरको—नरकगतिकारणे कर्मणि प्रवृत्तत्वाद्, अथवा नरकदुःखानां भोक्तृत्वाद्, यथा गृहं स्त्रीतिवत्, तथा त्वमेव शर्मापि—सुखमपि, सुखप्राप्तिकारणे कर्मणि प्रवृत्तत्वाद्, अथवा सुखानां भोक्तृत्वात्, तथा त्वमेव शिवं—मोक्षः, मोक्षकारणे चारित्रे प्रवृत्तत्वेन, यदा तदा वा मोक्षाश्रयितया भावित्वेनाभेदोपचारात्, तथा त्वमेव कर्माणि कर्मात्मनोर्लोहाग्निवदभेदतया मिलितत्वात्सकलकर्मभोक्तृत्वाद्वाऽभेदोपचारात्, तथा मनः—चेतस्त्वमेव मनसः प्रवर्त्तननिवर्त्तनयोरीशत्वेनाभेदोपचारात्, तेन कारणेन हे आत्मन्! अवज्ञाम्—अनादरमर्थाद्धर्मकर्मणि कल्ये परुत्परारिवर्षे वा करिष्येऽहमिति धर्मकर्मेतिरूपां जहाहि, च पुनरवधेहि—सावधानमना भव, धर्मकर्मणि पटुर्भवेतिभावः ॥ २७२ ॥ २ ॥

साम्यकारणमविद्यात्यागमुपदिश्य साम्यकार्यं संगत्यागमुपदिशन्नाह—

निःसंगतामेहि सदा तदात्मन्नर्थेष्वशेषेष्वपि साम्यभावात् ।
अवेहि विद्वन्! ममतैव मूलं, शुचां सुखानां समतैव चेति ॥ २७३ ॥ ३ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! यतः कारणादनंतरोपदेशे सर्वं त्वमेवासीति प्रतिपादितं तत्—तस्मात्कारणात्सदा—सर्वकालमशेषेषु—समस्तेष्वप्यर्थेषु—सुखदुःखजनकेषु साम्यभावात्—समतापरिणामान्निःसंगतां—नवविधपरिग्रहे ममताराहित्यमेहि—आ समंतादेहि "गत्यर्थाः प्राप्त्यर्थाः" इति वचनात्प्राप्नुहीत्यर्थः; हे विद्वन्!—हे धीमन् त्वमिति वक्ष्यमाणमवेहि—जानीहि, इतीति किमित्याह—शुचां—शोकानां मूलं—मुख्यकारणं ममतैव—निःसंगताऽभाव एव भवति, सुखानां—सकलसौख्यानां मूलं—प्रधानकारणं समतैव—साम्यमेव भवतीति ॥२७३॥३॥

अनंतरं सामान्यतः सकलपदार्थविषयिणी समता निर्ममता चोपदिष्टा, अथ च विशेषविषयिणीं समतां चोपदिशति—

स्त्रीषु धूलिषु निजे च परे वा, संपदि प्रसरदापदि चात्मन्! ।
तत्त्वमेहि समतां ममतामुग्, येन शाश्वतसुखाद्वयमेषि ॥ २७४ ॥ ४ ॥

रत्न०—अथ सर्वत्र निस्संगतायाः प्राधान्यमुपदिशति—निस्संगतामेहीति० व्याख्या—हे आत्मन्! तत्—तस्माद्धेतोस्त्वं सदा निस्संगतां—धनगृहादिसंगराहित्यमेहि—प्राप्नुहि, कस्मात्?—साम्यस्य भावो—भावनं चिंतनं तस्मात्, केषु?—अशेषेष्वप्यर्थेषु, सर्वेषां पदार्थानामनित्यत्वादित्यर्थः, हे विद्वन्!—पण्डित शुचां—शोकानां मूलं—कारणं ममता एव वर्त्तते इत्यवेहि, सर्वेषां सुखानां मूलं समता—साम्यं वर्त्तते इति चावेहि, इदमेव ज्ञात्वा निस्संगतामेहीति पूर्वापरसंगतिरिति ॥ २७३ ॥ ३ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! तत्–तस्मात्स्त्रीषु–ललनासु धूलिषु–मार्गपतितरेणुषु च पुनर्निजे–स्वजने परे च–परजने वैरिणि वा च पुनः संपदि–राज्यादिसमृद्धौ प्रसरदापदि च–निःस्वतादिलक्षणायामागच्छद्विपत्तौ ममतामुग्–इष्टवस्तुनि ममत्वत्यजनशीलः सन् त्वं समतां–साम्यमेहि–प्राप्नुहीति, येन समताकरणेन शाश्वतसुखाद्वयं–शाश्वतसुखेन–मोक्षसुखेन सहाद्वयम्–ऐक्यमेषि–अधिगच्छसीत्यर्थः ॥ २७४ ॥ ४ ॥

अथ साम्यस्यैव सकलकमनीयपदार्थसार्थसारतां दर्शयन्नुपदिशति—

तमेव सेवस्व गुरुं प्रयत्नादधीष्व शास्त्राण्यपि तानि विद्वन्!।
तदेव तत्त्वं परिभावयात्मन्!, येभ्यो भवेत् साम्यसुधोपभोगः ॥ २७५ ॥ ५ ॥

रत्न०—निस्संगता तु ममत्वमोचनेन भवतीत्याह–स्त्रीषु धूलिष्विति० व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं तत्त्वं–सारं समतां–साम्यमेहि–प्राप्नुहि, कासु?–स्त्रीषु, तथा धूलिषु, पुनः कस्मिन्?–निजे–स्वजने पुत्रादौ तथा परे–अन्यस्मिन् वैर्यादौ, तथा कस्यां?–संपदि–सुवर्णमणिमाणिक्यगृहादिकायां, पुनः कस्यां?–प्रसरंती या आपद्–विपत् तस्यामपि, त्वं किंलक्षणो?–ममतां–ममत्वं मुंचसीति ममतामुग्, इदमेव सर्वेषु पदार्थेषु स्त्र्यादिषु समताकरणे समर्थं विशेषणमिति, येन समताप्रापणेन शाश्वतसुखस्य–मोक्षसुखस्याद्वयम्–ऐक्यमेषि–प्राप्नोषीति, अत्र यथा धूलिषु रागं न चिंतयसि तथा स्त्रीष्वपि मा चिंतय, यथा च निजेषु द्वेषं न चिंतयसि तथा परेष्वपि मा चिंतय, यथा संपद्यागतायां मुदं वहसि तथाऽपदि प्रसृतायां मम पूर्वकर्मक्षयो भवतीति दुःखितो मा भवेतिलक्षणां समतां तत्त्वमेहीतिभावः ॥ २७४ ॥ ४ ॥

धनवि०—हे विद्वन् !-धीमन् तमेव गुरुं-धर्मोपदेष्टारं प्रयत्नाद्-उद्यमात्सेवस्व-भजस्व, च पुनः प्रयत्नाच्छास्त्राण्यपि-ग्रन्थानपि तान्यधीष्व-पठ, च पुनस्तदेव तत्त्वं-परमार्थसद्वस्तु ध्येयमित्यर्थो वि(परि)भावय-विचिंतय ध्यानविषयं कुरु, येभ्यो-गुरुशास्त्राध्ययनतत्त्वचिंतनेभ्यः साम्यसुधोपभोगः-समताऽमृतास्वादो भवेत्-स्यादिति; अत्रार्थे संवादो "दृढतामुपैति वैराग्यवासना येन येन भावेन। तस्मिंस्तस्मिन् कार्यः कायमनोवाग्भिरभ्यासः ॥ १ ॥" (१६) इति प्रशमरतिप्रकरणे, इति ॥ २७५ ॥ ५ ॥

अथैनं ग्रन्थमुपसंहरन् ग्रन्थश्रवणफलमुपदर्शयति—

समग्रसच्छास्त्रमहार्णवेभ्यः, समुद्धृतः साम्यसुधारसोऽयम् ।
निपीयतां हे विबुधा ! लभेध्वमिहापि मुक्तेः सुखवर्णिकां यत् ॥ २७६ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे विबुधाः !-पंडिताः सलात्कारणाद्भवद्भिरयम्-अध्यात्मकल्पद्रुमाभिधाने ग्रन्थे स्थितः समग्रसच्छास्त्रमहार्णवेभ्यः-न कष्टधर्मशास्त्रमहासमुद्रेभ्यः समुद्धृतः-सम्यक्प्रकारेणोद्धारविषयीकृतः संगृहीत इतियावत् साम्यसुधारसः-समतामृतनिर्यासो

रत्न०—अथ सद्गुरुसेवया सर्वं शुभं प्राप्यत इति तत्रार्थे आत्मानमुपदिशति-तमेव सेवस्वेति० व्याख्या—हे आत्मन् ! प्रयत्नाद्गुरुं तमेव सेवस्व, प्रयत्नादिति सर्वत्र योज्यं, हे विद्वन् ! आगमान्-शास्त्राण्यपि तानधीष्व-पठ, तथा तदेव तत्त्वं परिभावय-चिंतय, येभ्यो-गुरुसेवनशास्त्राध्ययनतत्त्वपरिभावनेभ्यः साम्यमेव सुधा-अमृतं तस्या उपभोगो भवेत्, कुगुरुसेवनकुशास्त्राध्ययनकुतत्त्वपरिभावनैः संसारमूलकारणैश्च न किमपीति तत्त्वम् ॥ २७५ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथैतद्ग्रंथस्य शुभोत्पत्तिस्थानकथनेनोपादेयतामाह-समग्रसच्छास्त्रेति० व्याख्या—हे पण्डिता ! अयं ग्रंथः साम्यमेव सुधारसो

निपीयतां—श्रूयतामिति, आदरेण श्रवणं पानमुच्यते; यद्—यस्मात्कारणादिहापि—मनुष्यभवे स्थितोऽपि मुक्तेः—मोक्षस्य सुखवर्णिकां—सौख्यस्य वर्णिका—तत्स्वरूपसूचकस्तदेकदेशस्तां लभेध्वं—प्राप्नुयात इति ॥ २७६ ॥ ६ ॥

अथ ग्रन्थकारस्तच्छिष्यो वा ग्रन्थकारनामविषयप्रयोजनानि सूचयन्नेतद्ग्रंथाध्ययनं कर्त्तव्यमित्युपदिशन्नाह—

शान्तरसभावनात्मा, मुनिसुंदरसूरिभिः कृतो ग्रन्थः ।
ब्रह्मस्पृहयाऽध्येयः, स्वपरहितोऽध्यात्मकल्पतरुरेषः ॥ २७७ ॥ ७ ॥ गीतिः ॥

धनवि०—एषः—अनन्तरमुक्तः **शान्तरसभावनात्मा**—नवमरसभावनस्वरूपो **मुनिसुंदरसूरिभिः**—संतिकरस्तोत्रगुर्वावलीप्रभृत्यनेकग्रंथग्रथननैपुण्यद्वादशकैः श्रीतपगच्छप्रकाशनदिनकरैः श्रीसोमसुंदरसूरिपट्टधरैः श्रीमुनिसुंदरसूरिगणधरैः **कृतो**—निर्मितः **स्वपरहितः**—स्वस्य—ग्रन्थकर्तुः परस्य च—ग्रन्थश्रोतुर्हितः—सदैव सुंदरपरिणामोऽध्यात्मकल्पतरुः—अध्यात्मकल्पद्रुमनामा ग्रन्थः—शास्त्रं **ब्रह्मस्पृहया**-

---

यत्र सः, अथवा साम्यमेव सुधारसस्तन्मयः साम्यसुधारसो निपीयताम्—अत्यादरेण श्रूयतां, युष्माभिरिति कर्तृपदं, किंलक्षणः ?—समुद्धृतः—कर्षितः, केभ्यः ?—समग्राणि-समस्तानि संति—शोभनानि शास्त्राणि—धर्मशास्त्राणीत्यर्थः तान्येव महार्णवा—महासमुद्रास्तेभ्यः, तान्निर्मथ्येत्यर्थः, यद्—यस्मात्कारणाद्यूयमिहापि मुक्तेः सुखवर्णिकां लभेध्वम्, अपरोऽपि सुधारसो विबुधैः—देवैर्निपीयते महार्णवसमुद्धृतश्च भवति तं च विबुधाः पीत्वा इहापि—देवभवेऽपि मुक्तिसुखवर्णिकां लभंत इति साम्यस्य सुधारसोपमानमन्वर्थमिति ॥ २७६ ॥ ६ ॥

रत्न०—अथास्य ग्रन्थस्य सान्वर्थनामकथनपूर्वकमध्ययने प्रवर्त्तयन्नाह—**शान्तरसभावनेति०** व्याख्या—अध्यात्मकल्पद्रुमनामैष ग्रन्थो विबुधैः-पण्डितैरध्येयः—पठनीयोऽथवा ध्येयः—चिंतनीयः, कया ?—ब्रह्मणः—प्रथमपक्षे ज्ञानस्यापरस्मिन् पक्षे मुक्तेः स्पृहया—वांछया, किंलक्षणः ?—शांतरसस्य

गुप्तिकागनयाऽध्येयः—पठनीयः, अत्र मुनिसुंदरसूरिभिरित्यनेन ग्रन्थकारनाम सूचितं, शान्तरसभावनेत्यनेन विषयः सूचितः, ब्रह्मस्पृहयेत्यनेन प्रयोजनं सूचितमिति ॥ २७७ ॥ ७ ॥

अथ ग्रन्थकारः स्वकृतग्रन्थस्याव्युच्छित्तिनिमित्तं प्रांतमंगलाचरणकरणव्याजेन स्वप्रतिज्ञातजयश्र्यंकमुपदर्शयन्नेतद्ग्रंथाध्ययने एतद्ग्रंथोक्ताचरणे च फलमाह, अथवा पूर्वपद्ये पठनफलमुपदर्शितमथ च पठनानंतरं तत्रैव मनोरमणे फलं दर्शयति—

इममिति मतिमानधीत्य चित्ते, रमयति यो विरमत्ययं भवाद्द्राग्।
स च नियतमतो रमेत चास्मिन्, सह भववैरिजयश्रिया शिवश्रीः ॥ २७८ ॥ ८ ॥

धनवि०—यो **मतिमान्**—बुद्धिमान् पुमानिमम्—अनंतरोक्तं श्रुतिप्रत्यक्षमध्यात्मकल्पद्रुमाभिधं ग्रन्थम**धीत्य**—अध्ययनविषयीकृत्येतिग्रन्थोक्ताचरणप्रकारेणममेव ग्रन्थं **चित्ते**—मनसि **रमयति**—पुनः पुनरनुभवति **सोऽयम**ध्ययनानंतरं पुनः पुनरनुभविता पुमान् **भवात्**—संसाराद्**द्राग्**—शीघ्रं **विरमति**—निवर्त्तते;**अतः**—अस्माद्भवविरमणाद**स्मिन्**—ग्रन्थाध्ययनानुभवितरि पुंसि च **भववैरिजयश्रिया सह शिवश्रीः**

भावनैवात्मा—स्वरूपं यस्य सः, पुनः किल० ?—कृतो—निर्मितः, कैः ?—मुनिसुंदरसूरिभिः, पुनः किं० ?—स्वस्य—ग्रन्थकर्तुः परेषा च—शिष्यादीनां हितो—हितकृद्, अध्यात्मशास्त्रत्वादुभयेषामपि हितकृदित्यर्थः ॥ २७७ ॥ ७ ॥

रत्न०—अथास्य ग्रन्थस्योपसंहारवाक्यमाह—**इममिति०** व्याख्या—इति—अमुना प्रकारेणोक्तमिममध्यात्मकल्पतरुनामानं यो मतिमानधीत्य चित्ते रमयति—क्रीडयति वारंवारं परावर्त्तनेनेति सोऽयं मतिमान् भवान्नियतं—निश्चितं द्राक्—शीघ्रं विरमति—निवर्त्तते, संसाराद्विरक्तो भवति, अतः-अस्माद्विरमणादस्मिन् मतिमति पुंसि शिवश्रीः—मोक्षलक्ष्मी रमेत, कया कृत्वा ?—सहभवा—सहजाता अर्थादात्मना सहेति ये वैरिणः—क्रोधमानमाया-

मोक्षलक्ष्मीः कल्याणकमला वा रमेत—क्रीडां कुर्यात्; अत्र भवः—संसारः स एव वैरी—शत्रुस्तस्य जयश्रीः—विजयलक्ष्मीस्तया भववैरिजयश्रिया; अत्र जयश्रीत्यनेन ग्रन्थस्यास्य जयश्र्यंकता दर्शिता, तद्दर्शनेन चैतद्ग्रंथकारस्य स्वप्रतिज्ञानिर्वाहोऽपि समर्थितो भवतीति ॥२७८॥८॥

इति नवमश्रीशान्तरसभावनात्मस्वरूपोऽध्यात्मकल्पद्रुमग्रन्थो जयश्र्यंकः श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः कृतः समाप्तः ।

इति श्रीतपागच्छनायकभट्टारकश्रीमुनिसुंदरसूरिनिर्मितस्य तत्पट्टपरम्पराप्रभावकपातसाहश्रीअकब्बरप्रतिबोधकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरिश्रीविजयसेनसूरिभावितार्थस्य षोडशशाखस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहिणीटीकायां सकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचितायां साम्यरहस्यनाम्नी षोडशी पद्पद्धतिरिति ॥ १६ ॥

श्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यै रामविजयविबुधवरैः । श्रीसुमतिविजयवाचकशिष्यैरपि सूरविजयज्ञैः ॥ १ ॥
संभूय शोधिताऽसावध्यात्मसुरद्रुमस्य पदघटना । निर्दोषैर्दोषज्ञैर्निर्दोषा खलु विधेयेति ॥ २ ॥

लोभरागद्वेषाख्याः षट् तेषां जयश्रिया—जयलक्ष्म्या, तेषां जयेनैव शिवश्रीप्राप्तिरिति, अथवा भवः—संसारः स एव वैरी तस्य जयश्रिया सहास्मिन् शिवश्री रमेतेत्यपि व्याख्यानमिति ॥ मंगलम् ॥ २७८ ॥ ८ ॥ इति षोडशोऽधिकारः ॥

इति नवमशान्तरसभावनात्माध्यात्मकल्पद्रुमनामाऽयं ग्रंथः संपूर्णः श्रीमुनिसुंदरसूरिभिर्विरचितश्चिरं जयतु, रंजयतु लोकं ॥

श्रीशांतिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार टीकां, तत्राधिकार इति षोडश एष सार्थः ॥१६॥

इति श्रीशान्तरसभावनानाम्नाऽध्यात्मकल्पद्रुमो जयश्र्यंकः श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः समर्थितः श्रीतपागच्छनायकपरमगुरुभट्टारकप्रभुश्रीसोम-सुंदरसूरिप्रसादेन, विवृतश्च महोपाध्यायश्रीसकलचंद्रगणिशिष्योत्तमउपाध्यायश्रीशान्तिचंद्रगणिशिष्यरत्नउपाध्यायश्रीरत्नचंद्रगणिभिः श्रीतपाग-च्छनायकप्रवर्द्धमानसागरकुमतनिवारणजगदुपकारकभट्टारकप्रभुयुगप्रधानसमानश्री ५ विजयदेवसूरिसूरिदेवानां प्रसादेन दीक्षागुरुविद्यागुरुश्रीजंबूद्वीप-प्रज्ञप्तिसूत्रानेकग्रन्थवृत्तिकारकमहोपाध्यायश्रीशान्तिचंद्रगणिप्रसादेन ॥

अथ प्रशस्तिर्लिख्यते

श्रीवीरपद्माम्बुजभास्कराभः, श्रीमत्सुधर्मा गणभृद्बभूव । अद्यापि वाणी प्रसरीसरीति, यस्य प्रभोः पण्डितवक्त्रवासा ॥ १ ॥ बभूव तत्पट्टपरंपरायां, सूरिर्जगच्चंद्र इति प्रसिद्धः । तेने तपागच्छ इति प्रसिद्धिं, यस्माद्गणोऽय प्रथितावदातः ॥ २ ॥ परम्परायामपि तस्य जात, आनन्दपूर्वो विमला-ख्यसूरिः । साधुक्रियामार्गविकाशभास्वान्, जगज्जनानन्दकरः प्रतीतः ॥३॥ तस्यापि पट्टे विजयाग्रदानसूरिर्बभूव प्रबलप्रतापः । राशिं गुणानां किल यस्य धीरं, ततोः समानांकुरुते फणीन्द्रः ॥ ४ ॥ बभूव सूरिः किल तस्य पट्टे, श्रीहीरपूर्वो विजयोर्जितश्रीः । प्राप प्रतिष्ठामसमां स सूरिर्नरे-न्द्रदेवेन्द्रनतामजस्रम् ॥ ५ ॥ तस्यापि पट्टेऽजनि सूरिराजः, सेनोत्तरश्रीविजयो यशस्वी । ततार जैनागमवारिराशिं, नावा स्वबुद्ध्योत्तमभा-गधेयः ॥ ६ ॥ विजयते किल तत्पदसेवया, शुभसूरिपदः प्रणयी गुरौ । विजयदेवगुरुर्गरिमाम्बुधिस्तपगणे गगने किमु चंद्रमाः ॥ ७ ॥ श्रीआनन्दविमलगुरुशिष्याः श्रीसहजकुशलविबुधवराः । लुंपाकमतमपास्यांगजमलमिव निर्मला जाताः ॥ ८ ॥ तेषां शिष्या मुख्या वाचक-वरसकलचंद्रगणयः । चंद्रा इव वचनसुधा वर्षर्षे विबुधवरपेयाम् ॥ ९ ॥ श्रीशान्तिचंद्रा वरवाचकेंद्रास्तेषां च शिष्या बहुशिष्यमुख्याः ।

बभूवुरुद्दामगुणैरुपेताः, प्रभावकाः श्रीजिनशासनस्य ॥ १० ॥ श्रीमज्जंबूद्वीपप्रज्ञप्तेर्वृत्तिसूत्रणे चतुराः । येषां बुद्धिं सुरगुरुरपीहते विश्वगेयश्रुतयशसाम् ॥ ११ ॥ "इति गीत्यार्या" तेषां गुरूणां गुणसागराणां, प्रसादलेशं समवाप्य चक्रे । अध्यात्मकल्पद्रुमवृत्तिमेनां, परोपकृद्वाचकरत्नचंद्रः ॥ २२ ॥ श्रीविद्यमानगच्छाधिराजवरविजयदेवसूरीणाम् । प्राप्यानुज्ञां तपगणगगनांगणभास्करश्रीणाम् ॥ १३ ॥ युँगमुँनिरसँशशि (१६७४) वर्षे मासीषे विजयदशमिकादिवसे । शुक्लेऽध्यात्मसुरद्रुमवृत्तिश्चक्रे मया ललिता ॥ १४ ॥ अध्यात्मशास्त्रे विवृतिं विवृण्वता, यदर्जितं पुण्यमनन्यचेतसा । संघेषु कल्याणपरम्परा परा, प्रवर्त्ततां तेन दिने दिनेऽधिका ॥ १५ ॥ मात्सर्यमुत्सार्य कृतज्ञलोकैः, संशोधनीया परिवाचनीया । धर्मोपदेशेन च लेखनीया, वृत्तिः किलैषा च प्रवर्त्तनीया ॥ १६ ॥ अनुष्टुपां सहस्रे द्वे, तयोपरि चतुःशती । एकोनषष्ठ्यम्यधिका, वर्द्धते वर्णयामलम् ॥ १७ ॥

इत्यध्यात्मकल्पद्रुमवृत्तिः अध्यात्मकल्पलतानाम्नी संपूर्णा ॥ संवत् १६७४ वर्षे आश्विनमासि शुक्लदशम्यां **श्रीसूरतबंदरे** उपाध्यायश्रीरत्नचंद्रगणिभिरध्यात्मकल्पलता विरचिता ॥ श्रीप्रद्युम्नचरित्र १ श्रीसम्यक्त्वसप्ततिसम्यक्त्वरत्नप्रकाशनामबालावबोध २ श्रीसमवसरणस्तवबालावबोध ३ श्रीहितोपदेश ४ भ्रातृभिः सह श्रीभक्तामरस्तव १ श्रीकल्याणमंदिरस्तव २ श्रीदेवाप्रभोस्तव ३ श्रीधर्मस्तव २ श्रीऋषभवीरस्तव ५ श्रीकृपारसकोष ६ श्रीनैषधमहाकाव्य ७ श्रीरघुवंशमहाकाव्य ८ वृत्तिभगिनीभिः सह रममाणा श्रीअध्यात्मकल्पद्रुमवृत्तिरध्यात्मकल्पलतानाम्नी विबुधपाणिगृहीता बहुसंतानपरंपरावती चिरं जयतु ॥

इति श्रेष्ठि-देवचन्द्र-लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारे-ग्रन्थाङ्कः ८९

मुद्रित-
ग्रंथसूचिः

शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंडद्वारा मुद्रित ग्रन्थो

अंक	ग्रन्थनुं नाम, तेना कर्त्ता विगेरे	मूल्य रु. आ. पा.
१	×भक्तामरस्तोत्र श्रीमानतुंगाचार्यकृत, श्रीप्रभाचंद्रसूरि तेमज मुनिश्री श्रीविशालराजना शिष्ये रचेली बे टीकाओ सहित	०–८–०
२	×[illegible] पूर्व मुनिवर्यकृत	०–१–६
३	×[illegible] श्रीशुभविजयगणिकृत,	०–१–६
४	×पाक्षिकसूत्र, खामणा अने पाक्षिक सूत्र उपर श्रीयशोदेवसूरिकृत टीका सहित	०–६–०
५	×अध्यात्ममतपरीक्षा महामहोपाध्याय श्रीयशोविजयकृत स्वोपज्ञ टीका सहित	०–६–०
६	×षोडशक प्रकरण श्रीहरिभद्रसूरिकृत, श्रीयशोविजय अने श्रीयशोभद्रनी बे टीकाओ सहित	०–६–०
७	×कल्पसूत्र श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत, श्रीविनयविजयउपाध्यायनी टीका सहित	०-१२-०
८	×वंदारुवृत्ति, श्रीदेवेन्द्रसूरिकृत टीका साथे	०–८–०
९	×दानकल्पद्रुम (धन्ना-चरित्र) श्रीजिनकीर्तिसूरिकृत	०–६–०
१०	×योग फिलोसॉफी (अंग्रेजीमां) श्रीयुत वीरचंद राघवजी गांधीना चिकागोना भाषणो	०–५–०
११	×जल्पकल्पलता मुनिश्रीरत्नमंडनकृत	०–३–०
१२	×योगदृष्टिसमुच्चय श्रीहरिभद्रसूरिकृत, स्वोपज्ञ टीका साथे	०–३–०
१३	×कर्म फिलोसोफी (अंग्रेजीमां) श्रीयुत वीरचंद राघवजी गांधीना चिकागोना भाषणो	०–५–०
१४	×आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक १ लुं (प्राचीन जैन मुनिराजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	०-१०-०
१५	×श्रीधर्मपरीक्षा पंडित पद्मसागरकृत	०–५–०
१६	×शास्त्रवार्तासमुच्चय श्रीहरिभद्रसूरिकृत, श्रीयशोविजय उपाध्यायनी टीका सहित	०–२–०

अंक	ग्रन्थनुं नाम, तेना कर्त्ता विगेरे	मूल्य रु. आ. पा.
१७	×कर्मप्रकृति श्रीशिवशर्माचार्यकृत, श्रीमलयगिरिसूरिनी टीका सहित	०-१४-०
१८	×कल्पसूत्र (मूल) श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत, श्रीकालिकाचार्यनी कथा सहित	०-८-०
१९	×पंचप्रतिक्रमण सूत्र, गणधरादि पूर्व मुनिवर्यकृत	०-४-०
२०	×आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक २ जुं (प्राचीन जैन मुनिराजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	०-१०-०
२१	×उपदेशरत्नाकार, श्रीमुनिसुंदरसूरिकृत	१-४-०
२२	×आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक ३ जुं (प्राचीन जैन मुनिराजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	०-१०-०
२३	×चतुर्विंशतिजिनानंदस्तुति श्रीमेरुविजयगणिकृत	०-२-०
२४	×षट्पुरुषचरित मुनिक्षेमंकरगणिकृत	०-२-०
२५	×स्थूलभद्रचरित श्रीजयानंदसूरिकृत	०-२-०
२६	×धर्मसंग्रह भाग १ श्रीमान् विजय उपाध्यायकृत	१-०-०
२७	×संग्रहणीसूत्र श्रीश्रीचंद्रसूरिकृत, श्रीदेवभद्रसूरिनी टीका सहित	०-१२-०
२८	×सम्यक्त्वपरीक्षा (उपदेशशतक) श्रीविबुधविमलसूरिकृत	०-२-०

अंक	ग्रन्थनुं नाम, तेना कर्त्ता विगेरे	मूल्य रु. आ. पा.
२९	×ललितविस्तरा (चैत्यवंदनसूत्रवृत्ति) श्रीहरिभद्रसूरिकृत श्रीमुनिचंद्रसूरिनी पञ्जिका सहित	०-८-०
३०	×आनंदकाव्य महोदधि मौक्तिक ४ थुं (प्राचीन जैन मुनिराजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	०-१२-०
३१	×अनुयोगद्वारसूत्र (पूर्वार्ध) श्रीहेमचंद्रसूरिकृत टीकासह	०-१०-०
३२	आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक ५ मुं (प्राचीन जैन मुनिराजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	०-१०-०
३३	×उत्तराध्ययनसूत्र भाग १ श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत निर्युक्ति तथा श्रीशांतिसूरिनी टीका सहित	१-५-०
३४	×मलयसुंदरीचरित्र श्रीजयतिलकसूरिकृत	०-७-०
३५	×सम्यक्त्वसप्ततिका श्रीहरिभद्रसूरिकृत श्रीसंघतिलकाचार्यनी टीका सहित	१-०-०
३६	×उत्तराध्ययन भाग २ श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत निर्युक्ति तथा श्रीशांतिसूरिनी टीका सहित	१-१२-०
३७	×अनुयोगद्वारसूत्र (उत्तरार्ध) श्रीहेमचंद्रसूरिकृत टीकासह	०-१-०
३८	×गुणस्थानक्रमारोह श्रीरत्नशेखरसूरिकृत, स्वोपज्ञ टीका साथे	०-२-०

अंक	ग्रन्थनुं नाम, तेना कर्त्ता विगेरे	मूल्य रु. आ. पा
३९	×धर्मसंग्रहणी भाग १ श्रीहरिभद्रसूरिकृत, श्रीमलयगिरिनी टीका सहित	१-८-०
४०	×धर्मकल्पद्रुम श्रीउदयधर्मगणिकृत	१-०-०
४१	×उत्तराध्ययन भाग ३ श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत निर्युक्ति अने श्रीशान्तिसूरिनी टीका सहित	१-१४-०
४२	×धर्मसंग्रहणी भाग २ श्रीहरिभद्रसूरिकृत, श्रीमलयगिरि आचार्यनी टीका सहित	१-४-०
४३	×आनन्द काव्य महोदधि मौक्तिक ६ ठुं (प्राचीन जैन मुनिराजोए रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	०-१२-०
४४	×पिण्डनिर्युक्ति श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत, श्रीमलयगिरि-आचार्यनी टीका सहित	१-८-०
४५	×धर्मसंग्रह (उत्तरार्ध) श्रीमान् विजय उपाध्यायकृत	१-४-०
४६	×उपमितिभवप्रपंचाकथा (पूर्वार्ध) श्रीसिद्धर्षि मुनिराजकृत	२-०-०
४७	×दशवैकालिकसूत्र श्रीशय्यंभवसूरिकृत, श्रीहरिभद्रसूरिनी टीका सहित.	२-८-०
४८	×श्राद्धप्रतिक्रमणसूत्र, श्रीरत्नशेखरसूरिनी टीका सहित	२-०-०
४९	×उपमितिभवप्रपंचाकथा (उत्तरार्ध) श्रीसिद्धर्षि मुनिराजकृत	२-०-०

अंक	ग्रन्थनुं नाम, तेना कर्त्ता विगेरे	मूल्य रु. आ. पा.
५०	×जीवाजीवाभिगमसूत्र श्रीमलयगिरिनी टीका सहित	३-४-०
५१	×सेनप्रश्न (प्रश्नोत्तररत्नाकर) श्रीशुभविजयगणिकृत	१-०-०
५२	×जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति (पूर्वार्ध) श्रीशान्तिचंद्रनी टीका सहित.	४-०-०
५३	×आवश्यकवृत्तिटिप्पण श्रीहेमचंद्रसूरिकृत	१-१२-०
५४	×जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति (उत्तरार्ध) श्रीशान्तिचंद्रनी टीका सहित	२-०-०
५५	×देवसीराइप्रतिक्रमण गणधरादि पूर्वमुनिवर्यकृत	०-३-०
५६	×श्रीपालचरित्र (संस्कृत) श्रीज्ञानविमलसूरिकृत	०-१४-०
५७	×सूक्तमुक्तावलि	२-०-०
५८	×प्रवचनसारोद्धार (पूर्वार्ध) श्रीनेमिचंद्रसूरिकृत श्रीसिद्धसेनसूरिनी टीका सहित	३-०-०
५९	×तंदुलवेयालिय (चउसरण) श्रीविजयविमलनी टीका सहित	१-८-०
६०	×विंशतिस्थानकचरित्र श्रीजिनहर्षगणिकृत.	१-०-०
६१	×कल्पसूत्र श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत श्रीविनयविजयनी टीका स०	२-०-०
६२	×सुबोधासमाचारी श्रीश्रीचंद्राचार्यकृत	०-८-०
६३	×सिरिसिरिवालकहा (श्रीपालचरित्र) श्रीरत्नशेखरसूरिकृत	१-४-०
६४	×प्रवचनसारोद्धार (उत्तरार्ध) श्रीनेमिचंद्रसूरिकृत श्रीसिद्धसेनसूरिनी टीका सहित	४-०-०

अंक	ग्रन्थनुं नाम, तेना कर्त्ता विगेरे	मूल्य रु. आ. पा.
६५	×लोकप्रकाश भाग १ द्रव्यलोकप्रकाश संपूर्ण उपाध्याय श्रीविनयविजयकृत	२-०-०
६६	×आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक ७ मुं (प्राचीन जैन मुनि राजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	१-८-०
६७	×तत्त्वार्थाधिगमसूत्र अध्याय १ थी ५ पहेलो भाग वाचकवर्य उमास्वातिकृत, सिद्धसेनगणिनी टीका सहित	६-०-०
६८	×नवपद लघुवृत्ति, श्रीदेवगुप्तसूरिकृत स्वोपज्ञवृत्ति	१-०-०
६९	×पंचवस्तुकग्रन्थ हारिभद्रीय स्वोपज्ञ टीका सहित	३-०-०
७०	×आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक ८ मुं (गुजराती काव्य संग्रह-कुमारपालरासो)	१-८-०
७१	×आचारप्रदीपः	१-८-०
७२	×विचाररत्नाकरः	३-०-०
७३	×नवपदप्रकरण बृहद्वृत्तिसहित	४-०-०
७४	×लोकप्रकाशः विभागः २ (क्षेत्रलोकप्रकाश)	२-८-०
७५	×महावीरचरित्र प्राकृत गुणचन्द्रगणिकृत	४-०-०
७६	×तत्त्वार्थाधिगमसूत्र अध्याय ६ थी १० बीजो भाग, वाचकवर्य उमास्वातिकृत सिद्धसेनगणिनी टीका सहित	६-०-०

अंक	ग्रन्थनुं नाम, तेना कर्त्ता विगेरे	मूल्य रु. आ. पा.
७७	×लोकप्रकाशः विभागः ३ (काललोकप्रकाश)	२-०-०
७८	×भरतेश्वरबाहुबलिवृत्तिः विभाग १ शुभशीलगणिकृत	२-०-०
७९	×भक्तामर-कल्याणमन्दिर-नमिऊण स्तोत्रत्रय सटीक	५-०-०
८०	×प्रियङ्करनृपकथा	१-८-०
८१	×अनेकार्थरत्नमञ्जूषा अष्टलक्षार्थी समयसुंदरगणिकृत	३-०-०
८२	कल्पसूत्र (बारसासूत्र) सचित्र	१२-०-०
८३	×ऋषभपञ्चाशिका टीकाभाषान्तरसहित	४-०-०
८४	×जैनधर्मवरस्तोत्र टीकाभाषान्तर सहित	३-०-०
८५	आवश्यकसूत्रम् मलयगिरीयटीका विभाग ३ जो सम्पूर्ण	२-८-०
८६	लोकप्रकाश विभाग ४ (भावलोकप्रकाश)	२-०-०
८७	भरतेश्वरबाहुबलिवृत्ति विभाग २ शुभशीलगणिकृत	१-०-०
८८	प्रशमरति श्रीउमास्वातिकृत श्रीहरिभद्रसूरिकृत टीका सहित	१-८-०
८९	अध्यात्मकल्पद्रुमः श्रीमुनिसुंदरसूरिकृत श्रीधनविजयगणि अने श्रीरत्नचंद्रगणिकृत टीका साथे	३-८-०
९०	गौतमीयमहाकाव्य श्रीरूपचंद्रपाठककृत मूल, तथा उ० श्रीक्षमाकल्याणकृत टीका सहित	१-८-०

श्रीमतीआगमोदयसमितिद्वारा मुद्रिताः

लभ्यग्रन्थाः—

प्राप्तिस्थानम्—

शेठ देवचंद लालभाई जैनधर्मशाला, बडेखान् चकला, गोपीपुरा सुरत.

॥ इति श्रीअध्यात्मकल्पद्रुमः समाप्तः ॥

उपा० श्रीधनविजयगणिविरचितया अधिरोहिण्याख्यया पदपद्धत्या वाचक-
श्रीरत्नचंद्रकृतया अध्यात्मकल्पलताख्यया च वृत्त्या विभूषितः ॥

इति श्रेष्ठि-देवचन्द्र-लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारे—ग्रन्थाङ्कः ८९